

Andreas Müller, Harutyun G. Harutyunyan,
Dagmar Heller, Martin Tamcke (Hgg.)

Das kulturelle Erbe von Arzach

Արցախի մշակութային
ժառանգությունը

Andreas Müller, Harutyun G. Harutyunyan,
Dagmar Heller, Martin Tamcke (Hgg.)
Անդրեաս Մյուլլեր, Հարություն Գ. Հարությունյան,
Դագմար Հելլեր, Մարտին Թամքե (խմբ.)

Das kulturelle Erbe von Arzach

Armenische Geschichte und
deren Spuren in Berg-Karabach

Արցախի մշակութային ժառանգությունը

Հայոց պատմությունը և դրա
հետքերը Լեռնային Ղարաբաղում

EDITED BY

Andreas Müller, Kiel University, Germany

Harutyun G. Harutyunyan , American University of Armenia/Yerevan State University, Armenia

Dagmar Heller, Konfessionskundliches Institut, Bensheim, Germany

Martin Tamcke, University of Göttingen, Germany

BIBLIOGRAPHIC INFORMATION PUBLISHED BY THE DEUTSCHE NATIONALBIBLIOTHEK

The Deutsche Nationalbibliothek lists this publication in the Deutsche Nationalbibliografie; detailed bibliographic data are available on the internet at <https://dnb.dnb.de>.

OPEN ACCESS

This book is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode>). Please note that individual, appropriately marked parts of the book may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

The electronic open access version of this book is permanently available on MACAU: Open Access Repository of Kiel University (<https://macau.uni-kiel.de>): <https://doi.org/10.38072/978-3-928794-95-4>.

2024 UNIVERSITÄTSVERLAG KIEL | KIEL UNIVERSITY PUBLISHING

Universitätsbibliothek Kiel, Leibnizstr. 9, 24118 Kiel, Germany
verlag@ub.uni-kiel.de, www.universitaetsverlag.uni-kiel.de

COVER: Entrance door of the main church of Gandzasar Monastery in Arzach. Photo by Harutyun G. Harutyunyan (2022). All rights reserved | Արցախում գտնվող Գանձասար վանքի գլխավոր եկեղեցու մուտքի դռները: Լուսանկարը՝ Հարություն Գ. Հարությունյանի (2022): Բոլոր իրավունքները պաշտպանված են:

TYPESETTING: Wiebke Buckow

PRINT: CPI books GmbH, Ferdinand-Jühlke-Straße 7, 99095 Erfurt, Germany

ISBN (PRINT): 978-3-928794-96-1

eISBN (PDF): 978-3-928794-95-4

CONTENTS | INHALT | ԲՈՎԱՍԵՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

- 9 Vorwort | Նախաբան
- 17 Eröffnung | Բացման խոսք
- 23 Grußwort | Ողջույնի խոսք
- 27 Segenswort | Օրհնության խոսք
- 31 Grußwort und Bericht aus der Diözese Vayots Dzor
Ողջույնի խոսք և տեղեկատվություն Վայոց ձորի թեմից

Teil 1: Zur Kultur von Arzach und ihrer Bewahrung

Մաս Ա, Արցախի մշակույթն ու նրա պահպանության խնդիրները

- Vahan Ter-Ghevondian | Վահան Տեր-Ղևոնդյան
- 45 Das handschriftliche Erbe von Arzach und Utik
Արցախի և Ուտիքի ձեռագրական ժառանգությունը
- Andreas Müller | Անդրեաս Մյուլլեր
- 59 Arzach in der deutschen Reise- und Forschungsliteratur
Արցախը գերմանական ճամփորդական և հետազոտական գրականության մեջ
- Archimandrit Sahak Shakaryan | Սահակ վրդ. Շաքարյան
- 83 Kurze Geschichte der Diözese von Arzach
Արցախի թեմի համառոտ պատմություն
- Lernik Hovhannisyan, Armen Sargsyan | Լեռնիկ Հովհաննիսյան, Արմեն Սարգսյան
- 101 Das nicht-materielle Kulturerbe von Arzach: Verluste und
Perspektiven der Aufbewahrung
Արցախի ոչ նյութական մշակութային ժառանգության կորուստներն ու պահպանման հիմնախնդիրները
- Alexander Trunk | Ալեքսանդր Թրունկ
- 117 Der Schutz des kulturellen Erbes in
Berg-Karabach (Arzach) aus rechtlicher Sicht
Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) մշակութային ժառանգության պաշտպանությունը իրավական տեսանկյունից

Teil 2: Arzach in Geschichte und Theologie

Մաս Բ, Արցախը պատմության և աստվածաբանության մեջ

- Lusine Tumanyan
- 143 Evangelization of the Apostles Yeghisha and Dad in Artsakh
and Utik according to the Armenian tradition
- Abel H. Manoukian | Աբել Հ. Մանուկեան
- 157 Die Errichtung des Basler Missionshauses in Schuschi
Պազեյի Աւետարանական Քարոզչական Ընկերութեան տան կառուցումը Շուշիի մեջ

- Hayk Martirosyan | Հայկ Մարտիրոսյան
189 **Aus Schuschi nach Deutschland: Armenische Studenten an den deutschen Universitäten am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jh.**
Շուշիից Գերմանիա. Հայ ուսանողները գերմանական համալսարաններում 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին
- Martin Tamcke | Մարտին Թամքե
207 **Familie Bachimont: Ein deutsches Ehepaar in Armenien nach dem 1. Weltkrieg (1920/1921)**
Բախիմոնտ ընտանիք. գերմանացի մի ամուսնագրվյալ Հայաստանում Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո (1920/1921)
- Aschot Hayruni | Աշոտ Հայրունի
235 **Die türkische Invasion in den Südkaukasus und das Massaker an der armenischen Bevölkerung Bakus im September 1918 vor dem Hintergrund der deutsch-türkischen Kontroverse**
Թուրքական ներխուժումը Հարավային Կովկաս և Բաքվի հայ բնակչության կոտորածը 1918 թ. սեպտեմբերին գերմանա-թուրքական տարակարծության ետնախորքում
- Anahit S. Asatryan | Անահիտ Ս. Ասատրյան
251 **Die unerforschten Seiten der Tätigkeit des Bischofs Karapet Ter-Mkrtchyan**
Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանի գործունեության չուսումնասիրված էջերը

Teil 3: Der Krieg und die politischen Rahmenbedingungen

Մաս Գ, Պատերազմն ու քաղաքական ընդհանուր պայմանները

- Raffi Kantian | Րաֆֆի Քանդյան
269 **Der 44-tägige Krieg um Karabach**
Լեռնային Ղարաբաղի համար մղված 44-օրյա պատերազմը
- Dustin Hoffmann | Դասթին Հոֆման
287 **Das Selbstbestimmungsrecht der Völker im Fall von Berg-Karabach**
Ժողովուրդների ինքնորոշման միջազգային իրավունքը Լեռնային Ղարաբաղի պարագայում
- Harutyun Grigoryan | Հարություն Գրիգորյան
321 **Die Sicherheitslage im Südkaukasus nach dem Krieg von 2020**
Անվտանգային իրավիճակը Հարավային Կովկասում 2020 թ. պատերազմից հետո

Teil 4: Armenien, Arzach und die Welt

Մաս Դ, Հայաստանը, Արցախը և Աշխարհը

- Klaus Koschorke | Կոշորկե Կլաուս Կոշորկե
345 **Indische Christen in Solidarität mit Armenien**
Հնդիկ քրիստոնյաները կարեկից են Հայաստանին

- Thomas Sternberg | Թոմաս Շտերնբերգ
357 **Die katholische Kirche in Deutschland und der Arzach-Konflikt**
Գերմանիայի կաթոլիկ եկեղեցին և Արցախյան հակամարտությունը
- Markus Meckel | Մարկուս Մեկել
383 **Der Berg-Karabach-Konflikt als Herausforderung
im Kontext des russischen Krieges gegen die Ukraine**
Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը որպես մարտահրավեր
Ուկրաինայի դեմ ռուսական պատերազմի համատեքստում
- Dagmar Heller
399 **The Armenian Apostolic Church and the ecumenical movement**

Teil 5: Kunst und Kultur von Arzach

Մաս Ե, Արցախի արվեստն ու մշակույթը

- Tessa Hofmann | Տեսսա Հոֆման
409 **Der Schutz materieller armenischer Kulturgüter in Arzach**
Հայկական նյութական մշակութային կոթողների
պաշտպանությունն Արցախում
- Tamara Minasyan | Թամարա Մինասյան
429 **Die Ortschaft Karwajar in Arzach laut einem armenischen
handschriftlichen Kolophon aus dem 15. Jahrhundert**
Արցախի Քարվաճառ բնակավայրը XV դ. հայերեն
ձեռագիր հիշատակարանում
- Armenuhi Drost-Abgarjan | Արմենուհի Դրոստ-Աբգարյան
451 **Die älteste armenische Handschrift Deutschlands im neuen Licht**
Գերմանիայի հնագույն հայկական ձեռագիրը նոր լույսի ներքո
- Hamlet Petrosyan
467 **Early Christian archaeology and monuments in the
Armenian-Azerbaijani conflict zone: Tigranakert, Amaras, Vachar**
- Armen Kazaryan
491 **The main church of Dadivank and the metropolitan architectural ideas**
- Armine Melkonyan
511 **The literary heritage of the philosopher, theologian
and philologist Hovsep' Arts'akhets'i (18th–19th centuries)**
-
- 527 **Aufruf: Drohende Vernichtung armenischen Kulturerbes in Berg-Karabach**
Կոչ. Հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման վտանգն Արցախում

SPONSORS AND ORGANIZATIONAL SUPPORT

Fritz Thyssen Foundation, Cologne, Germany
Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon, Portugal
American University of Armenia, Yerevan, Armenia
Diocese of Vayots Dzor (Armenian Church), Yeghegnadzor, Armenia
Protestant Church in Germany (EKD), Hanover, Germany
University of Göttingen, Göttingen, Germany
Kiel University, Kiel, Germany
Institute for Ecumenical Studies and Research, Bensheim, Germany
Lepsius House Potsdam, Germany
Yerevan State University, Faculty of Theology, Yerevan, Armenia

Vorwort

— Arzach/Berg-Karabach ist mit dem Krieg, der vom September bis November 2020 um die Region tobte, wieder in das öffentliche Bewusstsein gekommen. Die jüngsten Ereignisse wie die über viele Monate andauernde Blockade des Latschin-Korridors (Berdzor), der einzigen Verbindung zwischen der Republik Armenien und Arzach, ließen die Sorge um einen erneuten Genozid an der armenischen Bevölkerung befürchten. Dabei kämpften nicht nur die Menschen um ihr Überleben vor Ort. Vielmehr war und ist auch das armenische kulturelle Erbe massiv bedroht. Die Situation hat sich mit der faktischen Kapitulation der Republik Arzach im Zuge einer gewaltsamen Übernahme am 20. September 2023 noch einmal verschärft. Es war abzusehen, dass die armenische Bevölkerung in der Folge des Waffenstillstands die Region nicht nur verlassen müssen würde, sondern dass auch das armenische Kulturgut massiv gefährdet wird. Dies gilt nun auch besonders für die Zeit nach dem 1. Januar 2024, an dem die Region endgültig an Aserbaidschan übergeben wird. Eben auf das Erbe vor Ort will der vorliegende Band aufmerksam machen. Er dokumentiert eine internationale Tagung, die vom 15.–19. Juli 2022 in Jerewan und in Hermon/Vayots Dzor stattgefunden hat.

Ausgelöst durch die kriegerischen Ereignisse und ihre Folgen hatten politische, kirchliche und auch wissenschaftliche Einrichtungen sich bereits zuvor intensiver der Region und ihrer Geschichte zugewandt. In diesem Kontext waren auch Aufrufe zum Schutz der Kulturgüter in Arzach publiziert worden. Einen solchen Aufruf im akademischen Kontext haben die Herausgeberin und die Herausgeber am 4. März 2021 publiziert.¹ Er wurde von zahlreichen Vertreter:innen unterschiedlicher wissenschaftlicher Disziplinen aus Armenien, Deutschland, Griechenland, Großbritannien, dem Libanon und Schweden unterschrieben. Vergleichbare Proklamationen gab es bereits zuvor nicht nur durch den Ökumenischen Rat der Kirchen am 29. September 2020,² sondern auch vom Zentralkomitee der Deutschen Katholiken und der römisch-katholischen Solidaritätsaktion Renovabis am 3. Dezember 2020.³

Mit unserem ersten Aufruf verbunden war auch die Forderung nach Veranstaltungen von Workshops und internationalen Fachtagungen zu Klöstern/Frömmigkeit/Konflikt- und Friedensforschung mit international ausgerichteten Publikationen. In diesem Sinne haben wir

1 »Aufruf zum Schutz der Kulturgüter in Karabach« (4.3.2021), unter: <https://konfessionskundliches-institut.de/wp-content/uploads/2021/03/Aufruf-Karabach-fin-3.pdf> (letzter Zugriff: 21.9.2023).

2 WCC statement on the escalation of conflict in the disputed Nagorno-Karabakh region (29.09.2020), unter: <https://www.oikoumene.org/resources/documents/wcc-statement-on-the-escalation-of-conflict-in-the-disputed-nagorno-karabakh-region> (letzter Zugriff: 21.9.2023).

3 Gemeinsame Erklärung von Zentralkomitee der deutschen Katholiken und Solidaritätsaktion Renovabis, »Vertreibung stoppen – Menschliches Elend lindern – Kulturelles Erbe bewahren!« (3.12.2020), unter: https://www.renovabis.de/site/assets/files/12422/2020_12_03_gemeinsameerklarungbergkarabach.pdf (letzter Zugriff: 21.9.2023).

zunächst ein erstes digitales Fachgespräch am 4. März 2021 veranstaltet.⁴ Es folgte eine interkonfessionelle Online-Tagung zum Thema *Das Armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/ Arzach und die Deutschen* am 9. Juni 2021.⁵ Auch die hier dokumentierte internationale Tagung ist in diesem Kontext zu sehen. Während das Programm im Juni 2021 insbesondere das Interesse deutscher Institutionen (u.a. des Gustav-Adolf-Werkes), deutschsprachiger Missionare, Forscher und Kirchenpolitiker (Friedrich Carl Andreas, Georges Bachimont, Hermann Goltz, Johannes Lepsius) an Arzach und Armenien thematisierte, steht hier vor allem das kulturelle Erbe der Region im Fokus. Dies erscheint umso wichtiger, als in letzter Zeit immer wieder darauf hingewiesen wurde, dass Aserbaidshans in den im Krieg von 2020 zugesprochenen Gebieten Spuren der armenischen Geschichte als vermeintliche Fälschungen beseitigt.⁶ Eine wissenschaftliche, ausgewogene Analyse des kulturellen Erbes der Region erscheint somit äußerst dringlich.

Publikationen zur armenischen Kultur, Theologie und Kirchengeschichte gibt es zahlreiche (vgl. dazu meinen Beitrag in diesem Band). In all diesen Publikationen wird Arzach/Berg-Karabach und dessen kulturelles sowie theologisches Erbe allenfalls gestreift. Nur wenige Publikationen in deutscher Sprache lassen sich zu der Region selbst finden. Ein Desiderat der Forschung stellte dabei besonders ein multiperspektivischer, interdisziplinärer und internationaler Zugang zum Thema dar. Ein solcher Zugang ist bei der hier dokumentierten Tagung avisiert worden. Neue Forschungsaspekte wurden dabei insbesondere durch einen Blick auf die Region in globalhistorischer Perspektive geboten. So wurde z.B. auch die Frage gestellt, wie im Kontext der polyzentrischen Christentumsgeschichte die Massaker in Armenien und der Völkermord im Osmanischen Reich in Indien rezipiert wurden (vgl. den Beitrag von Klaus Koschorke). Wichtig erschien es in diesem Kontext auch, die Rezeption aktueller Entwicklungen vor Ort im ökumenischen Kontext aufzuarbeiten. Neben den rein kulturgeschichtlichen Fragen sind Überlegungen zur rechtsgeschichtlichen Verankerung der Region angestellt worden. Im Vordergrund stand aber vor allem eine detailliertere Bestandsaufnahme des kulturellen Erbes in Form von Literatur/ Handschriften und Architektur. Dazu war auch ein einleitender Blick auf die spezifische (Kirchen-)Geschichte von Arzach notwendig. Es wurden ferner Vergleiche mit armenischer Kunst und Kultur außerhalb von Arzach angestellt. Letztlich wurden dementsprechend auch die aktuellen politischen Rahmenbedingungen des Krieges von 2020 analysiert.

4 Siehe den Bericht unter: <https://konfessionskundliches-institut.de/allgemein/aufruf-zum-schutz-der-kulturgueter-in-berg-karabach/> (letzter Zugriff: 21.9.2023).

5 Siehe den Bericht unter: <https://konfessionskundliches-institut.de/allgemein/das-deutsche-interesse-am-kulturellen-erbe-armeniens/> (letzter Zugriff: 21.9.2023).

6 Georg Pulling, »Konflikte um christliches Kulturerbe in Berg-Karabach. Wer setzt sich durch?«, in: Domradio.de (15.02.2022), unter: <https://www.domradio.de/artikel/konflikte-um-christliches-kulturerbe-berg-karabach> (letzter Zugriff: 21.9.2023).

Die Dokumentation ist in fünf Sektionen gegliedert. Zunächst werden die Kultur von Arzach und ihre Bewahrung einleitend dokumentiert. Dies soll vor allem auch dazu dienen, einen kompakten Überblick über die Geschichte der Region, das materielle sowie das nicht-materielle Erbe derselben und die Forschungsgeschichte zu ihr zu vermitteln. In einem zweiten Teil werden Geschichte und Theologie der Region an einigen Fallbeispielen vertieft vorgestellt. In diesem Zusammenhang wurde auch der Kontakt von und nach Deutschland erneut thematisiert. Der dritte Abschnitt des vorliegenden Bandes fokussiert die aktuellen Kriegsereignisse und deren Folgen. In der vierten Sektion geht es um die Region im globalen Kontext. Dabei werden sowohl interkulturelle Kontakte nach Indien als auch hinein in die Ökumene bearbeitet. Selbst eine Verbindung zwischen den Auseinandersetzungen um den Kaukasus und um die Ukraine wird herausgearbeitet. Der letzte fünfte Teil des Buches bringt einen in dieser Form noch nicht gebotenen Überblick über die kulturellen Schätze von Arzach. Ein neuer Aufruf vom 19. Juli 2022 zum Schutz des Kulturgutes der Region wird hier noch einmal mit allen Unterschriften abgedruckt.⁷

Der vorliegende Band hat wie schon bereits die Tagung mit dem zweiten Aufruf vielfältige Leserinnen- und Leserkreise im Blick. Übersetzungen deutscher Beiträge ins Armenische und umgekehrt sollen dafür sorgen, dass sie in beiden Kulturkreisen zu lesen sind. Bei englischsprachigen Manuskripten wurde auf eine Übersetzung in eine weitere Sprache verzichtet, weil Englisch sowohl im zentraleuropäischen Kontext als auch in der Kaukasus-Region rezipiert werden kann. Da der Band zeitnah erscheinen sollte, haben die Herausgeberin und die Herausgeber darauf verzichtet, alle Beiträge nach den gleichen Transkriptionsrichtlinien gestalten zu lassen. Gleichwohl dürften alle Angaben nachvollziehbar sein. Einige Beiträge sind eher als Stimmen aus der Region denn als wissenschaftlich-analytische Ausführungen zu verstehen. Sie erschienen uns aber zur Dokumentation der Wahrnehmung der Geschichte und auch der gegenwärtigen Situation so wertvoll, dass wir sie ebenfalls abdrucken.

Die Durchführung der Tagung und auch die Publikation haben großzügige Förderung erfahren. Ohne die Finanzierung der Fritz Thyssen Stiftung und der Calouste Gulbenkian Foundation hätte das Projekt nicht umgesetzt werden können. Zu Dank verpflichtet sind wir ferner der Evangelischen Kirche in Deutschland und dem Lepsiushaus Potsdam. Außerdem haben wir Unterstützung erfahren durch die Diözese der Armenisch-Apostolischen Kirche von Vayots Dzor, die Theologische Fakultät der Staatlichen Universität Jerewan, die Amerikanische Universität von Armenien und die Christian-Albrechts-Universität zu Kiel. Die Übersetzungen von und ins Armenische wurden von Harutyun G. Harutyunyan kontrolliert und redigiert. Dabei waren auch Anahit Avagyan, Anahit H. Sargsyan, Haykuhi Grigoryan und Artak A. Sahakyan als Übersetzer:innen sowie Anahit R. Sargsyan und Gohar Droshakiryan als Lektorinnen beteiligt. Die Redaktion der englischsprachigen Texte

7 »Drohende Vernichtung armenischen Kulturerbes in Bergkarabach« (19.07.2022), unter: https://konfessionskundliches-institut.de/wp-content/uploads/2022/07/DE_Stellungnahme_Arzachkonferenz-28.7.2022-002.pdf (letzter Zugriff: 21.9.2023).

hat Dagmar Heller übernommen. Besonderen Dank schulden wir dem Universitätsverlag Kiel, insbesondere Kai Peter Lohsträter und Wiebke Buckow, aber auch meinen HiWis Lars Erichsen und Anna Martens für die vielfältige Unterstützung bei der Drucklegung.

Kiel, am Fest der Kreuzerhöhung 2023

Andreas Müller

Մախարան

— Արցախը/Լեռնային Ղարաբաղը կրկին հանրային ուշադրության կենտրոնում է հայտնվել 2020 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերին մոլեզմող պատերազմի պատճառով: Վերջին իրադարձությունները, ինչպես օրինակ Լաչինի (Բերձորի) միջանցքի երկարամյա շրջափակումը, որը միակ կապն էր Հայաստանի հանրապետության և Արցախի միջև, առաջ բերեցին հայ բնակչության դեմ իրագործվող նոր ցեղասպանության վախ: Այս ընթացքում միայն մարդիկ չէին, որ տեղում պայքարում էին իրենց գոյատևման համար, այլ առհասարակ՝ հայկական ողջ մշակութային ժառանգությունը գտնվում էր ու շարունակում է գտնվել սպառնալիքի ներքո: Իրավիճակն էլ ավելի վատթարացավ Արցախի հանրապետության փաստացի հանձնմամբ, ինչը տեղի ունեցավ 2023 թ. սեպտեմբերի 20-ի բռնազավթման ընթացքում: Կանխատեսելի էր, որ այս զինադադարից հետո ոչ միայն հայ բնակչությունը ստիպված էր լինելու լքել այս տարածաշրջանը, այլև հայկական մշակութային ժառանգությունը հսկայական վտանգի էր ենթարկվելու: Դա առավել ևս վերաբերում է 2024 թ. հունվարի 1-ից հետո սկսվող ժամանակահատվածին, երբ սույն տարածաշրջանը վերջնականապես կանցնի Ադրբեյջանի վերահսկողության ներքո: Ահա այս ժառանգության վրա է ցանկանում ուշադրություն հրավիրել սույն ժողովածուն: Այստեղ հրատարակվում են 2022 թ. հուլիսի 15-19-ը Երևանում և Վայոց ձորի մարզի շերմոն գյուղում տեղի ունեցած միջազգային զիտաժողովում ընթերցված զեկուցումները:

Պատերազմական գործողություններով և դրանց հետևանքներով պայմանավորված՝ բազմաթիվ քաղաքական, եկեղեցական և զիտական հաստատություններ արդեն իսկ ինտենսիվորեն անդրադարձել էին տվյալ տարածաշրջանին ու նրա պատմությանը: Այս համատեքստում հրապարակվել էին նաև Արցախի մշակութային կոթողների պաշտպանության կոչեր: Մեր խմբագրական կազմը նման կոչ էր հրապարակել ակադեմիական համատեքստում 2021 թ. մարտի 4-ին:¹ Այն ստորագրել էին տարբեր մասնագիտական ուղղությունների բազմաթիվ ներկայացուցիչներ Հայաստանից, Գերմանիայից, Հունաստանից, Մեծ Բրիտանիայից, Լիբանանից և Շվեդիայից: Մանատիպ հայտարարություններ արվել էին նաև դրանից առաջ 2020 թ. սեպտեմբերի 29-ին Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի,² իսկ 2020 թ.

1 «Կոչ՝ ի պաշտպանություն արցախի մշակութային կոթողների» (28.3.2021), տես՝ <https://www.aravot.am/2021/03/28/1180265/> (հարցվել է 24.9.2023):

2 WCC statement on the escalation of conflict in the disputed Nagorno-Karabakh region (29.09.2020), տես՝ <https://www.oikoumene.org/resources/documents/wcc-statement-on-the-escalation-of-conflict-in-the-disputed-nagorno-karabakh-region> (հարցվել է 21.9.2023):

դեկտեմբերի 3-ին՝ Գերմանիայի կաթոլիկների կենտրոնական կոմիտեի և Ռեմոնվաբիս արևելաեվրոպական օժանդակության հիմնադրամի կողմից:³

Մեր վերոնշյալ առաջին կոչի հետ մեկտեղ արտահայտվել էր վանքերի, բարեպաշտության, հակամարտությունների և խաղաղության հետազոտությունների վերաբերյալ աշխատաժողովների ու միջազգային գիտաժողովների անցկացման պահանջ՝ միջազգային ուղղվածություն ունեցող համապատասխան հրապարակումներով: Դանկատի ունենալով՝ մենք նախևառաջ կազմակերպեցինք 2021 թ. մարտի 4-ի մեր առաջին առցանց մասնագիտական քննարկումը:⁴ Դրան հաջորդեց 2021 թ. հունիսի 9-ին գումարված Հայկական մշակութային ժառանգությունը Լեռնային Ղարաբաղում/Արցախում և գերմանացիները խորագրով միջքրիստոնեական առցանց գիտաժողովը:⁵ Տվյալ ժողովածուում հրատարակված միջազգային գիտաժողովի զեկուցումները ևս պետք է դիտարկվեն միևնույն համատեքստում: Եթե 2021 թ. հունիսի մեր օրակարգը մասնավորապես ընդգրկել էր գերմանական հաստատությունների (ներառյալ Գուստավ-Ադոլֆ հասարակական կազմակերպության), գերմանախոս միսիոներների, հետազոտողների և եկեղեցական-քաղաքական գործիչների (Ֆրիդրիխ Կարլ Անդրեաս, Գեորգ Բախմունտ, Հերման Գոլց, Յոհաննես Լեփսիուս) հետաքրքրվածությունն Արցախով և Հայաստանով, ապա այստեղ ուշադրության կենտրոնում է հիմնականում տարածաշրջանի մշակութային ժառանգությունը: Սա առավել կարևոր է դառնում, քանի որ վերջերս բազմիցս նշվում է, որ Ադրբեյջանը 2020 թ. պատերազմից հետո իր վերահսկողության ներքո անցած տարածքներում վերացնում է հայոց պատմության հետքերը՝ որպես ենթադրյալ կեղծիքներ:⁶ Հետևաբար, տարածաշրջանի մշակութային ժառանգության գիտական, հավասարակշռված վերլուծությունը չափազանց հրատապ խնդիր է դառնում:

Հայ մշակույթի, աստվածաբանության և եկեղեցու պատմության վերաբերյալ կան բազմաթիվ հրատարակություններ (տե՛ս այդ մասին սույն հատորում իմ իսկ հոդվածում ներկայացված գրականությունը): Այս բոլոր հրատարակումներում Արցախը/Լեռնային Ղարաբաղը և դրա մշակութային ու աստվածաբանական ժառանգությունը լավագույն դեպքում միայն հպանցիկ են շոշափվում: Բուն տարածաշրջանի մասին կարելի է գտնել գերմաներեն լեզվով միայն մի քանի աղբյուրներ: Հետազոտության բաց և միաժամանակ փափագ էր հատկապես տվյալ թեմայի բազմահեռանկարային, միջառարկայական և միջազգային մոտեցումը: Նշված մոտեցումը գրավոր ծանուցվեց մեր վերջին գիտաժողովի ընթացքում:

3 Gemeinsame Erklärung von Zentralkomitee der deutschen Katholiken und Solidaritätsaktion Renovabis, «Vertreibung stoppen – Menschliches Elend lindern – Kulturelles Erbe bewahren!» (3.12.2020), տես՝ https://www.renovabis.de/site/assets/files/12422/2020_12_03_gemeinsameerklaerungbergkarabach.pdf (հարցվել է 21.9.2023):

4 Տե՛ս ամփոփագիրը՝ <https://konfessionskundliches-institut.de/allgemein/aufruf-zum-schutz-der-kulturgueter-in-berg-karabach/> (հարցվել է 21.9.2023):

5 Տե՛ս ամփոփագիրը՝ <https://konfessionskundliches-institut.de/allgemein/das-deutsche-interesse-am-kulturellen-erbe-armeniens/> (հարցվել է 21.9.2023):

6 Georg Pulling, «Konflikte um christliches Kulturerbe in Berg-Karabach. Wer setzt sich durch?», in: Domradio.de (15.02.2022), տես՝ <https://www.domradio.de/artikel/konflikte-um-christliches-kulturerbe-berg-karabach> (հարցվել է 21.9.2023):

Հատկապես նոր հետազոտական մոտեցումներ առաջարկվեցին՝ դիտարկելով այս տարածաշրջանը համաշխարհային պատմական տեսանկյունից: Այսպես օրինակ՝ հարցադրվել է, թե ինչպես են Հնդկաստանում ընկալվել հայրերի ջարդերը և Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած ցեղասպանությունը՝ քրիստոնեության բազմակենտրոն պատմության համատեքստում (տես Կլաուս Կոշորկեի հոդվածը): Այս առումով կարևոր էր ուսումնասիրել տեղում ներկայիս զարգացումների ընկալումը նաև միջեկեղեցական համատեքստում: Բուն մշակութային-պատմական հարցերի կողքին ուսումնասիրվել են տարածաշրջանի իրավական և պատմական խարսխման խնդիրները: Առաջնահերթությունը, սակայն, տրվել է մշակութային ժառանգության ավելի մանրամասն արձանագրմանը՝ գրականության ու ձեռագրերի և ճարտարապետության տեսքով: Սրա համար պահանջվում էր նաև ներածական հայացք կոնկրետ Արցախի (եկեղեցական) պատմությանը: Համեմատություններ են կատարվել բացի այդ Արցախից դուրս գտնվող հայկական արվեստի ու մշակութային կոթողների միջև: Ի վերջո, բնականաբար վերլուծվել են 2020 թ. պատերազմի հետևանքով առաջացած քաղաքական նոր պայմանները:

Մեր հրատարակությունը բաժանված է հինգ մասի: Սկզբում ներածական ձևով փաստագրված են Արցախի մշակույթի պահպանման խնդիրները: Դա, ամենից առաջ, անհրաժեշտ էր տարածաշրջանի պատմության, ինչպես նաև նյութական և ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ու դրանց մասին եղած հետազոտությունների պատմության մասին պարփակ ընդհանուր ակնարկ տալու համար: Երկրորդ մասում խորացված կերպով ներկայացվում են տարածաշրջանի պատմությունն ու աստվածաբանությունը՝ ընտրված օրինակների ուսումնասիրություններով: Այս համատեքստում կրկին քննարկվել են շփումները Արցախի և Գերմանիայի միջև: Ժողովածուի երրորդ բաժինը կենտրոնացած է ընթացիկ պատերազմական գործողությունների և դրանց հետևանքների վրա: Չորրորդ մասը զբաղվում է սույն տարածաշրջանով զրբալ համատեքստում: Այստեղ դիտարկվել են թե՛ այլ միջմշակութային շփումները օրինակ Հնդկաստանի հետ և թե՛ էկումենիկ շարժման պարագայում: Ուսումնասիրվել է նույնիսկ Կովկասում և Ուկրաինայում ծավալված պատերազմական գործողությունների փաստացի կապը: Գրքի վերջին հինգերորդ մասը ներկայացնում է Արցախի մշակութային զանձերի վերաբերյալ մինչ այժմ այս տեսքով դեռևս չհրատարակված ակնարկ: Վերջում ևս մեկ անգամ ներկայացվում է տարածաշրջանի մշակութային կոթողների պաշտպանության վերաբերյալ 2022 թ. հուլիսի 19-ին հրատարակված մեր երկրորդ կոչը բոլոր մասնակիցների և մեզ միացած անձանց ստորագրություններով:

Ինչպես արդեն մեր վերոնշյալ կոչը, այս ժողովածուն ևս նախատեսված է ընթերցողների լայն շրջանակների համար: Գերմաներեն և հայերեն թարգմանությունները պետք է ապահովեն հոդվածների ընթերցումը երկու մշակութային խմբում: Անգլերենով գրված տեքստերի թարգմանություն չի կատարվել, որովհետև այդ լեզուն ընկալվում է ինչպես միջին եվրոպական համատեքստում, այնպես էլ հարավային Կովկասի տարածաշրջանում: Քանի որ ժողովածուն պետք է անհապաղ լույս

տեսներ, խմբագիրները զերծ են մնացել բոլոր հոդվածներում անվանումներն ու տեղանունները նույնազրման միևնույն կանոններին համաձայնեցնելուց: Այդուամենայնիվ, բոլոր տվյալները պետք է հասկանալի լինեն: Ձեկույցներից մի քանիսը պետք է հասկացվեն ավելի շատ որպես ձայներ տարածաշրջանից, և ոչ թե զիտական-վերլուծական շարադրանքներ:

Այդուամենայնիվ դրանք չափազանց արժեքավոր են՝ պատմության և ներկա իրավիճակի ընկալման փաստագրության համար: Այնպես որ, մենք տպագրում ենք դրանք նույնպես:

Գիտաժողովի իրականացումը և տվյալ հրապարակումը մեծ աջակցություն են ստացել: Նախագիծը բնավ չէր կարող իրականացվել առանց Ֆրից-Թյուսեն հիմնադրամի և Գալուստ Կիլպէնկեան Հիմնարկութեան ֆինանսավորման: Մենք շնորհակալ ենք նաև Գերմանիայի ավետարանական եկեղեցուն և Պոտսդամի Լեփսիոսի տուն-թանգարանին: Հարկ է նշել, որ բացի դրանից մեզ աջակցել են Հայ առաքելական եկեղեցու Վայոց ձորի թեմը, Երևանի պետական համալսարանի Աստվածաբանության ֆակուլտետը, ինչպես նաև Հայաստանի ամերիկյան ու Քիլի Քրիստիան Ալբրեխտի համալսարանները: Հայերենի և հայերենից բոլոր թարգմանությունները վերահսկվել ու խմբագրվել են Հարություն Գ. Հարությունյանի կողմից: Այդ գործընթացում որպես թարգմանիչներ ներգրավվել են նաև Անահիտ Ավագյանը, Անահիտ Հ. Սարգսյանը, Հայկուհի Գրիգորյանը և Արտակ Ա. Սահակյանը, ինչպես նաև Անահիտ Ռ. Սարգսյանն ու Գոհար Դրոշակիրյանը՝ որպես սրբագրիչներ: Անգլերեն տեքստերի խմբագրությունը ստանձնել է Դազմար Հելլերը: Հատուկ շնորհակալություն ենք հայտնում Քիլի համալսարանական տպարանի խմբագրությանը, հատկապես Կայ Պետեր Լոհստրետերին, ինչպես նաև իմ ուսանողներից Լարս Էրիխսենին ու Աննա Մարտենսին՝ տպագրության ընթացքում բազմապիսի ներգրավվածության համար:

Քիլ, 2023 թ. Խաչվերացի տունին

Անդրեաս Մյուլլեր

Թարգմանությունը՝ Հարություն Գ. Հարությունյանի

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Eröffnung

— Eure Magnifizienz, Herr Rektor Hovhannisyan, Eure Eminenzen und hochwürdigen Väter, meine sehr geehrte Kolleginnen und Kollegen, liebe Gäste,

Im Namen der Organisatoren dieser internationalen Konferenz, die dem kulturellen Erbe von Arzach gewidmet ist, heiÙe ich alle Anwesenden herzlich willkommen. Gestatten Sie uns zunächst, Ihnen allen eine fruchtbare akademische Arbeit und ebenso eine erfolgreiche Planung und Entwicklung neuer Kooperationen mit zukunftsfähigen Perspektiven zu wünschen.

Es ist sehr erfreulich, dass Sie alle keinen Augenblick gezögert haben, als wir Ihnen unsere Einladung verschickten, sondern, im Gegenteil, ohne Zögern positiv auf diese Initiative reagiert haben. Nun werden Sie in diesen Tagen Ihre wertvollen fachlichen Beiträge in die bevorstehenden fünf thematischen Panels einbringen. Wir freuen uns sehr, dass unsere geschtzten Kolleginnen und Kollegen aus Armenien, Arzach, der Diaspora und dem deutschsprachigen Ausland heute dabei sind. Sehr lobenswert ist auch, dass die Teilnehmerinnen und die Teilnehmer der Konferenz unterschiedliche Perspektiven aus zahlreichen Fachbereichen präsentieren bzw. gemeinsam an interdisziplinären Diskussionen teilnehmen werden.

Ich denke, die meisten von uns werden darin übereinstimmen, dass genau dieser Austausch besonders in der gegenwärtigen Situation sehr wichtig ist. Allerdings sollten wir nicht nur Schnittpunkte unter unseren eigenen Ideen finden, sondern auch versuchen, neue analytische Verbindungen zwischen verschiedenen fachlichen Ansätzen in Bezug auf die Geschichte und Gegenwart von Arzach zu schaffen. Nur dadurch kann möglichst objektives Wissen in Bezug auf diese Region an die internationale Öffentlichkeit vermittelt werden. Deswegen ist es sehr erfreulich festzustellen, dass Vertreterinnen und Vertreter der älteren, mittleren und jüngeren Generationen während dieser Tagung gesehen und gehört werden können. Hoffentlich wird diese Gelegenheit von Ihnen allen zunächst einmal genutzt, um neue Bekanntschaften zu schlieÙen, alte zu vertiefen und sich näher kennen zu lernen, um in Zukunft gemeinsam die Fachgebiete der Theologie, Armenologie, Geschichte, Kulturwissenschaften, Architektur, Politikwissenschaft und Völkerrechtswissenschaft mit weiteren Initiativen und Veranstaltungen zu bereichern.

Bezüglich der inhaltlichen Schwerpunkte unserer Konferenz sei angemerkt, dass sich möglicherweise jeder von uns, insbesondere nach dem letzten Arzach-Krieg von September–November 2020, immer wieder mit der schwierigen Frage beschäftigt hat, was das Schicksal der armenischen Kulturschätze in den verlorenen Gebieten sein wird. Ja, Vandalismus und kultureller Völkermord fanden an verschiedenen Orten der Welt statt und passieren leider immer noch im Kontext von bewaffneten Auseinandersetzungen. Das haben wir vor kurzem sowohl in Syrien als auch in Afghanistan bedauerlicherweise beobachten müssen. Aber im Fall von Aserbaidtschan haben wir es mit einer absurden Fälschung auf staatlicher Ebene zu

tun. Man kann feststellen, wie mehrere historische Denkmäler auch nach dem Krieg bewusst zerstört wurden oder wie die jahrhundertealten Kirchen und Klöster ebenso absichtlich entarnisiert bzw. einer anderen ethnischen Gruppe zugeschrieben wurden.

Ein solches Verhalten ist eines zivilisierten Staates nicht würdig. Es vertieft die Feindschaft weiter und bricht alle Brücken einer möglichen Versöhnung ab. Außerdem ist es ein erneuter direkter Schlag gegen die nationale Identität der Arzach-Armenier, weil es ihre religiösen Gefühle verletzt und jahrhundertealte Heiligtümer entweiht. Natürlich ist die Liste der ungelösten Probleme viel länger und trauriger. In der aktuellen Situation ist z.B. die Frage nach der Selbstbestimmung von Arzach äußerst unklar geworden. Es gibt auch ein sehr ernstes Problem in Bezug auf die illegal in Baku festgehaltenen Kriegsgefangenen und zivilen Geiseln, die unverzüglich zurückgegeben werden müssen. Generell besteht immer noch eine Herausforderung wegen der Sicherheit der Bevölkerung und Besucher von Berg-Karabach. Nicht nur an den neusten Grenzen von Arzach, sondern auch an der Grenze der Republik Armenien finden oftmals gewalttätige Anschläge und Sabotagen von Seiten der aserbajdschanischen Armee statt. Einschüchterungen der Zivilisten und bewaffnete Übergriffe auf die Grenzschrützer gehören leider zum Tagesgeschäft unseres Nachbarlands.

Aus diesem Grund mussten wir diese Tagung nach Jerewan und Hermon bzw. Vayots Dzor verlegen, obwohl wir uns alle sehr gewünscht hatten, Berg-Karabach zu besuchen und unsere Konferenzsitzungen teilweise in Stepanakert und teilweise im historischen Kloster von Gandzasar abzuhalten. Daher war es für mich persönlich als Mitglied der Organisationsgruppe sehr wichtig, dass neben den Beiträgen über die Erhaltung des kulturellen Erbes auch fachliche Analysen derjenigen Phänomene präsentiert werden, die direkt oder indirekt die Existenz von Arzach und seines Kulturerbes bedrohen. In dieser schwierigen Nachkriegszeit glaube ich, dass die oben genannten ernsthaften Probleme dauerhaft zum Gegenstand des wissenschaftlichen Diskurses und der internationalen Veröffentlichungen werden müssen. Nur dadurch können die Beteiligten zu angemessenen politischen Lösungen gelangen und für uns alle akzeptable und nicht erzwungene Bedingungen für die Koexistenz schaffen.

Wir danken Ihnen allen noch einmal für Ihre Anwesenheit und sind der Staatlichen Universität Jerewan sowie der Fakultät für Theologie und der Diözese der Armenisch-Apostolischen Kirche von Vayots Dzor äußerst dankbar, dass sie unsere Gastgeber sind. Unser Dank gilt insbesondere auch allen unterstützenden und fördernden Organisationen, vor allem der Fritz Thyssen Stiftung für Wissenschaftsförderung, der armenischen Abteilung der Calouste Gulbenkian Foundation, dem Lepsiushaus Potsdam und der Evangelischen Kirche in Deutschland, mit deren Hilfe diese wichtige Initiative verwirklicht wurde.

Dr. Harutyun G. Harutyunyan

Dozent an der Amerikanischen Universität von Armenien und wissenschaftlicher Mitarbeiter im Zentrum für interkulturelle und religionswissenschaftliche Studien an der Staatlichen Universität Jerewan, Armenien.

Բացման խոսք

— Մեծարգո ռեկտոր պարոն Հովհաննիսյան, գերաշնորհ սրբազան և հոգեշնորհ հայրեր, հարգարժան գործընկերներ և սիրելի հյուրեր,

Արցախի մշակութային ժառանգությանը նվիրված միջազգային գիտաժողովի կազմակերպիչների անունից բարի գալուստ եմ մաղթում բոլոր ներկաներին: Թույլ տվեք նախևառաջ մեզ ամենքիս ցանկանալ արդյունավետ աշխատանք և, ինչու չէ, նաև ապագա հեռանկարային համագործակցությունների համատեղ ծրագրում և զարգացում:

Շատ զգացված ենք, որ Դուք բոլորդ անգամ մեկ վայրկյան չեք վարանել՝ ստանալով մեր հրավերն, այլ ընդհակառակն՝ անմիջապես առանց երկմտելու դրական եք արձագանքել սույն նախաձեռնությանն ու այս օրերին Ձեր արժեքավոր մասնագիտական ներդրումն եք բերելու առաջիկա հինգ թեմատիկ նիստերում: Մենք շատ ուրախ ենք, որ այսօր ներկա են մեր անփոխարինելի գործընկերները թե՛ Հայաստանից, թե՛ Արցախից, թե՛ սփյուռքից և թե՛ գերմանախոս արտասահմանից: Չափազանց գովելի է նաև այն փաստը, որ գիտաժողովի գործընկերները ներկայացնելու են տարբեր տեսանկյուններ մի քանի գիտություններից ու համապատասխանաբար միասին մասնակցելու միջառարկայական քննարկումների:

Կարծում եմ՝ բոլորս էլ կհամաձայնենք, որ այս տեսակ փոխանակումը շատ կարևոր է հատկապես ներկա իրավիճակում: Սակայն մենք պետք է փորձենք ոչ միայն շփման եզրեր գտնել մեր անհատական գաղափարներում, այլ նոր վերլուծական կապեր ստեղծել Արցախի պատմությանն ու ներկային վերաբերող մասնագիտական տարբեր մոտեցումների միջև: Միայն այսպես հնարավոր կլինի առավելագույնս օբյեկտիվ գիտելիքներ հաղորդել միջազգային հանրությանը տվյալ տարածաշրջանի վերաբերյալ: Այդիսկ պատճառով շատ ուրախալի է նշել այն փաստը, որ այս գիտաժողովի ընթացքում տեսնելու և ունկնդրելու ենք թե՛ ավագ, թե՛ միջին և թե՛ նաև երիտասարդ սերունդների ներկայացուցիչների: Հուսով ենք, որ այս առիթը կօգտագործվի բոլորիդ կողմից՝ նախևառաջ նոր ծանոթություններ ձեռք բերելու, հներն ամրապնդելու ու ավելի մոտիկից ճանաչելու իրար, որպեսզի հետագա նախաձեռնություններով ու միջոցառումներով միասնաբար հարստացնեք աստվածաբանության, հայագիտության, պատմաբանության, մշակութաբանության, ճարտարապետության, քաղաքագիտության և միջազգային իրավագիտության ոլորտները:

Գալով մեր գիտաժողովի բուն նյութին՝ հարկ է նշել, որ մեզինք յուրաքանչյուրը, հատկապես 2020թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսների Արցախյան պատերազմից հետո, բազմիցս է առնչվել այս ծանր հարցին, թե ինչ է լինելու կորցրած տարածքների հայկական մշակութային կոթողների ձակատագիրը: Այո՛, վանդալիզմն ու

մշակութային ցեղասպանությունն աշխարհի տարբեր վայրերում են տեղի ունեցել ու, ցավոք, շարունակում են դեռևս իրագործվել որոշ ռազմական ընդհարումների համատեքստում: Մենք ականատես ենք եղել դրան վերջերս թե՛ Սիրիայում և թե՛ Աֆղանստանում: Բայց Ադրբեջանի պարագայում մենք գործ ունենք պետական մակարդակով իրագործվող մի զավեշտալի կեղծարարության հետ, երբ պատմական հուշարձաններն անգամ պատերազմից հետո են ոչնչացվում կամ հազարամյա եկեղեցիներն ու վանքերը միտումնավոր կերպով ապահայկականացվում և ուրիշ էթնիկ խմբի են վերագրվում:

Նման պահվածքը վայել չէ ոչ մի քաղաքակիրթ պետությանը: Այն էլ ավելի է խորացնում թշնամանքն ու այրում հնարավոր հաշտության բոլոր կամուրջները՝ վերստին ուղղակի հարված հասցնելով արցախահայության ազգային ինքնությանը՝ պղծելով նրանց կրոնական զգացմունքներն ու ավիրելով դարավոր սրբությունները: Անշուշտ, չլուծված խնդիրների ցանկը շատ ավելի երկար է ու տխրեցնող: Ներկա իրավիճակում չափազանց անորոշ է դարձել օրինակ Արցախի ինքնորոշման խնդիրը: Մենք ունենք նաև շատ ծանր հարց՝ կապված Բաքվում անօրինաբար պահվող ռազմագերիների ու քաղաքացիական պատանդների հետ, որոնք պետք է անհապաղ ետ վերադարձվեն: Առհասարակ առկա է դեռևս Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության և այցելուների անվտանգության խնդիրը: Առ այսօր թե՛ Արցախի և թե՛ Հայաստանի Հանրապետության սահմաններին հաճախակի տեղի են ունենում բռնի ոտնձգություններ, զինված ահաբեկումներ և դիվերսիոն հարձակումներ: Ոչ միայն Արցախի, այլև Հայաստանի պետական սահմաններին ադրբեջանական բանակը շատ հաճախ ռազմական գործողություններ է իրականացնում: Քաղաքացիական անձանց ահաբեկելն ու սահմանապահների հանդեպ զինված հարձակումները, ցավոք, հարևան պետության ամենօրյա բիզնեսի մի մասն են դարձել:

Այդ իսկ պատճառով, ինչպես զիտեք, մենք ստիպված եղանք սույն միջոցառումը կազմակերպել Երևանում և Հերմոնում, այսինքն Վայոց ձորում, չնայած որ բոլորս էլ շատ էինք կամենում այցելել Արցախ և զիտաժողովի նիստերն անցկացնել մասամբ Ստեփանակերտում և մասամբ էլ Գանձասարի պատմական վանքում: Ուստի անձամբ ինձ համար, իբրև կազմակերպող խմբի անդամ, շատ կարևոր էր, որ մշակութային ժառանգության պահպանմանը վերաբերող զեկույցների հետ մեկտեղ, զիտաժողովի ընթացքում ներկայացվեն նաև Արցախի գոյությանն ու նրա մշակութային ժառանգությանն ուղղակի կամ անուղղակի վտանգող երևույթների մասնագիտական վերլուծությունները: Ես կարծում եմ, որ հետպատերազմական այս դժվարին շրջանում վերոնշյալ լուրջ խնդիրները պետք է տեսալես գիտական դիսկուրսի և միջազգային հրապարակումների առարկա լինեն: Միայն այդպես կարող են շահագործված կողմերը քաղաքական ճիշտ լուծումների հասնել և բոլորիս համար ընդունելի ու ոչ թե պարտադրված համակեցության պայմաններ ստեղծել:

Եվս մեկ անգամ շնորհակալ ենք Ձեր ամենփող ներկայության համար և անչափ երախտապարտ Երևանի պետական համալսարանին, Աստվածաբանության ֆակուլտետին և ՀԱԵ Վայոց ձորի թեմին՝ մեզ հյուրընկալելու համար: Չափազանց

շնորհակալ ենք նաև բոլոր աջակցող և հովանավորող կազմակերպություններին և հատկապես Ֆրից Թյուսեն գիտությունների օժանդակման հիմնադրամին, Գալուստ Կիլլիկենկեան Հիմնարկութեան Հայկական բաժանմունքին, Պոտոսդամ քաղաքի Յոհաննես Լեփսիուսի տուն-թանգարանին և Գերմանիայի ավետարանական եկեղեցուն, որոնց օգնությամբ կյանքի կոչվեց այս կարևոր նախաձեռնությունը:

Հարություն Գ. Հարությունյան, ածբն. գիտ. դոկտ.

Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի դասախոս և Երևանի պետական համալսարանի միջնակութային և կրոնագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող:

Grußwort

— Verehrte Teilnehmerinnen, Teilnehmer und Gäste der Tagung,

Zunächst möchte ich den Organisatoren, Teilnehmern und Sponsoren der internationalen Konferenz ›Das kulturelle Erbe von Arzach‹ meinen Dank für eine derart wichtige Initiative aussprechen, die darauf abzielt, das kulturelle Erbe und die Geschichte der Region Arzach zu untersuchen und zu analysieren. Dies ist besonders wichtig in der aktuellen Zeit, in der Aserbaidschan – getreu seiner bisherigen Vorgehensweise – die bestehenden Kulturdenkmäler in den von ihm kontrollierten Gebieten zerstört. Ein Beispiel dafür ist in der Erklärung des Staatsdienstes zum Schutz des historischen Umfelds der Republik Arzach vom 4. Juli 2022 zu finden, in der es unter anderem heißt: »Die armenische Hovhannes Mkrtitsch [Johannes der Täufer] Kirche von Shushi, die auch als Grüne Kirche bekannt ist, wurde von den Aserbaidschanern stark beschädigt. Jetzt wird sie unter dem Vorwand einer angeblichen Renovierung in eine [byzantinisch] orthodoxe Kirche umgestaltet.«¹

Die Kultur von Arzach nimmt einen einzigartigen Platz im Weltkulturerbe ein und muss daher bewahrt, bekannt gemacht und an die nächsten Generationen weitergegeben werden. Arzach wird nicht umsonst als ›Schatzkammer armenischer Architektur unter freiem Himmel‹ bezeichnet. Das umfassende Studium der Denkmäler von Arzach, das ihre archäologische, philologische, künstlerische, theologische, literarische und insbesondere historische Untersuchung beinhaltet, hat definitiv seinen Wert und seine Bedeutung für die Bewahrung armenischer Kultur.

Leider gerieten infolge des letzten 44-tägigen Krieges Gebiete mit hunderten bekannten und unbekanntem Kulturschätzen unter die Kontrolle Aserbaidschans. Die Existenz vieler von ihnen ist angesichts des destruktiven Umgangs Aserbaidschans mit armenischen Denkmälern bedroht. Darüber hinaus haben die aserbaidschanischen Historiker nicht nur die Geschichte und Gegenwart dieser Region verfälscht, sondern verfolgen bis heute eine institutionelle Politik der Zerstörung des armenischen Kulturerbes.

Daher sind wissenschaftliche Studien unserer Region und gemeinsame Stellungnahmen zum Schutz des christlichen Erbes sehr wichtig. Unsere Überzeugung ist es, dass sowohl kulturelles Erbe als auch Geschichte nicht zu einem Werkzeug für politische Zwecke werden darf. In diesem Sinne möchte ich dem deutschen Volk für seine geistige und moralische Unterstützung des armenischen Volkes danken. Besondere Worte der Dankbarkeit will ich an diejenigen deutschen Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftler richten, die sich zusam-

1 Declaration of Artsakh's State Service for the Protection of Historical Environment, »Azerbaijanis completely destroyed Shushi's Armenian church«, in: Artsakhpress.am (July 4, 2022), [https://artsakhpress.am/eng/news/166070/shushii-kanach-zham-haykakan-ekexecin-lriv-avervel-e-adrbejancineri-koxmic-veranorogman-anvan-tak-veratsvum-e-uxxapar-ekexecu.html%20\(last%20access:%201.24.2023\)%D6%89](https://artsakhpress.am/eng/news/166070/shushii-kanach-zham-haykakan-ekexecin-lriv-avervel-e-adrbejancineri-koxmic-veranorogman-anvan-tak-veratsvum-e-uxxapar-ekexecu.html%20(last%20access:%201.24.2023)%D6%89) (letzter Zugriff: 2.4.2023).

men mit ihren armenischen Kolleginnen und Kollegen aus der Republik Armenien, Arzach und der Diaspora dem Studium der armenischen Geschichte und Kultur widmen.

Es ist kein Geheimnis, dass Deutschland eines der weltweit wichtigsten Zentren der Armenologie ist. Es genügt zu erwähnen, dass der herausragende deutsche Wissenschaftler Heinrich Hübschmann in den 70er Jahren des 19. Jahrhunderts die eigenständige Position der armenischen Sprache in der indogermanischen Sprachfamilie begründete und bewies. Auch heute noch besteht eine produktive Zusammenarbeit zwischen den wissenschaftlichen und kulturellen Zentren Deutschlands und Armeniens. Ich bin zuversichtlich, dass es mit der Unterstützung derart wichtiger Partner keine Kraft auf der Welt geben wird, die uns daran hindern kann, unsere Geschichte und Kultur gemeinsam zu studieren und zu präsentieren, eine Kultur, die Teil des Welterbes ist, insbesondere des christlichen Kulturerbes.

Dr. Hovhannes Hovhannisyan

Rektor der Staatlichen Universität Jerewan, Armenien.

Übersetzer: Harutyun G. Harutyunyan

Ողջույնի խոսք

— Գիտաժողովի հարգելի՛ մասնակիցներ, հյուրեր,

նախևառաջ ուզում եմ իմ շնորհակալությունը հայտնել «Արցախի մշակութային ժառանգությունը» խորագրով միջազգային գիտաժողովի կազմակերպիչներին, մասնակիցներին ու հովանավորներին՝ նման կարևոր նախաձեռնության համար, որը նպատակ ունի քննելու և վերլուծելու արցախյան տարածաշրջանի մշակութային ժառանգությունն ու պատմությունը, ինչը կարևորվում է հատկապես ներկայիս ժամանակահատվածում, երբ Ադրբեջանը, հավատարիմ իր գործելաոճին, վերացնում է իր տիրապետության տակ անցած տարածքներում առկա մշակութային կոթողները: Ասվածի վկայություններից է օրինակ՝ 2022 թ. հուլիսի 4-ին Արցախի Հանրապետության պատմական միջավայրի պահպանության պետական ծառայության կողմից տարածած հայտարարությունը, որում նշվում է, որ «Շուշիի Հովհաննես Մկրտիչ կամ Կանաչ ժամ հայկական եկեղեցին ավերվել է ադրբեջանցիների կողմից, և այժմ այն վերանորոգման անվան տակ վերածվում է [բյուզանդական] ուղղափառ եկեղեցու»:¹

Արցախի մշակույթը համաշխարհային ժառանգության գանձարանում իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում, և այն պետք է պահպանվի, հանրահռչակվի և փոխանցվի սերունդներին: Իզուր չէ, որ Արցախը կոչում են «հայկական ճարտարապետության գանձարան բաց երկնքի տակ»: Արցախի հուշարձանների համակողմանի ուսումնասիրությունը, որը ենթադրում է դրանց հնագրագիտական, լեզվաբանական, արվեստաբանական, աստվածաբանական, զրական աղբյուրագիտական և, հատկապես, պատմագիտական քննություն, միանշանակ ապացուցում է դրանց հայկականությունը և արժեքավոր լինելը:

Ցավոք, վերջին 44-օրյա պատերազմի հետևանքով Ադրբեջանի վերահսկողության տակ անցան տարածքներ, որտեղ կան հարյուրավոր հայտնի և անհայտ հուշարձաններ, որոնցից շատերի գոյությունը վտանգված է հաշվի առնելով Ադրբեջանի ավերիչ քաղաքականությունը հայկական հուշարձանների հանդեպ: Բացի այդ, ադրբեջանցի պատմաբանները, կեղծելով տարածաշրջանի անցյալն ու ներկա իրողությունը, ամեն կերպ փորձել են և այսօր էլ առանձնակի եռանդով շարունակում են վարել հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման ինստիտուցիոնալ քաղաքականություն:

¹ Արցախի Հանրապետության Պատմական միջավայրի պահպանության պետական ծառայության հաղորդագրություն, Artsakhpress.am (4 հուլիսի 2022 թ.), <https://artsakhpress.am/arm/news/166070/shushii-kanach-zham-haykakan-ekexecin-iriv-avervel-e-adrbejancineri-koxmiv-veranorogman-anvan-tak-veratsvum-e-uxxapar-ekexecu.html> (հարցվել է 24.1.2023-ին):

Այս համատեքստում շատ կարևոր են մեր տարածաշրջանի գիտական ուսումնասիրությունները և միասնական ելույթները՝ ի պաշտպանություն քրիստոնեական ժառանգության: Մեր համոզումն է, որ մշակութային ժառանգությունը և պատմությունը երբեք չպետք է դառնան շահարկվող գործիք քաղաքական որևէ նպատակի համար: Այս տեսանկյունից ուզում են շնորհակալություն հայտնել գերմանացի ժողովրդին՝ հայ ժողովրդին ցուցաբերած հոգևոր և բարոյական աջակցության համար, ինչպես նաև առանձնահատուկ երախտիքի խոսքեր ասել գերմանացի գիտնականներին, որոնք իրենց հայ գործընկերների հետ, Հայաստանից, Արցախից և սփյուռքից նվիրվել են հայոց պատմության և մշակույթի ուսումնասիրությանը:

Գաղտնիք չէ, որ Գերմանիան հայագիտության համաշխարհային կարևորագույն կենտրոններից մեկն է: Բավական է նշել, որ գերմանացի ականավոր գիտնական Հայնրիխ Հյուբշմանն էր, որ 19-րդ դարի 70-ական թվականներին հիմնավորեց և ապացուցեց հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում: Այսօր էլ Գերմանիայի և Հայաստանի գիտամշակութային կենտրոնների միջև ձևավորված է արդյունավետ համագործակցություն: Ես վստահ եմ, որ հատկապես նման գործընկերների աջակցությամբ աշխարհում չի գտնվի մի ուժ, որը կխանգարի մեզ միասնաբար ուսումնասիրել ու ներկայացնել մեր պատմությունն ու մշակույթը, մշակույթ, որ մաս է կազմում համաշխարհային, հատկապես, քրիստոնեական մշակույթի:

Հովհաննես Հովհաննիսյան, պատմ. գիտ. դոկտ.

Երևանի պետական համալսարանի ռեկտոր:

Segenswort

— Meine sehr geehrten Damen und Herren, geschätzte Kolleginnen und Kollegen aus der Bundesrepublik Deutschland, Belgien und der Schweiz, liebe Vertreterinnen und Vertreter unserer Diaspora und der Schwesterkirchen aus Europa, im Namen der Leitung und des gesamten Kollegiums der Theologischen Fakultät an der Staatlichen Universität Jerewan heiße ich Sie herzlich in unserem traditionsreichen Haus willkommen, das nun während dieser wichtigen Konferenz auch Ihnen allen gehören wird.

Wie die meisten von Ihnen vielleicht wissen, wurde die Staatliche Universität Jerewan genau in diesem historischen Gebäude vor hundert Jahren von unseren engagierten Vorgängern gegründet. Es ist bemerkenswert, dass damals die besten von unseren Professoren – vor allem im Bereich der Geisteswissenschaften – ihr Aufbaustudium in Deutschland absolviert hatten. Diese aktiven Stipendiaten und Doktoranden der Evangelischen-Theologischen Fakultäten besuchten verschiedene bekannte Hochschulen. Die Zeit, die sie bei prominenten deutschen Wissenschaftlern, wie z.B. Professor Adolf von Harnack verbracht hatten, hatte natürlich außerordentliche Früchte zur Folge.

Das Studium der protestantischen Theologie, der Geschichte, sowie der westeuropäischen und orientalischen Sprachen, verbunden mit dem direkten oder auch indirekten akademischen Austausch mit damaligen großen europäischen Denkern, brachte eine neue, bis dahin ungesehene Generation der armenischen Theologen und Wissenschaftler hervor. Ihre Rückkehr in die Heimat, nach dem hervorragenden Studium in Deutschland und in Europa, bedeutete gleichzeitig einen Paradigmenwechsel. Viele berühmte Akademiker wie beispielsweise die Professoren Manuk Abeghyan und Hrachya Ajaryan oder auch angesehene Geistliche wie unter anderem Bischof Karapet Ter-Mkrtchyan, Bischof Garegin Hovsepjan (später Katholikos von Kilikien der Armenischen Apostolischen Kirche) und Archimandrit Komitas Soghomonyan, gaben ihr Fachwissen hier an der Staatlichen Universität Jerewan sowie an der Theologischen Gevorgyan-Akademie von Etschmiadzin an hiesige Studenten und Seminaristen weiter. Es war ein unvergleichbarer Impuls, den wir alle hier bis heute in mehreren Hinsichten genießen und hochschätzen.

Dabei muss auch betont werden, dass trotz allen Unterbrechungen während des Ersten Weltkrieges bzw. des Genozids von 1915 und den nachfolgenden sowjetischen Unterdrückungen der genannte akademische Austausch nicht aufgegeben wurde. Im Gegenteil, viele junge armenische Studentinnen und Studenten bekamen nach der Unabhängigkeit von 1991 wieder die Möglichkeit ihr Aufbaustudium an deutschen Universitäten abzuschließen. Viele armenische Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftler sind seitdem in verschiedenen bilateralen Forschungsprojekten wieder aktiv involviert.

Auch diese internationale Konferenz ist ein Zeichen dafür, dass trotz allen Schwierigkeiten in dieser Nachkriegszeit, und auch trotz zahlreicher Bestechungs- und Fälschungsfälle auf der politischen und pseudowissenschaftlichen Ebene seitens der aktuellen Regierung unseres Nachbarlandes Aserbaidschan die konstruktive Zusammenarbeit zwischen den deutschen und armenischen Kolleginnen und Kollegen an den objektiven akademischen Zielen nicht aufgegeben wird. Wir bedanken uns deshalb ganz herzlich bei Prof. Dr. Martin Tamcke, Prof. Dr. Andreas Müller und Dr. Dagmar Heller für ihre aufbauende Kooperation mit unserem Kollegen Dr. Harutyun G. Harutyunyan und mit uns allen. Dank Ihren Initiativen wurde nicht nur diese internationale Konferenz ins Leben gerufen, sondern auch viele andere Maßnahmen für die Bewahrung der christlichen Heiligtümer und anderer Kulturschätze in Arzach organisiert, wie beispielsweise ihre gemeinsame Konferenz im Juni 2021 sowie die Publikation des Aufrufs zum Schutz der Kulturgüter von Berg-Karabach im März 2021.

Daher möge dieses Vorhaben ebenfalls seine positiven Früchte in der nahen Zukunft bringen damit tiefgründige Forschung und analytische Diskussionen mehr Licht in diese dunkle Zeit bringen. Möge auch die Fortsetzung unseres bilateralen Austausches weiterhin bereichernd und nachhaltig bleiben, damit die nächsten Generationen davon ebenfalls profitieren. Unsere Gebete sind bei unserem himmlischen Vater für den dauernden Frieden in Arzach und in der ganzen Welt. Gott segne Sie, liebe Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftler, zusammen mit allen Unterstützern, unter anderem Herrn Dr. Wolfram Langpape von der Evangelischen Kirche von Deutschland und Herrn Dr. Roy Knocke vom Lepsiushaus Potsdam, die die Organisation dieser Tagung ermöglicht haben und heute auch bei uns sind.

Nun lassen Sie uns gemeinsam diese Konferenz mit dem besonderen Segen aus dem ersten Korintherbrief des Apostels Paulus eröffnen: »Wohlwollen begleite euch und Friede von Gott, unserem Vater, und vom Herrn, Jesus Christus« (1. Kor. 1:3). Amen!

Bischof Prof. Dr. Anushavan Zhamkochyan

Dekan der Theologischen Fakultät an der Staatlichen Universität Jerewan, Armenien.

Օրհնության խոսք

— Հարգարժան տիկնայք և պարոնայք, հարգելի գործընկերներ Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունից, Բելգիայից և Շվեյցարիայից, Եվրոպայից ժամանած մեր սիրելի սփյուռքահայ և քույր եկեղեցիների ներկայացուցիչներ, Երևանի պետական համալսարանի աստվածաբանության ֆակուլտետի ողջ աշխատակազմի անունից ողջունում եմ Ձեզ ավանդական մեր այս տանը, որն այժմ նույնպես կպատկանի բոլորիդ այս կարևոր գիտաժողովի ընթացքում:

Ինչպես Ձեզանից շատերը զիտեն, Երևանի պետական համալսարանը մեր նվիրյալ նախորդների կողմից հիմնադրվել է հենց այս պատմական շենքում հարյուր տարի առաջ: Հատկանշական է, որ այն ժամանակ մեր դասախոսներից լավագույնները, հատկապես հումանիտար գիտությունների բնագավառում, ժամանակին ուսանել և զիտական աստիճաններ են ստացել Գերմանիայում: Նրանք հիմնականում բողոքական աստվածաբանական ֆակուլտետների ակտիվ կրթաթոշակառուներն ու դոկտորանտներն էին, որոնք բախտ էին ունեցել հաճախելու տարբեր հայտնի համալսարաններ: Եվ իհարկե, գերմանացի նշանավոր գիտնականների հետ անցկացված այդ ժամանակահատվածը, ինչպիսին էր օրինակ՝ պրոֆեսոր Ադոլֆ Ֆոն Հարնակը, յուրահատուկ պտուղներ տվեց:

Բողոքական աստվածաբանության, պատմության, ինչպես նաև արևմտաեվրոպական և արևելյան լեզուների ուսումնասիրությունը, զուգորդված ժամանակի եվրոպական մեծ մտածողների հետ ունեցած ուղղակի կամ անուղղակի ակադեմիական հաղորդակցմամբ, ստեղծեց հայ աստվածաբանների և զիտնականների մի նոր, մինչ այժմ չտեսնված սերունդ: Գերմանիայում և Եվրոպայում գերազանց ուսում ստանալուց հետո, նրանց վերադարձը հայրենի տուն միևնույն ժամանակ նշանակում էր բարձրագույն կրթության և զիտահետազոտական հարացույցի շրջադարձ: Այստեղ՝ Երևանի պետական համալսարանում, ուսանողությանը իրենց ձեռք բերած հարուստ փորձն են սկսում փոխանցել նշված սերնդի հայտնի ակադեմիկոսներ, ինչպիսիք էին՝ պրոֆեսորներ Մանուկ Աբեղյանն ու Հրաչյա Աճառյանը: Իսկ Սբ. Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի սաներին դասավանդում են Գերմանիայում ուսանած այնպիսի ականավոր եկեղեցականներ, ինչպես օրինակ՝ Կարապետ Եպս. Տեր-Մկրտչյանը, Գարեգին Եպս. Հովսեփյանը (հետագայում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս) և Կոմիտաս վրդ. Սողոմոնյանը: Դա չափազանց հզոր ու անհամեմատելի ազդակ էր, որը մենք բոլորս այսօր էլ շատ առումներով վայելում և զնահատում ենք:

Հարկ է նաև նշել, որ, չնայած Առաջին համաշխարհային պատերազմի և 1915 թվականի Մեծ Եղեռնի ու դրան հաջորդած սովետական ճնշումների օրոք տեղի ունեցած բոլոր խափանումներին, նշված զիտական փոխանակումը չընդհատվեց:

Ընդհակառակը, 1991 թվականի անկախացումից հետո բազմաթիվ հայ երիտասարդ ուսանողներ վերստին հնարավորություն ստացան շարունակելու իրենց ասպիրանտուրան գերմանական համալսարաններում: Այդ ժամանակվանից իվեր բազմաթիվ հայ գիտնականներ կրկին ակտիվորեն ներգրավվել են տարբեր երկկողմանի հետազոտական ծրագրերում:

Ներկա միջազգային գիտաժողովը նույնպես փաստում է, որ, չնայած հետպատերազմյան շրջանում առկա բոլոր դժվարություններին, ինչպես նաև Ադրբեյջանի իշխանության կողմից կեղծ գիտական մակարդակով իրագործվող կաշառման ու կեղծարարության բազմաթիվ դեպքերին, մեր կառուցողական համագործակցությունը գերմանացի և հայ գործընկերների միջև չի դադարում իրագործվել օբյեկտիվ ակադեմիական նպատակների շուրջ: Ուստի, մենք ցանկանում ենք շնորհակալություն հայտնել պրոֆ. Մարտին Թամբեին, պրոֆ. Անդրեաս Մյուլլերին և դոկտ. Դագմար Հելլերին մեր գործընկերոջ դոկտ. Հարություն Գ. Հարությունյանի և մեր բոլորի հետ համագործակցելու համար: Ձեր համատեղ նախաձեռնությունների շնորհիվ կյանքի կոչվեց ոչ միայն այս միջազգային գիտաժողովը, այլ նաև կազմակերպվեցին բազմաթիվ այլ միջոցառումներ՝ ուղղված Արցախում քրիստոնեական սրբավայրերի և մշակութային կոթողների պահպանմանը, ինչպես օրինակ՝ 2021 թվականի հունիսին Ձեր կողմից նախաձեռնած նախորդ միջքրիստոնեական գիտաժողովը և 2021 թվականի մարտին Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային ժառանգության պաշտպանության միասնական կոչի հրապարակումը:

Ուստի, թող այս ձեռնարկը ևս իր դրական պտուղները բերի մոտ ապագայում, որպեսզի խորքային հետազոտություններն ու վերլուծական քննարկումներն ավելի շատ լույս սփռեն ներկայիս մութ ժամանակների վրա: Թող մեր երկկողմ փոխանակման շարունակությունը հարստացնող և մնայուն լինի, որպեսզի դրանից օգուտ քաղեն նաև գալիք սերունդները: Մեր աղոթքները ուղղված են Երկնային Հորը՝ Արցախում և ամբողջ աշխարհում հարատև խաղաղության հաստատման համար: Աստված օրհնի Ձեզ, սիրելի գիտնականներ, բոլոր աջակիցների հետ միասին: Այսօր մեզ հետ են՝ դոկտ. Վոլֆրամ Լանգփափեն՝ Գերմանիայի ավետարանական եկեղեցուց և դոկտ. Ռոյ Քնոկեն՝ Յոհաննես Լեյսիոուսի պոստդամյան տուն-թանգարանից, ովքեր մյուս հիմնադրամների հետ մեկտեղ հնարավոր դարձրին այս գիտաժողովի կազմակերպումը:

Այժմ եկեք Պողոս առաքյալի կորնթացիներին ուղղված առաջին նամակի հատուկ օրհնությամբ միասնաբար բացենք այս գիտաժողովը. «Շնորհ ձեզ և խաղաղություն մեր Հայր Աստծուց և Տեր Հիսուս Քրիստոսից» (Ա Կորնթ. 1:3): Ամեն:

Անուշավան Եսս. Ժամկոչյան, պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.

Երևանի պետական համալսարանի Աստվածաբանության ֆակուլտետի դեկան:

Grußwort und Bericht aus der Diözese Vayots Dzor

Soziale und kulturelle Programme, die in Zusammenarbeit mit deutschen, kirchlichen Stiftungen und NROs durchgeführt werden

— Liebe Gäste und liebe Teilnehmende,

Wir freuen uns, Sie im Rahmen der Konferenz mit dem Titel ›Das Kulturelle Erbe von Arzach‹ in unserer wunderschönen Region Vayots Dzor begrüßen zu dürfen. Wir sind auch sehr dankbar für die Gelegenheit, die Aktivitäten der Diözese Vayots Dzor und unsere Erfahrungen mit sozialen und kulturellen Programmen, die von einer der größten NROs (= Nichtregierungsorganisationen) in Südarmenien durchgeführt werden, mit Ihnen zu teilen.

Die NRO Syunik-Development wurde 1995 auf unsere Anregung hin gegründet. Dank kontinuierlicher Arbeit und 27 Jahren der Zusammenarbeit mit lokalen und internationalen Organisationen ist sie heute die größte Nichtregierungsorganisation in Südarmenien. In den Jahren 1991–1994 entstand eine sehr schwierige soziale Situation durch den ersten Arzach-Krieg und die über 300.000 Flüchtlinge, die aus Aserbaidschan und Nachitschewan nach Armenien gekommen waren. Um die Situation etwas zu mildern, eröffnete die in den Regionen Vayots Dzor und Syunik gegründete NRO Syunik-Development sechs Armenküchen, in denen täglich 400 Bedürftige ernährt wurden. Rund 500 minderjährige Kinder, die durch den Krieg in den beiden Regionen zu Waisen geworden waren, wurden in das ›Camp-Programm‹ aufgenommen. Dieses sorgte sowohl für die Organisation von regulären Sommercamps als auch die Bereitstellung von medizinischer und psychologischer Unterstützung, Lebensmitteln, Kleidung und Schreibwaren. Bis 2006 führte die NRO weiterhin zahlreiche und vielfältige Medizin-, Sozial- und Bildungsprogramme durch, um den Bedürfnissen der 5.800 Flüchtlinge aus Aserbaidschan gerecht zu werden, die sich in acht Dörfern und zwei Städten in Vayots Dzor niedergelassen hatten. Während dieser Zeit arbeitete die NRO unter anderem mit dem ›Fund for Armenian Relief‹ (USA), ICCO (Niederlande), EPER (Schweiz), EED – später geeinigt mit ›Brot für die Welt‹ (Deutschland), dem ›Diakonischen Werk‹ (Deutschland) und anderen Organisationen zusammen.

Ich möchte eines der vielen Programme hervorheben, die in dieser Zeit mit dem EED (derzeit ›Brot für die Welt‹) durchgeführt wurden. Nach dem Zusammenbruch der UdSSR wurde das Bildungssystem vollkommen verändert. Armenien ist dem Bologna-Bildungssystem beigetreten. Schulbücher, Lehrpläne, Normen und die Bildungsphilosophie im Allgemeinen wurden geändert. Aus finanziellen Gründen wurden die Lehrerinnen und Lehrer jedoch nicht angemessen ausgebildet, was viele Probleme verursachte. Damals haben wir

drei Jahre lang gemeinsam mit ›Brot für die Welt‹ ein Fortbildungsprogramm durchgeführt, zu dem wir führende Experten aus Deutschland eingeladen hatten. Etwa 4.500 Lehrerinnen und Lehrer aller Fächer, die an den Schulen der Regionen Syunik und Vayots Dzor unterrichteten, erhielten eine gründliche Weiterbildung. Tatsächlich waren zum ersten Mal europäische Fachleute praktisch an der Organisation und der Erhöhung der Qualifikation im Bildungswesen Armeniens beteiligt.

Die NRO Syunik-Development wurde außerdem zu einem der führenden und wichtigsten Akteure, die in der Kaukasusregion Friedensprojekte durchführen. Es gibt in unserer Region viele ungelöste politische und interethnische Probleme (z.B. Abchasien, Südossetien, Adscharien, Berg-Karabach, usw.). Die NRO hat gemeinsame Sommerlager für Kinder, Jugendtreffs und Konferenzen für junge Erwachsene verschiedener Nationalitäten in der Region durchgeführt und organisiert diese auch weiterhin. Dies ist der beste Weg, um regionalen Frieden zu erreichen.

Die erste große Maßnahme zur Verbesserung und Stabilisierung der Grundbildung im Süden Armeniens war die Einrichtung von fünf städtischen, sozialen Dienstleistungszentren im Jahr 2000, die die NRO Syunik-Development mit der Unterstützung des deutschen, evangelischen Entwicklungswerkes ›Brot für die Welt‹ gründete.

Neben den laufenden Hauptprogrammen ist es eine der wichtigsten Missionen der NRO, die Situation im Lande ständig zu überwachen und entsprechende Maßnahmen zu ergreifen. So nahm sie beispielsweise, um die Bekämpfung von Covid-19 schnell und effizient zu organisieren, ihre Arbeit im Notfallmodus auf und arbeitete mit der armenischen Apostolischen Kirche, Armeniern aus der Diaspora, internationalen Organisationen, lokalen Geschäftsleuten und anderen Nichtregierungsorganisationen zusammen. Zur Bewältigung der Pandemie wurde ein Krisenreaktionsteam eingerichtet. Daraufhin wurden Sitzungen mit den Beteiligten in der Region organisiert: Regionalen Behörden, Vertretern der Bezirksbehörden und Gemeinden, medizinischen Einrichtungen, Ordnungsbehörden, Katastrophenschutz und Vertretern der Ortskirchen.

Rasch wurden Strategien und Taktiken für den Umgang mit der Pandemie entwickelt. Demzufolge arbeitete die NRO in Rücksprache mit den genannten Institutionen im Notfallmodus. Dabei gab es zwei wichtige Bereiche: Das Verhindern der Pandemieausbreitung und die Durchführung von Initiativen zur Milderung der wirtschaftlichen und sozialen Auswirkungen. In Zusammenarbeit mit der Diözese und der Regionsverwaltung von Vayots Dzor versorgte die NRO lokale Landwirte und sozial schwache Familien mit hochwertigem Kartoffel- und Gerstensaatzgut sowie Setzlingen von Obstbäumen zur Behebung der Nahrungsmittelknappheit. Das Gebäude der NRO, das zuvor für Jugendprogramme und Friedenscamps genutzt wurde, wurde renoviert und in eine Notunterkunft für Menschen umgewandelt, die aufgrund einer Covid Erkrankung isoliert werden mussten.

Sowohl das lokale NRO-Team als auch das Fachwissen unabhängiger internationaler Experten war und ist bei der Entwicklung von Strategien wichtig. So ist beispielsweise Dr. Harutyun G. Harutyunyan vor kurzem aus Europa nach Armenien umgezogen und unterstützt

uns bei der Realisierung internationaler Programme in der Region, ebenso wie erfahrene deutsche Berater, die ständig bei der NRO angestellt sind. Derzeitiger Berater der Organisation ist Thilo Krausse.

Die Mitarbeiterinnen und Mitarbeiter der NRO arbeiteten noch im Notfallmodus, als sich Arzach am 27. September 2020 durch den gewaltsamen Krieg Aserbaidschans gegen die armenische Bevölkerung in ein humanitäres Katastrophengebiet verwandelte. Tausende von zivilen Gebäuden und Strukturen, historische Kirchen, Schulen und Kindergärten und sogar Krankenhäuser wurden durch Bombardierungen in Arzach zerstört. Laut Angaben des Ministeriums für Arbeit und Soziales wurden mehr als 20.000 zivile Gebiete direkt von Düsenjägern, Drohnen oder Langstreckenraketen angegriffen. Hunderte von armenischen Soldaten und Zivilisten wurden festgenommen, misshandelt und umgebracht. In den ersten zwei Wochen des Krieges flohen etwa 90.000 Flüchtlinge aus Arzach nach Armenien, von denen offiziell über 3.000 in Vayots Dzor eine Zuflucht fanden. Die meisten von ihnen waren psychisch traumatisierte Frauen, Kinder und ältere Menschen. Vor allem mit der Hilfe der Gläubigen sowie der Freunde und Angehörigen aus der Republik Armenien konnten wir zunächst Lebensmittel, Hygieneartikel und warme Kleidung für diese Menschen besorgen. Daneben konnten wir auch denjenigen Flüchtlingen aus Arzach helfen, die in der Region Syunik Zuflucht gefunden hatten. Mit Unterstützung der dänischen NRO ›Mission East‹ wurden 4.892 Menschen bzw. 1.221 Familien aus Arzach mit Hilfspaketen und Hygieneartikeln jeweils in Höhe von 22.000 AMD versorgt.

150 Personen, darunter meistens Kinder, konnten im Sommercamp unserer Diözese untergebracht werden. Zur gleichen Zeit mussten aber auch die Fragen der Kinderbetreuung und der Schulbildung geklärt werden. Wir versuchten die Betroffenen so weit wie möglich von den unmittelbaren Auswirkungen und der Brutalität des Krieges fernzuhalten. Außerdem mussten wir uns auf den Winter vorbereiten. Dabei wurden wir zum Glück von einigen deutschen kirchlichen Stiftungen unterstützt. Das Gebäude des Jugendcamps der Diözese wurde mithilfe finanzieller Unterstützung vom Osteuropahilfswerk der römisch-katholischen Kirche ›Renovabis‹ in Deutschland winterfest gemacht. Alte Fenster wurden gegen neue ausgetauscht, Türen wurden abgedichtet, und neue Klassenzimmer so schnell wie möglich zur Verfügung gestellt und ausgestattet. Auch dank den finanziellen Unterstützungen vom ›Lothar-Kreyssig-Ökumenezentrum‹ der evangelischen Kirche in Mitteldeutschland, sowie von der Aktion ›Hoffnung für Osteuropa‹ wurden neue Matratzen, Winterdecken, Kissen, Bettwäsche, Heizgeräte und andere wichtige Dinge angeschafft. Daneben wurden drei Holzbaracken aus der sowjetischen Zeit renoviert, so dass sie als Klassenräume und Kindergarten genutzt werden konnten.

Später hat die Diözese Vayots Dzor in Zusammenarbeit mit der NRO Syunik-Development an gleicher Stelle die Einrichtung eines richtigen Kindergartens in Angriff genommen. Im Juli 2021 wurde der UNICUS-Kindergarten eröffnet, der von Kindern aus 12 Ortschaften der Gemeinde Yeghegis sowie von Kindern aus Familien, die durch den Krieg aus Arzach vertrieben worden waren und in die Gemeinde umgesiedelt worden sind, besucht wird. Die

Gehälter der ersten beiden Angestellten des Kindergartens werden seit dem Tag seiner Eröffnung von der aramäisch-deutschen NRO ›Wir sind Christen‹ übernommen. Zur Bewältigung des Nachkriegstraumas wurde ein zweiwöchiges Sommercamp-Programm für Jugendliche aus der Region und aus Arzach ins Leben gerufen. Sechzig Jugendliche aus Vayots Dzor und Arzach sowie elf Jugendliche aus der Diaspora nahmen an dem Friedenscamp teil, darunter zwei Französisch-Armenier und neun Mitglieder der armenischen Jugendunion aus Deutschland. Der abwechslungsreiche und arbeitsreiche Campalltag und die Begegnungen mit Psychologen halfen den Teilnehmenden, die schwierige psychologische Situation, die sowohl während des Krieges als auch infolge der Nachkriegszeiten entstanden war, in Ansätzen zu überwinden.

Die 1.200 Flüchtlinge aus Karabach, die sich bis heute in Vayots Dzor aufhalten, werden nun in die Hilfsprogramme der NRO Syunik-Development aufgenommen. Zu diesen Flüchtlingen kommen aber auch neue Geflüchtete aus der Ukraine hinzu. Schon heute sind 30 ukrainische Familien in das Unterkunftsprogramm der NRO mit aufgenommen, und wir veranstalten regelmäßig dreitägige Integrationscamps, an denen junge Menschen beteiligt sind, die aus Arzach und der Ukraine zu uns übergesiedelt sind. Auch hier werden wir von ›Brot für die Welt‹ gefördert. Wir suchen zurzeit neue finanzielle Mittel sowohl für die Organisation eines Sommercamps für geflüchtete Kinder aus der Ukraine und Arzach als auch für die Beschäftigungsmaßnahmen von geflüchteten Erwachsenen und für den Ausbau von Integrationsprogrammen. Da die NRO Syunik-Development bereits auf 27 Jahre Erfahrung zurückblicken kann, arbeitet sie heute noch aktiver und effizienter.

Die Republik Arzach verlor als Ergebnis des 44-tägigen Krieges fast 80% ihres Territoriums. Sie ist nun von allen Seiten abgeschottet, mit Ausnahme einer einzigen Landstraße über den Lachin/Berdzor-Korridor die sie noch mit Armenien verbindet.¹ Zehntausende Vertriebene aus den besetzten Gebieten haben in Stepanakert, der Hauptstadt von Arzach, und in den umliegenden Dörfern Zuflucht gefunden. Viele von ihnen wurden allerdings nach Armenien umgesiedelt.

Wir haben offiziell mehr als 4.000 Tote, 217 Vermisste und über 8.000 Verwundete. Die Wirtschaft von Arzach erlitt schwerste Verluste. Die Grenze zwischen Armenien und Aserbaidschan wurde um 400 km verlängert. An dieser neuen Grenze befinden sich nun Beobachtungsposten der aserbaidshianischen Armee auf erhöhten Positionen, die direkt an armenische Siedlungen und Straßen angrenzen. Der aserbaidshianische Beschuss von Siedlungen und Straßen, die Entführung von Menschen und der Diebstahl von Autos und Vieh sind inzwischen auf der Tagesordnung.

Seit Ende des Krieges sind leider alle oben genannten Vergehen auch von der Nachitshewan-Seite bzw. an der Südgrenze zu Armenien und unserer Region Vayots Dzor zu

¹ Anmerkung der Redaktion: Seit Anfang Dezember 2023 wurde der o.g. Korridor von Aserbaidschanern blockiert. Dazu u.a. im Urteil des International Gerichtshofs (IGH - No. 2023/10): Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan) from 22 February 2023, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/180/180-20230222-PRE-01-00-EN.pdf> (letzter Zugriff: 8.4.2023).

beobachten. Hatte es Jahrzehnte lang keine großen Zwischenfälle von der Seite Nachitschewans gegeben, so wurden nach dem letzten Krieg armenische Grenzsiedlungen auch von dieser Grenze aus beschossen und wichtige Anhöhen von der aserbaidchanischen Armee eingenommen.

Blicken wir abschließend noch einmal auf die aktuelle Lage in der Region Vayots Dzor, in der sich unsere Diözese befindet. Als Ergebnis des Krieges wurde das Gebiet von Karwatschar (Kelbajar) im Norden an Aserbaidshan angegliedert. Dadurch entstand zusätzlich zu der bestehenden Grenze mit Nachitschewan eine neue gefährliche Grenze im Norden. Der Kurort Jermuk und viele Dörfer wurden nun zu Grenzgebieten, die Straßenverbindungen mit Arzach wurden abgeschnitten, Bewässerungs- und Trinkwasserquellen sowie der gesamte Fluss Arpa gerieten unter aserbaidchanische Kontrolle. Daher sind die Menschen verunsichert und haben Angst vor der Zukunft und davor, dass die Auswanderung weiterhin zunimmt, wodurch die Wirtschaft stark beeinträchtigt werden würde. Die oft gestellte Frage lautet: Wenn die Türkei, Pakistan, Israel und islamische Terrororganisationen Aserbaidshan in diesem Krieg offen und nachdrücklich unterstützt haben, warum hat unser Volk dann keine Unterstützung von Russland, Europa und Amerika erhalten, die als unsere Verbündeten oder uns Nahestehenden gelten?

Aufgrund dieser Situation ist es auch für die Diözese Vayots Dzor und den Klerus schwierig, den Glauben der Menschen und das Vertrauen in die Zukunft zu stärken und das Kulturleben und dessen Erbe zu pflegen. Die Kirche muss in der Lage sein, Wege zu finden, um den pastoralen, karitativen und kulturellen Tätigkeiten neuen Schwung zu verleihen. Unsere Hoffnung liegt bei Gott und wohlwollenden Menschen. Ich bedanke mich daher ganz herzlich bei Ihnen für die Zusammenarbeit und wünsche Ihnen allen Gottes Segen.

Erzbischof Abraham Mkrtchyan, PhD

Primas der Diözese Vayots Dzor, Armenien.

Übersetzerin: Haykuhi Grigoryan

Ողջույնի խոսք և տեղեկատվություն Վայոց ձորի թեմից

Գերմանիայի եկեղեցական հիմնադրամների և հասարակական կազմակերպությունների համագործակցությամբ իրականացվող սոցիալական և մշակութային ծրագրերը Վայոց ձորում

— Հարգարժան հյուրեր, հարգելի ներկաներ,

Ուրախ ենք Վրցախի մշակութային ժառանգությունը խորագրով գիտաժողովի շրջանակում հյուրընկալելու ձեզ Վայոց ձորի գեղատեսիլ մեր մարզում: Շատ շնորհակալ ենք նաև ընձեռված հնարավորության համար՝ ձեզ հետ կիսվելու Գերմանիայի եկեղեցական հիմնադրամների և հասարակական կազմակերպությունների համագործակցությամբ՝ Վայոց ձորի թեմի և հարավային Հայաստանում ամենամեծ ՀԿ-ներից մեկի կողմից իրականացվող սոցիալական ու մշակութային ծրագրերի մեր փորձառությամբ:

Սյունիք-Ջարգացում ՀԿ-ն հիմնադրվել է մեր նախաձեռնությամբ 1995 թվականին և տեղական ու միջազգային կազմակերպությունների հետ շուրջ 27 տարվա համագործակցության ու հետևողական աշխատանքի շնորհիվ այսօր ամենամեծ հասարակական կազմակերպությունն է հարավային Հայաստանում: 1991-1994թթ. արցախյան առաջին պատերազմի, Ադրբեյջանից և Նախիջևանից Հայաստան տեղափոխված ավելի քան 300 000 փախստականների պատճառով առաջացել էր սոցիալական, տնտեսական շատ բարդ մի վիճակ: Ինչ-որ չափով իրավիճակը մեղմելու համար Վայոց ձորի և Սյունիքի մարզերում՝ այսինքն մեր առաջնորդության ներքո գտնվող թեմում ստեղծված Սյունիք ՀԿ-ն բացեց վեց բարեգործական ճաշարաններ, ուր ամեն օր սնվում էին 400 կարիքավորներ: Արցախյան առաջին պատերազմի պատճառով այս երկու մարզերում որբացած 500 անչափահաս երեխաներ ընդգրկվեցին ՀԿ-ի «Ճամբար» ծրագրում, որն իրենից ներկայացնում էր ինչպես ամառային ճամբարների կազմակերպում, այնպես էլ բժշկական, հոգեբանական աջակցություններ, սննդի, հագուստի, զրեմական պիտույքների տրամադրում: Վայոց ձորի ութ գյուղերում և երկու քաղաքներում տեղավորված 5800 փախստականների կարիքները հոգալու, բժշկական, սոցիալական, կրթական բազմաթիվ ու բազմապիսի ծրագրերը ՀԿ-ն շարունակեց մինչև 2006թ-ը: Այս ընթացքում ՀԿ-ն աշխատում էր ի միջի այլոց՝ «Հայ օգնութհյան ֆոնդ» (ԱՄՆ), ICCO (Հոլոնդիա), EPER (Շվեյցարիա) EED (Գերմանիա, հետագայում միացավ Bread for the World/«Հաց աշխարհին» հիմնադրամում), «Իհակոնիշես Վեոկ» (Գերմանիա), և այլ կազմակերպությունների հետ:

Այդ ժամանակ IID և ներկայիս՝ «Հաց աշխարհին» հիմնադրամի հետ իրականացված բազմաթիվ ծրագրերից կուզեի առանձնացնել մեկը: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո հիմնովին փոխվել էր կրթական համակարգը: Հայաստանը միացել էր Բոլոնյան կրթական համակարգին, փոխվել էին դասագրքերը, կրթական ծրագրերը, չափորոշիչները, կրթության փիլիսոփայությունն ընդհանրապես: Սակայն ֆինանսական խնդիրների պատճառով ուսուցիչները համապատասխան վերապատրաստում չէին անցել, և դա բազմաթիվ խնդիրներ էր առաջացնում: Այդ ժամանակ՝ երեք տարի անընդմեջ «Հաց աշխարհին» կազմակերպության հետ իրականացրինք «Ուսուցիչների վեապատրաստում» ծրագիրը՝ Գերմանիայից հրավիրված առաջնակարգ մասնագետների ներգրավմամբ: Սյունիքի և Վայոց ձորի դպրոցներում դասավանդվող բոլոր առարկաների մոտ 4500 ուսուցիչներ անցան հիմնավոր վերապատրաստում: Փաստորեն, առաջին անգամ եվրոպացի մասնագետներ գործնական ներգրավվածություն ունեցան Հայաստանում կրթական գործի կազմակերպման, որակավորման բարձրացման գործում:

Բացի այդ Սյունիք-Ջարգացում ՀԿ-ն դարձավ կոպկասյան տարածաշրջանում խաղաղության ծրագրերի իրականացնող առաջատար և հիմնական դերակատարներից է: Նկատի ունենալով, որ մեր տարածաշրջանում բազմաթիվ չլուծված քաղաքական, ազգամիջյան խնդիրներ կան (Աբխազիա, Հարավային Օսեթիա, Աջարիա, Լեռնային Ղարաբաղ և այլն), ՀԿ-ն նախաձեռնեց և մինչ օրս էլ շարունակում է տարածաշրջանի տարբեր ազգերի երեխաների համատեղ ամառային ճամբարներ, երիտասարդական հավաքներ, կոնֆերանսներ կազմակերպել: Դա լավագույն միջոցն է ընդհանուր խաղաղության հասնելու համար:

Գերմանական «Հաց աշխարհին» բողոքական եկեղեցու զարգացման ծառայության աջակցությամբ Սյունիք-Ջարգացում ՀԿ-ի սոցիալական զարգացման բաժնի առաջին մեծ նախաձեռնությունը 2000թ. հարավային Հայաստանում քաղաքային հինգ սոցիալական ծառայության կենտրոնների հիմնումն էր՝ նպատակ ունենալով բարելավել և կայունացնել հիմնական կրթությունը:

Հիմնական կամ ընթացիկ ծրագրերին զուգահեռ Սյունիք-Ջարգացում ՀԿ-ի կարևորագույն առաքելություններից մեկն էլ իրավիճակի ներկրումնշտապես հետևելն է ու համապատասխան քայլեր ձեռնարկելը: Այսպես օրինակ Covid-19-ի դեմ պայքարը արագ ու արդունավետ կազմակերպելու համար ՀԿ-ն կարճ ժամանակամիջոցում անցավ արտակարգ ռեժիմով աշխատանքի՝ համագործակցելով Հայ առաքելական եկեղեցու, աշխարհասփյուռ հայության, միջազգային կազմակերպությունների, տեղացի գործարարների ու այլ ՀԿ-ների հետ: Ստեղծվեց համավարակի դեմ պայքարի արագ արձագանքման խումբ: Հանդիպումներ կազմակերպվեցին ստեղծված իրավիճակում մարզի հիմնական դերակատարների հետ՝ մարզային իշխանություններ, ՏԻՄ ներկայացուցիչներ, բուժհաստատություններ, արտակարգ իրավիճակներում հասարակական կարգը պահող մարմիններ, եկեղեցու ներկայացուցիչներ:

Օպերատիվ կերպով մշակվեցին համավարակի դեմ պայքարի ռազմավարական և տակտիկական պլաններ, ըստ որի ՀԿ-ն վերը նշված մարմինների հետ

խորհրդակցությամբ արտակարգ ռեժիմով աշխատեց երկու կարևոր ուղղություններով՝ համավարակի տարածման կանխարգելում ու համավարակի տնտեսական և սոցիալական հետևանքների մեղմացման նախաձեռնությունների իրականացում: ՀԿ-ն, Վայոց ձորի թեմի և ՀՀ Վայոց ձորի մարզպետարանի հետ համագործակցությամբ, Վայոց ձորի մարզի ֆերմերային տնտեսություններին և կարիքավոր ընտանիքներին տրամադրեց կարտոֆիլի և գարու որակյալ սերմացու, պտղատու ծառերի տնկիներ՝ հետագայում մեղմելու պարենի դեֆիցիտի խնդիրները: ՀԿ-ի երիտասարդական ծրագրերի և խաղաղության ճամբարների շենքը վերազինվեց և վերածվեց մեկուսացման կարիք ունեցողների համար կացարանի:

Ռազմավարության մշակման գործում մեծ է ՀԿ-ի ինչպես տեղում աշխատող թիմի դերը, այնպես էլ անկախ միջազգային փորձագետների փորձառությունը, ինչպես օրինակ դոկտ. Հարություն Գ. Հարությունյանինը, որ վերջերս է Եվրոպայից տեղափոխվել Հայաստան և մեզ աջակցում է մարզում միջազգային ծրագրերի իրականացման գործում, ինչպես նաև մշտապես ՀԿ-ում աշխատող գերմանացի փորձառու խորհրդատուների ներկայությունը: Կազմակերպության ներկայիս խորհրդատուն թիվը Կրաուսսեն է:

ՀԿ-ի աշխատակազմն աշխատում էր Covid-19-ով պայմանավորված աշխատանքային արտակարգ ռեժիմով, երբ 2020թ. սեպտեմբերի 27-ին Արցախի հայ բնակչության դեմ Ադրբեյջանի սանձասերծած պատերազմի հետևանքով Արցախը վերածվեց հումանիտար աղետի գոտու: Հազարավոր քաղաքացիական շենքեր ու շինություններ, պատմական եկեղեցիներ, դպրոցներ ու մանկապարտեզներ, նույնիսկ հիվանդանոցներ ավիրվեցին ռմբակոծությունից: Ըստ Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության տվյալների՝ ավելի քան 20000 քաղաքացիական օբյեկտներ ուղիղ հարձակման են ենթարկվել կործանիչներով, դրոններով կամ հեռահար հրթիռներով: Հարյուրավոր հայ զինվորներ ու խաղաղ բնակիչներ գերի էին ընկնում, խոշտանգվում ու սպանվում: Պատերազմի առաջին երկու շաբաթների ընթացքում Արցախից Հայաստան տեղափոխվեցին մոտ 90 000 փախստականներ, որոնցից պաշտոնական տվյալներով Վայոց ձորում ապաստանեցին ավելի քան 3000 հոգի: Նրանց մեծ մասը հոգեբանական տրավմայով կանայք, երեխաներ և տարեցներ էին: Նախ և առաջ մեր հավատացյալների, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետությունից մեր ընկերների ու հարազատների օգնության շնորհիվ կարողացանք այս մարդկանց համար սնունդ, հիգիենայի պարագաներ և տաք հագուստ հավաքել: Միաժամանակ կարողացանք օգնություններ հասցնել նաև Սյունիքի մարզում ապաստանած արցախցի փախստականներին: Արցախից Վայոց ձոր և Սյունիք տեղահանված 4892 հոգու կամ 1221 ընտանիքի դանիական «Առաքելություն Արևելք» կազմակերպության օժանդակությամբ բաժանվել են 22000 դրամանոց հիգիենայի փաթեթներ:

150 հոգի, որոնցից մեծ մասը երեխաներ էին կարողացան տեղավորվել մեր թեմի ամառային ճամբարի շենքում: Դրա հետ մեկտեղ անհրաժեշտ էր լուծել նրանց

խնամքի, դպրոցական ու նախադպրոցական կրթության հարցերը՝ հնարավորինս զերծ պահելով պատերազմի անմիջական հետևանքներից ու բռնությունից, ինչպես նաև նախապատրաստվել ձմեռվան, որում բարեբախտաբար մեծապես մեզ օժանդակեցին գերմանական եկեղեցական մի քանի հիմնադրամներ:

Արևելյան Եվրոպայի աջակցությամբ զբաղվող, Գերմանիայի հոռմեակաթուղիկ եկեղեցու եպիսկոպոսաց խորհրդի «Ռեճովաբիս» հիմնադրամի ֆինանսական աջակցությամբ թամական ճամբարի շենքը նախնառաջ պատրաստվեց ձմռանը. հին պատուհանները փոխվեցին նորով, դռները ջերմամեկուսացվեցին, բացի դրանից, երեխաների համար նախատեսված դասասենյակները հնարավորինս արագ վերանորոգվեցին և կահավորվեցին:

Ձմռանը պատրաստվելուն մեզ մեծապես օգնեցին Գերմանիայի Ավետարանական եկեղեցու «Լոթար Կրայսինգ Էկումենիկ կենտրոնի» և «Հույս Արևելյան Եվրոպայի համար» կազմակերպությունները՝ ֆինանսապես օժանդակելով ներքնակների, ձմեռային վերնակների, բարձերի, անկողնային պարագաների, ջեռուցիչների ձեռքբերման և մի շարք այլ կարևոր հարցերում: Բացի այդ, դեռևս սովետական ժամանակաշրջանից առկա երեք փայտե շինություններն այնպես վերանորոգվեցին, որ հնարավոր եղավ տարածքն օգտագործել որպես երկու դասասենյակ և մանակապարտեզ: Հետագայում Վայոց ձորի թեմը Սյունիք-Ջարգացում ՀԿ-ի հետ համատեղ այս նույն տեղում ձեռնարկեց իրական մանկապարտեզի հիմնման աշխատանքները: 2021 հուլիսին բացվեց «ՅՈՒՆԻԿՈՒՍ» մանկապարտեզը, որտեղ այժմ էլ շարունակում են հաճախել ինչպես Եղեգիս համայնքի 12 բնակավայրերի երեխաները, այնպես էլ պատերազմի հետևանքով տեղահանված և այդ համայնքում վերաբնակեցված արցախցի ընտանիքների երեխաները:

Հարկ է նշել, որ մանկապարտեզի առաջին երկու աշխատակիցների աշխատավարձը, բացման օրվանից առ այսօր, տրամադրվում է «Մենք քրիստոնեաներ ենք» արամեական-գերմանական հասարակական կազմակերպության կողմից:

Հետպատերազմյան սթրեսի հաղթահարման նպատակով մշակվեց երկշաբաթյա ամառային երիտասարդական ճամբարի ծրագիր ինչպես տեղացի, այնպես էլ արցախցի երիտասարդների համար: Խաղաղության ճամբարին մասնակցեցին Վայոց ձորից և Արցախից 60 երիտասարդներ և 11 երիտասարդներ Սիլյուռքից, որոնցից երկուսը ֆրանսահայեր էին, 9-ը՝ Գերմանիայում Հայ երիտասարդական միության անդամներ: Ճամբարի հետաքրքիր ու հազեցած առօրյան, հոգեբանի հետ հանդիպումները օգնեցին ճամբարի մասնակիցներին որոշակիորեն թթափել պատերազմի ընթացքում և պատերազմի հետևանքով առաջացած հոգեբանական ծանր վիճակը:

Մերկայումս Սյունիք-Ջարգացում ՀԿ-ի օգնությունների ծրագրերում ընդգրկված են Վայոց ձորի մարզում մնացած 1200 փախստականներ Արցախից: Այս փախստականներին հիմա ավելանում են փախստականներ Ուկրաինայից: Արդեն իսկ 30 ուկրաինացի ընտանիքներ ընդգրկվել են Սյունիք-Ջարգացում ՀԿ-

ի՝ բնակարաններով ապահովման ծրագրում, պարբերաբար կազմակերպում ենք ինտեգրացիոն եռօրյա հավաքներ՝ ներառելով Արցախից և Ուկրաինայից մեզ մոտ տեղափոխված երիտասարդներին: Եվ մեզ նորից աջակցում է գերմանական «Հաց աշխարհին» կազմակերպությունը: Ներկայումս միջոցներ ենք որոնում Ուկրաինայից և Արցախից տեղահանված երեխաների ամառային ճամբար կազմակերպելու, ինչպես նաև չափահաս փախստականներին աշխատանքով ապահովելու, ինտեգրացիոն ծրագրերն ընդարձակելու համար: Սյունիք-Ջարգացում ՀԿ-ն, որ արդեն 27 տարվա փորձ ունի, այսօր գործում է առավել ակտիվ և արդյունավետ կերպով:

Ամփոփելով կարելի է ասել, որ 44-օրյա պատերազմի արդյունքում Արցախի Հանրապետությունը կորցրեց իր տարածքների գրեթե 80 տոկոսը, բոլոր կողմերից հայտնվեց շրջափակման մեջ բացառությամբ մի ճանապարհի, Լաչին/Բերձորի միջանցքով, որը դեռևս կապում է Արցախը Հայաստանի հետ:¹ Գրավյալ տարածքներից տասնյակ հազարներով տեղահանված մարդիկ ապաստանեցին Արցախի մայրաքաղաք Ստեփանակերտում և հարակից գյուղերում, շատերը տեղափոխվեցին Հայաստան: Ունեցանք մոտ 4 000 զրհվածներ, 217 անհետ կորած և 8 000 վիրավորներ: Մեծ կորուստներ ունեցավ Արցախի տնտեսությունը. մինչ այս պատերազմը գրեթե ինքնաբավ Արցախի Հանրապետությունը այսուհետ պիտի ապավինի դրսի, հիմնականում Հայաստանի օգնությամբ: Հայաստանն Ադրբեյջանի հետ ունեցավ 400 կմ-ի չափ նոր սահման: Ադրբեյջանական զորքի դիտակետերը հայտնվեցին այդ սահմանի բարձր դիրքերում, անմիջապես Հայաստանի բնակավայրերի ու ճանապարհների մոտ: Այժմ պարբերական են դարձել ադրբեյջանցիների կողմից կրակոցները բնակավայրերի ու ճանապարհների վրա, մարդկանց ու մեքենաների առևանգումները, անասունների գողությունը: Այդ պատերազմից հետո ակտիվացավ նաև Նախիջևանի կողմը՝ Հայաստանի և հատկապես մեր մարզի հարավային սահմանը: Եթե մինչ այդ տասնամյակներ շարունակ որևէ մեծ միջադեպ Նախիջևանի կողմից չէր եղել, ապա վերջին պատերազմից հետո այդ կողմից ևս սկսեցին զնդակոծվել Հայաստանի սահմանամերձ բնակավայրերը, նրանց զորքի կողմից գրավվեցին կարևոր բարձունքներ:

Որպես օրինակ՝ դիտարկենք Վայոց ձորի մարզը, ուր գտնվում է մեր թեմը: Պատերազմի արդյունքում հարավի՝ Նախիջևանի սահմանին ավելացավ նաև հյուսիսարևելյան՝ Քարվաճառի (Քելլբաջարի) վտանգավոր սահմանը, առողջարան Ջերմուկ քաղաքը և բազմաթիվ գյուղեր դարձան սահմանամերձ, կտրվեց ճանապարհային կապը Արցախի հետ, ոռոգման, խմելու ջրի, Արփա գետի ողջ ակունքները հայտնվեցին ադրբեյջանական հսկողության ներքո: Արդյունքում

1 Խմբ. հավելում՝ 2023թ. դեկտեմբերի սիզբից նշված միջանցքը փակվել է ադրբեյջանցիների կողմից: Տե՛ս ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի No. 2023/10 որոշումը, Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan) from 22 February 2023, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/180/180-20230222-PRE-01-00-EN.pdf> (հարցվել է 8.4.2023-ին):

Ժողովրդի մոտ կա ապագայի հանդեպ անորոշություն ու մտահոգություն, աճել է արտագաղթը, մեծապես տուժել է տնտեսությունը: Ժողովրդի մոտ անպատասխան մնաց այն հարցը, որ եթե Ադրբեջանին այս պատերազմում բացահայտ կերպով և մեծապես օգնում էին Թուրքիան, Պակիստանը, Իսրայելը, իսլամականահաբեկչական կազմակերպությունները, ապա ինչու մեր ժողովուրդն աջակցություն չստացավ մեզ դաշնակից համարվող Ռուսաստանից, Եվրոպայից, Ամերիկայից:

Այս իրավիճակը ներկայումս դժվարացրել է նաև Վայոց ձորի թեմի և հոգևորականության աշխատանքը ժողովրդի մոտ հավատքի ամրապնդման, վաղվա օրվա հանդեպ վստահության, մշակութային կյանքի կազմակերպման հարցերում: Մյուս կողմից, հազարավոր վիրավորները, զոհվածների ընտանիքներն ու երեխաները ունեն չլուծված բազմաթիվ կարիքներ, որոնց լուծման համար ակնկալում են թեմի աջակցությունը: Անհրաժեշտ է, որ կարողանանք միջոցներ գտնել նոր թափ հաղորդելու հոգևոր, քարոզչական, սոցիալական և մշակութային աշխատանքներին: Մեր հույսն Աստված է և բարի կամքի տեր մարդիկ: Շնորհակալություն համագործակցության համար, և թող Աստված օրհնի բոլորիդ:

Աբրահամ արքեպս. Մկրտչյան, պատմ. գիտ. թեկն.

ՀԱԵ, Վայոց ձորի թեմի առաջնորդ:

Teil 1: Zur Kultur von Arzach und ihrer Bewahrung

Մաս Ա, Արցախի մշակույթն ու
նրա պահպանության խնդիրները

Vahan Ter-Ghevondian

Das handschriftliche Erbe von Artsakh und Utik

Abstract

The paper presents the book *Manuscript Heritage of Artsakh and Utik*, which was published in 2022. It is based on scientific research, but aimed at a broad audience beyond the academic community. It covers the complex history of the region, the connection between Artsakh and Utik, the development of the Albanian Church and the changes in borders and ethnic compositions over the centuries. The focus is on the threat to the cultural heritage in Artsakh, e.g. through falsifications of history.

Im Mai 2022 wurde eine Studie unter dem Titel *Manuscript Heritage of Artsakh and Utik* (Das handschriftliche Erbe von Artsakh und Utik) veröffentlicht. Sie soll im vorliegenden Band vorgestellt werden, weil sie sich nicht nur direkt auf das kulturelle Erbe von Artsakh bezieht, sondern auch mit dem Zweck konzipiert und geschaffen wurde, dieses Erbe zu bewahren bzw. vor jeglichen Verzerrungen und Unterschlagungen zu schützen. Die Idee einer derartigen Publikation bestand schon lange. Nach dem letzten Krieg von Artsakh stellten wir jedoch fest, dass die Veröffentlichung des Buches äußerst nötig geworden war. Glücklicherweise stimmte unser Ansatz mit dem Ziel des angekündigten Förderprogramms der ›Armenian General Benevolent Union‹ (AGBU) überein. So wurde der Band durch gemeinsame Anstrengungen der beiden Institutionen bzw. AGBU und dem Matenadaran erarbeitet. Das Buch ist das Ergebnis einer erfolgreichen Gruppenarbeit, an der etwa ein Dutzend Expert*innen teilnahmen.¹

Der Ansatz der Studie war von Anfang an, basierend auf insbesondere den entsprechenden historiographischen, handschriftlichen, philologischen und kunstwissenschaftlichen Studien, die in den letzten 30 bis 40 Jahren entstanden sind, ein umfassendes Werk zu erstellen, das den Charakter einer Zwischenstufe zwischen einer fundierten wissenschaftlichen Studie und einer populären Publikation erhalten sollte. Dadurch bietet die Studie wissenschaftlich aufgearbeitetes Quellenmaterial, das aber auch möglichst verständlich und

¹ Siehe Hravard Hagopian, Tamara Minasyan, Vahe Torosyan, *Manuscript Heritage of Artsakh and Utik*, Ed. Karen Matevosyan, Yerevan – Matenadaran 2022, ISBN: 978-9939-897-03-5. Alle Fakten im folgenden Artikel sind in dieser Buchpublikation belegt.

interessant dargestellt ist, und dabei auch eine gewisse missionarische Rolle erfüllt. Mit anderen Worten: sie richtet sich nicht nur an die wissenschaftlichen und akademischen Kreise, sondern auch an Diplomaten*innen, Politiker*innen und die Öffentlichkeit, vor allem die Weltgemeinschaft.²

Die beiden Provinzen – Arzach und Utik – des historischen Armeniens (Großer Hayk) werden aus mehreren Gründen zusammen präsentiert. Erstens weist die Geschichte dieser Provinzen in der Antike und im Mittelalter viele Gemeinsamkeiten auf. Zweitens bildeten sie, obwohl die Regionen von Arzach und Utik Bestandteil der mittelalterlichen armenischen Handschriftenkunst und Miniaturmalerei waren, parallel ihre eigene Schulrichtung aus. Dabei entwickelten sie gemeinsam ihre eigenen lokalen Besonderheiten, ähnlich wie etwa die Handschriftenzentren von Vaspurakan, Ani-Shirak, Hohes Hayk, Syunik oder auch Kilikien ihre eigenen Merkmale hatten. Schließlich verbindet diese beiden Nachbargebiete auch ihr bitteres Schicksal, dass sie in den letzten 100 Jahren trotz des ständigen Kampfes um die ethnische Identität, nicht in das armenische Staatsgebiet aufgenommen werden konnten. Stattdessen wurden die beiden Provinzen 1918 künstlich gegen ihren Willen an den neugegründeten Staat Aserbaidschan mit türkischer Sprache und Kultur angeschlossen. Seitdem waren sie ständig von Zerstörung bedroht. Eine Ausnahme bildet diesbezüglich nur ein westlicher Teil von Utik, der die heutige Region Tavush ausmacht und damit als Teil der Republik Armenien erhalten blieb. Abgesehen davon ist das Einzige, was bis Ende 2020 noch übriggeblieben ist, die völkerrechtlich nicht anerkannte und zerstückelte Republik Arzach.

Das hier präsentierte Buch soll daher ein alarmierender Aufruf sein, die große Kulturregion im Zwischenraum der beiden Flüsse Kur und Arax zu retten, die heute unmittelbar von der Zerstörung bedroht ist. Ist diese Politik der Geschichtsfälschung und der Aneignung der Kultur anderer Völker in unserem Nachbarland Aserbaidschan aber neu? Tatsächlich hat sie eine jahrzehntelange Geschichte. Seit den 1960er Jahren gab es dort derartige Tendenzen verfolgende Autoren, und zwar in recht hohen Positionen. Im Großen und Ganzen wurde diese fragwürdige Fälschungspolitik unter sowjetischen Bedingungen ziemlich marginalisiert. Nach der Unabhängigkeitserklärung Aserbaidschans wurde sie aber tatsächlich zur Staatspolitik. Nach dem letzten Arzach-Krieg kann man mit Sicherheit sagen, dass die Geschichtsfälschung ihren Höhepunkt erreicht hat. Nun wird ein aggressives und von der aserbaidchanischen Regierung selbst organisiertes Programm durchgeführt, an dem alle Regierungsbehörden, Botschaften und viele sonstige unterstützende Gruppen beteiligt sind. Sie erhalten dafür Millionen US-Dollar. Ein integraler Bestandteil dieser antiarmenischen Propaganda ist die Verzerrung der Vergangenheit, die hauptsächlich auf zwei Arten

2 An dieser Stelle möchte ich den drei Autor*innen danken: dem Historiker Vahe Torosyan, der Philologin Tamara Minasyan und dem Kunsthistoriker Hravard Hakobyan, deren Zusammenarbeit zu einem guten Ergebnis geführt hat. Der Herausgeber des Buches, Karen Matevosyan, die Übersetzerin Sona Baloyan, die Korrektorin Erin Pinyon sowie die Mashtots Stiftung unter der Leitung von Vardi Keshishyan, die diese Einsätze koordinierte, leisteten ebenfalls einen wichtigen Beitrag. Ich möchte hier auch den Buchgestalter Martiros Tolmajyan und den Kartografen Gegham Badalyan erwähnen. Letzterer erstellte eine neue Karte, die deutlich die Positionen vieler Handschriftenzentren zeigt, in denen Hunderte wertvoller Manuskripte erstellt wurden.

geschieht: Erstens dadurch, die Armenier und ihre Kultur aus der Region zu vertreiben, wobei deren Kultur einfach physisch vernichtet wird. Das deutlichste Beispiel dafür war die Zerstörung von Tausenden von Chatschkars (Kreuzsteinen) von Jugha vor nicht einmal 15-20 Jahren. Zweitens, alle armenischen Kirchen, Chatschkars, Klöster, zusammen mit allen Werken von denjenigen Autoren, die dort tätig waren, als *aluanisch* (kaukasisch-albanisch) zu erklären, das heißt, sie entweder zu zerstören oder falsch einzuordnen. Es reicht jedoch nicht aus, nur zu behaupten, dass das, was auf offizieller Ebene getan wird, eine Fälschung, Geschichtskonstruktion, Verzerrung usw. sei. Die politische und kulturelle Geschichte der Antike und des Mittelalters ist insbesondere in unserer Region komplex und hochkompliziert. Für ernsthaft und faktenbasiert arbeitende Wissenschaftler*innen ist sie so zwar im Allgemeinen verständlich (auch wenn es einzelne Meinungsverschiedenheiten geben mag), aber wenn jemand absichtlich bzw. für politische Zwecke auf unseriösere Methoden zurückgreift, dann kann er mit denselben Fakten und mit einer Entarmenisierung bzw. ›Albanisierung‹ weniger gut informierte Menschen leicht verwirren und manipulieren.

Lassen Sie uns hier kurz auf eine wichtige Frage eingehen: Was bedeutet eigentlich *Aluank*? Sicherlich lebten früher auf dem Territorium dieses Landes verschiedene Stämme mit kaukasischen Sprachen, die später einen Staat bildeten. Auch nach der Annahme des Christentums konnten sich diese Stämme nicht als ein einziges Volk vereinen. Dies ist belegt durch antike Autoren, die von insgesamt 26 Stämmen berichten, die sehr verschiedene und untereinander kaum verständliche Sprachen pflegten. Davon zeugen auch einige spätere arabische Autoren aus den 9.-10. Jh. Sie berichten nämlich von mehr als 70 Stämmen, die wiederum aufgrund unterschiedlicher Sprachen große Schwierigkeiten hatten, sich untereinander zu verständigen.

Im Allgemeinen ist die große Differenzierung in sprachlicher und stammesbezogener Hinsicht spezifisch für die gebirgige Kaukasusregion, wie man es beispielsweise noch heute in Dagestan beobachten kann. Es gibt bereits eine weitreichend akzeptierte Ansicht, dass das Wort ›*Aluank*‹ vom armenischen *aghu* (süß oder fruchtbar) abstammt. D.h. ›*Aluank*‹ bedeutete ein gutes Land oder eine fruchtbare Erde und musste nicht unbedingt eine ethnische Bedeutung haben. Was den von verschiedenen griechischen und lateinischen Autoren gegebenen Ortsnamen Albanien betrifft, so ist dies bloß ein Beispiel, wie man damals einem neu entdeckten Land einen bereits vertrauten Ländernamen gab. Sowohl im Fall von *Aluank* als auch von *Virk* (Georgien) wurden die bekannten Namen des europäischen Albaniens bzw. Iberiens künstlich den Nachbarländern zugeschrieben, da eine gewisse klangliche Ähnlichkeit festgestellt wurde. In diesem kurzen Beitrag macht es keinen Sinn in die Tiefen der Jahrtausende zu gehen. Wir können lediglich versuchen zu verstehen, wie die politischen, ethnischen und kulturellen Grenzen in dieser Region früher aussahen. Nehmen wir zum Beispiel, ohne auf die Königreiche von Van, Urartu oder Jerwanditen Bezug zu nehmen, das 2. Jh. nach Christus, als das Königreich der Artaxiden in Armenien proklamiert wurde, nachdem die Herrschaft der Seleukiden beendet war. Laut den vergleichbaren Zeugnissen einer Reihe berühmter Autoren aus der Antike, verlief die nordöstliche Grenze von Mets Hayk oder

von Großarmenien entlang des Flusses Kur. Das Land namens Ałuank bzw. Albanien oder Kaukasisches Albanien lag am linken, d.h. nordöstlichen Ufer des Flusses Kur. Am rechten bzw. nordwestlichen Ufer lag Utik, weiter unten im Süden Arzach, welches ein untrennbarer Teil des armenischen Königreichs war. Diese Ordnung hielt bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts, also etwa sechseinhalb Jahrhunderte, nahezu unverändert an. Mit anderen Worten, in den beiden armenischen Königreichen der Artaxiden und Arsakiden blieb der Fluss Kur die feste Grenze zwischen Hayk (Armenien) und Ałuank (Kaukasisches Albanien).

Diese Situation begann sich schon im 5. Jh. zu verändern. Zunächst verschwand 428 das Königreich der Arsakiden aus Armenien. Virk (Iberien) und Ałuank behielten zwar für kurze Zeit nominell ihre Könige, ihre Souveränität war jedoch vollständig verlorengegangen. In der Mitte desselben Jahrhunderts nahmen die Sassaniden neue Verwaltungsaufteilungen vor und setzten Marzpan (Gouverneure) in der Region ein, die sich unmittelbar unter ihrer Kontrolle befanden. Auch ohne den byzantinischen bzw. westlichen Teil von Armenien, besaß dieses Land ein viel größeres Gebiet als Iberien und Albanien. Außerdem war die armenische Königsdynastie der Arsakiden dem sassanidischen Iran ein Dorn im Auge. Deswegen sollte Armenien ein für alle Mal geschwächt werden. Außerdem war es für die Steuererhebungen des iranischen Staates wünschenswert, möglichst gleichgroße Gebietseinheiten zu haben, die ungefähr die gleiche Steuer zahlen würden. Aus diesem Grund schlossen die Sassaniden die Provinz Gugark in Nordarmenien an Iberien und die ostarmenischen Provinzen Arzach und Utik an Albanien an. So entstanden die drei Marzpan-Regionen von Hayk, Iberien und Albanien. Alle drei hatten nun neue Grenzen. Dies änderte aber nichts an ihrer ethnischen Zusammensetzung. Es gibt jedoch einen wichtigen Umstand, der hier unbedingt erwähnt werden muss: Mit der Erweiterung der administrativen Grenzen von Albanien, wurde das Verwaltungsgebiet der Kaukasisch-Albanischen Kirche in gleichem Maße erweitert. Dadurch galten die zusammengeführten Gebiete von Arzach und Utik ebenfalls als der Albanischen Kirche untergeordnet. Man muss auch darauf hinweisen, dass die Albanische Kirche auf dogmatischer Ebene seit ihrer Gründung der Armenisch-Apostolischen Kirche folgte. Höchstwahrscheinlich war ihre liturgische Sprache auch Armenisch. Das albanische Katholikatum war in das hierarchische System der armenischen Kirche integriert, indem es dem armenischen Katholikos untergeordnet war. Es ist eine allgemein bekannte Tatsache, dass kein einziges vollständiges Werk in der sogenannten Kaukasisch-Albanischen Schrift überliefert wurde. Was auch immer übriggeblieben ist, stellt meistens nur kurze Bruchstücke dar. Dies ist der Grund, warum der Übergang der beiden armenischen Provinzen an die Albanische Kirche damals keinen Widerstand in Arzach und Utik hervorrief.

Die drei oben genannten Marzpan-Regionen blieben etwa zwei Jahrhunderte lang innerhalb dieser beschriebenen Grenzen, bis die arabischen Invasionen begannen. Als das arabische Kalifat sich in unserem Gebiet verbreitete, wurde eine einzige große Provinz namens Arminia als Teil des nördlichen Vizekönigreichs des arabischen Kalifats gebildet. Sie umfasste nicht nur die drei ehemaligen sassanidischen Marzpan-Regionen, sondern auch die nahen kaspischen Gebiete zusammen mit Derbent, was dem heutigen Süddagestan entspricht. Das

bedeutet, wenn wir der gleichen Logik folgen wie einige Historiker aus dem heutigen Aserbaidschan, dann sollten wir auf der Grundlage der Namen der arabischen Verwaltungseinheiten nicht nur Ostgeorgien und ganz Aserbaidschan zusammen mit ihrer kaspischen Küste zu Armenien zählen, sondern auch Dagestan und alle genannten Länder als armenisch betrachten. Es ist bemerkenswert, dass die arabischen Herrscher jenes große Gebiet Arminia nannten und gleichzeitig auch interne Teilungen vornahmen, die größtenteils mit den ehemaligen sassanidischen Provinzen zusammenfielen und interessanterweise Erstes Arminia, Zweites Arminia, Drittes Arminia und Viertes Arminia hießen. Z. B. umfassten die Grenzen des Ersten Arminia die gleiche sassanidische Region von Albanien bzw. zuvor die Regionen von Arzach und Utik. Diese Zusammenstellung hielt weitere 200 Jahre an, bis infolge des Zerfalls des arabischen Kalifats in diesem Gebiet unabhängige Staaten entstanden wie beispielsweise das Bagratiden-Königreich von Ani-Schirak, das Arzuniden-Königreich von Vaspurakan, das Königreich von Syunik, das Tashir-Dzoraget-Königreich usw. Gleichzeitig wurde in den für uns interessanten Gebieten das armenische Königreich von Parisos gegründet. Im 10. Jahrhundert entstand auch in Arzach das Chatschen-Fürstentum, das mehrere Jahrhunderte dort herrschte.

Als im 11. Jh. die Invasionen der Seldschuken begannen, trennten sich die Wege von Arzach und Utik voneinander. Arzach hatte eine bessere Position für die Verteidigung, weil es weiter entfernt von der Frontlinie lag und bergiger war. Dort behielten die armenischen Herrscher ihre Positionen teilweise bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts bei. Aus diesem Grund blieb Arzach – und vor allem seine gebirgigen Ortschaften – während dieser genannten Zeit von Armeniern bewohnt. Dagegen wurde in Utik das Emirats von Gandzak geschaffen, wodurch sich das gesamte demografische Bild änderte. Armenier bildeten bald nicht mehr die Mehrheit. Trotz aller Überfälle und Auswanderungen gab es bis 1988 immer noch eine große armenische Bevölkerung sowohl in Gandzak (Kirovabad in der UdSSR) als auch in den umliegenden Ortschaften. Sie wurde jedoch zum Opfer von furchtbaren Pogromen und Massakern. Schließlich war diese Minderheit zusammen mit den hunderttausenden Armeniern aus Sumgait und Baku ethnischen Säuberungen ausgeliefert.

In den oben genannten Jahrhunderten erlebte auch die Albanische Kirche ihre eigene Entwicklung. Bereits im 6. Jh. wurden die administrativen und geistlichen Zentren der Marzpan-Region Kaukasisch-Albanien an das rechte bzw. südwestliche Ufer vom Fluss Kur, und zwar in die Stadt Partav der Provinz Utik, verlegt. Allmählich wurde der Name Albanien in größerem Umfang nicht für das ursprüngliche Atuank selbst, sondern für die gesamte Region Arzach-Utik verwendet.

Eine wichtige Phase in der Geschichte von Arzach oder Karabach war auch die Zeit der Meliktümer (Fürstentümer) zwischen dem 17. und dem 19. Jh. Sie erhielten einen gewissen halbunabhängigen Status von iranischen Monarchen und wurden Chams (fünf) Meliktümer genannt. Sie alle besaßen eine interne Autonomie und waren unabhängig z.B. in Fragen der Steuererhebung und Jurisdiktion. Außerdem hatte jedes von ihnen das Recht auf 1000 Soldaten zum Schutz seiner eigenen Machtposition. Infolge des Ersten Russisch-Persischen Krieges von 1804-1813 und gemäß dem Friedensvertrag von Gulistan gingen sowohl Arzach

als auch Utik an das Russische Zarenreich. Dadurch zogen sich die Melik-Fürstentümer von Arzach völlig von der politischen Bühne zurück.

Heute liegen mehr als 200 Manuskripte aus Arzach und Utik vor, von denen die meisten im Matenadaran aufbewahrt werden. Die Kolophone dieser Manuskripte und die Inschriften, die sich an den Wänden der Klöster befinden, bieten zusammen mit den Auskünften aus den Werken der damaligen Historiker eine Fülle von Materialien über hunderte Klosterschulen, Kirchen und Siedlungen. Sie alle waren über das kur-araxische Mittelgebiet verstreut, wo die genannten Manuskripte erstellt wurden, sowie viele andere Schriften, die uns leider nicht mehr überliefert sind. Deshalb enthält das vorliegende Buch auch jene Manuskripte, die an anderen Orten Armeniens entstanden sind, aber danach in den Klöstern von Arzach und Utik aufbewahrt und vor der Vernichtung gerettet wurden.

Im Jahr 2021 wurde in Mesrop Mashtots Matenadaran die Ausstellung von Arzach-Manuskripten aus dem Wissenschafts- und Kulturzentrum ›Matenadaran-Gandzasar‹ eröffnet, die 2020 während des zerstörerischen Krieges nach Jerewan zog und noch heute besichtigt werden kann. Alle Schreibzentren aus Arzach sind vertreten: Amaras, Gandzasar, das Kloster des Apostels Yeghische, Gtschavank, Hakobavank (Metzaranats vank), Chadavank, Dadivank und die Klöster von Yeritsmankants und Shushi. Es sind also in Arzach geschriebene, illustrierte und aufbewahrte Manuskripte, die sich durch ihre eigenständige Ikonographie auszeichnen. Daneben sind aber auch viele armenische Archivdokumente und in Shushi produzierte Erstdrucke zu sehen. Insgesamt etwa 80 Exponate werden vorgestellt, von denen die ältesten aus dem 13. Jh. stammen.

Erlauben Sie mir noch einmal die Organisation der hier dokumentierten Konferenz zu begrüßen und allen Organisatoren und Teilnehmenden unserer Tagung meine persönliche Hochachtung auszusprechen. Ich denke, die Aufgabe, das kulturelle Erbe von Arzach zu bewahren, wird viel einfacher, wenn von jedem wissenschaftlichen Zentrum oder Institut mindestens eine solche Veröffentlichung ausgeht, ähnlich wie die vorgestellte Studie, die aber auch andere Bereiche abdeckt: Archäologie, Architektur, monumentale und dekorative Kunst, Teppichkunst, Folklore usw. Ich sollte auch erwähnen, dass wir beabsichtigen, dasselbe Buch in französischer und russischer Übersetzung zu veröffentlichen, sowie weitere ähnliche Manuskript-Studien zu veröffentlichen, die dem armenischen, handschriftlichen Erbe von Nachitschewan gewidmet sind.

Autor

Dr. Vahan Ter-Ghevondian

Direktor vom Mesrop-Maschtoz-Institut für alte Manuskripte (Matenadaran), Jerewan, Armenien,
vterghevondian@gmail.com

Übersetzer: Harutyun G. Harutyunyan

Վահան Տեր-Ղևոնդյան

Արցախի և Ուտիքի ձեռագրական ժառանգությունը

Ներկայացվող պատկերագիրք-ուսումնասիրությունը լույս է տեսել 2022 թ. մայիսին: Այն պատշաճ համարեցինք ներկայացնել ներկա համաժողովում, քանի որ ոչ միայն անմիջականորեն վերաբերում է Արցախի մշակութային ժառանգությանը, այլև հղացվել ու ստեղծվել է հենց այն նպատակով, որ պահպանի ու պաշտպանի այդ ժառանգությունը և, մանավանդ, այն հեռու պահի բոլոր տեսակի աղավաղումներից ու յուրացումներից: Նման մի հրատարակության գաղափարը վաղուց հասունացել էր, բայց արցախյան վերջին պատերազմից հետո համոզվեցինք, որ գրքի լույսընծայումը խիստ հրատապ է: Բարեբախտաբար մեր այս մտտեցումը համընկավ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) հայտարարած դրամաշնորհային ծրագրի նպատակի հետ: Այսպիսով, երկու հաստատությունների համատեղ ջանքերով գիրքը լույս տեսավ: «Արցախի և Ուտիքի ձեռագրական ժառանգությունը» գիրքը խմբային հաջող աշխատանքի արդյունք է, որին մասնակցել են շուրջ մեկ տասնյակ մասնագետներ:¹ Հենց սկզբից մտտեցումը հետևյալն է եղել՝ հիմք ընդունելով հատկապես վերջին 30-40 տարիների ընթացքում ստեղծված պատմագիտական, ձեռագրագիտական, բանասիրական, արվեստաբանական հետազոտությունները՝ ստեղծել մի համապարփակ աշխատություն, որն իր բնույթով միջին դիրք կզբաղի խոր գիտական ուսումնասիրության և հանրամատչելի գրքի միջև, այսինքն՝ համապատասխան աղբյուրագիտական հենք ունենալով հանդերձ, հնարավորին չափ ոլորտընթեռնելի և դիտարժան կլիմի՝ կատարելով նաև որոշակի քարոզչական դեր: Այլ կերպ ասած՝ այն նախատեսված է ոչ միայն հետազոտողների և ակադեմիական շրջանակների, այլև դիվանագետների, քաղաքական գործիչների և հանրության, հատկապես օտար հանրության համար:²

1 Տե՛ս Hravard Hagopian, Tamara Minasyan, Vahe Torosyan, Manuscript Heritage of Artsakh and Utik, Ed. Karen Matevosyan, Yerevan – Matenadaran 2022, ISBN: 978-9939-897-03-5: Այս հրապարակման մեջ փաստագրված են նաև տվյալ հոդվածի բոլոր պատմական տեղեկությունները:

2 Այստեղ ցանկանում են շնորհակալություն հայտնել երեք հեղինակներին՝ պատմաբան Վահե Թորոսյանին, բանասեր Թամարա Մինասյանին և արվեստաբան Հրավարդ Հակոբյանին, որոնց աշխատանքի համադրումը լավ արդյունք է տվել: Իրենց լուրջ ներդրումն են ունեցել նաև խմբագիր Կարեն Մաթևոսյանը, Թարգմանիչ Սոնա Բալոյանը, անգլերենի արբագրիչ Էրին Պինյոնը, ինչպես նաև Մաշտոց հիմնադրամը՝ Վարդի Քեշիշյանի գլխավորությամբ, որը կատարել է աշխատանքների համադրումը: Կցանկանալի ավելացնել նաև ձևավորողին՝ Մարտիրոս Տոլմաջյանին և քարտեզագրին՝ Գեղամ Բաղայանին: Վերջինս մի նոր քարտեզ է ստեղծել՝ հստակ

Պատմական Հայաստանի (Մեծ Հայքի) այս երկու նահանգները միավորված են ներկայացվում մի քանի պատճառներով: Սախ՝ Հին և Միջին դարերում այդ նահանգների պատմությունն ունի շատ ընդհանրություններ, երկրորդ պատճառն այն է, որ բաղկացուցիչ մասը հանդիսանալով հայ միջնադարյան ձեռագրարվեստի և մանրանկարչության, միաժամանակ Արցախ-Ուտիքը առանձին մի դպրոց է կազմում և ունի իր տեղական առանձնահատկությունները, ինչպես որ Վասպուրականի, Անի-Շիրակի, Բարձր Հայքի, Սյունիքի կամ Կիլիկիայի ձեռագրերն ունեն իրենց յուրահատկությունները: Վերջապես այս երկու հարևան երկրամասերը միավորում է նաև նրանց վիճակված դառն ճակատագիրը, այն առումով, որ վերջին 100 տարում, չնայած ազգային ինքնության համար մշտատև պայքարին, չեն ընդգրկվել հայկական պետության կազմում, այլ, իրենց կամքին հակառակ, միացվել են 1918 թ. արհեստականորեն ստեղծված թյուրքական պետությանը՝ մշտապես գտնվելով ոչնչացման վտանգի տակ: Այս առումով բացառություն է կազմում Ուտիքի մի հատվածը՝ այսօրվա Տավուշի մարզը, որը պահպանվել է Հայաստանի Հանրապետության կազմում և այն, ինչ 2020 թ. վերջին մնացել է այդպես էլ չճանաչված և բոլոր կողմերից բզկտված Արցախի հանրապետությունից:

Մերկայացվող գիրքը նաև փորձ է անհազանգ հնչեցնելու և փրկելու Կուր-Արաքսյան միջագետքում ոչնչացման անմիջական վտանգի տակ գտնվող մշակութային մի հսկա շերտ: Արդյոք պատմությունը կեղծելու և այլ ժողովուրդների մշակույթը յուրացնելու քաղաքականությունը նորություն է հարևան երկրում: Իրականում այն տասնամյակների պատմություն ունի: Դեռևս անցյալ դարի 60-ական թվականներից այդ երկրում կային նման հեղինակներ, այդ թվում և բավական բարձր դիրքեր ունեցող: Բայց ընդհանուր առմամբ այդ ուղղությունը խորհրդային պայմաններում լուսանցքայնացված էր: Մինչդեռ Ադրբեջանի անկախության հռչակումից հետո այն փաստորեն դարձավ պետական քաղաքականություն: Իսկ վերջին արցախյան պատերազմից հետո, կարելի է ասել, որ հասել է իր գագաթնակետին: Իրականացվում է պետականորեն կազմակերպված ազրեսիվ մի ծրագիր՝ բոլոր պետական կառույցների, դեսպանատների և աջակցող բազմաթիվ խմբերի մասնակցությամբ, որոնց տրամադրվում են միլիոնավոր դոլարներ: Հակահայկական քարոզչության բաղկացուցիչ մասն է կազմում անցյալի աղավաղումը, որն ընթանում է երկու հիմնական ուղղությամբ: Կամ հայերին ու նրանց մշակույթը դուրս մղել տարածաշրջանից՝ պարզապես ֆիզիկապես ոչնչացնելով այն, որի ամենավառ օրինակը Ջուղայի հազարավոր խաչքարերի ոչնչացումն էր ընդամենը 15-20 տարի առաջ: Կամ՝ բոլոր եկեղեցիները, խաչքարերը, վանքերը, այնտեղ գործած հեղինակներին ու նրանց բոլոր երկերը հռչակել աղվանական: Այսինքն՝ կան

ոչնչացնել, կան աղավաղել: Սակայն միայն ասել, որ արվածը կեղծարարություն է, պատմաշինարարություն է, աղավաղում է և այլն՝ բավարար չէ: Անտիկ շրջանի և միջնադարի քաղաքական ու մշակութային պատմությունը, հատկապես մեր տարածաշրջանում, ունի բազմաթիվ բարդ ու խրթին ծայքեր, որոնք փաստերի վրա հիմնվող լուրջ գիտնականների համար (նույնիսկ եթե ինչ-ինչ տարածայնություններ ունեն) ընդհանուր առմամբ հասկանալի է: Սակայն եթե ինչ-որ մեկը քաղաքական նպատակով մեքենայությունների է դիմում՝ կարող է այդ նույն փաստերի միտումնավոր ընտրությամբ և ապահայկականացմամբ կամ «աղվանականացմամբ» հեշտությամբ շփոթության մեջ գցել բանից անտեղյակ մարդկանց:

Այստեղ միջանկյալ նշենք մի էական հարցի մասին: Ի՞նչ է նշանակում Աղվանք: Անշուշտ, այս երկրի տարածքում բնակվում էին կովկասյան լեզուներով խոսող ցեղեր, որոնք ձևավորեցին պետություն: Սակայն այդ ցեղերն այդպես էլ չմիավորվեցին որպես մեկ ժողովուրդ անգամ քրիստոնեության ընդունումից հետո: Այդ մասին են վկայում անտիկ հեղինակները՝ հայտնելով շուրջ 26 ցեղերի մասին, որոնք խոսում էին տարբեր՝ միմյանց սակավ հասկանալի լեզուներով: Այդ մասին են վկայում նաև հետագայի՝ 9-10-րդ դդ. որոշ արաբ հեղինակները, որոնք հայտնում են արդեն ավելի քան 70 ցեղերի մասին, որոնք դարձյալ դժվարությամբ էին միմյանց հետ հաղորդակցվում՝ տարբեր լեզուներով խոսելու պատճառով:

Ընդհանրապես լեզվական և ցեղային առումով մեծ տրոհվածությունը հատուկ է կովկասյան լեռնային տարածաշրջանին, օրինակ այդպիսին է Դաղստանը: Կա արդեն բավականաչափ ընդունված մի տեսակետ, որ «Աղուանք» բառը ծագում է Աղու՝ քաղցր, բերրի բառից, այսինքն՝ «Աղուանք» նշանակում է Բարեբեր երկիր, Բերրի աշխարհ և պարտադիր չէ, որ այն ունենա էթնիկական իմաստ: Ինչ վերաբերում է հունալատին հեղինակների տված անվանմանը՝ Ալբանիա, ապա այն ընդամենը նոր հայտնաբերված երկրին իրենց ծանոթ երկրանունը շնորհելու մի օրինակ է: Թե՛ Աղվանքի և թե՛ Վիրքի պարագայում եվրոպական Ալբանիայի և Իբերիայի անվանումները արհեստականորեն վերագրվել են մեր հարևան երկրներին՝ ինչ-որ հնչյունների նմանություն հայտնաբերելով: Այս կարճ խոսքի մեջ իմաստ չունի հազարամյակների խորքը գնայ: Փորձենք հասկանալ, թե ինչպիսին էին քաղաքական ու նաև էթնիկական ու մշակութային սահմանները տարածաշրջանում: Չանդրադառնալով Վանի թագավորությանը կամ Ուրարտուին և ոչ էլ երվանդունիների թագավորությանը՝ որպես մեկնակետ ընտրենք Ն.Ք. երկրորդ դարը, երբ ազատվելով Սելևկյան տիրապետությունից, հռչակվում է Հայոց Արտաշեսյան թագավորությունը: Անտիկ շրջանի մի շարք նշանավոր հեղինակների վկայությունը փաստում է, որ Մեծ Հայքի, կամ Հայաստանի հյուսիս-արևելյան սահմանն անցնում էր Կուր գետով: Եվ այն երկիրը, որ կոչվում էր Աղվանք, Ալբանիա կամ Կովկասյան Ալբանիա, տարածվում էր Կուր գետի ձախափնյակում: Իսկ աջափնյակում Ուտիքն էր, ավելի խորքում, այսինքն հարավային կողմում՝ Արցախը, որոնք Հայոց թագավորության անբաժանելի մասն

էին կազմում: Այս իրավիճակը գրեթե անփոփոխ շարունակվեց մինչև 5-րդ դ. կեսը, այսինքն՝ շուրջ վեցուկես դար: Այլ կերպ ասած՝ Հայոց Արտաշեսյան և Արշակունի թագավորությունների ողջ ընթացքում Կուր գետը մնում էր որպես սահման Հայքի և Աղվանքի միջև:

Իրավիճակն սկսեց փոխվել 5-րդ դարում: Նախ 428 թ. վերացավ Հայոց Արշակունյաց թագավորությունը, Վիրքում և Աղվանքում, թեև ևս մի կարճ շրջան, անվանապես մնացին թագավորներ, բայց նրանք լիովին կորցրել էին ինքնիշխանությունը: Այդ նույն դարի կեսերին Սասանյանները ձեռնարկեցին նոր վարչական բաժանումներ՝ ստեղծելով մարզպանություններ իրենց ենթակա տարածաշրջանում: Նույնիսկ առանց բյուզանդական մասի՝ Հայաստանը շատ ավելի մեծ տարածք էր զբաղեցնում, քան Վիրքն ու Աղվանքը: Բացի այդ, Հայոց Արշակունիները Սասանյան Իրանի համար միշտ գլխացավանք էին եղել և նրանց պետք էր վերջնականապես թուլացնել: Վերջապես, Իրանական պետության հարկահանության գործն առավել կազմակերպված վարելու նպատակով ցանկալի էր ունենալ գրեթե հավասարաչափ տարածքային միավորներ, որոնք մոտավորապես նույնքան հարկ կվճարեին: Ահա թե ինչու Սասանյանները Հայաստանի Գուգարք նահանգը միացրին Վիրքին, իսկ Արցախն ու Ուտիքը՝ Աղվանքին: Այսպես առաջացան Հայք, Վիրք և Աղվանք մարզպանությունները՝ երեքն էլ փոփոխված սահմաններով: Բայց դրանից նրանց էթնիկական կազմը չփոխվեց: Սակայն այստեղ կարևոր մի հանգամանք կա, որ պարտադիր կերպով պետք է հիշատակվի: Աղվանքի վարչական սահմանների ընդարձակման հետ մեկտեղ նույն չափով ընդարձակվեց նաև Աղվանից եկեղեցու ենթակայության տարածքը, այսինքն՝ Արցախ-Ուտիքը համարվեց ենթակա Աղվանից եկեղեցուն: Նշենք, որ Աղվանից եկեղեցին իր ստեղծման օրվանից դավանական առումով հետևում էր Հայոց եկեղեցուն և, հավանաբար, ծիսական լեզուն ևս հայերենն էր: Աղվանից կաթողիկոսությունը ներառված էր Հայոց եկեղեցու նվիրապետական համակարգում և ենթակա էր Հայոց կաթողիկոսին: Ինչպես հայտնի է, այսպես կոչված աղվանից գրով ստեղծված որևէ ամբողջական երկ մեզ չի հասել: Ինչ էլ որ կա, դրանք հիմնականում պատահիկներ են: Այս է պատճառը, որ Աղվանից եկեղեցու ենթակայության տակ անցնելն Արցախ-Ուտիքում որևէ ընդդիմություն չառաջացրեց:

Վերոհիշյալ երեք մարզպանությունները շուրջ երկու դար մնացին նշված սահմաններում, մինչև որ սկսվեցին արաբական արշավանքները: Երբ Արաբական խալիֆայությունը վերջնականապես հաստատվեց մեր տարածաշրջանում, ձևավորվեց նաև Խալիֆայության Հյուսիսային փոխարքայության մաս կազմող մի մեծ նահանգ, որ կոչվում էր Արմինիա: Այն ընդգրկում էր նախկին սասանյան երեք մարզպանությունները, գումարած Մերձկասպյան շրջաններն ու Դերբենդը, ներկայիս հարավային Դաղստանը: Այսինքն՝ եթե մենք էլ շարժվենք նույն տրամաբանությամբ ինչ որոշ ադրբեջանցի այսպես կոչված պատմաբաններ, սպա արաբական վարչական բաժանումների անվանումների հիմքով պիտի

պահանջենք ոչ միայն Արևելյան Վրաստանն ու ողջ Ադրբեջանը կառայան ծովափի հետ մեկտեղ, այլև նույնիսկ Դաղստանը և նշված երկրները համարենք հայկական: Հետաքրքիր է, որ այդ ողջ հսկա տարածքը կոչելով Արմինիա, արաբները նաև ներքին բաժանումներ էին կատարել, որոնք հիմնականում համընկնում էին նախկին սասանյան մարզպանությունների հետ, բայց կոչվում էին Արմինիա Առաջին, Արմինիա Երկրորդ, Արմինիա Երրորդ, Արմինիա Չորրորդ: Օրինակ Արմինիա Առաջինի սահմանները նախկինի պես ընդգրկում էին բուն Աղվանքը, Արցախը, Ուտիքը: Եվս 200 տարի այս վիճակը շարունակվեց, մինչև որ Խալիֆայության քայքայման հետևանքով առաջացան անկախ պետություններ՝ Անի-Շիրակի Բագրատունյաց թագավորությունը, Վասպուրականի Արծրունիների թագավորությունը, Սյունիքի թագավորությունը, Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը և այլն: Այդ նույն ժամանակ մեզ հետաքրքրող տարածքներում ձևավորվեց Փառհսոսի հայկական թագավորությունը: 10-րդ դարում առաջացավ նաև Խաչենի իշխանությունն Արցախում, որը գոյատևեց մի քանի դար:

Երբ 11-րդ դ. սկսվեցին սելջուկյան արշավանքները, Արցախի և Ուտիքի ճանապարհները բաժանվեցին: Արցախը շատ ավելի ուժեղ դիրքեր ուներ, քանի որ առավել խորքում էր, լեռնային էր: Այնտեղ հայկական իշխանություններն այս կամ այն ձևով պահպանեցին իրենց դիրքերն ընդհուպ մինչև 18-րդ դ. երկրորդ կես ու նաև այդ պատճառով Արցախը, և հատկապես նրա լեռնային մասերն այդ ողջ ընթացքում մնացին հայաբնակ: Մինչդեռ Ուտիքում ստեղծվեց Գանձակի ամիրությունը, և այստեղ ժողովրդագրական պատկերը փոխվեց. հայերը դադարեցին մեծամասնություն լինել, թեև թե՛ Գանձակում և թե՛ հարակից շրջաններում, չնայած բոլոր ասպատակություններին ու գաղթերին ընդհուպ մինչև 1988 թ., դեռևս կար հոծ հայ բնակչություն, որը, ցավոք, սարսափելի ջարդերի զոհ դարձավ ու ի վերջո էթնիկ զտման ենթարկվեց՝ Սումգայիթում ու Բաքվում ապրող հարյուր հազարավոր հայերի հետ մեկտեղ:

Այս նույն դարաշրջանների ընթացքում իր էվոլյուցիան ապրեց նաև Աղվանից եկեղեցին: Հարկ է նշել, որ արդեն 6-րդ դարում Աղվանից մարզպանության աշխարհիկ ու հոգևոր կենտրոնները տեղափոխվեցին Կուրի աջափնյակ՝ Ուտիքի Պարտավ քաղաք: Աստիճանաբար Աղվանք երկրանունն սկսեց ավելի մեծ չափով կիրառվել ոչ թե բուն Աղվանքի, այլ Արցախ-Ուտիքի համար:

Արցախի կամ Ղարաբաղի պատմության մի կարևոր փուլ էր մելիթությունների շրջանը, որոնք գոյատևեցին 17-19-րդ դարերում՝ Իրանի միապետից ստանալով որոշակի կիսանկախ կարգավիճակ և կոչվելով Խամսայի (Հինգ) մելիթություններ, որոնք ունեին ներքին ինքնավարություն, անկախ էին հարկահանության և դատավարության հարցերում և իրավունք ունեին յուրաքանչյուրը պահել 1000-ական զինվոր՝ իրենց իշխանության պաշտպանության համար: 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական առաջին պատերազմի հետևանքով և Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրի համաձայն թե՛ Արցախը և թե՛ Ուտիքը անցան Ռուսական կայսրությանը, և Արցախի մելիթությունները այդպիսով հեռացան քաղաքական ասպարեզից:

Նշեն, որ Արցախ-Ուտիքից մեզ են հասել շուրջ 200 ձեռագրեր, որոնց մեծագույն մասը պահվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում: Այդ ձեռագրերի հիշատակարանները և վանքերի պատերին պահպանված վիմագիր արձանագրությունները պատմիչների երկերի տրամադրած տեղեկությունների հետ միասին առատ նյութ են հաղորդում Կուր-Արաքսյան ողջ միջնաշխարհով մեկ տարածված հարյուրավոր վանքերի, եկեղեցիների ու բնակավայրերի մասին, որտեղ ստեղծվել են նույն այդ ձեռագրերը, ինչպես նաև շատ-շատերը, որոնք մեզ չեն հասել: Վերոնշյալ գրքում ընդգրկված են նաև այն ձեռագրերը, որոնք ստեղծվել են Հայաստանի այլ վայրերում, բայց պահվել են Արցախ-Ուտիքի վանքերում և փրկվել ոչնչացումից:

2021 թ. Մաշտոցյան Մատենադարանում բացվեց «Մատենադարան-Գանձասար» գիտամշակութային կենտրոնից 2020 թ. պատերազմի ժամանակ Մատենադարան տեղափոխված արցախյան ձեռագրերի ցուցահանդեսը, որը գործում է մինչ այսօր: Ներկայացված են Արցախի գրչության կենտրոնները՝ Ամարասը, Գանձասարը, Եղիշե Առաքյալի վանքը, Գոտչավանքը, Մեծառանաց սբ. Հակոբավանքը, Խադավանքը, Դադիվանքը, Երիցմանկանց վանքը, Շուշին: Արցախում գրված, նկարազարդված և պահված ձեռագրեր, որոնք առանձնանում են իրենց ինքնատիպ պատկերազրույթամբ, արխիվային փաստաթղթեր, Շուշիում տպված հնատիպ գրքեր: Ընդհանուր շուրջ 8 տասնյակի հասնող ցուցանմուշներ, որոնցից ամենահները 13-րդ դարից են:

Թույլ տվեք մեկ անգամ ևս ողջունել նման գիտաժողովի հրավիրումը և մեր հարգանքը հայտնել բոլոր կազմակերպիչներին ու մասնակիցներին: Կարծում եմ՝ Արցախի մշակութային ժառանգության պահպանման գործը շատ ավելի կհեշտանա, եթե յուրաքանչյուր գիտական կենտրոն կամ ինստիտուտ առնվազն մեկ նման հրատարակություն ունենա՝ անդրադառնալով ամենատարբեր բնագավառների՝ հնագիտություն, ճարտարապետություն, կոթողային և դեկորատիվ արվեստ, գորգարվեստ, ժողովրդական բանահյուսություն և այլն: Նշեն նաև, որ նպատակ ունենք այս նույն գիրքը հրատարակել նաև ֆրանսերեն և ռուսերեն տարբերակներով, ինչպես նաև ռուսումնասիրություններ իրականացնել և նմանատիպ պատկերագիրք-ռուսումնասիրություններ հրապարակել նվիրված Նախիջևանի հայկական ձեռագրական ժառանգությանը:

Հեղինակ

Վահան Տեր-Ղևոնդյան, պատմ. գիտ. դոկտ.

«Մատենադարան» Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի տնօրեն, Երևան, Հայաստան, vterghevondian@gmail.com

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license ([CC BY-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Andreas Müller

Arzach in der deutschen Reise- und Forschungsliteratur

Abstract

The article offers an overview of German-language literature on Armenia in the modern era since the 15th century. Historical as well as theological and church-historical literature is presented. Artsakh/Nagorno-Karabakh is only explicitly mentioned in a few contributions.

Ein Blick in die Reise- und Forschungsliteratur im westlichen Europa und besonders im deutschsprachigen Bereich macht eines mehr als deutlich: Es ist absolut notwendig und sinnvoll, das armenische kulturelle Erbe in Arzach genauer zu fokussieren. Auch wenn es eine Fülle von Literatur über die armenische Kunst, Kirche und Kultur gibt, so fehlen dabei weitgehend die Baudenkmäler und auch weitere Hinweise auf die armenische Kultur in der im deutschen Sprachbereich meist sogenannten Region Berg-Karabach.

Im Folgenden möchte ich diese Feststellung an einigen ausgewählten Beispielen exemplifizieren. Ich räume dabei ein, dass ich Literatur übersehen haben kann, in der im Titel Armenien, Arzach oder auch armenische Kirche nicht explizit vorkommt. Ich denke aber, dass generell meine Feststellung Bestand haben wird: Diese Region hat in der Forschung zumindest explizit bisher kaum Beachtung gefunden. Dabei muss allerdings zunächst unbedingt noch die Frage gestellt werden, was mit der Region Arzach eigentlich genau gemeint ist. Die antike Provinz bzw. auch das mittelalterliche Fürstentum, oft auch Katchen genannt, erstreckten sich bekanntlich über ein wesentlich größeres Gebiet als die heutige Region und erst recht als das Staatsgebiet der Autonomen Republik. Im Folgenden werde ich vor allem letzteres fokussieren, aber auch einige Blicke in die Region werfen.¹ Ich werde mich bei meinen Darstellungen auf die wissenschaftliche Reiseliteratur und die Forschungsliteratur im engeren Sinne konzentrieren. Berichte etwa über die Basler Mission in Arzach habe ich bewusst ausgelassen, weil an anderer Stelle des vorliegenden Bandes noch ausführlicher

¹ Das bedeutet, dass ich kulturellen Zentren wie Amaras oder auch Gandzasar kaum Aufmerksamkeit schenken werde.

darauf eingegangen wird.² Erwähnt werden nicht nur Beiträge muttersprachlich deutscher Autoren, sondern auch Texte von Armenierinnen und Armeniern, die im deutschen Sprachbereich auf Deutsch publiziert worden sind.

1. Arzach in der westeuropäischen Reiseliteratur der Moderne

Die m.W. älteste deutschsprachige Quelle für einen Aufenthalt in Arzach stellt der Bericht des Freisinger Kreuzfahrers Hans Schiltberger († nach 1427) dar. Schiltberger war in die Gefangenschaft der Mongolen gekommen und gelangte so nach Arzach, wo er Armenisch lernte. Er beschrieb die Region als einen Teil von Armenien, was die Akademie der Wissenschaften der Aserbaidzhanischen SSR bei der Edition der russischen Übersetzung des Textes dazu brachte, den entsprechenden Abschnitt zu emendieren.³

Reiseberichte in die Region aus der Vormoderne sind wissenschaftlich noch nicht zusammengestellt und aufgearbeitet worden. Die Wahrnehmung Armeniens durch westliche Reisende ab dem 17. Jahrhundert und auch die daraus hervorgegangenen wissenschaftlichen Hypothesen etwa zum Kulturtransfer hat zuletzt Claudia Niederl-Garber in ihrer 2013 publizierten Dissertation *Wie Europa Armenien »entdeckte«. Das Bekanntwerden der Kunstgeschichte Armeniens im Spiegel westlicher Reisender thematisiert*.⁴ Obwohl sie selbst Feldforschungen in Armenien und Berg-Karabach durchgeführt hat und die Region damit im Blick hatte, taucht Arzach in den Berichten der Reisenden nach den Angaben Niederl-Garbers so gut wie gar nicht auf.⁵ Erstmals erwähnt sie eine Reise nach Arzach bei dem französischen Schweizer Frédéric DuBois de Montpéroux (1798-1850). Dieser sei »im Gebiet des heutigen Berg-Karabach [...] in den waldreichen Bergen immer wieder auf Spuren armenischer Provenienz« gestoßen.⁶ Dementsprechend habe er dort u.a. Grabmäler in Widdergestalt oder als typisch armenische Sarkophage im Dorf Kodjak'an gefunden. Dort beschrieb er auch eine Palastruine mit anderen armenischen Grabmälern. Eine weitere armenische Kirche habe er auf seinem Weg kurz vor Schuschi gefunden, die laut einer kurzen Inschrift in das Jahr 1158 zu

2 Vgl. dazu a. bereits Manoukian (2021).

3 Vgl. Muradjan (1993), 109f.

4 Vgl. Niederl-Garber (2013).

5 Zu ihren Feldforschungen vgl. ebd., 7. Sie hat allerdings die Angaben in den Reiseberichten auch nicht systematisch auf Arzach hin ausgewertet. So berichtet etwa der bei ihr zitierte Lynch (1901) sowohl von der Basler Mission in Schuschi als auch von Karabach allgemein, wenn auch nur grob. Niederl-Garber (2013), 169 bringt in einem Exkurs auch die problematische Situation von armenischen Kulturgütern zum Ausdruck: »Abgesehen von den armenischen Klöstern im Nordwesten des Irans [...] sind armenische Bauten in der Türkei, Aserbaidzhan und zum Teil auch in Georgien aus politischen Gründen bewusst vernachlässigt, zweckentfremdet genutzt, nicht fachgerecht renoviert oder vorsätzlich zerstört worden. Auch die Leugnung armenischer Provenienz ist allgegenwärtig.« Schon die bei ihr behandelten Berichte machen bereits öfter die Dringlichkeit konservierender Denkmalpflege deutlich, vgl. ebd., 242.

6 Ebd., 69.

datieren gewesen wäre. In der Kirche habe er zahlreiche figürliche Votivgaben in Form von Rindern oder Pferden aus Terrakotta entdeckt. Eine weitere Kirchenruine aus dem 11./12. Jh. beschrieb DuBois auf dem Weg nach Elisabethpol oberhalb von Chak'-Bulak.⁷

DuBois ist einer der wenigen westeuropäischen Reisenden mit wissenschaftlichem Interesse, der auch Objekte aus der Region Arzach beschreibt, die er selber besichtigt hat. Die seltene Erwähnung derselben dürfte u.a. damit zu tun haben, dass die meisten Reisenden von Jerewan durch das Arax-Tal über Nachitschevan nach Isfahan/ Neu Djulfa reisten und die bergigen Regionen im Osten dementsprechend umgingen.

2. Kirchengeschichtliche Artikel und theologische Literatur über Armenien

Durchsucht man die gängigen deutschsprachigen Lexika im theologischen und kirchenhistorischen Bereich, so findet Arzach so gut wie keine Erwähnung. Ähnliches gilt für Überblickswerke zur armenischen Kirche.

In der umfangreichen *Theologischen Realenzyklopädie* findet sich nicht nur kein Artikel zu Arzach – was wenig erstaunt. Vielmehr wird die Region auch in allen anderen Lexikon-Artikeln nicht gestreift. Dabei gibt es einen ausführlichen Artikel zu Armenien, dessen erster Teil von Wolfgang Hage und dessen zweiter von Bertold Spuler verfasst worden sind.⁸ Beide sehr kenntnisreich geschriebenen Artikel erwähnen Arzach nicht.

Im *Reallexikon für Antike und Christentum* finden sich ebenfalls zwei Artikel zu Armenien. Bereits 1950 wurde der erste von Gerhard Klinge publiziert, der allerdings auf Arzach nicht gesondert eingeht.⁹ Im Supplementum wurde 2001 ein Artikel von Michel van Esbroeck zum kaukasischen Albanien abgedruckt.¹⁰ Dieser streift auch allenfalls Arzach mit einer Erwähnung, verweist aber auf die Diskussionen über die Rolle bei der Ethnogenese der Armenier respektive der Azeris.¹¹

Viel präzisere Angaben zu unserem Thema bietet das *Kleine Lexikon des Christlichen Orients* in seiner zweiten Auflage. Darin bearbeitete Josef Rist die Lemmata ›Albanien (in Kaukasien)‹,¹² ›Albanische Kirche‹ und ›Armenien‹ sowie Karl Pinggéra das Lemma ›Ar-

7 Vgl. ebd., 70.

8 Vgl. Hage (1979); Spuler (1979). Eine Volltextrecherche ergab, dass Arzach/ Berg Karabach in der TRE sonst überhaupt nicht vorkommt.

9 Vgl. Klinge (1950).

10 Vgl. van Esbroeck (2001).

11 Vgl. ebd., 258, zu Arzach 262.

12 Vgl. Rist (2007a+b). Demnach sind die Gebiete Albaniens südlich der Kura 387 n.Chr. an Armenien gefallen und in kleineren Einzelherrschaften regiert worden. Im 9. Jh. sei Albanien als eigenständige politische Größe ganz verschwunden und zwischen 1000 und 1266 das Königreich Arzach entstanden. Im westlichen Bergland (Karabach) seien die albanischen Christen mit den Armeniern und Georgiern verschmolzen und ab dem 15. Jh. unabhängige christliche Fürstentümer

menisch-Apostolische Kirche«. Die Region Arzach wurde demnach von Albanern besiedelt, die bereits im 4. Jahrhundert von Armenien aus christianisiert wurden, stets in enger Verbindung mit der armenischen Kirche blieben und zunehmend von Armeniern assimiliert wurden. Lediglich dieses Lexikon bietet auch einen eigenen Artikel *Nagorny-Karabach* ebenfalls von Josef Rist.¹³ In diesem hebt er hervor, dass Arzach in historischer Kontinuität zum christlichen Königreich Albanien stehe, wovon die Gebirgslandschaft nur einen kleinen Teil ausmache, und das durch Verschmelzung mit armenischen Zuwanderern im Mittelalter zum ostarmenischen Siedlungsgebiet geworden sei. Die christliche Enklave habe sich Armenien stets kulturell und religiös aufs engste verbunden gefühlt. Der Konflikt mit Aserbaidschan habe seinen »Niederschlag in höchst kontroversen Hypothesen armen. und azerbaidžanischer Forscher bezüglich der Ethnogenese der kaukasischen Albanier« gefunden.¹⁴ Mit diesen Aussagen dürfte Rist in etwa den aktuellen Forschungsstand der deutschen Forschung korrekt umreißen.

Als Monografie zur Armenischen Kirche sticht besonders das 1983 von Lothar Heiser publizierte Buch *Das Glaubenszeugnis der armenischen Kirche hervor*.¹⁵ Der Band eröffnete in populärer Weise für viele deutschsprachige Interessierte einen Zugang zur Geschichte, Religion und Theologie Armeniens. Heiser erwähnt u.a. die missionarische Tätigkeit bereits von Mesrop Maschtotz auch unter Georgiern und Albanern im Kaukasus, für die er auch ihrer Sprache angemessene Alphabete entworfen habe.¹⁶ Da der Band aber eher Theologie und Frömmigkeit der armenischen Christenheit thematisiert, geht er auf das kulturelle Erbe in Arzach nicht weiter ein.

Das 1985 publizierte Buch von Lore Bartholomäus über Armeniens Erbe und Gegenwart ist sehr empathisch und auch informativ geschrieben.¹⁷ Eine wissenschaftliche Auseinandersetzung mit der armenischen Kirche stellt es nicht dar, bietet aber gleichwohl eine Fülle an Informationen. Zu Arzach und den dortigen Kulturgütern findet sich dort aber nichts, was auch angesichts eines deutlichen Schwerpunkts auf dem Armeniertum in Jerusalem verständlich ist.

(Melikate) entstanden. Die kirchliche Selbständigkeit der albanischen Kirche sei auf einer 488 n.Chr. in Partav von König Vač'agan III. einberufenen Synode verabschiedet worden. Bischof Abas (552-596) habe dann den Titel eines albanischen Katholikos übernommen, dessen Residenz sich ab dem 13. Jh. in Gandzasar befand.

13 Vgl. Rist (2007c).

14 Ebd., 371.

15 Vgl. Heiser (1983).

16 Vgl. ebd., 23.

17 Vgl. Bartholomäus (1985).

3. Arzach in kunstgeschichtlichen Darstellungen

Sehr substanzielle kunsthistorische Bände zu Armenien erstellte in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts vor allem der Hallenser Professor für vorderasiatische Archäologie Burchard Brentjes (1929-2012). In diesen taucht allerdings das kulturelle Erbe Arzachs allenfalls am Rande auf. Das mag vor allem auch damit zusammenhängen, dass in der Sowjetunion Arzach politisch nicht zur Sowjetrepublik Armenien gehörte. Und eben diese hatte Brentjes in erster Linie im Blick. Darüber hinaus behandelte er allenfalls bedeutende armenische Architektur wie in Achtamar, Ani oder auch Gandsasar.

Brentjes Buch *Dreitausend Jahre Armenien* erschien immerhin in drei Auflagen zwischen 1973 und 1984. Zwar erwähnt der Autor Arzach sehr gelegentlich am Rande, geht aber keineswegs auf die dortigen Kulturgüter ausführlicher ein.¹⁸ Auch wird in seinen Darstellungen die Angliederung der Region an Aserbaidzhan (1923) nirgends dokumentiert. Damit macht das Buch indirekt deutlich, dass der – in der damaligen DDR lebende – Autor die bestehenden Sowjetgrenzen uneingeschränkt übernimmt. Dementsprechend bietet auch eine angehängte Karte lediglich einen Überblick über Baudenkmäler in der Sowjetrepublik.

Aufgrund der Fokussierung auf die Sowjetrepublik Armenien dürfte Arzach auch weitgehend in der äußerst beachtlichen Zusammenstellung armenischer Kunst nicht zu finden sein, die Brentjes gemeinsam mit Stepan Mnazakanjan und Nona Stepanjan herausgegeben hat. Außer wenigen historischen Bemerkungen, die sich in dem bereits erwähnten Buch von Brentjes finden,¹⁹ ist lediglich ein weiterer Hinweis zur Kunst des 13. Jahrhunderts zu finden:

»Ebenfalls aus dieser Zeit stammen die kleinen provinziellen Kirchen aus Karabach. Hier sind Reste der Ausmalungen in der Kirche von Aratschadsor und in der 1214 von der Fürstin Arsun-Hatun gebauten Kirche in Dadi zu finden. In letzterer lassen sich Fragmente der Steinigung des heiligen Stephanus erkennen.«²⁰

Weitere Angaben zu der Kultur von Arzach finden sich in diesem Band nicht. Neben der geographischen Marginalität scheinen für Brentjes und seine Koautoren die Kulturdenkmäler in Arzach auch aufgrund ihres provinziellen Charakters zu vernachlässigen gewesen zu sein.

18 Vgl. Brentjes (1984), 161f., wo er auf den Frieden von 1620 und die Einrichtung der persischen Provinz Karabach eingeht. Ferner erwähnt er hier den Versuch eines Sohnes des Meliks von Karabach Israel Ori zusammen mit dem Katholikos Hagop IV. die Union mit dem Westen voranzubringen.

19 Vgl. Brentjes (1981), 42. Es handelt sich um dieselben Informationen wie in Anm. 18.

20 Brentjes (1981), 240.

4. Die Wahrnehmung von Arzach in der deutschen Literatur ab 1988

1988 beantragte bekanntlich der Oberste Sowjet des Autonomen Gebietes Berg-Karabach den Anschluss der Region an Armenien, was von Aserbaidshan abgelehnt wurde. Dies war der Auslöser für eine Reihe von Konflikten, die in der Unabhängigkeitserklärung Arzachs 1991 und der zunächst nur versuchten Rückeroberung durch Aserbaidshan gipfelten. Im Mai 1994 musste letzteres einem Waffenstillstand unter Verlust von Gebietsansprüchen zustimmen. Genau in diese Zeit zwischen 1988 und 1994 fallen die ersten bedeutenden Publikationen in Deutschland zum kulturellen Erbe Arzachs. Dabei handelt es sich eher um thematische Einführungen und historische Überblicke als wirklich um wissenschaftliche Ausarbeitungen.

Bereits im September 1988 veranstaltete die Katholische Akademie Hamburg unter der Federführung von Monsignore Wilm Sanders eine ›Informationstagung‹ unter dem Titel ›Armenien. Kleines Volk mit großem Erbe‹.²¹ Den Auslöser dafür stellten explizit die Ereignisse in der damaligen Armenischen Sozialistischen Sowjetrepublik und in der autonomen Region Berg-Karabach dar.²² Während in den meisten Artikeln Karabach allenfalls am Rande behandelt wird,²³ bietet Tessa Hofmann hier einen ersten substantiellen Beitrag unter dem Titel *Karabach – Armeniens offene Wunde*. Dabei reflektiert sie die geschichtlichen Wurzeln des Konflikts und betont insbesondere die äußerst ambivalente Rolle Russlands.²⁴ Über die kulturelle Bedeutung Arzachs spricht sie dabei allerdings nur am Rande:

»Karabach ist seit alters armenisches Kulturland, geschmückt mit zahlreichen Denkmälern weltlicher und sakraler armenischer Baukunst. Die wertvollsten kaukasischen Teppiche werden hier geknüpft, auch war Karabach für seine ›goldfarbenen‹ Pferde berühmt. In

21 Vgl. Sanders (1989).

22 Ebd., 7.

23 Vgl. Kantian (1989), hier 69, wo er betont, dass Arzach als erster Teil Armeniens 1813 unter russische Herrschaft geriet, obwohl gerade die unwirtlichen Bergregionen Armeniens meist den besten Schutz gegen Feinde dargestellt hätten (anders Hofmann [1989], 117, wonach Arzach bereits 1804 unter russische Herrschaft kam); ferner Sanders (1989), 104f. berichtet von der Wiedereröffnung zweier Kirchen im Gebiet Berg Karabach durch die sowjetischen Behörden, die damit seit über 60 Jahren den armenischen Christen in Karabach erstmals wieder eigene Gotteshäuser zugestanden hätten. Noch 1920 habe es dort 100 armenische Kirchen und Klöster gegeben, aktuell (bzw. am Ende 1980er) gäbe es für die 160.000 Armenier nach Angaben des ÖRK keine einzige funktionierende Kirche.

24 Hofmann (1989). Vgl. dort Aussagen wie: »Rußland hat den Armeniern ihre guten Dienste niemals entlohnt.« (108); »[...] doch die Eingriffe der russischen Bürokratie in die Schul- und Kirchenverwaltung Armeniens waren schwerwiegend, 1903 kam es sogar zu einer Beschlagnahmung sämtlicher nicht für die unmittelbare Religionsausübung benötigter Kirchenschätze.« (111); »Bei blutigen Zusammenstößen zwischen Armeniern und Aserbeidschanern [...] hielt sich das russische Militär absichtlich lange zurück und lieferte somit die Armenier den aggressiveren und zahlenmäßig überlegeneren Aserbeidschanern aus.« (112); »Die Armenier waren mithin für Rußland, entsprechend dessen jeweiliger Haltung zur Türkei, nur die bisweilen nützlichen Bauern bei Schachzügen in der russischen Orientpolitik. [...] ›Armenien ohne Armenier‹« galt Aleksej Lobanow-Rostowskij als »Ziel russischer Außenpolitik« (112); vgl. letztlich a. zu dem den Russen entgegengebrachten Vertrauen und der Abhängigkeit von der Sowjetunion, ebd. 130.

erster Linie stellt das Gebiet für Armenier jedoch einen Inbegriff von Freiheitsliebe und Widerstandsgeist dar. [...]«²⁵

Und auch die Situation der Kulturdenkmäler hält sie nur summarisch fest:

»Von den 1600 amtlich registrierten Bau- und Kulturdenkmälern des Autonomen Gebiets werden nur 64 vom Staat unterhalten. Die Mehrzahl ist [...] dem Verfall oder, wie in Dutzenden von Fällen, sogar der mutwilligen Zerstörung preisgegeben [...]. Zwischen 1929 und 1932 wurden sämtliche 100 Dorfkirchen und die 18 Einsiedeleien Karabachs geschlossen. [...] jetzt wurde die Wiedereröffnung zweier Kirchen in Aussicht gestellt.«²⁶

Zu einer genaueren Beschäftigung mit den Kulturgütern Arzachs kam es aber erst in einer 1993 von Manfred Richter herausgegebenen Veröffentlichung unter dem Titel *Armenisches Berg-Karabach/Arzach im Überlebenskampf*.²⁷ Von besonderer Bedeutung ist darin der Beitrag von Hravard Hakobian, der als wissenschaftlicher Mitarbeiter am Matendaran tätig war und die Geschichte Arzachs im Mittelalter in kulturgeschichtlicher Hinsicht darstellte.²⁸ Er bearbeitete nicht nur die Literatur, sondern auch die Architektur, die Khatschkare mit ihrer großen Originalität, die dekorativen und angewandten Künste wie z.B. den ältesten armenischen Teppich überhaupt aus dem Jahr 1202,²⁹ die Fresken u.a. aus Dadivank, Arachadzor und Kirants sowie die Buchmalerei. Damit werden viele wichtige Themen gestreift, aber natürlich nicht erschöpfend behandelt. In diesem Sinne lädt das Schlusswort des Verfassers geradezu zu weiterer Beschäftigung ein:

»Dieser kurze Abriß der Kunst des mittelalterlichen Arzach ist nur der erste Versuch, noch eine andere Geschichte der vielfältigen und reichen Erbschaft des armenischen Volkes aufzuschlagen, deren Grenzsteine jedoch noch eines ausführlichen und vertiefenden Studiums bedürfen.«³⁰

25 Ebd., 116f.

26 Ebd., 119f.

27 Vgl. Richter (1993). In dem Band findet sich u.a. auch ein sehr allgemeiner Beitrag von Koutcharian (1993a). Darin führt er die Arzacher Diözese auf den Enkel Gregor des Erleuchteters Gregoris zurück, der als Märtyrer von Albanien den Märtyrertod fand. Bis 1815 habe das Katholikat Albanien an unterschiedlichen Stellen seinen Sitz gehabt, in Gandzsassar bis 1815. Unter russischer Herrschaft wurde es zur Metropole herabgestuft und 1931 von den Aseris aufgehoben. Erst 1989 sei die Diözese wieder eingerichtet worden. In einem weiteren Beitrag hält Koutcharian (1993b), 94 fest, dass die Arzacher Kirche ab 302 dem albanischen Katholikat, ab dem 8. Jh. dem armenischen Klerus unterstanden habe.

28 Vgl. Hakobian (1993).

29 Ebd., 37.

30 Ebd., 44.

Kleine weitere Schritte in diese Richtung sind bereits unternommen worden. Drei Beispiele möchte ich abschließend dafür noch beibringen.³¹

5. Die Wiederentdeckung einer alten Kulturlandschaft – Armenienbilder nach 1994

1995, also unmittelbar nach Abschluss des ersten Karabach-Krieges, fand vom 14. Januar bis 17. April eine umfangreiche Armenien-Ausstellung in Bochum statt. Der Katalog der Ausstellung macht deutlich, dass Arzach nun ganz selbstverständlich bei den Exponaten berücksichtigt wird, auch wenn eine eigene Thematisierung der Region nach wie vor ausbleibt.³² Auch in den ausgewogenen historischen Einführungen wird Arzach nun erwähnt.³³ Jean-Pierre Mahé sah etwa in Karabach eine Gebirgsregion, die »vom Mittelalter bis zur Neuzeit die letzte Zuflucht der armenischen Unabhängigkeit geblieben« sei.³⁴ Er hält es für paradox, dass in der ersten Hälfte des 20. Jh.s der »Kern der alten Provinz Arzakh, die als erstes armenisches Territorium den Anschluß an Rußland gefordert hatte, nicht zur Republik Armenien« gehört.³⁵ Auch in der Einführung in armenische Architektur von Armen Zarian taucht Arzach nun selbstverständlich auf.³⁶ Und sogar in den ausführlichen Zeittafeln am Schluss des Bandes wird nun auf Arzach hingewiesen, wenn auch nach wie vor entscheidende Ereignisse für die politische Entwicklung der Region im 19. und 20. Jahrhundert in den Tabellen fehlen.³⁷

31 Ich kann hier nicht auf die gesamte deutschsprachige Armenien-Literatur nach 1994 eingehen. Zu erwähnen wäre u.a. noch Eid (2006). Die Situation der Kaukasus-Armenien streift auch Feigel (1989).

32 Vgl. Museum Bochum (1995). An Exponaten aus Arzach sind in dem Katalog u.a. zu finden: Nr. 174, Evangeliar o.D. (Matenadaran Cod. 2743; dort datiert auf 1232); Nr. 175, Evangeliar vor 1261 und 13. Jh. (Matenadaran Cod. 378). Erwähnt werden auch Teppiche aus Schuschi (von 1815), ebd. 328; Nr. 241 (Staatliches Museum für Volkskunst Jerewan, Inv. Nr. 1600). Ferner sind bestickte Handtücher aus Arzach ausgestellt worden, vgl. Nr. 252f. jeweils aus dem 19. Jh. (Staatliches Museum der Geschichte Armeniens, Jerewan, Inv. Nr. 282; 8410/3). Auch auf Künstler, die in Arzach geboren wurden, wird hingewiesen, so z.B. auf Hakob Gurdjian (*1881 in Schuschi; 384).

33 Vgl. Mahé (1995). Mahé beschäftigt sich u.a. mit der ethnischen Herkunft der Armenier, die er bei den Uratäern vermutet, auch wenn die Armenier dann eine Sprache anderer Herkunft angenommen haben (ebd. 10). Er verweist ferner auf historische Details wie darauf, dass Abbas Mirza 1826 nicht nur einen muslimischen Aufstand in Transkaukasien gefördert, sondern auch einen erneuten Überfall der Berge Karbachs durchgeführt habe.

34 Ebd., 15.

35 Ebd., 17.

36 Vgl. Zarian (1995). Dort erwähnt er ein Beispiel für den Soradir- und Hrispime-Kirchentyp in Okht Drnevan (Ende 5. Jh., scil. heute im Hadrut Bezirk) und stellt dementsprechend fest, dass die ersten Belege für diesen Bautyp in Arzach-Sünik zu finden sind (ebd., 122). Ferner erwähnt er allgemein Melikburgen auch in Arzach (ebd., 125).

37 Vgl. Museum Bochum (1995), 464 (853/54 greifen arabische Truppeneinheiten Arzach vergeblich an); 467 (1722-1728/30 finden Aufstände der Armenier in Arzach und Sünik unter David Bek gegen Perser und Türken statt); 468 (am 11. März 1836 tritt die Kirchenverfassung der Armenier im russischen Reich »Polojeny« auch in Karabach in Kraft). Es fehlen Hinweise etwa auf das Jahr 1923 und dessen Bedeutung für Arzach.

Detaillierter wird Arzach auch in der 2007 publizierten Habilitationsschrift von Annegret Plontke-Lüning behandelt, die sich mit der Frühchristlichen Architektur in Kaukasien auseinandergesetzt hat.³⁸ Die Arbeit beschäftigt sich grundsätzlich mit dem frühen Kirchenbau in Kaukasien und behandelt Arzach und Uti(k) dabei als »Grenzmarken«. Plontke-Lüning hebt hervor, dass der Raum vor allem im Blick auf regionale Vielfalt untersucht werden muss.³⁹ Sie fokussiert dementsprechend einige Bauten aus Arzach, das sie zwar Albanien als Grenzmark zuordnet,⁴⁰ andererseits durch armenische Kultur⁴¹ zutiefst beeinflusst sieht.⁴² Kirchenpolitisch habe die Kirche von Arzach zwar ab 363/387 n.Chr. der albanischen Jurisdiktion unterstanden, die sich ihrerseits im 7. Jh. aber der armenischen Kirche unterstellt habe.⁴³ Die Art der Behandlung des regionalen Kulturerbes durch Plontke-Lüning ist vorbildlich, allerdings nur auf den engen Zeitraum der Spätantike und auch nur auf die kirchliche Architektur in literarischen⁴⁴ und archäologischen⁴⁵ Quellen begrenzt. Insgesamt ist die Zahl der von ihr angeführten Bauwerke sehr überschaubar.

Letztlich haben die Herausgeber der vorliegenden Dokumentation in einem 2021 publizierten Band den Versuch, das Kulturgut spezifisch von Arzach in einer breiteren Perspektive zu fokussieren unternommen, der unter Federführung von Martin Tamcke herausgegeben worden ist.⁴⁶ Dabei sollte insbesondere ein Aufruf zum Schutz der Kulturgüter in Arzach publiziert werden, von denen die Handschriften in besonderer Weise in dem Band von Tamara Minsayan vorgestellt wurden.⁴⁷ Die meisten Beiträge der Tagung vom 9. Juni 2021 wurden publiziert. Gleichwohl hat ihr spezifischer Fokus das gesamte Kulturerbe Arzachs noch nicht genügend in den Blick genommen. Eine noch differenziertere und vollständigere Betrachtung desselben wird daher mit dem aktuell vorliegenden Band dargeboten.

38 Vgl. Plontke-Lüning (2007).

39 Zusammenfassend zu den Bauten in den Regionen Kaukasiens, vgl. ebd., 347. Arzach taucht dort als regional besonderer Raum nicht auf.

40 Die literarische Überlieferung zu albanischen spätantiken Kirchbauten betrifft nach Plontke-Lüning (2007), 195, ausschließlich das »armenische Albanien« mit Arzach und Uti(k), was insbesondere auch auf die Herkunft des Autors der Hauptquelle Movses Dascuranc'i zurückzuführen ist.

41 Vgl. ebd., 131 spricht von einer armenischen Bevölkerung von Arzach, das dem multiethnischen Albanien bis zu dessen Zerfall verbunden gewesen sei.

42 Vgl. ebd., 122, hält fest, dass 387 n.Chr. die nordöstlichen (sic!) armenischen Provinzen Arzach und Uti(k), Gardman und Kolt' Albanien zugeschlagen worden seien. Ausführlicher behandelt sie die Geschichte von Arzach vom 2. Jh. v. bis zum 20. Jh. n.Chr. im Überblick, ebd., 131. Hier betont sie, dass die ursprünglichen Grenzen von Arzach im Einzelnen schwer zu bestimmen seien. An dieser Stelle datiert sie die Zuschlagung Arzachs an Albanien bereits in das Jahr 363 n.Chr.

43 Vgl. ebd., 152. Hier hält sie auch fest, dass die Bischöfe von Amaras zu den wichtigsten Bischöfen in Arzach gehörten.

44 Zu den literarischen Quellen über frühe Kirchenbauten in Arzach, vgl. ebd., 187-193. Sie behandelt hier u.a. Giš und Jvrštik beim Dorf Tonašen im Rayon Mardakert sowie die Kathedrale von Mec' Iran'k' und die Kirche von Glxoy Vank' (Gilkavank') im Mec' Kuenk' im Trtu-Tal.

45 Zu den archäologischen Zeugnissen früher Kirchbauten in Arzach, vgl. ebd., 275, wo sie zunächst auf den geringen Dokumentationsstand hinweist. Hier führt sie Basiliken in Barda-Partaw (in Uti), Tazakend und Amaras auf. Ein Kreuzbau lässt sich im Rayon Agdam in Vankasar (Tigranokerta) beobachten, vgl. ebd., 291.

46 Vgl. Tamcke (2021).

47 Vgl. Minsayan (2021).

Literaturverzeichnis

- Bartholomäus, Lore, In jedem Kreuz ein Lebensbaum. Aus Armeniens Erbe und Gegenwart, Köln [1985].
- Brentjes, Burchard, Drei Jahrtausende Armenien, Leipzig³1984.
- Brentjes, Burchard, Stepan Mnazakanjan, Nona Stepanjan, Kunst des Mittelalters in Armenien, Berlin 1981.
- Eid, Volker Im Land des Ararat. Völker und Kulturen im Osten Anatoliens, Darmstadt 2006.
- Esbroeck, Michel van, Art. Albanien (in Kaukasien), in: RAC Suppl. 1 (2001), 257-266.
- Feigel, Uwe, Das evangelische Deutschland und Armenien, Die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen, Kirche und Konfession 28, Göttingen 1989.
- Hage, Wolfgang, Art. Armenien 1. Alte Kirche und Mittelalter, in TRE 4 (1979) 40-57.
- Hakobian, Hravard, Zur Geschichte Arzachs im Mittelalter in kulturgeschichtlicher Hinsicht, in: Manfred Richter (ed.), Armenisches Berg-Karabach/Arzach im Überlebenskampf. Christliche Kunst - Kultur - Geschichte, Berlin 1993, 15-66.
- Heiser, Lothar, Das Glaubenszeugnis der armenischen Kirche, Sophia 22, Trier 1983.
- Hofmann, Tessa, Karabach - Armeniens offene Wunde, in: Wilm Sanders (ed.), Armenien - Kleines Volk mit großem Erbe, Hamburg 1989, 107-132.
- Kantian, Raffi, Das Lied vom Ararat, in: Wilm Sanders (ed.), Armenien - Kleines Volk mit großem Erbe, Hamburg 1989, 59-91.
- Klinge, G.[erhard], Art. Armenien, in: RAC 1 (1950), 678-689.
- Koutcharian, Gerayer, Das Katholikatum von Albanien bzw. Gandsassar (4. bis 19. Jahrhundert), in: Manfred Richter (ed.), Armenisches Berg-Karabach/Arzach im Überlebenskampf. Christliche Kunst - Kultur - Geschichte, Berlin 1993 (1993a), 90-92.
- Koutcharian, Gerayer, Armenien 1915, Arzach 1992, in: Manfred Richter (ed.), Armenisches Berg-Karabach/Arzach im Überlebenskampf. Christliche Kunst - Kultur - Geschichte, Berlin 1993 (1993b), 93-97.
- Lynch, Henry F.B., Armenia. Travels and Studies, I+II, London 1901.
- Mahé, Jean-Pierre, Armenien: Das Land, die Menschen und ihre Geschichte, in: Museum Bochum u.a. (ed.), Armenien. Wiederentdeckung einer alten Kulturlandschaft, Bochum 1995, 9-18.
- Manoukian, Abel, Die Basler Missionsgesellschaft und die Armenier 1823-1835, in: Martin Tamcke in Zusammenarbeit mit Harutyun G. Harutyunyan, Dagmar Heller, Andreas Müller und Egbert Schlarb, Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen, Göttingen 2021, 61-84.
- Minasyan, Tamara, Das Erbe der Skriptorien von Arzach, in: Martin Tamcke in Zusammenarbeit mit Harutyun G. Harutyunyan, Dagmar Heller, Andreas Müller und Egbert Schlarb, Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen, Göttingen 2021, 33-46.
- Museum Bochum u.a. (ed.), Armenien. Wiederentdeckung einer alten Kulturlandschaft, Bochum 1995.
- Muradjan, Parujr, Ein Volk oder ein Gebiet, in: Manfred Richter (ed.), Armenisches Berg-Karabach/Arzach im Überlebenskampf. Christliche Kunst-Kultur-Geschichte, Berlin 1993, 107-111.
- Niederl-Garber, Claudia, Wie Europa Armenien »entdeckte«. Das Bekanntwerden der Kunstgeschichte Armeniens im Spiegel westlicher Reisender, grazer edition 14, Wien/Berlin 2013.
- Plontke-Lüning, Annegret, Frühchristliche Architektur in Kaukasien. Die Entwicklung des christlichen Sakralbaus in Lazika, Iberien, Armenien, Albanien und den Grenzregionen vom 4. bis zum 7. Jh., Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 13, DÖAW.PH 359, Wien 2007.
- Richter, Manfred (ed.), Armenisches Berg-Karabach/Arzach im Überlebenskampf. Christliche Kunst - Kultur - Geschichte, Berlin 1993.
- [Rist, Josef] JR, Art. Albanien, in: Kleines Lexikon des Christlichen Ostens/ ed. Hubert Kaufhold, Wiesbaden²2007 (2007a), 7-9.
- [Rist, Josef] JR, Art. Albanische Kirche, in: Kleines Lexikon des Christlichen Ostens/ ed. Hubert Kaufhold, Wiesbaden²2007 (2007b), 9f.
- [Rist, Josef] JR, Art. Nagorny-Karabach, in: Kleines Lexikon des Christlichen Ostens/ ed. Hubert Kaufhold, Wiesbaden²2007 (2007c), 370f.
- Sanders, Wilm (ed.), Armenien - Kleines Volk mit großem Erbe, Hamburg 1989.
- Sanders, Wilm, Kirche unter dem Kreuz. Zur kirchlichen Situation in Sowjet-Armenien, in: Wilm Sanders (ed.), Armenien - Kleines Volk mit großem Erbe, Hamburg 1989, 93-106.
- Spuler, Bertold, Art. Armenien 2. Neuzeit, in TRE 4 (1979) 57-63.

Tamcke, Martin, in Zusammenarbeit mit Harutyun G. Harutyunyan, Dagmar Heller, Andreas Müller und Egbert Schlarb, Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen, Göttingen 2021, <https://doi.org/10.17875/gup2021-1779>.

Zarian, Armen, Im Zeichen des Kreuzes. Architektur der Armenier, in: Museum Bochum u.a. (ed.), Armenien. Wiederentdeckung einer alten Kulturlandschaft, Bochum 1995, 119-127.

Autor

Prof. Dr. Andreas Müller

Professor für Kirchen- und Religionsgeschichte an der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Deutschland, Vorsitzender der Fachgruppe Kirchengeschichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft für Theologie und Nationalrepräsentant der deutschen Kirchengeschichte bei der CIHEC, Amueller@kg.uni-kiel.de

Անդրեաս Մյուլլեր

Արցախը գերմանական ճամփորդական և հետազոտական գրականության մեջ

Արևմտյան Եվրոպայի և հատկապես գերմանալեզու տարածքում ճամփորդական և հետազոտական գրականությունը գիտական հայացք ուղղելիս մի իրողություն մեզ համար ավելի քան պարզ է դառնում, որ հատկապես այս օրերին Արցախի հայկական մշակութային ժառանգությունը վերաբերող գիտաժողով անցկացնելը միանգամայն անհրաժեշտ և առաջնահերթ իմաստ ունեցող նախաձեռնություն է: Չնայած նրան, որ հայ արվեստի, եկեղեցու և մշակույթի վերաբերյալ հարուստ գրականություն կա հրապարակված, այնտեղ հիմնականում բացակայում են հավելյալ տեղեկությունները սույն երկրամասի հուշարձանների մասին, որոնք գերմաներենով սովորաբար Լեոնային Ղարաբաղի շրջան են կոչվում:

Տվյալ հոդվածում ես կցանկանայի մի քանի ընտրված օրինակներով հիմնավորել այս բացահայտումը: Ես ընդունում եմ, որ կարող եմ անտեսած լինել որոշ գրական աղբյուրներ, որոնց վերնագրերում հստակ կերպով չի նշվում Հայաստանն, Արցախը կամ հայոց եկեղեցին: Բայց այդուամենայնիվ, ես կարծում եմ, որ իմ վերոնշյալ հայտարարությունն ընդհանուր առմամբ ճիշտ է, քանի որ այս տարածաշրջանը գերմանախոս հետազոտության մեջ, գոնե մինչ օրս, քիչ ուշադրության է արժանացել: Ուստի նախևառաջ պետք է հարցնել, թե ընդհանրապես ինչ նկատի ունենք Արցախի շրջան ասելով: Ինչպես հայտնի է, հնագույն այս մարզը և նաև միջնադարյան իշխանական տարածքը, որը հաճախ նաև Խաչեն է կոչվել, տարածվում էր շատ ավելի մեծ երկրամասի վրա, քան ներկայիս Արցախի շրջանն է: Այն նույնիսկ ավելին է եղել, քան ԼՂԻՄ-ի պետական տարածքը: Հաջորդիվ ես կենտրոնանալու եմ հատկապես վերջինիս վրա, բայց նաև մասամբ անդրադարձ եմ ունենալու ողջ տարածաշրջանին:¹ Ուստի ես ներկայացնելու եմ գիտական ճանապարհորդական և հետազոտական գրականությունն իր նեղ իմաստով: Միտումնավոր բաց եմ թողնելու այնպիսի գերմանալեզու հոդվածները, որոնք ներկայացնում են օրինակ՝ Արցախում Բազելի ավետարանական առաքելությունը, քանի որ մենք ավելի մանրամասն կգրադվենք դրանցով, սույն գիտաժողովի ընթացքում:² Ստորև ներկայացվելու են ոչ միայն բուն գերմանացի հեղինակների աշխատանքներն, այլև

1 Սա նշանակում է, որ արդեն իսկ հայտնի մշակութային կենտրոններին, ինչպես օր.՝ Ամարասն ու Գանձասարը, գրեթե ուշադրություն չեմ դարձնելու այստեղ:

2 Այս մասին տես նաև արդեն իսկ հրապարակված հոդվածը Մանուկեանի (2021) կողմից:

գերմանախոս տարածքում գերմաներենով հրատարակված հայ մասնագետների նյութերը:

1. Արցախն արդի արևմտյան եվրոպական ճանապարհորդական գրականության մեջ

Ըստ իս Արցախում գտնվելու ամենավաղ գերմանալեզու աղբյուրը դա Ֆրայզինգից ծագող խաչակիր Հանս Շիլտերգերի հղումն է (+ 1427-ից հետո): Շիլտերգերը գերեվարվել էր մոնղոլների կողմից և հայտնվել Արցախում, որտեղ և սովորել էր հայերեն: Նա այս տարածաշրջանը բնութագրել է որպես Հայաստանի մաս, ինչի պատճառով Ադրբեջանական ԽՍՀ Փիտոլոյունների ակադեմիան տեքստի ուսերեն թարգմանությունը խմբագրելիս փոփոխել է համապատասխան հատվածը:³

Արդիականության դարաշրջանից առաջ այս երկրամասի ճանապարհորդական տեղեկատվությունները ցավոք դեռևս գիտականորեն չեն համադրվել և միասնաբար վերլուծվել: Իսկ 17-րդ դարի արևմտյան ճանապարհորդների կողմից Հայաստանի ընկալումը, ինչպես նաև դրանից բխող գիտական վարկածները, օրինակ՝ մշակութային փոխանակման վերաբերյալ, վերջերս ուսումնասիրվել են Կլաուդիա Նիդերլ-Գարբերի կողմից 2013 թ. հրատարակված դոկտորական ատենախոսության մեջ՝ «Ինչպես Եվրոպան (բացահայտեց) Հայաստանը: Հայաստանի արվեստի պատմության հայտնագործումը արևմտյան ճանապարհորդների դիտարկումներում»:⁴ Թեև նա անձամբ դաշտային հետազոտություններ է անցկացրել Հայաստանում և Լեռնային Ղարաբաղում և, հետևաբար, քաջածանոթ է տարածաշրջանին, ըստ իր ուսումնասիրության Արցախը գրեթե չի հայտնվում գերմանախոս ճանապարհորդների զեկուլյցներում:⁵ Նիդերլ-Գարբերն առաջին անգամ նշում է Ֆրանսասխոս շվեյցարացի Ֆրեդերիկ Դյուբուա դե Մոնպերյեի (1798-1850) ճանփորդությունը դեպի Արցախ: Ասվում է, որ նա հանդիպել է «բազմիցս հայկական ծագման հետքերին՝ ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղի [...]

3 Տե՛ս Muradjan (1993), 109 և շար.:

4 Տե՛ս Niederl-Garber (2013):

5 Իր դաշտային ուսումնասիրությունների վերաբերյալ տե՛ս նույնը, 7: Սակայն նա Արցախի պահով համակարգված կերպով չի վերլուծում ճամփորդական տեղեկատվությունները: Ասպես օր.՝ նրա կողմից հղվող Lynch-ը (1901) տեղեկացնում է թե՛ Շուշիում Բազելի առաքելության և թե՛ ընդհանրապես Ղարաբաղի վերաբերյալ, անգամ եթե դա միայն հպանցիկ է արվում: Niederl-Garber (2013), 169 անդադադանում է նաև հայկական մշակույթի խնդրահարույց իրավիճակին. «Բացի Իրանի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող հայկական վանքերից [...] Թուրքիայում, Ադրբեջանում և մասամբ նաև Վրաստանում, քաղաքական դրոշմապատճառներից ելնելով, հայկական շինությունները միտումնավոր անտեսվել են, ոչ պատշաճ նպատակով գործածվել, ոչ մասնագիտական կերպով վերանորոգվել կամ միտումնավոր ավերվել: Հայկական ծագման ժխտումը նույնպես ամենուր է:» Փաստորեն տեղեկատվությունները, որոնցով նա զբաղվում է, արդեն իսկ պարզ են դարձնում հուշարձանների պահպանության հրատապությունը, տե՛ս նույնը, 242:

տարածքում գտնվող խիտ անտառապատ սարերում»:⁶ Այնտեղ նա, օրինակ ի թիվս այլ տեսարժան կոթողների, Խոջախան կոչվող գյուղում գտել է խոյի տեսքով ու այլ տիպիկ հայկական ավանդական շիրմաքարեր: Դյուբուան նկարագրել է նաև մի պալատական ավերակ՝ հայկական այլ դամբարաններով: Բացի դրանից, իր ճանապարհին, Շուշիի միտակայքում նա գտել է մեկ այլ հայկական եկեղեցի, որն ըստ վրայի քանդակված արձանագրության, թվագրված էր 1158-ին: Այս եկեղեցում նա հայտնաբերել է բազմաթիվ փոխաբերական իմաստ կրող նվիրաբերություններ, ցուլերի կամ ձիերի տեսքով, որոնք ըստ Դյուբուայի վկայության պատրաստված էին տերակոտայից: Մեկ այլ 11-12-րդ դդ. եկեղեցու ավերակ էլ է նկարագրվում նրա կողմից, որը գտնվում էր Շուշիից դեպի էլիզավեթպոլ ընկած ճանապարհին՝ Շախբուլախ գյուղի վերնամասում:⁷

Փաստորեն Դյուբուան այն եզակի արևմտաեվրոպական ճանապարհորդներից է, ով իսկապես գիտական հետաքրքրություն է ունեցել ու նկարագրել Արցախի տարածքում եղող կոթողները, որոնք ինքն անձամբ այցելել է: Առհասարակ Արցախի գրավոր հիշատակման սակավությունը կարող է կապված լինել այն իրողության հետ, որ ճանապարհորդների մեծ մասը, Երևանից դուրս գալով, պարզապես շարժվել են Արաքսի հովտով, այսինքն՝ Նախիջևանով դեպի Սպահան կամ Սոր Զուղա ու այդպիսով շրջանցել արևելյան լեռնային մասերը:

2. Եկեղեցական պատմության հողվածներ և աստվածաբանական գրականություն Հայաստանի մասին

Եթե ուսումնասիրենք ներկայիս գերմանալեզու հանրագիտարաններն աստվածաբանական և եկեղեցիների պատմագրության ոլորտում, ապա գրեթե ոչ մի հիշատակում չենք գտնի Արցախի մասին: Այն չի նշվում նաև հայ եկեղեցուն վերաբերող ներածական աշխատանքներում:

Ընդարձակ «Աստվածաբանական Իրական Հանրագիտարանում» (*Theologische Realenzyklopädie/TRE*) Արցախի մասին ոչ միայն չկա որևէ հողված, ինչն ինքնին այդքան էլ զարմանալի չէ, այլ առհասարակ տվյալ տարածաշրջանը չի շոշափվում հանրագիտարանի որևէ մեկ ուրիշ հողվածի շրջանակներում: Չնայած նրան, որ այստեղ Հայաստանի մասին մանրակրկիտ մի հողված կա, որի առաջին մասը Վոլֆգանգ Հագեն է գրել, իսկ երկրորդը՝ Բերտոլդ Շփուլերը,⁸ միևնույն է, շատ բովանդակալից կերպով գրված այս երկու բաժինները նույնպես չեն հիշատակում Արցախը:

6 Նույնը, 69:

7 Տե՛ս նույնը, 70:

8 Տե՛ս Hage (1979); Spuler (1979): Տեքստերի ամբողջական ուսումնասիրությունը փաստում է, որ Արցախը/Լեռնային Դարաբաղն այլ տեղերում ևս ընդհանրապես առկա չէ նշված հանրագիտարանում:

Հայաստանի վերաբերյալ ևս երկու հոդված կա «Անտիկ Շրջանի և Քրիստոնեության Իրական Հանրագիտարանում» (*Reallexikon für Antike und Christentum*): Դրանցից մեկը հրատարակվել է արդեն իսկ 1950 թ. Գերհարդ Քլինգեի կողմից, որը սակայն ուղղակի չի առնչվում Արցախին:⁹ Ի հավելելումս դրան՝ 2001 թ. ևս մի հոդված է տպագրվել Միշել վան Էսբրուեկի կողմից՝ կովկասյան Ալբանիայի վերաբերյալ:¹⁰ Սա միայն հպանցիկ է անդրադարձնում Արցախին՝ հղում կատարելով հայերի և ադրբեջանցիների ծագումնաբանության քննարկումներին:¹¹

Մեր թեմայի վերաբերյալ շատ ավելի հստակ տեղեկություններ է տալիս «Քրիստոնեական Արևելքի Փոքր Հանրագիտարան»-ի (*Kleine Lexikon des Christlichen Orients*) երկրորդ հրատարակությունը: Այստեղ Յոզեֆ Ռիստը մշակել է Աղվանք (Ալբանիա կովկասում),¹² ինչպես նաև Ալբանական եկեղեցին և Հայաստանը խորագրերը, իսկ Կարլ Պինգերան՝ Հայ առաքելական եկեղեցին: Ըստ իր ներկայացրած տեսության, Արցախի շրջանը բնակեցված է եղել նախ աղվաններով, որոնք քրիստոնեացվել են Հայաստանի կողմից դեռևս 4-րդ դարում: Նրանք միշտ սերտ կապի մեջ են եղել հայոց եկեղեցու հետ և գնալով՝ ասիմիլացվել հայերի կողմից: Հարկ է նշել, որ միայն այս հանրագիտարանն է ներկայացնում «Լեռնային Ղարաբաղ» խորագրով մի առանձին հոդված՝ գրված նույնպես Յոզեֆ Ռիստի ձեռամբ:¹³ Դրանում նա ընդգծում է, որ Արցախը պատմական շարունակականության մեջ է գտնվում կովկասյան Ալբանիայի քրիստոնեական թագավորության հետ, որի միայն մի փոքր մասն էր կազմում Ղարաբաղի լեռնային լանդշաֆտը: Եվ միջնադարում այստեղ ներգաղթող հայերի հետ միաձուլման պատճառով այն դարձել է արևելահայկական բնակավայր: Տեղի քրիստոնեական անկլավը մշտապես շատ սերտ մշակութային և կրոնական կապեր է տածել Հայաստանի հանդեպ: Ռիստի կարծիքով, Ադրբեջանի հետ հակամարտությունը գտել է իր «պարտությունը կովկասյան այբանացիների ծագումնաբանության վերաբերյալ հայ և ադրբեջանցի հետազոտողների խիստ տարակարծիք վարկածներում»:¹⁴ Սույն պնդումով Ռիստը հստակորեն ուրվագծում է ներկայիս գրեթե ողջ գերմանախոս հետազոտությունների դիրքորոշումը (տվյալ թեմատիկ ուղղությամբ):

9 Տե՛ս Klinge (1950):

10 Տե՛ս van Esbroeck (2001):

11 Տե՛ս նույնը, 258, Արցախի մասին 262:

12 Տե՛ս Rist (2007a+b): Ըստ նրա, Կուրից հարավ գտնվող Աղվանքի տարածքները 387 թ. անցել էին Հայաստանին և կառավարվել առանձին փոքր միավորներով: 9-րդ դարում Աղվանքն ամբողջությամբ վերացել է որպես անկախ քաղաքական միավոր և 1000-1266 թթ. ստեղծվել է Արցախի թագավորությունը: Արևմտյան լեռնաշխարհում (Ղարաբաղ) աղվան քրիստոնյաները միաձուլվել են հայերի և վրացիների հետ, իսկ 15-րդ դարից առաջացել են անկախ քրիստոնեական իշխանություններ (մելիթություններ): Աղվանից եկեղեցու ինքնավարությունը հռչակվել է 488 թ. Վաչագան III թագավորի կողմից Պարտավում գումարված եպիսկոպոսաց ժողովում: Այնուհետև Աբաս եպիսկոպոսը (552-596) ստանձնել է Աղվանից կաթողիկոսի տիտղոսը, որի նստավայրը 13-րդ դարից սկսյալ գտնվում էր Գանձասարում:

13 Տե՛ս Rist (2007c):

14 Նույնը, 371:

Որպես հայոց եկեղեցուն վերաբերող մենագրություն, հատկապես առանձնանում է Լոթար Հեյզերի 1983 թ. հրատարակած «Հայոց եկեղեցու հավատքի վկայությունը»:¹⁵ Սույն աշխատությունը հանրաճանաչ դարձրեց Հայաստանի պատմությունը, կրոնն ու աստվածաբանությունը գերմանախոս բազմաթիվ հետաքրքրված ընթերցողների համար: Հեյզերն, ի թիվս այլ տեղեկությունների, մատնանշում է Մեսրոպ Մաշտոցի առաքելությունը վրացիների և Կովկասի այբանագիտության շրջաններում, որոնց համար նա նաև նախագծել է իրենց լեզուներին համապատասխան այբուբեններ:¹⁶ Սակայն քանի որ մենագրության թեման առհասարակ աստվածաբանությունն ու հայ քրիստոնեության բարեպաշտությունն են, այն էլ ավելի չի ծավալվում Արցախի մշակութային ժառանգության ուղղությամբ:

1985 թ. հրատարակված Լորե Բարթոլոմյուսի՝ Հայաստանի ժառանգության և ներկայի մասին գիրքը, շատ կարեկից և բովանդակալից կերպով է շարադրված:¹⁷ Սա հայոց եկեղեցու վերաբերող գիտական վերլուծություն չէ, բայց և այնպես մեծաքանակ ու կարևոր տեղեկություններ է պարունակում: Այդուամենայնիվ, սույն գրքում ևս ոչ մի խոսք չկա Արցախի կամ այնտեղի մշակութային արժեքների մասին, ինչը մասամբ հասկանալի է հաշվի առնելով հեղինակի ուշադրության կենտրոնն առաջին հերթին դեպի Երուսաղեմի հայություն:

3. Արցախն արվեստի պատմության հրապարակումներում

Հայաստանի արվեստի պատմության մասին 20-րդ դ. երկրորդ կեսին շատ նշանակալից հատորներ է հեղինակել Հալլեի համալսարանի Մերձավոր Արևելքի հնագիտության պրոֆեսոր Բուրխարդ Բրենտյեսը (1929-2012): Սակայն դրանց մեջ Արցախի մշակութային ժառանգությունը միայն լուսանցքային հիշատակում է գտել: Դա հավանաբար կապված է այն փաստի հետ, որ Խորհրդային Միությունում Արցախը քաղաքական իմաստով Հայաստանի Հանրապետության կազմում ընդգրկված չէր: Հենց այս իրողությունն էլ ի սկզբանե աչքի առջև է ունեցել Բրենտյեսը: ՀԽՍՀ-ից դուրս, նա համենայն դեպս զբաղվել է հայկական կարևոր ճարտարապետական կոթողներով, ինչպես օր.՝ Աղթամարը, Անին և Գանձասարը:

Բրենտյեսի «Երեք հազար տարիների Հայաստան» գիրքը լույս է տեսել երեք հրատարակությամբ 1973-1984 թթ. միջև: Թեև հեղինակը ժամանակ առ ժամանակ լուսանցքային եղանակով հիշատակում է Արցախը, բայց և այնպես մանրամասն չի անդրադառնում տեղի մշակութային արժեքներին:¹⁸ Նաև նրա ներկայացման մեջ

15 Sñu Heiser (1983):

16 Sñu նույնը, 23:

17 Sñu Bartholomäus (1985):

18 Sñu Brentjes (1984), 161 և շար., որտեղ նա քննարկում է 1620 թ. խաղաղությունն ու պարսկական Ղարաբաղի

տարածաշրջանի բռնակցումը Ադրբեջանին (1923 թ.) ոչ մի տեղ փաստագրված չէ: Այս կերպ գիրքն անուղղակիորեն պարզ է դարձնում, որ այդ ժամանակ Դեմոկրատիկ Գերմանիայի Հանրապետությունում ապրող հեղինակն առանց վերապահումների որդեգրում է առկա խորհրդային սահմանները: Համապատասխանաբար ներփակ քարտեզը ներկայացնում է միայն մասնակիորեն ՀԽՍՀ-ի հուշարձանները:

Խորհրդային Հայաստանին կենտրոնացած լինելու պատճառով Արցախը նույնպես դժվար թե տեղ գտներ հայկական արվեստին վերաբերող մեկ այլ չափազանց ուշագրավ ժողովածուում, որը Բրենտյեսը հրատարակել է Ստեփան Մնացականյանի և Նոնա Ստեփանյանի աշխատակցությամբ: Բացի մի քանի ընդհանուր պատմական տեղեկություններից, որոնք արդեն իսկ առկա էին Բրենտյեսի վերոնշյալ գրքում,¹⁹ այստեղ Արցախի մասին միայն մեկ հիշատակում կարելի է գտնել, որը նվիրված է 13-րդ դարի արվեստին.

«Այս շրջանին են պատկանում նաև Ղարաբաղի գավառական փոքր եկեղեցիները: Այստեղ կարելի է գտնել որմնանկարների մնացորդներ Առաջաձորի եկեղեցում և Դադիի վանքում, որը կառուցվել է Արզու-Խաթուն արքայադստեր կողմից 1214 թվականին: Վերջինիս մեջ մասամբ նշմարելի է Սբ. Ստեփանոսի քարկոծման տեսարանը»:²⁰

Արցախի մշակույթի մասին այլ տեղեկություններ չկան այս հատորում: Աշխարհագրական մարզինալության հետ մեկտեղ, Բրենտյեսի և նրա համահեղինակների կողմից Արցախի մշակութային հուշարձանները կարծես թե անտեսվել են նաև իրենց այսպես ասած գավառական բնույթի պատճառով:

4. Արցախի ընկալումը գերմանական գրականության մեջ 1988 թ. սկսյալ

Ինչպես հայտնի է, 1988 թ. ԼՂԻՄ-ի գերագույն խորհուրդը հայտ է ներկայացրել՝ Հայաստանին միանալու համար, ինչը մերժվել է Ադրբեջանի կողմից: Սա մի շարք հակամարտությունների խթան հանդիսացավ, որոնց զագաթնակետերը եղան 1991 թ. Արցախի անկախության հռչակումն ու Ադրբեջանի կողմից այն վերանվաճելու փորձերը: 1994 թ. մայիսին վերջինս ստիպված էր կնքել հրադադար՝ համաձայնելով տարածքային

նահանգի ստեղծումը: Դրանից բացի նա նշում է Ղարաբաղի մելիքներից մեկի որդու, Իսրայել Օրիի նախաձեռնությունը Հակոբ Դ (Ջուղայեցի) կաթողիկոսի հետ միասին Արևմուտքի ուղղությամբ միությունն առաջ տանելու փորձը:

19 Sté Brentjes (1981), 42: Խոսքը միևնույն տեղեկությունների մասին է, ինչպես որ ներկայացված է հմր. 18 ծանոթագրությունում:

20 Brentjes (1981), 240:

կորուստներին: Հենց այս ժամանակահատվածում, 1988-1994 թթ. միջև, Գերմանիայում լույս տեսան Արցախի մշակութային ժառանգությանը նվիրված առաջին կարևոր հրապարակումները: Սակայն դրանք ավելի շատ թեմատիկ ներածություններ են և պատմական ակնարկներ, քան իսկապես խորը գիտական մշակումներ:

Արդեն իսկ 1988 թ. սեպտեմբերին Համբուրգի կաթոլիկ ակադեմիան մոնսինյոր Վիլմ Սանդերսի նախագահությամբ կազմակերպեց «Հայաստան. փոքր ժողովուրդ մեծ ժառանգությամբ» խորագրով մի տեղեկատվական գիտաժողով:²¹ Դրա պատճառը բնականաբար այն ժամանակվա ՀԽՍՀ-ում և ԼՂԻՄ-ում տեղի ունեցած իրադարձություններն էին:²² Ներկայացված հոդվածների մեծ մասում Լարաբաղը միայն հակիրճ է քննարկվում:²³ Միայն Տեսաս Հոֆմանն է այստեղ առաջին էական զեկուլյրը ներկայացնում՝ «Լարաբաղ. Հայաստանի բաց վերքը» խորագրով: Դրանում նա անդրադառնում է հակամարտության պատմական արմատներին և շեշտում հատկապես Ռուսաստանի չափազանց երկկողմ դերը:²⁴ Արցախի մշակութային նշանակության մասին նա միայն լուսանցքում է խոսում.

«Լարաբաղը հնագույն ժամանակներից հանդիսանում է հայկական մշակութային տարածք՝ զարդարված հայկական աշխարհիկ և կրոնական ճարտարապետության բազմաթիվ հուշարձաններով: Այստեղ են հյուսվում կովկասյան ամենաթանկ գորգերը: Լարաբաղը հայտնի է եղել նաև իր «ուկեգույն» ձիերով: Հայերի համար, սակայն, այս տարածքն առաջին հերթին ազատասիրության և դիմադրության ոգու ուղն ու ծունծն է: [...]»²⁵

21 Sten Sanders (1989):

22 Նույնը, 7:

23 Sten Kantian (1989), այստեղ էջ 69, ուր նա ընդգծում է, որ Արցախը Հայաստանի առաջին մասն էր, որը 1813 թ.-ին հայտնվեց ռուսական տիրապետության տակ, թեև Հայաստանի այս դժվարանցանելի լեռնային շրջանը սովորաբար լավագույն պաշտպանությունն էին ներկայացնում թշնամիների դեմ (այլ կարծիքի է Hofmann-ը (1989), 117, ըստ որի Արցախն արդեն իսկ 1804 թ. Ռուսաստանի կառավարման ներքո էր անցել): նաև Sanders (1989), 104 և շար. հաղորդում է խորհրդային իշխանությունների կողմից Լեռնային Լարաբաղի տարածաշրջանում երկու եկեղեցիների վերաբացման մասին, ինչի շնորհիվ ավելի քան 60 տարվա ընթացքում առաջին անգամ Լարաբաղի հայ քրիստոնյաներին վերստին տրվում է իրենց սեփական աղոթատեղիների իրավունքը: 1920 թ. այնտեղ դեռ կար 100 հայկական եկեղեցի և վանք, սակայն ներկայումս (այսինքն 1980-ականների վերջին), ըստ ԵՀԽ-ի, 160.000 հայերի համար ոչ մի գործող եկեղեցի չկա:

24 Hofmann (1989): Տե՛ս այնտեղ այնպիսի հայտարարություններ, ինչպիսիք են. «Ռուսաստանը երբեք չի վարձատրել հայերին նրանց լավ ծառայությունների համար» (108): «[...] ռուսական բյուրոկրատիայի միջամտությունները Հայաստանի դպրոցների ու եկեղեցիների տնօրինման հարցում ծանր ազդեցություն ունեցան, [այսպես] 1903 թ. բռնագրավվեցին բոլոր այն եկեղեցական գանձերը, որոնք անհրաժեշտ չէին անմիջականորեն ծխակատարությունների համար» (111): «Հայերի և աղբբեջանցիների միջև արյունալի բախումների ժամանակ [...] ռուսական բանակը միտումնավոր երկար ժամանակ հետ է կանգնել և այդպիսով հայերին հանձնել ավելի ազդեցիկ և թվով գերազանցող աղբբեջանցիներին» (112): «Հետևապես, հայերը Ռուսաստանի համար եղել են միայն երբեմն օգտակար շահամատային զինվորներ՝ վերջինիս արևելյան քաղաքականության խաղային քայլերում՝ ըստ Թուրքիայի նկատմամբ տվյալ իրավիճակում որդեգրած պահվածքի: [...] Հայաստանն առանց հայերի» այսպես էր սահմանվում Ալեքսեյ Լոբանով-Ռոստովսկու «Ռուսական արտաքին քաղաքականության նպատակը» (112): տե՛ս վերջապես նաև ռուսների հանդեպ ունեցած վստահությունն ու Խորհրդային Միությունից կախվածությունը, նույնը 130:

25 Նույնը, 116 և շար.:

Եվ ընդամենը ամփոփիչ կերպով է մոտենում մշակութային հուշարձանների վիճակին:

«Ինքնավար այս մարզի պաշտոնապես գրանցված 1600 ճարտարապետական և մշակութային հուշարձաններից միայն 64-ն է պահպանվում պետության կողմից: Մեծամասնությունը [...] մատնված է քայքայման կամ ինչպես տասնյակ հայտնի դեպքերում, նույնիսկ՝ միտումնավոր կործանման [...]: 1929-1932 թվականներին փակվել են Ղարաբաղի բոլոր 100 գյուղական եկեղեցիներն ու 18 մենաստանները: [...] այժմ նախատեսվում է երկու եկեղեցիների վերաբացումը:»²⁶

Արցախի մշակութային արժեքներով առաջին անգամ մանրամասն զբաղվեց 1993 թ. Մանֆրեդ Ռիխտերի խմբագրած «Հայկական Լեռնային Ղարաբաղը/Արցախը զոյատևման մարտում» վերնագրով ժողովածուն:²⁷ Այնտեղ հատկապես կարևոր է Հրավարդ Հակոբյանի ներդրումը, ով որպես Մատենադարանի գիտաշխատող ներկայացրել է Արցախի միջնադարյան պատմությունը՝ մշակութաբանության տեսանկյունից:²⁸ Նա ուսումնասիրել է ոչ միայն գրականությունն, այլև ճարտարապետությունը, խաչքարերն իրենց հայտնի ինքնատիպությամբ, դեկորատիվ և կիրառական արվեստները, որոնց վառ օրինակներից է՝ 1202 թ. ամենահին հայկական գորգը:²⁹ Ի թիվս այլոց, ներկայացվում են նաև Դադիվանքի, Առաչաձորի և Կիրանցի որմնանկարներն, ինչպես նաև այնտեղի ձեռագրերի մանրանկարչությունը: Դրանով անշուշտ շոշափվում են շատ կարևոր թեմաներ, բայց իհարկե դեռևս սպառիչ կերպով չեն քննարկվում: Այս առումով հեղինակի եզրափակիչ խոսքերը մեզ ամենքիս հրավիրում են հետագա ուսումնասիրությունների:

«Միջնադարյան Արցախի արվեստի այս համառոտ ուրվագիծը միայն առաջին փորձն է, որպեսզի բացահայտվի հայ ժողովրդի բազմազան ու հարուստ ժառանգության ևս մեկ պատմություն, որի սահմանագծային ուղենիշները դեռևս մանրակրկիտ ու խորթափանց ուսումնասիրության կարիքն ունեն:»³⁰

26 Նույնը, 119 և շար.:

27 Տե՛ս Richter (1993): Հատորը ներառում է նաև Koutcharian-ի (1993a) շատ ընդհանուր հոդվածը, ուր Արցախի թեմի հիմնումը վերագրվում է Գրիգոր Լուսավորիչի թոռանը՝ Գրիգորիսին, որը նահատակվել է Աղվանքում իբրև մարտիրոս: Մինչև 1815 թ. Աղվանից կաթողիկոսության նստավայրը տարբեր վայրերում է տեղակայվել, և ի վերջո գտնվել Քանձասարում՝ մինչև 1815 թ.: Ռուսական իշխանության օրոք այն իջեցվել է մետրոպոլիտոսյան մակարդակի և 1931-ին փակվել ազերիների կողմից: Թեմը վերականգնվել է միայն 1989 թ.: Մեկ այլ աշխատության մեջ Koutcharian (1993b), էջ 94-ում նշվում է, որ Արցախի եկեղեցին 302 թ.-ից գտնվում էր Աղվանից կաթողիկոսության ներքո, իսկ 8-րդ դարից՝ հայ հոգևորականության:

28 Տե՛ս Hakobian (1993):

29 Նույնը, 37:

30 Նույնը, 44:

Այս ուղղությամբ արդեն որոշ փոքր հավելյալ քայլեր են արվել: Ավարտելով կցանկանայի դրանցից երեք օրինակ բերել:³¹

5. Հին մշակութային լանդշաֆտի վերագտնում. Հայաստանի պատկերները 1994 թ. հետո

Արցախյան առաջին պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո, 1995 թ., հունվարի 14-ից ապրիլի 17-ը Բոխումում տեղի ունեցավ Հայաստանին նվիրված լայնածավալ ցուցահանդես: Դրա կատարողը հատակորեն ցույց է տալիս, որ Արցախն այժմ բնականաբար հայկական ցուցանմուշների մեջ է, անգամ եթե տվյալ տարածաշրջանի ուրույն թեմատիկացման խնդիրը, ինչպես և նախկինում, իրագործված չէ:³² Արցախը ներառնվում է նաև բոլոր հավասարակշռված պատմական ներածություններում:³³ Ժան-Պիեր Մահեն Դարաբաղի դեպքում տեսնում է մի լեռնային շրջան, որը «միջնադարից մինչև նոր ժամանակներ հայկական անկախության վերջին ապաստանն» է հանդիսացել:³⁴ Սա պարադոքսալ է համարում այն փաստը, որ 20-րդ դ. առաջին կեսին «Արցախի հինավուրց նահանգի կորիզը, որն իբրև առաջին հայկական տարածք պահանջել էր միություն Ռուսաստանի հետ, այդուամենայնիվ չի պատկանում Հայաստանի Հանրապետությանը»:³⁵ Արցախը բնականաբար ներկայացվում է նաև Արմեն Ջարյանի հեղինակած հայկական ճարտարապետության ներածությունում:³⁶ Ժողովածուի վերջում տպված մանրամասն ժամանակագրական աղյուսակներում ևս անդրադարձ է կատարվում

31 Այստեղ ես չեմ կարող 1994-ից սկսյալ ողջ գերմանախոս գրականությունը ներկայացնել, որը նվիրված է հայերին: Հիշարժան է ի միջի այլոց Eid-ը (2006): Կովկասում հայերի իրավիճակին է անդրադառնում նաև Feigel-ը (1989):

32 Sten Museum Bochum (1995): Արցախի ցուցանմուշներից կարելի է այս կատարվում ի միջի այլոց տեսնել Nr. 174 – Ավետարան առանց թվ. (Մատենադարան, ձեռ. № 2743, այստեղ՝ 1232 թ.); Nr. 175 – Ավետարան 1261 թ.-ից առաջ և 13-րդ դ. (Մատենադարան, ձեռ. № 378): Հիշատակվում են նաև Շուշիի գորգերը (1815 թ.), նույնը, 328; Nr. 241 (Ժողովրդական արվեստի թանգարան, Երևան, նմուշ № 1600): Բացի դրանից ցուցադրվել են 19-րդ դ. ասեղնագործություններ Արցախից, տես Nr. 252 և շար. (Հայաստանի պատմության թանգարան, Երևան, նմուշներ № 282 և 8410/3): Կատարվում նաև հղում է կատարվում Արցախում ծնված արվեստագետների մասին, ինչպես օր.՝ Հակոբ Գյուրջյանը (*1881 Շուշիում; նույնը, 384):

33 Sten Mahé (1995): Ի թիվս այլ նյութերի, հեղինակը զբաղվում է հայերի էթնիկ ծագումնաբանությամբ, և առաջ քաշում այն թեզը, որ նրանք ուրատացիներից են զալիս՝ անգամ եթե հայերը հետագայում այլ ծագման լեզու են ընդունել (նույնը, 10): Սա նաև վկայակոչում է այնպիսի պատմական մանրամասներ, որ օրինակ Աբբաս-Միրզան ոչ միայն աջակցել է 1826 թ. Անդրկովկասում մահմեդականների ասպատակությանն, այլև հերթական հարձակումն է իրականացրել Դարաբաղի լեռներում:

34 Նույնը, 15:

35 Նույնը, 17:

36 Sten Zarian (1995): Այնտեղ նա նշում է Ջորադիր (Սորադիր) և Հոխիսիմե եկեղեցիների տիպը Օխտը Դոնի վանքի դեպքում (5-րդ դ. վերջ, այսօր՝ Հաղրութի շրջան) և ըստ այրմ փաստում, որ այս տիպի եկեղեցաշինության առաջին օրինակները փաստորեն գտնվում են Արցախ-Սյունիքում (նույնը, 122): Բացի դրանից նա ընդհանուր ուրվագծերով հիշատակում է նաև Արցախում եղած մելիքների ամրոցները (նույնը, 125):

Արցախին նույնիսկ եթե այնտեղ բացակայում են 19-րդ և 20-րդ դդ. տարածաշրջանի քաղաքական զարգացումների վճռորոշ իրադարձությունները:³⁷

Արցախն ավելի մանրամասն է դիտարկվում Աննեգրետ Պլոնտկե-Լյունինգի 2007 թ. հրապարակված հաբիլիտացիոն առենախոսությունում, որն ընդհանրապես Կովկասի վաղ քրիստոնեական ճարտարապետությանն է նվիրված:³⁸ Աշխատությունը հիմնովին ուսումնասիրում է Կովկասի վաղ եկեղեցաշինությունը՝ այդ ընթացքում քննարկելով Արցախը և Ուտիքը որպես «սահմանագծային նշանակիրներ»: Պլոնտկե-Լյունինգը կարևորում է, որ տվյալ երկրամասը պետք է ուսումնասիրվի՝ նախևառաջ հաշվի առնելով տարածաշրջանային բազմազանությունը:³⁹ Ըստ այդմ, նա կենտրոնանում է Արցախից մի քանի պատմական շինությունների վրա, որոնք որպես սահմանագծային նշանակիրներ վերագրում է Աղվանքին,⁴⁰ սակայն մյուս կողմից դրանք համարում հայկական մշակույթով⁴¹ խորապես ազդված կոթողներ:⁴² Եկեղեցական-քաղաքական առումով Արցախի եկեղեցին թեև 363/387 թթ. գտնվել է Աղվանքի իրավասության ներքո, 7-րդ դ. սկսյալ այն, սեփական նախաձեռնությամբ, հայոց եկեղեցու ենթակայությանն է անցել:⁴³ Տարածաշրջանային մշակութային ժառանգությանը նման մոտեցման ձևը Պլոնտկե-Լյունինգի կողմից անշուշտ օրինակելի է, բայց այն սահմանափակվում է ուշ անտիկ շրջանի կարճ հատվածով՝ հիմնվելով միայն եկեղեցական ճարտարապետության գրական⁴⁴ և հնագիտական⁴⁵

37 Sten Museum Bochum (1995), 464 (853/54 թթ. արաբական զորամիավորումներն ապարդյուն հարձակվում են Արցախի վրա); 467 (1722-1728/30 թթ. Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ տեղի են ունենում հայերի ապստամբություններ Արցախում և Սյունիքում՝ պարսիկների և թուրքերի դեմ); 468 (1836 թ. մարտի 11-ին Ղարաբաղում ուժի մեջ է մտնում Ռուսական կայսրությունում գործող հայոց եկեղեցու նոր կանոնադրությունը՝ «Պոլոժենիե»-ն): Հիշատակումներ չկան 1923 թվականի և Արցախի պահով դրա ձակատագրական կարևորության մասին:

38 Sten Plontke-Lüning (2007):

39 Ամփոփիչ կերպով Կովկասի շրջանների շինությունների մասին, տե՛ս նույնը, 347: Արցախն այնտեղ չի առանձնանում իբրև ուրույն գոտի:

40 Ըստ Plontke-Lüning-ի, ուշ անտիկ ժամանակների աղվանական եկեղեցական շինությունների գրական ավանդույթն Արցախում և Ուտիքով հանդերձ, վերաբերում է բացառապես «Հայկական Աղվանքին», ինչը կարելի է վերագրել մասնավորապես հիմնական աղբյուրի հեղինակ Մովսես Դասկուրանցիի ծագմանը (նույնը, 195):

41 Sten նույնը, 131 խոսում է Արցախի հայ բնակչության մասին, որը կապված էր բազմազգ Աղվանքի հետ, մինչև վերջինիս անկումը:

42 Sten նույնը, 122, հաստատում է, որ 387 թ. հայկական հյուսիս-արևելյան (sic!) մարզեր՝ Արցախը և Ուտիքը, ինչպես նաև Գարդման ու Կողթ գավառները վերցվել էին Աղվանքի կողմից: Սա ավելի մանրամասն ներկայացնում է Արցախի պատմությունը ն. Քր. 2-րդ դ. մինչև 20-րդ դ. մի ակնարկում (նույնը, 131): Այստեղ նա շեշտում է, որ միայն առանձին Արցախի նախկին սահմանները դժվար է նշել ու թվագրում Արցախի յուրացումը Աղվանքի կողմից արդեն իսկ 363-ին:

43 Sten նույնը, 152: Այստեղ նա հաստատում է, որ Սմարասի եպիսկոպոսներն Արցախի կարևորագույն առաջնորդներից են եղել:

44 Արցախի եկեղեցական շինությունների վերաբերյալ գրական աղբյուրների մասին տե՛ս նույնը, 187-193: Այստեղ նա հիշատակում է ի թիվս այլոց Գիշն ու Ջրվշտիկը (եղիշե առաքյալի վանքը), Մարտակերտի շրջանի Տոնաշեն գյուղի մոտակայքում, ինչպես նաև Մեծ Իրանքի տաճարն ու Գլխավանքը՝ նույնպես Մեծ Կվենք գավառում, Տրտու (Թարթառ) գետի հովտում:

45 Արցախում վաղ շրջանի եկեղեցական շինությունների վերաբերյալ հնէաբանական վկայությունների մասին տե՛ս նույնը, 275, ուր նա նախևառաջ մատնանշում է փաստագրությունների սակավությանը: Այստեղ

աղբյուրներին: Ընդհանուր առմամբ, նրա կողմից թվարկված պատմական շինությունների քանակը շատ սակավաթիվ է:

Ի վերջո հարկ է նշել, որ ընթացիկ գիտաժողովի կազմակերպիչները 2021 թ. Մարտին Թամբեի առաջնորդությամբ հրատարակված գիտական ժողովածուում նախաձեռնել են ևս մեկ փորձ՝ ավելի լայն տեսանկյունից կենտրոնանալու հատկապես Արցախի մշակութային արժեքների վրա:⁴⁶ Մասնավորապես այնտեղ հարկ էր հրապարակել Արցախում մշակութային կոթողների պաշտպանության հրատապ կոչը: Այդ մշակութային արժեքների ցանկում ընդգրկված ձեռագրերն իրենց յուրահատկությամբ ներկայացվել են նշված ժողովածուում Թամարա Մինասյանի կողմից:⁴⁷ 2021 թ. հունիսի 9-ի մեր գիտաժողովի զեկույցների մեծ մասն արդեն իսկ հրապարակվել է: Միևնույն ժամանակ, նրանց հատուկ ուշադրությունը դեռևս բավարարչափոփ հաշվիչի առեղ Արցախի ողջ մշակութային ժառանգությունը: Այդ իսկ պատճառով, տվյալ նյութի էլ ավելի տարբերակված ու ամբողջական ուսումնասիրությունը կներկայացվի սույն հատորում:

Գրականություն

- Bartholomäus, Lore, In jedem Kreuz ein Lebensbaum. Aus Armeniens Erbe und Gegenwart, Köln [1985]:
- Brentjes, Burchard, Drei Jahrtausende Armenien, Leipzig³1984:
- Brentjes, Burchard, Stepan Mnazakanjan, Nona Stepanjan, Kunst des Mittelalters in Armenien, Berlin 1981:
- Eid, Volker Im Land des Ararat. Völker und Kulturen im Osten Anatoliens, Darmstadt 2006:
- Esbroeck, Michel van, Art. Albanien (in Kaukasien), in: RAC Suppl. 1 (2001), 257-266:
- Feigel, Uwe, Das evangelische Deutschland und Armenien, Die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen, Kirche und Konfession 28, Göttingen 1989:
- Hage, Wolfgang, Art. Armenien 1. Alte Kirche und Mittelalter, in TRE 4 (1979) 40-57:
- Hakobian, Hravard, Zur Geschichte Arzachs im Mittelalter in kulturgeschichtlicher Hinsicht, in: Manfred Richter (ed.), Armenisches Berg-Karabach/Arzach im Überlebenskampf. Christliche Kunst - Kultur - Geschichte, Berlin 1993, 15-66:
- Heiser, Lothar, Das Glaubenszeugnis der armenischen Kirche, Sophia 22, Trier 1983:
- Hofmann, Tessa, Karabach - Armeniens offene Wunde, in: Wilm Sanders (ed.), Armenien - Kleines Volk mit großem Erbe, Hamburg 1989, 107-132:
- Kantian, Raffi, Das Lied vom Ararat, in: Wilm Sanders (ed.), Armenien - Kleines Volk mit großem Erbe, Hamburg 1989, 59-91:
- Klinge, G.[erhard], Art. Armenien, in: RAC 1 (1950), 678-689:
- Koutcharian, Gerayer, Das Katholikat von Albanien bzw. Gandsassar (4. bis 19. Jahrhundert), in: Manfred Richter (ed.), Armenisches Berg-Karabach/Arzach im Überlebenskampf. Christliche Kunst - Kultur - Geschichte, Berlin 1993 (1993a), 90-92:
- Koutcharian, Gerayer, Armenien 1915, Arzach 1992, in: Manfred Richter (ed.), Armenisches Berg-Karabach/Arzach im Überlebenskampf. Christliche Kunst - Kultur - Geschichte, Berlin 1993 (1993b), 93-97:
- Lynch, Henry F.B., Armenia. Travels and Studies, I+II, London 1901:

ներկայացվում են Պարտավի (Ուտիքում), Թագաբենդի և Ամարասի բազիլիկները: Մի խաչաձև շինություն կարելի է տեսնել Աղդամի շրջանի (Տիգրանակերտի մոտակայքի) Վանքասարում, տես նույնը, 291:

46 Տն՝ Tamcke (2021):

47 Տն՝ Minasyan (2021):

- Mahé, Jean-Pierre, Armenien: Das Land, die Menschen und ihre Geschichte, in: Museum Bochum u.a. (ed.), Armenien. Wiederentdeckung einer alten Kulturlandschaft, Bochum 1995, 9-18:
- Մանուկեան, Աբել, Պազելի աւետարանական քարոզչական ընկերութիւնը և հայերը (1823-1835), in: Martin Tamcke, Harutyun G. Harutyunyan, Dagmar Heller, Andreas Müller, Egbert Schlarb (ed.), Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen, Göttingen 2021, 81-113:
- Minasyan, Tamara, Das Erbe der Skriptorien von Arzach, in: Martin Tamcke in Zusammenarbeit mit Harutyun G. Harutyunyan, Dagmar Heller, Andreas Müller und Egbert Schlarb, Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen, Göttingen 2021, 33-46:
- Museum Bochum u.a. (ed.), Armenien. Wiederentdeckung einer alten Kulturlandschaft, Bochum 1995:
- Muradjan, Parujr, Ein Volk oder ein Gebiet, in: Manfred Richter (ed.), Armenisches Berg-Karabach/Arzach im Überlebenskampf. Christliche Kunst-Kultur-Geschichte, Berlin 1993, 107-111:
- Niederl-Garber, Claudia, Wie Europa Armenien »entdeckte«. Das Bekanntwerden der Kunstgeschichte Armeniens im Spiegel westlicher Reisender, grazer edition 14, Wien/Berlin 2013:
- Plontke-Lüning, Annegret, Frühchristliche Architektur in Kaukasien. Die Entwicklung des christlichen Sakralbaus in Lazika, Iberien, Armenien, Albanien und den Grenzregionen vom 4. bis zum 7. Jh., Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 13, DÖAW.PH 359, Wien 2007:
- Richter, Manfred (ed.), Armenisches Berg-Karabach/Arzach im Überlebenskampf. Christliche Kunst - Kultur - Geschichte, Berlin 1993:
- [Rist, Josef] JR, Art. Albanien, in: Kleines Lexikon des Christlichen Ostens/ ed. Hubert Kaufhold, Wiesbaden 2007 (2007a), 7-9:
- [Rist, Josef] JR, Art. Albanische Kirche, in: Kleines Lexikon des Christlichen Ostens/ ed. Hubert Kaufhold, Wiesbaden 2007 (2007b), 9 և շար.:
- [Rist, Josef] JR, Art. Nagorny-Karabach, in: Kleines Lexikon des Christlichen Ostens/ ed. Hubert Kaufhold, Wiesbaden 2007 (2007c), 370 և շար.:
- Sanders, Wilm (ed.), Armenien - Kleines Volk mit großem Erbe, Hamburg 1989:
- Sanders, Wilm, Kirche unter dem Kreuz. Zur kirchlichen Situation in Sowjet-Armenien, in: Wilm Sanders (ed.), Armenien - Kleines Volk mit großem Erbe, Hamburg 1989, 93-106:
- Spuler, Bertold, Art. Armenien 2. Neuzeit, in TRE 4 (1979) 57-63:
- Tamcke, Martin, in Zusammenarbeit mit Harutyun G. Harutyunyan, Dagmar Heller, Andreas Müller und Egbert Schlarb, Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen, Göttingen 2021, <https://doi.org/10.17875/gup2021-1779>:
- Zarian, Armen, Im Zeichen des Kreuzes. Architektur der Armenier, in: Museum Bochum u.a. (ed.), Armenien. Wiederentdeckung einer alten Kulturlandschaft, Bochum 1995, 119-127:

Հեղինակ

Անդրեաս Մյուլլեր, անբն. գիտ. դոկտ., պրոֆ.

Քիլի Քրիստիան-Ալբրեխտ համալսարանի Եկեղեցիների և կրոնների պատմության ամբիոնի վարիչ, Աստվածաբանական գիտությունների միությունում Եկեղեցիների պատմության մասնագիտական խմբի ղեկավար և Քրիստոնեության պատմության ուսումնասիրության միջազգային կոմիտեում Գերմանիայի եկեղեցու պատմության ազգային ներկայացուցիչ, AMueller@kg.uni-kiel.de

Թարգմանությունը՝ Հարություն Գ. Հարությունյանի

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution–ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Archimandrit Sahak Shakaryan

Kurze Geschichte der Diözese von Arzach

Abstract

The article provides an overview of the church history of Artsakh from the perspective of one of its clergymen. According to tradition, it was founded by Gregory the Illuminator and has been called the ›Church of Aghvank‹ since the second half of the 5th century. Close links to Jerusalem can be observed early on under the apostle disciple Yeghishe. Dad and Khad also played a decisive role in the early days of the church of Artsakh, as evidenced by the magnificent monuments. School buildings modelled on the Mesrop Mashtoz helped to strengthen local Christianity. The Catholicate of Aghavank initially joined the Armenian Apostolic Church, but became independent after the conquest of the region by the Persians. In the 15th century, it finally received its centre in Gandzasar and had 1736 churches in its heyday. The situation changed with the transfer of the region to the Russian Empire in 1813 and the corresponding expansion of the role of the Russian authorities. In 1815, the Catholicate was accordingly abolished and assigned to Echmiadzin. The administration of the newly created diocese was transferred to Shushi. As early as 1918, difficulties caused by Turkish attacks were documented, including the violent killing of 5,000 Armenians. Under Soviet rule, almost all local churches were threatened with closure. The situation only changed in 1989, and in the last 33 years more than 100 church buildings have been renovated or newly built. Due to the war in 2020 and its consequences, the church in Artsakh is once again under massive threat.

Die Zivilisation, die sich vor Tausenden von Jahren in der Region von Arzach zu entwickeln begann, ist nicht nur ein Wert für sich, sondern auch ein integraler Bestandteil der Weltgeschichte. Und all dies wurde aufgewertet und mit der Dornenkrone Christi gekrönt seit dem Tag, als das Christentum in das Leben von Arzach eintrat. Die armenische Kirche des Ostens, die sich in diesem Gebiet etablierte, ist seit ihrer Gründung eine der heiligen Stätten und bedeutungsvollsten Orten der Anbetung der apostolischen Kirche. Der lebendige Beweis dieser Worte ist die uralte Tradition, dass der Vater unseres Glaubens, der hl. Gregor der Erleuchter, den Ort der Anbetung von Arzach mit dem Märtyrer-Blut seines geliebten Enkels, des hl. Grigoris, eingeweiht hat. Ab der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts wurde sie generell ›Aghvanits Yekeghetsi‹ (Kirche von Aghvank) genannt, weil die Provinz Arzach ein Teil der gesamten Region Namens Aghvank wurde.

Wie wir aus der Tradition unserer apostolischen Kirche erfahren, kam das Christentum bereits im ersten Jahrhundert in diesen Teil der Welt und erreichte nachher die weiteren östlichen Gebiete Armeniens, nämlich die Provinzen Arzach und Utik. Diesbezüglich bezeugt der lokale, armenische Historiker Movses Kaghankatvatsi (7. Jh.), dass nach dem Märtyrertod des hl. Apostels Thaddeus sein Schüler Yeghise – im Altarmenischen auch genannt Yegishan – aus den Gebieten von Arzach und Artas nach Jerusalem pilgerte und dort seine Bischofsweihe direkt durch Jakobus den Herrenbruder erhielt. Danach kehrte er in den Osten zurück und erfüllte die Mission seines Lehrers in den Provinzen von Arzach und Utik. Zuerst ließ er sich in Tschogh (Derbend) nieder, zog aber dann an das rechte Ufer des Kur-Flusses, in die Stadt Ssoharn (Ssrharn) in der Provinz Utik und von dort in den Bezirk Gis, wo er persönlich eine Kirche gründete. Dann war er in Homenk oder Bomen, der Siedlung im Tal namens Zergun, wo er den Märtyrertod erlitt.¹ Gläubige sammelten die Reliquien des Heiligen und begruben sie im Dorf Urekan. Ein Pfarrer Namens Stepannos nahm seinen Kopf und beerdigte ihn an einem separaten Ort. Später verlegte der König Vatschagan III. Barepascht (der Fromme) diese heilige Reliquie nach Dschervschtik und baute dort eine Grabkapelle, die später in ein bedeutendes Kloster des Apostels Yeghishe (nach aktueller Schreibweise) umgewandelt wurde. Hier wurde nachher auch der genannte König von Arzach, Vatschagan selbst begraben.²

Unter denen, die seit den Zeiten der Apostel das Wort Christi in Arzach predigten, waren auch zwei andere Schüler des Apostels Thaddeus, die ebenso zu den ersten lokalen Bischöfen gehörten, nämlich Dad³ und Khad.⁴ Nach ihnen sind die beiden Klöster Dadivank und Khadavank benannt, die nachher die prächtigsten Denkmäler der mittelalterlichen armenischen Architektur der Region wurden. Sie kennzeichnen die Orte ihres Martyriums, wo sich gleichzeitig die Gräber der beiden Bischöfe mit ihren Reliquien befinden.

Als das Christentum während der Herrschaft des Königs Trdat III. im Jahr 301 offiziell zur Staatsreligion Armeniens erklärt wurde, begleiteten auf königlichen Befehl mehrere Fürsten von Großarmenien den hl. Gregor den Erleuchter nach Cäsarea, wo er als erster Katholikos der Armenier feierlich geweiht wurde.⁵ Unter ihnen in gleicher Delegation war auch der Fürst von Tsavde aus Arzach, der nach seiner Taufe in den Gewässern des Euphrat-Flusses zurück in seine Heimat kam. Er scheute keine Mühe, das Christentum in Arzach zu verbreiten.

Die zweite Periode der Erstarkung des Christentums beginnt in den östlichen Teilen Armeniens mit der Mission des hl. Gregors. In der Provinz Haband von Arzach gründet er die erste Kirche mit einer Pfarrschule in der Stadt Amaras (heute Kloster Amaras).⁶ Der Bau

1 Kalankatuac'ı (1912), 9–11.

2 Ebd., 12; Taşean (1895), 60.

3 Asori Mixayel (1871), 33.

4 J'alalyanc' (1858), 229.

5 Agat'angelos (1985), 29–30.

6 Kalankatuac'ı (1912), 35.

und die Einweihung dieser Kirche wurden von seinem Enkel Grigoris, dem ersten Bischof und Primas von Arzach, abgeschlossen und gefeiert.⁷ Grigoris predigte das Christentum in Aghvank und baute Kirchen in Tsri. So verbreitete er das Christentum zwischen 330–337 in verschiedenen Regionen vom Kern Aghvank aus, bis er auf dem Vatia-Feld gemartert wurde. Er wurde an den Schweif eines Pferdes gebunden und zu Tode geschleift. Die Schüler von Grigoris transferierten seine Reliquien und begruben sie im Hof der o.g. Kirche von Amaras, die zu einem Wallfahrtsort und Zentrum der Eparchie wurde.⁸ 489 fand König Vatschagan das Grab des hl. Grigoris und baute darauf eine neue, viel größere Kirche.⁹

Die Gründung von Schulen in mehreren Kirchengemeinden nach dem Vorbild des hl. Mesrop Maschtoz für das Lernen der armenischen Schrift trug ebenfalls zur Stärkung der Bekehrungen zum Christentum in allen östlichen Provinzen Armeniens bei. Die erste von diesen Schulen wurde, wie bereits erwähnt, in Amaras geöffnet. Seitdem wurde die Erstellung armenischer Literatur und eigener theologischer Werke gleichzeitig zur Garantie der kirchlichen Werte und der Volksidentität. Laut Koryun, dem Schüler des hl. Mesrop, gründete Maschtoz, der Schöpfer der armenischen Schrift, daher mehrere armenische Klöster mit dem Mönchtum zusammen, die für die neuentstandenen Schulen zuständig waren.¹⁰ Dadurch wurde das Christentum zur offiziellen Religion der gesamten Bevölkerung in Arzach und Utik bis zur ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts.

Nach dem Niedergang des Arsakidischen Königreichs (428) bildeten Arzach und Utik zusammen mit den Regionen Lpink, Baghasakan und Mazkats das Katholikatum von Aghvank. Dieses Katholikatum mit seinen geistlichen Zentren von Kapaghak, Partav, Amaras und Gandzasar erkannte jedoch die Vorherrschaft der Armenisch-Apostolischen Kirche an. 428–462 wurden mit der von Persien durchgeführten Verwaltungsteilung die Provinzen Arzach und Utik von Armenien getrennt und der neu gebildeten Provinz Namens Aghvan (bekannt als Kaukasische Albanien) angegliedert.¹¹ Die Kirchenleitungen dieser beiden Regionen unterstanden nun der aghvanischen Kirche. Bis 461 befand sich der Sitz des aghvanischen Katholikos in Kapaghak und dann für mehrere Jahrzehnte in Tschogh.

Nach der Abschaffung der aghvanischen Fürstentümer blieben die beiden Diözesen von Utik und Arzach weiterhin unter der Jurisdiktion des aghvanischen Katholikats, dessen Sitz zu Beginn des 6. Jahrhunderts in die Stadt Partav in der Region Utik verlegt wurde.¹² Während der erfolgreichen Regierungszeit des Königs Vatschagan III. wuchs die Rolle und der Einfluss der Armenier in diesen Gebieten. Besonders durch die von ihm durchgeführten Kirchenreformen wurden die Gründer der armenischen Kirche, der hl. Apostel Thaddäus,

7 Ebd., 68; Buzand P'avstos (2003), 428; Barxudaryan (1982), 170.

8 Kalankatuac'i (1912), 72; Buzand P'avstos (2003), 429; Ananun (2004), 63.

9 Kalankatuac'i (1912), 73.

10 Koryun (1981), 51.

11 Harutyunyan (1976), 92.

12 Yakobean (2006), 102–107.

der hl. Gregor der Erleuchter, sein Enkel der hl. Grigoris, sowie die hl. Jungfrauen Hripsime, Gayane u.a. überall angebetet.¹³

Nach der schicksalhaften Schlacht von Avarair zwischen Armenien und dem sassanidischen Persien (451) und dem anschließenden Widerstand, erreichten die Wellen der persisch-politischen Diktatur sowie der zoroastrisch-kulturellen Unterdrückung nicht nur Mittelarmenien, sondern auch Arzach. Anschließend mit dem Friedensabkommen von Nvarsak 484 erhielt Armenien eine gewisse administrative Unabhängigkeit und das Recht, das Christentum frei auszuüben. Das zusammengefügte Land von Arzach-Utik, das sich von den übrigen unter-kurischen Gebieten abgrenzte, erlangte unter der Führung von König Vatschagan seine administrative Unabhängigkeit. Genau in diesen Zeiten begann auch König Vatschagan die in Arzach neuentstandenen Sekten zu bekämpfen. Nachdem er die Opponenten beseitigt hatte, baute er hier neue Kirchen gemäß der Anzahl der Tage im Jahr.

Auch im Wirbelsturm der persisch-byzantinischen, politischen Auseinandersetzungen im 7. Jahrhundert blieb die armenischen Ortskirche des Ostens ihrem Glauben und ihrer dogmatischen Richtung treu. Die Katholikoi von Aghvank spielten eine aktive Rolle sowohl im kirchlich-spirituellen als auch im kulturellen und politischen Leben des Landes. Als integraler Bestandteil der Armenisch-Apostolischen Kirche überwand die armenischsprachige Ortskirche von Aghvank erfolgreich alle Übergriffe des Chalcedonismus in der ersten Hälfte des 8. Jahrhunderts und bewahrte somit die ursprünglich Kirchenstruktur. Während dieser harten Zeit geriet Armenien, einschließlich der ostarmenischen Provinzen Arzach und Utik, aber unter die Kontrolle des arabischen Kalifats. In der Geschichte der armenischen Kirche des Ostens wurde die Periode zwischen dem 9. und 12. Jahrhundert durch die Wanderung des Katholikats von einem zum anderen Ort gekennzeichnet. So wurde der Sitz des Kirchenleiters zunächst von der Stadt Partav in die Festung Berdakur am Ufer des Flusses Trtu verlegt und blieb dort bis zur Mitte des 9. Jahrhunderts. Danach wurde er nach Gandzak verlegt. Aufgrund der ungünstigen politischen Situation und äußeren Bedrohungen wurde er allerdings auch zwischendurch in die Dasno-Wüste, das Khamschi-Kloster in der Miapor-Provinz Utik und wieder in die Stadt Gandzak verlegt.

Im 15. Jahrhundert zog das Katholikats von Aghvank wiederum um und wurde schließlich im bekannten Kloster Gandzasar eingerichtet. Es wurde deshalb oft als ›Gandzasar-Katholikats‹ bezeichnet, dessen Leitung nun die Vertreter der Hasan-Dschalalian-Dynastie in Erbfolge übernahmen.¹⁴ Ende des 18. Jahrhunderts hatte dieses Katholikats insgesamt 1736 Gotteshäuser. Im 19. Jahrhundert wurden sie jedoch aufgrund der Kriege und Migration auf 1311 Klöster und Kirchen reduziert. Es ist wichtig zu betonen, dass ab dem frühen Mittelalter regelmäßig neue Schulen und Priesterseminare gegründet bzw. an verschiedene Klöster und Kirchengemeinden angegliedert wurden. Dadurch wurden beispielsweise die Klöster

13 Ebd., 107–108. Zu den kirchlichen Reformen des Königs Vatschagan siehe auch Laribyan (2020).

14 Ausführlicher zur Geschichte des aghvanischen Katholikats von Gandzasar siehe Ulubabyan (1998), 204–255; Mkrtumyan (2006); Malalyan (2008).

Amaras, Gandzasar, Dadivank, Khadavank, Gtschavank, Hakob von Metsaran, Yeghishe der Apostel und Yeritsmankants zu bemerkenswerten Zentren des Schreibens der Manuskripte. Diese monastischen Zentren waren nicht nur in Arzach selbst bekannt, sondern auch im gesamten mittelalterlichen Armenien, weil sie sehr reiche Bibliotheken und theologische Archive aufbauten und dadurch zur Bewahrung des Christentums überall in Armenien beitrugen - trotz der islamischen Invasionen und Unterdrückungen.

Diese Situation änderte sich jedoch rasch, als 1813 gemäß dem Friedensvertrag von Gulistan die Region Arzach dem russischen Reich übertragen wurde.¹⁵ Seitdem nahm der Einfluss der russischen Behörden auf das örtliche, kirchliche Leben erheblich zu. Der russische Hof war stark daran interessiert, die geistliche Oberhoheit des Katholikats aller Armenier in allen armenischen Gebieten unter seinem Einfluss zu stärken. Daher ist es kein Zufall, dass die damaligen russischen Behörden kategorisch die Trennung des Katholikats von Aghvank bzw. Gandzasar von Etchmiadzin ablehnten, was dagegen von den lokalen muslimischen Obrigkeiten sehr angestrebt wurde. 1815 wurde mit Zustimmung der russischen Behörden und durch die Anordnung des Katholikos aller Armenier Eprem I. Dzorageghtsi (1809–1830) das Katholikats von Aghvank-Gandzasar abgeschafft. Stattdessen wurde dessen Hierarchen lediglich der Status eines Metropoliten bzw. Erzdiozesanbischofs zugeordnet.¹⁶

Gemäß dem russisch-persischen Vertrag von Turkmentschai 1828 kamen weitere Gebiete Ostarmeniens unter die Kontrolle des russischen Reiches. Auf dessen Territorium befand sich auch Etchmiadzin bzw. das Katholikats aller Armenier. Daher wurde 1836 auf Initiative der russischen Behörden die spezielle Charta für die Leitung der Armenisch-Apostolischen Kirche in Russland, »Polozhenie«,¹⁷ veröffentlicht, durch die auf dem Territorium des Russischen Reiches nun sechs Diözesen unter dem Katholikats aller Armenier gegründet wurden. Darunter war auch die Diözese von Karabach/Arzach, die, wie bereits oben gesagt, seit 1815 den Status einer Metropole besaß.¹⁸ Zwischen 1815 und 1828 war Sargis Hasan-Dschalalian Primas dieser Erzdiözese. Zwei Jahre nach seinem Tod, 1830 wurde sein Neffe, Baghdasar Hasan-Jalalyan (1830–1854) durch die Enzyklika des Katholikos aller Armenier Eprem zum Metropoliten der Diözese von Karabach ernannt.¹⁹ Nach der neuen Satzung wurde die Administration der Diözese nach Schushi verlegt. Seitdem wurde diese Festungsstadt offiziell als geistliches Zentrum von Karabach anerkannt. 1854 nach dem Tod von Metropolit Baghdasar blieb die Diözese Karabach zunächst ohne Primas. Erst 1857 wurde Gevorg Vehapetian zum vorläufigen Diözesanleiter ernannt. Ab 1864 wurde die Diözese von Karabach von Erzbischof Sargis Dschalalian geleitet. Er wurde jedoch 1876 krankheitsbedingt von seinem Amt auf eigenes Gesuch entbunden. 1876 wurde Archimandrit Gevorg Sureniants zunächst zum

15 Юзефович (1869), 208–214.

16 Берже (1873), Nr. 522, 443.

17 Положение (1936).

18 Eric'ean (1895), 567; Mkrtumyan (2006), 206–207.

19 Hier und unten alle Angaben zu den Primassen aus dem Archiv der Diözese von Arzach.

Vikar der Diözese von Arzach ernannt. Zwischen 1877–1881 war es dann Archimandrit Aristakes Sedrakyan, 1882 Erzbischof Andreas, gefolgt von Erzbischof Grigor Saghinyants im Jahr 1883.

Nach dem Abschied von Erzbischof Grigor aus Schuschi 1887 blieb die Diözesanleitung von Karabach zunächst unbesetzt. Die Aufgabe, einen neuen Primas zu ernennen, verzögerte sich aufgrund der aktiven Einmischung russischer Bürokraten in die innerkirchlichen und politischen Beziehungen Armeniens. Es gab daher nur stellvertretende Vikare auf Kurzzeit, wie beispielsweise Bischof Karapet Aivazian (1887–1889), Erzbischof Garegin Satunian (1895–1897), sowie später auch Bischof Anania Hamazaspian, Bischof Ashot Shakhian, Archimandrit Benik und Bischof Zaven Babayan. Am 20. Mai 1916 wurde Bischof Vahan Ter-Grigorian laut patriarchaler Anordnung des Katholikos aller Armenier Gevorg V. Sureniants (1911–1930) zum Primas von Karabach ernannt. Der Brief von Bischof Vahan von 1918 an die Mutterkirche in Etchmiadzin beschreibt die schwierige Situation in seiner Diözese infolge der türkischen Angriffe. Er berichtet über die Plünderungen und Zerstörungen von mehreren Klöstern und Kirchen. Die Lage verschlimmerte sich besonders während der Müsavat-Regierung im Jahre 1920. Es wurden insgesamt 5.000 Armenier gewaltsam getötet, darunter auch der Primas selbst und viele Mitglieder der Diözesanverwaltung. Die barbarischen Angreifer enthaupteten Bischof Ter-Grigorian und gingen mit seinem Kopf in der ganzen Stadt angesichts des jubelnden und tobenden Mobs umher.

Am 26. Mai 1920 wurde Karabach sowjetisch und am 5. Juli 1921 mit dem willkürlichen Beschluss des Kaukasus-Büros der kommunistischen Partei Russlands Bolschewiki KPR(B) in Aserbaidshan eingegliedert. Die Diözese Arzach kam dadurch praktisch vollständig unter die Macht des sowjetischen Aserbaidshans. Die Repressionen begannen sofort sowohl gegen Arzach-Armenier als auch die hiesigen Kirchenstrukturen. Nach dem tragischen Tod von Bischof Ter-Grigorian wurde die Diözese zwei Jahre lang von verschiedenen Vikaren, den Archimandriten Biuzand und Suren, geleitet. Am 27. März 1922 wurde Erzbischof Anania Hamazaspian durch die patriarchale Anordnung von Katholikos Gevorg V. zum Primas der Diözese mit einem neuen Sitz im Dorf Avetaranoz des Varanda Bezirks ernannt. 1924 war allerdings Erzbischof Anania schon in einem respektablen Alter. Aufgrund schwieriger Bedingungen und seines hohen Alters war er nicht mehr in der Lage als Primas zu agieren. Deswegen reichte er seinen Rücktritt am 27. Mai 1924 an die Mutterkirche in Etchmiadzin ein. Katholikos Gevorg V. entsprach seiner Bitte. Am 3. Juni 1924 wurde Erzbischof Anania von seinen Führungsaufgaben entbunden.

1925 wurde der Archimandrit Vrtanes Hakobian aus der Bruderschaft von hl. Etchmiadzin zum Vikar der Diözese Arzach sowie gleichzeitig zum Abt der Klöster Gandzasar und Amaras ernannt. Sein administrativer Sitz wurde wiederum das Kloster Gandzasar. Der neue Kirchenleiter kam am 7. April 1925 in Arzach an und dank seines Eifers rief er viele aufbauende Initiativen ins Leben, trotz des schrecklichen Zustands der Diözese. Er versammelte zunächst die in ihren Diensten treugebliebenen Geistlichen um sich und bildete ein geistliches Kollegium. Gleichzeitig baute er beispielsweise einigermaßen gute Beziehungen

zu den örtlichen Behörden auf, gründete den neuen Diözesanrat, sowie mehr als zehn verschiedene Unternehmen, ernannte Äbte, nahm eine Bestandsaufnahme des Vermögens aller Klöster vor und organisierte Seelsorgebesuche und andere geistliche Veranstaltungen in den Dörfern von Khatschen, Dschraberd und Varanda.

Am 16. Juni 1925 wandten sich die Mitglieder des etablierten Diözesanrates von Arzach an Katholikos Gevorg V. mit der Bitte, Archimandrit Vrtanes zum Bischof zu weihen. Der Katholikos berücksichtigte die beträchtlichen Verdienste des Vikars in der Diözese, und 1928 wurde er deshalb zum Bischof geweiht. Diese hohe kirchliche Position ermöglichte dem neuen Primas nun neue Geistliche zu ordinieren. Dadurch wurde die Zahl der Priester in der Diözese erhöht. Trotz diesen positiven Entwicklungen drohte der Diözese Arzach in den zwanziger Jahren des 20. Jahrhunderts die Abschaffung, an der die aserbaidisch-sowjetische Regierung selbstverständlich ihren Anteil hatte. Bereits im Jahre 1929 wurden fast alle Kirchen der Diözese geschlossen und die meisten Priester zwangsläufig. Am 7. Februar 1930 wurde Bischof Vrtanes unter falschen Anschuldigungen festgenommen. Er verbrachte zwei Jahre in den Gefängnissen von Schuschi und Baku. Am 1. Januar 1932 wurde der Primas schließlich aus der Haft entlassen. Die aserbaidisch-sowjetische Regierung verbot ihm jedoch nach Arzach zurückzukehren und seine Führungsaufgaben künftig wahrzunehmen. 1930 wurde die Diözese Arzach auf offizielle Anordnung aus Baku faktisch abgeschafft. Im gesamten Arzach hörten die Glocken der armenischen Kirche auf zu läuten. Alle Klöster und Gemeindekirchen wurden enteignet und geschlossen. Ein erheblicher Teil von ihnen wurde geplündert und zerstört.

Erst im Jahre 1989, im Vorfeld der armenischen Unabhängigkeit, wurde die Diözese der Armenisch-Apostolischen Kirche von Arzach mit der patriarchalen Enzyklika des Katholikos aller Armenier, Vazgen I. Baljian (1955–1994) wiedereröffnet. Als geistliches Territorium der Diözese wurden die Grenzen von 1836 anerkannt. Bischof Pargev Martirosyan wurde zum neuen Primas der Diözese ernannt. Das Kloster Gandzasar wurde nochmals zum Diözesanzentrum. Am 1. Oktober 1989 wurde dort nach einer langen Pause wieder die heilige Liturgie gefeiert. Archimandrit Mikael Ajapahyan aus der Bruderschaft von Etchmiadzin erbrachte zunächst seine Dienste in der wieder gegründeten Diözese und war gleichzeitig der Abt von Gandzasar. Jetzt ist er schon Erzbischof und Primas der Diözese Shirak/Armenien. Hieromönch Vrtanes Abrahamyan war ebenfalls einer der ersten Geistlichen in der wiedereröffneten Diözese. Später war er der Vikar und jetzt der gegenwärtige Primas von Arzach. Am 8. Mai 1992 wurde während der härtesten Periode des ersten Arzach-Krieges die Stadt Schuschi befreit und wieder zum geistlichen Zentrum von Arzach erklärt. Die berühmte Ghazanchetsvots Kirche von Schuschi (Kathedrale des Erlösers) wurde restauriert und neu geweiht. Sie wurde erneut zur Kathedrale der Diözese.

Seit der Wiedereröffnung der Diözese bzw. in den letzten 33 Jahren wurden mehr als 100 Klöster, Kirchen und Kapellen gebaut bzw. renoviert. Eine große Menge an religiöser Literatur wurde veröffentlicht. Am 7. April 2019 am Fest Mariä Verkündigung wurde die neu erbaute hl. Gottesmutter Kathedrale in Stepanakert, der Hauptstadt von Berg-Karabach,

anlässlich des 30-jährigen Jubiläums der Wiedereröffnung der Diözese eingeweiht. Sowohl während des ersten Arzach-Krieges (1992–1994) als auch in den aktuellen Nachkriegszeiten behielt unsere Diözese die Sicherheit ihrer Gläubigen mit allen damit verbundenen sozialen Problemen im Mittelpunkt ihrer Aufmerksamkeit und Fürsorge. Während aller bewaffneten Auseinandersetzungen stand die Diözese von Arzach deshalb mit all ihren Geistlichen und kirchlichen Institutionen immer im Zentrum des Kampfes um die Freiheit. Trotz der schwierigen Situation bleibt die Diözese heute unter der Führung des jetzigen Primas Bischof Vrtanes Abrahamyan auf dem Weg der Christlichen Mission. Dabei wollen wir nicht nur versuchen, unser Volk und das Land physisch zu beschützen, sondern vor allem die traumatisierten Menschen geistlich wieder zu erwecken und die zerstörte Heimat in Frieden wiederaufzubauen. Dabei bleibt das Bewahren des Landes und das geistliche Wiedererwachen unseres Volkes unsere tägliche Pflicht.

Besonders nach dem letzten zerstörerischen Krieg vom September-November 2020 wurden in der Diözese Arzach unter Beteiligung unserer ökumenischen Brüder und Schwestern sowohl am Gebet festgehalten als auch durch die diakonische Unterstützung und dank wirksamer und sich stärkender zwischenkirchlicher Beziehungen viele soziale Programme umgesetzt, die nicht nur materielle Hilfe für die bedürftigen Menschen anbieten, sondern auch das kontinuierliche Erwachen des Glaubens fördern.²⁰ Vor allem der letzte Krieg forderte viele Menschenleben und öffnete die Tür zu neuen Katastrophen für mehrere nachkommende Generationen. Wir haben drei Viertel des Territoriums von Arzach verloren. Auf dem von Aserbaidshan besetzten Gebiet verblieben 211 Kirchen und Klöster. Ich hoffe sehr, dass das armenische Volk mit seiner Einheit und mit gemeinsamen Anstrengungen der Weltgemeinschaft eines Tages wieder in allen Kirchen und Klöstern beten kann, die im Jahr 2020 besetzt wurden bzw. nach dem verheerenden Krieg unter die Kontrolle von Opponenten geraten sind und bis heute nacheinander vernichtet oder entarmenisiert werden. Leider muss auch mit Schmerz zur Kenntnis genommen werden, dass Aserbaidshan täglich mit weiteren provokativen Aktionen das normale Leben der Arzach-Armenier stört. Seit dem 12. Dezember 2022 blockierten Aserbaidshanner mit Pseudogründen wie angeblichem Umweltschutz die einzige Straße zwischen Arzach und Armenien. Dadurch bleibt der Berdzor/Lachin-Korridor bis heute de facto gesperrt.²¹ Als Fazit kann ich nur nochmals wiederholen, dass die von Aserbaidshan auf dem historischen, armenischen Boden verübte Diktatur und Völkermord gemeinsam mit der Weltgemeinschaft unverzüglich verhindert werden müssen.

²⁰ Dazu mehr u.a. Harutyunyan (2022).

²¹ Harutyunyan (2023), 9–11.

Literaturverzeichnis

- Agat'angelos, Hayoc' Patmutyun [Geschichte Armeniens], Erevan 1983.
- Ananun, Keank' ew vark' Vač'agan ark'ayi [Das Leben und die Tätigkeit des Königs Vatschagan], Vorwort bei A. Hakobyan, Reihe Matenagirk' Hayoc', Bd. 3, Antilias 2004.
- Asori, Mixayel, Žamanakagrutiwn [Zeitgeschichte], Erevan 1871.
- Barxudaryan, S. (Hrsg.), Divan hay vimagrutyun, Prak 5, Arc'ax, [Corpus der armenischen Inschriften, Teil 5, Arzach], Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA, Erevan 1982.
- Buzand, P'avstos, Patmutyun Hayoc' [Geschichte Armeniens], Vorwort bei Muradyan P. und Iwzbašan K., Reihe Matenagirk' Hayoc', Bd. 1, Antilias 2003.
- Eric'ean, A., Amenayn Hayoc' Kat'olikosut'iwnə ev Kovkasi Hayk' XIX-rord darum, Mas B, Kat'olikosut'yun T. Yovhannēs VIII Karbecwoy ev »P'oložēniē« (1831–1842 t.) [Der Katholikossat Aller Armenier und Kaukasischer Hayq im XIX Jh., Teil II, Katholikos Hovhannes VIII. Karbetsi und »Polozhenie« (1831–1842)], T'iflis 1895.
- Kalankatuac'i, Movses, Patmut'iwn Atwanic Ašxarhi [Geschichte des Landes Aghvank], T'iflis 1912.
- Koryun, Vark' Maštoc'i [Die Biographie von Mesrop Maschtoz], Erevan 1981.
- Harutyunyan, B., Mec' Hayk'i hyusisarevelyan marzeri varč'ak'alak'akan kac'ut'yuna 387–451 t.'t.', [Die administrative-politische Lage der nordöstlichen Regionen vom Großen Hayq zwischen 387–451], in: Banber Erevani hamalsarani, Erevan 1976, Nr. 2.
- Harutyunyan, Harutyun G., Abgeschnitten. Die Blockade und humanitäre Krise von Berg-Karabach, in: Religion und Gesellschaft in Ost und West, Institut G2W 5/2023, 9–11.
- Harutyunyan, Harutyun G., Eine traumatisierte Gesellschaft: Armenien ein Jahr nach dem Karabach-Krieg, in: Nachrichtendienst Östliche Kirchen, 27. Januar 2022, unter: <https://noek.info/hintergrund/2249-eine-traumatisierte-gesellschaft-armenien-ein-jahr-nach-dem-karabach-krieg> (letzter Zugriff: 1.6.2023).
- J'alalyanc' Sargis ark'., Čanaparhordut'yun i Mecn Hayastan, h. B [Die Reise nach Großarmenien, Teil II], T'p'xis 1858.
- Laribyan, N., Vač'agani vepə ev xač'i paštamunk'i aranjnahatkut'yunnerə valk'ristoneakan Alvank'um [Der Roman vom König Vatschagan und das Verehren des Kreuzes im frühchristlichen Aghvank], in: Banber Matenadarani, Erevan 2020, Nr. 29, 239–272.
- Malalyan, A., Alvanic' (Ganjasari) kat'olikosneri gavazanagirk'ə [Die Tronliste der Katholikoi von Gandzasar], in: Patmasirakan handes, Erevan 2008, Nr. 3, 268–271.
- Mkrtumyan, L., Alvanic' (Ganjasari) kat'olikosutyuna XVII–XIX dd. [De Aghuanische Katholikossat von Gandzasar in 17. –19. Jh.], Erevan 2006.
- Yakobean, A., Ark'ayatohmern u išxanatohmern Bun Ałvank'um ew Hayoc' Arewelic' kolmank'um antikič' minč'ew ŽG dar [Die Königs- und Fürstenfamilien in Aghvank und in Ostarmerischen Gebieten seit der Antike bis zum 13. Jh.], Erevan 2006.
- Tašan, Yakovbos, C'uc'ak hayerən jeřagrac' matenadaranin Mxit'areanc' i Vienna [Liste der armenischen Manuskripte bei den Mkhitaristen in Wien], Vienna 1895.
- Ulubabyan, B., Hayoc' Arevelic' kolmanc' ekelec'in ev mšakuyt'ə [Die Kirche und Kultur der Ostarmerischen Regionen], Erevan 1998.
- Берже, Ад. (изд.), Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, Архив Главного Управления Наместника Кавказского, том V, Тифлис 1873.
- Положение об управлении делами Армяно-Григорианской церкви в России (11.03.1836), unter: <https://erevangala500.com/upload//pdf/1324321669.pdf> (letzter Zugriff: 19.7.2023)
- Юзефович, Т. (изд.), Договоры России с Востоком. Политические и торговые, С. Петербург 1869.

Autor

Archimandrit Sahak Shakaryan

Vikar der Diözese der Armenisch-Apostolischen Kirche von Arzach und Abt des Klosters von Hl. Gandzasar, Berg-Karabach.

Übersetzer: Harutyun G. Harutyunyan

Սահակ վրդ. Շաքարյան

Արցախի թեմի համառոտ պատմություն

Հազարամյակներ առաջ Արցախում սկիզբ առած քաղաքակրթությունը ոչ միայն արժեք է ինքն իր մեջ, այլև անբաժանելի մի մասը համաշխարհային պատմության: Եվ այս ամենը վերարժևորվել է և պսակվել Քրիստոսի փշե պսակով այն օրվանից, երբ քրիստոնեությունը թափանցեց Արցախ աշխարհ: Եվ իրապես, Հայոց արևելից կողմանց եկեղեցին իր սզբնավորման պահից եղել և մնում է Առաքելական եկեղեցու սրբավայրերից ու նշանավոր խորաններից մեկը: Խոսքերիս վառ ապացույցն է այն հինավուրց ավանդությունը, որ մեր հավատքի հայր ս. Գրիգոր Լուսավորիչն իր սիրասուն թոռան՝ ս. Գրիգորիսի արյունով հիմնարկեց Արցախի սրբազան այդ խորանը մեր երկրամասում: 5-րդ դարի երկրորդ կեսից այն կոչվեց Աղվանից եկեղեցի, որովհետև Արցախը դարձավ Աղվանից մարզպանության մաս և այդ անվանումը պահպանեց ընդհուպ 20-րդ դարի սկզբները:

Ինչպես տեղեկանում ենք մեր առաքելական եկեղեցու ավանդությունից, Հայաստան աշխարհում քրիստոնեությունը մուտք է գործել արդեն իսկ առաջին դարից և հասել մինչև Հայոց արևելյան կողմերը՝ Արցախ և Ուտիք նահանգները: 7-րդ դ. հայ պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին վկայում է, որ ս. Թադեոս առաքյալի նահատակությունից հետո նրա աշակերտ Եղիսեն (Եղիշան) Արցախի և Արտազի կողմերից, ուխտի է ճանապարհվում Երուսաղեմ և անձամբ Հակոբոս Տեառնեղբոր ձեռամբ եպիսկոպոսություն ստանալով՝ վերադառնում արևելք ու լրացնում իր ուսուցչի քարոզչական գործը Արցախ և Ուտիք նահանգներում: Սկզբում նա հաստատվում է Չողում (Դերբենդ), ապա անցնում Կուրի աջափնյակ՝ Ուտի գավառի Սոհառն (Սրհառն) քաղաք, այնտեղից էլ՝ Գիս ավան, որտեղ հիմնում է եկեղեցի և հետո ցավոք նահատակվում Ջերգունի կոչվող դաշտավայրի Հոմենք կամ Բոմեն բնակավայրում:¹ Հավատացյալները սրբի մասունքները հավաքում և հողին են հանձնում Ուտեկան գյուղում, իսկ մասունքներից սրբի գլուխը Ստեփանոս քահանան առանձին վայրում է ամփոփում: Հետագայում Վաչագան Գ Բարեպաշտ թագավորը Եղիսենի սրբազան մասունքը 5-րդ դ. վերջին տեղափոխում է Ջրվշտիկ, կառուցում մատուռ-դամբարան, որն էլ հետագայում վերածվում է հայտնի Եղիշե առաքյալի վանքի: Այստեղ է թաղված նաև Արցախի նշված թագավորը՝ Վաչագանը:²

Առաքյալների ժամանակներից Արցախում Քրիստոսի խոսքը քարոզողներից էին

1 Կաղանկատուացի, Աղուանից աշխարհի պատմություն, 9–11:

2 Նույնը, 12: Տաշեան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, 60:

նաև ս. Թադեոս առաքյալի աշակերտներ՝ Դադի³ և Խադ⁴ եպիսկոպոսները: Նրանց նահատակության վայրերում ու լույս շիրիմների վրա հետագայում կառուցվեցին միջնադարյան հայ ճարտարապետության հոյակերտ հուշարձաններից Դադիվանքն ու Խադավանքը:

Երբ հայոց Տրդատ Գ արքայի օրոք քրիստոնեությունը 301 թ. հռչակվեց պետական կրոն, արքայական հրամանով Մեծ Հայքի բոլոր իշխանները ս. Գրիգոր Լուսավորչին ուղեկցեցին Կեսարիա՝ Հայոց առաջին կաթողիկոս օծվելու:⁵ Նրանց շարքերում էր Ծավդեից իշխանը Արցախից, որը, Եփրատի ջրերում մկրտվելով և իր հայրենիք վերադառնալով, ջանք ու եռանդ չինսայեց Արցախում քրիստոնեություն տարածելու համար: Հայոց արևելից կողմերում ս. Գրիգորի քարոզչությամբ սկսվում է քրիստոնեության ամրապնդման հաջորդ շրջանը: Արցախի Հաբանդ գավառի Ամարաս ավանդում Լուսավորիչը հիմնադրում է առաջին եկեղեցին իր հովվական դպրոցով:⁶ Սրբավայրի կառուցումն ավարտվում և օծվում է նրա թոռ՝ Արցախի առաջին եպիսկոպոս Գրիգորիսի ձեռամբ:⁷ Վերջինս քարոզում է քրիստոնեությունն Աղվանքում և կառուցում նոր եկեղեցիներ Տրիում: 330-337 թթ. բուն Աղվանքի կողմերում (Մասթթաց թագավորությունում) քրիստոնեություն տարածելու ժամանակ Վաստյա դաշտում նահատակվում է Գրիգորիսը: Հեթանոսները կապում են նրան ձիու պոչից և քարշ տալով սպանում: Գրիգորիսի աշակերտները նրա աճյունը բերում և ամփոփում են Ամարասի եկեղեցու բակում, որը դառնում է ուխտատեղի և եպիսկոպոսական նստավայր:⁸ 489 թ. Վաչագան Բարեպաշտ թագավորը գտնում է Գրիգորիսի գերեզմանը, որի վրա էլ նոր եկեղեցի է կառուցում:⁹

Հայոց Արևելից գավառներում քրիստոնեական դարձի ամրապնդմանը նպաստեց նաև ս. Մեսրոպ Մաշտոցի օրինակով համայնքային դպրոցների հիմնումը, որոնցից առաջինը հաստատվեց հենց Ամարասում: Հայաստառ գրականությունն ու հայաբարբառ քրիստոնեությունն երաշխիքը հանդիսացան ազգային եկեղեցու և հայոց ինքնության հարատևության: Ս. Մեսրոպ աշակերտ Կորյունի վկայությամբ հայոց գրերի աստվածային տեսիլքի թարգման Մաշտոցը հայոց դպրության հետ մեկտեղ հիմնում էր հայկական վանքեր ու ձևավորում վանական միաբանություններ:¹⁰ Ուստի մինչև 5-րդ դ. առաջին կեսը քրիստոնեությունն Արցախում և Ուտիքում դարձավ ամբողջ ժողովրդի հոգու հավատքն ու պաշտոնական կրոնը:

3 Ատրի Միխայել, Ժամանակագրություն, 33:

4 Ջալալեանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, 229-:

5 Ագաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, 29-30:

6 Կաղանկատուացի, Աղուանից աշխարհի պատմություն, 35:

7 Նույնը, 68; Բուզանդ Փաստոս, Պատմություն Հայոց, 428; Բարխուդարյան, Դիվան հայ վիմագրության, 170:

8 Կաղանկատուացի, Աղուանից աշխարհի պատմություն, 72; Բուզանդ Փաստոս, Պատմություն Հայոց, 429; Անանուն, Կեսնք և վարք Վաչագան արքայի, 63:

9 Կաղանկատուացի, Աղուանից աշխարհի պատմություն, 73:

10 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, 51:

Արշակունիների հարստության անկումից հետո (428 թ.) Արցախն ու Ուտիքը Լիփնիքի, Բաղասական և Մազքթաց աշխարհի հետ կազմել են Հայ առաքելական եկեղեցու գերագահությունը ճանաչող Աղվանից կաթողիկոսություն՝ Կապաղակ, Պարտավ, Ամարաս, Գանձասար հոգևոր կենտրոններով: 428–462 թթ. Պարսկաստանի կողմից իրականացրած վարչական բաժանումով Հայաստանից անջատվեցին Արցախ և Ուտիք նահանգները և կցվեցին նոր կազմավորվող Աղվանից մարզպանությանը:¹¹ Այս երկու նահանգների եկեղեցական վիճակներն անցան Աղվանից եկեղեցու իրավասության տակ: Մինչև 461 թ. Աղվանից կաթողիկոսանիատը գտնվում էր Կապաղակում և ապա մի քանի տասնամյակ շարունակ՝ Չողում:

Աղվանից մարզպանության վերացումից հետո Ուտիքի և Արցախի եկեղեցական թեմերը շարունակեցին մնալ Աղվանից կաթողիկոսության իշխանության ներքո, որի նստավայրը 6-րդ դարասկզբին փոխադրվեց Ուտիքի Պարտավ քաղաք:¹²

Վաչագան Գ-ի հաջող գահակալության շրջանում այս տարածաշրջանում բնականաբար աճեց հայության դերն ու ազդեցությունը: Դրան հատկապես նպաստեցին նրա կատարած եկեղեցական բարեփոխումները, որոնցով Աղվանից մարզպանությունում լայն տարածում գտավ Հայաստանյայց եկեղեցու հիմնադիր և Թադեոս առաքյալի, և Գրիգոր Լուսավորչի, նրա թոռ և Գրիգորիսի, ինչպես նաև և Հռիփսիմյանց ու և Գայանյանց կույսերի պաշտամունքը:¹³

Ավարայրի դարակազմի կառավարման (451 թ.) հաջորդող հակամարտության տարիներին բուն Հայաստանում ծավալված պարսկական-քաղաքական դիկտատուրայի և զրադաշտական-մշակութային բռնությունների ալիքները հասնում են նաև Արցախ: Այնուհետև, 484 թ. կնքված Նվարսակի հաշտության պայմանագրով՝ Հայաստանը որոշակի վարչական ինքնուրույնություն և քրիստոնեությունն ազատորեն դավանելու իրավունք է ստանում: Արցախ-Ուտիքը, անջատվելով անդրկուրյան մնացյալ տարածքներից, ձեռք է բերում վարչական ինքնուրույնություն՝ նշյալ Վաչագան թագավորի գլխավորությամբ: Ինքնուրույնության այդ շրջանում Վաչագանն Արցախում պայքար է սկսում նորահնար աղանդների դեմ և դրանք վերացնելուց հետո տարվա օրերի թվով եկեղեցիներ կառուցում:

Հայոց Արևելից եկեղեցին իր դավանանքի մեջ հաստատուն մնաց նույնիսկ 7-րդ դարում ծավալված պարսկա-բյուզանդական քաղաքական պայքարների հորձանոտում: Աղվանից կաթողիկոսներն եռանդուն դերակատարություն ունեցան երկրի հոգևոր-մշակութային ու քաղաքական կյանքում: Որպես Հայ Առաքելական եկեղեցու անբաժանելի մաս՝ Աղվանից հայախոս եկեղեցին 8-րդ դ. առաջին կեսին հաջողությամբ հաղթահարեց նաև քաղկեդոնականության

11 Հարությունյան, Մեծ Հայքի հյուսիսարևելյան մարզերի վարչաքաղաքական կացությունը, 92:

12 Յակոբեան, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում, 102–107:

13 Նույնը, 107–108; Վաչագան Բարեպաշտի եկեղեցական ռեֆորմների մասին տես նաև Ղարիբյան, Վաչագանի վեպը և խաչի պաշտամունքի առանձնահատկությունները:

ոտնձգությունը և պահպանեց ազգային եկեղեցական դիմագիծը: Այս ժամանակաշրջանում էր, որ Հայաստանը, այդ թվում և հայոց արևելից Արցախ և Ուտիք նահանգները հայտնվեցին Արաբական խալիֆայության տիրապետության տակ: Հայ Արևելից եկեղեցու պատմության մեջ 9-12-րդ դարերը կաթողիկոսական աթոռի աստանդականության շրջան էր: Պարտավից կաթողիկոսական աթոռը տեղափոխվեց Տրտու գետի ափին գտնվող Բերդակուր ամրոց և այնտեղ մնաց մինչև 9-րդ դարի կեսերը, ապա տեղափոխվեց Գանձակ, իսկ քաղաքական անբարենպաստ վիճակից ու արտաքին վտանգներից ելնելով՝ այն երբեմն տեղակայվեց Դասնո անապատում, Ուտիքի Միափոր գավառի Խամշի վանքում և նորից Գանձակում: 15-րդ դ. Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը տեղափոխվում և վերջնականապես հաստատվում է Գանձասարի վանքում և այդ իսկ պատճառով կոչվում նաև Գանձասարի կաթողիկոսություն, որի առաջնորդները ժառանգաբար դառնում են Հասան-Ջալալյան տոհմի ներկայացուցիչները:¹⁴

18-րդ դ. վերջին այս կաթողիկոսությունն ունեցել է 1736 վանք ու եկեղեցի: 19-րդ դ. պատերազմների ու գաղթի պատճառով դրանց թիվը նվազել է 1311-ի: Հարկ է նշել, որ սկսած վաղ միջնադարից՝ այդ վանքերին ու եկեղեցիներին կից գործել են դպրատներ ու ճեմարաններ, իսկ Ամարասը, Գանձասարը, Դաղիվանքը, Խաղավանքը, Գոչավանքը, Մեծառանից սուրբ Հակոբն, ինչպես նաև Եղիշե առաքյալի ու Երիցմանկանց վանքերն եղել են ոչ միայն Արցախի, այլև միջնադարյան Հայաստանի զրչության նշանավոր կենտրոններ՝ իրենց հարուստ մատենադարաններով, որոնք նպաստել են Արցախում քրիստոնեության պահպանմանը՝ հակառակ մահմեդականության բռնազավթումներին ու ճնշումներին:

Իրողությունները կտրուկ փոխվեցին երբ 1813 թ. Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրով Արցախն անցավ Ռուսական կայսրությանը:¹⁵ Սկստելիորեն մեծացավ ռուսական իշխանությունների ազդեցությունը նաև տեղի հոգևոր-եկեղեցական կյանքում: Ռուսաստանը մեծապես շահագրգիռ էր իր ազդեցության տակ անցած հայկական երկրամասերում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության իշխանության ամրապնդմամբ: Ուստի պատահական չէ, որ ռուսական իշխանությունները կտրականապես դեմ էին Աղվանից, այսինքն Գանձասարի կաթողիկոսությունն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունից անջատելուն, որին ձգտում էին տեղի մահմեդական իշխանությունները: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Եփրեմ Ա Ձորագեղցին (1809–1830) ռուսական իշխանությունների հավանությանը 1815 թ. վերացնում է Գանձասարի Աղվանից կաթողիկոսությունը և նրա առաջնորդին վերապահում միայն մետրոպոլիտի կարգավիճակ:¹⁶

14 Աղվանից կաթողիկոսության գանձասարյան շրջանի պատմությունը մանրամասն տես Ուլուբաբյան, Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, 204–255; Մկրտումյան, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը; Մաղալյան, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների գավազանագիրքը:

15 Юзефович, Договоры России с Востоком. Политические и торговые, 208–214.

16 Берже, Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, № 522, 443; Մկրտումյան, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը, 206–207:

1828 թ. Թուրքմենչայի ռուս-պարսկական պայմանագրով կրկին նոր տարածքներ Արևելյան Հայաստանից անցան Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ, որի տարածքում էր նաև Սբ. Էջմիածինը, այսինքն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռը: 1836 թ. ռուսական իշխանությունների նախաձեռնությամբ հաստատվեց Հայոց եկեղեցույուրահատուկ կանոնադրությունը, «Պոլոժենիե»-ն,¹⁷ որով Ռուսական կայսրության տարածքում ստեղծվում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությանը ենթակա վեց թեմ: Նրանց թվում էր նաև Ղարաբաղի/Արցախի թեմը, որն ինչպես արդեն վերը նշել էինք՝ 1815 թ. մետրոպոլիտական կարգավիճակ էր ստացել:¹⁸

1815–1828 թթ. թեմի առաջնորդն էր Սարգիս Հասան-Ջալալյանը:¹⁹ Նրա մահից երկու տարի հետո՝ 1830 թ. Եփրեմ կաթողիկոսի կոնդակով Ղարաբաղի թեմի մետրոպոլիտ է կարգվում նրա եղբորորդի Բաղդասար Հասան-Ջալալյանը (1830–1854 թթ.), իսկ նոր կանոնադրության համաձայն՝ առաջնորդարանը տեղափոխվում է Շուշի: Դրանով այս բերդաքաղաքը պաշտոնապես ճանաչվում է Ղարաբաղի հոգևոր կենտրոն: 1854 թ. Բաղդասար մետրոպոլիտի մահից հետո, միառժամանակ, Ղարաբաղը մնում է առանց հոգևոր առաջնորդի: 1857 թ. թեմի ժամանակավոր կառավարիչ է նշանակվում Գևորգ Վեհապետյանը: 1864 թ. Ղարաբաղի թեմն առաջնորդում է Սարգիս արք. Ջալալյանը, որը 1876 թ. հիվանդության պատճառով թեմի առաջնորդի պաշտոնից ազատվում է իր դիմումի համաձայն: 1876 թ. Արցախի թեմակալի փոխանորդ է նշանակվում Գևորգ վրդ. Սուրենյանցը, 1877–1881 թթ.՝ Արիստակես վրդ. Սեդրակյանը, 1882-ին՝ Անդրեաս արք., որին էլ 1883-ին հաջորդում է Գրիգոր արք. Սազինյանցը: 1887 թ. Գրիգոր սրբազանի՝ Շուշիից հեռանալուց հետո Ղարաբաղի առաջնորդական աթոռը թափուր է մնում: Ռուս չինովնիկների՝ հայոց ներեկեղեցական հարաբերություններին ակտիվ միջամտությունների պայմաններում հետաձգվում էր նոր առաջնորդ նշանակելու խնդիրը: Կարճաժամկետ թեմակալներ են դառնում Կարապետ եպս. Այվազյանը (1887–1889 թթ.), Գարեգին արք. Սաթունյանը (1895–1897 թթ.), ինչպես նաև Անանիա եպս. Համազասպյանը, Աշոտ եպս. Շախյանը, Բենիկ վրդ. և Ջավեն եպս. Բաբայանը:

1916 թ. մայիսի 20-ի Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե Սուրենյանց կաթողիկոսի (1911–1930) կոնդակով Ղարաբաղի թեմակալ առաջնորդ է նշանակվում Վահան եպս. Տեր-Գրիգորյանը: 1918 թ. Վահան սրբազանի՝ Մայր Աթոռ ուղարկված նամակում մանրամասն ներկայացվում է թուրքական հարձակումների հետևանքով թեմում ստեղծված ծանր կացության, վանքերի ու եկեղեցիների կողոպուտի ու ավերածության մասին: Դրությունն օրհասական է դառնում 1920 թ. մուսաֆաթական իշխանության եղեռնագործության օրերին, որի ժամանակ սպանվում է 5000 հայ: Սպանվում են նաև թեմի առաջնորդը և թեմական վարչության անդամներից

17 Положение об управлении делами Армяно-Григорианской церкви в России:

18 Երիցեան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք XIX դարում, 567:

19 Այստեղ և ներքևում առաջնորդների վերաբերյալ բոլոր տեղեկություններն ըստ Արցախի թեմի արխիվի:

շատերը: Բարբարոս հարձակվողները, կտրելով Վահան եպս. Տեր-Գրիգորյանի գլուխը, պտտեցնում էին քաղաքում՝ ի տես զազանացած խուժանի:

1920 թ. մայիսի 26-ին Ղարաբաղը հայտարարվում է խորհրդային, իսկ 1921 թ. հուլիսի 5-ին էլ Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցության ՌԿ(բ) և կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի կամայական որոշմամբ բռնակցվում Ադրբեջանին: Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը փաստորեն ամբողջությամբ հայտնվում է Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանության տակ, ինչի պատճառով և սկսվում են բռնաճնշումները հայության և եկեղեցական կառույցների հանդեպ: Վահան եպս. Տեր-Գրիգորյանի ողբերգական վախճանից հետո երկու տարի թեմը ղեկավարվում էր առաջնորդական փոխանորդների՝ Բյուզանդ ծ. վրդ., և ապա Սուրեն վրդ. կողմից:

1922 թ. մարտի 27-ին Գևորգ Ե կաթողիկոսի կոնդակով Արցախի թեմի առաջնորդ է նշանակվում Անանիա արք. Համազասպանը՝ նստավայր ունենալով Վարանդայի Ավետարանոց գյուղը: Պատկառելի տարիքում գտնվող Անանիա սրբազանն, անկարող լինելով ծառայելու ստեղծված ծանր պայմաններում, 1924 թ. մայիսի 27-ին հրաժարական է ներկայացնում Մայր Աթոռի զահակալին: Կաթողիկոսը, ընդառաջելով նրա խնդրանքին, 1924 թ. հունիսի 3-ին ազատում է նրան առաջնորդական պարտականություններից:

1925 թ. կաթողիկոսի կոնդակով Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի միաբան Վրթանես ծ. վրդ. Հակոբյանը նշանակվում է Արցախի թեմի առաջնորդ և Գանձասարի ու Ամարասի վանքերի վանահայր՝ նստավայր ունենալով Գանձասարի վանքը: Նորանշանակ առաջնորդն Արցախ է հասնում 1925 թ. ապրիլի 7-ին և, չնայած թեմի սուկալի վիճակին, իր եռանդի շնորհիվ բազմաթիվ աշխարհաշեն նախաձեռնություններ է կյանքի կոչում: Իր շուրջն է համախմբում նվիրյալ հոգևորականներին և ձևավորում հոգևոր ատյան: Միաժամանակ նա հաստատում է բարյացակամ հարաբերություններ տեղական իշխանությունների հետ, հիմնում թեմական խորհուրդ, տասից ավելի գործակալություններ, վանահայրեր նշանակում, հաշվառում բոլոր վանքերի գույքը, հովվական այցելություններ ու հոգևոր միջոցառումներ կազմակերպում Խաչենի, Ջրաբերդի ու Վարանդայի հայկական գյուղերում:

1925 թ. հունիսի 16-ին Արցախի թեմական խորհրդի անդամները դիմում են Գևորգ Ե կաթողիկոսին՝ խնդրելով հայր Վրթանեսին ձեռնադրել եպիսկոպոս: Կաթողիկոսը, ընդառաջելով և հաշվի առնելով Արցախի թեմի առաջնորդի կատարած աշխատանքները, 1928 թ. նրան ձեռնադրում է եպիսկոպոս: Եպիսկոպոսական աստիճանը թեմակալ առաջնորդին հնարավորություն է տալիս նոր քահանայական օժումներ կատարել և համալրել թեմի եկեղեցականների թիվը:

Չնայած այդ ամենին, Արցախի թեմը փակման վտանգի առաջ կանգնեց 20-րդ դարի հենց նույն քսանական թվականներին, որում իր մասն ու բաժինն ուներ ադրբեջանական խորհրդային իշխանությունը: Արդեն իսկ 1929 թ. փակվել էին թեմի գրեթե բոլոր եկեղեցիները, իսկ քահանաների մեծ մասը ստիպված կարգաթող էր եղել: 1930 թ. փետրուարի 7-ին Վրթանես սրբազանը ձերբակալվում է կեղծ մեղադրանքներով և երկու տարի մնում Շուշիի և ապա Բաքվի բանտերում: 1932

Թ. հունվարի 1-ին Արցախի առաջնորդը վերջապես ազատվում է կալանքից, բայց Ադրբեջանի կառավարության կողմից մեկընդմիջտ արգելվում է նրան վերադառնալ Արցախ և կատարել առաջնորդական պարտականությունները: 1930 թ. Բաքվի պաշտոնական հրամանով փաստացիորեն փակվեց Արցախի թեմը և դադարեց Հայ եկեղեցու զանգերի ղողանջն այս պատմական թեմում: Փակվեցին բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը: Նրանց մի զգալի մասը կողոպտվեց ու ավերվեց:

Միայն 1989 թ.՝ Հայաստանի անկախության նախաշեմին, Ամենայն Հայոց Վազգեն Ա Պալճյան կաթողիկոսի (1955–1994) կոնդակով վերաբացվեց Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը: Որպես թեմի հոգևոր տարածք՝ հաստատվեցին 1836 թ. թեմական սահմանները: Առաջնորդ նշանակվեց Պարզև Եպս. Մարտիրոսյանը: Թեմի առաջնորդանիստ դարձավ Գանձասարի վանքը, որտեղ երկար դադարից հետո 1989 թ. հոկտեմբերի 1-ին վերստին մատուցվեց սուրբ պատարագ: Վերաբացված թեմում առաջին տարիներին իրենց ծառայությունն են բերել Միքայել վրդ. Աջապահյանը (այժմ արքեպիսկոպոս, Շիրակի թեմի առաջնորդ), Վրթանես արք. Աբրահամյանը (այժմ՝ Եպիսկոպոս, Արցախի թեմի առաջնորդ): 1992 թ. մայիսի 8-ին, Արցախյան առաջին պատերազմի դժվարագույն փուլում, երբ ազատագրվեց Շուշին, այն վերստին դարձավ Արցախի հոգևոր կենտրոնը: Վերականգնվեց ու վերածովեց Շուշիի Դավանչեցոց Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցին՝ դառնալով թեմի առաջնորդանիստը:

Թեմի վերաբացումից հետո՝ 33 տարիների ընթացքում, թեմի տարածքում կառուցվել և վերանորոգվել են հարյուրից ավելի վանքեր, եկեղեցիներ ու մատուռներ, հրատարակվել և վերահրատարակվել է մեծաքանակ գրականություն: 2019 թ. ապրիլի 7-ին՝ ս. Աստվածածնի Ավետման տոնին, թեմի վերաբացման 30-ամյակի առիթով օծվել է մայրաքաղաք Ստեփանակերտի նորակառույց Սբ. Աստվածածին Մայր տաճարը: Արցախի թեմը մշտապես իր ուշադրության ու հոգածության կենտրոնում է պահել մեր ժողովրդի անվտանգային և սոցիալական հարցերը թե՛ առաջին պատերազմի (1992–1994) ընթացքում և թե՛ ներկայիս հետպատերազմական շրջանում: Բոլոր մարտական ճգնաժամերի ընթացքում Արցախի թեմն իր հոգևորականներով ու եկեղեցական կառույցներով մշտապես եղել է ազգային պայքարի կիզակետում: Չնայած ստեղծված բարդ իրավիճակին՝ այսօր Արցախի թեմի նորանշանակ առաջնորդ Ս. Վրթանես Եպս. Աբրահամյանի գլխավորությամբ և եռանդուն ջանքերով թեմը կրկին կանգնած է քրիստոնեական առաքելության ճանապարհին: Այդ ընթացքում մեր ամենօրյա պարտականությունն է նաև երկրի պահպանումն ու ժողովրդի հոգևոր վերազարթոնքը:

Հատկապես 2020 թ. պատերազմից հետո, աղոթակից քրիստոնյա եղբայրների ու քույրերի մասնակցությամբ, միջեկեղեցական արդյունավետ ու ամրապնդվող կապերի շնորհիվ բազում սոցիալական ծրագրեր են կյանքի կոչվել Արցախի թեմում, որոնք ոչ միայն նյութապես աջակցում են կարիքավոր մարդկանց, այլև խթանում

են հավատքի շարունակական զարթոնքը:²⁰ Վերջին պատերազմն անշուշտ բազում մարդկային կյանքեր խլեց ու նորանոր աղետների դռներ բացեց սերունդների առաջ: Կորցրեցինք Արցախի տարածքի երեք քառորդը: Աղբբեջանի կողմից օկուպացված տարածքում մնացին թվով 211 եկեղեցի ու վանք: Լիահույս եմ, որ հայ ազգն իր միասնությամբ ու համաշխարհային հանրության համատեղ ջանքերի գործադրմամբ կկարողանա կրկին աղոթք հնչեցնել բոլոր այն եկեղեցիներում ու վանքերում, որոնք 2020 թ. ալվերիչ պատերազմից հետո մնացին հակառակորդի հսկողության ներքո: Ցավով պետք է նշել, որ Աղբբեջանը կրկին հերթական սադրիչ գործողություններով խաթարում է արցախահայության բնականոն կյանքը: Կեղծ բնապահպանական պատճառաբանությամբ 2022 թ. դեկտեմբերի 12-ից աղբբեջանցիները փակել են Արցախը Հայաստանին կապող միակ ճանապարհը՝ Բերձորի/Լաչինի միջանցքը:²¹ Աղբբեջանի կողմից հայոց պատմական հողի վրա իրագործվող բռնապետությունն ու ցեղասպանությունը համաշխարհային հանրության հետ մեկտեղ անհապաղ պետք է կանխել:

Գրականություն

Ազաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Երևան 1983:

Անանուն, Կեանք և վարք Վաչագան արքայի, առաջաբանը և քնն. բնագիրը Ա. Յակոբեանի, Մատենագիրք Հայոց, հ. Գ, Անթիլիաս 2004:

Ասորի, Միխայել, Ժամանակագրություն, Երևան 1871:

Բարխուդարյան Ա. (կազմ), Դիվան հայ վիմագրության, Պ. 5. Արցախ, ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան 1982:

Բուզանդ, Փաւստոս, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա, առաջաբանը Պ. Մուրադեանի, Կ. Իզբաշեանի, Անթիլիաս 2003:

Երիցեան, Դ. Աղեքսանդր, Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք XIX դարում, Մասն Բ, Կաթողիկոսութիւն Տ. Յովհաննէս VII Կարբեցւոյ և «Պօլօժէնիէ» (1831-1842 թ.), Թիֆլիս 1895:

Կաղանկատուացի, Մովսէս, Աղուանից աշխարհի պատմութիւն, Մոսկվա 1860:

Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան 1981:

Հարությունյան, Բ., Մեծ Հայքի հյուսիսարևելյան մարզերի վարչաքաղաքական կացությունը

387-451 թթ., Բանբեր Երևանի համալսարանի, թ. 2, Երևան 1976:

Harutyunyan, Harutyun G., Abgeschnitten. Die Blockade und humanitäre Krise von Berg-Karabach [Մեկուսացված. Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակումն ու հումանիտար ճգնաժամը], in: Religion und Gesellschaft in Ost und West, Institut GzW 5/2023, 9-11:

Harutyunyan, Harutyun G., Eine traumatisierte Gesellschaft: Armenien ein Jahr nach dem Karabach-Krieg [Տրավմայի ենթարկված մի հասարակություն. Հայաստանն Արցախյան պատերազմից մեկ տարի անց], in: Nachrichtenendienst Östliche Kirchen, 27. Januar 2022, unter: <https://noek.info/hintergrund/2249-eine-traumatisierte-gesellschaft-armenien-ein-jahr-nach-dem-karabach-krieg> (հարցվել է 1.6.2023):

Ջալալեանց, Սարգիս արք., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հ. Բ, Տիֆլիս 1858:

Նարիբյան, Ն., Վաչագանի վեպը և խաչի պաշտամունքի առանձնահատկությունները վաղքրիստոնեական Սղվանքում, Բանբեր Մատենադարանի, հ. 29, Երևան 2020, 239-272:

Մաղալյան, Ա., Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների գավազանագիրքը,

20 Այս մասին տե՛ս օր. Harutyunyan, Eine traumatisierte Gesellschaft:

21 Harutyunyan, Abgeschnitten. Die Blockade und humanitäre Krise von Berg-Karabach, 9-11:

- Պատմաբանասիրական հանդես, թ.3, Երևան 2008, 268–271:
- Մկրտումյան, Լ., Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., Երևան 2006:
- Յակոբեան, Ալեքսան, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում և Հայոց Արևելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար, Երևան 2020:
- Տաշեան, Յակովբս, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վիեննա, Վիեննա 1895:
- Ուլուբաբյան, Բ., Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցիներ և մշակույթը, Երևան 1998:
- Берже, Ад. (изд.), Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, Архив Главного Управления Наместника Кавказского, том V, Тифлис 1873:
- Положение об управлении делами Армяно-Григорианской церкви в России (11.03.1836), տես՝ <https://erevangala500.com/upload//pdf/1324321669.pdf> (հարցվել է 19.7.2023):
- Юзефович, Т. (изд.), Договоры России с Востоком. Политические и торговые, С. Петербург 1869:

Հեղինակ

Սահակ վրդ. Շաքարյան

ՀԱԵ Արցախի թեմի փոխառաջնորդ և Գանձասարի վանահայր, Արցախ:

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution–ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Lernik Hovhannisyán, Armen Sargsyan

Das nicht-materielle Kulturerbe von Arzach: Verluste und Perspektiven der Aufbewahrung

Abstract

Failure to protect non-material and spiritual cultural heritage can certainly lead to the emergence and unrestricted spread of cultural intolerance between nations. Therefore, intangible cultural heritage plays an important role for people or for mutual understanding between ethnic groups, in their exchange of ideas, rapprochement between cultures and their necessary mutual influence. For example, in the Artsakh region, several ancient tools for carpet making have been found, made from the bones of animals from the 1st-2nd millennium BC. Many researchers in the field of carpet weaving have also expressed the opinion that the Armenian term ›Karpet‹ appears in the Armenian translation of the Bible as early as the 5th century. We find the same word in the 7th century by the local historian Movses Kaghankatvatsi, as well as by the 13th century Armenian chronicler, Kirakos Gandzaketsi. There are also many references to it in oral folk traditions and fairy tales. Since the Middle Ages, carpet weaving in Artsakh and Utik has entered a completely new phase, characterized both by the quality of its execution and the variety and perfection of ornaments. However, both this and other crafts and folk traditions are now in great danger. Due to the great loss of land as well as forced migration of numerous war refugees, the inhabitants of Artsakh can now neither experience their intangible culture as before nor pass it on to the younger generations. Therefore, this paper identifies both the problem areas and their practical solutions to ensure the preservation of the intangible cultural heritage and the continuous application of their ethnic values for the coming generations.

1. Einleitung

Infolge des von Aserbaidschan am 27. September 2020 entfesselten Krieges und der dreiseitigen Erklärung über den Waffenstillstand vom 9. November kamen 10 staatliche Museen, die dem Ministerium für Bildung, Wissenschaft, Kultur und Sport der Republik Arzach unterstanden sowie 2 nichtstaatliche Museen unter die Kontrolle Aserbaidschans, in denen insgesamt 20885 Exponate von nationaler Bedeutung aufbewahrt wurden. Das Gebäude des historischen und archäologischen Staatsreservat-Museums ›Tigranakert‹ kam ebenfalls unter

die Kontrolle Aserbaidschans. Die gesamte Sammlung dieses Museums – 300 Exponate – wurde vollständig nach Armenien evakuiert. Von den 5797 Exponaten des ›Geologischen Museums von Kashatagh‹ wurde der Hauptfonds von 2500 Exponaten evakuiert, 3297 weitere Exponate blieben leider außerhalb unserer Kontrolle. Aus dem ›Privatmuseum für die Teppiche in Schuschi‹ wurden lediglich 160 Exponate evakuiert, 700 Exponate gerieten dagegen unter aserbaidchanische Kontrolle.

Außerdem gerieten 124 öffentliche sowie Schulbibliotheken mit einer Sammlung von über 617.000 Büchern und die Bibliothek des in der Stadt Schuschi tätigen Wissenschaftszentrums ›Katschar‹ mit einer Sammlung von 30.000 Büchern ebenfalls außerhalb armenischer Kontrolle. Aufgrund des letzten Krieges, blieben auch mehrere Werke berühmter Künstler aus Arzach zusammen mit den verschiedenen Kunstzentren in den abgetretenen Siedlungen. Darunter waren beispielsweise 10 Skulpturen und 60 Gemälde von Arnold Meliksetyan (Dorf Togh in der Region Hadrut), mehr als 100 Gemälde von Artsvik Lalayan sowie mehr als 1000 von ihren grafischen Arbeiten (Dorf Mets Tagher in der Region Hadrut), 180 Gemälde und 20 Holzarbeiten von Samvel Tavadyan, 15 Gemälde von Artak Poghosyan, 100 Gemälde von Davit Avagimyan und 50 Gemälde von Artashes Nazaryan (Stadt Schuschi). Auch 30 Werke des Malers Zhaklin Sargsyan und 16 Skulpturen des Bildhauers Sargis Baghdasaryan, die vorübergehend im Staatlichen Museum der Künste in Schuschi ausgestellt waren, gerieten außerhalb armenischer Kontrolle.

Im Zusammenhang mit der Verletzung und Zerstörung der Kulturgüter in den von Gegnern übernommenen Gebieten appellierte die Republik Arzach an verschiedene internationale Organisationen, die sich mit dem Schutz kultureller Denkmäler befassen, darunter beispielsweise auch das ›Russische Komitee des Internationalen Rates der Museen‹.¹ Allerdings gibt es bisher diesbezüglich keine Antwort.

2. Das nicht-materielle Kulturerbe

Das nicht-materielle Kulturerbe sind vor allem Bräuche, Traditionen, Rituale, Ideen und Ausdrucksformen, Kenntnisse und Fähigkeiten sowie die damit verbundenen Werkzeuge, Gegenstände, Schöpfungen und Räume, die von der Öffentlichkeit, Gruppen und in einigen Fällen von Einzelpersonen als materialisierte Träger des immateriellen Kulturerbes bzw. als Teil ihres Kulturerbes anerkannt werden.

Am 20. März 2006 ratifizierte die Republik Armenien die Konvention der UNESCO zum Schutz des nicht-materiellen Kulturerbes² und verpflichtete sich dadurch zur allgemeinen Erhaltung der Kulturschätze gemäß den internationalen Richtlinien. Am 26. Oktober 2011

1 International Council of Museum (n.d.).

2 UNESCO (2003).

wurde zudem das ähnliche Gesetz über den Schutz des immateriellen Kulturerbes in der Republik Berg-Karabach verabschiedet. Anschließend wurden im Jahr 2013 die Kriterien für die Erstellung der Liste der immateriellen Kulturgüter in der Republik Berg-Karabach mit entsprechenden Rechtsakten anerkannt. Diese Liste umfasste u.a. auch den Dialekt von Arzach, insbesondere den Hadrut-Dialekt, Teppichweberei, Schmiedekunst, von denen zwei der bekannten Zentren die Stadt Schuschi und das Dorf Mets Tagher waren.

Je nach Stadium des bewaffneten Konflikts kann das immaterielle Erbe unterschiedliche Schäden erleiden. Kriegshandlungen können generell eine transformierende Wirkung auf eine Gesellschaft haben, indem sie ihre kulturellen Aktivitäten stoppen, sowie die kulturellen Grundlagen ihrer Existenz (bei Vertretern einer bestimmten Gruppe, Gemeinschaft oder Nation) zerstören. Die erzwungene Evakuierung von Gemeinschaften und die aufgedrängte Entfernung von ihren identitätsbildenden Elementen und Objekten kann dazu führen, dass die gesellschaftliche Erinnerung an die Vergangenheit verdunkelt bzw. vergessen wird.³

Wenn Gemeinschaften aufhören, ihr nicht-materielles Kulturerbe zu pflegen, oder wenn die Volksgruppen als Ganzes verschwinden, dann ist dieses Erbe dem Untergang anheim gegeben. Die deutsche Anthropologin Birgit Bräuchler behauptet deshalb zu Recht, dass materielle Schäden in Kriegen in den meisten Fällen offensichtlich und sichtbar sind, während immaterielle Schäden Gefahr laufen, unterzugehen und dementsprechend nicht eingeschätzt werden zu können.⁴

In diesem Sinne ist der Verlust größer und viel persönlicher, weil dabei auch die Gefahr besteht, dass es keine Möglichkeit der Kontinuität an anderem Ort gibt. Dies würde nicht eintreten, wenn die Gesellschaft ihre normalen Lebensaktivitäten fortsetzen könnte. Daher können wir auch nicht mehr sicher sein, dass das gleiche Kulturwissen, was ein Bewohner von Arzach früher aufgrund des direkten Kontakts mit seinem Erbe erhalten konnte, nun nach dem Krieg und an einem anderen Ort noch vorhanden sein kann.

Gemäß der von der UNO in Den Haag 1954 akzeptierten *Konvention zum Schutz kultureller Werte in bewaffneten Konflikten*,⁵ sowie der von der Generalversammlung der UNESCO im Jahr 2003 verabschiedeten *Konvention zum Schutz des immateriellen Kulturerbes*⁶ ist die vorsätzliche Zerstörung kultureller Werte zu verurteilen. Einer der herausragenden Punkte dieser Konventionen ist, dass der kulturelle Wert, der in jeder Gemeinschaft geschaffen wird, ein »kulturelles Erbe von größter Bedeutung für die Menschheit«⁷ ist. Deshalb wirkt sich ihre gezielte Zerstörung auf das kulturelle Erbe und die Menschenrechte aller Menschen aus. In diesem Zusammenhang ist anzumerken, dass vor allem die kulturellen Rechte der Menschen in Arzach verletzt werden, die den anderen Menschenrechten gleichgestellt sind.

3 Tigranyan (2021), 205–225.

4 Ebd., 217; Bräuchler (2012), 153–167.

5 UN (1954).

6 UNESCO (2003).

7 Ebd.

Infolge des letzten Krieges im Jahr 2020 geriet eine große Zahl an Gemeinden (scil. im Folgenden in Klammern angegeben) bzw. folgende Bezirke Arzachs unter die Kontrolle Aserbaidschans: Askeran (8), Hadrut (28), Martakert (8), Martuni (7), Shahumyan (14), Schuschi (3), Kashatagh (50). Dadurch wurden mehr als 38.000 armenische Einwohner durch Zwangsumsiedlungen von ihren soziokulturellen Kulturschätzen getrennt. Nun steht die kulturelle Identität dieser Gemeinschaften kurz vor der endgültigen Vernichtung, und ihr immaterielles Kulturerbe ist somit dem Untergang und Verschwinden geweiht.⁸ Als Beispiel kann hier die traditionelle Sauergemüse-Kultur erwähnt werden, das Zhengyal-Brot, sowie die Weinherstellungskultur u.v.m. aus der Hadrut Region. Diese kulturelle Praxis kann nicht mehr die gleiche Grundlage (lokale Rohstoffe, Natur, Gemeinschaftswissen) haben, die sie vorher in Arzach bzw. in ihrer Region hatte. In diesem Sinne ist der kulturelle Raum, in dem die Menschen »Zugang« zum Schöpfen und Schaffen hatten, nun für die ehemaligen Bewohner von Hadrut nicht mehr verfügbar. Die immaterielle Praxis der Zubereitung von Gerichten an zukünftige Generationen weiterzugeben ist dadurch ebenfalls unmöglich geworden.⁹ Ebenso wurde in der Stadt Martuni früher ein Granatapfefest gefeiert, an dem auch Bewohner einer Reihe anderer Gemeinden aus der Region Martuni teilnahmen. Sie haben diese Möglichkeit heute nicht mehr, weil ihre Siedlungen unter der Kontrolle von Aserbaidschan stehen.

Wie jeder Dialekt, steht auch der Karabach-Dialekt vor einer großen Gefahr des Verlustes, die in letzter Zeit durch eine Reihe von Begleitumständen noch zugenommen hat. Nach dem Krieg sind insbesondere der Subdialekt der Region Hadrut, der zum lokalen »S-Zweig« gehört,¹⁰ sowie die Dialekte einer Reihe von verlorenen Dörfern, in großer Gefahr. Das erfordert neue Schritte, um sie weiterhin in Gebrauch zu halten. In diesem Zusammenhang werden z.B. verschiedene Projekte geplant um Wettbewerbe, Festivals sowie Publikationen und Popularisierungen von Büchern und Wörterbüchern zu organisieren.

Während der fremden Herrschaft geriet auch die Teppichwebkunst von Arzach in Vergessenheit. Zur damaligen Zeit hatte die Teppichweberei im Dorf Mets Tagher bereits eine jahrhundertealte Geschichte. Diese Ortschaft galt als das Zentrum der Teppichweberei in Arzach. Ein brillanter Beweis dafür ist der in einen Grabstein auf dem Ischkhanaget-Friedhof geschnitzte Teppich. Ab dem 19. Jh. hatten aber die Türken bereits mit der Aneignung der armenischen Teppichherstellung begonnen. Sie stahlen ständig die Kultur der Armenier, um ihre ursprüngliche Herkunft zu verschleiern. 1921 bzw. nach dem aufgezwungenen Anschluss von Arzach an das sowjetische Aserbaidschan, wurden die kulturellen Plünderungen und Pogrome fortgesetzt. Um die in der autonomen Berg-Karabach Oblast sowie in den aus politischen Gründen aus dem armenischen Autonomiegebiet ausgeschlossenen historischen Provinzen und Ortschaften des bergigen Arzachs und flachen Utiks erhaltenen handgefertigten Teppiche zu sammeln, wurden die rein armenischen Dörfer mehrfach von

8 Tigranyan (2021).

9 Ebd.

10 Polosyan (1965); Davt'yan (1966).

beauftragten Beamten besucht, die mit speziellen Anweisungen aus Baku entsandt wurden. Sie kamen und sammelten alte handgefertigte Kunstwerke von der Bevölkerung im Austausch gegen ›neue‹ Teppiche, die einfach in den sowjetischen Fabriken hergestellt wurden. Jahrzehntlang hat diese Politik der aserbaidischen Behörden nicht nur die Entwicklung der Teppichweberei in Karabach gestoppt, sondern auch die vorhandenen handgefertigten Teppiche aus Arzach aus ihrem historischen Gebiet entfernt.

Vor dem letzten Krieg von 2020 wurden in der Republik Arzach eine Reihe von Programmen zur Erhaltung und Verbreitung des immateriellen Kulturerbes durchgeführt. Darunter waren beispielsweise das Wettbewerbsfestival ›Kultureller Kreuzweg‹, der lokale Teppich-Kunst-Wettbewerb, der Stammbaum-Wettbewerb, die Olympiade Ethnischer Tanz zwischen den Schulen, das Sauergemüse-Festival von Arzach, das Khnotsu-Festival (mit Herstellung von klassischen Milchprodukten), die viele beachtliche Ergebnisse zeitigten. 2013 wurde in Schuschi die Firma ›Karabakh Karpet‹ gegründet, die auch Fabriken in Hadrut, Stepanakert und Berdzor (heute Lachin) hatte. 2014 wurden in den Städten Schuschi und Askeran ›Töpfer-Meisterhäuser‹ gegründet, in denen Repliken der Objekte hergestellt wurden, die in den archäologischen Stätten von Arzach gefunden wurden. Regelmäßig fanden hier internationale Töpfersymposien statt.

Das charakteristische Merkmal der Kulturpolitik in der UdSSR war die Bildung einer pansowjetischen Kultur. Daher ist es nicht verwunderlich, dass in den Sowjetjahren hauptsächlich kirchliche Feiertage und die damit verbundenen Volksrituale, Hymnen und Spiele verloren gingen, wie z.B. die am Himmelfahrtstag gesungenen ›Dschangiulum‹-Lieder. Hinzu kam die gezielte antiarmenische Politik Aserbaidischans in Berg-Karabach. Infolgedessen werden ›Dschangiulum‹-Traditionen derzeit in der Praxis nicht verwendet. Diese Gesänge nehmen jedoch einen bedeutenden Platz in der Folklore ein und ihre Restaurierung wird das Folklorebild einer großen armenischen ethnografischen Region wie Arzach erweitern und die ethnische Schatzkammer der armenischen Folklore bereichern.

Im Lebenserhaltungssystem des einzelnen Volkes haben die Lebensmittel ebenfalls ihren besonderen Platz. Diese sind eines der grundlegenden, alltäglichen Mittel des menschlichen Lebens und eines der traditionellsten und stabilsten Elemente der nationalen Kultur. In diesem Rahmen ist auch die Weinherstellung wichtig, die als immaterielles Kulturgut in der Welt von Arzach seit frühester Zeit eine wichtige Rolle für das Leben des armenischen Volkes spielt. In den letzten Jahren hatte z.B. die ›Kataro‹-Weinproduktion insbesondere in Hadrut neuen Schwung bekommen. Allerdings wurden nach dem Krieg sowohl die Weinberge als auch die Fabrik dieses Herstellers weitgehend der Kontrolle der Armenier entzogen, was die Entwicklung der Weinkultur und ihre Weitergabe an die nächsten Generationen nun untergräbt.

Im Jahr 2014 trat ein wichtiger Rechtsakt in Kraft, der die Festlegung der Kriterien für die Anerkennung von Kulturgebieten der Republik Berg-Karabach und die Erstellung der Liste der Kulturgebiete, wie beispielsweise der Stadt Schuschi und das Dorf Mets Tagher umfasste. Die hier lebenden Menschen schufen sowohl in der Vergangenheit als auch heute bzw. nach und nach immaterielle kulturelle Werte und machten die Orte zu Zentren von aktueller, wissenschaftlicher, kultureller und touristischer Bedeutung.

3. Mets Tagher

Mets Tagher ist die einzigartige Siedlung von Arzach, in der viele traditionelle Handwerke wie Teppichweben, Maurerarbeiten, Verputzen und Zimmerei aktiv praktiziert wurden, und es ist die einzige, in der Schmiedekunst bis heute aktiv praktiziert wird. In diesem Dorf befand sich die berühmte Schmiede Namens ›Kazh‹, die in Erinnerung an eine Gruppe berühmter Meister restauriert wurde, deren Namen auf der Vorderseite der Schmiede stehen. Auf dem Territorium des Dorfes befanden sich 18 Denkmäler, die in der staatlichen Liste der unbeweglichen Denkmäler der Geschichte und Kultur der Republik Berg-Karabach eingetragen waren.

In den letzten Jahren haben die Behörden der Republik Berg-Karabach große Schritte in Richtung der Restaurierung und Entwicklung des immateriellen Kulturerbes in Mets Tagher unternommen. In der Gemeinde gab es ein ethnisches Viertel mit einer Teppichwerkstatt und einer Schmiede. Die Zubereitung der traditionellen Arzach-Gerichte wurde ebenfalls in diesem ethnischen Bezirk praktiziert. Heute sind jedoch diese Orte ebenfalls außer Kontrolle der Armenier geraten, und die Weitergabe des kulturellen Erbes wurde so gestört.

4. Die Herausforderungen auf professioneller Ebene

Zu den aktuellen Herausforderungen der Bewahrung immaterieller Kultur gehören: a) die Unzulänglichkeit der durchgeführten Arbeiten zur Erstellung der Listen der geschützten Werte des nicht-materiellen Kulturerbes sowie zur Planung, Umsetzung und Erhaltung von Maßnahmen zur Gewährleistung ihrer Überlebensfähigkeit; b) das Fehlen von Listen des immateriellen Kulturerbes, das noch dringend geschützt werden muss; c) der unbefriedigende Stand der durchgeführten Arbeiten zur Popularisierung des ethnografischen Erbes in der Bevölkerung; d) der nicht regulierte Charakter der Arbeiten zur Digitalisierung von schriftlichen und bereits auf Video aufgezeichneten Materialien, die von wissenschaftlichen und kulturellen Organisationen gespeichert sind; e) das Fehlen systematischer Mechanismen zur Bildung von Pflege und Respekt für das Volkshandwerk sowie zur Wiederbelebung und Entwicklung nationaler Traditionen; f) das Fehlen von Recherchen zur Ermittlung der Rohstoffressourcen und des menschlichen Potenzials des Volkshandwerks und ihrer Zweige in den jeweiligen Ortschaften; g) die Unzulänglichkeit der notwendigen Werkstätten und Studios; h) der Mangel an Rohstoffen, Werkzeugmaschinen und Arbeitsmitteln in bestehenden Werkstätten; i) das Fehlen systematischer Mechanismen zum Verkauf der materiellen Werte der angewandten Volkskunst und des Kunsthandwerks auf dem in- und ausländischen Markt; j) der Mangel an hochqualifiziertem Personal in der Branche; und nicht zuletzt k) die unzureichende Finanzierung dieses Sektors.

5. Empfohlene Maßnahmen

Aufgrund der o.g. Probleme sind unserer Meinung nach folgende Schritte für die Aufbewahrung und Weiterentwicklung des nicht-materiellen Kulturerbes notwendig: a) zuerst die Erstellung der Listen der immateriellen Kulturgüter, die auf dem Territorium der Republik Arzach noch vorhanden sind, und das Ergreifen der erforderlichen Maßnahmen zur Veröffentlichung dieser Informationen; b) die Zusammenstellung der Primärkosten für den Schutz immaterieller Kulturgüter, die unmittelbar geschützt werden müssen, und die Erstellung eines entsprechenden Plans für die bevorstehenden Projekte; c) die Entwicklung von Mechanismen zur Popularisierung des ethnografischen Erbes; d) die vollständige und kontinuierliche Digitalisierung von vorhandenen Schrift- und Videomaterialien, die von wissenschaftlichen und kulturellen Organisationen aufbewahrt wurden; e) die Wiederbelebung und Entwicklung der Volkstraditionen, sowie die Bildung zu respektvollem Umgang mit dem Volkshandwerk, insbesondere bei der Jugend; f) die Identifizierung der Rohstoffe und des menschlichen Potenzials in Bezug auf verschiedene Volkshandwerke und die jeweiligen Zweige; g) die Eröffnung von Werkstätten zur Wiederbelebung und Entwicklung dieses Sektors; h) die Beschaffung der notwendigen Menge an Rohstoffen, Werkzeugmaschinen und Geräten in Ateliers und Betriebsgruppen zum Zwecke der Entwicklung dieses Feldes; i) die Entwicklung und Umsetzung systematischer Mechanismen zum Verkauf der materiellen Werte des angewandten Volkskunsthandwerks auf dem in- und ausländischen Markt; j) die Bereitstellung von hochqualifiziertem Personal für diesen Sektor, sowie die Aufstockung mit Absolventen weiterführender Berufs- und Hochschuleinrichtungen außerhalb der Republik Arzach und qualifizierten lokalen Fachkräften; und schließlich k) die Erhöhung der Finanzierung dieses Feldes im Rahmen des Möglichen.

6. Erwartete Ergebnisse

Die Lösungen der vorgestellten Probleme und Herausforderungen werden gleichzeitig die Erhaltung des immateriellen Kulturerbes und die kontinuierliche Anwendung ihrer ethnischen Werte für die neuen Generationen gewährleisten. Darüber hinaus werden dadurch eine Verbesserung der sozialen Lage beteiligter Meister und junger Auszubildender sowie eine Steigerung der Qualität der von diesen Berufsgruppen erbrachten Dienstleistungen erreichen.

Literaturverzeichnis

- Bräuchler, Birgit, Intangible Cultural Heritage and Peace Building in Indonesia and East Timor, in: Daly P. / Winter T. (Eds.), Routledge Handbook of Heritage in Asia, London-New York 2012, 153–167.
- Davt'yan, K. S., Lərnayin Lərabəli barbaʁayin k'artezə [Die Karte der Dialekte von Berg-Karabach], Erevan 1966.
- International Council of Museum, ICOM in Russia (n.d.), տնտ` <https://icom-russia.com/data/icom-in-russia/> (letzter Zugriff: 23.7.2023).
- Polosyan, A. M., Hadrut'i barbaʁə [Der Dialekt von Hadrut], Erevan 1965.
- Tigranyan, A. H., Arc'axahayut'yan voč' nyut'akan mšakut'ayin žarəngut'yan paštpanut'yan mexanizmnerə [Die Mechanismen der Aufbewahrung des immateriellen Kulturerbe der Armenier von Arzach], in: »Vem« hamahaykakan handes/Mšakuyt', 2021, Nr. 1, 205–225.
- UN, Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention (1954), unter: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20249/volume-249-I-3511-English.pdf> (letzter Zugriff: 23.7.2023).
- UNESCO, Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2003), unter: <https://ich.unesco.org/en/convention> (letzter Zugriff: 23.7.2023).

Autoren

Lernik Hovhannisyān

Stellvertretender Minister für Bildung, Wissenschaft, Kultur und Sport in der Republik Arzach und Senior Lecturer am Lehrstuhl für Geschichte an der Staatlichen Universität von Arzach, Berg-Karabach, lernik1973@mail.ru

Armen Sargsyan, PhD

Rektor der Staatlichen Universität von Arzach, Berg-Karabach, rector@asu.am

Übersetzer: Harutyun G. Harutyunyan

Լեոնիկ Հովհաննիսյան, Արմեն Սարգսյան

Արցախի ոչ նյութական մշակութային ժառանգության կորուստներն ու պահպանման հիմնախնդիրները

1. Ներածություն

2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին Ադրբեջանի կողմից սանձազերծված պատերազմի և նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարության արդյունքում Ադրբեջանի վերահսկողության տակ են անցել Արցախի Հանրապետության կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության ենթակայությանը գործող 10 պետական և 2 ոչ պետական թանգարաններ, որտեղ պահպանվում էին ազգային արժեք ներկայացնող թվով 20885 ցուցանմուշ: «Տիգրանակերտ» պատմահնագիտական պետական արգելոցի շենքն անցել է Ադրբեջանի վերահսկողության տակ, իսկ թանգարանային ֆոնդը՝ 300 ցուցանմուշ, ամբողջությամբ տարահանվել է: «Քաշաթաղի շրջանի երկրագիտական թանգարան»-ի 5797 ցուցանմուշից տարահանվել է հիմնական ֆոնդը՝ թվով 2500 ցուցանմուշ, մեր վերահսկողությունից դուրս է մնացել ցավոք 3297 ցուցանմուշ: «Շուշիի գորգերի մասնավոր թանգարան»-ից տարահանվել է միայն 160 ցուցանմուշ, 700 թանգարանային նմուշ անցել է Ադրբեջանի վերահսկողության տակ:

Բացի դրանից Արցախի վերահսկողությունից դուրս են մնացել 124 կենտրոնական և դպրոցական գրադարաններ՝ 617000 գրքային ֆոնդով, ինչպես նաև Շուշիում գործող «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանը 30000 գրքային ֆոնդով: Պատերազմի հայտնի պատճառներով Արցախի բնակավայրերի արվեստի տարբեր օջախներում են մնացել նաև արցախցի հայտնի նկարիչների ստեղծագործությունները, այդ թվում էին օրինակ՝ Առնոլդ Մելիքսեթյանի ստեղծագործություններից 10 քանդակ և 60 նկար (Հադրութի շրջան, գյուղ Տող), Արծվիկ Լալայանի 100-ից ավել կտավ և 1000-ից ավել գրաֆիկական աշխատանք (Հադրութի շրջան, գյուղ Մեծ Թաղեր), Սամվել Թավադյանի 180 նկար և 20 փայտե աշխատանք, Արտակ Պողոսյանի 15 նկար, Դավիթ Ավագիմյանի 100 նկար, Արտաշես Նազարյանի 50 նկար (քաղաք Շուշի): Մեր վերահսկողությունից դուրս են մնացել նաև Շուշիի Կերպարվեստի պետական թանգարանում ժամանակավոր ցուցադրության մեջ գտնվող գեղանկարիչ Ժակլին Սարգսյանի 30 աշխատանքը և քանդակագործ Սարգիս Բաղդասարյանի 16 քանդակը:

ԱՀ-ը դիմել է մշակութային արժեքների պաշտպանության հարցերով զբաղվող միջազգային տարբեր կազմակերպությունների, այդ թվում՝ Թանգարանների միջազգային խորհրդի Ռուսաստանի կոմիտեին,¹ հակառակորդի վերահսկողության տակ անցած տարածքներում մշակութային արժեքների նկատմամբ իրականացված խախտումների կապակցությամբ, սակայն, առայսօր, որևէ արձագանք չկա:

2. Ոչ նյութական մշակութային ժառանգություն

Ոչ նյութական մշակութային ժառանգությունը հանրության, խմբերի, որոշ դեպքերում առանձին անձանց կողմից որպես իրենց մշակութային ժառանգության մաս ճանաչված, կենցաղում հաստատուն տեղ զբաղեցնող սովորույթները, ավանդույթները, ծեսերը, պատկերացումներն ու արտահայտման ձևերը, գիտելիքներն ու հմտությունները, ինչպես նաև դրանց առնչվող գործիքները, առարկաները, ստեղծագործությունները և տարածքներն են՝ որպես ոչ նյութական մշակութային ժառանգության նյութականացված կրիչներ:

2006 թ. մարտի 20-ին Հայաստանի Հանրապետությունը վավերացրել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մասին»² միջազգային կոնվենցիան՝ հավաստելով իր պատրաստակամությունը ոչ նյութական մշակութային արժեքների պահպանության ուղղությամբ ազգային մշակութային ծրագրերի մշակմանը և միջազգային մշակութային կառույցների հետ համագործակցությանը: 2011 թ. հոկտեմբերի 26-ին ընդունվել է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ոչ նյութական ժառանգության մասին միանման օրենքը: 2013 թ. հաստատվել է ԼՂՀ ոչ նյութական մշակութային արժեքների ցանկերի կազմման չափորոշիչները և ոչ նյութական մշակութային ժառանգության արժեքների ցանկի մասին օրենքից բխող իրավական ակտեր՝ ԼՂՀ անհապաղ պաշտպանության կարիք ունեցող ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ցանկերի գրանցման և կազմման չափորոշիչները, ԼՂՀ մշակութային տարածքների ճանաչման չափորոշիչները: Ցանկի մեջ ընդգրկված էր նաև Արցախի՝ մասնավորապես Հադրութի բարբառը, գորգագործությունը, դարբնությունը, որի հայտնի կենտրոններից էր Շուշի քաղաքն ու Մեծ Թաղեր գյուղը:

Կախված զինված հակամարտության փուլերից՝ ոչ նյութական ժառանգությունը կարող է կրել տարբեր վնասներ: Պատերազմական գործողությունները կարող են փոխակերպական (տրանսֆորմացիոն) ազդեցություն ունենալ համայնքների վրա՝ կասեցնելով նրանց մշակութային գործունեությունը, քանդելով նրանց (խմբի, համայնքի կամ ազգի ներկայացուցչի) գոյության մշակութային հիմքերը: Իսկ

1 International Council of Museum, ICOM in Russia (n.d):

2 ՅՈՒՆԵՍԿՕ, Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մասին:

համայնքների բռնի տարահանումն ու ինքնության տարրերի հեռացումը կարող են անցյալի սոցիալական հիշողության մթազնման պատճառ դառնալ:³

Երբ համայնքները դադարում են ապրել իրենց ոչ նյութական մշակութային ժառանգությամբ կամ եթե որպես ամբողջություն՝ վերանում են, ապա նրանց ժառանգությունը դատապարտված է անհետանալու: Գերմանացի մարդաբան Բ. Բրաուխլերի պնդմամբ՝ «պատերազմների ընթացքում նյութականի վնասը շատ դեպքերում ակնհայտ և տեսանելի է, իսկ ոչ նյութականի վնասն ընդհանրապես անհետացման վտանգի առջև է հայտնվում, և հնարավոր չէ այն գնահատել»:⁴ Այս իմաստով կորուստն ավելի մեծ է՝ ինքնութենական է, քանզի նաև շարունակականության անհնարինության վտանգ կա, որը չէր լինի, եթե համայնքը շարունակեր իր բնականոն կենսագործունեությունը: Այդ իսկ պատճառով մենք ևս չենք կարող վստահ լինել, որ այն նույն գիտելիքը, որ Արցախի ներկայացուցիչը կարող էր ստանալ իր ժառանգությանն անմիջական շփման շնորհիվ, կստանա այլ տարածքում, և իր ստացածի կարևորությունն ու արժեքը նույնը կլինեն:

1954 թ. Հաագայում ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված «Ձինված հակամարտությունների ժամանակ մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին» կոնվենցիան⁵ և 2003 թ. ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի գլխավոր խորհրդատուի կողմից հռչակված «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մասին» կոնվենցիան⁶ դատապարտում են մշակութային արժեքների միտումնավոր ոչնչացումը: Այս կոնվենցիաններում հատկանշական կետերից է այն, որ յուրաքանչյուր համայնքում ստեղծված մշակութային արժեք է հանդիսանում «մարդկության համար մեծագույն նշանակություն ունեցող մշակութային ժառանգություն»:⁷ Հետևաբար դրանց թիրախավորումը և ոչնչացումը ուղղված է ողջ մարդկության մշակութային ժառանգությանը և մարդու իրավունքներին: Այս առումով պետք է նշել, որ առավելապես խախտվում է Արցախի բնակչության մշակութային իրավունքները, որը հավասարազոր է մարդու մյուս իրավունքներին:

2020 թ. պատերազմի հետևանքով Ադրբեյջանի վերահսկողության տակ անցած ԱՀ մի շարք համայնքների՝ Ասկերանի (8), Հադրութի (28), Մարտակերտի (8), Մարտունու (7), Շահումյանի (14), Շուշիի (3), Քաշաթաղի (50) 38000-ից ավելի բնակիչ բռնի տեղահանման պատճառով տարանջատվել է իր սոցիալ-մշակութային արժեքներից, և այդ համայնքների մշակութային ինքնությունը կանգնած է ոչնչացման եզրին, իսկ նրանց ոչ նյութական մշակութային ժառանգությունը դատապարտված է անհետացման:⁸ Օրինակ կարելի է նշել Հադրութի ավանդական թթվի մշակույթը,

3 Տիգրանյան, Արցախահայության ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մեխանիզմները, 205-225:

4 Նույնը, 217: Bräuchler, Intangible Cultural Heritage, 153-167:

5 ՄԱԿ, Ձինված հակամարտությունների ժամանակ մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին:

6 ՅՈՒՆԵՍԿՕ, Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մասին:

7 Նույնը:

8 Տիգրանյան, Արցախահայության ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մեխանիզմները:

Ժենգյալով հացի, գինեգործության մշակույթը և այլն: Այս ոչ նյութական պրակտիկան այլևս չի կարող ունենալ այն նույն մշակութային ենթահողը (տեղական հումք, բնություն, համայնքի գիտելիք), որն ուներ Արցախում, և այս իմաստով նախկին հաղորդեցու համար այլևս հասանելի չէ այն մշակութային տարածքը, որտեղ նա «մուտքի» հնարավորություն ունենալով պետք է ստեղծեր, արարեր ու ապագա սերունդներին փոխանցեր թթվի պատրաստման ոչ նյութական պրակտիկան:⁹ Իսկ Արցախի Մարտունի քաղաքում տեղի էր ունենում նոսան փառատոն, որին մասնակցում էին նաև Մարտունու շրջանի մի շարք այլ համայնքների բնակիչներ, որոնք այսօր չունեն այդ հնարավորությունը, քանզի նրանց բնակավայրերը Ադրբեջանի վերահսկողության ներքո են:

Ինչպես յուրաքանչյուր բարբառ, Ղարաբաղի բարբառը նույնպես կանգնած է կորստյան մեծ վտանգի առաջ, ինչն առավել աճել է վերջին շրջանում՝ կապված նպաստող մի շարք հանգամանքների հետ: Պատերազմից հետո, առավել ևս, Հաղրուծի շրջանի ենթաբարբառը, որ պատկանում է «ա» ճյուղին,¹⁰ ինչպես նաև հակառակորդի վերահսկողության տակ անցած մի շարք գյուղերի բարբառներ, կանգնած են կորստյան մեծ վտանգի առաջ, ինչը պահանջում է նոր քայլեր ձեռնարկել դրանք գործածության մեջ պահելու նպատակով: Այս առումով ծրագրեր են կազմվում՝ մրցույթների, փառատոնների, գրքերի և բառարանների տպագրման ու դրանց հանրահռչակման ուղղությամբ:

Նախկինում, օտարի լծի տակ, մոռացության էր մատնված նաև արցախյան գորգագործական արվեստը: Մինչդեռ Արցախի գորգագործական կենտրոն համարվող Մեծ Թաղեր գյուղի գորգագործությունը դարերի պատմություն ունի, որի փայլուն ապացույցը Իշխանագետի գերեզմանոցում գտնվող մի գերեզմանաքարի վրա քանդակված գորգն է: 19-րդ դարից սկսած թուրքերն արդեն սկսել էին հայկական գորգագործության յուրացման գործընթացը: Մշակութային շղարշ ունենալու համար նրանք մշտապես գողանում էին հայերի ժառանգությունը: 1921 թ.՝ Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցվելուց հետո, Արցախում ևս շարունակվեց մշակութային թալանն ու ջարդը: ԼՂԽ-ում, ինչպես նաև քաղաքական նկատառումներով հայկական ինքնավար մարզից դուրս թողնված պատմական Արցախ և Ուտիք նահանգների, այսինքն՝ Լեռնային ու Դաշտային Ղարաբաղի հայկական գյուղերում պահպանված ձեռագործ գորգերը հավաքագրելու նպատակով Բաքվից հատուկ հրահանգներով ուղարկված առանձին գործակալներ բազմիցս շրջել են զուտ հայկական բոլոր գյուղերը և բնակչությունից հավաքել հին ձեռագործ արվեստի գործերը՝ դրանց դիմաց հանձնելով սովետական գործարաններում արտադրած «նոր» գորգեր: Տասնամյակներ շարունակ ադրբեջանական իշխանությունների վարած քաղաքականությունը ոչ միայն կասեցնում էր գորգագործության զարգացումը Ղարաբաղում, այլև եղած արցախյան ձեռագործ գորգերն էլ դուրս էին բերվում երկրամասից:

9 Նույնը:

10 Պողոսյան, Հաղրուծի բարբառը: Դավթյան, Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը:

Սախբան 2020 թ. պատերազմը Արցախի հանրապետությունում ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պահպանմանն ու տարածմանն ուղղված մի շարք ծրագրեր են իրականացվել, որոնցից հատկանշական են ԱՀ համայնքների միջև «Մշակութային խաչմերուկ» մրցույթ-փառատոնը, Արցախյան գորգարվեստ մրցույթը, Տոհմածառ մրցույթը, դպրոցների միջև Ազգային պար մրցույթ-օլիմպիադան, արցախյան թթվի փառատոնը, խնոցու փառատոնը, որոնք ցանկալի արդյունքներ տվեցին: Բացի այդ 2013 թ. Շուշիում բացվել էր «Ուրաբաղ կարպետ» ընկերությունը, որը գործարաններ ուներ նաև Հադրութում, Ստեփանակերտում և Բերձորում: Իսկ 2014 թ. Շուշիում և Ասկերանում բացվել էին նաև բրուտագործության «Վարպետաց տներ», որտեղ պատրաստվում էին Արցախի հնագիտական վայրերից հայտնաբերված նյութերի կրկնօրինակները: Այնտեղ պարբերաբար անց էին կացվում նաև բրուտագործության միջազգային սիմպոզիումներ:

ԽՍՀՄ-ում մշակույթի բնագավառում տարվող քաղաքականության բնորոշ գիծը համախորհրդային մշակույթի ձևավորումն էր, ուստի զարմանալի չէ, որ խորհրդային տարիներին եկեղեցական տոները և դրանց հետ կապված ժողովրդական ծեսերը, երգերն ու խաղերը հիմնականում մոռացության մատնվեցին, այդ թվում՝ Համբարձման տոնին երգվող ջանգյուլումները: Դրան գումարվեց նաև ԼՂԽՄ-ում Ադրբեյջանի վարած հակահայկական քաղաքականությունը: Եվ արդյունքում՝ ջանգյուլումները ներկայումս գործնականում չեն կիրառվում: Մինչդեռ ջանգյուլումները նշանակալից տեղ են գրավում ժողովրդական բանահյուսության մեջ և նրանց վերականգնումը կրնալայնի հայկական ազգագրական մի խոշոր շրջանի (Արցախ) բանահյուսության պատկերը և կհարստացնի հայ բանահյուսության համազգային գանձարանը:

Ժողովրդի կենսապահովման համակարգում իր առանձնահատուկ տեղն ունի ուտեստը: Այն մարդու հիմնական, ամենօրյա կենսական միջոցներից է և ազգային մշակույթի առավել ավանդութայնությամբ ու կայունությամբ աչքի ընկնող մշակութային տարրերից: Այս շրջանակում կարևոր է նաև զինեգործությունը, որը որպես ոչ նյութական մշակութային արժեք Արցախ աշխարհում դեռ վաղ ժամանակներից կարևորագույն դեր է ունեցել հայ ժողովրդի կյանքում: Վերջին շրջաններում Արցախում՝ առավել ևս Հադրութում գործող «Կատարո» զինու արտադրությունը, նոր թափ էր ստացել: Սակայն պատերազմից հետո դրանք մեծ մասամբ դուրս մնացին հայերի վերահսկողությունից, որը խաթարում է զինեգործական մշակույթի զարգացմանը և սերունդներին փոխանցմանը:

2014 թ. ուժի մեջ է մտել ԼՂՀ մշակութային տարածքների ճանաչման չափորոշիչները սահմանելու և մշակութային տարածքների ցանկը հաստատելու մասին իրավական ակտը, որի մեջ ընդգրկված մշակութային տարածքներ Շուշի քաղաքը և Մեծ Թաղեր գյուղը: Այստեղ ապրողները աստիճանաբար ստեղծել էին ոչ նյութական մշակութային արժեքներ և դարձել զիտական, մշակութային և զբոսաշրջային նշանակության կենտրոններ, ինչը չի կարելի մոռանալ:

3. Մեծ Թաղեր

Մեծ Թաղեր գյուղն Արցախի այն եզակի բնակավայրն է, որտեղ ակտիվ կենցաղավարում էին բազմաթիվ ավանդական արհեստներ՝ գորգագործություն, որմնադրություն, ծեփագործություն, աստաղձագործություն: Այն նաև միակ վայրն է, որտեղ մինչև այսօր ակտիվորեն կիրառվում է դարբնությունը: Գյուղում էր գտնվում «Կաժ» անունով հայտնի դարբնոցը, որը վերականգնվել է ի հիշատակ մի խումբ անվանի վարպետների, որոնց անունները գրված են դարբնոցի ճակատային մասում: Մեծ Թաղեր գյուղի տարածքում էին գտնվում նաև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակում գրանցված 18 հուշարձաններ:

Վերջին տարիներին ԼՂՀ իշխանությունների կողմից որոշակի քայլեր են ձեռնարկվել Մեծ Թաղերում ոչ նյութական մշակութային ժառանգության վերականգնման ու զարգացման ուղղությամբ: Համայնքում գործում էր էթնոթաղամաս՝ գորգագործական արհեստանոցով և դարբնոցով: Էթնոթաղամասում արդեն վերականգնվել էր արցախյան ավանդական ուսեստների պատրաստման գործընթացը: Այսօր այդ տարածքները ևս հայերի վերահսկողությունից դուրս են մնացել և խաթարված է մշակութային ժառանգության ժառանգական փոխանցումը:

4. Մասնագիտական ոլորտի խնդիրները

Ոչ նյութական մշակույթի պահպանման ներկայիս հիմնախնդիրներից են. ա) Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պահպանվող արժեքների ցանկերի կազմման, դրանց կենսունակությունն ապահովող միջոցառումների ծրագրման, ներդրման և պահպանության ապահովման ուղղությամբ կատարվող աշխատանքների անբավարարություն: բ) Անհապաղ պահպանության կարիք ունեցող ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ցանկերի բացակայություն: գ) Բնակչության շրջանում ազգագրական ժառանգության մասսայականացման ուղղությամբ տարվող աշխատանքների անբավարար վիճակ: դ) Գիտական և մշակութային կազմակերպություններում պահվող գրառված, տեսագրված նյութերի թվայնացման ուղղությամբ տարվող աշխատանքների ոչ կանոնակարգված բնույթ: ե) Ժողովրդական արհեստների հանդեպ հոգածության և հարգանքի ձևավորման, ազգային ավանդույթների վերակենդանացման և զարգացման համակարգային մեխանիզմների բացակայություն: զ) Տեղերում ժողովրդական արհեստի ճյուղերի հումքային ռեսուրսների և մարդկային ներուժի բացահայտմանն ուղղված հետազոտությունների բացակայություն: է) Անհրաժեշտ արհեստանոց-ստուդիաների անբավարարություն: ը) Եղած արհեստանոցներում հումքի, հաստոցների և գործիքների պակաս: թ) Ներքին և արտաքին շուկայում ժողովրդական կիրառական

արվեստի ու արհեստների նյութական արժեքների իրացման համակարգային մեխանիզմների բացակայություն: ժ) Ոլորտում ներգրավված բարձրորակ կադրերի պակաս: ի) Ոլորտի ոչ բավարար ֆինանսավորում:

5. Առաջարկվող գործողությունները

Վերոնշյալ խնդիրներից ելնելով՝ ոչ նյութական մշակույթի պահպանման և հետագա զարգացման համար, ըստ մեր կարծաքի, անհրաժեշտ են հետևյալ քայլերը. ա) Նախևառաջ Արցախի Հանրապետության տարածքում դեռևս առկա ոչ նյութական մշակութային արժեքների ցանկերի ստեղծման ու այդ տեղեկատվության հրապարակման նպատակով անհրաժեշտ գործողությունների ձեռնարկում: բ) Անհապաղ պահպանության կարիք ունեցող ոչ նյութական մշակութային արժեքների պահպանության համար առաջնային ծախսերի ճշգրտում և համապատասխան ծրագրի կազմում: գ) Ազգագրական ժառանգության մասսայականացման մեխանիզմների մշակում: դ) Գիտական և մշակութային կազմակերպություններում պահվող գրառված, տեսագրված նյութերի ամբողջական ու շարունակական թվայնացում: ե) Ազգային ավանդույթների վերակենդանացում և զարգացում, ժողովրդական արհեստների նկատմամբ հարգանքի ձևավորում, հատկապես՝ երիտասարդության շրջանում: զ) Ժողովրդական արհեստների և նրանց ճյուղերի հումքային ռեսուրսների և մարդկային ներուժի բացահայտում: է) Ոլորտի վերակենդանացման և զարգացման նպատակով արհեստանոց-ստուդիաների բացում: լ) Ոլորտի զարգացման նպատակով արհեստանոց-ստուդիաներում և գործող խմբակներում անհրաժեշտ քանակությամբ հումքի, հաստոցների և գործիքների ձեռքբերում: թ) Ներքին և արտաքին շուկայում ժողովրդական կիրառական արվեստի ու արհեստների նյութական արժեքների իրացման համակարգային մեխանիզմների մշակում և ներդրում: ժ) Ոլորտը բարձրորակ կադրերով ապահովում համարում հանարապետությունից դուրս միջին մասնագիտական և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների շրջանավարտներով և տեղի որակյալ մասնագետներով: ի) Հնարավորության սահմաններում ոլորտի ֆինանսավորման ավելացում:

6. Ակնկալվող արդյունքները

Առաջադրված խնդիրների ու մարտահրավերների լուծումները նշված ճանապարհով միաժամանակակապահովված ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պահպանումը և թե՛ նոր սերունդների համար իրենց ազգային արժեքների շարունակական կիրառումը: Բացի այդ արդյունքում մենք կստանանք գործող վարպետների ու մասնագիտացող

երիտասարդների սոցիալական վիճակի բարելավում, ինչպես նաև տվյալ խավի կողմից մատուցվող ծառայությունների որակի բարձրացում:

Գրականություն

Bräuchler, Birgit, Intangible Cultural Heritage and Peace Building in Indonesia and East Timor, in: Daly P. / Winter T. (Eds.), Routledge Handbook of Heritage in Asia, London-New York 2012, 153–167:

Դավթյան, Ա., Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Երևան 1966:

International Council of Museum, ICOM in Russia (n.d.), տես՝ <https://icom-russia.com/data/icom-in-russia/> (հարցվել է 23.7.2023):

ՄԱԿ, «Ջինված հակամարտությունների ժամանակ մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին» 1954 թ. Հաագայի կոնվենցիայի երկրորդ արձանագրություն, Հաագա 26 մարտի 1999 թ.,

տես՝ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=31415> (հարցվել է 21.7.2023):

ՅՈՒՆԵՍԿՕ, «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մասին» կոնվենցիա, Նյու Յորք 17 հոկտեմբերի 2003 թ., տես՝ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=31391> (հարցվել է 21.7.2023):

Պողոսյան, Ա. Մ., Հաղործի բարբառը, Երևան 1965:

Տիգրանյան, Ա. Հ., Արցախահայության ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մեխանիզմները, «Վեմ» համահայկական հանդես/Մշակույթ, 2021 թ., N1, էջ 205–225:

Հեղինակներ

Լեռնիկ Հովհաննիսյան

ԱՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարի տեղակալ և Արցախի պետական համալսարանի պատմության ամբիոնի ավագ դասախոս, Ստեփանակերտ, Արցախ, lernik1973@mail.ru

Արմեն Սարգսյան , բանասիր. գիտ. թեկն.

Արցախի պետական համալսարանի ռեկտոր, Ստեփանակերտ, Արցախ, rector@asu.am

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution–ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Alexander Trunk

Der Schutz des kulturellen Erbes in Berg-Karabach (Arzach) aus rechtlicher Sicht

Abstract

The contribution gives a brief overview of the applicable legal rules on the protection of cultural heritage relevant for Nagorno-Karabakh (Artsakh). Such rules are contained in international law (e.g. on the level of the United Nations or on a regional level, e.g. the Council of Europe), but also in national law. Legally speaking, they give protection to the cultural heritage of Artsakh in many directions. As the dominant view of the international community regards Artsakh (despite the different view of Artsakh itself and presumably of the majority of Armenians) as a part of Azerbaijan, also Azerbaijan's laws on the protection of cultural heritage legally apply to Artsakh. This may give some degree of legal protection, despite the cruelties committed in the war. However, the most serious deficiency of international law is its weakness in practical implementation. Legal arguments can, hopefully, support a process of negotiations – however slim the perspectives of negotiations were at the time of the conference for which the contribution was written.

1. Einführung

Die Bedeutung des Schutzes kulturellen Erbes für menschliche Gesellschaften, besonders auch für Völker, deren Zusammengehörigkeitsgefühl und Bestand durch ein gemeinsames kulturelles Erbe geprägt wird, ist uns allen bewusst.¹ Das Ziel dieses Beitrages ist es, die juristischen Aspekte dieses Themas vorzustellen, mit speziellem Bezug auf Arzach (Berg-Karabach).

1.1 Rechtlicher Schutz des kulturellen Erbes als Bestandteil des Schutzes menschlicher Gesellschaften

Zunächst versteht sich natürlich, dass der Schutz kulturellen Erbes mit Hilfe juristischer Instrumente, d.h. durch Rechtsvorschriften und deren Umsetzung, nur einen Ausschnitt aus

¹ Zum Einstieg s. etwa Wikipedia, Cultural heritage (2022) und Bierwerth (2014).

vielen verschiedenen Maßnahmen darstellt, die dem Schutz des Kulturerbes dienen.² Letztlich geht es immer um das Verhalten von Menschen im Umgang mit kulturellem Erbe, und dieses Verhalten wird durch viele Umstände gesteuert. Rechtliche Vorschriften können nur einen Teil zur Verhaltenssteuerung beitragen, und jeder weiß, dass Rechtsvorschriften leicht missachtet werden können. Dies gilt auf innerstaatlicher Ebene ebenso wie zwischen Staaten. Dennoch haben Rechtsvorschriften wesentliche Bedeutung: Sie setzen Maßstäbe für das öffentliche Bewusstsein und können – jedenfalls im Idealfall – auch durchgesetzt werden. Fehlen sie, ist – zwar nicht theologisch oder philosophisch, aber doch juristisch – ‚alles erlaubt‘.³

1.2 Grundbegriffe

Der Titel des Beitrags verwendet den Begriff (Schutz des) ›kulturellen Erbes‹. Für eine juristische Betrachtung ist es zunächst wichtig, möglichst genau zu bestimmen, was mit kulturellem Erbe gemeint ist, denn davon hängt ab, welche rechtlichen Vorschriften auf bestimmte Kulturgegenstände oder vielleicht sogar immaterielle Komponenten menschlicher Kultur Anwendung finden.

Der Begriff ›kulturelles Erbe‹ (cultural heritage, patrimoine culturel) wird in vielen rechtlichen Dokumenten verwendet, aber nie genau definiert.⁴ Kern des kulturellen Erbes sind sogenannte Kulturgüter, d.h. bewegliche Gegenstände oder auch Immobilien, die einen besonderen, nicht nur materiellen Wert für ein Volk oder sogar die gesamte Menschheit haben. Gemeint sind etwa Kunstwerke, Bücher, historische oder künstlerische Denkmäler, Museen, große Bibliotheken oder auch archäologische Stätten.⁵ Besonders wichtige Kulturgüter können nach völkerrechtlichen Verträgen in bestimmte Listen eingetragen werden.⁶ Der Begriff des kulturellen Erbes geht über den Begriff des Kulturguts hinaus und umfasst z.B. auch immaterielle Betrachtungsobjekte wie etwa mündliche Traditionen, Tanz, Theater, Musik, überlieferte soziale Traditionen, traditionelle Handwerkskunst oder Kenntnisse.⁷ Inwieweit solche Komponenten des Kulturerbes geschützt sind und wie dieser Schutz ausgestaltet ist, hängt von unterschiedlichen rechtlichen Regeln ab, z.B. von Konventionen, die im Rahmen der Vereinten Nationen (UNESCO) geschlossen worden sind. Nach der UNESCO-Welterbekonvention von 1972 können auch ganze Ensembles, wie z.B. die Altstadt der mittelalterlichen kroatischen Stadt Dubrovnik,⁸ und archäologische Stätten als Weltkulturerbe

2 Ein Überblick über verschiedene Aspekte des Schutzes kulturellen Erbes findet sich z.B. bei Wikipedia (2022); s.a. European Commission (2022).

3 Vgl. Wikipedia, Recht (2022).

4 Vgl. Heritage for Peace (2022), ferner Cultural Heritage Studies (2022). Die UNESCO-Welterbekonvention von 1972 unternimmt zwar in Art.2 den Versuch einer Begriffsbestimmung, beschränkt sich aber auf eine Aufzählung bestimmter körperlicher Objekte, die von der Konvention erfasst werden, s. Unesco (1972).

5 S. Wikipedia, Kulturgut (2022).

6 S. z.B. für Deutschland Kulturgutschutz Deutschland, Datenbank geschützter Kulturgüter (2022), für die UNESCO-Welterbekonvention Wikipedia, UNESCO Intangible Cultural Heritage Lists (2022), für die ICOM Red Lists Kulturgutschutz Deutschland, ICOM RedLists (2022), allgemein Wikipedia, Kulturgutschutz (2022).

7 S. Wikipedia, Intangible cultural heritage (2022).

8 S. UNESCO, World Heritage Convention. Old City of Dubrovnik (2022).

eingestuft werden.⁹ Der Schutz des Kulturerbes erstreckt sich sogar auf überragende Naturerscheinungen oder Gebiete (sog. Naturerbe).¹⁰

1.3 Strukturen des rechtlichen Schutzes des kulturellen Erbes, insbesondere von Kulturgütern

Die Regelungen zum Schutz des kulturellen Erbes lassen sich in unterschiedlicher Weise systematisieren. Einige Vorschriften gelten z.B. speziell für den Schutz von Kulturgütern bei bewaffneten Konflikten, andere für den Schutz von Kulturgütern generell, d.h. auch und besonders in Friedenszeiten.¹¹ Der Kulturgüterschutz (wie auch der Schutz von Kulturerbe allgemein) umfasst unterschiedliche Instrumente: von der Dokumentation (z.B. durch Aufnahme in Listen) bis zu bestimmten Geboten oder Verboten. Einige spezielle Regelungen befassen sich mit illegalem Export von Kulturgut in andere Länder und sehen z.B. eine Rückführung in das Herkunftsland vor. Auch strafrechtliche Verantwortlichkeiten sind z.T. vorgesehen.¹² Viele dieser Vorschriften können auf das Kulturerbe von Arzach Anwendung finden.

Im Folgenden soll zunächst ein Überblick über einige Regelungen gegeben werden, die für Arzach besonders relevant sein dürften. Danach werde ich diese Regelungen auf ihre Anwendbarkeit in der aktuellen besonderen Lage hin prüfen. Wichtig ist dabei, dass die Regelungen allein – auch aus juristischer Sicht – kein vollständiges Bild des Kulturerbeschutzes geben, sondern dass es vor allem auch auf die Praxis ihrer Anwendung ankommt. Diese Praxis kann von Gerichten oder Schiedsgerichten stammen, aber auch von Behörden, Nichtregierungsorganisationen, Unternehmen oder sogar Einzelpersonen, die sich für den Schutz von Kulturgut einsetzen. Das Recht hat insoweit nur eine ergänzende Funktion.

2. Überblick zu den Rechtsgrundlagen des Kulturgüterschutzes

Die formellen rechtlichen Regelungen über den Schutz kulturellen Erbes finden sich einerseits im Völkerrecht, vor allem in Staatsverträgen,¹³ andererseits im Recht einzelner Staaten, z.B. im Recht von Armenien und, für Arzach auch relevant, von Aserbaidschan.¹⁴

⁹ Vgl. UNESCO, World Heritage Convention. Lists (2022).

¹⁰ Art. 2 Welterbekonvention. S. hierzu UNESCO, World Heritage Convention. Natural Properties (2022).

¹¹ S. näher Odendahl (2005), passim.

¹² Einen umfassenden Überblick gibt Anton (2010).

¹³ Zur Frage, inwieweit auch das Völkergewohnheitsrecht Regeln zum Kulturgüterschutz enthält, s. Odendahl (2005), 169–171.

¹⁴ Das Recht der Europäischen Union hat für Arzach nur mittelbare Bedeutung, soweit beispielsweise vor Gerichten von EU-Staaten (oder Gerichten anderer Staaten) EU-Recht anwendbar sein sollte. Dies ist nicht ausgeschlossen, denn die EU-Vorschriften können auch Sachverhalte mit Bezug auf Arzach erfassen. Arzach selbst ist natürlich, wie auch Armenien, nicht an EU-Recht gebunden.

2.1 Völkerrecht

a) Haager Übereinkommen 1954 über den Schutz von Kulturgut bei bewaffneten Konflikten

Der angesichts des Kriegs von 2020 für Arzach wohl wichtigste Vertrag über Kulturgüterschutz ist das ›Haager Übereinkommen vom 14.5.1954 für den Schutz von Kulturgut bei bewaffneten Konflikten‹.¹⁵ Es schützt bewegliche und unbewegliche Kulturgüter, also z.B. auch Kunstgegenstände, Bücher oder Kirchen gegen Beschädigung oder Zerstörung im Rahmen von Kriegshandlungen. Das Abkommen sieht entsprechende Verbote und Gebote zu Schutzhandlungen vor. Allerdings findet das Abkommen grundsätzlich nur auf internationale Konflikte Anwendung.¹⁶ In einem (2.) Protokoll aus dem Jahr 1999 wurde seine Anwendung aber auch auf innerstaatliche bewaffnete Konflikte ausgedehnt.¹⁷ Sowohl Armenien als auch Aserbaidschan haben das Grundabkommen von 1954 und auch das Protokoll von 1999 ratifiziert.¹⁸ Das Abkommen von 1954 findet daher auf den Krieg zwischen Aserbaidschan und Arzach Anwendung, auch wenn man den Konflikt – da Arzach von der Staatengemeinschaft nicht als Staat anerkannt ist (auch nicht von Armenien) – als einen Konflikt innerhalb Aserbaidschans qualifiziert.¹⁹ Eine Schwäche des Haager Abkommens von 1954 besteht darin, dass es über keinen eigenen Durchsetzungsmechanismus verfügt. Es wird zwar von den Vereinten Nationen, genauer: der Organisation der Vereinten Nationen für Bildung, Wissenschaft, Kultur und Kommunikation (UNESCO) administriert, diese ist aber im Prinzip auf freiwillige Kooperation durch die Staaten angewiesen. In den Massenmedien wurde bereits vor einiger Zeit mitgeteilt, dass die UNESCO auf Antrag Armeniens eine Erkundungsmision nach Arzach plant, um Mitteilungen über eine Entweihung armenischer Denkmäler durch aserbaidschanische Stellen in den von Aserbaidschan 2020 rückeroberten Gebieten nachzugehen; diese Mission scheint aber bisher am Widerstand von Aserbaidschan zu scheitern.²⁰ Eine solche Mission und sich daraus ergebende Feststellungen hätten sicher eine spürbare politische Wirkung, Aserbaidschan kann aber nicht unmittelbar zu ihrer Umsetzung gezwungen werden.

Verstöße gegen das Haager Kulturschutzübereinkommen können innerhalb der UN von verschiedenen Stellen gerügt werden, z.B. vom UN-Sonderberichterstatter zu kulturellen Rechten²¹ oder vom ›Intergovernmental Committee for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict‹.²² Denkbar ist auch eine Klage beim Internationalen Ge-

15 UNESCO (1954). Allgemein zu diesem Übereinkommen Wikipedia, Haager Konvention (2022).

16 Art.18 des Übereinkommens. Art. 19 des Übereinkommens sieht bei nicht-internationalen Konflikten (nur, aber immerhin) eine eingeschränkte Anwendung des Abkommens vor.

17 Fedlex, Zweites Protokoll zum Haager Abkommen (2022).

18 S. UNESCO, The Hague Convention. States Parties (2022).

19 S. Wikipedia, Bergkarabachkonflikt (2022). Dies schließt freilich nicht aus, Arzach partielle Völkerrechtsfähigkeit zuzuerkennen, s. Luchterhandt (2021). Für die Anwendung des Haager Übereinkommens kommt es auf diese Frage aber wohl nicht an.

20 S. Саркисян / Амбарцумян (2022) und HETQ (2022), s.a. Clare O'Hagan (2020).

21 S. OHCHR (2022).

22 S. UNESCO, 1954 Convention Second Protocol (2022); für eine Erklärung dieses Komitees zu Arzach s. UNESCO (2020).

richtshof (IGH) der Vereinten Nationen – grundsätzlich nur bei Zustimmung der betreffenden Staaten, in einigen Fällen aber auch ohne konkrete Zustimmung, wenn z.B. die Verletzung bestimmter Konventionen gerügt wird. So hat der IGH am 7. Dezember 2021 im Rahmen eines Verfahrens von Armenien gegen Aserbaidschan aufgrund der Anti-Rassendiskriminierungs-Konvention²³ eine einstweilige Anordnung gegen Aserbaidschan erlassen, die sich auf den Schutz von Kulturgut bezieht.²⁴ Auch eine Zuständigkeit des Internationalen Strafgerichtshofs²⁵ oder nationaler Strafverfolgung²⁶ kommt grundsätzlich in Betracht, letztere allerdings nur selten.

b) Europäisches Kulturabkommen 1954 (Europarat)

Ein weiterer grundlegender Vertrag zum Kulturgüterschutz, diesmal ohne Beschränkung auf bewaffnete Konflikte, ist das ebenfalls im Jahr 1954 vom Europarat verabschiedete *Europäische Kulturabkommen*.²⁷ Dieses Abkommen sieht u.a. eine generelle Verpflichtung der Vertragsstaaten zum Schutz der »unter ihrer Kontrolle befindlichen« europäischen Kulturgüter vor (Art. 5). Die Anwendung des Europäischen Kulturabkommens wird von den Organen des Europarates überwacht, insbesondere durch das speziell für Kulturfragen eingerichtete »Steuerungskomitee für Kultur, Erbe und Landschaft« (CDCPP).²⁸ Die Überwachungsmechanismen sind daher hier etwas stärker ausgeprägt als beim Haager Kulturschutzübereinkommen, aber immer noch sehr sanft. Ein direkter Zugang zum Europäischen Gerichtshof für Menschenrechte²⁹ ist wegen einer Verletzung des Kulturübereinkommens nicht gegeben, außer wenn zugleich eine Verletzung der Europäischen Menschenrechtskonvention gegeben sein sollte. Der informelle Einfluss des Europarates, ebenso wie im Fall des Haager Übereinkommens der UNESCO, sollte aber nicht unterschätzt werden. Um die Effizienz des Kulturgüterschutzes zu verstärken, hat der Europarat im Jahr 2017 eine Konvention »über Straftaten im Zusammenhang mit Kulturgut«³⁰ ausgearbeitet, die u.a. eine Strafverfolgung für die Beschädigung, Zerstörung oder den Diebstahl von Kulturgütern vorsieht, aber noch nicht in Kraft getreten ist.

23 S. Wikipedia, Internationales Übereinkommen (2022).

24 S. International Court of Justice (2021).

25 S. Wikipedia, Internationaler Strafgerichtshof (2022).

26 Für einen neuen Fall der Strafverfolgung eines syrischen Asylbewerbers in Deutschland wegen von ihm durchgeführter Folterungen in Syrien s. Haufe Online Redaktion (2022).

27 Fundstelle: Council of Europe (1954); s. Wikipedia, Europäisches Kulturabkommen (2022). Armenien und Aserbaidschan sind Vertragsstaaten dieses Abkommens. Hinzu kommen weitere Übereinkommen des Europarates zu kulturellen Fragen, s. Council of Europe, Cultural and Cultural Heritage Standards (2022).

28 S. Council of Europe, CDCPP (2022).

29 Council of Europe, Der Europäische Gerichtshof für Menschenrechte (2022).

30 Council of Europe (1985).

c) Europäische Menschenrechtskonvention

Die Europäische Menschenrechtskonvention (EMRK) von 1950,³¹ die bereits kurz angesprochen wurde,³² schützt auch Grundrechte, die der kulturellen Sphäre zugerechnet werden können (»kulturelle Grundrechte«), insbesondere das Grundrecht auf Gedanken, Gewissens- und Religionsfreiheit (Art. 9), das Diskriminierungsverbot (Art. 14 und Art. 1 12. Zusatzprotokoll), das Recht auf Bildung (Art. 2 1. Zusatzprotokoll). Auch das Grundrecht auf Eigentum (Art. 1 1. Zusatzprotokoll) kann Kulturgüter schützen. Die Europäische Menschenrechtskonvention hat im Vergleich zu dem Kulturabkommen von 1954 den Vorteil, dass sie mit dem besonderen Durchsetzungsmechanismus der Klagemöglichkeit beim Europäischen Gerichtshof für Menschenrechte in Straßburg ausgestattet ist. Diese Klagemöglichkeit besteht allerdings nur bei individuellen Grundrechtsverletzungen. Juristische Personen (auch Kirchen und andere Religionsgemeinschaften)³³ und Personengruppen sind aber klagebefugt (Art. 34 EMRK). Sollte also beispielsweise von aserbaidsschanischer Seite eine Kirche entweiht oder beschädigt werden, die der Armenischen Apostolischen Kirche gehört, kommt eine Klage beim Europäischen Gerichtshof für Menschenrechte in Betracht. Unmittelbare Vollstreckungsmöglichkeiten gegen Aserbaidschan bestehen auch in diesem Fall nicht, aber das Gericht kann Aserbaidschan beispielsweise zur Leistung von Schadensersatz verurteilen. Ferner ist die Öffentlichkeitswirkung eines Urteils nicht ohne Bedeutung.

d) Weitere UNESCO-Übereinkommen

Potenziell relevant für Arzach sind ferner das UNESCO-Übereinkommen zur Erhaltung des immateriellen Kulturerbes von 2003³⁴ und das UNESCO-Übereinkommen über den Schutz und die Förderung der Vielfalt kultureller Ausdrucksformen von 2005.³⁵ In beiden Fällen sind sowohl Armenien als auch Aserbaidschan Vertragsparteien, aber beide Übereinkommen enthalten keine besonderen Durchsetzungsmechanismen.

e) Restitutionsregelungen

Eine spezielle Thematik des Kulturgüterschutzes sind Restitutionsregeln, d.h. Vorschriften über eine Rückführung von Kulturgut in das Herkunftsland, z.B. wenn Kulturgüter im Verlauf bewaffneter Konflikte oder in anderem Zusammenhang illegal außer Landes gebracht wurden. Die UNESCO hat hierfür eine spezielle Konvention ausgearbeitet, das »Übereinkommen über Maßnahmen zum Verbot und zur Verhütung der unzulässigen Einfuhr, Ausfuhr und Übereignung von Kulturgut« von 1970.³⁶ Auch an diesem Übereinkommen sind

31 European Court of Human Rights / Council of Europe (2021).

32 S. Wikipedia, Internationaler Strafgerichtshof (2022).

33 Dies umfasst auch Religionsgemeinschaften, s. etwa das Urteil des EGMR vom 20.2.2020 im Verfahren CASE OF RELIGIOUS COMMUNITY OF JEHOVAH'S WITNESSES v. ASERBAIDSCHAN, European Court of Human Rights (2020).

34 UNESCO (2003).

35 UNESCO (2005).

36 UNESCO (1970).

Armenien und Aserbaidschan als Vertragspartner beteiligt, übrigens auch Deutschland und viele weitere Staaten.³⁷

2.2 Einzelstaatliches Recht

Außer in völkerrechtlichen Abkommen ist der Schutz des kulturellen Erbes selbstverständlich auch im Recht einzelner Staaten geregelt. Sowohl Armenien als auch Aserbaidschan verfügen über Grundlagengesetze über die Kultur,³⁸ die auch den Schutz kulturellen Erbes vorsehen. Für einige Sonderbereiche sind ergänzende Regelungen ausgearbeitet, z.B. für die Ein- und Ausfuhr von Kulturgütern.³⁹ Ergänzend gelten allgemeine Bestimmungen des Zivilrechts, des Verwaltungsrechts und des Strafrechts, etwa wenn Kulturgut zerstört oder gestohlen oder illegal ausgeführt wird.

Das armenische Kulturgesetz schützt insbesondere auch »armenische Kultur«. Damit dürften wohl auch armenische Kulturgüter in Arzach vom Schutz des Gesetzes erfasst sein. Das Sondergesetz über die Ein- und Ausfuhr von Kulturgütern bezieht sich nach seinem Wortlaut aber nur auf das Territorium der Republik Armenien, d.h. es erfasst Arzach nicht.

Das aserbaidschanische Kulturgesetz enthält keine Sondervorschriften über Berg-Karabach. Da Arzach aus aserbaidschanischer Sicht ein Teil Aserbaidschans ist, entspricht es der Gesetzeslogik, wenn Aserbaidschan in bezug auf Kulturgüter in Arzach die Vorschriften seines eigenen Gesetzes einzuhalten verpflichtet ist. Ob dies praktisch durchzusetzen ist, ist eine andere Frage. Umgekehrt ist davon auszugehen, dass aus aserbaidschanischer Sicht auch die Ausfuhr armenischer Kulturgüter von Arzach nach Armenien untersagt ist. Dies birgt ohne Zweifel Konfliktpotenzial, zumal wenn aus armenischer Sicht die Gefahr besteht, dass Aserbaidschan die armenischen Kulturgüter in Arzach nicht pflichtgemäß behandelt.

In der im Internet verfügbaren Aufstellung von Gesetzen von Arzach konnte ich keine Regelung über den Schutz von Kulturgütern finden.⁴⁰ Da Arzach von der internationalen Staatengemeinschaft nicht als Staat anerkannt wird, hätte eine solche Regelung ohnehin grundsätzlich nur Bedeutung innerhalb von Arzach. Es ist aber darauf hinzuweisen, dass die

37 Z.Zt. 143 Vertragsstaaten, s. UNESCO, About 1970 Convention (2022).

38 Armenien: Gesetz der Republik Armenien vom 18.12.2002 über Grundlagen der Gesetzgebung über die Kultur, ЗАКОНОДАТЕЛЬНОСТЬ СТРАН СНГ, ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ. Об основах культурного законодательства (2022). S. dazu z.B. auch Kulturminister der Republik Armenien (2015). Aserbaidschan: Gesetz der Republik Aserbaidschan »Über die Kultur« vom 21.12.2012, ЗАКОНОДАТЕЛЬНОСТЬ СТРАН СНГ, ЗАКОН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ. О культуре (2022), ferner ЮРИСТ (2022) und КОНТИНЕНТ (2022).

39 In Armenien: besonderes Gesetz über die Ein- und Ausfuhr von Kulturgütern vom 29.12.2004, Unesco (2004), ferner ЗАКОНОДАТЕЛЬНОСТЬ СТРАН СНГ, ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ. О вывозе и ввозе культурных ценностей (2022): das Gesetz bezieht sich nur auf die Ausfuhr aus dem Territorium der Republik Armenien (Art.5). Arzach ist dort nicht angesprochen. Aserbaidschan regelt die Ausfuhr von Kulturgütern in Art.424 des Kulturgesetzes, die Bestimmung wird durch untergesetzliche Bestimmungen ergänzt, s. ЗАКОНОДАТЕЛЬНОСТЬ СТРАН СНГ, Правила перемещения культурных ценностей через таможенную границу Азербайджанской Республики (2009) und Иззет (2014). Da nach Auffassung Aserbaidschans und der internationalen Gemeinschaft Arzach zum Territorium Aserbaidschans gehört, ist die Ausfuhr von Kulturgütern auch z.B. nach Armenien grundsätzlich verboten. Nach Mitteilungen in Medien besteht Aserbaidschan nachdrücklich auf dieser Position.

40 Vgl. die Beiträge von Lernik Hovhannysyan und Armen Sargsyan im vorliegenden Band.

Rechtsstellung sogenannter nicht anerkannter Staaten im Völkerrecht, aber auch im Internationalen Privat- und Verfahrensrecht anderer Staaten viele ungeklärte Fragen aufwirft.⁴¹

3. Bedeutung für Arzach

Welche Bedeutung hat diese Rechtslage für Arzach?

Der positive Ausgangspunkt ist, dass sowohl nach Völkerrecht als auch (grundsätzlich) nach dem einzelstaatlichen Recht Armeniens und Aserbaidischans Kulturgüter in Arzach rechtlich geschützt sind. Die Möglichkeit zur Durchsetzung dieses Schutzes ist jedoch sehr schwach ausgestaltet. Im Wesentlichen stehen derzeit nur auf freiwillige Befolgung durch Aserbaidischan setzende Schutzinstrumente zur Verfügung. Diese müssen nicht erfolglos sein. Ein Beispiel ist die bereits erwähnte einstweilige Anordnung des Internationalen Gerichtshofs vom 7. Dezember 2021, in der Aserbaidischan aufgefordert wird, Beschädigungen oder Zerstörungen von armenischem Kulturgut in den von Aserbaidischan zurückeroberten Territorien von Arzach nicht zuzulassen.⁴² Aserbaidischan bestreitet, dass solche Beschädigungen oder Zerstörungen vorgekommen seien. Allenfalls seien »armenische Fälschungen« beseitigt worden. Da der Internationale Gerichtshof über keine Vollstreckungsbefugnisse verfügt, bleibt im Ergebnis letztlich wieder nur ein Bemühen um eine einvernehmliche Lösung.

Stärker ist die Position Armeniens, wenn durch die Politik Aserbaidischans individuelle Schutzgüter in Arzach betroffen sind. Hier steht immerhin der Weg zum Europäischen Gerichtshof für Menschenrechte zur Verfügung.

Schwierige Fragen können sich auch stellen, wenn Kulturgut aus Arzach nach Armenien oder Aserbaidischan oder in Drittstaaten verbracht worden sein sollte oder dies in Zukunft geschehen würde. Man kann fast sicher davon ausgehen, dass in diesem Fall Aserbaidischan und Armenien konkurrierende Ansprüche auf solche Kulturgegenstände geltend machen würden. Sollten sich die Aussagen bewahrheiten, dass Aserbaidischan armenische Kulturgüter in Arzach entweder bewusst beschädigt oder solche Beschädigungen duldet, würde dies sicher die Position Armeniens vor Gerichten im Ausland auf Überführung solcher Kulturgüter nach Armenien (anstelle von Arzach) stärken. Im Vergleich zu Schäden an Gegenständen in Arzach ist dies aber ein vergleichsweise kleines Thema.

Auf politischer Ebene, wenngleich wesentlich gestützt auf rechtliche Elemente, ist die Resolution des Europäischen Parlaments vom 10. März 2022 hervorzuheben, in der die Zerstörung armenischer Kulturgüter in Arzach durch Aserbaidischan mit deutlichen Worten verurteilt wurde und beide Seiten zum Schutz des kulturellen Erbes in Arzach aufgefordert

⁴¹ S. dazu Trunk/Trunk-Fedorova/Rogozina (im Erscheinen, 2024).

⁴² International Court of Justice (2021).

werden.⁴³ Die Europäische Kommission hat aus dieser Resolution aber bislang keine sichtbaren Konsequenzen gezogen.⁴⁴ Der Rat der EU versucht jedoch, sich als Forum für Friedensverhandlungen zwischen Armenien und Aserbaidschan zu etablieren.⁴⁵ In diesem Rahmen dürfte auch der Schutz des kulturellen Erbes in Arzach zur Sprache kommen.

Mein Resümee ist daher: Die Rechtslage zum Schutz von Kulturgütern ist für Armenien bzw. Arzach eigentlich günstig. Dies sollte auch die Stellung Armeniens zu dieser Thematik bei Verhandlungen über einen Friedensvertrag mit Aserbaidschan, von denen man in den Medien gelegentlich liest,⁴⁶ stützen. Sowohl die EU als auch die Organisation für Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa (OSZE)⁴⁷ werden die Position Armeniens hierzu sicher unterstützen. Eine einvernehmliche Lösung wäre m.E. auch im Interesse von Aserbaidschan, denn letztlich ist der Erhalt der Kulturgüter und des kulturellen Erbes in Arzach im Interesse aller im Kaukasus lebenden Nationen. Wenn eine Aussöhnung gelingen soll, muss auch die Frage des kulturellen Erbes in einer für alle akzeptablen Weise gelöst werden. Das ist dann nicht nur eine kulturelle, sondern auch eine politische Frage.

Literaturverzeichnis

- Anton, Michael, Handbuch Kulturgüterschutz und Kunstrestitutionsrecht. 3 Bände, Berlin/New York 2010.
- Bierwerth, Gesa, Kulturerbe, in: Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 2014, unter: <https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/begriffe/kulturerbe> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Council of Europe, Culture and Cultural Heritage Standards, unter: <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/standards> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Council of Europe, Der Europäische Gerichtshof für Menschenrechte, unter: <https://www.coe.int/de/web/portal/gerichtshof-fur-menschenrechte> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Council of Europe, Europäisches Kulturabkommen, 1954, unter: <https://rm.coe.int/16800645a1> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Council of Europe, Europäisches Übereinkommen über Straftaten im Zusammenhang mit Kulturgut, 1985, unter: <https://rm.coe.int/168007a099> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Council of Europe, Steering Committee for Culture, Heritage and Landscape (CDCPP), unter: <https://www.coe.int/en/web/cdcpp-committee> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Cultural Heritage Studies: Academic Research, Policy, Management, The Concept and History of Cultural

43 S. European Parliament (2022).

44 Über die Gründe lässt sich spekulieren; in den Medien wird oft vermutet, das Interesse der EU an Öl- und Gaslieferungen Aserbaidschans angesichts des derzeitigen Ukrainekriegs und des EU-Ölembargos gegen Russland spiele hier eine wesentliche Rolle, s. Sukiasyan (2022).

45 S. Turan (2022).

46 S. etwa jüngst Lewis / Whitcomb (2022). Wie ernst gemeint derartige Verhandlungen sind, wenn gleichzeitig über erneute militärische Zusammenstöße zwischen Aserbaidschan und Armenien berichtet wird, und der aserbaidschanische Präsident Anspruch auf weite Territorien Armeniens erhebt, muss offenbleiben.

47 Zur (bislang leider weithin erfolglosen) Rolle der OSZE zur Beilegung des Berg-Karabach-Konflikts im Rahmen der sog. Minsk Group s. OSCE, OSCE Minsk Group (2022). In einem Gemeinsamen Statement der Ko-Vorsitzenden der Minsk Group vom 7.12.2021 wurde u.a. auch der Schutz kultureller Stätten in Arzach angesprochen, OSCE Minsk Group (2021), aber spätestens seit dem Beginn des Ukraine-Kriegs (24.2.2022) scheint die Arbeit der Minsker Gruppe bis auf weiteres gelähmt.

- Heritage, unter: <https://culturalheritagestudies.ceu.edu/concept-and-history-cultural-heritage> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- European Comission, Was tut die EU für das Kulturerbe in Europa?, unter: <https://culture.ec.europa.eu/de/cultural-heritage/initiatives-and-success-stories/mapping-eu-support-for-cultural-heritage-in-europe> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- European Court of Human Rights, CASE OF RELIGIOUS COMMUNITY OF JEHOVAH'S WITNESSES v. AZERBAIJAN, 2020, unter: <https://laweuro.com/?p=10407> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- European Court of Human Rights / Council of Europe, Die Europäische Menschenrechtskonvention, 2021, unter: https://www.echr.coe.int/documents/convention_deu.pdf (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- European Parliament, European Parliament resolution of 10 March 2022 on the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh, 2022, unter: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0080_EN.html (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Haufe Online Redaktion, Historisches Urteil im Staatsfolterprozess gegen einen geflohenen Syrer, 2022, unter: https://www.haufe.de/recht/weitere-rechtsgebiete/strafrecht-oeffentl-recht/urteil-des-olg-koblenz-im-staatsfolterprozess-gegen-einen-syrer_204_559374.html (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Heritage for Peace, What is cultural heritage, unter: <https://www.heritageforpeace.org/heritage-for-peace/what-is-cultural-heritage> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- HETQ, investigative journalists, Armenia's UNESCO Representative Says Mission to Karabakh is Needed, 2022, unter: <https://hetq.am/en/article/149172> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- International Court of Justice, Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan), 2021, unter: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/180/180-20211207-PRE-01-00-EN.pdf> (letzter Zugriff: 15.12.2022).
- Kulturgutschutz Deutschland, Datenbank geschützter Kulturgüter, unter: https://www.kulturgutschutz-deutschland.de/DE/3_Datenbank/dbgeschuetzter-kulturgueter_node.html (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Kulturgutschutz Deutschland, ICOM RedLists, unter: https://www.kulturgutschutz-deutschland.de/EN/EverythingAboutTheProtectionOfCulturalProperty/LegalBases/Non-governmentalInitiatives/ICOM-RedLists/icomredlists_node.html (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Kulturminister der Republik Armenien, Доклад Министра культуры Республики Армения, Председателя Совета по культурному сотрудничеству государств – участников СНГ А. С. Погосян «О государственной политике в области культуры в Республике Армения» на заседании Совета (10 июля 2015 года), 2015, unter: <https://e-cis.info/cooperation/3143/78529/?ysclid=15fcqvmg376011238> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Lewis, Simon / Whitcomb, Dan, Blinken hosts Armenia and Azerbaijan ministers, praises ›courageous steps‹, 2022, unter: <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/blinken-says-armenia-azerbaijan-making-courageous-steps-toward-peace-2022-11-07/> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Luchterhandt, Otto, Meinung: Das Völkerrecht und der Berg-Karabach-Konflikt, 2021, unter: <https://www.bpb.de/themen/kriege-konflikte/dossier-kriege-konflikte/344244/meinung-das-voelkerrecht-und-der-berg-karabach-konflikt/> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Odendahl, Kerstin, Kulturgüterschutz, Tübingen 2005.
- O'Hagan, Clare, Nagorno-Karabakh: Reaffirming the obligation to protect cultural goods, UNESCO proposes sending a mission to the field to all parties, 2020, unter: <https://en.unesco.org/news/nagorno-karabakh-reaffirming-obligation-protect-cultural-goods-unesco-proposes-sending-mission> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- OHCHR, Special Rapporteur in the field of cultural rights, unter: <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-cultural-rights> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- OSCE, OSCE Minsk Group, unter: <https://www.osce.org/mg> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- OSCE Minsk Group, Joint Statement by the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries, 2021, unter: <https://www.osce.org/minsk-group/507320> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Sukiasyan, Narek, Alles für's Gas, 2022, unter: <https://www.ipg-journal.de/regionen/europa/artikel/alles-fuers-gas-6193/> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Trunk, Alexander, Marina Trunk-Fedorova, Anastasiia Rogozina (eds.), Non-Recognized States in the Post-Soviet Region under International Trade Law, Private International Law and International Civil Procedure (im Erscheinen, 2024).
- Turan, Rabia İclal, Azerbaijan, Armenia to start process for peace talks: EU's Michel. Aliyev, Pashinyan also decided to convene Joint Border Commission, says European Council president after 3-way meeting in Brussels, 2022, unter: <https://www.aa.com.tr/en/europe/azerbaijan-armenia-to-start-process-for-peace-talks-eu-s-michel/2557261> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- UNESCO, About 1970 Convention, unter: <https://en.unesco.org/fightrafficking/1970> (letzter Zugriff: 15.11.2022).

- UNESCO, CONVENTION CONCERNING THE PROTECTION OF THE WORLD CULTURAL AND NATURAL HERITAGE, 1972, unter: <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- UNESCO, Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention, 1954, unter: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-cultural-property-event-armed-conflict-regulations-execution-convention> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- UNESCO, Convention on Diversity of Cultural Expressions, 2005, unter: <https://en.unesco.org/creativity/convention/texts> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- UNESCO, Declaration of the Committee for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict of the Second Protocol to The Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict – ensuring cultural property protection in and around Nagorno-Karabakh and setting-up an independent technical mission, 2020, unter: https://en.unesco.org/sites/default/files/en_15_com_declaration_haut-karabakh_final_1.pdf (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- UNESCO, Haager Abkommen für den Schutz von Kulturgut bei bewaffneten Konflikten, 1954, bei: Fedlex. Die Publikationsplattform des Bundesrechts, unter: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1962/1007_1041_1045/de (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- UNESCO, Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, 2003, unter: <https://ich.unesco.org/en/convention> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- UNESCO, The Hague Convention. States Parties, unter: <https://en.unesco.org/protecting-heritage/convention-and-protocols/states-parties> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- UNESCO, Übereinkommen über Maßnahmen zum Verbot und zur Verhütung der unzulässigen Einfuhr, Ausfuhr und Übereignung von Kulturgut, 1970, unter: https://www.unesco.de/sites/default/files/2018-03/1970_Ma%C3%9Fnahmen_zum_Verbot_und_zur_Verh%C3%BCtung_der_unzul%C3%A4ssigen_Einfuhr_Ausfuhr_%C3%9C%C3%BCbereignung_von_Kulturgut_0.pdf (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- UNESCO, World Heritage Convention. Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage and the Register of good safeguarding practices, unter: <https://ich.unesco.org/en/lists> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- UNESCO, World Heritage Convention. Old City of Dubrovnik, unter: <https://whc.unesco.org/en/list/95/> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- UNESCO, World Heritage Convention. World Heritage List. Natural Properties, unter: <https://whc.unesco.org/en/list/?type=natural> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- UNESCO, Zweites Protokoll zum Haager Abkommen von 1954 für den Schutz von Kulturgut bei bewaffneten Konflikten, 1999, bei: Fedlex. Die Publikationsplattform des Bundesrechts, unter: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2005/29/de> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- UNESCO, 1954 Convention Second Protocol Committee Emphasizes Protecting Heritage for Peace, unter: <https://www.unesco.org/en/articles/1954-convention-second-protocol-committee-emphasizes-protecting-heritage-peace> (letzter Zugriff: 15.12.2022).
- UNESCO, ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ. О ВЫВОЗЕ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ, 2004, unter: https://ru.unesco.org/sites/default/files/armenia-law1042_2004_rusorof.pdf (letzter Zugriff: 2022).
- Wikipedia, Bergkarabachkonflikt. International, 2022, unter: <https://de.wikipedia.org/wiki/Bergkarabachkonflikt#International> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Wikipedia, Cultural heritage, 2022, unter: https://en.wikipedia.org/wiki/Cultural_heritage (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Wikipedia, Europäisches Kulturabkommen, 2022, unter: https://de.wikipedia.org/wiki/Europ%C3%A4isches_Kulturabkommen (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Wikipedia, Haager Konvention zum Schutz von Kulturgut bei bewaffneten Konflikten, 2022, unter: https://de.wikipedia.org/wiki/Haager_Konvention_zum_Schutz_von_Kulturgut_bei_bewaffneten_Konflikten (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Wikipedia, Intangible Cultural Heritage, 2022, unter: https://en.wikipedia.org/wiki/Intangible_cultural_heritage (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Wikipedia, Internationaler Strafgerichtshof, 2022, unter: https://de.wikipedia.org/wiki/Internationaler_Strafgerichtshof (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Wikipedia, Internationales Übereinkommen zur Beseitigung jeder Form von Rassendiskriminierung, 2022, unter: https://de.wikipedia.org/wiki/Internationales_%C3%9C%C3%BCbereinkommen_zur_Beseitigung_jeder_Form_von_Rassendiskriminierung (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Wikipedia, Kulturgut, 2022, unter: <https://de.wikipedia.org/wiki/Kulturgut> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Wikipedia, Kulturgutschutz, 2022, unter: <https://de.wikipedia.org/wiki/Kulturgutschutz> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Wikipedia, Recht. Funktionen des Rechts, 2022, unter: https://de.wikipedia.org/wiki/Recht#Funktionen_des_Rechts (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Wikipedia, UNESCO Intangible Cultural Heritage Lists, 2022, unter: <https://en.wikipedia.org/wiki/UNESCO>

- [Intangible_Cultural_Heritage_Lists](#) (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- КОНТИНЕНТ, Закон Азербайджанской Республики от 21 декабря 2012 года № 506-IVQ О культуре, unter: https://continent-online.com/Document/?doc_id=31498071#pos=18;-60 (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО СТРАН СНГ, ЗАКОН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ. О культуре. Неофициальный перевод, unter: https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=65044&ysclid=15fd708hbw964706882 (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО СТРАН СНГ, ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ. Об основах культурного законодательства. Неофициальный перевод, unter: https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=10672&ysclid=15fcmofzwj676838400 (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО СТРАН СНГ, ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ. О вывозе и ввозе культурных ценностей, unter: https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=31136&ysclid=15fd03q99w858012910 (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО СТРАН СНГ, Правила перемещения культурных ценностей через таможенную границу Азербайджанской Республики. Неофициальный перевод, 2009, unter: https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=30332&ysclid=15feb-wki39977958787 (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Иззет, Илькин, В Азербайджане утверждены правила вывоза культурных ценностей из страны, 2014, unter: <https://www.trend.az/Aserbajdschan/society/2309475.html> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- Саркисян, Арам / Амбарцумян, Анжела, »Историко-культурное наследие не должно становиться политическим инструментом«: ЮНЕСКО об отправке миссии в Арцах, 2022, unter: <https://www.ra.am/archives/56567/?ysclid=15ed913j76234175611> (letzter Zugriff: 15.11.2022).
- ЮРИСТ, Закон Азербайджанской Республики от 21 декабря 2012 года № 506-IVQ О культуре, unter: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31498071 (letzter Zugriff: 15.11.2022).

Autor

Prof. Prof. h.c. Dr. Dr. h.c. Alexander Trunk

Seit 1998 Direktor des Instituts für Osteuropäisches Recht der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Deutschland, Ehrendoktor der Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. Leiter der Kieler Sektion der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde, atrunk@law.uni-kiel.de

Ալեքսանդր Թրունկ

Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) մշակութային ժառանգության պաշտպանությունը իրավական տեսանկյունից

1. Ներածություն

Մշակութային ժառանգության պաշտպանության կարևորությունը մարդկային հասարակությունների համար, հատկապես այն ազգերի, որոնց համախմբվածության զգացումը և հետագա գոյությունը ընդհանուր մշակութային ժառանգության միջոցով է ձևավորվում, հայտնի է մեզ բոլորիս:¹ Այս հոդվածի նպատակն է ներկայացնել տվյալ թեմայի իրավական ասպեկտները՝ հատուկ անդրադարձ կատարելով Արցախի (Լեռնային Ղարաբաղ):

1.1 Մշակութային ժառանգության իրավական պաշտպանությունը որպես մարդկային հասարակությունների պաշտպանության բաղկացուցիչ մաս

Առաջին հերթին, իհարկե, հասկանալի է, որ մշակութային ժառանգության պաշտպանությունը իրավական գործիքակազմի օգնությամբ, այսինքն՝ օրենսդրական դրույթների և դրանց կիրառման միջոցով, ընդամենը մի նմուշն է ներկայացնում այն բազմաթիվ տարբեր միջոցառումների, որոնք ծառայում են մշակութային ժառանգության պաշտպանությանը:² Վերջին հաշվով, սա վերաբերում է մշակութային ժառանգության հետ առնչվող մարդկանց վարքագծին, իսկ այդ վարքագիծը ուղղորդվում է բազմաթիվ հանգամանքներով: Իրավական կանոնակարգերը կարող են նպաստել վարքագծի վերահսկմանը մի փոքր մասով միայն, և բոլորին է հայտնի, որ օրենսդրական դրույթները կարող են հեշտությամբ անտեսվել: Խոսքը վերաբերում է ինչպես ներպետականին, այնպես էլ միջպետական խնդիրներին: Այնուամենայնիվ, օրենսդրական կարգավորումներն էական նշանակություն ունեն. նրանք չափանիշներ են սահմանում հանրային

1 Մուսքի համար տես օր.՝ Wikipedia, Cultural heritage (2022) և Bierwerth (2014):

2 Մշակութային ժառանգության պաշտպանության տարբեր ասպեկտների մասին կարելի է ներածական ակնարկ գտնել, օր. այստեղ՝ Wikipedia (2022); տես նաև՝ European Commission (2022):

գիտակցության համար և կարող են, համենայնդեպս, իդեալական դեպքում, կիրառության մեջ մտնել: Իսկ եթե դրանք բացակայում են, ապա անշուշտ ոչ թե աստվածաբանական կամ փիլիսոփայական, այլ իրավական տեսանկյունից այնպես է դառնում, որ «ամեն ինչ թույլատրելի է»:³

1.2 Հիմնական հասկացություններ

Հոդվածի վերնագրում օգտագործվում է «մշակութային ժառանգության» (պաշտպանությունը) հասկացությունը: Իրավական նկատառումների համար կարևոր է նախ հնարավորինս ճշգրիտ սահմանել, թե ինչ է նշանակում մշակութային ժառանգություն, քանի որ դրանից է կախված, թե որ իրավական կանոնակարգերը կիրառություն կգտնեն որոշակի մշակութային օբյեկտների կամ, միգուցե, նույնիսկ մարդկային մշակույթի ոչ նյութական բաղադրիչների նկատմամբ:

«Մշակութային ժառանգություն» (cultural heritage, patrimoine culturel) հասկացությունը կիրառվում է բազմաթիվ իրավական փաստաթղթերում, բայց երբևէ հստակ սահմանված չէ:⁴ Մշակութային ժառանգության առանցքը այսպես կոչված մշակութային արժեքներն են, այսինքն՝ շարժական առարկաները կամ անշարժ գույքը, որոնք յուրահատուկ ու երբեմն ոչ միայն նյութական արժեք ունեն մի ազգի կամ նույնիսկ ողջ մարդության համար: Դրանց մեջ են մտնում օրինակ արվեստի գործեր, գրքեր, պատմական կամ գեղարվեստական հուշարձաններ, թանգարաններ, մեծ գրադարաններ և նույնիսկ հնագիտական վայրեր:⁵ Համաձայն մշակութային պայմանագրերի՝ առանձնակի կարևոր մշակութային արժեքները կարող են ներառվել որոշակի ցուցակներում:⁶ Մշակութային ժառանգության հայեցակարգը տարածվում է մշակութային արժեք հասկացությունից անդին և ներառում է, նաև, օրինակ, ոչ նյութական դիտարկման օբյեկտներ, ինչպիսիք են բանավոր ավանդույթները, պարը, թատրոնը, երաժշտությունը, ժառանգված սոցիալական ավանդույթները, ավանդական արհեստագործությունը կամ գիտելիքը:⁷ Թե որքանով են պաշտպանված մշակութային ժառանգության նման բաղադրիչները, և ինչպես է այդ պաշտպանությունը կառուցված, կախված է տարբեր իրավական ակտերից, օրինակ՝ Միավորված ազգերի (ՅՈՒՆԵՍԿՕ) շրջանակներում կնքված կոնվենցիաներից: Համաձայն ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1972 թ. համաշխարհային ժառանգության կոնվենցիայի՝ կարող են նույնիսկ ամբողջ անսամբլներ,

3 Հմմտ. Wikipedia, Recht (2022):

4 Հմմտ. Heritage for Peace (2022), ապա՝ Cultural Heritage Studies (2022): ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1972 թ. Համաշխարհային ժառանգության կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածը փորձում է սահմանել տերմինը, սակայն սահմանափակվում է որոշակի ֆիզիկական օբյեկտների ցանկով, որոնք ընդգրկված են կոնվենցիայի շրջանակում, տես՝ Unesco (1972):

5 Տես՝ Wikipedia, Kulturgut (2022):

6 Օր. Քերմանիայի համա տնս Datenbank geschützter Kulturgüter (2022); ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Համաշխարհային ժառանգության կոնվենցիայի համար՝ ICOM RedLists (2022); ընդհանուր՝ Wikipedia, Kulturgutschutz (2022):

7 Տես՝ Wikipedia, Intangible cultural heritage (2022):

ինչպիսին, օրինակ, միջնադարյան խորվաթական հնաքաղաք Դուբրովնիկն է,⁸ կամ հնագիտական վայրեր որպես համաշխարհային ժառանգություն դասակարգվելի:⁹ Մշակութային ժառանգության պաշտպանությունը տարածվում է նույնիսկ առանձնակի կարևորություն ունեցող բնական երևույթների կամ տարածքների վրա (այսպես կոչված՝ բնական ժառանգություն):¹⁰

1.3 Մշակութային ժառանգության, մասնավորապես մշակութային արժեքների պաշտպանության կառույցները

Մշակութային ժառանգության պաշտպանության կանոնակարգերը կարող են համակարգվել տարբեր եղանակներով: Որոշ կանոնակարգեր հատուկ վերաբերում են մշակութային արժեքների պաշտպանությանը զինված հակամարտությունների ընթացքում, մյուսները՝ մշակութային արժեքների պաշտպանությանն ընդհանրապես, այսինքն՝ նաև և հատկապես խաղաղ ժամանակներում:¹¹ Մշակութային արժեքների պաշտպանությունը (ինչպես նաև մշակութային ժառանգության պաշտպանությունն ընդհանրապես) ներառում է տարբեր գործիքներ՝ փաստաթղթերից սկսյալ (օրինակ՝ ցուցակագրման միջոցով) մինչև որոշակի հրամաններ կամ արգելքներ: Որոշ առանձին կանոնակարգեր վերաբերում են մշակութային արժեքների ապօրինի արտահանմանը այլ երկրներ և նախատեսում են, օրինակ՝ դրանց հետվերադարձը ծագման երկիր: Որոշ դեպքերում նաև նախատեսված է քրեական պատասխանատվություն:¹² Այս կանոնակարգերից շատերը կարող են կիրառություն գտնել Արցախի մշակութային ժառանգության պահպանության համար:

Ներքևում նախնառաջ ներկայացվելու է ակնարկ որոշ կանոնակարգերի վերաբերյալ, որոնք պետք է որ հատկապես կարևոր լինեն Արցախի պարագայում: Այնուհետև ես ստուգելու եմ այդ կանոնակարգերի կիրառելիությունը ներկայիս յուրահատուկ իրավիճակի համար: Կարևոր է նշել, որ կանոնակարգերն ինքնին, այդ թվում նաև իրավական տեսանկյունից, մշակութային ժառանգության պաշտպանության ամբողջական պատկերը մեզ չեն տալիս, այլ, առաջին հերթին ամեն բան կախված է նրանից, թե ինչպես են դրանք կիրառվում գործնականում: Այս կիրառությունը կարող է սկսվել անշուշտ դատարաններից կամ միջնորդ դատարաններից, բայց նաև պետական մարմիններից, հասարակական կազմակերպություններից, մասնավոր ընկերություններից և նույնիսկ անհատներից, որոնք հետամուտ են մշակութային արժեքների պաշտպանությանը: Այս առումով օրենքը միայն լրացուցիչ գործառնություն է:

8 Տե՛ս UNESCO, World Heritage Convention. Old City of Dubrovnik (2022):
 9 Հմմտ. UNESCO, World Heritage Convention. Lists (2022):
 10 Համաշխարհային ժառանգության կոմպլեքսի հոդված 2, տե՛ս UNESCO, World Heritage Convention. Natural Properties (2022):
 11 Տե՛ս ավելին Odendahl, Kulturgüterschutz (2005), ամբողջական:
 12 Համապարփակ ակնարկ է տալիս Anton-ն իր «Kulturgüterschutz und Kunststittutionsrecht» ձեռնարկի մի քանի հատորներում (2010-ից սկսյալ):

2. Ակնարկ մշակութային արժեքների պաշտպանության իրավական հիմքերի վերաբերյալ

Մշակութային ժառանգության պաշտպանության ֆորմալ իրավական կարգավորումները կարելի է գտնել մի կողմից միջազգային իրավունքում, հատկապես միջազգային պայմանագրերում,¹³ մյուս կողմից՝ առանձին պետությունների օրենսդրության մեջ, օրինակ՝ Հայաստանի օրենսդրության մեջ, և, ինչը կարևոր է նաև Արցախի համար, Ադրբեջանի:¹⁴

2.1 Միջազգային իրավունք

ա) 1954 թ. Հաագայի՝ զինված ընդհարումների դեպքում մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին կոնվենցիան

Հաշվի առնելով 2020 թ. պատերազմը՝ Արցախի համար մշակութային արժեքների պաշտպանության կարևորագույն պայմանագիրը 1954 թ. մայիսի 14-ի «Զինված ընդհարումների դեպքում մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին» Հաագայի կոնվենցիան է:¹⁵ Այն պաշտպանում է շարժական և անշարժ մշակութային արժեքները, հետևապես՝ նաև օրինակ արվեստի գործերը, զրբերը կամ եկեղեցիները պատերազմական գործողությունների ընթացքում վնասումից կամ ոչնչացումից: Տվյալ համաձայնագիրը մշակութային ժառանգության պաշտպանական գործողությունների համար նախատեսում է համապատասխան արգելքներ և պահանջներ: Այնուամենայնիվ, այս համաձայնագիրը առհասարակ միայն միջազգային հակամարտություններում է կիրառվում:¹⁶ Սակայն, ըստ 1999 թ. (2-րդ) արձանագրության, դրա կիրառումը տարածվեց նաև ներպետական զինված հակամարտությունների վրա:¹⁷ Ինչպես Հայաստանը, այնպես էլ Ադրբեջանը վավերացրել են 1954 թ. հիմնական համաձայնագիրը, ինչպես նաև 1999 թ. հավելյալ արձանագրությունը:¹⁸ Հետևաբար, պայմանագիրը կիրառելիություն է ստանում Ադրբեջանի և Արցախի միջև պատերազմի դեպքում, նույնիսկ եթե տվյալ հակամարտությունը որակվում է որպես Ադրբեջանի ներքին հակամարտություն, քանի որ Արցախը միջազգային հանրության կողմից չի ճանաչվել որպես

13 Այն հարցին, թե որքանով է միջազգային սովորութային իրավունքը ներառում նաև մշակութային արժեքների պաշտպանության կանոններ, տես Odendahl, Kulturgüterschutz (2005), 169-171:

14 Եվրամիության օրենքը միայն անուղղակի նշանակություն ունի Արցախի համար, օրինակ՝ այնքանով, որքանով ԵՄ օրենսդրությունը պետք է կիրառվի ԵՄ երկրների (կամ այլ պետությունների) դատարաններում: Սա չի բացառվում, քանի որ ԵՄ կանոնակարգը կարող է ներառել նաև Արցախին վերաբերող հարցեր: Իհարկե, ինչպես Հայաստանը, այնպես էլ Արցախը պարտավորված չեն ԵՄ օրենսդրությամբ:

15 UNESCO (1954): Ընդհանուր այս համաձայնագրի մասին տես Wikipedia, Haager Konvention (2022):

16 Կոնվենցիայի 18-րդ հոդված: Կոնվենցիայի 19-րդ հոդվածը նախատեսում է կիրառումը ոչ միջազգային հակամարտությունների դեպքում (միայն, բայց այնուամենայնիվ) պայմանագրի սահմանափակ:

17 Fedlex, Zweites Protokoll zum Haager Abkommen (2022):

18 Հմնմ. UNESCO, The Hague Convention. States Parties (2022):

անկախ պետություն (ոչ էլ նույնիսկ Հայաստանի կողմից):¹⁹ 1954 թ. Հաագայի կոնվենցիայի թույլ կողմն այն է, որ չունի իր սեփական կիրարկման մեխանիզմը: Թեև այն կառավարվում է Միավորված ազգերի կազմակերպության, ավելի ճիշտ՝ Միավորված ազգերի կրթության, գիտության, մշակույթի և հաղորդակցության կազմակերպության (ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի) կողմից, սակայն սկզբունքորեն դա կախված է պետությունների կամավոր համագործակցությունից: Որոշ ժամանակ առաջ ՁԼՄ-ներում հաղորդվել էր, որ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն Հայաստանի առաջարկով փաստահավաք առաքելություն է պլանավորում դեպի Արցախ՝ հետաքննելու 2020 թ. Ադրբեյջանի վերագրավյալ տարածքներում ադրբեյջանական մարմինների կողմից հայկական հուշարձանների պղծման մասին հաղորդումները. այդ առաքելությունը, սակայն, կարծես թե մինչ այժմ ձախողվել է Ադրբեյջանի դիմադրության պատճառով:²⁰ Այդպիսի առաքելությունն ու դրանից բխող բացահայտումներն, անշուշտ, զգալի քաղաքական ազդեցություն կունենային, սակայն Ադրբեյջանին հնարավոր չէ ստիպել անհասպող համաձայնվել դրանց իրականացմանը:

Հաագայի մշակութային արժեքների պաշտպանության կոնվենցիայի դեմ արված խախտումները կարող են քննադատվել ՄԱԿ-ին պատկանող տարբեր կառույցների կողմից, օրինակ՝ ՄԱԿ-ի մշակութային հարցերով հատուկ զեկուցողի²¹ կամ «Զինված ընդհարման դեպքում մշակութային արժեքների պաշտպանության միջկառավարական կոմիտե»-ի կողմից:²² Հայցը հնարավոր է նաև վիճարկել Միավորված ազգերի կազմակերպության Արդարադատության միջազգային դատարանում (ԱՄԴ)՝ սկզբունքորեն միայն շահագրգիռ պետությունների համաձայնությամբ, սակայն որոշ դեպքերում նաև առանց որևէ կոնկրետ համաձայնության, եթե, օրինակ, որոշակի կոնվենցիաների խախտում է նկատվում: Այսպես օրինակ 2021 թ. դեկտեմբերի 7-ին ԱՄԴ-ը միջանկյալ հրաման է արձակել՝ որպես Հայաստանի կողմից Ադրբեյջանի դեմ վարույթի մաս՝ հիմնված ռասսայական խտրականության դեմ կոնվենցիայի²³ վրա, որը վերաբերում է մշակութային արժեքների պաշտպանությանը:²⁴ Սկզբունքորեն, Միջազգային քրեական դատարանի²⁵ իրավասությունը կամ ներպետական քրեական հետապնդումը²⁶ նույնպես կարող են նկատի առնվել, թեև վերջինս հազվադեպ է իրագործվում:

19 Տե՛ս Wikipedia, Bergkarabachkonflikt (2022): Իհարկե, դա չի բացառում Արցախին մասնակի միջազգային իրավունակության շնորհումը, տե՛ս Luchterhandt (2021): Սակայն այս հարցը, հավանաբար, չի վերաբերում Հաագայի կոնվենցիայի կիրառմանը:

20 Հմմտ. Саркисян / Амбарцумян (2022) և HETQ (2022), տե՛ս նաև՝ Clare O'Hagan (2020):

21 Տե՛ս OHCHR (2022):

22 Տե՛ս UNESCO, 1954 Convention Second Protocol (2022); Արցախի վերաբերյալ այս հանձնաժողովի հայտարարությունը տե՛ս՝ UNESCO (2020):

23 Տե՛ս Wikipedia, Internationales Übereinkommen (2022):

24 Տե՛ս International Court of Justice (2021):

25 Տե՛ս Wikipedia, Internationaler Strafgerichtshof (2022):

26 Միրիացի ապաստան հայցողի Գերմանիայում քրեական հետապնդման ենթարկվելու նոր դեպքի համար՝ Միրիայում նրա կողմից կիրառած խոչտանգումների պատճառով, տե՛ս Haufe Online Redaktion (2022):

բ) 1954 թ. Եվրոպական մշակութային համաձայնագիր (Եվրոպական խորհուրդ)

Մշակութային արժեքների պաշտպանության ևս մեկ հիմնարար համաձայնագիր, որն այս անգամ չի սահմանափակվում զինված հակամարտություններով, նույնպես 1954 թ. Եվրոպական խորհրդի կողմից ընդունված «Եվրոպական մշակութային համաձայնագիրն» է:²⁷ Ի թիվս այլ դրույթների, այս համաձայնագիրը մասնակից պետությունների համար նախատեսում է ընդհանուր պարտավորություն՝ «իրենց վերահսկողության տակ» պաշտպանելու Եվրոպական մշակութային արժեքները (հոդված 5): Եվրոպական մշակութային կոնվենցիայի կիրառումը վերահսկվում է Եվրոպական խորհրդի մարմինների կողմից, մասնավորապես՝ մշակութային խնդիրների համար հատուկ ստեղծված «մշակույթի, ժառանգության և լանդշաֆտի հարցերով ղեկավար կոմիտեի» (CDCPP)²⁸ կողմից: Հետևաբար, վերահսկման մեխանիզմներն այստեղ մի փոքր ավելի ընդգծված են, քան Հաագայի մշակույթի պաշտպանության կոնվենցիայում, բայց չնայած դրան դեռևս շատ մեղմ են: Մշակութային համաձայնագրի խախտման պատճառով հնարավոր չէ անմիջապես դիմել Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան,²⁹ բացառությամբ, եթե միաժամանակ առկա է նաև Մարդու իրավունքների կոնվենցիայի խախտում: Այնուամենայնիվ, պետք չէ թերազնահատել Եվրոպական խորհրդի, ինչպես նաև ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Հաագայի կոնվենցիայի ոչ պաշտոնական ազդեցությունը: Մշակութային արժեքների պաշտպանության արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով Եվրոպայի խորհուրդը 2017 թ. «մշակութային արժեքների հետ կապված քրեական հանցագործությունների մասին»³⁰ կոնվենցիա է մշակել, որն, ի թիվս այլ միջոցների, քրեական հետապնդում է նախատեսում մշակութային արժեքներին վնաս հասցնելու, ոչնչացման կամ գողության համար, սակայն այն դեռ ուժի մեջ չի մտել:

գ) Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա

1950 թ. Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիան (ՄԻԵԿ),³¹ որի մասին արդեն հակիրճ խոսվել է,³² պաշտպանում է նաև այն հիմնարար իրավունքները, որոնք կարող են վերագրվել մշակութային ոլորտին («հիմնարար մշակութային իրավունքներ»), մասնավորապես՝ մտքի, խղճի և կրոնական ազատության հիմնարար իրավունքը (հոդված 9), խտրականության արգելումը (հոդված 14 և

27 Council of Europe (1954), ի հավելումն տե՛ս Wikipedia, Europäisches Kulturabkommen (2022): Հայաստանն ու Ադրբեյջանը այս համաձայնագրի մասնակից պետություններ են: Կան նաև Եվրոպայի խորհրդի այլ կոնվենցիաներ մշակութային խնդիրների վերաբերյալ, տե՛ս Council of Europe, Cultural and Cultural Heritage Standards (2022):

28 Հմմտ. Council of Europe, CDCPP (2022):

29 Council of Europe, Der Europäische Gerichtshof für Menschenrechte (2022):

30 Council of Europe (1985):

31 European Court of Human Rights / Council of Europe (2021):

32 Տե՛ս Wikipedia, Internationaler Strafgerichtshof (2022):

հողված 1-ի 12-րդ լրացուցիչ արձանագրություն), կրթության իրավունքը (հողված 2-ի 1-ին լրացուցիչ արձանագրություն): Մշակութային արժեքները կարող է պաշտպանել նաև սեփականության հիմնարար իրավունքը (հողված 1, 1-ին լրացուցիչ արձանագրություն): Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիան 1954 թ. մշակութային համաձայնագրի համեմատ ունի այն առավելությունը, որ օժտված է Ստրասբուրգի Մարդու իրավունքների դատարան հայց ներկայացնելու հնարավորության հատուկ կիրարկման մեխանիզմով: Այնուամենայնիվ, հայցի հնարավորություն կա միայն անհատական հիմնարար իրավունքների խախտման դեպքում: Իրավաբանական անձինք (ներառյալ եկեղեցիները և այլ կրոնական համայնքներ)³³ և մարդկանց խմբերը, այդուամենայնիվ, լիազորված են հայցով (ՄԻԵԿ-ի հողված 34): Եթե, օրինակ, Հայ առաքելական եկեղեցուն պատկանող մի եկեղեցի պղծվի կամ վնասվի աղբբեջանական կողմից, ապա հայցը քննարկվում է Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանում: Այս դեպքում նույնպես անհապաղ կիրարկման տարբերակներ գոյություն չունեն Աղբբեջանի դեմ, բայց դատարանը կարող է դատապարտել Աղբբեջանին, օրինակ, վնասների փոխհատուցում կատարել: Բացի դրանից, դատավճռի հանրային ազդեցությունը անհետևանք չէ:

դ) ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի այլ համաձայնագրեր

Արցախի համար պոտենցիալ կարևոր են նաև ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 2003 թ. ոչ նյութական ժառանգության պահպանմանն ուղղված³⁴ և մշակութային արտահայտչամիջոցների պաշտպանությանն ու օժանդակմանն ուղղված 2005 թ.³⁵ համաձայնագրերը: Երկու դեպքում էլ ինչպես Հայաստանը, այնպես էլ Աղբբեջանը պայմանագրային կողմեր են, բայց երկու համաձայնագրերն էլ չեն պարունակում կիրարկման հատուկ մեխանիզմներ:

ե) Վերականգնման կանոնակարգեր

Մշակութային արժեքների պաշտպանության հատուկ թեման են վերականգնման կանոնները, այսինքն՝ մշակութային արժեքներն իրենց ծագման երկիր վերադարձման կանոնակարգը, օրինակ, երբ մշակութային արժեքները զինված հակամարտությունների ընթացքում կամ այլ համատեքստում ապօրինի դուրս են բերվել տվյալ երկրից: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն դրա համար 1970 թ. հատուկ կոնվենցիա է մշակել՝ ուժի մեջ մտած «Մշակութային արժեքների ապօրինի ներմուծման, արտահանման և սեփականության իրավունքի փոխանցման արգելման և կանխարգելման միջոցառումների մասին համաձայնագիրը»:³⁶ Հայաստանն ու Աղբբեջանը նույնպես

33 Սա ներառում է նաև կրոնական կազմակերպությունները, օր.՝ ՄԻԵԿ-ի 2020 թ. փետրվարի 20-ի վճիռը՝ CASE OF RELIGIOUS COMMUNITY OF JEHOVAH'S WITNESSES v. ASERBAIDJAN, տե՛ս European Court of Human Rights (2020):

34 UNESCO (2003):

35 UNESCO (2005):

36 UNESCO (1970):

ներգրավված են սույն համաձայնագրում որպես կապալառուներ, ինչպես նաև Գերմանիան և շատ այլ պետություններ:³⁷

2.2 Ներազգային օրենք

Բացի միջազգային համաձայնագրերից, մշակութային ժառանգության պաշտպանությունն, իհարկե, կարգավորվում է նաև առանձին պետությունների օրենսդրությամբ: Ինչպես Հայաստանը, այնպես էլ Ադրբեջանը ունեն մշակույթի մասին հիմնարար օրենքներ,³⁸ որոնք նախատեսում են մշակութային ժառանգության պաշտպանությունը: Որոշ հատուկ ոլորտների, օրինակ՝ մշակութային օբյեկտների ներմուծման ու արտահանման համար մշակվել են հավելյալ կանոնակարգեր:³⁹ Դրան գումարած կիրառվում են քաղաքացիական իրավունքի, վարչական իրավունքի և քրեական իրավունքի ընդհանուր դրույթները, օրինակ, երբ մշակութային արժեքները ոչնչացվում, գողացվում, կամ ապօրինի ճանապարհով արտահանվում են:

Մշակույթի մասին հայաստանյան օրենքը նաև պաշտպանում է մասնավորապես «հայկական մշակույթը»: Այդպիսով, պետք է որ Արցախում նույնպես հայկական մշակութային արժեքները ընդգրկվեն օրենքի պաշտպանության տակ: Սակայն մշակութային արժեքների ներմուծման և արտահանման մասին հատուկ օրենքը, ըստ իր ձևակերպման, տարածվում է միայն Հայաստանի Հանրապետության տարածքի վրա, այսինքն՝ չի ընդգրկում Արցախը:

Ադրբեջանի մշակույթի մասին օրենքը հատուկ կանոնակարգեր չունի Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ: Քանի որ ադրբեջանական տեսանկյունից Արցախն Ադրբեջանի մաս է կազմում, օրենքի տրամաբանությանը համապատասխան Ադրբեջանը պարտավոր է կատարել Արցախի մշակութային արժեքների վերաբերյալ իր իսկ օրենքի դրույթները: Արդյոք դա գործնականում իրագործելի է, այլ հարց է: Եվ հակառակը, կարելի է ենթադրել, որ ադրբեջանական տեսանկյունից արգելված է նաև հայկական մշակութային արժեքների Արցախից Հայաստան արտահանումը: Սա, անկասկած, հակամարտության ներուժ է պարունակում, հատկապես, եթե

37 Ներկայումս 143 մասնակից պետություններ, տես UNESCO, About 1970 Convention (2022):

38 Հայաստան. «Մշակույթի օրենսդրության հիմունքների մասին» Հայաստանի Հանրապետության 2002 թ. դեկտեմբերի 18-ի օրենքը. ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ СТРАН СНГ, ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ. Об основах культурного законодательства (2022) և ՀՀ Մշակույթի նախարարություն (2015): Տես նաև օր.՝ Ադրբեջան. «Մշակույթի մասին» Ադրբեջանի Հանրապետության 2012 թ. դեկտեմբերի 21-ի օրենքը. ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ СТРАН СНГ, ЗАКОН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ. О культуре (2022), ավելի՛ն՝ ЮРИСТ (2022) և КОНТИНЕНТ (2022):

39 Հայաստանի 2004 թ. դեկտեմբերի 29-ի հատուկ օրենքը «Մշակութային ավարանքների ներմուծման և արտահանման մասին». Unesco (2004), ավելի՛ն՝ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ СТРАН СНГ, ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ. О вывозе и ввозе культурных ценностей (2022): Սույն օրենքը տարածվում է միայն Հայաստանի Հանրապետության տարածքից արտահանման վրա (հոդված 5): Արցախն այստեղ հասցեագրված չէ: Ադրբեջանը մշակութային արժեքների արտահանումը կարգավորում է «Մշակույթի մասին» օրենքի 424-րդ հոդվածով, դրույթը լրացվում է ենթաօրենսդրական դրույթներով, տես՝ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ СТРАН СНГ, Правила перемещения культурных ценностей через таможенную границу Азербайджанской Республики (2009) և Иззет (2014): Քանի որ, ըստ Ադրբեջանի և միջազգային հանրության, Արցախը պատկանում է Ադրբեջանի տարածքին, ապա սկզբունքորեն արգելված է նաև մշակութային արժեքների արտահանումը, օրինակ, Հայաստան: Ըստ մամուլի հրապարակումների Ադրբեջանը խստորեն պնդում է այս դիրքորոշումը:

հայկական դիտանկյունից վտանգ է տեսնվում, որ Ադրբեջանն Արցախում հայկական մշակութային արժեքներին պատշաճ կերպով չի վերաբերվում:

Համացանցում առկա Արցախի օրենքների ցանկում ես չկարողացա մշակութային արժեքների պաշտպանության վերաբերյալ որևէ կարգավորում գտնել:⁴⁰ Քանի որ Արցախը միջազգային հանրության կողմից ճանաչված չէ որպես անկախ պետություն, նման կարգավորումը ամեն դեպքում սկզբունքորեն նշանակություն կունենա միայն Արցախի ներսում: Չնայած, պետք է նշել, որ այսպես կոչված չճանաչված պետությունների իրավական կարգավիճակը ինչպես միջազգային իրավունքում, այնպես նաև այլ պետությունների միջազգային մասնավոր և դատավարական իրավունքում բարձրացնում է բազմաթիվ չլուծված հարցեր:⁴¹

3. Նշանակությունն Արցախի համար

Ինչ նշանակություն ունի ներկայիս իրավական դիրքորոշումն Արցախի համար: Դրական ելակետն այն է, որ ինչպես միջազգային իրավունքի, այնպես էլ (սկզբունքորեն) Հայաստանի և Ադրբեջանի ներազգային օրենսդրության համաձայն, Արցախի մշակութային արժեքները իրավական առումով պաշտպանված են: Այդուամենայնիվ, այս պաշտպանությունը կիրառելու հնարավորությունը շատ թույլ է ձևավորված: Ըստ էության, ներկայումս առկա են միայն պաշտպանիչ գործիքներ՝ հենվելով Ադրբեջանի կողմից կամավոր հանձնառության վրա: Պարտադիր չէ, որ դրանք անարդյունք լինեն: Օրինակ կարող է ծառայել Արդարատության միջազգային դատարանի 2021 թ. դեկտեմբերի 7-ի վերոհիշյալ միջանկյալ որոշումը, որում Ադրբեջանին կոչ է արվում թույլ չտալ հայկական մշակութային արժեքների վնասում կամ ոչնչացում Ադրբեջանի կողմից վերագրավյալ արցախյան տարածքներում:⁴² Ադրբեջանը հերքում է, որ նմանատիպ վնասներ կամ ոչնչացումներ են եղել, այլ պարզապես վերացվել են «հայկական կեղծիքները»: Քանի որ Արդարադատության միջազգային դատարանը չունի կատարողական լիազորություններ, արդյունքում միակ բանը, որ մնում է, նորից ընդունելի լուծում գտնելու ջանքերն են:

Ուստի Հայաստանի դիրքերն ավելի ուժեղ են դառնում, երբ Արցախում առանձնակի պաշտպանվող արժեքները թիրախավորվում են Ադրբեջանի քաղաքականության կողմից: Ի վերջո, այս դեպքում առկա է Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան տանող ուղին:

Բարդ հարցեր կարող են առաջանալ երբ մշակութային արժեքները Արցախից

40 Այս մասին մանրամասն կարելի տեղեկանալ սույն ժողովածուի Լեռնիկ Հովհաննիսյանի և Արմեն Սարգսյանի հոդվածից:

41 Steu ավելի Trunk/Trunk-Fedorova/Rogozina (Eds.), Non-Recognized States in the Post-Soviet Region (հրատարակվելու է 2024-ին):

42 Steu International Court of Justice (2021):

ներկայումս արտահանվում են կամ ապագայում կարտահանվեն Հայաստան կամ Ադրբեջան, կամ էլ այլ երրորդ երկրներ: Կարելի է վստահաբար ենթադրել, որ նման դեպքում Հայաստանն ու Ադրբեջանը մրցակցային հավակնություններ կունենան մշակութային նման օբյեկտների նկատմամբ: Եթե ապացուցվեն այն հայտարարությունները, որ Ադրբեջանն Արցախում գտնվող հայկական մշակութային արժեքներին կամ միտումնավոր վնաս է հասցնում, կամ հանդուրժում է նման վնասները, դա, անշուշտ, կուժեղացնի Հայաստանի դիրքերն արտերկրի դատարաններում՝ նման մշակութային արժեքները Հայաստան (Արցախի փոխարեն) տեղափոխելու համար: Սակայն սա համեմատաբար փոքր թեմա է՝ Արցախում օբյեկտների վնասման հետ:

Քաղաքական մակարդակում, թեև էապես հիմնված իրավական տարրերի վրա, պետք է ընդգծել Եվրախորհրդարանի 2022 թ. մարտի 10-ի բանաձևը, որում հստակ բառերով դատապարտվել է Ադրբեջանի կողմից Արցախում մշակութային արժեքների ոչնչացումը և երկու կողմերին էլ կոչ է արվել պահպանել Արցախում մշակութային ժառանգությունը:⁴³ Սակայն մինչ այժմ Եվրահանձնաժողովը տեսանելի հետևություններ չի արել այս բանաձևից:⁴⁴ Այդուամենայնիվ, ԵՄ խորհուրդը փորձում է Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև որպես խաղաղ բանակցությունների հարթակ հաստատվել:⁴⁵ Հենց այս համատեքստում պետք է քննարկման դրվի նաև Արցախում մշակութային արժեքների պաշտպանությունը:

Այսպիսով, իմ ամփոփումը հետևյալն է. մշակութային օբյեկտների պաշտպանության իրավական կարգավիճակն իրականում նպաստավոր է Հայաստանի ու համապատասխանաբար Արցախի համար: Սա պետք է աջակցի այս թեմայի շուրջ Ադրբեջանի հետ խաղաղության պայմանագրի բանակցությունների ընթացքում Հայաստանի դիրքին, որի մասին անցողակի կարդում ենք այսօր լրատվամիջոցներում:⁴⁶ Ինչպես ԵՄ-ն, այնպես էլ Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպությունը (ԵԱՀԿ),⁴⁷ անշուշտ, այս հարցում կաջակցեն Հայաստանի դիրքորոշմանը: Իմ կարծիքով, փոխզիջումային լուծումը

43 Տե՛ս European Parliament (2022):

44 Պատճանների մասին կարելի է ենթադրություններ անել. ՁԼՄ-ներում հաճախ է ենթադրվում, որ ԵՄ-ն շահագրգռվածություն ունի Ադրբեջանի նավթի և գազի մատակարարումների նկատմամբ՝ հաշվի առնելով Ուկրաինայի ներկայիս պատերազմը և ԵՄ-ի ենթարգոները Ռուսաստանի դեմ, ինչն այստեղ մեծ դեր է խաղում: Տե՛ս Sukiasyan (2022):

45 Տե՛ս Turan (2022):

46 Այս մասին տե՛ս, բավականին նոր նյութ՝ Lewis / Whitcomb (2022): Հայտնի չէ, թե որքան լուրջ են նման բանակցությունները, երբ միաժամանակ հաղորդվում է Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև ուսումնական բախումների վերականգնման մասին, և Ադրբեջանի նախագահը հավակնում է ավելի շատ հայկական տարածքների:

47 ԵԱՀԿ-ի (ցավոք, մինչ այժմ անհաջող) դերի մասին ԼՂ հիմնախնդրի կարգավորման գործում այսպես կոչված Մինսկի խմբի շրջանակներում, տե՛ս OSCE, OSCE Minsk Group (2022): Մինսկի խմբի համանախագահների 2021 թ. դեկտեմբերի 7-ի համատեղ հայտարարության մեջ անդրադարձ է եղել Արցախում մշակութային վայրերի պաշտպանությանը, OSCE Minsk Group (2021), բայց ամենաուշը սկսած ուկրաինական պատերազմի մեկնարկից (2022թ. փետրվարի 24), Մինսկի խմբի աշխատանքը, կարծես թե, մինչ այժմ կաթվածահար է եղել:

Կրխի նաև Ադրբեջանի շահերից, քանի որ, ի վերջո, մշակութային արժեքների պահպանումն ու դրա հետ մեկտեղ նաև Արցախի մշակութային ժառանգության պաշտպանությունը գտնվում են Կովկասի բոլոր ազգերի հետաքրքրության կենտրոնում: Եթե հաջողվի հասնել հաշտության, ապա մշակութային ժառանգության հարցը նույնպես պետք է լուծվի բոլորի համար ընդունելի եղանակով: Եվ հետո, սա ոչ միայն մշակութային, այլ նաև քաղաքական հարց է:

Գրականություն

Anton, Michael, Handbuch Kulturgüterschutz und Kunstrestitutionsrecht. 3 Bände, Berlin/New York 2010:

Luchterhandt, Otto, Meinung: Das Völkerrecht und der Berg-Karabach-Konflikt, 2021, տես՝ <https://www.bpb.de/themen/kriege-konflikte/dossier-kriege-konflikte/344244/meinung-das-voelkerrecht-und-der-berg-karabach-konflikt/> (հարցվել է 15.11.2022):

Odendahl, Kerstin, Kulturgüterschutz, Tübingen 2005:

Trunk, Alexander, Marina Trunk-Fedorova, Anastasiia Rogozina (eds.), Non-Recognized States in the Post-Soviet Region under International Trade Law, Private International Law and International Civil Procedure (տպագրման ընթացքում, 2024):

Բոլոր համացանցային հղումները տե՛ս վերը բնագրի վերջում:

Հեղինակ

Ալեքսանդր Թրունկ, իրավ. գիտ. դոկտ., պրոֆ., պատվո պրոֆ.

1998-ից Քիլի համալսարանի Արևելյան եվրոպայի իրավագիտության ինստիտուտի տնօրեն, Արևելյան Եվրոպայի ուսումնասիրության գերմանական ասոցիացիայի Քիլի մասնաճյուղի տնօրեն, Իվանե Ջավախիշվիլիի անվան Թբիլիսիի պետական համալսարանի պատվո դոկտ., atrunk@law.uni-kiel.de

Թարգմանությունը՝ Անահիտ Հ. Սարգսյանի

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Teil 2: Arzach in Geschichte und Theologie

Մաս Բ, Արցախի պատմության
և աստվածաբանության մեջ

Lusine Tumanyan

Evangelization of the Apostles Yeghisha and Dad in Artsakh and Utik according to the Armenian tradition

Abstract

According to the Armenian Apostolic Holy Church tradition, three of the 72 Disciples of Christ, Dad, Yeghisha and Khad, visited Artsakh and Utik provinces in Greater Armenia and evangelized. Apostle Dad came to Armenia with Apostle Thaddeus to preach Christianity. And, when he heard about king Abgar's death, he went back to Artsakh, where he lived an ascetic life and died. A monastery was built on his relics, which was named after him. In 2007–2008, during the excavations of Dad's church, two tombs were discovered, but they probably date back to the later centuries and have no connection with Apostle Dad. At the same time, we do not deny the historical figure of Apostle Dad and the tradition that the Dad Monastery was founded on his relics. Apostle Yeghisha accompanied St. Thaddeus during his missionary path and was present at his martyrdom in Artaz. Only then, after the ordination in Jerusalem, Apostle Yeghisha began preaching from Chor and then came to the right bank of the Kura River: he went to the city of Sahar in Utik, from there he went to Gis and established a church there, and later he was martyred in Zerguni. The relics of Apostle Yeghisha were buried in a place called Jrvstik and later a monastery was founded on his relics. However, there is also a version according to which the figure of Yeghisha Apostle was created. After St. Yeghisha, in the 4th century, Gregoris Partev visited Chor.

The tradition of the Armenian Apostolic Church states that three of the 72 Disciples of Jesus Christ, namely Dad, Yeghisha and Khad, visited the provinces of Artsakh and Utik¹ in Greater Armenia and evangelized there. We tried to collect and highlight their lives and missionary paths from the Armenian medieval literature. However, it should be noted that in academic research circles there is an opinion according to which the figures of these Apostles were

1 According to Movses Khorenatsi's Geography (arm. Ashkharatsuyts or Ašxarhac'oyc'), Artsakh and Utik are the 10th and 12th provinces of Greater Armenia, Cf. Movses Khorenatsi, Ashkharatsuyts. Matenagirq Hayots, Vol. II. Antelias-Lebanon, 2003 (arm.), 2151.

Fig. 1: Gandzasar monastery. Photo by Tigran Apikyan (2009). All rights reserved.

created not earlier than the sixth century. Before their vitas are presented, the relic (head) of John the Baptist kept in Gandzasar in Artsakh should be referred to.

1. The Relic of John the Baptist in Gandzasar

St. Hovhannes Monastery in Gandzasar, which is the heart and spiritual center of Artsakh, is located in the region of Khachen, on a mountain situated in front of Vank village. Before the construction of St. Hovhannes church, there was the cemetery of Jalalyan dynasty. In 1216, Prince Hasan Jalal Dola and his mother Khorishah began to build St. Hovhannes church on the basis of an ancient church, the construction of which was finished in 1238 and the church was consecrated in 1240 on the day of Vardavar (Feast of the Transfiguration).² The foundation of this Monastery is connected with the head of John the Baptist.

According to the Holy Church tradition, the head of John the Baptist was kept in Constantinople for a long time, and during the reign of Emperor Constantine Monomach (1042–1055) it was divided into several parts (two or seven). Hence, according to various traditions, the

² Corpus Inscriptionum Armenicarum. Liber V, Artsakh, compiled by S. Barkhudaryan. Yerevan, 1982 (arm.), 36.

relics of the head of John the Baptist are kept in the church of St. John the Baptist in Jerusalem, in the church of the city of Amiens in France, in the Residenz Museum in Munich, in monasteries of Mount Athos, in the Umayyad Mosque in Damascus and elsewhere.³

As far as the tradition of the Armenian Church is concerned, an appendix is attached to the history book of Movses Kaghankatvatsi: »About the honorable head of John the Baptist, how it was brought to Artsakh province and then was put in St. Gandzasar«. According to this story, John the Baptist's followers took his beheaded body and buried it. However, Herod had the head of the Baptist, and when he began to mock it, a large stone fell and destroyed the house they were in. After a while, two monks, who spent the night in a ruined house while travelling, dreamed about John the Baptist, who showed them the place of his head. The monks woke up, took the holy relic and continued their journey. On the way, a poor man joined them, and when the monks stopped somewhere to spend the night, that man took the holy relic and left. When he took it home, he sacredly kept it and many people came to the relic to be healed of various diseases. Then a potter got the head of John the Baptist and afterwards the brother of the prince of Artsakh, Hasan Jalal Dola, took it. In 1211, Jalal Dola asked his brother to give him the holy relic. However, his brother refused to give it to him, so he took it by force and brought it to his estate in Artsakh. Then he buried the relic there and built an amazing church in Gandzasar called St. Hovhannes (John the Baptist).⁴

There is another version of this story in the Armenian manuscript heritage. A manuscript called *Vitas of Saints*, copied in Crimea in 1695 and now kept in the Monastery of St. Hakopyants in Jerusalem, reads:

»Then the prince received the holy head and took it to Constantinople. The French people wanted to pick it up and take it to France. So, the prince took it and fled to Georgia. Recently, in 700 [= 1251], Jalaldovlan took it from his brother and brought it to the Gandzak region of Khachen, called Gandzasar. Then built a famous Monastery and called it Gandzasar«.⁵

This information was popularized by Tamara Minasyan, a senior researcher at the Matenadaran after Mashtots, in her valuable work *Scriptoria of Artsakh*.⁶

3 Head of John the Baptist. Orthodox Encyclopedia, Vol. XXIV, 528–577.

4 Movses Kaghankatvatsi, *History of the Country of Aghuank*, Yerevan, arm. original compiled by V. Arakelyan. 1983 (arm.), 348–350. There is an opinion that the first and second parts of the book *History of the Country of Aghuank*, which contain the events up to the middle of the 7th century, were written by the 7th century historian Movses Kagankatvatsi. Later it was continued by the 10th century historian Movses Dashkhurantsi, to whom the third book belongs in its entirety; see Hovhannisyan P., *Movses Kagankatvatsi and his History of the Country of Aghuank*, 27–28. According to Aleksan Hakobyan, *History of the Country of Aghuank* has one author: Movses Daskhurantsi in X century, who also included in his book material written in VI and VII centuries; A. Hakobyan *Albania-Aluank in the Greek-Latin and Old-Armenian Sources*, 159–190.

5 Grand Catalogue of St. James manuscripts, ms. 811. Vol. III, 281–282.

6 Minasyan T., *Scriptoria of Artsakh*, 10.

2. Apostle Dad⁷

The name of the world-famous Dad Monastery in Artsakh is connected with an Apostle named Dad. The Monastery is located in the eastern part of Verin Khachen or Tsar region of Artsakh, in the north of the left bank of the Tartar River. Today, the Monastery consists of the following structures: Dad's church, a church with a small dome, Katoghike church, a building called temple, a chapel, a bell tower, a small vestibule, a colonnade, a refectory, a lord palace, a guest house, a wine press, a cellar, etc.⁸

Dad was one of the 72 Disciples of Christ who came to Armenia with Apostle Thaddeus to preach Christianity. Speaking about the Apostles who came to Armenia, Vanakan Vardapet also mentioned the name of St. Dad and clearly stated that Thaddeus was one of the 12 Apostles of Christ, and Dad was one of the 72 Disciples:

»Our Apostle Thaddeus, as it is said in the Life-Giving Holy Gospel, was one of the twelve Apostles: Ghebeos, whose name was Thaddeus,»⁹

»One of the seventy-two Disciples was Dad, who went to the northern parts of Greater Armenia by the order of Thaddeus. And when he heard about Abgar's death, he went back to Small Syunik,¹⁰ where he secretly lived an ascetic life and died. And a Monastery was built there, which was named after him«¹¹ (according to a local tradition, St. Dad was martyred).

Vanakan's information, as an official note, is included in the collection called *Book of Papers*. The same information is written in the Armenian translation of Michael the Syrian's work called *About the Priesthood*.¹²

In Armenian medieval literature we find various references about Dad Monastery. The historian Movses Kaghankatvatsi wrote: »It is called Dado Monastery«,¹³ and archimandrite Mkhitar Gosh wrote in his Chronicle that in 1145 the Persian general Chol destroyed a number of settlements, including Dad Monastery. »He could not conquer the fortresses, but completely destroyed all the provinces, also burned the apostolic holy Monastery, which is called Dadu Monastery«. ¹⁴

7 The name of the apostle in Armenian is pronounced as ›Dad‹, but it is customary to write Dad, not Dud.

8 About the architecture and structure of the monastery see Karapetian S., Monuments of Armenian Culture in the Occupied Territories of Soviet Azerbaijan, 81–107.

9 Book of Letters, 533.

10 Artsakh is often called Little Syunik in Armenian medieval literature.

11 Book of Letters, 536.

12 Michael the Syrian, Chronicle, On the Priesthood, 33.

13 Movses Kaghankatvatsi, History of the Country of Aghuank, 1969, 266.

14 Mkhitar Gosh, Chronology, 608.

Fig. 2: Dad Monastery. Photo by Tigran Apikyan (2020). All rights reserved.

St. Dad and his tomb are mentioned both in the colophons of manuscripts and in epigraphs of the Monastery. Moreover, Dad is sometimes mentioned as Tade. For example, Hovhannes Tsaretsi received a manuscript in 1594 (Jerusalem, ms. 2208) and wrote the following note: »The last recipient of the holy manuscript – archimandrite Hovhannes from Tsar, from the Monastery of St. Apostle Dad«. ¹⁵ In 1708, archimandrite Thomas wrote the following memoir in a manuscript that belonged to him: »It was written in the divine Monastery of St. Tade« (MM, ms. 1301). ¹⁶ The name Dad is written in the 1224 epigraph of the western wall of the Katoghike church. »For God’s sake, I – Gregor, Hasan’s son, donated four houses to Dad’s grave with great hope«. Dad’s name is also written in the epigraph in 1241. »By God’s will, I – Prince Sevada, Smbat’s son, and my wife Tacher donated to Dad Monastery«. ¹⁷ The people presumably believed that the tomb of St. Dad was located in the north-eastern structure of the Monastery, and called this structure Dad’s Church. There is a stony monument in the eastern part of the building, which was supposed to be Dad’s grave stone.

In 1997, the Research on Armenian Architecture foundation began restoring the Dad Monastery, which was finished in 2011. During this period, an attempt was made to find the

¹⁵ Minasyan T., *Scriptoria of Artsakh*, 34–35.

¹⁶ *Main Catalogue of Armenian Manuscripts of Mashtots Matenadaran*. Vol. III, 854. Minasyan T., *Scriptoria of Artsakh*, 35.

¹⁷ *Corpus inscriptionum Armenicarum*. Liber V, Artsakh, 201–202.

relics of Apostle Dad. These works are presented in the book of architect Samvel Ayvazyan called *The Restoration of the Monastery of Dad (1997 to 2011)*.¹⁸ According to Ayvazyan, the building called Dad's church was built in the 13th century on the basis of an ancient building and it did not serve as a church.¹⁹ The excavations on July 1-6, 2007, suggest that the monument was erected in the mid of the 13th century before Dad's church was built. During the excavations a tomb was found on the east side of the monument (archaeologist H. Petrosyan). The study showed that it was done after the construction of the Dad's church, in the second half of the 13th century, which had no connection with St. Dad.²⁰

During the same construction works, in 2007, another tomb was found near the monument, pieces of a wooden chair were excavated, and human bones were found inside the tomb. In 2008, the excavations continued inside the building of Dad's church, and human bones, an onyx head of a scepter, and the remaining pieces of a wooden chair with ornaments were removed from this tomb. The person there was obviously a prominent church figure. As a result of the laboratory examination, the time was clarified: AD 1260 +/- 55 years. It was assumed that it could be the remains of Atanas abbot of the Dad Monastery (1261–1291). At the same time, there was an assumption that the burial was done earlier than Dad's church and the structure preceding it were built.²¹

During the excavations of Dad's church two tombs were discovered, but they date back to later centuries. At the same time, we do not deny the historical figure of Apostle Dad and the tradition that the Dad Monastery was founded on his relics.

3. Apostle Yeghisha (or Elisha)²²

The historians Movses Kaghankatvatsi, Kirakos Gandzaketsi, Bishop Ukhtanes wrote about St. Yeghisha in their history books, the great archimandrites Mkhitar Gosh and Vanakan Vardapet also referred to him in their writings.

The life and martyrdom of St. Yeghisha is connected with the Armenian provinces of Artsakh and Utik. According to the Armenian historians Movses Kaghankatvatsi (7th century),²³

18 Ayvazyan S., *The Restoration of the Monastery of Dad (1997 to 2011)*.

19 Ayvazyan S., *The Restoration*, 52–56.

20 Ayvazyan S., *The Restoration*, 63–64.

21 Ayvazyan S., *The Restoration*, 68–72.

22 The name of the apostle is found in the following versions in various publications and studies: Elisha, Eghisha, Eliseus, Yelisha.

23 Movses Kaghankatvatsi, *History of the Country of Aghuank*, 1969, 7–8. Movses Daskhurantsi, *History of the Aghuans*. Book one, Chapter 6.

Fig. 3: Yeghisha Monastery. Photo by Arevik Tsatryan (2020). All rights reserved.

Bishop Ukhtanes (10th century)²⁴ and Kirakos Gandzaketsi (13th century),²⁵ St. Yeghisha was a Disciple of St. Thaddeus and was in Armenia with him. In addition to this information, Vanakan Vardapet clearly stated in his writing that Apostle Thaddeus was one of the 12 Apostles of Christ, and that Yeghisha was one of the 72 Disciples of Christ, and that Khad, another Disciple of the 72, came with Yeghisha: »Yeghisha and Khad were two out of seventy-two and went to Aghuank²⁶ by the order of Thaddeus and were martyred there«. ²⁷

Movses Kagankatvatsi, as well as Bishop Ukhtanes, told about the martyrdom of St. Yeghisha as follows: St. Apostle Thaddeus came to Armenia to evangelize, and in the district of Artaz he was martyred by Sanatruk, the king of the Armenians. St. Yeghisha returned to Jerusalem and told about the martyrdom of Thaddeus. In Jerusalem, Yeghisha was ordained by the hands of St. James, the Lord's brother.²⁸ Movses Kagankatvatsi wrote:

24 Bishop Ukhtanes, *History of Armenia*, 2006, 197–199. Bishop Ukhtanes of Sebastia, *History*, 1985, 123–124.

25 Kirakos Gandzaketsi, *History of Armenia*, 1982, 141–142. Kirakos Ganjaketsi, *History of the Armenians*, trans. by R. Bedrosian. Chapter 10.

26 The name of the country is found in the following versions in various publications and studies: Aluank, Aghuank, Caucasian Albania.

27 *Book of Letters*, 536.

28 Movses Daskhurantsi, *History of the Aghuans*. Book one, Chapter 6. Movses Kagankatvatsi, *History of the Country of Aghuank*, 1969, 6–7. Bishop Ukhtanes, *History of Armenia*, 197–199. Bishop Ukhtanes of Sebastia, *History*, 123–124.

»The holy apostle Thaddaeus was given to us Easterners. [Thaddaeus] came to the Armenians, to the district of Artaz, where he died a martyr's death at the hands of Sanatruk, the king of the Armenians. His student, the blessed Elisha (Eghisha), returned to Jerusalem and related the enviable martyrdom of his fellow apostle. Through the influence of the Holy Spirit, Elisha was ordained at the hands of the blessed James, the Lord's brother, who was the first patriarch of Jerusalem. He took the east[ern regions] as his diocese«. ²⁹

Movses Kagankatvatsi did not mention to what he was ordained, but in the history book of Kirakos Gandzaketsi and in Haysmavurk (Synaxarium) we read: »Bishop«. ³⁰

According to the above-mentioned historical books, St. Yeghisha traveled from Jerusalem to Maskut (Massagetae) via Persia. He began his preaching in Chor (Caspian Gates, Armenians say Aghuan's Gates, Hun's Gates, now: Derbent) and he introduced Christianity in various places and to many people. Then, he, alongside with his three followers, came to the city of Sahar in Utik province. Nevertheless, the unbelievers pursued them, and one of his followers was martyred. The other two left St. Yeghisha and followed the unbelievers. Then, St. Yeghisha came to Gis (Utik), ³¹ established a church (Christian community) there and offered a bloodless sacrifice (celebrate a Liturgy). As Kaghankatvatsi wrote: »This place was the first of the eastern churches and capitals, and the [initial] place of enlightenment«. ³² Thence St. Yeghisha went to the plain of Zerguni, where the pagans had their place of sacrifice, and was martyred there. It is unknown by whom Yeghisha was martyred, but his body was placed in a pit in a place called Homenk ³³ and was left there for a long time. ³⁴

There has been a debate about the location of the field called Zerguni. E. Kozubsky located Zerguni in Nukha province in historical Aghuank. ³⁵ Indeed, Udian villages Nizh and Vardashen in the Gabala region of Nukha province have a famous sanctuary church called Nizh's St. Yeghisha Armenian church, built at the site of the Apostle's martyrdom. The present-day church was built on the basis of an ancient church in 1823, the latter was destroyed in the 18th century. The four Armenian epigraphs of the church were decoded and published by Samvel Karapetyan. Two of them are about the construction, where in particular it is said that St. Yeghisha Church was built by the Astvatsatur priest Yengibaryan and his brother

29 Movses Daskhurantsi, History of the Aghuans. Book one, Chapter 6.

30 Haysmavurk, 82 (arm.). Kirakos Ganjaketsi, History of the Armenians. Chapter 10.

31 Gis is located in Utik province of Greater Armenia, between the Kura and Tartar rivers. See Dictionary of Toponyms of Armenia and Adjacent Regions, Vol. I, 899. According to Bishop Ukhtanes Gis located near Amaras (in Artsakh) and Partav (in Utik): »Gis, located on the skirts of Amaras, in the district called Gorozu, near the plain of the city of Partaw, called Paytakaran«, Bishop Ukhtanes of Sebastia, History, 124.

32 Movses Daskhurantsi, History, Book one, Chapter 6. Movses Kagankatvatsi, History of the Country of Aghuank, 1969, 7.

33 Homenk in Artsakh province of Greater Armenia. Movses Kagankatvatsi, History of the Country of Aghuank, 1969, 278, footnote 72, by V. Arakelyan.

34 Movses Daskhurantsi, History, Book one, Chapter 6. Movses Kagankatvatsi, History of the Country of Aghuank, 1969, 7.

35 Kozubsky E., History of Derbent city, 34–35.

Hovhan in 1823.³⁶ There are also other versions. V. Arakelyan thought, it is in the eastern part of Martuni region of Artsakh.³⁷ We agree with Arakelyan's assumption, because Sahar, Gis, which St. Yeghisha visited, as well as Urekan, where his relics were moved, are located on the right bank of the Kura, in Artsakh and Utik provinces.

According to Movses Kaghankatvatsi, later the place of St. Yeghisha's relics appeared to the believers in a vision: »Truth should not be concealed, nor should the light be covered up«. After a long period of time, certain pious men had a vision and came together in Homenk. They prayed all night long and found the relics of St. Yeghisha. Priest Stepanos from the village of Urekan took the Apostle's skull from the bones and carried it to the village of Urekan (or Horek, near Talish). The other relics of St. Yeghisha were buried there, too. Then, relics were transferred from Urekan to »holy Monastery at Nersmihir, which is today called Jrvshtik«. ³⁸

Kirakos Gandzaketsi linked the discovery of St. Yeghisha's relics with the name of king Vachagan:

»They say that the initial cause of the illumination of the eastern areas was the blessed Eghishe (pupil of the great Thaddeus the Apostle) who, after the death of the holy Apostle went to Jerusalem to James, the brother of the Lord, received ordination as bishop from him, and then went to the land of Iran eventually reaching the land of the Aghbanians/Aghuans. He came to a place called Gis and built a church there, and he himself was martyred there, although it is not known by whom. His body was thrown into a well with other corpses and it remained there until the time of pious King Vach'agan the last«. ³⁹

Thus, the relics of St. Yeghisha were buried in a place called Jrvshtik after the name of the waterfall flowing there, and where there was a Monastery known as Nersmihir or Mihrnerseh.⁴⁰ The historian Stepanos Orbelyan (14th century) also called this Monastery Jrvshtik or Mihrnerseh Monastery (the same name Nersmihir).⁴¹ In the 5th century, the pious Armenian Vachagan built a monument on the place of Yeghisha's martyrdom and also built a chapel on the relics.⁴² The king himself was buried near the chapel. Later, gradually the monastery was formed there. The early medieval structures of the monastery were not preserved; today only the main church and seven chapels built in the 12-13th centuries are standing there.

36 Karapetian S., *Armenian Lapidary Inscriptions of Boon-Aghvank*, 41–42.

37 Movses Kagankatvatsi, *History of the Country of Aghuank*, 1969, 277, footnote 71, by V. Arakelyan.

38 Movses Daskhurantsi, *History*, Book one, Chapter 7. Movses Kagankatvatsi, *History of the Country of Aghuank*, 1969, 7–8.

39 Kirakos Ganjaketsi, *History of the Armenians*. Chapter 10. Kirakos Gandzaketsi, *History of Armenia*, 1982, 141–142.

40 Voskean H., *The Monasteries of Artsakh*, 119–120.

41 Orbelyan Stepanos, *History of Syunik*, 166.

42 Movses Kagankatvatsi, *History of the Country of Aghuank*, 1969, 8. Hasratyan M., *Artsakh School of Armenian Architecture*, 78–80.

St. Yeghisha is considered to be the founder of the Aghuanian Holy Church. Mkhitar Gosh wrote in his *Chronology*: »The line of patriarchs from Aghuank after St. Yeghisha, who had come from Jerusalem«. ⁴³

There is a version in scientific research, according to which the figure of St. Yeghisha was made up later⁴⁴ and its goal was to remove the Church of Aghuank from the influence of the Armenian Church. Vahe Torosyan wrote:

»Based on this information referring to Yelisha, some scholars believe that Christianity entered Aluank' through Yelisha's preaching as early as in the first century or on the border of the first and second centuries. Although the sources provide information about the legend of Yelisha, scholars generally agree he is the founder of the Church of Aluank'. According to other scholars, the information found in the History of the Land of Aluank' about the preaching, martyrdom of Yelisha and founding of the Church of Aluank' is a seventh-century legend, created under the influence of certain religious and political events, and apparently in pursuit of the goal of removing the Church of Aluank' from the influence of the Armenian Church«. ⁴⁵

My belief is that St. Yeghisha really was a historical figure, as it is described in the History Book of Movses Kaghankatvatsi. Another problem is that in the 10th century, Movses Daskhurantsi, who presented St. Yeghisha merely as the founder of the Aghuanian Church, did not mention the name of the Apostle Thaddeus, and generally had an anti-Armenian attitude.⁴⁶ My assumption is that it wasn't by chance that St. Yeghisha began his missionary path precisely from Chor or the Caspian Gates. That was the place connecting the northern part of the Caucasus with the southern part and had thus a strategic importance. Then, St. Yeghisha moved to the right bank of the Kura River (Sahar in Utik, from there to Gis and to Zerguni). After St. Yeghisha, in the 4th century the Armenian Catholicos Gregor Lusavorich's grandson Gregoris Partev visited Chor.

43 Mkhitar Gosh, *Chronology*, 605.

44 Hakobyan A., *Albania-Aluank in the Greec-Latin and Old-Armenian Sources*, 165. Kharatyan H., *Touching upon issues of Yeghishe the Apostle, Grigoris and the Christianization of the Caucasian Aghvank*, էջ 19-74. Petrosyan H., *Sepulcher-Reliquaries with Eastern Entrance in Arts'akh and the Issues of the Political, Ideological and Ritual Separation of the Albanian Church in the 5th-6th centuries*, 231-232.

45 Torosyan V., *A Brief Review of the History of Arts'akh and Utik*, see Hakobyan H., Minasyan T., Torosyan V., *Manuscript Heritage of Arts'akh and Utik*, 22-23.

46 Movses Daskhurantsi, *History*, Book two, Capter 48. Movses Kagankatvatsi, *History of the Country of Aghuank*, 1969, 213.

Fig. 4: Amaras Monastery. Photo by Hayk Melqonyan (2017). All rights reserved.

4. Gregoris Partev

According to the historian Movses Kaghankatvatsi, Gregoris was ordained a bishop of Georgia and Aghuank at the age of fifteen and went to preach Christianity, to establish churches and to ordain priests.⁴⁷ The historian Tovma Artsruni mentioned that Gregoris also preached in Zhanark⁴⁸ which is located on the southern slopes of the Greater Caucasus mountain range, on the source of the Terek River, near Alan's Gates or Darial: »Zhanark, where Alan's Gates are«, Movses Khorenatsi wrote in his famous *Ashkharatsuyts*.⁴⁹

Then, Gregoris went to Maskut (Massagetae). Pavstos Buzand (5th century) and Movses Kaghankatvatsi (7th century) presented young Gregory's evangelization and his martyrdom in detail. Gregory reached Maskut, where King Sanesan Arsacid (Arshakuni) ruled. Having visited the king of Maskut's and the prince of Hun's army, St. Gregory began to preach Christianity to them. At first, they accepted young Gregory. However, later, they began to study the rules of Christianity and learned that God despised greed, looting, killing, depriving people of their possessions. The Maskuts grew angry and thought that the Armenian

47 Movses Kaghankatvatsi, *History of the Country of Aghuank*, 1969, 27–28.

48 Tovma Artsruni, *History of the House of Artsrunik*, 189.

49 Yeremyan S., *Attempt to restore the Original of Ashkharatsuyts*, 269.

king sent Gregoris to them to deprive them of power. They decided to kill the young man and to invade Armenia. By the order of King Sanesan, St. Gregory was tied to the tail of a wild horse and the horse ran free in the Vanyan plain, on the shores of the Caspian Sea.⁵⁰ According to Movses Khorenatsi and Kirakos Gandzaketsi, Gregoris was martyred by the order of King Sanatruk.⁵¹ The Christians took St. Gregoris's body and buried it in Amaras.

As we have seen, St. Gregoris visited Zhanark at Alan's Gates or Darial, then visited Maskuts at the Caspian Gates. In my opinion, the missionary path of Gregoris Partev is not accidental. The mountains of the Greater Caucasus are almost impassable, therefore, from north to south and vice versa, it was possible to pass through the mountainous canyons, the most important of which were Alan's Gates and Caspian Gates. Since ancient times, military fortresses have been built in these places, which served as guard posts. The Christianization of these fortresses had two important implications. Firstly, the gates should be closed if the northern non-Christian people decided to attack the south, where Christian countries Armenia, Georgia and Aghuank were located. Secondly, one of the best ways to spread Christianity in the North Caucasus would be the Christianization of the fortresses of these Gates. Gregoris managed to preach Christianity at Alan's Gates, but the Maskuts did not accept him at the Caspian Gates.

5. Conclusion

Thus, we have tried to present the data in the Armenian medieval literature about two of the 72 Disciples of Jesus Christ, St. Yeghisha and St. Dad and about their missionary paths in Artsakh and Utik. However, we don't separate the evangelization in Artsakh and Utik provinces from the evangelization in other provinces of Armenia. According to the holy tradition of the Armenian Apostolic Church, St. Thaddeus and St. Bartholomew, the two Apostoles of Jesus Christ, preached Christianity in Armenia (Greater and Lesser Armenia). St. Dad came to Armenia with Apostle Thaddeus to preach Christianity and before visiting Artsakh province, he had been to other provinces of Greater Armenia. St. Yeghisha accompanied St. Thaddeus during his missionary path and was present at his martyrdom in Artaz. Only then, after his ordination in Jerusalem, St. Yeghisha began preaching from Chor and then came to the right bank of the Kura.

50 Pawstos Buzand, *History of Armenia*, 73–75. Pawstos Buzand, *History of the Armenians*. Book three, Chapter 6. Movses Kagankatvatsi, *History of the Country of Aghuank*, 1969, 28–29.

51 Kirakos Gandzaketsi, *History of Armenia*, 1982, 29. See also Movses Khorenatsi, *History of Armenia*, 212.

References

- Ayvazyan, Samvel, *The Restoration of the Monastery of Dad (1997 to 2011)*. Yerevan, RAA, 2015 (arm.).
- Bishop Ukhtanes of Sebastia, *History of the Severance of the Georgians from the Armenians*, trans. by Zaven Arzoumanian. Fort Lauderdale, 1985 (engl.).
- Bishop Ukhtanes, *History of Armenia*, trans. to East Arm. by Varag Arakelyan. Yerevan, 2006 (arm.).
- Book of Letters. Tbilisi, 1901 (arm.).
- Corpus Inscriptionum Armenicarum. Liber V, Artsakh, compiled by Sedrak Barkhudaryan. Yerevan, 1982 (arm.).
- Dictionary of Toponyms of Armenia and Adjacent Regions. Vol. I, compiled by T. Hakobyan, St. Melik-Bakhsyan, H. Barseghyan. Yerevan, 1986 (arm.).
- Grand Catalogue of St. James manuscripts, ms. 811. Volume III, compiled by Norayr Bogharian. Jerusalem, 1968 (arm.).
- Hakobyan, Aleksan, *Albania-Aluank in the Greec-Latin and Old-Armenian Sources*. Yerevan, 2022 (rus.).
- Hakobyan, Hravard, *Minasyan Tamara, Torosyan Vahe, Manuscript Heritage of Arts'akh and Utik'*. Yerevan, 2022 (engl.).
- Hasratyan, Murad, *Artsakh School of Armenian Architecture*. Yerevan, 1992 (arm.).
- Haysmavurk. Constantinople, 1730 (arm.).
- Head of John the Baptist, by E. P. A., T. A. Artyukhova. *Orthodox Encyclopedia*, Vol. XXIV, 528-577. Moscow (rus.). <https://www.pravenc.ru/> (last accessed October 10, 2022).
- Hovhannisyan, Petros, *Movses Kagankatuatsi and his »History of the Country of Aghuank«*. Matenagirq Hayots, Vol. XV. Antelias-Lebanon, 2010 (arm.).
- Karapetian, Samvel, *Armenian Lapidary Inscriptions of Boon-Aghvank*. Yerevan, 1997 (arm.).
- Karapetian, Samvel, *Monuments of Armenian Culture in the Occupied Territories of Soviet Azerbaijan*, Yerevan, 1999 (arm.).
- Kharatyan, Hranush, *Touching upon issues of Yeghishe the Apostle, Grigoris and the Christianization of the Caucasian Aghvank*. »Bazmavep«, 2010, No. 1-2 (arm.).
- Kirakos, Gandzaketsi, *History of Armenia*, trans. to East Arm. by Varag Arakelyan. Yerevan, 1982, 142 (arm.).
- Kirakos, Ganjaketsi, *History of the Armenians*, trans. by Robert Bedrosian (engl). <http://www.attalus.org/armenian/kgtoc.html> (last accessed: October 16, 2022).
- Kozubsky, Yevgeny, *History of Derbent city. Temir-Khan-Shura*, 1906 (rus.).
- Main Catalogue of Armenian Manuscripts of Mashtots Matenadaran. Vol. III, compiled by A. Keoshkerian, K. Sukiasyan, H. Keossian. Yerevan, 2008 (arm.).
- Michael the Syrian, *Chronicle, On the Priesthood. Jerusalem*, 1871 (arm.).
- Minasyan, Tamara, *Scriptoria of Artsakh*, Yerevan, 2015 (arm.).
- Mkhitar, Gosh, *Chronology. Matenagirq Hayots*, Vol. I. Yerevan, 2014 (arm.).
- Daskhurantsi, Movses, *History of the Aghuans*, trans. by Robert Bedrosian (engl). <https://archive.org/details/HistoryOfTheAghuans/page/n9/mode/2up> (last accessed: October 14, 2022).
- Kagankatvatsi, Movses, *History of the Country of Aghuank*, trans. to East Arm. by Varag Arakelyan, Yerevan, 1969 (arm.).
- Kaghankatvatsi, Movses, *History of the Country of Aghuank*, Yerevan, arm. original compiled by Varag Arakelyan. 1983 (arm.).
- Khorenatsi, Movses, *Ashkharatsuyts. Matenagirq Hayots*, Vol. II. Antelias-Lebanon, 2003 (arm.).
- Khorenatsi, Movses, *History of Armenia*, trans. to East Arm. by Stepan Malkhasyan. Yerevan, 1997 (arm.).
- Orbelyan, Stepanos, *History of Syunik*, trans. to East Arm. by Khosrov Torosyan. Yerevan, 1986 (arm.).
- Pawstos, Buzand, *History of Armenia*, trans. to East Arm. by Stepan Malkhasyan. Yerevan, 1968 (arm.).
- Pawstos, Buzand, *History of the Armenians*, trans. by Robert Bedrosian (engl). <http://www.attalus.org/armenian/pbtoc.html> (last accessed: October 16, 2022)
- Petrosyan, Hamlet, *Sepulcher-Reliquaries with Eastern Entrance in Arts'akh and the Issues of the Political, Ideological and Ritual Separation of the Albanian Church in the 5th-6th centuries*. Bulletin of Matenadaran, No. 29, Yerevan, 2020 (arm.).
- Tovma, Artsruni, *History of the House of Artsrunik*, trans. to East Arm. by Varag Vardanyan. Yerevan, 1978 (arm.).
- Voskean, Hamazasp, *The Monasteries of Artsakh*. Vienna 1953 (arm.).
- Yeremyan, Suren, *Attempt to restore the Original of Ashkharatsuyts*. *Historical-Philological Journal*, 1973, No. 2 (arm.).

Author

Lusine Tumanyan, PhD

Senior researcher at Matenadaran – Mesrop Mashtots Research Institute of Ancient Manuscripts, Yerevan, Armenia, contact@matenadaran.am

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution–ShareAlike 4.0 International license ([CC BY-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Abel H. Manoukian

Die Errichtung des Basler Missionshauses in Schuschi

Das Ende einer hoffnungsvollen Mission¹

Abstract

This paper sheds light on the history of the Basel Mission House in Shushi. In 1821, two missionary preachers were sent to the Caucasus to convert pagans, Muslims and Jews to Christianity. The first missionaries travelled to Shushi in 1822, where they initially opened schools and printing houses to support their mission. In the following years, they continuously expanded their activities until 1833, when an imperial decree from St. Petersburg banned any missionary activity by the Basel missionaries among the Armenians. Despite efforts to clarify the situation, the mission in Shushi was dissolved in 1838. The failure was influenced by political changes and the hostile attitude of the Armenian Church.

1821 beschloss das Basler Missionskomitee, zwei Missionsprediger in den Kaukasus und die angrenzenden Gebiete zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer zu entsenden, um dort Heiden, Muslime und Juden zum Übertritt zum christlichen Glauben zu bewegen.² Als erste unmittelbar Beauftragte der Basler Mission wurden im Juni desselben Jahres Dr. phil. Felician Martin Graf Zarembo-Kalinowski, zuvor als Diplomat im Auswärtigen Amt in St. Petersburg tätig, und August Heinrich Dittrich, Lehrer aus Sachsen, in die Kaukasusregion gesandt.³ Nach einer Privataudienz beim Zaren Alexander I. in St. Petersburg im Winter des Jahres 1822 erhielten sie die Erlaubnis, zur Unterstützung ihres ehrgeizigen Vorhabens Schulen und Druckereien zu eröffnen.⁴

1 Für die Transliteration des armenischen Alphabets, insbesondere bei den Quellenangaben der armenischen Literatur, wurde in der vorliegenden Studie das Transliterationssystem der Library of Congress verwendet.

2 Schlatter (1916), 93–119; Ehret (1951); Katterfeld (1939), 30–39; Manoukian (2012), 119–120.

3 Ebd.

4 Vgl. Basler Mission (1822), 447–448; Katterfeld (1939), 60; Pagel (1990), 10–14; Gazer (2012), 78; Lēō (1914), 87; Örmānian (1927), 3724; Karapetyan (2000), 146.

Nachdem Zaremba und Dittrich fast ein ganzes Jahr bei den schottischen Missionaren in Astrachan verbracht hatten, überquerten sie im Frühjahr 1823 das Kaukasusgebirge und gelangten über Tiflis zunächst zu den sieben südkaukasischen deutschen Kolonistengemeinden, wo sie Pflege und Erziehung als eine der dringendsten Aufgaben der heimatlichen Mission erkannten.⁵ Dennoch mussten sie weiterziehen, um gemäß ihrer eigentlichen Aufgabe eine Missionsniederlassung zu gründen. Auf ihrem Weg lernten sie die Festungsstadt Schuschi kennen und erkannten, dass diese Stadt aufgrund ihrer strategischen Lage sehr gut geeignet war, um von dort aus nicht nur in Transkaukasien, sondern auch in Persien und in den östlichen Regionen der Türkei ihre zukünftige Missionstätigkeit zu verwirklichen.⁶

Anfang 1824 liessen sich Zaremba und Dittrich in dem von Armeniern bewohnten Stadtteil von Schuschi nieder und kauften dort ein kleines Haus, das ihnen als vorübergehendes Missionshaus dienen sollte.⁷ Von den Armeniern sehr freundlich aufgenommen, eröffnete Zaremba eine Schule für den Russischunterricht. In dem Sohn des armenischen Diakons Grigor Yetomeyan, Ghevond, der ebenfalls zum Diakon geweiht worden war, fand Zaremba bald einen jungen Mann, der beim Vardapet (Archimandrit) Hovsep Artsaxetsi⁸ ausgebildet worden war und über genügend Kenntnisse verfügte, um eine armenische Schule als Zukunftsprojekt zu betreiben.⁹

Noch bevor mit dem Bau dieser Schule begonnen werden konnte, reiste der Missionar Dittrich im März 1824 auf Geheiss des Basler Komitees zurück nach Basel,¹⁰ und an seiner Stelle wurde ein anderer Prediger, der Schweizer Missionar Friedrich Hohenacker, der spätere bekannte Botaniker, beauftragt, von Karass nach Schuschi zu gehen, um dort die mit Zaremba neu begonnene Missionsarbeit fortzusetzen.¹¹

Die Mitteilungen Dittrichs in Basel weckten grosse Hoffnungen auf einen grossartigen Missionserfolg im Kaukasus und den umliegenden Gebieten. Das Komitee beschloss, zusätzliche Kräfte dorthin zu schicken, und ein frommes Ehepaar spendete 4000 Pfund zur Unterstützung der Mission und zum Druck orientalischer und armenischer Schriften.¹² Während Gottlieb Pfander und Gottlieb Wöhr sofort nach Schuschi aufbrachen, machten sich August Dittrich und Christoph Haas bald darauf auf den Weg nach Moskau, um an der armenischen

5 Im ersten Viertel des 19. Jhs., seit 1817, hatten sich deutsche Aussiedler besonders aus dem württembergischen Bereich in einigen Gebieten im Kaukasus niedergelassen. Es entstanden die folgenden Siedlungen: Alexanderdorf, Alexanderhülfe, Annenfeld, Neu-Tiflis, Waldheim, Blumenthal, Katharinenfeld, Traubenberg, Eigenfeld, Georgsfeld, Helenendorf, Petersdorf, Marienfeld und Freudenthal. Hierzu Gross (1998); Haigis/Hummel (2002); Gazer (2012), 7; Pagel (1990), 14–16; Karapetyan (2000), 146; Manoukian (2012), 121–122.

6 Pagel (1990), 16–17; Gazer (2012), 9; Katterfeld (1939), 71–80. Manoukian (2012), 122.

7 Hierzu: Basler Mission (1825a), 505; Katterfeld (1939), 77; Gazer (2012), 11; Manoukian (2012), 122.

8 Siehe Basler Mission (1825a), 509; Lēō (1914), 84–87.

9 Hierzu: Basler Mission (1825a), 403, 505.

10 Basler Mission (1825b), 385.

11 Ebd.

12 A.a.O., 411–412.

Lazarian-Akademie Alt- und Neuarmenisch zu lernen.¹³ Inzwischen war der Missionar Hohenacker am 23. Mai 1824 in Schuschi angekommen.¹⁴

Die Voraussetzungen waren sehr günstig, um die Festungsstadt Schuschi in Berg-Karabach zu einem Missionszentrum für den Kaukasus und die benachbarten islamischen Länder auszubauen. Die ursprüngliche kleine Niederlassung der Missionare erwies sich jedoch bald als unzureichend für die vielfältigen Einrichtungen und Erweiterungen, die dieses Missionsfeld benötigte, weshalb es als notwendig erachtet wurde, dem Bedarf entsprechende, größere Räumlichkeiten an einem geeigneten Ort in der Stadt zu finden.¹⁵

Gerade zu dieser Zeit wurde den in Schuschi angesiedelten Missionaren vom karabachischen Generalgouverneur ein äußerst attraktives Angebot gemacht: Zum Verkauf standen zwei verlassene und baufällige Häuser, die Mirza Ali Bey und Abi Samet Bey gehörten, die sich während des Russisch-Persischen Krieges von 1804–1813 nach Persien abgesetzt hatten und deren Häuser mitten in der Stadt Schuschi in der Nähe des Basars an der Grenze zwischen dem armenischen und dem tatarmuslimischen Stadtviertel lagen.¹⁶ In der armenischen Fachliteratur wird der genaue Standort dieser Häuser, die in der Folge zur Missionsstation umgebaut wurden, beschrieben. Sie lagen in einem Tal in Schuschi, das von den einheimischen »Casernen«¹⁷ oder von Armeniern »Dabaghneri Jor« (Tal der Gerber) genannt wurde.¹⁸ Diese Häuser und das umliegende Land waren von der russischen Armee beschlagnahmt und zum Eigentum der Krone erklärt worden. Nun aber hat der Oberbefehlshaber der russischen Armee, General Jermolow, die Erlaubnis erteilt, sie zu verkaufen.¹⁹

Wir hätten die wichtigen Details über dieses Anwesen, das bis 1838 als Missionszentrum in Schuschi diente, nicht erheben können, wenn nicht der Schweizer Missionar Rudolph Friedrich Hohenacker am 10. Februar 1826 einen ausführlichen *Bericht über den Bau des Missions-Hauses zu Schuschi im Jahr 1825*²⁰ an das Basler Komitee geschrieben hätte. Offenbar verfasste Hohenacker diesen Bericht erst, nachdem der Bau des Missionshauses nahezu abgeschlossen war.²¹ Die Archivalien enthalten zahlreiche Details, die den Aufbau einer Missionsstation paradigmatisch veranschaulichen. Da sich die bisherige Forschung eher am Rande mit den konkreten Rahmenbedingungen einer Mission beschäftigt hat, wollen wir

13 Vgl. a.a.O., 414–415.

14 Vgl. a.a.O., 385.

15 Vgl. Basler Mission (1826), 501.

16 A.a.O., 501–502; Hierzu auch: Hohenacker (1826), Nr. 3, 6.

17 Vgl. Waldburger (1984), 66.

18 Siehe Lëö (1914), 87.

19 Siehe Hohenacker (1826), Nr. 3, 3.

20 Vgl. Basler Mission (1826), 501–502; Hierzu auch: Hohenacker (1826).

21 Das Manuskript dieses Berichts befindet sich im Archiv von Mission 21 in Basel, im Dossier FC-2,2. An dieser Stelle möchte ich Mission 21 dafür danken, dass sie mir das Manuskript zum Studium zur Verfügung gestellt hat. Ich bedanke mich ebenfalls bei Frau Dr. Anahit Avagyan und Frau Andrea Rhyn, Historikerin und Archivarin bei Mission 21, für ihre Hilfe bei der Entzifferung dieses äußerst schwierig zu lesenden Manuskripts.

diesen im Folgenden einmal genauer nachgehen. Aus dem Bericht geht hervor, dass die gesamte Missionsniederlassung aus 4 separaten Gebäuden bestand: (siehe [Abb. 1](#))

1. dem großen Missionshaus, das von Grund auf neu gebaut wurde,
2. dem kleineren Haus, einem alten Gebäude, das zunächst als armenische Schule, später als Druckerei genutzt wurde, und
3. zwei Nebengebäuden, die zum großen Missionshaus gehörten.²²

Das große Missionshaus – die Vorderseite dem Osten und die Rückseite dem Westen zugewandt – war ein einstöckiges, solide gebautes Gebäude mit je 14 Fenstern auf der Vorder- und Rückseite und drei mit Fassadenornamenten verzierten Eingängen, die das Haus durchschneiden und in ebenso vielen Ausgängen zum Hof enden (siehe [Abb. 2, 3](#) und [4](#)). Das gesamte Gebäude hatte 14 Zimmer, darunter zwei Küchen und zwei Vorratsräume, die hinzukommen. Allerdings wurden 4 Zimmer nur durch Bretterverschlüsse geschaffen, sodass die Anzahl der Zimmer nach deren Entfernung nur noch 10 beträgt. Diese Räume waren so verteilt, dass sich an den beiden Enden des Hauses jeweils drei Räume mit einer Küche und einer Vorratskammer für je eine Familie befanden, und in der Mitte des Hauses lagen, auf beide Seiten des zentralen Eingangs verteilt, vier Räume, von denen jeder ein Fenster hatte. Einer der Räume war durch eine Holztür in zwei Hälften geteilt und hatte zwei Fenster, während ein anderer, kleinerer Raum nur ein Fenster besaß. Insgesamt gab es 8 Zimmer auf der Vorderseite des Hauses, die wegen ihrer Kühle für den Sommer geeignet waren, und 6 auf dem Hof, die im Winter angenehmer zu bewohnen waren.

Sowohl die Außen- als auch die Innenwände bestanden aus gebrochenen Steinen, die mit Kalk aufgemauert und von außen gut verkleidet waren, und die Fenster waren außerdem mit Gips und Asche eingerahmt. Die Fenster selbst hatten die übliche Größe, bestanden aber jeweils nur aus zwei Flügeln mit je drei Scheiben. Jedes Zimmer, mit Ausnahme der vier zentral gelegenen Zimmer, hatte einen Ofen und alle waren mit einem gemeinsamen Dach überzogen.²³ Die Decke des Hauses bestand aus quer verlegten Balken mit Brettern darauf, die mit Spänen und 1 Fuß Erde bedeckt waren. Das Dach war mit Schindeln gedeckt. Der Dachboden wurde nur zur Aufbewahrung alter Gegenstände und zum Trocknen von Wäsche genutzt.

Das kleinere Haus mit einem Erdgeschoss und einem darauf gebauten zweiten Stockwerk, das trotzdem niedriger war als das große Haus und dessen Fassade nach Norden zeigte, hatte in der Mitte zwei Eingänge, einen unteren und einen oberen (siehe [Abb. 5](#) und [6](#)). Der letztere war von außen über zwei Treppen zugänglich, die an der Hausmauer neben dem unteren Eingang hinaufstiegen und in einem Vorbau vor der oberen Tür endeten, während der Vorbau selbst verziert war und eine Fassade hatte. Nur das obere Stockwerk war zum

²² Vgl. a.a.O., 1.

²³ Vgl. a.a.O.

Wohnen eingerichtet, während das untere Stockwerk, wo das Haus am tiefsten im Boden lag, einen Keller, eine Speisekammer, eine Küche, zwei kleinere Zimmer und das Zimmer für den Dienstboten, sowie einen Raum für alle Arten von Waschgeräten usw. umfasste. In der Länge hatte das Haus im Obergeschoss acht Fenster, in der Tiefe nur eines. Die acht Fenster leuchteten jeweils zu zweien vier Räume aus. Dieses Haus war ebenfalls massiv gebaut, aber die Wände waren viel schwächer als die des großen Hauses; es hatte ebenfalls ein Schindeldach (siehe [Abb. 7](#) und [8](#)).

Der Fußboden im Erdgeschoss bestand aus Erde, und der im Oberstock aus schlechten Brettern, wodurch die Räume im Winter sehr kalt und unhygienisch waren; die Decke war ein so genannter Lehm Boden, d. h. die quer verlegten Balken sind durch Lehmwickel (oder Wellerhölzer), das sind mit Strohlehm umwickelte Holzstöcke (sogenannte Staken), miteinander verbunden. Das Ganze wurde mit einer Schicht aus Stroh und Lehm bedeckt, unten vergipst und oben mit Erde bedeckt. Das Wohnen in diesem Haus, dessen Fenster bis auf ein nach Osten gerichtetes alle nach Norden schauen, war ziemlich unangenehm, weil man nie direktes Sonnenlicht erhielt. Man hätte das Problem durch einen Durchbruch an der Südseite beheben können, aber die schwache Mauer und andere daraus resultierende Unzulänglichkeiten ließen dies nicht zu. Auch dieses Haus war an der Außenfassade mit Kalk und Sand verkleidet, aber man hat hier viel weniger Sorgfalt walten lassen als bei dem größeren Haus. Die Türen des oberen und des unteren Geschosses waren später mit Schlössern versehen, während sie vorher nur mit Holzgriffen von jedermann zu öffnen gewesen waren.

Was die beiden Nebengebäude des großen Hauses betrifft, so ist das größere als zwei-flügeliges Gebäude zu betrachten, nicht einstöckig, aber auch nicht so hoch wie ein zweigeschossiges Gebäude, mit einem Vorsprung in der Mitte (siehe [Abb. 9](#)). Von Süden aus gesehen befand sich der Stall mit Platz für 6-7 Pferde im Seitenflügel des eigentlichen Gebäudes, das parallel zum großen Haus verlief. Am nördlichen Ende schloss der Hauptflügel mit zwei zusätzlichen Räumen an, von denen einer früher als Abstellraum und der andere als Wohnraum genutzt worden war. Der eine Raum diente gewöhnlich zur Lagerung des Strohs, das für die Fütterung der Pferde benötigt wurde, während im anderen Holz, alte Kisten usw. gelagert wurden. Dieses Gebäude war ebenfalls aus Stein gebaut und hatte ein Dach aus Schindeln.²⁴

Das zweite Gebäude, viel kleiner als das vorher beschriebene, enthielt nur einen Keller und zwei kleinere Kammern, die aber wegen der hohen Feuchtigkeit nicht bewohnbar waren. Das Brennholz wurde in der Scheune gelagert. Auch dieses Gebäude war aus Backstein errichtet und mit Schindeln gedeckt.

Zu den Gärten, die die Gebäude umgaben, ist Folgendes zu sagen: Wenn meist nur die Rede von einem Garten ist, so ist anzumerken, dass es außer einem großen Garten, der vor dem Hauptgebäude lag, noch einige kleinere Gärten gab, die aber nicht von Bedeutung waren. So befand sich rund um das gesamte Hinterhaus, oder, wie es zuvor genannt wur-

²⁴ Vgl. a.a.O., 2-3.

de, das größere Nebengebäude, ein Streifen Land, der zwar genutzt werden konnte, aber mangels Sonne nur wenig erschlossen war, abgesehen von einer etwas offenen Fläche. Ein weiterer kleiner Garten befand sich oberhalb des kleineren Hauses, wurde aber, wie ein anderer kleiner Garten in der Nähe des großen Hauses, nur für Obst und auch für kleine Blumenbeete genutzt. Der eigentliche Garten wurde mit mehreren Terrassen am Hang angelegt.

Dieser Garten wurde vorwiegend genutzt, um gutes Obst – Äpfel, Birnen, Sauerkirschen, Pfirsiche und Aprikosen – zu ernten, aber die Bäume wuchsen nicht gut, zum Teil weil es zu kalt und der Boden zu trocken war. Es wurden mehrere Brunnen gegraben, um den Garten im Sommer zu bewässern, wenn es selten regnete. Das vorhandene Wasser erwies sich allerdings als nicht gut geeignet für diesen Zweck, da es zu hart, nämlich stark mit Salz versetzt war. Übrigens konnte der Garten, wenn er in gutem Zustand gehalten wurde, zwei Familien mit dem üblichen Gemüse recht gut ernähren, ausgenommen Kartoffeln und Kohl. Das gesamte Gelände der Siedlung war von einem Zaun mit einem größeren Tor umgeben, durch das man vom Markt direkt zum großen Haus gelangte. Ein kleineres Tor bot einen Ausgang auf der gegenüberliegenden Seite.²⁵

Die detaillierte Beschreibung des Neubaus lautet im Original folgendermaßen:

»Dieses ganze Gebäude ist 180 Fuss lang, und 31 ½ Fuss breit, die Wände zu 1 ½ Fuss, und die Riegelwände im Gebäude zu ½ Fuss gerechnet; folglich bleiben für jedes Lokal (scil. Zimmer) in der Breite noch 14 Fuss. Das Mass des Lokals von der Länge des Gebäudes ist nur selbstverständlich, und ist auch deutlich auf dem Plan vermerkt. Die Korridore sind 6 Fuss im Licht; wenn eine Treppe zum Keller führt, nimmt sie 3 Fuss ein, d.h. die Hälfte des Korridors. Die beiden Treppen in den Nebengebäuden sind klar und an ihrem richtigen Platz; eine führt von vorne zur Mitte hinauf; bei der Treppe im mittleren Gebäude ist jedoch zu beachten, dass sie von hinten zur Mitte hinaufführt. Am Ende des Ganges wird ein Raum von durchschnittlich 3 Fuss frei gelassen, von dem aus nur die Treppe beginnt; auf diese Weise führen alle Treppen zur Mitte des Bodens. Unter dieser letzten Treppe im mittleren Korridor befindet sich eine Tür, die in ein Zimmer führt; diese wird schon ihren Platz finden, man muss sie nur beachten. Schliesslich gibt es am Ende jedes Korridors auch ein Gemach zum notdürftigen Gebrauch, wie die Backöfen in den Küchen an der Aussenseite des Hauses angebracht. Dies betrifft den Grundriss.

Die Höhe des Hauses ist kurz wie folgt: Vom Boden werden 1 ½ Fuss erhoben, die am Eingang genügend Stufen bilden: auf diesen 1 ½ Fuss liegt nun der Boden des Gebäudes. 1 ½ Fuss ist nun der Boden des Gebäudes; von diesen 1 ½ Fuss, oder vom Boden, werden nun 3 ½ Fuss bis zum Fensterloch gerechnet; das Loch selbst wird 4 Fuss breit und 5 Fuss hoch. Von diesen 5 Fuss, oder vom Fensterloch, rechnet man nun noch 1 ½ Fuss in der Höhe bis zur Decke des Zimmers. Auf diese Weise erreicht der Raum eine Höhe von 10 Fuss. Das Dach lässt sich am leichtesten auf dieselbe Weise bauen, aber wie flacher, wie schöner und mehr müssen die Kamine und die Feuerstellen in den Küchen, sowie die Herde in den

25 Vgl. a.a.O., 3–4.

Zimmern, erst nach Bequemlichkeit an Ort und Stelle gesetzt werden. Ich muss Sie nur daran erinnern, dass auch der Wassereimer in den Küchen einen Platz an der hinteren Wand, in der Nähe des nächsten Abflusses, erhalten muss, damit dieser das Wasser aus dem ersten aufnehmen kann. Der Rest wird sich von selbst erledigen.«²⁶

Die folgenden Illustrationen stammen von Hohenacker selbst und sind seinem bereits erwähnten Bericht entnommen. Die beiden zuvor erwähnten Häuser von Mirza Ali Bey und Abi Samet Bey wurden von Grund auf renoviert und die baufälligen Teile abgetragen. Der Schutt der Häuser wurde als Baumaterial für das neu zu errichtende Haus verwendet.²⁷ Als der Architekt, bei dem es sich wahrscheinlich um den im Kaufvertrag erwähnten Fähnrich Gorbatschewski²⁸ handelte, das Grundstück absteckte, boten drei Nachbarn an, ihre Häuser an die Basler Missionare zu verkaufen, was auch ohne Schwierigkeiten geschah. Aufgrund des schlechten Zustands wurden zwei von ihnen vollständig abgerissen und nur das Haus mit Garten und Brunnen wurde dem Missionsgrundstück angegliedert.²⁹

Für die Bauarbeiten wurden elf Maurer aus Helenendorf bei Gantzak (heute Ganja) eingeladen. Darüber hinaus wurden armenische Handwerker eingestellt: ein Zimmermann, Maurer, Schreiner, Glaser und ein Schlosser. Die übrigen 90 Tagelöhner, die Wasser, Holz, Steine und anderes Baumaterial transportierten, waren ebenfalls Armenier und Tataren, die von einem Deutschen aus dem benachbarten Helenendorf beaufsichtigt wurden.³⁰

Während des Baus des grossen Missionshauses konnten weder Zarembo noch Hohenacker die Empfehlung des Oberbefehlshabers und Generals, Fürst Matatow, ablehnen, einige Säulen und Gewölbe an den Haupteingängen und einige Ornamente im Gebäude selbst hinzuzufügen.³¹ In ihren Mitteilungen nach Basel mussten sich beide dafür rechtfertigen und begründen, warum beim Aufbau unvorhergesehene und zusätzliche Kosten verursacht worden sind. Jedenfalls gab es in gewissen pietistischen Kreisen in Basel bereits Kritik an den Missionaren in Schuschi, weil sie die Grenzen der Bescheidenheit überschritten hätten und diese palastartige Anlage nicht dem Geist der wahren Mission und der christlichen Armut entspräche. Die finanzielle Unterstützung der Basler Mission sei aus Liebesgaben zusammengekommen, und diese dürfen vom moralischen Standpunkt aus nicht unnötig ausgegeben werden.³²

Der Kauf der bereits erwähnten Häuser von Mirza Ali Bey und Abi Samet Bey kostete die Basler Mission 3180 russische Silberrubel, was 1060 europäischen Dukaten entsprach und für die damaligen Einkaufsverhältnisse äußerst günstig war.³³ Hinzu kamen jedoch Ausga-

26 Vgl. a.a.O., 4–5.

27 Vgl. a.a.O., 5.

28 Siehe Beilage (sic!) II, a.a.O.

29 Vgl. a.a.O., 6.

30 Vgl. a.a.O., 7.

31 Vgl. a.a.O., 8.

32 Vgl. Basler Mission (1826), 502; Waldburger (1984), 66.

33 Vgl. Hohenacker (1826), 3, 11.

ben für Baukosten, Material- und Arbeitslöhne usw., die zusammen mit dem Kaufpreis 5177 Silberrubel und 55 Kopeken ergaben, was ca. 1726 Dukaten entsprach.

Dennoch konnte die Missionsarbeit vorerst ungehindert fortgesetzt werden. Hatte Zarem-ba anfangs nur eine relativ kleine Schule für den Russischunterricht in dem alten und be-scheidenen Missionshaus eröffnet, so wurde nun am 29. Januar 1825 eine neue armenische Schule eingeweiht.

»Mit einer kleinen Anzahl von Armeniern, die bei der Feierlichkeit teilnehmend beiwohnten, waren an diesem Tage auch einige deutsche Freunde von Helenendorf in Schuschi eingetroffen, um diese stille Feier mit ihren Gebeten zu unterstützen.«³⁴

Zunächst musste Hohenacker die Leitung der Schule übernehmen, bis Haas, von Beruf Schulmeister aus Württemberg, der zuvor mit Dittrich an der Lazarian-Akademie in Moskau Armenisch studiert hatte, nun den Sprachunterricht in Schuschi selbst übernehmen konnte. Im Jahr 1829 zählte diese Musterschule 40 Schüler, die Haas bald auf bis zu 100 Schüler steigern konnte.³⁵ Interessanterweise wurden die Einrichtungen der Missionare von der einheimischen Bevölkerung »Lēmsi [= nemetsi] tner« (Häuser der Deutschen) und »Lēmsin škola« [= schola] (Schule der Deutschen) genannt.³⁶ Die Schule stand zwar für alle offen, bevorzugt wurden allerdings die Kinder aus ärmeren Verhältnissen.³⁷ Die Basler Missionare scheuten auch nicht davor zurück, einen der damals bekannten Mönchspriester der armenischen Kirche, den Vardapet Boghos Gharataghtsi, als Armenischlehrer anzustellen.³⁸ Neben dieser Schule gab es auch ein Internat, sozusagen eine Lehrerbildungsschule mit 6 erwachsenen Schülern, von denen einige selbst armenische Schulen in Arzach eröffneten und leiteten.³⁹

Ab 1828 konnte die Druckerei in Betrieb genommen werden.⁴⁰ Die ersten Bücher wurden von einem jungen Tscherkessen, Johannes Aberkrombie, gedruckt, der von den schottischen Missionaren in Karras aus der Sklaverei freigekauft und in Astrachan zum Drucker ausgebildet worden war.⁴¹ Da die Nachfrage nach gedruckten Büchern in Schuschi stieg – auch relativ kleine Lehrbücher für komplexere Werke wie die Evangelien oder das gesamte Neue Testament sollten in einer Auflage von etwa 2.000 oder mehr Exemplaren gedruckt werden – wurde ein neuer Facharbeiter aus Basel angefordert, sodass ab April 1830 Johann Christian Friedrich Judt in der Druckerei tätig war.⁴²

34 Vgl. *Basler Mission* (1825a), 407; Schlatter (1916), 101.

35 Schlatter (1916), 101–102.

36 Siehe Lēō (1914), 87.

37 Schlatter (1916), 101.

38 Lēō (1914), 94.

39 A.a.O., 90; Schlatter (1916), 101–102.

40 Vgl. *Basler Mission* (1829), 376.

41 Vgl. *Basler Mission* (1828), 420f.

42 Gazer (2012), 27; Schlatter (1916), 102f.

Zu Beginn waren alle Bedingungen für die Missionierung der Heiden, Tataren und Juden im Kaukasus und den angrenzenden Gebieten zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer sowohl politisch als auch gesellschaftlich sehr günstig. Auch die Wahl von Schuschi als Missionszentrum war sehr richtig, um nicht nur die Muslim-Tataren im Kaukasus, sondern von hier aus auch die Nachbarländer in Nordpersien und in der Osttürkei zu missionieren. Die Basler Missionare wurden von den Armeniern sehr herzlich aufgenommen und unterhielten gute Beziehungen zu armenischen Kirchenvertretern, insbesondere zu Erzbischof Nerses Ashtarakesi, dem Oberhaupt der armenischen Diözesen in Georgien und Bessarabien, sowie zum Katholikos von Gantzasar, Sargis II Gantzasaretsi (1810–1828), und seinem Nachfolger Metropolit Baghtasar Jalalian.⁴³

Diese zunächst für die Mission freundliche Situation verschlechterte sich jedoch, als Zar Alexander I. 1825 starb und Nikolaus I. in St. Petersburg auf dem russischen Thron folgte, der den im Reich tätigen ausländischen Predigern aus politischen Gründen nicht wohlgesonnen war.⁴⁴ Darüber hinaus wurden die Bedingungen schwieriger in Bezug auf die guten Beziehungen zur armenischen Kirchenführung, und allmählich entstand sogar eine gewisse Feindseligkeit, die umso stärker wurde, je mehr die Brüder bei der armenischen Bevölkerung Anklang fanden. Der Klerus fürchtete um seinen Einfluss, seine Macht und Autorität, vor allem da die Priester sich stärker für das Wort des Evangeliums interessierten.⁴⁵ Die Versuchung für die Basler Missionare war groß, die Armenier abzuweisen, wenn sie sich zum evangelischen Glauben bekehren wollten. Unter fremder Herrschaft und unter den damals schwierigen Lebensbedingungen im Kaukasus erkannten viele das Licht einer neuen Kultur und des Wissens durch die Basler Missionare, um ihren Glaubensdurst zu stillen und ihr Recht auf Bildung bei den Missionaren zu suchen.⁴⁶ So entstand die armenisch-evangelische Gemeinde in Shamachi, was sich schließlich als verhängnisvoll für die Basler Mission im Kaukasus erweisen sollte.⁴⁷

Der neue Katholikos Hovhannes VIII. Karbetsi scheute nicht davor zurück, den russischen Behörden die Basler Missionare als Proselyten und ihre Tätigkeit in Schuschi als Proselytismus anzuklagen.⁴⁸ Angesichts dieser Situation musste das Basler Missionskomitee 1833 darauf bestehen, dass jegliche Missionsarbeit unter den Armeniern eingestellt wurde, und es ermutigte die Missionare in Schuschi mit wiederholten Anweisungen, ihre Tätigkeit nur auf die Nichtchristen in den tatarischen, türkischen und persischen Gebieten zu konzentrieren.⁴⁹ Trotz aller Vorsichtsmaßnahmen traf am 23. August 1835 ein Ukas (kaiserlicher Erlass) aus Petersburg in Schuschi ein, der fortan jegliche Missionstätigkeit der Basler Missionare unter-

43 Basler Mission (1825a), 508–509; Manoukian (2021), 93–94.

44 Manoukian (2021), 71.

45 Manoukian (2021), 67.

46 Lēō (1914), 88–90.

47 Waldburger (1984), 90; Schlatter (1916), 105.

48 A.a.O., 88–90; Manoukian (2021), 77.

49 Schlatter (1916), 104.

sagte.⁵⁰ Alle Bemühungen der Basler Missionare in Schuschi, die Situation wieder in Ordnung zu bringen, waren vergebliche Schläge in den Wind.⁵¹ Es blieb nichts anderes übrig, als auf Anweisung des Basler Missionskomitees alles in Schuschi zu liquidieren und neue Aufgaben in anderen Missionsländern zu übernehmen. Zaremba und der Leiter der Druckerei, Missionar Judt, verblieben in Schuschi, um die Auflösung der Station und die Übernahme des Missionsgrundstücks durch den russischen Staat zu regeln. Die Verhandlungen dauerten bis zum Jahr 1838. Von den vereinbarten 14000 Rubel, die gemäß Vereinbarung die Missionsgesellschaft hätte für ihre Gelände ›Dabaghneri Jor‹ erhalten sollen, verschwanden 3000 Rubel ohne Angabe von Gründen – wahrscheinlich gemäß damaligen ›ungeschriebenen Regeln‹ in den Taschen der Beamten. Im April 1838 verließ Zaremba als letzter den verlassenen Stützpunkt der Basler Missionare in Schuschi und machte sich auf den Rückweg nach Basel.⁵²

Ausschlaggebend für diesen Misserfolg war natürlich die unfreundliche Entwicklung der russischen Innenpolitik, dessen Opfer u.a. die Basler Missionsbestrebungen in Transkaukasien wurden. Der konservative armenische Klerus war den Missionaren in keiner Weise ebenbürtig und hätte sie ohne die Intervention des russischen Staates niemals aus Schuschi vertreiben können. Die russische Regierung in St. Petersburg war bestrebt, ihre Präsenz im Kaukasus, einschließlich des seit 1828 an Russland angegliederten Ostarmeniens, zu verstärken, und wollte daher die Führung der armenischen Kirche für eine loyale Zusammenarbeit gewinnen. Die reaktionäre und slawophil geprägte Innenpolitik des Zaren duldet keine ausländischen Missionswerke mehr in Russland und so wurden alle ihre missionarischen Aktivitäten per Ukas verboten. Der Vorrang sollte ausschließlich der russisch-orthodoxen Kirche eingeräumt werden.

Dennoch ist es berechtigt, hier die Frage zu stellen, ob, wenn der ganze Plan der Missionierung der Nichtchristen in Berg-Karabach und Umgebung anders verlaufen wäre und die armenische Kirche mit ihrem Klerus aktiv als Brücke zum Erfolg der eigentlichen Mission der Basler Missionare gedient hätte, und mehrere christliche Gemeinden in der ganzen Region aus den muslimisch Tataren hervorgegangen wären, die soziale, kulturelle und politische Situation der heutigen Zeit nicht vielleicht viel friedlicher und in anderer Weise besser gewesen wäre. Leider kann weder die Zeit noch die Geschichte zurückgedreht werden, aber wir können aus der Vergangenheit lernen, unseren Schwestern und Brüdern im Glauben viel Toleranz und Verständnis entgegenzubringen.

Was mittlerweile aus dem Basler Missionshaus in Schuschi geworden ist, ist schwer zu sagen. Durch einen Freund, der viel Kontakt mit der armenischen Diözese in Arzach hatte, erfuhr ich kürzlich, dass die Gebäude vor dem Fall von Schuschi an die aserbaidzhanischen Truppen

50 Manoukian (2012), 134.

51 Die Basler Missionare, die sich noch in Schuschi aufhielten, reichten bei den russischen Behörden eine Eingabe ein, um ihre Unschuld zu beweisen. Diese Eingabe wurde von den drei noch in Schuschi weilenden Missionaren Pfander, Zaremba und Judt unterschrieben und trug das Datum 6./8. März 1836. Siehe die Eingabe in: Basler Mission (1836), 467–480; Manoukian (2012), 134.

52 A.a.O., 135.

am 9. November 2020 bzw. bis zum Ende des letzten Krieges noch dort standen. Es handelt sich unbestritten um historische Denkmäler, die zu einem deutsch-schweizerischen Kulturerbe aus dem Jahre 1825 in Schuschi gehören. Derzeit ist sehr schwer zu beurteilen, was aus ihnen wird, ob sie überhaupt erhalten bleiben oder der Zerstörung preisgegeben werden.

Literaturverzeichnis

- Basler Mission (ed.), *Magazin für die neueste Geschichte der Evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften*, Basel 1822; 1826; 1828; 1829; 1836.
- Basler Mission, Schuschi. Arbeit der deutschen Missionarien dasselbst, in: Basler Mission (ed.), *Magazin für die neueste Geschichte der Evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften*, Basel 1825 (1825a).
- Basler Mission, Die Missionsversuche unserer evangelischen Missionsgesellschaft, in der Ländern diesseits und jenseits des kaukasischen Gebirges, in: Basler Mission (ed.), *Magazin für die neueste Geschichte der Evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften*, Basel 1825 (1825b).
- Ehret, Josef, Die Anfänge der Basler Mission in Russland 1820-1825, in: *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* 50 (1951), 11-145.
- Gazer, Hacik Rafi, *Studien zum kirchlichen Schulwesen der Armenier im Kaukasus*, Teil I: 19. Jh., Berlin 2012.
- Gross, Andreas, *Missionare und Kolonisten. Die Basler und Hermannsbürger Mission in Georgien am Beispiel der Kolonie Katharinenfeld, 1818-1870*, Hamburg 1998.
- Haigis, Peter / Hummel, Gert, *Schwäbische Spuren im Kaukasus. Auswandererschicksale*, Metzingen 2002.
- Hohenacker, Rudolf Friedrich, Bericht über den Bau des neuen Missions-Hauses zu Schuschi im Jahre 1825, *Basler Missionsarchiv (BMA)*, FC-2,2, 1826, Nr. 3, 6.
- Karapetyan, B., *Տւի Բերձակակձ* [Die Stadtbürg Schuschi], Erevan 2000.
- Katterfeld, Anna, Felician von Zarembo. Ein Christuszeuge im Kaukasus, Basel 1939.
- Lëö, Patmut'yun Լարաբալի Հայոց՝ Դեմական Հոգեւոր Դրօշի 1838-1913 [Geschichte der armenischen geistlichen Diözesanschule in Karabach 1838-1913], Tiflis 1914.
- Manoukian, Abel, *Zeugen der Menschlichkeit. Der humanitäre Einsatz der Schweiz während des Völkermordes an den Armeniern im Osmanischen Reich 1894-1923*, Bern 2012.
- Manoukian, Abel, Die Basler Missionsgesellschaft und die Armenier 1823-1835/Pazeli Avetaranakan Karozčakan Ėnkerutiwnč ew hayerč 1823-1835, in: Martin Tamcke u.a. (ed.), *Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabakh/Arzach und die Deutschen*, Göttingen 2021, 61-84.
- Örmanian, Malachia, *Azgapatum [Volksgeschichte]*, Bd. III, Erusalem 1927.
- Pagel, Arno, *Licht im Osten: Zeugen Jesu Christi in Russland*, Marburg 1990.
- Schlatter, Wilhelm, *Die Geschichte der Basler Mission 1815-1915. Mit besonderer Berücksichtigung der ungedruckten Quellen, Die Heimatgeschichte der Basler Mission*, I, Basel 1916.
- Waldburger, Andreas, *Missionare und Moslems. Die Baslermission in Persien 1833-1837*, Basel 1984.

Autor

Dr. Abel H. Manoukian

Wissenschaftlicher Mitarbeiter der Evangelisch-reformierten Kirche Schweiz und Generalsekretär des Schweizerischen Rats der Religionen (SCR), Bern, Schweiz, info@ratderreligionen.ch

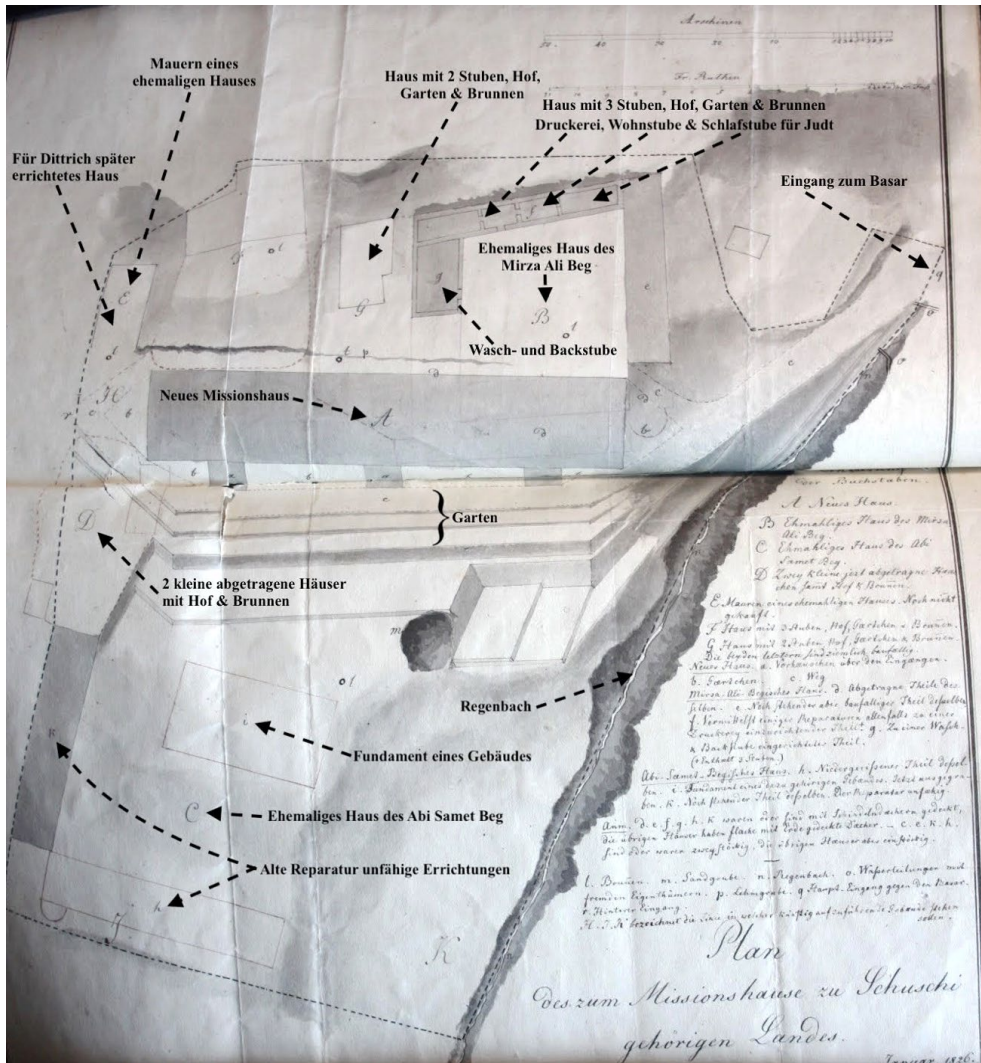

Abb. 1: Plan des zum Missionshause zu Schuschi gehörigen Landes (Januar 1826). © Foto von Abel H. Manoukian, Basel - Juni 2022 / Նկ. 1 - Շուշիի Աւետարանական Քարոզչական Ընկերութեան պատկանող կալուածին ընդհանուր յատակագիծը (յունուար 1826 թ.): © Լուսանկարը՝ Արել Հ. Մանուկեանի, Պազել - Յունիս 2022:

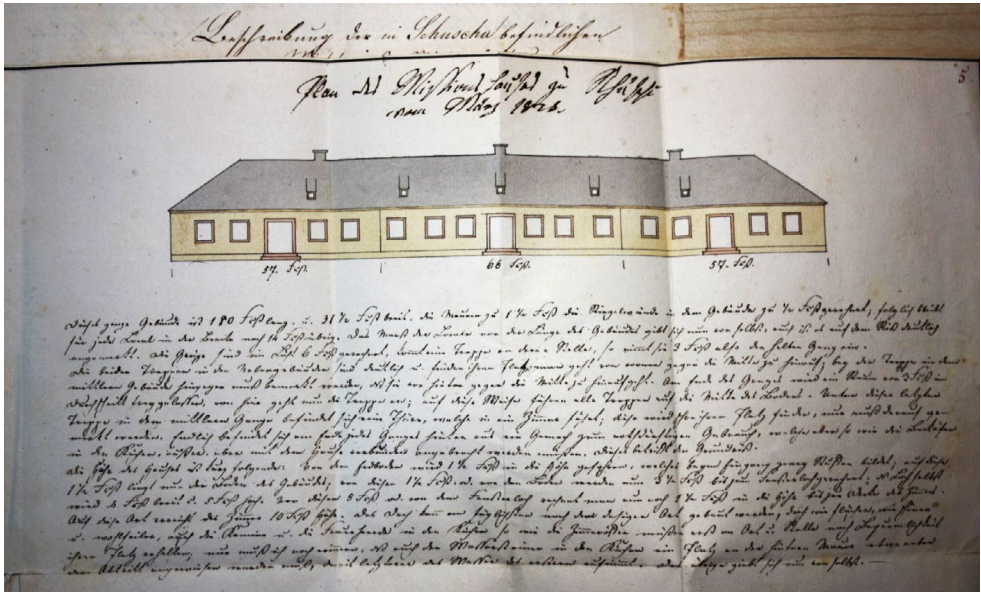

Abb. 2: Der Plan des von Grund auf neugebautes Missionshauses. © Foto von Abel H. Manoukian, Basel - Juni 2022 / Նկ. 2 - Աւետարանական Քարոզչական Ընկերութեան նորակառոյց տան յատակագիրը: © Լուսանկարի՛ Արեւլ Հ. Մանուկեանի, Պազել - Յունիս 2022:

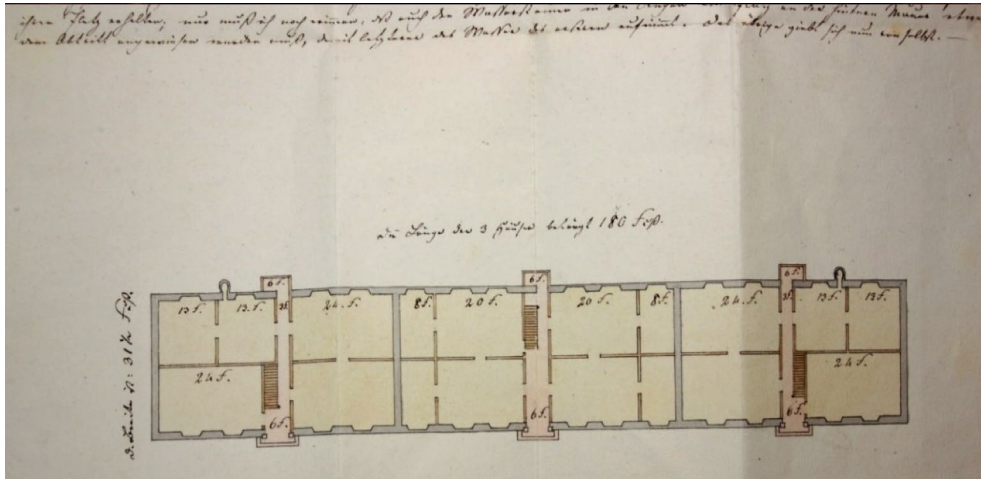

Abb. 3: Grundriss des neuen Missionshauses. © Foto von Abel H. Manoukian, Basel - Juni 2022 / **Նկ. 3** - Աւետարանական Քարոզչական Ընկերութեան շէնքին ներքին յատակագիծը: © Լուսանկարը՝ Արել Է. Մանուկեանի, Պազել - Յունիս 2022:

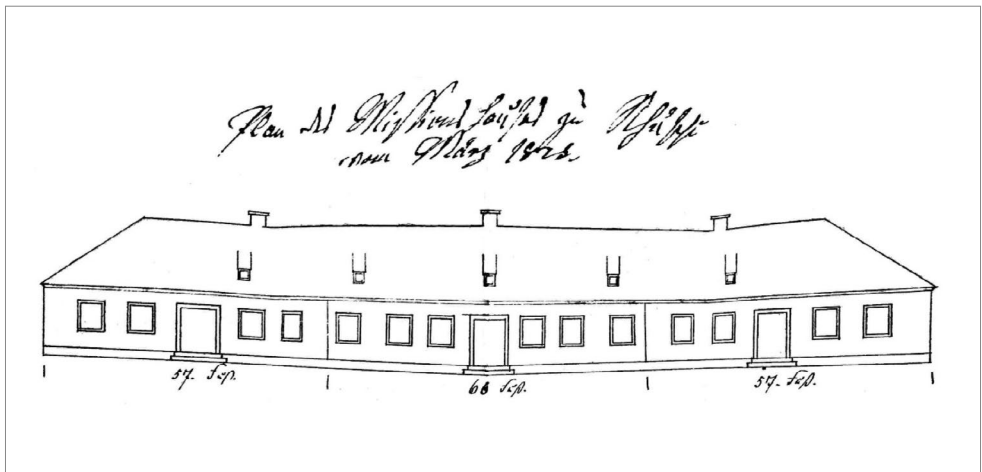

Abb. 4: Fassaden-Entwurf des neuen Missionshauses. © Foto von Abel H. Manoukian, Basel - Juni 2022 / **Նկ. 4** - Աւետարանական Քարոզչական Ընկերութեան շէնքին ճակատային յատակագիծը: © Լուսանկարը՝ Արել Է. Մանուկեանի, Պազել - Յունիս 2022:

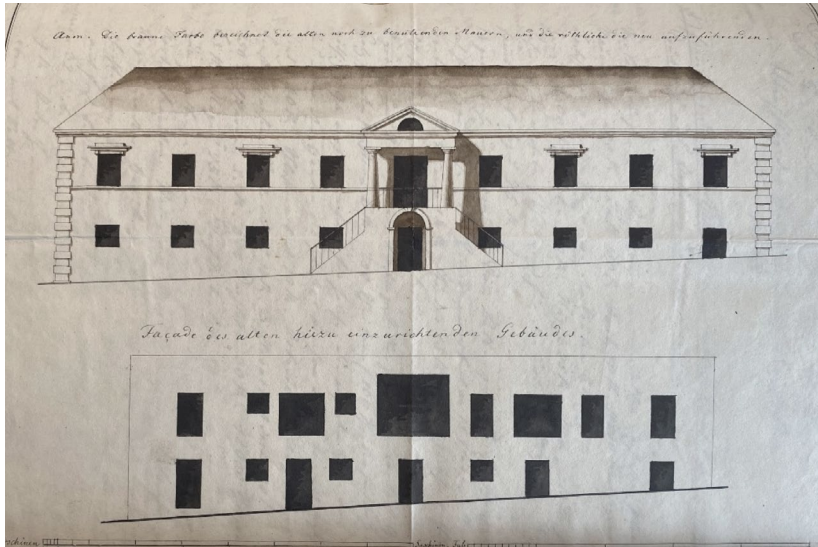

Abb. 5: Das kleinere Haus, das zunächst als arm. Schule, später als Druckerei genutzt wurde. Unten steht die ehemalige Fassung der gleichen Gebäude. Im Vergleich mit dem oberen Plan wird eine gründliche Erneuerung deutlich. © Foto von Abel H. Manoukian, Basel - Juni 2022 / Վկ. 5 - Աւելի փոքր մասնաշէնքը, որ սկիզբը իբրև հայկական դպրոց, հետագային տպարան օգտագործուած է: Տակի հատուածը նոյն շէնքին հին տեսքն է, որ վերի ճակատային յատակագիծին բարդատութեամբ կը պարզէ անոր հիմնովին բարեփոխուած վիճակը: © Լուսանկարը՝ Աբել Հ. Մանուկեանի, Պազել - Յունիս 2022:

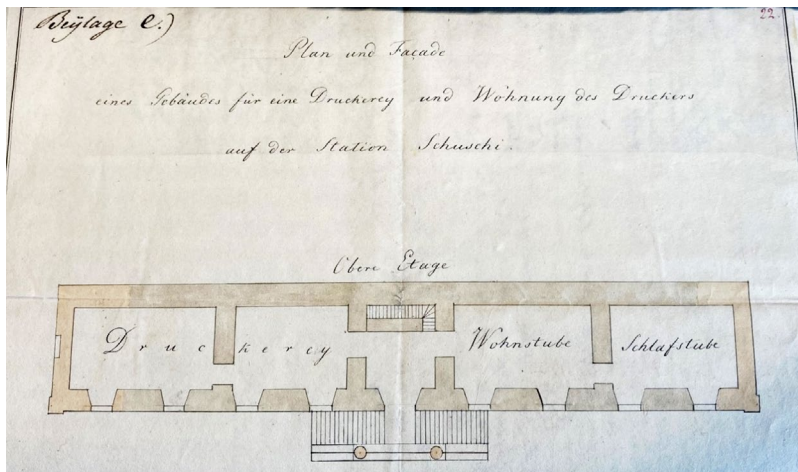

Abb. 6: Plan und Fassade eines Gebäudes für eine Druckerei und Wohnung des Druckers auf der Station Schuschi. Im unteren Stockwerk befanden sich von links eine kleine Stube, ein Vorratsraum, eine Küche, eine Speisekammer und ein Keller. © Foto von Abel H. Manoukian, Basel - Juni 2022 / Վկ. 6 - Շուշիի առաքելական տան շէնքերէն մէկուն ճակատային յատակագիծը: Ձախէն աջ՝ երկրորդ յարկ՝ տպագրատունը, տպագրիչին նստասենեակն ու ննջասենեակը: Գետնայարկի վրայ եղած է փոքրիկ սենեակ մը, խորթանոց, խոհանոց և մառան մը: © Լուսանկարը՝ Աբել Հ. Մանուկեանի, Պազել - Յունիս 2022:

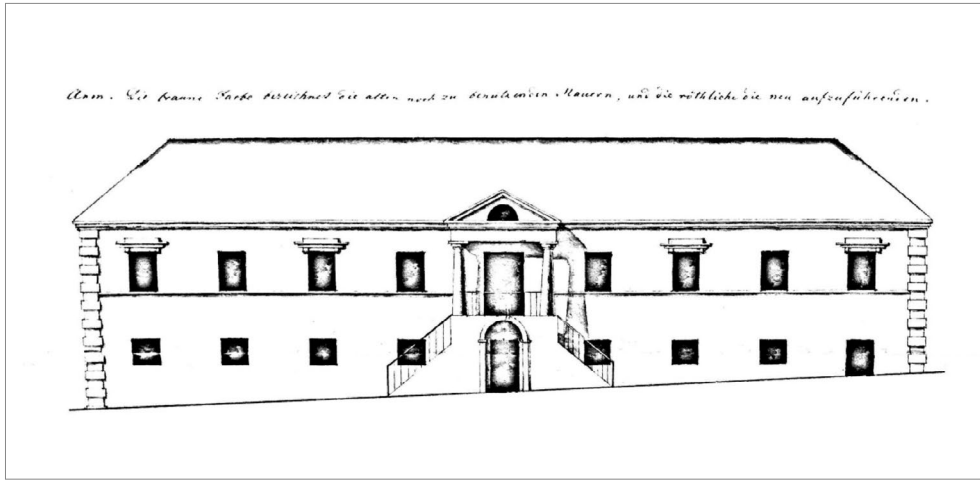

Abb. 7: Fassade des neuen Hauses. © Foto von Abel H. Manoukian, Basel - Juni 2022 / **Յկ. 7** - վերանորոգուած շէնքին ճակատային յատակագիծը: © Լուսանկարը՝ Աբել Հ. Մանուկեանի, Պազել - Յունիս 2022:

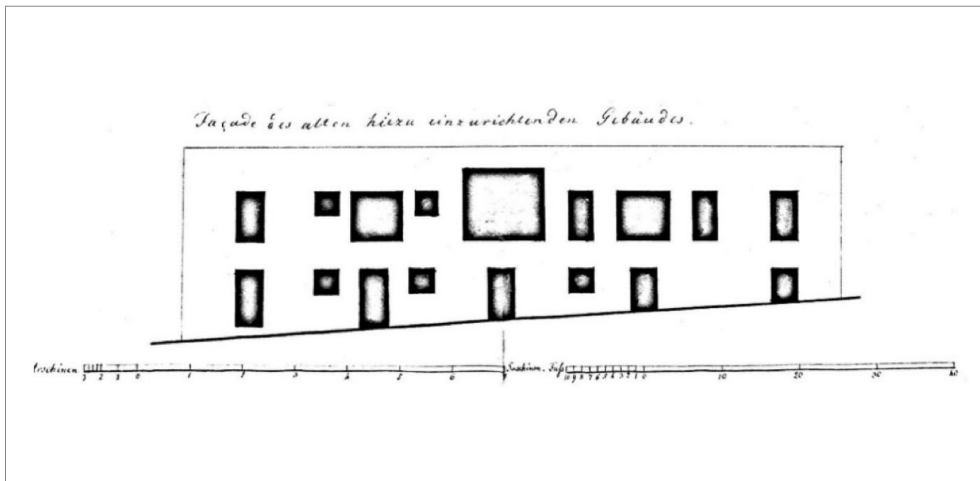

Abb. 8: Fassade des alten Hauses. © Foto von Abel H. Manoukian, Basel - Juni 2022 / **Յկ. 8** - վերանորոգում: առաջ շէնքին հին տեսքը: © Լուսանկարը՝ Աբել Հ. Մանուկեանի, Պազել - Յունիս 2022:

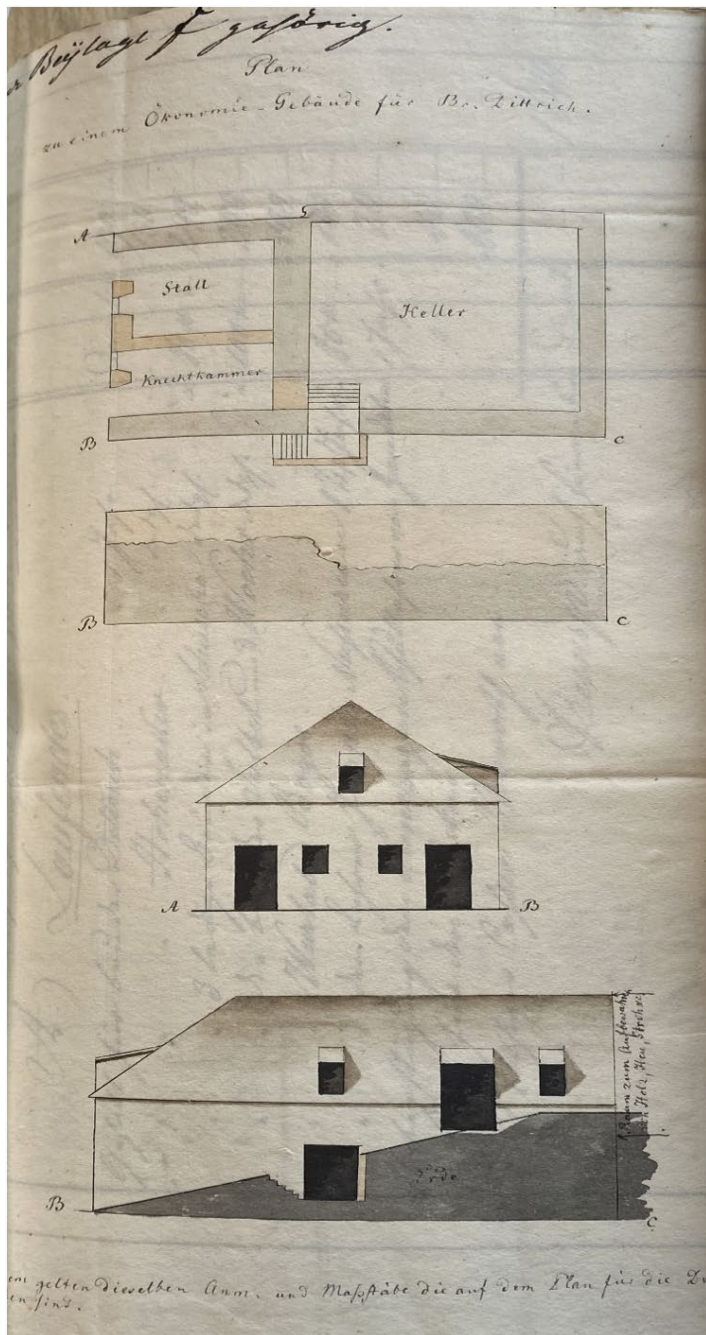

Abb. 9: Plan zu einem Ökonomie-Gebäude für Br. August Dittrich und seine Ehefrau. © Foto von Abel H. Manoukian, Basel - Juni 2022 / ՅԼ. 9 - Յարակից շէնքի սըլ յատակագիծը, որ հետագային կառուցուեցաւ Աուկուստ Տիթրիկիսն և իր կնոջ բնակութեան համար: © Լուսանկարը՝ Աբել Հ. Մանուկեանի, Պագէլ - Յունիս 2022:

Աբէլ Չ. Մանուկեան

Պազէլի Աւետարանական Քարոզչական Ընկերութեան տան կառուցումը Շուշիի մէջ.

Յուսալի առաքելութեան մը վախճանը

1821 թ., Պազէլի Աւետարանական Քարոզչական Ընկերութիւնը կ'որոշէ երկու քարոզիչ եղբայրներ ուղարկել Կովկաս՝ Սև և Կասպից ծովերու միջև գտնուող տարածաշրջաններ, տեղի հեթանոսները, մահմետականներն ու հրեաները դարձի բերելու նպատակով:¹ Նոյն թուականի յունիսին փիլ. գիտ. դոկտ. կոմս Ֆելիսիան Մարթին Ջարեմպա-Կալինովսկին, որ նախապէս արտաքին գործերու նախարարութեան դիւանագետի պաշտօն վարած էր Սանկտ-Պետերբուրգի մէջ, ապա Սաքսոնիայէն Աուկուստ Հայնրիխ Տիթրիխը, որ մասնագիտութեամբ ուսուցիչ էր, վերոնշեալ առաքելութեան համար կ'ուղարկուին կովկասեան տարածաշրջան:² Անոնք 1822 թ. ձմռան ընդունելութեան կ'արժանանան Աղեքսանդր Ա.-ին կողմէ, որմէ ոչ միայն կը ստանան Անդրկովկասի հեթանոս և մահմետական ցեղախումբերուն մէջ Աստուծոյ խօսքը տարածելու, այլ նաև այս նպատակին համար դպրոցներ բանալու և տպարան հիմնելու իրաւունք:³

Անոնք գրեթէ տարի մը Աստրախանի մէջ սկովտիացի միսիոնարներուն քով մնալով կը սորվին հայերէն, պարսկերէն և թրքերէն լեզուները, ապա 1823 թ. զարնան կ'անցնին Կովկասեան լեռները և Թիֆլիսով կու գան հարակովկասեան զերմանացի ներգաղթողներուն⁴ աւանները: Սակայն ինչքան ալ կարևոր ըլլար այդ

1 Stü Schlatter, Geschichte der Basler Mission, 95–119; Ehret, Die Anfänge der Basler Mission in Russland; Katterfeld, Felician von Zarembo, 30–39; Manoukian, Zeugen der Menschlichkeit, 119–120:

2 Նոյնը:

3 Stü Basler Mission, Magazin für die neueste Geschichte (1822), 447–448; Katterfeld, Felician von Zarembo, 60; Pangel, Licht im Osten, 10–14; Gazer, Studien zum kirchlichen Schulwesen, 78; Լէօ, Պատմութիւն Դարաբարդի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, 87; Օրմանեան, Ազգապատում, 3724; Կարապետյան, Շուշի Բերդաքաղաքը, 146:

4 ԺԹ դարու առաջին քառորդին 1817 թ. սկսեալ, մասնաւորաբար Պերմանիոյ վիւրթեմպերկ (Württemberg) նահանգէն կամ Շուսալիայէն (Schwaben) կրօնական համոզումներէ մղուած արտագաղթողներ, այլ խօսքով՝ զաղութարարներ, հաստատուած էին այդ շրջաններուն մէջ: Անոնք այնտեղ հետզհետէ հիմնած էին Alexanderdorf, Alexanderhilf, Annenfeld, Neu-Tiflis, Waldheim, Blumenthal, Katharinenfeld, Traubenberg, Eigenfeld, Georgsfeld, Helenendorf, Petersdorf, Marienfeld և Freudenthal անուններով բնակավայրերը: Սյս մասին տես Gross, Missionare und Kolonisten; Haigis/Hummel, Schwäbische Spuren im Kaukasus; Gazer, Studien zum kirchlichen Schulwesen, 7; Pangel, Licht im Osten, 14–16; Կարապետյան, Շուշի Բերդաքաղաքը, 146; Manoukian, Zeugen der Menschlichkeit, 121–122:

գաղութներուն հոգևոր խնամքը, այնուամենայնիւ անոնք կը նախընտրեն նուիրուիլ իրենց իսկական կոչումին և շարունակել իրենց ճամբան՝ կովկասեան հեթանոս և մահմետական ժողովուրդներն ու ցեղախումբերը դարձի բերելու համար: Իրենց ճանապարհին՝ Լեռնային Արցախի մէջ ծանօթանալով Շուշի բերդաքաղաքին ունեցած աշխարհագրական կարևոր դիրքին, Ջարեմպա և Տիթրիխ կ'որոշեն միսիոնարական առաքելութեան կեդրոն դարձնել ուղղակի Շուշին՝ նկատելով, որ այդտեղէն շատ աւելի մատչելի պիտի ըլլայ գործունէութիւն ծաւալելու ոչ միայն անդրկովկասեան տարածաշրջաններուն մէջ, այլև Պարսկաստանի և Օսմ. կայսրութեան արևելեան շրջաններէն ներս:⁵

1824 թ. յունուարի սկիզբը, Ջարեմպա և Տիթրիխ բնակութիւն կը հաստատեն Շուշիի հայկական թաղամասին մէջ, ուր կը գնեն փոքրիկ տուն մը՝ իբրև քարոզչական ժամանակաւոր կեդրոն:⁶ Շուշիի հայերէն ջերմ ընդունելութիւն գտնելով՝ Ջարեմպա կը քաջալերուի հիմնելու ռուսերէն լեզուի դպրոց մը: Յանձին շուշեցի տարեց սարկաւազի մը՝ Գրիգոր Եթովպեանի որդւոյն Ասոնդի, որ նոյնպէս ձեռնադրուած սարկաւազ մըն էր և իր ուսումը ստացած էր ժամանակի նշանաւոր վարդապետներէն Յովսէփ Արցախեցիին՝⁷ քով, Ջարեմպա հայկական դպրոց մը հիմնելու իր ապագայ ծրագրին համար կը գտնէ այն խոստմնալից երիտասարդը, որուն կարելի պիտի ըլլար վստահիլ իր կազմակերպչական աշխատանքներուն մէկ մասը:⁸

Տակաւին այդ դպրոցի շինարարութիւնը չսկսած, Տիթրիխ՝ Պազելի Աւետարանական Քարոզչական Ընկերութեան թելադրութեամբ 1824 թ. կը վերադառնայ Պազել,⁹ և իրեն փոխարէն կը նշանակուի այլ միսիոնար մը՝ զուիցերիացի Ֆրիտրիխ Հոհենաքերը, որ Քարրասէն (ներկայիս՝ Ինոսեմեցօ) Շուշի կը փութայ Ջարեմպայի սկսած քարոզչական գործունէութեան սատարելու համար:¹⁰

Պազելի մէջ Տիթրիխի հաղորդած տեղեկութիւնները մեծ յոյսերով կը ներշնչեն Աւետարանական Քարոզչական Ընկերութեան ղեկավարութիւնը՝ Անդրկովկասի մէջ լիարժէք յաջողութիւններու հասնելու հեռանկարով: Ան իսկոյն կ'որոշէ լրացուցիչ ուժեր ուղարկել Կովկաս, մինչ բարեպաշտ զոյգ մը Քարոզչական Ընկերութեան կը նուիրէ 4.000 ֆունտ ստերլինգ, ձեռնարկուած առաքելութեան նիւթապէս օժանդակելու՝ արևելեան և հայկական սուրբ գրոց վերաբերեալ գրականութիւն

5 Stú Pagel, Licht im Osten, 16–17; Gazer, Studien zum kirchlichen Schulwesen, 9; Katterfeld, Felician von Zarembo, 71–80; Manoukian, Zeugen der Menschlichkeit, 122:

6 Stú Basler Mission, Schuschi. Arbeit der deutschen Missionarien dasselbst, 505; Katterfeld, Felician von Zarembo, 77; Gazer, Studien zum kirchlichen Schulwesen, 11; Manoukian, Zeugen der Menschlichkeit, 122:

7 Stú Basler Mission, Schuschi. Arbeit der deutschen Missionarien dasselbst, 509; Յովսէփ Արցախեցիին մասին նաև՝ Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, 884–87:

8 Stú Basler Mission, Schuschi. Arbeit der deutschen Missionarien dasselbst, 403, 505:

9 Stú Basler Mission, Die Missionsversuche unserer evangelischen Missionsgesellschaft, 385.

10 Նոյնը:

հրատարակելու նպատակով:¹¹ Երբ Կարլ Գոթթլիպ Փֆանտեր և Գոթթլիպ Վեօր իսկոյն դէպի Շուշի կը մեկնին, անոնց հետ Տիթրիխ և Քրիստոֆ Հասս դէպի Մոսկուս կ'ուղևորուին՝ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանին մէջ գրաբար և աշխարհաբար հայերէն սորվելու առաջադրանքով:¹² Այդ ընթացքին միսիոնար Հոհենաքեր Շուշի կը ժամանէ 23 մայիս 1824 թ.:¹³

Միսիոնարները խիստ նպաստաւոր էին Լոնային Ղարաբաղի Շուշի բերդաքաղաքը վերածելու Անդրկովկասի և հարևան իսլամական երկիրներու առաքելութեան համար գլխաւոր կեդրոնի մը: Այնուամենայնիւ, Շուշիի մէջ հաստատուած միսիոնարներու սկզբնական փոքր հաստատութիւնը շուտով անհամապատասխան կը նկատուի քարոզչական գործունէութիւն ծաւալելու այն ծրագրերուն համար, որոնք կը նախատեսուէին ապագայի հեռանկարով. ուստի անհրաժեշտ եղաւ քաղաքի յարմար վայրերէն մեկուն մէջ գտնել աւելի մեծ տարածք մը՝ այս ուղղութեամբ բոլոր կարիքներուն լուծումներ գտնելու պահանջով:¹⁴

Ահաւասիկ, ճիշդ այդ ժամանակ էր, երբ Շուշիի գլխաւոր նահանգապետը չափազանց գրաւիչ առաջարկով մը կը մօտենայ բողոքական քարոզիչներուն. վաճառքի դրուած էին Շուշի քաղաքի կեդրոնական մասին մէջ, հայկական և թաթար-մահմետական թաղամասերու սահմանին, շուկային մօտ գտնուող նախապէս Միրզա Ալի և Ապի Սամիթ պէյերուն պատկանող լքուած ու կիսավեր մնացած ապարանքները: Անոնք 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին ժամանակ փախուստի դիմելով Պարսկաստան ապաստանած էին, մինչդեռ իրենց ապարանքը ռազմական աւար նկատուած էր ռուսական բանակին կողմէ՝ զանոնք յատկացնելով արքունի գանձարանին:¹⁵ Ժամանակին այդ տարածքը «Casern»¹⁶ (զօրակայան) կոչուած է, որ ենթադրել կու տայ, թէ այնտեղ պարսկական կայազօր մը գտնուած է՝ տարածաշրջանին մէջ պարսից ռազմական վերահսկողութիւնը ապահովելու համար: Հայ գրականութիւնը յաւելեալ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ այդ կալուածներու ճշգրիտ վայրին վերաբերեալ նշելով, որ անոնք կը գտնուէին տեղի հայերուն կողմէ «Տապաղներու (կաշեգործ) ձոր» կոչուած շրջանին մէջ:¹⁷ Սակայն այժմ անոնք վաճառքի դրուած էին ռուսական բանակի գլխաւոր հրամանատար Ալեքսէյ Պետրովիչ Երմոլովի մասնաւոր հրամանագրով:¹⁸

Մենք պիտի չկարենայինք այս կալուածի մասին կարևոր մանրամասնութիւններ իմանալ, եթէ զուիցերիացի քարոզիչ եղբայրներէն Հոհենաքեր, 10 փետրուար 1826 թ., չներկայացնէր ծաւալուն տեղեկագիր մը Պազէյի Աւետարանական Քարոզչական

11 Ամդ, 411-412:

12 Ամդ, 414-415:

13 Ամդ, 385:

14 Sñu Basler Mission, Magazin für die neueste Geschichte (1826), 501:

15 Ամդ, 501-502; տես նաև՝ Hohenacker, Bericht über den Bau des neuen Missions-Hauses zu Schuschi, Nr. 3, 6:

16 Sñu Waldburger, Missionare und Moslems, 66:

17 Sñu Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, 87:

18 Sñu Hohenacker, Bericht über den Bau des neuen Missions-Hauses zu Schuschi, Nr. 3, 3:

Ընկերութեան տնօրէնութեան «Ձեկոյց 1825 թ. Շուշիի մէջ միսիոնարական տան կառուցման վերաբերեալ»¹⁹ խորագրով: Ըստ երևոյթին, Հոհենաքեր իր սոյն տեղեկագիրը պատրաստած է միսիոնարական տան շինարարական աշխատանքներուն գրեթէ մեծ մասի աւարտին:²⁰ Դժբախտաբար սոյն ձեռագիրը այլ փաստաթուղթերու հետ միացուելով կոշտ կազմով ամփոփուած է հատորի մը մէջ, որուն համար ալ ձեռագրին սիւնակները դարձած են գրեթէ անընթեռնելի: Ուստի, յաճախ ստիպուած էինք բովանդակութենէն եզրակացնելու, թէ ինչի՞ մասին կրնային ըլլալ անընթեռնելի դարձած բառերը: Այսպէս, զեկոյցէն յստակ կը դառնայ, որ ամբողջ միսիոնարական հաստատութիւնը բաղկացած էր 4 առանձին շէնքերէ. (տես նկար 1)

1. Քարոզչական առաքելութեան զլխաւոր շէնքը, որ ամբողջութեամբ վերակառուցուած շինարարութիւն մըն է,
2. Համեմատաբար աւելի փոքր տուն մը, որ հին շինութիւն մըն էր, որ վերանորոգուելով՝ սկիզբը նկատի կ'առնուի օգտագործելու համար իբրև հայկական դպրոց, ապա անոր կը կցուի տպարանի մասնաբաժինը, նաև
3. Տնտեսական ևս երկու շինութիւններ, որոնք պատկանած են միսիոնարական տան զլխաւոր շէնքին:²¹

Շուշիի Աւետարանական Քարոզչական առաքելութեան զլխաւոր շէնքը՝ առջևը դէպի արևելք և ետևի կողմը դէպի արևմուտք, միայրկ, ամուր կառուցուած շէնք մըն էր՝ իւրաքանչիւրը 14 պատուհանով առջևի և ետևի մասերը, նաև երեք մուտքերով, որոնք զարդարուած էին ճակատային զարդանախշերով, որոնք կը հատէին տունը և հաւասար թիւով կ'աւարտէին դէպի բակը առաջնորդող նոյնքան ելքերով (տես նկար 2, 3 և 4): Ամբողջ շէնքը ունէր 14 սենեակ, ընդամին՝ երկու խոհանոց և երկու մառան: Սակայն 4 սենեակ ստեղծուած էր փայտեայ փոխադրական պատերով, այնպէս որ զանոնք հեռացնելէ ետք սենեակներուն թիւը կը վերածուէր ընդամենը 10-ի: Այս սենեակները այնպէս բաշխուած էին, որ տան իւրաքանչիւր ծայրամասը ապահովուած էր երեք սենեակներով՝ ամէն մէկ ընտանիքի համար նախատեսուած խոհանոցով ու մառանով մը, իսկ տան մէջտեղը՝ կեդրոնական մուտքի երկու կողմերը կային ևս չորս սենեակներ, որոնք բոլորն ալ ունէին համապատասխան պատուհաններ:

19 Basler Mission, Magazin für die neueste Geschichte (1826), 501; Hohenacker, Bericht über den Bau des neuen Missions-Hauses zu Schuschi, Nr. 3, 6:

20 Այս զեկոյցին 16 էջերէ բաղկացած ձեռագիրը պահպանուած է Չուիցբերիոյ Աւետարանական Բարենորոգուած Եկեղեցիներու միջազգային առաքելութեան Mission 21 անունով հաստատութեան արխիւին մէջ (թղթ. FC-2,2), որուն պարտք կը զգամ յայտնելու իմ անկեղծ շնորհակալութիւնը՝ զայն ուսումնասիրելու նպատակով ինձի տրամադրելուն համար: Այստեղ ոչ-պակաս երախտապարտ եմ նաև դոկտ. Մնահիտ Աւագեանին և Mission 21 հաստատութեան արխիւներու պատասխանատու Տիկին Andrea Rhyen-ին, որոնք մեծապէս օգտակար հանդիսացան այս չափազանց դժուարընթեռնելի ձեռագիրը վերծանելու հարցով:

21 Տես անդ, 1:

Սենեակներէն մին կիսով չափ բաժնուած էր փայտէ դուռով մը և ունէր երկու պատուհան, իսկ մէկ այլ՝ աւելի փոքր սենեակ մը՝ ունէր միայն մէկ պատուհան: Բայց ընդհանուր առմամբ տան ճակատային մասը կային 8 սենեակներ, որոնք իրենց զովութեան պատճառով յարմար էին ամառուան համար, իսկ բակը կային ևս 6 սենեակներ, ուր բնակիլը աւելի հաճելի էր ձմեռ ժամանակ:

Թէ՛ արտաքին և թէ՛ ներսի պատերը ջարդուած քարէ էին, կրաքարով հիւսուած և լաւ երեսապատուած արտաքինով, իսկ պատուհանները նոյնպէս շրջանակուած էին զաճով և մոխիրով: Պատուհանները սովորական չափեր ունէին, բայց իւրաքանչիւրը բաղկացած էր երկու թւերէ, որոնցմէ ամէն մէկը կազմուած էր երեք ապակիով: Իւրաքանչիւր սենեակ, չորս կեդրոնական սենեակներէն բացի, ունէր վառարան և բոլորը ծածկուած էին ընդհանուր տանիքով մը:²² Այս տանիքը բաղկացած էր գերաններէ, որոնք խաչաձև ամրացուած էին տախտակներով, ծածկուած փայտի տաշեղներով և 1 ոտնաչափ հողով: Ձեղնայարկը կ'օգտագործուէր միայն հին իրեր պահելու և լուացքը չորցնելու համար:

Շուշիի Աւետարանական Քարոզչական առաքելութեան երկրորդ մասնաշէնքը համեմատաբար աւելի փոքր տուն մըն էր, որ բաղկացած էր երկու յարկէ (տես [նկար 5](#) և [6](#)): Սոյնը մեծ տունէն աւելի ցած էր և որուն ճակատը դէպի հիւսիս կը նայէր՝ ունենալով երկու մուտք մէջտեղը՝ ստորին և վերին: Վերջինս հասանելի էր դուրսէն երկու սանդուղներով, որոնք կը բարձրանային ստորին մուտքին մօտ գտնուող տան պատով և կ'աւարտէին վերին դռան դիմաց գտնուող շքամուտքով մը. իսկ բուն զաւիթը զարդարուած էր և ունէր ճակատ մը: Բնակութեան համար կահաւորուած էր միայն վերին յարկը, իսկ ներքևի յարկը, ուր տունը գետնի ամենացած մասին մէջ կը մխրճուէր, կը ներառէր նկուղ, մառան, խոհանոց, երկու փոքր սենեակ և ծառայողի սենեակ, ինչպէս նաև սենեակ մը լուացքի վերաբերեալ ամէն տեսակ գործիքներու համար և այլն: Տան վերի յարկը ունէր ութ պատուհան, իսկ վարիներ՝ միայն մէկ: Ութ պատուհաններէն իւրաքանչիւր զոյգը կը լուսաւորէր չորս սենեակ: Այս տունը նոյնպէս ամուր կառուցուած էր, բայց պատերը համեմատաբար աւելի թոյլ էին, քան զլիւսաւոր շէնքին պատերը. տանիքը կաւարածածկ էր ([տես նկար 7](#) և [8](#)):

Առաջին յարկին յատակը հողածածկ էր, իսկ վերի յարկը ծածկուած էր վատ տախտակներով, որոնց պատճառով ձմեռ ժամանակ սենեակները շատ ցուրտ ու վատառողջ էին: Առաստաղը, այսպէս կոչուած, կաւէ յատակով մը ծածկուած էր, լայնակի շարուած գերանները միմեանց հետ կապուած էին կաւային թաղանթներով (կամ ծալքաւոր փայտով), այսինքն՝ փայտէ ձողիկներ՝ միահիւսուած ծղոտախառն կաւով: Ուրեմն՝ ամբողջը ծածկուած էր ծղոտախառն կաւի շերտով, ներքևը ծեփուած, իսկ վերը հողով լեցուած: Այս տունին մէջ ապրիլը, որուն պատուհանները բոլորը դէպի հիւսիս կը նայէին, բացի այն մէկէն, որ դէպի արևելք կը նայէր, բաւական տհաճ էր, քանի որ արևուն ճառագայթները անոնց մէջ բնաւ չէին ներթափանցեր: Առկայ անպատեհութիւնը կարելի էր լուծել, թերևս հարաւային կողմէն բանալով լուսանցք

մը, սակայն պատին թուլութիւնը և յաւելեալ խոչընդոտներ թոյլ չեն տար այդ քայլին դիմելու: Այս տունը նոյնպէս դուրսէն պատուած էր կրաքարով և աւազով, բայց այստեղ շատ աւելի քիչ խնամք դրուած էր, քան գլխաւոր շէնքին վրայ: Վերի և վարի յարկերուն դուռերուն վրայ կղպանքներ տեղադրուած են, մինչդեռ առաջ անոնք միայն փայտէ բռնակներ ունէին, որոնք կրնար որևէ մէկը բանալ:

Այն, ինչ կը վերաբերի միսիոնարական գլխաւոր շէնքին կից երկու կենցաղային շէնքերուն, ապա աւելի մեծը պէտք է համարել երկթև, որ ոչ մէկ և ոչ ալ երկյարկանի կարելի է կոչել, և որուն մէջտեղի մասը կը գտնուի ելուստ մը (տեսն նկար 9): Հարաւէն տեսանելի է, որ 6-7 ձիու համար նախատեսուած ախոռը կը գտնուի գլխաւոր շէնքի կողային թևին կողմը, որ զուգահեռաբար կ'անցնի գլխաւոր տունին հետ: Հիւսիսային ծայրը գլխաւոր թևն էր՝ երկու լրացուցիչ սենեակներով, որոնցմէ մէկը նախապէս օգտագործուած է իբրև պահեստ, իսկ միւսը՝ բնակելի տարածք: Մէկ սենեակը սովորաբար կ'օգտագործուի ձիերը կերակրելու նպատակով պահելու անհրաժեշտ յարդը, իսկ միւսը՝ փայտ, հին սնտուկներ և այլն: Այս շէնքը նոյնպէս քարաշէն է և ունի կաւարածածկ տանիք մը:²³

Երկրորդ շէնքը, որ շատ աւելի փոքր էր, քան նախորդ նկարագրուածը, կը պարունակէր միայն նկուղ մը և ունէր երկու աւելի փոքր խցիկներ, որոնք, սակայն, բարձր խոնաւութեան պատճառով բնակութեան համար պիտանի չէին: Վառելափայտը կը պահուէր գոմին մէջ: Այս շէնքը նոյնպէս աղիւսէ կառուցուած էր և ունէր կաւարածածկ տանիք մը:

Շէնքերը շրջապատող այգիներուն մասին կարելի է հետևեալը ըսել. եթէ շատեր կը խօսին միայն մէկ այգիի մասին, ապա պէտք է նշել, որ բացի մեծ այգիէն, որ կը գտնուէր միսիոնարական տան գլխաւոր շէնքին դիմաց, կային նաև քանի մը փոքր այգիներ, բայց անոնք մասնաւորաբար կարևոր չէին: Այսպէս, ետևի տան շուրջքոլորը կար հողատարածք մը, կամ ինչպէս առաջ կը կոչուէր, աւելի մեծ տնտեսական շինութիւն մը, որ կարելի էր օգտագործել, բայց որովհետև հոն բաւարար արև չկար՝ անուշադրութեան մատնուած էր: Ուրիշ փոքր այգի մըն ալ կը գտնուէր փոքր տան վերի մասը, կ'օգտագործուէր միայն միրգերու, նաև փոքրիկ ծաղկանոցներու համար: Փաստացի այգին ստեղծուած էր լանջին քանի մը դարատափերով: Բուն այգին կը տարածուէր հողատարածքի լանջին և ունէր քանի մը բարձրաւանդակներ:

Այս այգին հիմնականօրէն կ'օգտագործուէր լաւ մրգեր քաղելու համար՝ խրճճոր, տանձ, թթու կեռաս, դեղձ և ծիրան, բայց ծառերը լաւ չէին աճեր, մասամբ այն պատճառով, որ շատ ցուրտ էր, իսկ հողը՝ չափազանց չոր: Ամառը այգին ջրել կարենալու համար քանի մը ջրհորներ փորած էին, երբ անձրև հազուադէպ կու գար: Սակայն գոյութիւն ունեցող ջուրը պիտանի չէր այդ նպատակին համար, քանի որ այդ չափազանց կոշտ էր ու աղի: Ի դէպ, այգին լաւ վիճակի մը մէջ պահելու պարագային կարելի էր երկու ընտանիք բաւական լաւ կերակրել սովորական բանջարեղէնով, բացի գետնախնձորէն ու կաղամբէն: Բնակավայրի ամբողջ

23 Տես անդ, 2-3:

տարածքը շրջափակուած էր մեծ դարպասով և ցանկապատով մը, որով շուկայէն անմիջապէս կարելի էր հասնիլ Աւետարանական Քարոզչական առաքելութեան գլխաւոր շէնքը: Աւելի փոքր դարպաս մըն ալ ելքը կ'ապահովէր բնակավայրին հակառակ կողմէն:²⁴

Հոհենաքերի զեկոյցը Շուշիի միսիոնարական նորակառոյց շէնքի չափերուն և յաւելեալ կառոյցներուն վերաբերեալ նաև կը հաղորդէ հետևեալ մանրամասնութիւնները.

«Ամբողջ շէնքը ունի 180 ոտնաչափ երկարութիւն և 31½ ոտնաչափ լայնութիւն, պատերը կը հաշուարկուին՝ 1½ ոտնաչափ, իսկ շէնքին շրջանակուած պատերը՝ ½ ոտնաչափ, հետևաբար իւրաքանչիւր սենեակի համար կը մնայ 14 ոտնաչափ լայնութիւն: Շէնքին երկարութեան չափը ինքնին հասկնալի է, ու յստակ նշուած է նաև յատկազօհծին վրայ: Միջանցքները լոյսի տակ 6 ոտնաչափ են, իսկ դէպի նկուղ տանող սանդուղը կը զբաղեցնէ 3 ոտնաչափ տարածք մը, այսինքն՝ միջանցքին շուրջ կէտը: Յարակից շէնքերուն երկու աստիճանները պարզ են և կը գտնուին իրենց ճիշդ տեղերը. առաջինը դէպի վեր կ'առաջնորդէ շէնքին ճիշդ մէջտեղէն. սակայն հարկ է նկատի ունենալ, որ միջին շէնքին սանդուղը ետևէն դէպի մէջտեղ կը բարձրանայ: Միջանցքին վերջաւորութեան ազատ կը մնայ մօտաւորապէս 3 ոտնաչափ տարածք մը, ուրկէ միայն սանդուղը կը սկսի. այս կերպ բոլոր աստիճանները կ'առաջնորդեն դէպի յատակին միջնամասը: Միջին միջանցքի այս վերջին սանդուղին տակ սենեակ տանող դուռ մը կայ. սա արդէն իր տեղը կը գտնէ, որուն պարզապէս պէտք է ուշադրութիւն դարձնել: Ի վերջոյ, իւրաքանչիւր միջանցքի վերջաւորութեան կայ նաև պէտքարանային օգտագործման խցիկ, ինչպէս որ տան դուրսի խոհանոցներուն մէջ ալ վառարաններ տեղադրուած են: Սոյնը կը վերաբերի յատակազօհծին:

Տան բարձրութիւնը հակիրճ հետևեալն է. 1½ ոտնաչափ բարձրացուած է գետինէն, մուտքին մօտ ձևաւորելով բաւականաչափ աստիճաններ. այս 1½ ոտնաչափին վրայ այժմ կը գտնուի շէնքին յատակը: Այս 1½ ոտնաչափին կամ գետինէն, այժմ կը հաշուէք 3½ ոտնաչափ մինչև պատուհանին անցքը. այսպէս, փոսը ինքնին կ'ունենայ 4 ոտնաչափ լայնութիւն և 5 ոտնաչափ բարձրութիւն: Այս 5 ոտնաչափին կամ պատուհանի անցքէն կարելի է 1½ ոտք հաշուել մինչև սենեակին առաստաղը: Այս կերպ սենեակը կը հասնի 10 ոտնաչափ բարձրութեան: Տանիքը ամենահեշտը կը կառուցուի նոյն ձևով, բայց որքան աւելի հարթ, այնքան աւելի զեղեցիկ: Խոհանոցներուն ծխնելոյզներն ու օճախները, ինչպէս նաև սենեակներուն օճախները պէտք է տեղադրուին միայն յարմարութեան համաձայն: Կը մնայ միայն յիշեցնել, որ խոհանոցներու ջուրի դոյլին պէտք է տեղ յատկացնել նաև ետևի պատին վրայ, մօտակայ ծորակին

24 Տես անդ, 3-4:

մօտ, որպէսզի մէկը կարենայ ջուրը մօտէն լեցնել: Մնացածը ինքնըստինքեան կը տնօրինուի»:²⁵

Վորոնշեայ նկարագրողումները պատրաստուած են ուղղակի շոհեմաքերին կողմէ և վերցուած են անոր արդէն հիշատակված զեկոյցէն: Միրզա Ալի պէյի և Ապի Սամիթ պէյի նախապէս յիշատակուած երկու տունները հիմնովին կը վերանորոգուին, իսկ խարխլուն հատուածները կը քանդուին: Այդ տուններուն աւերակներէն յառաջացած քարի բեկորներն ու փշրանքները կ'օգտագործուին իբրև շինանիւթ նոր կառուցուող տան համար:²⁶ Երբ ճարտարապետը, որ հաւանաբար գնման պայմանագրին մէջ նշուած Fährnich Gorbatschewski-ն է,²⁷ Պազելի աւետարանական քարոզիչներուն համար գնուած հողամասը կը չափէր, մահմետական թաթար երեք դրացիներ իսկոյն կ'առաջարկէն վաճառել իրենց տունները, որովհետև մահմետականներուն համար ընդունուած չէր ապրիլ քրիստոնէաներու անմիջական հարևանութեան մէջ: Սոյնը, բարեբախտաբար, կ'իրականանայ առանց դժուարութեան: Վատ վիճակի պատճառով այդ տուններէն երկուքը ամբողջութեամբ կը քանդուին, իսկ Պազելի միսիոնարական կալուածին կը միացուի անոնցմէ միայն մէկը՝ այգիով և ջրհորով:²⁸

Շինարարական աշխատանքներու իրականացման համար կը հրաւիրուին զերմանացի տասնմէկ որմնադիրներ Գանձակի մօտակայքը գտնուող Հելենենտորֆ բնակավայրէն: Բաց աստի, շինարարութեան վրայ կ'աշխատէին նաև հայ արհեստաւորներ՝ որմնադիր, աստղձագործ, ապակեգործ, փականագործ և այլ բանուորներ: Մնացեալ 90 օրավարձու բանուորները, որոնք ջուր, փայտ, քար և այլ շինանիւթեր կը փոխադրէին, նոյնպէս հայեր և թաթարներ էին, որոնց կը վերահսկէր զերմանացի շինարար մը հարևան Հելենենտորֆէն:²⁹

Շուշիի մէջ Պազելի միսիոնարական տան կառուցման ժամանակ Ջարեմպային և շոհեմաքերին դժուար կ'ըլլայ մերժել գլխաւոր հրամանատար և գեներալ արքայազն Մատթթովի առաջարկը՝ քանի մը սիւներ աւելցնել և կամարներ զետեղել գլխաւոր մուտքերուն, նաև որոշ զարդաքանդակներ՝ ուղղակի շէնքին պատերուն վրայ:³⁰ Պազել ուղարկած իրենց տեղեկագրութիւններուն մէջ թէ՛ Ջարեմպա և թէ՛ շոհեմաքեր ստիպուած կ'ըլլան իրենք զիրենք արդարացնել պատճառաբանելով, թէ՛ ինչո՞ւ համար շինարարութեան ընթացքին չնախատեսուած և յաւելեալ ծախսեր յառաջացած են: Յամենայն դէպս, Շուշիի մէջ գործող միսիոնարներու հասցէին արդէն սկսած էին քննադատութիւններ հնչել Պազելի բարեպաշտական որոշ շրջանակներէ ներս, քանի որ անոնց կը թուէր, թէ անոնք անցած էին համեստութեան սահմանները

25 Տե՛ս անդ, 4–5:

26 Տե՛ս անդ, 5:

27 Տե՛ս Beylage (sic!) II, անդ:

28 Տե՛ս անդ, 6:

29 Տե՛ս անդ, 7:

30 Տե՛ս անդ, 8:

և այսպիսի պալատանման համալիր մը չէր համապատասխաներ ճշմարիտ առաքելութեան ու քրիստոնէական աղքատութեան ոգիին: Սիւթական բոլոր օժանդակութիւնները, որոնք կը ստանար Պազէլի Աւետարանական Քարոզչական Ընկերութիւնը, սրտաբուխ նուիրատուութիւններէ կը գոյանային, և բարոյական ընկալումէ մեկնելով պէտք չէր, որ այդ գումարները յումպէտս վատնուէին:³¹

Վերոնշեալ Միրզա Ալի պէյի և Ապի Սամիթ պէյի տուներուն ձեռքբերումը Պազէլի Աւետարանական Քարոզչական Ընկերութեան կ'արժէ 3180 ռուսական արծաթեայ ռուբլի, որ կը համապատասխանէ 1060 ևրոպական տուքատի, ինչը չափազանց աժան էր այդ ժամանակուան շուկայական պայմաններուն համար:³² Բաց աստի, սակայն, կ'ըլլան նաև շինարարութեան հետ կապուած ծախսեր՝ շինանիւթի գնում ու աշխատանքային վարձատրութիւն և այլն, որոնք կալուածի գնման մայր գումարին հետ միասին կը կազմեն 5177 արծաթեայ ռուբլի և 55 կոպեկ, որ կը համապատասխանէ մօտ 1726 տուքատի:

Այնուհանդերձ, միսիոնարական գործը պէտք էր առայժմ անարգել շարունակել: Մինչ սկիզբը Ջարեմպան միայն ռուսերէն լեզուի ուսուցման համեմատաբար փոքր դպրոց մը բացած էր, այժմ, 29 յունուար 1825 թ., կը կատարուի հայկական նոր դպրոցի մը պաշտօնական բացումը.

«Հանդիսութեան ներկայ սակաւաթիւ հայերուն հետ այդօրը Հելենէնտորֆէն Շուշի կը ժամանեն գերմանացի ընկերներէն ոմանք՝ իրենց աղօթքներով աջակցելու համար այս ուրախառիթ տօնակատարութեան»:³³

Նսախ Հոհենաքեր կը ստանձնէ նոր հայկական դպրոցին տնօրէնութեան պաշտօնը, մինչև Հասս, որ արդէն մասնագիտութեամբ վարժապետ մըն էր Վիւրթընպերկէն, Մոսկուայի Լազարեան ձեմարանին մէջ հայերէն սորվելու իր ծրագիրը աւարտելով Շուշի կը ժամանէ ու միանգամայն յանձն կ'առնէ դպրոցին կառավարման պարտականութիւնը: 1829 թ., այս օրինակելի դպրոցն ուներ 40 աշակերտ, զոր շուտով Հասս կը յաջողի ընդլայնել և աշակերտութեան թիւը հասցնել մինչև 100-ի:³⁴ Հետաքրքրականօրէն միսիոնարներուն կառոյցները տեղացի ժողովուրդը «Լէմսի [= նէմցի] տներ», այսինքն՝ «գերմանացիներու տներ», կամ դպրոցը՝ «Լէմսի շկոլա», այսինքն՝ «գերմանական դպրոց» կը կոչէր:³⁵ Դպրոցը, անշուշտ, բաց էր ամէնուն համար, սակայն նախընտրութիւն կը տրուէր աղքատ ընտանիքներէ եկող աշակերտներուն:³⁶ Պազէլի միսիոնարները նաև չխորշեցան Հայ եկեղեցւոյ

31 Sñu Basler Mission, Magazin für die neueste Geschichte (1826), 502; Waldburger, Missionare und Moslems, 66:

32 Հմմտ. Hohenacker, Bericht über den Bau des neuen Missions-Hauses zu Schuschi, 3, 11:

33 Sñu Basler Mission, Magazin für die neueste Geschichte (1825), 407; Schlatter, Geschichte der Basler Mission, 101:

34 Schlatter, Geschichte der Basler Mission, 101–102:

35 Sñu Լէօ, Պատմութիւն Դարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, 87:

36 Sñu Schlatter, Geschichte der Basler Mission, 101:

Ժամանակի յայտնի վարդապետներէն՝ Պօղոս Ղարատաղցին հայերէն լեզուի և քերականութեան դասաւանդման նպատակով որպէս հայ ուսուցիչ նշանակելէ:³⁷ Յերեկային դպրոցէն բացի, կը գործէր նաև գիշերօթիկ մը, այսպէս կոչուած, ուսուցիչներու նախապատրաստութեան դպրոց մը՝ 6 չափահաս աշակերտով, որոնցմէ ոմանք Արցախի քանի մը շրջաններուն մէջ հետագային դպրոցներ բանալով՝ զարկ տուին հայերէնի դասաւանդութեան:³⁸

Պազելի միսիոնարները կը յաջողին իրականացնել իրենց կարևորագոյն ծրագրերէն մէկը՝ Շուշիի մէջ հիմնել տպարան մը և արդէն 1828-ին քարոզչական նպատակներով անցնիլ հրատարակչական գործունէութեան:³⁹ Առաջին տպագրիչը եղաւ Յովհաննէս Ապերքրոմպի (Johannes Aberkrombie) անունով չերքեզ երիտասարդ մը, զոր սկովտիացի միսիոնարներ Քարրասի մէջ ստրկութենէ գնելով՝ կ'ազատագրեն, կը կրթեն, ապա Աստրախանի մէջ կը վաժեցնեն տպագրական արհեստին:⁴⁰ Սկստի ունենալով, որ տպագրական գիրքերու պահանջը Շուշիի մէջ առաւել ևս կը շատնար, նաև համեմատաբար փոքրածաւալ դասագիրքերէն կը նախատեսուէր ձեռնարկելու աւելի բարդ գործերու, զորօրինակ Աւետարաններու կամ ամբողջական Նոր Կտակարանի տպագրութեան, որոնք պիտի ունենային շուրջ 2000 կամ աւելի մեծածախ տպաքանակ՝ հարկ կը զգացուի Պազելին մասնագէտ տպագրիչի մը առաքումին, որ 1830 թ. ապրիլէն սկսեալ կ'իրականանայ՝ յանձին Եոհան Քրիստիան Ֆրիտրիխ Եուտթի (Johann Christian Friedrich Judt):⁴¹

Սկզբնական շրջանին, Կովկասի և Կասպից ու Սև ծովերու միջև ձգուող տարածաշրջաններուն մէջ հեթանոսները, թուրք-թաթարներն ու հրեաները դարձի բերելու ուղղութեամբ քարոզչական գործունէութեան բոլոր պայմանները շատ բարենպաստ էին, ինչպէս քաղաքական, նոյնպէս ընկերային-հասարակական առումով: Շատ ճիշդ էր նաև Շուշիի ընտրութիւնը իբրև քարոզչական առաքելութեան կեդրոն, որպէսզի այստեղէն աւետարանել կարենան ոչ միայն Կովկասի հեթանոս, մահմետական թաթար և հրեայ բնակիչներուն, այլև ներթափանցել հարևան երկիրները՝ հիւսիսային Պարսկաստան և արևելեան Թուրքիա: Պազելի միսիոնարները առաջին քանի մը տարիներուն ջերմ ընդունելութեան կ'արժանանան Շուշիի հայ ազգաբնակչութեան կողմէ և անոնք կը յաջողին նոյնիսկ լաւ յարաբերութիւն մշակել ժամանակի երևելի հայ եկեղեցականներուն՝ Ներսէս արքեպիսկ. Աշտարակեցիի, Գանձասարի կաթողիկոս Սարգիս Բ. Գանձասարեցիի և անոր յաջորդած Պաղտասար մետրոպոլիտ Ջալալեանի հետ:⁴²

37 Տնւ Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, 94:

38 Տնւ անդ, 90; Schlatter, Geschichte der Basler Mission, 101-102:

39 Տնւ Basler Mission, Magazin für die neueste Geschichte (1829), 376:

40 Տնւ Basler Mission, Magazin für die neueste Geschichte (1828), 420 շ.:

41 Տնւ Gazer, Studien zum kirchlichen Schulwesen, 27; Schlatter, Geschichte der Basler Mission, 102 շ.:

42 Տնւ Basler Mission, Magazin für die neueste Geschichte (1825), 508-509; Մանուկեան Ա., Պազելի աւետարանական քարոզչական ընկերութիւնը և հայերը, 93-94:

Սակայն այս իրավիճակը, որ բոլոր առումներով նպաստաւոր կը թուէր ըլլալ աւետարանական քարոզչութեան համար, հետզհետէ կը վատթարանայ, երբ Աղէքսանդր Ա. ցարը կը մահանայ 1825 թ. ու անոր կը յաջորդէ Նիկոլայ Ա.-ը, որ քաղաքական նկատառումներէ մեկնելով, ուղղակի լաւ տրամադրուած չէր Ռուսաց կայսրութեան մէջ գործող օտարերկրեայ և այլադաւան քարոզիչներուն հանդէպ:⁴³ Բաց աստի, կը վատթարանան նաև Հայ եկեղեցւոյ ղեկավարութեան հետ լաւ յարաբերութիւններ մշակելու հնարաւորութիւնները, նոյնիսկ աստիճանաբար որոշակի թշնամանք կը յառաջանայ, և սոյնը աւելի կը սրի, երբ միսիոնարներ ակնյայտօրէն բարեհաճութիւն կը գտնեն տեղի հայ ազգաբնակիչներուն մօտ: Հայ բարձրաստիճան եկեղեցականներ կը վախնային ժողովուրդին վրայ իրենց ազդեցութեան տկարացումէն և ունեցած հեղինակութեան նահանջէն, երբ յատկապէս հոգևորականներու դասէն ալ որոշակիօրէն կը սկսի դրական մօտեցում մը Պազէլի աւետարանական քարոզիչներու գործունէութեան նկատմամբ:⁴⁴ Մեծ էր զայթակողութիւնը երես դարձնել հայ կրօնակից քոյրերու և եղբայրներու, երբ անոնք կը սկսին հոգևին պատրաստակամութիւն ցուցաբերել ընդունելու Աւետարանական եկեղեցւոյ դաւանութիւնը: Օտար նուաճողներու դարաւոր տիրապետութեան տակ հեծող և այդ ժամանակաշրջանի կովկասեան ապրելակերպի մթութեան մէջ միւրճուած ժողովուրդը կը տեսնէ կրօնական քաղաքակրթութեան, մշակոյթի և նոր գիտելիքներու սփռած լոյսը՝ աւետարանական քարոզչութեան ճամբով յազեցնել կարենալու համար իր հաւատքին ծարարը, նաև թէկուզ միսիոնարներէն ունենալու համար նուազագոյն կրթութեան մը իրաւունքը:⁴⁵ Ահաւասիկ, նաև այսպէս կը ստեղծուի Շամախիի հայ աւետարանական համայնքը, որ, ի վերջոյ, ճակատագրական կը դառնայ Պազէլի միսիոնարներու քարոզչական առաքելութեան խափանման:⁴⁶

Սոր կաթողիկոսը՝ Յովհաննէս Ը. Կարբեցի, ջանք և ճիգ չի խնայեր Պազէլի միսիոնարները ռուսական իշխանութեանց մօտ ամբաստանելու մարդորսական գործունէութեան մեղադրանքով:⁴⁷ Նկատի ունենալով այս լարուած իրավիճակը, Պազէլի Աւետարանական Քարոզչական Ընկերութեան տնօրէնութիւնը ստիպուած կ'ըլլայ 1833-ին բազմակի հրահանգներով Շուշիի մէջ գործող իր միսիոնարներուն ազդարարել, որ անոնք իսկոյն դադրեցնեն իրենց առաքելական գործունէութիւնը հայ ազգաբնակչութեան մէջ և, այսուհետև, կեդրոնացնելով իրենց ուժերը ոչ-քրիստոնէաներու՝ այլ միայն թաթարներուն, նաև պարսկական ու թրքական տարածաշրջաններուն մէջ ապրող մահմետականներուն վրայ:⁴⁸

43 Անդ, 71:

44 Անդ, 67:

45 Տն՝ Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, 88–90:

46 Տն՝ Waldburger, *Missionare und Moslems*, 90; Schlatter, *Geschichte der Basler Mission*, 105:

47 Տն՝ անդ, 88–90; Մանուկեան, Պազէլի աւետարանական քարոզչական ընկերութիւնը և հայերը, 77:

48 Տն՝ Schlatter, *Geschichte der Basler Mission*, 104:

Հակառակ վերահաս վտանգը կանխարգիլելու ուղղութեամբ գործադրուած բոլոր ճիգերուն, 23 օգոստոս 1835 թ. Սանկտ-Պետերբուրգէն Շուշի կը հասնի ցարական հրամանագիր մը, ընդամենն Ռուսական կայսրութեան սահմաններէն ներս Պազելի միսիոնարներուն ընդհանրապէս կ'արգիլուի քարոզչական որևէ գործունէութիւն:⁴⁹ Ի գործ դրուած բոլոր ջանքերը իրավիճակը բարելաւելու ուղղութեամբ ապարդիւն էին:⁵⁰ Այնուհետև միսիոնարներուն համար ուրիշ քան չէր մնար ընել, քան Պազելի Աւետարանական Քարոզչական Ընկերութեան տնօրէնութեան ցուցմունքով Շուշիի մէջ ամէն ինչ լուծարել և այլ երկիրներու մէջ առաքելական գործունէութեան նոր առաջադրանքներ ստանձնել:

Չարեմպան և տպարանի պատասխանատու միսիոնար Judt-ը տակաւին կը մնան Շուշի կազմակերպելու համար միսիոնարական տան փակումը և անոր վաճառքը ռուսական պետութեան: Անոնք կը ջանան իրենց ունեցած բոլոր գոյքերը, ինչպէս նաև «Տապաղներու ձորը» գտնուող իրենց կալուածը վաճառել 14.000 ռուբլիի, որմէ 3.000 ռուբլին տիրող «անգիր կարգերուն» համաձայն կը հոսի տեղւոյն պետական պաշտօնէաններուն գրպանը: Փաստօրէն Չարեմպա վերջին միսիոնարն էր, որ 1838 թ. ապրիլին վերջնականապէս իր ետին կը թողու այնքան երազներով օժուէն Շուշիի աւետարանական առաքելական կեդրոնը՝ վերստին ուղևորուելով դէպի Պազելի:⁵¹

Իհարկէ, այս ձախողութեան համար վճռորոշ էր ցարական Ռուսիոյ ներքաղաքական անբարեացակամ զարգացումը ընդհանրապէս օտարերկրեայ կրօնական առաքելութիւններուն հանդէպ, որուն զոհերէն մին կը դառնայ նաև Պազելի Աւետարանական Քարոզչական գործունէութեան ծրագիրը: Բնականաբար, հայ պահպանողական եկեղեցականներուն ուժն ու ազդեցութիւնը ոչ մէկ կերպ չէր կրնար համապատասխանել միսիոնարներու քարոզչական եռանդին և անոնց ձեռք բերած յաջողութիւններուն, եթէ երբեք բացակայէր ցարական պետութեան միջամտութիւնը:

Բոլոր պարագաներուն, յետադարձ հայեացքով մը այստեղ արդարացի պիտի ըլլայ հարց տալ. եթէ երբեք Շուշիի մէջ հաստատուած Պազելի աւետարանական քարոզչութեան ծրագիրը այլ կերպ ընթանար և Հայ եկեղեցին իր հոգևոր սպասաւորներով, արդարև, հանդիսանար որոշակիօրէն յաջողութեան առաջնորդող կամուրջ մը, կամ եթէ երբեք կարելի ըլլար Արցախի տարածքին թէկուզ մահմետական թուրք-թաթարներէ իրականացնել քանի մը տասնեակ քրիստոնէական թրքախօս համայնքներու ստեղծումը, արդէօք տարածաշրջանին մէջ ընկերային, հասարակական, մշակութային և քաղաքական կեանքը աւելի դրական և խաղաղ զարգացում մը կրնա՞ր ապահովել: Ցաւօք, ոչ ժամանակը, ոչ ալ

49 Տնւ Manoukian, Zeugen der Menschlichkeit, 134:

50 Տակաւին Շուշի գնտուող Պազելի միսիոնարները ռուսական իշխանութիւններուն ներկայացուցին աղերսագիր մը, որուն մէջ անոնք կը ջանային պարզել իրենց անմեղութիւնը: Այդ աղերսագիրը, որ 6./8. մարտ 1836 թ. կը կրէր, ստորագրած էին Pfander, Zarembo և Judt: Աղերսագիրը տնւ Basler Mission, Magazin für die neueste Geschichte (1836), 467–480; այս մասին նաև՝ Manoukian, Zeugen der Menschlichkeit, 134:

51 Տնւ անդ, 135:

պատմությունը կարելի չէ շրջել, բայց մենք կրնանք դասեր քաղել անցեալէն՝ գէթ այսօր և վաղը ցուցաբերելով լայն հանդուրժողականություն և հասկացողություն մեր հաւատակից քոյրերուն և եղբայրներուն նկատմամբ:

Դժուար է ըսել, թէ շուրջ 200 տարիներու ժամանակի մը հոլովոյթի ընթացքին ինչ եղաւ Շուշիի մէջ Պազելի միսիոնարական տունը: Հայ Առաքելական եկեղեցւոյ Արցախի թեմի սպասաւորներէն բարեկամ մը վերջերս կը հաւաստիացնէր, թէ այդ տունը տակաւին կանգուն էր մինչև Շուշիի առումը 2020 թ. նոյեմբեր 9-ին ազրպէյճանական զօրքերուն կողմէ: Պազելի միսիոնարական տունը, ստոյգ, հայերոպական՝ զուիցերա-գերմանական եզակի կոթող մըն է, մշակութային ժառանգութիւն մը, որուն գոյառումը թուագրուած է 1825 թուականով: Այս պահուն առաւել ևս դժուար է կանխագուշակել, թէ ինչ պիտի ըլլայ անոր վերահաս ճակատագիրը. արդէօք ազերիներ կը պապհպանեն զայն, թէ ի սպառ կ'ոչնչացնեն՝ պարզապէս իր ունեցած պատմական անցեալին համար:

Գրականություն

- Basler Mission (ed.), *Magazin für die neueste Geschichte der Evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften*, Basel 1822; 1826; 1828; 1829; 1836:
- Schuschi. *Arbeit der deutschen Missionarien dasselbst*, in: Basler Mission (ed.), *Magazin für die neueste Geschichte der Evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften*, Basel 1825 (1825a):
- Die *Missionsversuche unserer evangelischen Missionsgesellschaft*, in der *Ländern diesseits und jenseits des kaukasischen Gebirges*, in: Basler Mission (ed.), *Magazin für die neueste Geschichte der Evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften*, Basel 1825 (1825b):
- Ehret, Josef, *Die Anfänge der Basler Mission in Russland 1820-1825*, in: *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 50 (1951), 113–145:
- Gazer, Hacik Rafi, *Studien zum kirchlichen Schulwesen der Armenier im Kaukasus*, Teil I: 19. Jh., Berlin 2012:
- Gross, Andreas, *Missionare und Kolonisten. Die Basler und Hermannsbürger Mission in Georgien am Beispiel der Kolonie Katharinenfeld, 1818–1870*, Hamburg 1998:
- Haigis, Peter / Hummel, Gert, *Schwäbische Spuren im Kaukasus. Auswandererschicksale*, Metzingen 2002:
- Hohenacker, Rudolf Friedrich, *Bericht über den Bau des neuen Missions-Hauses zu Schuschi im Jahre 1825*, *Basler Missionsarchiv (BMA)*, FC-2,2, 1826, Nr. 3, 6:
- Կարապետյան, Բ., *Շուշի բերդաքաղաքը (պատմությունը մինչև 1920 թ.)*, Երևան 2000:
- Katterfeld, Anna, Felician von Zarembo. *Ein Christuszeuge im Kaukasus*, Basel 1939:
- Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի 1838–1913, Թիֆլիզ, 1914:
- Manoukian, Abel, *Zeugen der Menschlichkeit. Der humanitäre Einsatz der Schweiz während des Völkermordes an den Armeniern im Osmanischen Reich 1894–1923*, Bern 2012:
- Մանուկեան, Աբէլ, Պազելի անտարանական քարոզչական ընկերությունը և հայերը (1823–1835)/*Die Basler Missionsgesellschaft und die Armenier (1823–1835)*, in: *Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabakh/Arzach und die Deutschen*, Göttingen 2021, 81–113:
- Օրմանեան, Մաղաքիա արք., *Ազգապատում, հատոր Գ.*, Երուսաղէմ 1927:
- Pagel, Arno, *Licht im Osten: Zeugen Jesu Christi in Russland*, Marburg 1990:
- Schlatter, Wilhelm, *Die Geschichte der Basler Mission 1815–1915. Mit besonderer Berücksichtigung der ungedruckten Quellen*, *Die Heimatgeschichte der Basler Mission*, I, Basel 1916:
- Waldburger, Andreas, *Missionare und Moslems. Die Baslermission in Persien 1833–1837*, Basel 1984:

Հեղինակ

Աբէլ Չ. Մանուկեան, Ածբն. գիտ. դոկտ.

Զուիցերիոյ Աւետարանական-բարեկարգեալ եկեղեցւոյ զիտաշխատող և Զուիցերիոյ կրօններու խորհուրդի գլխաւոր քարտուղար, info@ratderreligionen.ch

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Hayk Martirosyan

Aus Schuschi nach Deutschland: Armenische Studenten an den deutschen Universitäten am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jh.

Abstract

In the 1820s, missionaries from Basel settled in the city of Shushi in Artsakh and initiated a range of activities, including the establishment of a school and a printing house. The school of the Diocese, established in 1838, was one of the important impulses to make the educational life more active in Shushi. And it seems like the secondary school (Realschule) in 1880 came to finalize the educational initiatives in Shushi during the 19th century. Among other subjects, German was also taught in these institutions, which contributed to the growing interest towards German language and German universities through the decades. As a consequence, starting from 1887, there was an influx of Armenian students from Shushi to German universities. Initially, they were mainly choosing Leipzig, later they also settled in Berlin, Jena, Halle, Munich, Heidelberg, Darmstadt, and in other German cities. There were also women among these students, which also indicates the high quality of education for women in Shushi. This was a relatively new phenomenon in both Armenian and European reality. In a quarter of a century, more than forty-five students from Shushi received a university education in Germany. Some of them later completed their doctoral theses at their universities. Returning to their homeland, these young educated people became teachers and lecturers both at schools and at higher educational institutions in Shushi.

Zu Beginn des 19. Jahrhunderts prägten wechselvolle politische Ereignisse die Region Arzach, die mit dem 1913 unterzeichneten Vertrag von Gülistan unter die Herrschaft des Russländischen Kaiserreichs gekommen war. Für das Bildungs- und Kulturleben bedeutete dies einen bemerkenswerten Aufschwung, in dem etwa ein Jahrzehnt später auch die deutschsprachigen Kreise eine wichtige Rolle spielten.

Der Artikel geht einem zentralen Aspekt des facettenreichen Kulturlebens der Region nach, dem Studium junger Armenierinnen und Armenier, die aus Schuschi, dem damals wichtigsten Bildungszentrum in Arzach, nach Deutschland gingen. Vom Ende des 19. Jahr-

hundreds bis zum Beginn des Ersten Weltkriegs riss die Zahl dieser Studenten¹ an den renommiertesten Universitäten Deutschlands nicht mehr ab. Welche Hochschulen sie bevorzugten, was sie studierten und wie sie sich dem Leben im Ausland anpassen konnten, wird im Folgenden näher erläutert.

1. Der Einzug der deutschen Sprache in Arzach

Ein wichtiger Impuls, der das Bildungs- und Kulturleben in Arzach anregte, aber auch das Interesse der Armenier an der deutschen Sprache und am Studium an deutschsprachigen Universitäten weckte, ging von der Tätigkeit der evangelischen Mission in Schushi aus. Nachdem die Basler Mission 1822 im Russländischen Reich bereits Fuß fassen konnte, erweiterte sie mit Erlaubnis der zaristischen Regierung ihren Wirkungsbereich auch auf »den Landstrich Karabagh« und Schuschi. Dort gab es zu dieser Zeit, so Basler Missionare, »[...] 500 armenische Familien, fünf Kirchen mit zwölf Priestern, im ganzen Karabagh war eine starke armenische Bevölkerung, auch lagen die Hauptsitze der armenischen Kirche nicht allzuweit entfernt«.² Der neue Tätigkeitsort war durchaus erfolgreich gewählt: Unter den Armeniern in der Stadt und in ihrer Umgebung konnte man die Verbreitung evangelischer Ideen gut vorantreiben. Diese Ideen konnten dann auch unter der muslimischen Bevölkerung in der Region gepredigt werden, zudem bot die Nähe zur persischen Grenze weitere Verbreitungsmöglichkeiten an.

Am 29. Januar 1825 gründeten die Basler Missionare in Schuschi eine armenische Schule, die maßgeblich zu der weiteren Effizienz ihrer Tätigkeit beitrug. 1829 hatte diese Schule bereits 40 Schüler, im Jahr 1833 betrug ihre Zahl sogar 130. 1828 folgte die Gründung der ersten Druckerei³ in Arzach, in der bis 1831 eine Reihe von wichtigen sprach- und religionswissenschaftlichen Werken veröffentlicht wurde. Unter diesen Büchern fanden sich beispielsweise eine 14-seitige Sammlung einzelner Koranstellen in arabischer Sprache, mehrere auf Arabisch wie Alt- und Neuarmenisch herausgegebene Schriften mit Passagen aus dem Alten Testament, mit Predigten, biblischen Geschichten und Gesprächen über Religion, aber auch eine 130-seitige Grammatik der armenischen Sprache.⁴

1 Neben den jungen Armeniern studierten auch einige Frauen aus Schuschi an europäischen Hochschulen. Da sie im Artikel gesondert erwähnt werden, wird ansonsten die Rede – von einigen allgemeinen Beschreibungen einmal abgesehen – in der Regel von Studenten und nicht etwa von Studierenden sein.

2 Schlatter (1916), 101.

3 Gazer (2021), 43.

4 Die herausgegebenen Bücher nach dem Original: 1. Eine Sammlung einzelner Koranstellen, zur Widerlegung des Islams, 1828, 14 Seiten (Arabisch); 2. Biblische Geschichten in Fragen und Antworten, 1828, 44 Seiten (Neuarmenisch); 3. Die Bergpredigt, 1828, 15 Seiten (Neuarmenisch); 4. Armenische Grammatik, 1829, 130 Seiten (Neuarmenisch); 5. Biblisches Sprachbuch, 1829, 184 Seiten (Alt- und Neuarmenisch, 2000 Exemplare); 6. Historische Auszüge aus dem Alten Testament für Schulen, 1829, 218 Seiten (Neuarmenisch, 700 Exemplare); 7. Drei Gespräche über die wahre Religion und die Erlösung durch Christentum, 1830, 54 Seiten, (Neuarmenisch, 400 Exemplare); 8. Die Kraft des Evangeliums, oder Erzählung von einem Negersklaven [sic!], welcher durch den Glauben an Christus selig wurde, 1830,

Bereits in den 1830er Jahren musste die Basler Mission zuerst Schuschi, dann insgesamt das Territorium des Russländischen Reichs zwar verlassen. Die Samen ihrer pädagogischen und publizistischen Tätigkeit waren aber nicht nur gesät, sondern trugen schon bald Früchte. Das wachsende Interesse junger Armenier an der deutschen Sprache war ein sprechender Beleg dafür. Hier spielte neben der Präsenz der Basler Missionare auch die Tatsache eine Rolle, dass die erste Generation armenischer Studenten bereits in den 1830er Jahren an der deutschsprachigen Universität Dorpat⁵ studiert hatte und seither das Studium an einer deutschen Universität propagierte. Schließlich war die Eröffnung einer Diözesanschule in Schuschi im Jahr 1838 sowie einer Bibliothek ein zusätzlicher Ansporn für das Aufblühen des Bildungslebens in Arzach.⁶ All diese Faktoren trugen dazu bei, dass eine beträchtliche Zahl der Studenten aus Arzach und insbesondere aus Schuschi in den folgenden Jahrzehnten ihre Ausbildung an deutschen Universitäten fortsetzte.

Begünstigt wurde das Auslandsstudium ab der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts dadurch, dass Deutsch sich als Unterrichtsfach immer mehr an armenischen Lehranstalten etablierte.⁷ Nicht zuletzt war der Gründung einer weiteren Realschule in Schuschi im Jahr 1880 zu verdanken, dass diese Stadt bei der Zahl der in Deutschland ausgebildeten armenischen Studenten hinter Tiflis und Baku an dritter Stelle auftrat. Angemerkt sei an dieser Stelle, dass nicht nur deutsche, sondern auch schweizerische Hochschulen ein wichtiges Bildungsziel für Studierende aus Schuschi waren. An der Universität Zürich waren mindestens elf Studenten und zwei Studentinnen aus Schuschi immatrikuliert, einzelne armenische Studierende gab es auch in Genf und Bern.⁸

2. Die ersten Studenten aus Schuschi in Deutschland

Wie aus statistischen Erhebungen ersichtlich, bevorzugten armenische Studenten aus Tiflis, Baku und anderen Städten des Russländischen Reiches sowie aus Persien in der Regel deutsche und schweizerische Hochschulen, während diejenigen aus dem Osmanischen Reich hauptsächlich nach Frankreich gingen. Den Angaben des ›Vereins der Armenischen Studenten Europas‹ zufolge waren im Wintersemester 1898–1899 von insgesamt 130 armenischen

47 Seiten, (Neuarmenisch, 5000 Exemplare), *Kurze Prüfung des christlichen Glaubens und der mohammedanischen Religion*, 1831, 271 Seiten (Neuarmenisch, 2000 Exemplare). Vgl. Schlatter (1916), 102 f. [Anmerkung d. Hrsg.: Mehr zur genannten und weiteren Publikationen mit ihren vollständig übersetzten Buchtiteln siehe Manoukian (2021), 74–76].

5 Die heutige Stadt Tartu in Estland.

6 Hakobyan/Meliq-Bachschyanyan/Barseghyan (1998), 161.

7 Ende des 19. Jahrhunderts entstanden hier zwei weitere Druckereien sowie weitere Schulen.

8 Maniero (2020), 93.

Studierenden⁹ in verschiedenen europäischen Städten 61 an den Universitäten in Deutschland immatrikuliert, 13 von ihnen stammten aus Schuschi.¹⁰ Bis zum Ausbruch des ersten Weltkriegs stieg ihre Zahl weiter an, sodass im beobachteten Zeitraum etwa viereinhalb Dutzend junge Armenier aus Schuschi in Deutschland immatrikuliert waren.¹¹

Die ersten Studenten wählten – von wenigen Ausnahmen einmal abgesehen – Leipzig als Studienort aus, was unter anderem mit der Tätigkeit des ›Armenisch-Akademischen Vereins zu Leipzig‹, einer ersten Anlaufstelle für angehende Studenten, zusammenhing. Einer der ersten Studenten aus Schuschi, der in dieser Stadt Philosophie studierte, war Gabriel Kafianz, ein Mitglied der armenisch-apostolischen Kirche.¹² Ihm folgten einige Jahre später Levon Atabekov (Philosophie), Levon Babajanz (Philosophie) und ab 1888 Arschak Ter-Mikeljan (Theologie). Der Letztere ging mit finanzieller Unterstützung seines Onkels, des Oberoffiziers Alexander Melik-Haykasian zum Theologiestudium nach Leipzig, später setzte er sein Studium mit einem Stipendium der armenischen Kirche in St. Petersburg an der Universität Jena fort.¹³ Ter-Mikeljan starb jedoch nach knapp einem Jahrzehnt nach seinem Abschluss. Über seinen Tod berichtete der *Deutsche Merkur*, das Blatt der deutschen katholischen Kreise, in der Ausgabe vom 21. Oktober 1901, das gleichzeitig eine Liste von Ter-Mikeljans Werken und Artikeln auf Armenisch und Deutsch veröffentlichte.¹⁴

Zwar waren die ersten – und die meisten – Studenten aus Schuschi Männer, doch auch einige Frauen aus dieser Stadt fanden ihren Weg an eine europäische Universität. In den 1860er Jahren hatten die Hochschulen in der Schweiz bereits ihre Tore für Frauen eröffnet, während ihnen der Zugang zu den deutschen Hochschulen bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts verwehrt blieb; möglich war nur der Besuch von Vorlesungen als Gasthörerin. Viele Armenierinnen nutzten diese Gelegenheit dennoch aus: So besuchte beispielsweise Sara Jusbaschian als Gasthörerin Vorlesungen in Philosophie und Pädagogik in Jena.¹⁵ Zinaida Melik-Schah-Nazarianz¹⁶ und Schushanik Nabatianz¹⁷ hatten sogar Medizin jeweils in Gießen und Berlin studieren können. Über ihren späteren beruflichen Werdegang sind zwar nur spärliche Informationen vorhanden, dennoch war die Präsenz der Studentinnen aus Schuschi an europäischen Hochschulen eine bemerkenswerte Entwicklung.

9 Gevorg Melik-Karagyozyan war sich in seiner Arbeit fast sicher, dass, wenn die Angaben des ›Vereins der Armenischen Studenten Europas‹ zu Deutschland zuverlässig sein könnten, die zahlenmäßigen Angaben der armenischen Studenten in der Schweiz und noch mehr in Frankreich falsch waren. Meliq-Karagösyany (1901), 38 f.

10 Ebd., 40–43.

11 Obwohl sie überwiegend von Schuschi selbst abstammen, gab es einige Studierenden, die nicht in Schuschi geboren wurden, sondern Schüler lokaler Bildungseinrichtungen waren.

12 Blecher (2010).

13 Maniero (2020), 123.

14 *Deutscher Merkur* (1901), 82.

15 Gesamtuniversität Jena (1892–1917).

16 Personenbestand der Hessischen Ludwigs-Universität zu Gießen (1837–1916).

17 Helfenstein-Tschudi Ulrich (2022).

3. Die Berufswahl der Studenten aus Schuschi

Wie Anfangs bereits angemerkt, gab es im beobachteten Zeitraum etwa sechs Dutzend armenische Studenten aus Schuschi an den Hochschulen in Deutschland und in der Schweiz. Diese Zahl sollte in Relation mit der Anwohnerzahl der Stadt Schuschi betrachtet werden: In den 1890er Jahren lebten dort mehr als 33.000 Menschen, davon waren mehr als 20.000 Armenier.¹⁸ Ungeachtet der demografischen Entwicklung in den nächsten zwei Jahrzehnten ist allein die Tatsache, dass innerhalb von einem Vierteljahrhundert über 70 Studenten aus dieser Stadt im Ausland studiert hatten, mehr als bemerkenswert. Nicht zuletzt war diese Entwicklung der Existenz der Diözesan- und Realschulen in Schuschi, aber auch dem hohen Niveau des Deutschunterrichts sowie der Qualifikation der dort unterrichtenden Lehrer geschuldet.

Wie aus Matrikelbüchern ersichtlich studierten die meisten Studenten aus Schuschi Medizin (18 Personen) und Philosophie (13 Personen),¹⁹ sieben weitere Studenten hatten Chemie gewählt, in anderen Fächern wie Jura, Landwirtschaft, Theologie, Elektrotechnik, Linguistik etc. studierten maximal je drei Personen. Der erfolgreiche Abschluss des Studiums blieb für viele Studenten aus Schuschi nicht der letzte edukative Schritt. Einige von ihnen setzten ihre Ausbildung in Deutschland fort und wurden erfolgreich promoviert. Zu ihnen gehörte Levon Atabegian, der in Schuschi geboren und an der dortigen Realschule ausgebildet wurde. Nach dem Medizinstudium in Berlin, Zürich und Heidelberg wurde er im Jahr 1904 in Leipzig mit einer Dissertation zum Thema *Über die Lage der Achillessehne bei verschiedenen Fussstellungen und bei Kontraktion der Wadenmuskulatur* promoviert.²⁰ Fast zeitgleich wurde Arsen Chatschaturjanz in Halle zum Thema *Periostitis typhosa* im Fach Medizin promoviert.²¹ Ein weiterer Student aus Schuschi, Arschak Johannessianz verteidigte seine Dissertation während des Ersten Weltkriegs (1916) ebenfalls in Halle zum Thema *Spina bifida*.²²

Einer der bekanntesten Namen unter den in Deutschland promovierten Armeniern war Artashes Abeghyan. Nach dem Studium der Philosophie und Theologie in Marburg, Leipzig und Berlin schloss er 1906 seine Dissertation zum Thema *Vorfragen zur Entstehung der altarmenischen Bibelübersetzungen*²³ in Marburg erfolgreich ab. Zwar stammte Abeghyan nicht aus Schuschi, sondern aus Nachitschewan, das damals mehrheitlich von Armeniern bewohnt war, erhielt aber seine Grundschulbildung in der Diözesanschule in Schuschi. Nach dem Studium kehrte Abeghyan zurück und lehrte einige Zeit lang an armenischen

18 Genauere Angaben der Stadt Schuschi vom Jahr 1895 waren wie folgt: 33.252 Einwohner, davon 20.584 Armenier. So Hakobyan/Meliq-Bachschan/Barseghyan (1998), 161.

19 Die große Zahl der Studierenden in der Philosophischen Fakultät ist auch darauf zurückzuführen, dass hier manchmal andere Richtungen aufgenommen wurden, wie z. B. Politologie und Pädagogik.

20 Maniero (2020), 419.

21 Gazer (2021), 43.

22 Johannessianz (1916).

23 Maniero (2020), 419.

Lehranstalten, bevor er kurz nach dem Ersten Weltkrieg wieder nach Deutschland ging und dort seine akademische Karriere fortsetzte. Insgesamt lässt sich feststellen, dass die meisten Studenten nach dem Studium zurück in ihre Heimat gingen und an den dortigen Schulen unterrichteten. Einige wie Artasches Abeghyan in München und Hayk Gulikewschianz in Jerewan konnten auf eine erfolgreiche akademische Laufbahn zurückblicken.

4. Bevorzugte Studienorte der Studenten aus Schuschi in Deutschland

Während sich die Studierenden aus Schuschi in der Schweiz hauptsächlich in Zürich aufhielten, hatten sie in Deutschland mehrere bevorzugte Studienorte. Die zwischenuniversitäre Fluktuation, die in Deutschland keine Seltenheit war, macht eine genaue Erhebung der Studienorte zwar schwierig. Dennoch ist es möglich, einen Überblick darüber zu gewinnen, welche Städte die Studenten aus Schuschi favorisierten. Die Liste führt, wie oben bereits erwähnt, die Universität in Leipzig an. Mehr als 20 armenische Studentinnen und Studenten hatten dort entweder einige Semester studiert oder ihren Universitätsabschluss erlangt, Artasches Abeghyan und Hayk Gulikewschianz schlossen ihr Studium wie bereits erwähnt mit Promotion ab. Beliebter waren des Weiteren die Universitäten in Berlin (14), Jena (11) und Halle (8), gefolgt von den Hochschulen in Heidelberg (5), München (5), Freiburg (4) und Darmstadt (4). In den Universitäten in Tübingen, Straßburg und Gießen war jeweils nur ein Student aus Schuschi immatrikuliert.²⁴

Wie oben bereits angemerkt, spielte die Existenz des ›Armenisch-Akademischen Vereins zu Leipzig‹ eine wichtige Rolle dabei, dass Leipzig sich als Zentrum armenischer Studenten etablieren konnte. Diesem Verein war eine gleichnamige Organisation vorausgegangen, die 1885 gegründet, nach zwei Jahren allerdings wieder aufgelöst wurde. Im Wintersemester 1892/93 wurde dann der ›Armenisch-Akademische Verein zu Leipzig‹ gegründet, der die einzige von dem Universitätssenat anerkannte Organisation der Armenier in Deutschland war und bis 1913 existierte. Die genannten Vereine setzten sich satzungsgemäß das Ziel, den neu angereisten Kommilitonen bei der Akkulturation in der unbekannteren Umgebung, beim Studium, ja selbst bei finanziellen Schwierigkeiten vielseitige Hilfe zu leisten. Zu den aktiven Mitgliedern dieser Vereinigung gehörten unter anderem Eznik Giandjezian aus Schuschi sowie der bereits erwähnte Artasches Abeghyan.²⁵

Die Zahl der armenischen Studenten an der Berliner Universität war bis zum letzten Viertel des 19. Jahrhunderts nicht besonders groß, wobei unter anderem das Fehlen einer studentischen Organisation eine wesentliche Rolle spielte. Der armenische Publizist Melik-Karagyozyan, der

²⁴ Ebd., 90–110.

²⁵ Ebd., 291.

selbst in Berlin studiert hatte, verbindet dies aber auch mit dem Umstand, dass Berlin »eine polizeiliche Stadt« sei und »die Wissenschaft, Öffentlichkeit und jegliche Meinungsfreiheit mehr als irgendwo anders in Europa verfolgt und unterdrückt wurden«.26 Dieser Annahme ungeachtet blühte nach der Gründung des Deutschen Reiches das Universitätsleben in Berlin auf. Der Umzug von vielen berühmten Wissenschaftlern der damaligen Zeit nach Berlin trug zu einem großen Renommee der Universität bei und zog unter anderem auch Armenier in größerer Zahl an. 1896 wurde dort ein Verband armenischer Studenten gegründet, der zwar ein nur sehr kurzes Leben hatte und bereits im folgenden Jahr vom »Materialistischen Verein Armenischer Studenten« abgelöst wurde. Doch er trug durchaus dazu bei, dass die Universität in Berlin attraktiver für armenische Studenten – auch für diejenigen aus Schuschi – wurde. Ab dem Wintersemester 1898/1899 verzeichnete Berlin sogar eine größere Zahl armenischer Studenten als Leipzig. Der »Verein der Armenischen Studenten Europas«, der statistische Angaben über die in Europa studierenden Armenier sammelte und diese regelmäßig veröffentlichte, berichtete von insgesamt 61 armenischen Studenten, die im besagten Semester in Deutschland immatrikuliert waren. Unter ihnen waren 13 Studenten aus Schuschi und einer aus Hadrut,27 wobei die meisten von ihnen tatsächlich in Berlin28 studierten.

So viel lässt sich festhalten: Um die Jahrhundertwende waren armenische Studenten im Allgemeinen und die aus Schuschi insbesondere in einer verhältnismäßig großen Anzahl an deutschen Hochschulen präsent. Dass ihre Zahl bis zum Ausbruch des Ersten Weltkriegs noch weiter anstieg, war ein Ergebnis der Studienförderung der armenisch-apostolischen Kirche, die vor allem den Absolventen des Gevorgian-Seminars in Etschmiadzin zugutekam, der »Humanitären Gesellschaft« in Baku und der »Wohltätigen Gesellschaft« in Tiflis. Hinzu kam die Finanzierung seitens der armenischen wirtschaftlichen Elite, deren Mitglieder Mikael Aramyants, Stepan Lianosyan, Abraham und Arshak Ghukasyan, Grigor und Hovsep Tumayans, insbesondere aber Alexander Mantaschyan exorbitante Summen für die Finanzierung des Auslandsstudiums zur Verfügung stellten.29

Fördermöglichkeiten für Armenier gab es aber auch in Deutschland. Das »Notwendige Liebeswerk« wurde eigens für die Finanzierung des Studiums der armenischen Theologen gegründet. Fünf junge Geistliche der armenischen Kirche konnten mit der Unterstützung des Vereins ihre Promotion in Deutschland abschließen, einige weitere Studenten wurden durch kleinere Zuwendungen unterstützt. Auch wenn diese Zahl sehr überschaubar war, regte das Wirken des Vereins nicht nur Diskussionen über die bessere Ausbildung armenischer Theologen an, sondern auch über die Kirchenreform in Armenien, die durch den Einsatz der in Deutschland ausgebildeten Theologen erreicht werden sollte.

26 Meliq-Karagösyanyan (1901), 14 f.

27 Hadrut ist eine kleinere armenische Siedlung in Arzach.

28 Meliq-Karagösyanyan (1901), 40–43.

29 Maniero (2020), 166 ff.

Literaturverzeichnis

- Blecher, Jens, Wiemers, Gerald (Hrsg.), Die Matrikel der Universität Leipzig. Teilband 5. Die Jahre 1884 bis 1892, Weimar 2010.
- Deutscher Merkur, »Arsak Ter-Mikelian«, Wissenschaftliche Beilage zum »Altkatholischen Volksblatt«, 11. Oktober 1901, N. 21, 82.
- Gazer, Hacik, Armenische Studenten aus Schuschi an europäischen Universitäten. Entwicklung der Bildungseinrichtungen im Kaukasus seit 1830, Teil 1, in: ADK Nr. 191, Frankfurt/M. 2021.
- Gesamthochschule Jena (Hrsg.), Verzeichnis der Lehrer, Behörden, Beamten und Studirenden auf der Großherzogl. und Herzogl. S. Gesamthochschule Jena. 1892/93 (1892)–1917/18, Jena 1892–1917.
- Hakobyan, Tadewos, Meliq-Bachschan, Stepan, Barschegyan, Hovhannes (Ed.), [Wörterbuch der Ortsnamen Armeniens und benachbarter Regionen, Band 4], Հակոբյան Թադևոս, Մելիք-Բախշյան Ստեփան, Բարսեղյան Հովհաննես (խմբ.), Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Jerewan 1998.
- Helpenstein-Tschudi, Ulrich (Hrsg.), Matrikeedition der Universität Zürich 1833–1924, Zürich 2022, unter: <http://www.matrikel.uzh.ch/active/static/index.htm> (letzter Zugriff: 29.9.2022).
- Johannessian, Arschak, Spina Bifida: Aus d. chir. Klinik zu Halle, Halle 1916.
- Maniero, Arpine, Umkämpfter Weg zur Bildung. Armenische Studierende in Deutschland und der Schweiz von der Mitte des 19. bis Anfang des 20. Jahrhunderts, Göttingen 2020.
- Manoukian, Abel, Die Basler Missionsgesellschaft und die Armenier 1823–1835, in: Martin Tamcke u.a. (Hrsg.), Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen, Göttingen 2021, 61–84.
- Meliq-Karagösyán, Georg, [Armenische Studenten in Deutschland], Մելիք-Վարագեօզեան Գեորգ, Գերմանիայի հայ ուսանողութիւնը, Tiflis 1901.
- Personenbestand der Hessischen Ludwigs-Universität zu Gießen, 1837–1916.
- Schlatter, Wilhelm, Geschichte der Basler Mission 1815–1915. Mit besonderer Berücksichtigung der ungedruckten Quellen, Band I, Die Heimatgeschichte der Basler Mission, Basel 1916.

Autor

Dr. Hayk Martirosyan

Wissenschaftlicher Mitarbeiter im Lepsiushaus Potsdam e. V., Potsdam, Deutschland, martirosyan@lepsiushaus-potsdam.de

Հայկ Մարտիրոսյան

Շուշիից Գերմանիա. Հայ ուսանողները գերմանական համալսարաններում 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին

19-րդ դ. սկիզբը Արցախի համար լի էր բուռն քաղաքական իրադարձություններով: 1813 թ. ստորագրված Գյուլիստանի պայմանագրով այն անցավ Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ: Կրթական-մշակութային կյանքի համար դա նշանակում էր ուշադրության արժանի ակտիվություն, որի մեջ արդեն մոտ մեկ տասնամյակ անց զգալի դերակատարում սկսեցին ունենալ նաև գերմանախոս շրջանակները:

Հողվածը ներկայացնում է այս տարածաշրջանի հարուստ մշակութային կյանքի կենտրոնական թեմաներից մեկը, այն է՝ Արցախի տվյալ ժամանակվա կարևորագույն կրթական կենտրոն հանդիսացող Շուշիից սերող հայ երիտասարդների ուսումը Գերմանիայում:¹ 19-րդ դ. վերջից աճեց հայ ուսանողների թիվը գերմանական հայտնի համալսարաններում: Թե ո՞ր համալսարաններն էին նրանք նախընտրում և ի՞նչ էին ուսանում, կամ ինչպե՞ս էին ապրում նոր իրավիճակում, կներկայացվի ստորև:

1. Գերմաներենի մուտքը Արցախ

Կրթական-մշակութային կյանքի աշխուժացման կարևոր ազդակներից մեկը, որը նպաստեց Արցախում գերմաներենի ու գերմանախոս համալսարանների նկատմամբ հետաքրքրության աճին, ավետարանական մի առաքելության գործունեության սկզբնավորումն էր Շուշիում: 1822 թ. Բազելյան առաքելությունը մուտք գործելով Ռուսական կայսրություն՝ մի քանի տարի անց առավել ընդլայնեց իր գործունեության շրջանակն ու ցարական իշխանությունների թույլտվությամբ գործունեության նոր վայր ընտրեց «Ղարաբաղի երկրամասը» և Շուշին:

1 Տղամարդկանցից բացի եվրոպական համալսարաններում ուսանում էին նաև Շուշիից սերող երիտասարդ հայուհիներ:

Քաղաքում այդ ժամանակ ըստ բազելյան միսիոներների կար «[...] 500 հայկական ընտանիք, հինգ եկեղեցի և տասներկու քահանա, ամբողջ Ղարաբաղում կար հոծ հայկական բնակչություն, բացի այդ հայ եկեղեցու գլխավոր նստավայրերը ոչ շատ հեռու էին գտնվում»:² Գործունեության նոր վայրը շատ հաջող էր ընտրված. քաղաքի և շրջակայքի հայերի միջավայրում կարելի էր ավետարանական գաղափարներ տարածելու ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկել: Հետագայում կարելի էր ավետարանական գաղափարներ քարոզել նաև տարածաշրջանի մահմեդականների շրջանում, ինչի համար Պարսկաստանի սահմանի մոտ լինելը նաև այստեղ ընդլայնվելու հեռանկարներ էր ընձեռում:

Հետագա գործունեության առավել արդյունավետության համար բազելյան միսիոներները 1825 թ. հունվարի 29-ին Շուշիում հիմնեցին մի հայկական դպրոց, որտեղ 1829 թ. աշակերտների թիվը 40 էր, իսկ 1833 թ.³ արդեն 130: 1828 թ. հետևեց առաջին տպարանի հիմնադրումը:³ Մինչև 1831 թ. այստեղ լույս ընծայվեցին մի շարք կարևոր լեզվաբանական ու կրոնագիտական գործեր: Դրանց թվում էին օրինակ՝ արաբերենով Ղուրանի առանձին հատվածների 14 էջանոց հավաքածուն, ինչպես նաև զգալի թվով արաբերեն, գրաբար ու նոր հայերենով լույս տեսած այլ աշխատություններ, որոնք իրենց մեջ ներառում էին հատվածներ Հին Կտակարանից, Ավետարանից, քարոզներ, աստվածաշնչյան պատմություններ, կրոնի մասին գրույցներ, ինչպես նաև հայոց լեզվի քերականության 130 էջանոց աշխատություն:⁴

Արդեն 1830-ականներին Բազելյան միսիոներները ստիպված էին լքել նախ Շուշին, ապա՝ նաև Ռուսական կայսրության տարածքն ընդհանրապես: Սակայն իրենց կրթական-հրատարակչական սերմերը ոչ միայն ցանված էին, այլև շուտով պտուղներ տվեցին: Երիտասարդ հայերի աճող հետաքրքրությունը գերմաներենի նկատմամբ դրա վառ վկայությունն էր: Բազելյան միսիոներներից զատ լրացուցիչ նպաստավոր դեր էր խաղում նաև այն հանգամանքը, որ հայ ուսանողների առաջին սերունդը դեռևս 1830-ականներին Դորպատի⁵ գերմանական համալսարանում էր ուսանել և դրանից ի վեր առաջ էր տանում գերմանական համալսարաններում կրթվելու գաղափարը: Եվ վերջապես կրթական կյանքում կարևոր քայլ էր 1838

2 Schlatter, Geschichte der Basler Mission 1815–1915, 101:

3 Gazer, Armensiche Studenten aus Schuschi, 43:

4 Լույս տեսած գրքերի տվյալներն ըստ բնագրի՝ 1. Eine Sammlung von Stellen aus dem Koran, zur Widerlegung des Islams, 1828, 14 էջ (արաբերեն); 2. Biblische Geschichten in Fragen und Antworten, 1828, 44 էջ (արդի հայերեն); 3. Die Bergpredigt, 1828, 15 էջ (արդի հայերեն); 4. Armenische Grammatik, 1829, 130 էջ (արդի հայերեն); 5. Biblisches Spruchbuch, 1829, 184 էջ (դասական ու արդի հայերեն, 2000 օրինակ); 6. Historische Auszüge aus dem Alten Testament für Schulen, 1829, 218 էջ (արդի հայերեն, 700 օրինակ); 7. Drei Gespräche über die wahre Religion und die Erlösung durch Christentum, 1830, 54 էջ. (արդի հայերեն, 400 օրինակ); 8. Die Kraft des Evangeliums, oder Erzählung von einem Neger-skla ven [sic!], welcher durch den Glauben an Christus selig wurde, 1830, 47 էջ. (արդի հայերեն, 5000 օրինակ); Kurze Prüfung des christlichen Glaubens und der mohammedanischen Religion, 1831, 271 էջ (արդի հայերեն, 2000 օրինակ). Տե՛ս Schlatter, Geschichte der Basler Mission, 102–103: [Խմբ. ծնթ.՝ վերոնշյալ և հաջորդող հրատարակումների ու նրանց ամբողջական թարգմանված վերնագրերի մասին ավելի մանրամասն տես՝ Մանուկեան, Պազելի աւետարանական քարոզչական ընկերութիւնը և հայերը, 109–113]:

5 Ժամանակակից Տարտու քաղաքը էստոնիայում:

թ. Շուշիում բացված թեմական դպրոցն ու գրադարանը, որոնք նպաստեցին Արցախի կրթական կյանքի ծաղկմանը:⁶ Բոլոր այս հանգամանքները հանգեցրին նրան, որ Արցախից ու, մասնավորապես, Շուշիից զգալի թվով ուսանողներ հաջորդ տասնամյակներին իրենց կրթությունը շարունակեցին գերմանախոս մի շարք համալսարաններում:

Արտասահմանյան կրթությունը 19-րդ դ. երկրորդ կեսից խթանվում էր նաև նրանով, որ գերմաներենը, որպես դասավանդվող առարկա, ավելի ու ավելի մեծ տեղ էր զբաղեցնում դասավանդման գործում:⁷ Գերմաներենի ու գերմանախոս համալսարանների նկատմամբ հետաքրքրությունն էլ ավելի աճեց հատկապես այն բանից հետո, երբ 1880 թ. Շուշիում հիմնադրված ռեալական դպրոցում սկսեցին գերմաներեն դասավանդել էլ ավելի խթանելով քաղաքից զգալի թվով հայ ուսանողների հետագա կրթության շարունակմանը Գերմանիայում: Այս համատեքստում հատկանշական է այն հանգամանքը, որ Գերմանիայում կրթություն ստացած հայ ուսանողների թվով Շուշին զբաղեցնում էր երրորդ տեղը՝ զիջելով միայն Թիֆլիսին ու Բաքվին: Պետք է նկատել, որ ոչ միայն գերմանական, այլ նաև շվեյցարական համալսարաններն էին հանդիսանում կարևոր կրթական թիրախ շուշեցի հայ ուսանողների համար: Յուրիխի համալսարանում կար Շուշիից սերող առնվազն 11 ուսանող և երկու ուսանողուհի: Առանձին շուշեցի հայ ուսանողներ կային նաև Ժնևում ու Բեռնում:⁸

2. Շուշեցի առաջին ուսանողները Գերմանիայում

Ինչպես պարզ է դառնում վիճակագրական տեղեկություններից, Ռուսական կայսրության Թիֆլիս, Բաքու և մյուս քաղաքներից, ինչպես նաև Պարսկաստանից սերող հայ ուսանողները որպես կանոն նախընտրում էին գերմանական ու շվեյցարական համալսարանները, իսկ Օսմանյան կայսրությունից եկող ուսանողները՝ Ֆրանսիան: Ըստ «Եւրոպայի հայ ուսանողական միութեան» տեղեկագրի, 1898-1899 թթ. ձմեռային կիսամյակի ընթացքում Եվրոպական զանազան համալսարաններում կրթություն ստացող մոտ 130 հայ ուսանողներից⁹ 61-ը սովորում էին Գերմանիայում, որոնցից 13-ը սերում էին Շուշիից:¹⁰ Մինչև

6 Հակոբյան/Մելիք-Բախչյան/Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղաճանաչման քառաբան, 161:

7 19-րդ դարի վերջին այստեղ հիմնվեց ևս երկու տպարան, ինչպես նաև այլ դպրոցներ:

8 Maniero, Umkäpfter Weg zur Bildung, 93:

9 Իր աշխատության մեջ Գեորգ Մելիք-Աարագոզյանը գրեթե վատահ է, որ եթե «Եւրոպայի հայ ուսանողութեան միութեան» Գերմանիային վերաբերող թվական տվյալները կարող են հավաստի լինել, ապա Շվեյցարիայում ու, առավել ևս Ֆրանսիայում ուսանող հայերի թվային տվյալները սխալ են: Մելիք-Աարագեոզյան, Գերմանիայի հայ ուսանողությունը, 38–39:

10 Նույնը, 40–43:

Առաջին աշխարհամարտը նրանց թիվը շարունակեց աճել այնպես, որ նշյալ ժամանակահատվածում Գերմանիայում ուսանած շուշեցիների թիվը հասավ մոտ չորսուկես տասնյակի:¹¹

Հատկանշական է, որ առաջին ուսանողները չնչին բացառություններով համալսարանական քաղաք էին ընտրում Լայպցիգը, ինչն ի թիվս այլ հանգամանքների, պայմանավորված էր նաև «Լայպցիգի հայ ակադեմիական միության» (Armenisch-Akademische Verein zu Leipzig) գործունեությամբ, որը շիման վայր էր հանդիսանում նոր ժամանած հայ ուսանողների համար: Այս քաղաքում առաջին հայ ուսանողներից մեկը Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդ Գաբրիել Կաֆյանցն էր, ով այստեղ փիլիսոփայություն էր ուսանում:¹² Մի քանի տարի անց՝ 1893 թ. Լայպցիգում նրան հաջորդում են շուշեցիներ Լևոն Աթաբեկովը (փիլիսոփայություն), Լևոն Բաբայանցը (փիլիսոփայություն) և ուրիշներ: Շուշեցի առաջին ուսանողների թվին էր պատկանում Արշակ Տեր-Միքելյանը, ով իր մորեղբոր, բարձրաստիճան սպա Ալեքսանդր Մելիք-Հայկազյանի ֆինանսական աջակցությամբ 1888 թ-ից սկսեց աստվածաբանություն ուսանել Լայպցիգում: Հետագայում նա շարունակեց իր կրթությունը Յենայի համալսարանում՝ Սանկտ Պետերսբուրգի հայկական եկեղեցու տրամադրած կրթաթոշակով:¹³ Ավաղ, վերջինս ավարտելուց հետո մեկ տասնամյակից էլ քիչ կյանք ունեցավ, իսկ նրա մահվան մասին գուժում էր անգամ գերմանական կաթոլիկ շրջանակներին պատկանող «Deutscher Merkur» ամսագիրը՝ 1901 թ. հոկտեմբերի 21-ի իր համարում միաժամանակ հրապարակելով հայերենով ու գերմաներենով նրա հեղինակած աշխատությունների ու հոդվածների մի ցանկ:¹⁴

Թեև շուշեցի առաջին ուսանողները, ինչպես նաև բոլոր ուսանողների մեծ մասը արական սեռի էին, սակայն նաև շուշեցի կանայք էին ուսանում եվրոպական համալսարաններում: 1860-ականներից շվեյցարական համալսարանները բացեցին իրենց դռները կանանց համար, գերմանական համալսարանների, դռները մինչև 20-րդ դարի սկիզբը փակ էին: Ուստի, կանայք կարող էին դասախոսություններին այցելել միայն որպես հրավիրյալ ունկնդիրներ: Շատ հայուհիներ օգտագործում էին այս հնարավորությունը՝ հաճախելու համար հայտնի պրոֆեսորների դասախոսություններին: Մասնավորապես Սառա Յուզբաշյանը՝ որպես հրավիրյալ ունկնդիր, հաճախում էր փիլիսոփայության և մանկավարժության դասախոսություններին Յենայում,¹⁵ իսկ Ջինաիդա Մելիք-

11 Թեև նրանք գերազանցապես սերում էին հենց Շուշիից, սակայն կային մի քանի ուսանողներ, որոնք չէին ծնվել Շուշիում, բայց տեղի կրթական հաստատությունների սաներ էին եղել:

12 Blecher/Wiemers, Matrikel der Universität Leipzig, 1884–1892 թթ.:

13 Maniero, Umkämpfter Weg zur Bildung, 123:

14 Deutscher Merkur, «Arsak Ter-Mikelian», 82:

15 Gesamt-Universität Jena (1892–1917):

Շահ-Սազարյանցը¹⁶ և Շուշանիկ Սաբաթյանցը¹⁷ կարողացել են անգամ բժշկություն ուսանել համասպատասխանաբար Գիսենում և Բեռլինում: Թեև նրանց հետագա մասնագիտական գործունեության մասին հատուկենտ տեղեկություններ են հայտնի, այնուամենայնիվ, Շուշիից սերող հայ ուսանողուհիների ներկայությունը եվրոպական համալսարաններում պետք է դիտարկել որպես կարևոր զարգացում:

3. Շուշեցիների նախընտրած մասնագիտությունները

Ընդհանրապես պետք է նկատել, որ գերմանախոս երկրներում 19-րդ դ. վերջին ու 20-րդ դ. սկզբին ուսանած շուշեցի հայ ուսանողների թիվը հասնում էր մոտ վեց տասնյակի: Այս թիվը պետք է դիտարկել Շուշի քաղաքի բնակչության համամասնության մեջ: 1890-ական թթ. կեսերին Շուշիում ապրում էր ավելի քան 33.000 մարդ, որոնցից 20.000-ից ավելին հայեր էին:¹⁸ Բնականաբար հաջորդ երկու տասնամյակներին արտասահմանում կրթություն ստացողների թիվը որոշ չափով աճելու էր, սակայն քառորդ դարի ընթացքում Շուշիից սերող 70-ից ավելի ուսանողների հանգամանքը առավել քան խոսում ցուցանիչ է: Դա ևս մեկ անգամ խոսում է Շուշիի թեմական ու ռեալական դպրոցների, ինչպես նաև դասավանդող գերմաներենի բարձր մակարդակի, այնտեղ դասավանդող ուսուցիչների պատրաստվածության ու արդյունավետության մասին:

Ինչպես ցույց է տալիս Շուշիից սերող հայ ուսանողների կայացման ընթացքի հետազոտությունը, առավել մեծ թվով նրանք Գերմանիայում ուսանում էին բժշկություն (18 հոգի) և փիլիսոփայություն (13 հոգի):¹⁹ Եվս յոթը ուսանում էին քիմիա: Մյուս ուղղություններով՝ իրավաբանություն, գյուղատնտեսություն, աստվածաբանություն, էլեկտրոտեխնիկա, լեզվաբանություն և այլն, ուսանում էին առավելազույնը երեք հոգի: Համալսարանական կրթության բարեհաջող ավարտը վերջին քայլը չէր շուշեցիների համար: Նրանցից մի քանիսը Գերմանիայում շարունակում էին իրենց կրթությունը և պաշտպանում դոկտորական ատենախոսություն: Մասնավորապես, Բեռլինում, Ցյուրիխում, Հայդելբերգում բժշկություն ուսանելուց հետո նախ 1904 թ. Լայպցիգում «Über die Lage der Achillessehne bei verschiedenen Fussstellungen und bei Kontraktion der Wadenmuskulatur» թեմայով իր ատենախոսությունն է պաշտպանել Շուշիում ծնված ու տեղի

16 Personenbestand der Hessischen Ludwigs-Universität zu Gießen (1837–1916):

17 Helfenstein-Tschudi, Matrikeledition der Universität Zürich (1833–1924):

18 1895 թ. ավելի հստակ տվյալները Շուշի քաղաքի հետևյալն էին. ընդհանուր՝ 33.252 բնակիչ, որից 20.584-ը՝ հայեր: Տես Հակոբյան/Բախչյան/Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից երկրների բառարան, 161:

19 Փիլիսոփայության ֆակուլտետում ուսանողների այսքան մեծ թիվը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ այստեղ երբեմն ներառված էին այլ ուղղություններ, ինչպես օրինակ՝ քաղաքագիտություն և մանկավարժություն:

ռեալական դպրոցում կրթություն ստացած Լևոն Աթաբեկյանը:²⁰ Գրեթե միևնույն ժամանակ Հայլեում իր դոկտորական ատենախոսությունն է կրկին բժշկության բնագավառում պաշտպանել մեկ այլ շուշեցի՝ Արսեն Խաչատուրյանը «Periostitis typhosa» թեմայով:²¹ Եվս մեկ շուշեցի՝ Արշակ Յոհաննեսյանը բժշկության բնագավառում իր ատենախոսությունն է պաշտպանել Հայլեում արդեն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1916 թ.) «Spina bifida» թեմայով:²²

Գերմանիայում ատենախոսություն պաշտպանած հայտնի հայերից մեկն էր նաև Արտաշես Աբեղյանը: Նա, Մարբուրգում, Լայպցիգում և Բեռլինում փիլիսոփայություն ու աստվածաբանություն ուսանելուց հետո, 1906 թ. Մարբուրգում հաջողությամբ պաշտպանեց իր ատենախոսությունը՝ «Vorfragen zur Entstehung der altarmenischen Bibelübersetzungen» թեմայով:²³ Վերջինս թեև չէր ծնվել Շուշի քաղաքում, այլ Նախիջևանում, որն այն ժամանակ հայաբնակ էր, ստացել էր սակայն իր առաջնային դպրոցական կրթությունը Շուշիի թեմական դպրոցում: Ուսման ավարտից հետո Աբեղյանը վերադարձավ հայրենիք ու դասավանդեց տեղի կրթական հաստատություններում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո նա վերադարձավ Գերմանիա և այդտեղ շարունակեց իր գիտական կարիերան: Ընդհանուր առմամբ պետք է նկատել, որ ուսանողների մեծ մասը կրթություն ստանալուց հետո վերադառնում էին հայրենիք ու դասավանդում տեղի դպրոցներում, իսկ նրանցից մի քանիսը, ինչպես օրինակ Արտաշես Աբեղյանը և Հայկ Գյուլիբեկյանը կարողացան շարունակել իրենց գիտական գործունեությունը համապատասխանաբար Մյունխենում և Յենայում:

4. Շուշեցի ուսանողների նախընտրած համալսարանական քաղաքները Գերմանիայում

Եթե Շվեյցարիայում շուշեցի ուսանողներն զերազանցապես կրթվում էին Յյուրիխում, ապա Գերմանիայում նրանց նախընտրած քաղաքները ուսանելու համար մի քանիսն էին: Թեև ուսման ընթացքում տարբեր համալսարաններ տեղեփոխվելու հանգամանքը, ինչը բավականին տարածված երևույթ էր Գերմանիայում, դժվարացնում է քաղաքների հստակեցումն, այնուամենայնիվ, կարելի է ընդհանուր պատկերացում կազմել, թե հիմնականում որտեղ էին հաստատվում շուշեցի երիտասարդները: Ինչպես վերևում նկատեցինք, սկզբնապես նրանք կանգ էին առնում զերազանցապես Լայպցիգում: Այստեղ որոշ ժամանակով

20 Maniero, Umkämpfer Weg zur Bildung, 419:

21 Gazer, Armensiche Studenten aus Schuschi, 43:

22 Johannessianz, Arschak: Spina Bifida: Aus d. chir. Klinik zu Halle 1916:

23 Maniero, Umkämpfer Weg zur Bildung, 419:

ուսանել կամ ամբողջությամբ իրենց համալսարանական կրթությունն են ստացել Շուշիից սերող 20-ից ավելի հայ ուսանող և ուսանողուհի, իսկ ևս երկուսը՝ արդեն հիշատակված Արտաշես Աբեղյանը, ինչպես նաև Հայկ Գյուլիքևիսյանն պաշտպանել էին դոկտորական ատենախոսություններ: Մեծ թիվ էին կազմում նաև Բեռլինում (14), Յենայում (11) ու Հալլեում (8) ուսանած շուշեցիները: Առավել պակաս թվով նրանք կրթվել էին Հայդելբերգում (5), Սյունիսենում (5), Ֆրայբուրգում (4), Դարմշտադտում (4), իսկ ևս մեկական շուշեցու համար կրթության վայր էին ծառայել Թյուրինգենի, Ստրասբուրգի և Գիսենի համալսարանները:²⁴

Ինչպես արդեն հիշատակվել է, առաջին շրջանում Լայպցիգի՝ որպես ուսանողական քաղաք ընտրելու հարցում զգալի դերակատարում է ունեցել «Լայպցիգի հայ ակադեմիական միություն»-ը, որը հիմնադրվել էր 1885 թ., բայց որոշ ժամանակ անց լուծարվել: 1892/93 ձմեռային կիսամյակում հիմնվեց միևնույն անվամբ մեկ այլ միություն՝ «Armenisch-Akademische Verein zu Leipzig»-ը, որը գոյատևեց մինչև 1913 թ. ու Գերմանիայում հայերի կողմից հիմնված և համալսարանի սենատի կողմից ճանաչված միակ կազմակերպությունն էր: Վերոնշյալ միությունները բազմակողմանիորեն օգնում էին (դա ամրագրված էր նաև կանոնադրությամբ) ուսման ժամանակ մյուս հայերին, նպաստում նրանց առավել արագ ինտեգրմանն անձանոթ միջավայրում և աջակցում անգամ ֆինանսապես: Ի թիվս այլոց, այս միության ակտիվ անդամներից էր շուշեցի Եզնիկ Գյանջեզյանը, ինչպես նաև վերևում արդեն իսկ հիշատակված Արտաշես Աբեղյանը:²⁵

Բեռլինի համալսարանում ուսանող հայերի թիվը մինչև 19-րդ դարի վերջին քառորդը մեծ չի եղել: Ըստ ամենայնի, սրանում նշանակալի դերակատարում է ունեցել Բեռլինում հայ ուսանողական միության բացակայությունը: Ըստ Մելիք-Կարազյոզյանի՝ մեկ այլ կարևոր պատճառ էր այն հանգամանքը, որ Բեռլինը, իր իսկ ձևակերպմամբ, «ոստիկանական քաղաք» էր, «ուր աւելի քան որևէ մի ուրիշ տեղ Եւրոպայում հալածում և ճնշում է գիտութիւնը, հրապարակախօսութիւնը և ամեն մի ազատ խօսքը»²⁶: Այնուամենայնիվ, Գերմանական կայսրության հիմնումից հետո Բեռլինում համալսարանական կյանքը ծաղկում էր ապրում, այստեղ սկսում էին կենտրոնանալ ժամանակի շատ հայտնի գիտնականներ, իսկ այդ ամենը գրավում էր առավել մեծ թվով ուսանողների, այդ թվում նաև հայազգի: 1896 թ. այստեղ հիմնված հայ ուսանողների միությունը, թեև անկազմակերպ էր ու ըստ այդմ ոչ երկար կյանք ունեցավ (հաջորդ տարի հիմնվեց «Հայ ուսանողների մատերիալիստական ընկերությունը»), սակայն այն նպաստեց Բեռլինի ավելի գրավիչ դառնալուն, որպես ուսանողական քաղաք թե՛ հայերի ու թե՛ մասնավորապես, շուշեցիների համար: 1898/99 թթ. ձմեռային կիսամյակից սկսած Բեռլինը հայ ուսանողների թվով գերազանցում էր Լայպցիգին: Ըստ «Եւրոպայի հայ ուսանողական միութեան»

24 Նույնը, 90–110:

25 Նույնը, 291:

26 Մելիք-Կարազեօզեան, Գերմանիայի հայ ուսանողութիւնը, 14–15:

ստեղծակազրի՝ այդ կիսամյակում Գերմանիայում հայ ուսանողների ընդհանուր թիվը հասնում էր 61-ի, որից 13-ը Շուշիից էին, իսկ ևս մեկը՝ Հադրութից:²⁷ Ընդ որում շուշեցիների մեծ մասը, ինչպես նաև Հադրութում ծնված ուսանողները սովորում էին Բեռլինում:²⁸

Վերոշարադրյալից կարելի է եզրակացնել, որ ընդհանրապես հայ, այնպես էլ, մասնավորապես, շուշեցի ուսանողները 19-րդ դ. վերջին ու 20-րդ դ. սկզբին գերմանական համալսարաններում մեծ թիվ են կազմել: Նրանց կացության ապահովմանը նպաստում էին ինչպես առանձին դեպքերում Հայ առաքելական եկեղեցին՝ հատկապես Գևորգյան ճեմարանի սաների պարագային, «Բաքվի հայ բարեգործական ընկերությունը» և Թիֆլիսում գործող «Հայոց մարդասիրական ընկերությունը»: Բացի այդ որոշ թվով անհատ մեկենասներ, ինչպես օրինակ՝ Միքայել Արամյանը, Ստեփան Լիանոսյանը, Աբրահամ և Արշակ Դուկասյանները, Գրիգոր և Հովսեփ Թումայանները, և հատկապես Ալեքսանդր Մանթաշյանը զգալի թվով գումարներ էին հատկացնում հայ երիտասարդների արտասահմանյան կրթության կազմակերպման համար:²⁹

Աստվածաբանության բնագավառի ուսանողների պարագայում կարևոր հիմնադրամ էր Գերմանիայում հիմնված «Անհրաժեշտ սիրո գործը» (Das Notwendige Liebeswerk), որը գերմանացիների շրջանում միջոցներ էր հայթայթում հայ աստվածաբանների կրթության համար: Հայ առաքելական եկեղեցու հինգ երիտասարդ հոգևորականներ կարողացան այս միության ֆինանսական աջակցությամբ Գերմանիայում պաշտպանել իրենց աստենախոսությունները, մի քանի ուրիշ ուսանողներ ստացան ավելի փոքր ֆինանսական աջակցություն: Անգամ եթե այս թիվը շատ փոքր էր, այս միության գործունեությունը նպատակ ուներ ոչ միայն առավել լավ կրթություն ապահովել հայ աստվածաբանների համար, այլև նրանց շնորհիվ հետագայում հասնել եկեղեցական ռեֆորմների իրականացմանը Հայաստանում:

Գրականություն

Blecher, Jens, Wiemers Gerald (ed.), Die Matrikel der Universität Leipzig. Teilband 5. Die Jahre 1884 bis 1892, Weimar 2010:

Deutscher Merkur, «Arsak Ter-Mikelian», Wissenschaftliche Beilage zum «Altkatholischen Volksblatt», 11. Oktober 1901, Nr. 21, 82:

Gazer, Hacik, Armenische Studenten aus Schuschi an europäischen Universitäten. Entwicklung der Bil-

dungseinrichtungen im Kaukasus seit 1830, Մաս 1, in: ADK Nr. 191, Frankfurt/M. 2021:

Gesamttuniversität Jena (ed.), Verzeichniß der Lehrer, Behörden, Beamten und Studierenden auf der Großherzogl. und Herzogl. S. Gesamt-Universität Jena. 1892/93 (1892) –1917/18, Jena 1892–1917:

Հակոբյան, Թադևոս, Մելիք-Բախշյան Ստեփան, Բարսեղյան Հովհաննես (սմբ.), Հայաստանի և

27 Հադրութը Արցախի բնակավայրերից մեկն է:

28 Նույնը, 40–43:

29 Maniero, Umkämpfer Weg zur Bildung, 166–220:

հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 4, Երևան 1998:

Helfenstein-Tschudi, Ulrich (ed.), *Matrikeedition der Universität Zürich 1833–1924*, Zürich 2022, <http://www.matrikel.uzh.ch/active/static/index.htm> (հարցվել է 29.9.2022):

Johannessianz, Arschak, Spina Bifida: Aus d. chir. Klinik zu Halle, Halle 1916:

Maniero, Arpine, *Umkämpfter Weg zur Bildung. Armenische Studierende in Deutschland und der Schweiz von der Mitte des 19. bis Anfang des 20. Jahrhunderts*, Göttingen 2020:

Մանուկեան, Արէլ, Պազելի աւետարանական քարոզչական ընկերութիւնը և հայերը (1823–1835),

in: Martin Tamcke և այլք (ed.), *Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen*, Göttingen 2021, 81–113:

Մելիք-Աարազեօզեան, Գեորգ, Գերմանիայի հայ ուսանողութիւնը, Թիֆլիս 1901:

Personenbestand der Hessischen Ludwigs-Universität zu Gießen, 1837–1916:

Schlatter, Wilhelm, *Geschichte der Basler Mission 1815–1915. Mit besonderer Berücksichtigung der ungedruckten Quellen*, Band I, *Die Heimatgeschichte der Basler Mission*, Basel 1916:

Հեղինակ

Հայկ Մարտիրոսյան , պատմ. գիտ. դոկտ.

Լեվսիտուսի տուն-արխիվի զիտաշխատող, Պոտսդամ, Գերմանիա, martirosyan@lepsiushaus-potsdam.de

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Martin Tamcke

Familie Bachimont: Ein deutsches Ehepaar in Armenien nach dem 1. Weltkrieg (1920/1921)

Abstract

The German couple Bachimont is one of the few German eyewitnesses to the situation in Armenia at the time of the end of the first Armenian Republic and the takeover of power by the Soviets. Bachimont, who worked as a school inspector, travelled with his wife and co-workers by train through Artsakh during the times of turmoil. The article is intended as a lead-in to the couple's work and the first steps towards further research into their accounts of the situation.

1. Einführung

Nichts an diesem Fall ging seinen gewohnten Gang. Die deutschen Protestanten hatten schon lange intensive Beziehungen zu Armeniern und Armenien, aber der Erste Weltkrieg war eine Zäsur. Die deutschen Werke und Missionen unter den Armeniern waren zerstört, eine Arbeit in dem nun im Visier der russischen Sowjets stehenden Armenien schien unmöglich. Aber diese Lage erlaubte doch Ausnahmen. Noch über Jahrzehnte hielt der Kontakt deutscher Intellektueller zu armenischen Intellektuellen, die längere Zeit sich in Deutschland aufgehalten hatten.¹ Auch die Missionen hielten den Kontakt über den Weltkrieg hinaus. Dies galt auch für den ›Verein für lutherische Mission in Persien‹, dessen Arbeit einerseits eine Fortführung der Arbeit unter den Ostsyryern im Nordwesten Persiens war (wie sie seit 1875 bis in den Zweiten Weltkrieg hinein bestand), andererseits seit der Weltmissionskonferenz in Edinburgh in einem *joint venture* mit amerikanischen Lutheranern unter den Kurden Persiens arbeitete.² Die Interessen im Iran waren es, die dazu führten, dass die Hermannsbürger Mission 1920–1921 erstmals direkt im kaukasischen Restarmenien tätig wurde. Die beiden Hauptakteure auf Seiten der Deutschen waren dabei Georg und Anna Bachimont.³

1 Vgl. beispielsweise Tamcke (2005), 201–217.

2 Überblick zur Orientarbeit der Hermannsbürger Mission: Tamcke (2000), 511–548.

3 Der am 7. August 1878 in Fresnoy au Val / Villers Bretonneux bei Amiens geborene Mitarbeiter der Hermannsbürger

Mit dem Near East Relief war ausgemacht, dass er die Deutschen in der Wartezeit, die für die Weiterreise nach Iran unumgänglich erschien, in seinen Dienst nahm.

Der kleine Missionsverein war eine Tochtergründung der Hermannsburger Mission. Immer schon hatte die Hermannsburger Mission Interesse an einer Arbeit in Armenien gezeigt. Der zweite Direktor der Mission, Theodor Harms, formulierte das einmal vor der Missionsgemeinde: »Wenn nun dort auch erst ein Hermannsburg ist am Fuße des Ararat, wie schön wäre das!«⁴ Dieses Ziel schien mehrmals näher zu rücken, etwa als erwogen wurde, ob der Missionar von Schlotheim nicht seine Arbeit vom georgischen Katharinenfeld ins armenische Schamacha (heute Aserbajdschan) verlegen sollte.⁵ Für eine Arbeit der Mission in Armenien verwies Theodor Harms besonders auf Schuschi, wo die Basler Mission gearbeitet hatte (besonders Felician M. von Zarembo, 1794–1874, in Schuschi 1825–1835).⁶ Das Netzwerk der Hermannsburger mit ihren armenischen Mittelsmännern überlebte den Ersten Weltkrieg und war dienlich bei weiteren Armenien-Aktivitäten. Schon die Beschreibung der Reiseroute in den veröffentlichten Berichten erwähnt kaum geographische Hinweise zur Route der Bachimonts. Immerhin ist deutlich, dass ein Teil sich auf der 1914 eröffneten südlichen Bahnstrecke abspielt (Nachitschewan, seit 1991 zum Erliegen gekommen). Die Berichte geben eher Anteil an dem unmittelbaren Erleben zweier Deutscher inmitten von Chaos und Hunger im politischen Wandel Armeniens. Die Zugehörigkeit der von General Andranik Ozanian gegen alle Angriffe armenischerseits gehaltenen Region Arzach/Berg Karabach zu Armenien wurde erst 1921 von den Sowjets beendet und die Region Aserbajdschan zugeschlagen.⁷ Genau in die Zeit der, trotz der ersten Präsenz der Sowjets noch ungeklärten Machtverhältnisse in der Region fällt die Fahrt der Bachimonts.⁸ Ihre Zeit sowohl in Jerewan als auch die Reisen, war zu kurz bemessen, als das sie ein klares Bild der Situation sich hätten schaffen können. Sie blieben während der Reise auf ihre armenische Begleitung angewiesen.

Mission hatte zunächst ein aus einer Benediktinerabtei hervorgegangenes Seminar in Saint Riquier besucht, schloss ein Medizinstudium in Paris an und wurde 1898 aufgrund seiner Sprachbegabung Lehrer an einer ›Berlitz School. 1899 heiratete er eine evangelische Frau, Veronica Wagner, und übernahm die Leitung der ›Berlitz School in Straßburg. Einige Zeit später übernahm er dieselbe Funktion an der entsprechenden Einrichtung in Metz. Nach dem Tod seiner Frau 1903 heiratete er 1904 erneut eine evangelische Frau, Anna Dreist. Ihre gemeinsamen Kinder wurden evangelisch getauft, er selbst konvertierte am 12. Juli 1912 zur evangelisch-lutherischen Kirche. Kurz darauf stellte ihn die Hermannsburger Mission mit dem Ziel ein, ihn als Missionar in der Kurdenmission zu verwenden. 1913/1914 verbrachte er noch ein Sprach- und Theologiestudium in Göttingen besonders bei Carl Friedrich Andreas, dem ersten Armenier, der in Deutschland eine Professur bekleidete. Bachimont war ausgesprochen sprachbegabt. Er sprach fließend Deutsch, Englisch, Französisch und Italienisch, verstand Russisch, Türkisch, Armenisch und in geringerem Maß auch Chinesisch und erweiterte diese Palette berufsbedingt später um Arabisch, Persisch und Kurdisch, dessen Dialekt der Mukri-Kurden er erlernte hatte. Tamcke (2001), 118–120. Zur Arbeit mit den Kurden: Ders. (2003b), 25–51.

4 Harms (1868), 131.

5 Zu ihm besonders: Groß (1998).

6 Zu Zarembo: Ledderhose (1882); von Zarembo (1890).

7 Chalabian (1988).

8 Es ist davon auszugehen, dass die weitere Erschließung des Archivmaterials zu den Bachimonts das Bild noch erheblich differenzieren und konkretisieren wird.

2. Reise in den Tod

Seine erste Aussendung am 5. Juli 1914 nach Persien endete wegen des Kriegsbeginns bereits in Istanbul/Konstantinopel. Während des Krieges betätigte sich Bachimont dann als Gefangenenseelsorger in verschiedenen Kriegsgefangenenlagern. 1917 fuhr er erneut nach Konstantinopel. Er hatte dort auf der ersten Reise bereits sein Gepäck deponiert, um seinem kurdischen Einsatzgebiet näher zu kommen. Auch diese Reise blieb vergeblich.

1920 konnte er dann nach Jerewan reisen und blieb dort bis zur Ausreise nach Persien. Am 21. Mai 1921 siedelte das Team, das gegen seinen Willen lange in Täbris festgehalten worden war, nach Sautschbulagh über und begann sofort mit der Arbeit.⁹

Die Arbeit geschah im Bewusstsein der politisch sich zuspitzenden Lage in und um die Stadt. Ohne die Zusammenarbeit mit Assyrern und Armeniern war diese nicht zu denken. Das strapazierte das Verhältnis zu der kurdischen Mehrheitsbevölkerung ebenso wie die Kooperation mit den Beamten der persischen Zentralregierung.¹⁰ In der Heimat hatten die Verantwortlichen Kenntnis von der Rolle des Kurdenführers Simko Shikak.¹¹ Er spiele »eine eigentümliche politische Rolle«. ¹² Man wusste von seinen wechselnden Allianzen mit Russen und Engländern und hielt auch eine mit den Türken für möglich. Er scheine »Kurdistan von Persien losreißen zu wollen«. ¹³ Bachimont selbst war in Täbris konkreter zu den Vorgängen in Kenntnis gesetzt worden. Die konsularischen Vertreter der europäischen Mächte in Täbris warnten ihn nachdrücklich vor der Übersiedlung nach Sautschbulagh. ¹⁴ Der englische Konsul gar erklärte, dass er ihm die Übersiedlung verbieten würde, wenn es in seiner Macht stünde. Bachimonts wies das Ansinnen zurück. ¹⁵

Ende September rechnete Bachimont mit einem Angriff Simkos auf Sautschbulagh. ¹⁶ Eine Flucht war mangels finanzieller Mittel für die Pferde nicht mehr möglich. Am Nachmittag des 6. Oktobers besetzten Soldaten die Berge. In der Nacht hörten die Bachimonts »das Feuer der Maschinengewehre und Kanonen«. ¹⁷ Die Gendarmerieabteilung in der Stadt leistete Widerstand. Dann ergab sie sich. Plündernde Kurden erreichten das Missionsgelände

9 Vgl. NLMP 8,4 (Hermannsburg, 20. Oktober 1921), 6–7. Die Mitglieder des Teams sahen sich zu Überlegungen veranlasst, eine nicht beabsichtigte zweite Schule gründen zu müssen, da in der Stadt und ihrer Umgebung sich dreihundert bis vierhundert Kinder als Flüchtlinge aus der Urmiagegend aufhielten.

10 Vgl. Tamcke (2006), 175–190; Tamcke (2005), 595–604; Tamcke (2002), 307–322.

11 Vgl. NLMP 9,1 (Hermannsburg, 20. Februar 1922), 1; sein Weg wird auch späterhin, nach dem zeitweiligen Abzug der Mission aus Sautschbulagh und der Ermordung Bachimonts von der Missionsgesellschaft weiter beobachtet: NLMP 9,2 (Hermannsburg, 15. Mai 1922), 3; NLMP 9,3 (Hermannsburg, d. 25. Juli 1922), 2–4.

12 NLMP 9,1 (Hermannsburg, 20. Februar 1922), 1.

13 Ebd.

14 Vgl. ebd., 1–2.

15 Ebd.

16 Eine der deutschamerikanischen Schwestern war noch Ende September/Anfang Oktober 1921 der Meinung gewesen, dass Simko nicht bei Sautschbulagh, sondern im Suldus-Distrikt am südwestlichen Ende des Urmia-Sees den persischen Regierungstruppen entgegentreten werde, ebd., 2.

17 Ebd.

und raubten die Häuser aus. »Die grausame Behandlung, die wir erfuhren, ist nicht zu beschreiben. Sie stießen uns mit den Gewehren, schlugen uns, rissen uns an den Haaren«,¹⁸ berichtete eine der Schwestern. Besonders schwer traf es Frau Bachimont. »Mein Körper war schwarz unterlaufen von den Schlägen.«¹⁹

Ende Dezember noch schrieb sie, dass die »innerlichen Schmerzen« weiterhin nicht verschwunden seien. Nachdem die Plünderer abgezogen waren, kam eine bewaffnete Gruppe und traf auf Bachimont.

»Frau Bachimont sah ihren Mann die Treppe herunterkommen gefolgt von 3 Männern, die sie für türkische Offiziere hielt. Er war blaß, und sie merkte, daß ihm etwas Schlimmes widerfahren war. Auf ihre Frage konnte er nicht mehr antworten; er sank zu Boden, richtete sich noch einmal auf und wandte sich seiner Frau zu. Aus einer Wunde in der Nähe des Herzens floß Blut, und nach 5 Minuten entschlief er.«²⁰

Einem armenischen Augenzeugen zufolge hatte einer der drei Männer Bachimont hinterücks erschossen.²¹ Die drei amerikanischen Schwestern, die den ebenfalls erschossenen armenischen Pförtner noch im Todeskampf fanden, suchten Schutz. Sie flohen durch die kurdischen Reiter in der Stadt hindurch, wateten barfuß durch den Fluss und erklommen den steilen Hügel, von dem aus Simko das Geschehen verfolgte.

Tatsächlich drückte Simko ihnen gegenüber »sein Bedauern über das Vorgefallene aus und sandte einen Offizier ab, der die Frauen in Sicherheit bringen sollte. Er brachte sie in das Haus des persischen Zollbeamten, der geflohen war.« Frau Bachimont hatte vor den Plünderern im Haus des Pförtners Zuflucht gesucht und nach dessen Ermordung sich in einem verfallenen Haus hinter dem Missionsgelände versteckt. Dort brach sie aufgrund der körperlichen Misshandlungen und der seelischen Überforderung zusammen und war nicht mehr fähig, sich wieder aufzurichten, bis sie von der Witwe des armenischen Pförtners gefunden und von ihr auf dem Rücken in deren Haus gebracht worden war. Hier trafen sie auch die drei amerikanischen Schwestern wieder. Zwei Schwestern stellten aus zwei Kisten einen notdürftigen Sarg für den ermordeten Bachimont her, den sie auf Leitern legten und zum Kirchhof der zerstörten armenischen Kirche tragen ließen. Am 9. Oktober wurde der Verstorbene neben dem ebenfalls dort bereits 1907 ermordeten jungen Semitisten Immanuel Dammann von der Deutschen Orient-Mission bestattet. Während die anderen Mitarbeiterinnen im Lande

18 Ebd., 3.

19 Ebd.

20 Ebd.; vgl. Lyko (1964), 13; Richter (1930), 209.

21 Vgl. NLMP 9, Nr. 1 (Hermannsburg, 20. Februar 1922), 1–4 und NLMP 9, Nr. 3 (Hermannsburg, 25. Juli 1922), 1–8. Vgl. o. Angabe d. Verfassers, Bericht über die Hermannsburger Mission (1923), 35. Zu Georg Hippolyt Bachimont und seinem Tod vgl. u.a.: o. Angabe d. Verfassers, Georg Bachimont, ein Märtyrer für die Kurdenmission (1921), 95–96; Evangelisch-lutherischer Friedensbote (1921), 361; Röbbelen (1923), 42–47; Röbbelen (1921), 331. Zu den politischen Hintergründen der Erhebung Simkos vgl. Brentjes (1983), 364–400. Zum Ganzen vgl. Tamcke (2006), 254–257.

blieben, trat Anna Bachimont allein und schwer angeschlagen und traumatisiert die Rückreise an. Schon wenn sie kurze Wege machte, »stellten sich Schmerzen und Schwindelanfälle ein.«²² Eine Reise über Russland war zunächst unmöglich, weil die bolschewistische Regierung in Russland von Frankreich nicht anerkannt wurde und der französische Konsul ihr deshalb den Pass für die Reise verweigerte. Es schien, als müsse sie über Bagdad und Bombay reisen. Doch am 15. März wurde ihr schließlich die Rückreise über Armenien ermöglicht, nachdem sie in die Kämpfe zwischen Aufständischen und persischer Zentralregierung in Täbris geraten war und zwei Gewehrkugeln in ihr Schlafzimmer eingeschlagen waren.²³

Jerewan wurde nochmals Schauplatz von Aggression für sie.

»Am 19. kam sie spät abends nach Eriwan. An den von der Stadt weit abliegenden Bahnhof schickten die amerikanischen Beamten des Near East Relief, einer Gesellschaft zur Unterstützung der Notleidenden in Vorderasien, einen Wagen, der Frau Bachimont abholen sollte. Als dieser vom Bahnhof abgefahren war, wurde er von bewaffneten Räubern angehalten und die wehrlose Frau ihres Geldes und ihres Gepäcks beraubt. Auch die wertvollen Arbeiten ihres Mannes fielen zum Teil in die Hände der Räuber. Frau Bachimont wurde nun wieder in Eriwan fünf Wochen lang aufgehalten. Endlich konnte sie ohne weiteren Unfall die Reise zur Heimat zurücklegen und kam am 24. Mai, am Tage von dem Himmelfahrtsfeste, in Straßburg an.«²⁴

Otto Bachimont, der Sohn von Georg Bachimont, kämpfte um die Möglichkeit, die Arbeit seines Vaters fortsetzen zu dürfen. Vergeblich. Und Anna Bachimont ließ durch einen Nachfolger ihres Mannes dessen Leichnam an einen geheim gehaltenen Ort in den Bergen umbetten, weil mittlerweile die muslimische Bevölkerung den armenischen Friedhof benutzte, um ihre Notdurft zu erledigen. So endet diese Episode am Rande des umwälzenden Geschehens im wahrsten Sinne des Wortes im Nicht-Erreichbaren.

3. In Armenien

In diesen größeren Ablauf der Geschehnisse gehört die Zeit in Armenien 1920–1921. Am 20. Juli 1920 erreichte Georg Bachimont mit seiner Frau Jerewan.²⁵ Wie von der deutschen

22 NLMP 9, Nr. 3 (Hermannsburg, 25. Juli 1922), 3.

23 Bei den Kämpfen um Täbris handelte es sich um die Auseinandersetzung zwischen iranischen Regierungstruppen und dem Kurdenführer Lahutti Chan. Vgl. NLMP 9, Nr. 3 (Hermannsburg, 25. Juli 1922), 4.

24 O. Angabe d. Verfassers, Bericht über die Hermannsburger Mission (1923), 35; NLMP 9, Nr. 3 (Hermannsburg, 25. Juli 1922), 3–4.

25 Vgl. NLMP 7, Nr. 3/4 (Hermannsburg, 20. September 1920), 5. Hatte Röbbelen, der als Vorsitzender des Vereins für lutherische Mission in Persien die Ausreise zu verantworten hatte, dessen Ausreise der Orient- und Islam-Kommission der deutschen Missionsgesellschaften schon seit längerem angezeigt. Vgl. Röbbelens Brief an Dr. Axenfeld und die Orient-

Gesellschaft mit der amerikanischen Gesellschaft vereinbart, bekam Bachimont beim Near East Relief eine Anstellung.²⁶ Nur wenige Briefe zu der Zeit in Armenien sind im Archiv in Hermannsburg und im Lepsius-Archiv in Halle erhalten. Die meisten Briefe müssen heute aufgrund des damaligen Erliegens des Postverkehrs zwischen Armenien und Georgien als verloren gelten.²⁷

Bachimonts vorherrschender Eindruck von der Situation in der armenischen Hauptstadt war der »größter Not«.²⁸ Diese herrsche überhaupt in der ganzen armenischen Republik. In »halbverhungerten, oft skelettartig abgemagerten, mit Lumpen bedeckten Gestalten«²⁹ sei ihnen das Elend allgegenwärtig gewesen.

Gerade in diese Not hinein wirkte die Arbeit des amerikanischen Near East Relief. Bachimont meinte aller politischen Spannungen zum Trotz die Anerkennung der Arbeit für die »so schwer heimgesuchten Armenier«³⁰ deutlich wahrnehmen zu können.

»Welch eine Dankbarkeit die Armenier für die Amerikaner empfinden, ist unbeschreiblich. Amerika hat die Bevölkerung eine ganze Periode hindurch ernährt und wird noch 20 bis 25 Jahre für 30.000 Waisenkinder der Wangegend sorgen.«³¹

Notleidende, Kranke und Waisenkinder seien in erster Linie die Empfänger der Wohltaten.

Der mit den Deutschen kooperierende Amerikaner Fossum wohnte sogleich im Haus des Near East Relief.³² Die amerikanische Gesellschaft sorgte dafür, dass sie »Lebensmittel zu mäßigen Preisen kaufen konnten«.³³ Die Preise für die Nahrungsmittel seien entsetzlich hoch gewesen. Ein Pfund Brot hätte sie 200 Rubel gekostet, doch über das Near East Relief erhielten sie es immerhin für 100 Rubel. Die Postverbindung von Deutschland nach Armenien war derart schlecht, dass die für die Missionsleute bestimmten Geldbeiträge nicht rechtzeitig dort anlangten. Die Missionsleute gerieten so »in ernstliche Sorge«.³⁴ Die äußere Beanspruchung der amerikanischen Missionare führte zur vollkommenen Vereinsamung der deutschen Neuankömmlinge, die schwer auf ihnen lastete. Das Ehepaar Bachimont war ganz auf sich angewiesen.

und Islam-Kommission vom 3. April 1920, in dem er sich krankheitshalber für die Verhandlungen der Kommission am 9. April 1920 entschuldigte. Sowohl der Brief als auch ein Verhandlungsnachweis für das Treffen am 9.4.1920 befinden sich im Archiv des ELM in Hermannsburg, Akte Armenien.

26 Vgl. ebd.

27 Vgl. Tamcke (2003a), 417–426; Tamcke (2003b), 25–51.

28 NLMP 8, Nr. 1 (Hermannsburg, 1. Februar 1921), 2.

29 Ebd.

30 Ebd.

31 Gemeint ist Van in der heutigen Osttürkei.

32 Vgl. NLMP 8, Nr. 1 (Hermannsburg, 1. Februar 1921), 2.

33 Ebd.

34 Ebd.

Im August nötigte Fossum Bachimont, mit ihm eine Reise zum Ararat zu unternehmen. Das Ziel war die Besteigung des Ararat. Beide ritten zunächst nur bis zum kleinen Ararat. Dort endete die Reise. Es habe »ernste Gefahr«³⁵ von umherstreunenden Kurden gedroht. Auf dem Heimweg nach Jerewan mussten sie feststellen, dass die Kurden die Absicht hatten, sie zu töten. Bachimont wurde von ihnen für einen Armenier gehalten. Der vom Tode Bedrohte konnte sich nur durch eine überstürzte Flucht zu Pferd retten, die ihn zwanzig Stunden im Sattel hielt. Sie nahmen absichtlich einen Umweg in der Nacht, durchquerten den Araxes, um in die armenische Hauptstadt zurückzukehren. Bachimonts Urteil zu dieser ihm aufgenötigten Unternehmung war eindeutig. Der Ertrag »de cette entreprise folle«³⁶ (»dieses törichten Unternehmens«), in Zeiten von Krieg und Stammesfehden in ein gefährdetes Gebiet einzudringen, sei allenfalls die Bekanntschaft mit den nomadisierenden Kurden gewesen.³⁷ Er hielt sie für »Banden von Mördern«³⁸, oft mehrfach zum Tode verurteilte Nomaden. Etwas bizarr wirkt es, dass Bachimont selbst diese Kurden am Ararat aufforderte, ihre Kinder später zu ihm in die Missionsschule zu senden. Fossum wiederholte diese Reise etwas später allein und bestieg dabei auch den Ararat. Das war seine letzte körperliche Leistung. Er sah sich genötigt, sein Amt beim Near East Relief aufzugeben. Am 6. Oktober brach ein unübersehbares Nervenleiden bei ihm aus. Geschüttelt von heftigen Krämpfen war seine Kraft nach dem 16. Anfall endgültig erloschen. Am 10. Oktober verstarb er nach vier Krankheitstagen im Alter von 41 Jahren.³⁹

Nach seinem Tod wurde Bachimont nicht nur Führer des Missionstrupps, sondern auch vom Near East Relief zum Schulsuperintendenten von Jerewan ernannt und mit der Gründung verschiedenartiger Schulen beauftragt.⁴⁰ Aus Amerika stieß eine weitere, medizinisch ausgebildete Missionsschwester, Auguste Gudhart, zum Missionstrupp hinzu. Nunmehr gehörten zum Trupp Bachimonts seine Frau und die drei deutsch-amerikanischen Missionsschwestern.⁴¹

Bachimont brachte die neue Stellung erhöhtes Ansehen, stellte ihn aber zugleich vor unlösbare Aufgaben. Die ihm aufgetragenen Schulgründungen nahm er als Vorbereitung der später von ihm zu bewerkstellenden Schulgründungen in dem persischen Missionsgebiet. Allerdings erfolgte diese Arbeit auf Abruf. Die Amerikaner planten wegen der neuen bolschewistischen Regierung bereits die Verlagerung der Arbeit.⁴² Entsprechend war alles, was Bachimont in die Wege zu leiten suchte, stets behaftet mit der Unsicherheit, wie

35 Ebd.

36 Ebd.

37 Vgl. NLMP 8, Nr. 1 (Hermannsburg, 1.2.1921), 3.

38 Ebd.

39 Mein britisch-amerikanischer Kollege Coakley und ich waren bisher nicht in der Lage, den archivalischen Nachlass Fossums in Amerika ausfindig zu machen. Bericht zum Tod Bachimonts: NLMP 8, Nr. 1 (Hermannsburg, 1. Februar 1921), 3.

40 Vgl. ebd.; zu der dort angezeigten Aussendung des deutsch-amerikanischen Pastors Becker kam es – trotz erfolgreich verlaufender Vorverhandlungen und fachlicher Eignung – dann nicht mehr.

41 Alma Fossum, Auguste Gudhart, Hanna Schonhood.

42 Vgl. NLMP 8, Nr. 1 (Hermannsburg, 1. Februar 1921), 4.

lange der Near East Relief noch in der Lage sein würde, ihn als Mitarbeiter in Armenien zu finanzieren.

Mittlerweile mussten die deutschen Verantwortlichen in der Missionsgesellschaft ohne genaue Nachrichten aus Armenien auskommen. Sie erfuhren zwar, dass die Bolschewiki in Armenien die Regierung übernommen hatten, konnten aber nur mutmaßen, dass die Amerikaner – und mit ihnen die Missionsleute – Jerewan wohl schon verlassen hätten. Noch im Oktober trug sich Bachimont mit dem Gedanken, einen Erkundungsritt von Armenien nach Tabris zu wagen. Der Gedanke blieb unausgeführt.

Die Verbindung mit Deutschland über Tiflis war endgültig unterbrochen. Bachimont verfügte kaum über die nötigsten Mittel, um der Not abzuweichen. Und dennoch suchte er unablässig nach Lösungen. Im Spätsommer fragte Bachimont so noch bei Röbbelen und über ihn auch bei der Deutschen Orient-Mission und Lepsius an, ob deutsche Universitäten nicht eine Medizinsammlung für die zu gründende Universität in Jerewan zu stiften imstande seien. Die Missionen waren die einzigen Institutionen, bei denen er ein Interesse am Schicksal der Armenier voraussetzen konnte. Den armenischen Studierenden bat er für ihr Studium in Deutschland Erleichterungen zu gewähren.⁴³ Er sah keine Möglichkeiten, im Land selbst aufgrund der Bürgerkriegssituation zu den nötigen Mitteln zu kommen. Die Deutsche Orient-Mission teilte aber schlicht mit: »Mit Eriwan haben wir keine Verbindung (mehr)«. ⁴⁴

Sie verwies als Begründung auf den politischen Wechsel und die Errichtung der Sowjetrepublik Armenien. Über ein Vierteljahr blieb die postalische Verbindung Bachimonts nach Deutschland ein Weg ins Nichts. Seine Briefe aus dieser Zeit sollten ihr Ziel nie erreichen.

Röbbelen teilte seinen Lesern in der Missionszeitschrift mit:

»In Armenien ereignete sich irgend etwas, das einer Revolution ähnlich war, und es entstand eine bolschewistische Regierung. Diese geriet in Konflikt mit Georgien. Ob aus diesem Grunde oder aus anderen Gründen, jedenfalls war die Verbindung zwischen Eriwan und Tiflis aufgehoben.«⁴⁵

Während die Elsässer Freunde der Hermannsburger Orientmission noch im folgenden Jahr unverblümt schrieben, dass die Bachimonts schließlich »mit bolschewistischer Hilfe«⁴⁶ ihre Weiterreise bewerkstelligen konnten, wurde dieser Passus bei der Veröffentlichung in den

43 Vgl. Brief Karl Röbbelens an Johannes Lepsius vom 29. November 1920. Die Microfiche-Edition in Goltz/Meissner, Teil 2, Microfiche-Edition, NC 2129; verzeichnet bei Goltz/Meissner, Teil 1, Katalog, 243.

44 Schreiben der Deutschen Orient-Mission an Röbbelen aus Potsdam vom 19. Dezember 1920 im Archiv des ELM in Hermannsburg, Akte Bachimont.

45 NLMP 8, Nr. 2 (Hermannsburg, 15. Mai 1921), 2.

46 Evangelisch-lutherischer Friedensbote (1921), 361. Die Schrifteleitung des Blattes lag in Händen des Pfarrers Karl Maurer, eines führenden Theologen in der Leitung der Hermannsburger Persienmission, der als einziger der zuständigen Verantwortlichen selbst des Syrischen mächtig war und vor dem Ersten Weltkrieg eine Visitationsreise zu den Gemeinden der Hermannsburger im persischen Urmia-Distrikt unternommen hatte. Er setzte sich entschieden für die Ausweitung der Hermannsburger Arbeit auf die Kurdenmission ein.

Hermannsburger Berichten schlicht gestrichen.⁴⁷ Dabei hatten die Sowjets dem Missionarstrupp sogar einen eigenen Eisenbahnwagen in einem der unregelmäßig verkehrenden Züge nach Persien zugestanden.⁴⁸ Überstürzt erfolgte der Aufbruch. Am 6. Januar 1921 wurden sie morgens zur Abreise noch am Abend desselben Tages bestellt. Doch der Zug fuhr nicht und der Waggon wurde zur Wohnstatt. Der dem Stab Bachimonts beigetretene Armenier besorgte nach einer frostreichen ersten Nacht das benötigte Brennholz.⁴⁹ Schon der Umstand, dass sie als Ausländer mit solchen Dingen versorgt wurden, belegt ihre privilegierte Situation mitten im Elend.

Schließlich fuhr der Zug am 8. Januar nachts um 3 Uhr bis Nachitschewan, wo sie abends um 20 Uhr eintrafen. Und abermals blieb er stehen. Lediglich drei Viertel der Strecke bis zur persisch-armenischen Grenzstation Dschulfa waren zurückgelegt. Normalerweise hätte die Reise in sechs Stunden getätigt werden können. Wieder erhielten die Bachimonts die Erlaubnis, »den Eisenbahnwagen bis zur Weiterfahrt als Wohnung«⁵⁰ zu nutzen. Der Grund für die nicht erfolgende Weiterfahrt: »Nach Dschulfa konnte man vorläufig nicht fahren, weil keine Lokomotive da war«.⁵¹

Der Zug, mit dem sie gekommen waren, kehrte, ausgenommen des Waggons, der ihnen überlassen wurde, nach Jerewan zurück. Der zurückfahrende Zug war so hoffnungslos überfüllt, »dass etwa 100 in Lumpen gehüllte Menschen auf den Wagendächern lagen und so in der schrecklichen Winterkälte die Fahrt mitmachten«.⁵² Ohnehin boten sich den Bachimonts Bilder des Schreckens. So sahen sie fast unbekleidete Kinder, die »barfuß im Schnee standen«.⁵³ Ihnen wurde berichtet, dass »oft Wagen voll von verhungerten und erfrorenen Menschen hinausgefahren wurden, dass 48 Dörfer der Umgegend nicht mehr existierten, ihre Einwohner [...] zum Teil getötet, zum Teil geflohen«⁵⁴ waren. Die Bachimonts berichteten immer wieder von unglaublicher Not der Armenier und es ist deutlich, dass ihnen nur der Blick aus dem alltäglichen Miteinander blieb, und sie keine größeren Erklärungszusammenhänge bemühen konnten, sondern lediglich schlichte Wiedergaben ihrer vom Erleben gekennzeichneten Eindrücke zu liefern in der Lage waren.⁵⁵

47 Vgl. den Zeitungsausschnitt im Archiv des ELM in Hermannsburg, Personalakte Bachimont.

48 Vgl. NLMP 8, Nr. 2 (Hermannsburg, 15. Mai 1921), 2–4.

49 Vgl. ebd., 2–3. »Da sich unsere Freunde auf ein längeres Wohnen in dem Eisenbahnwagen einrichten mussten, so ließen sie durch einen armenischen Begleiter, Dschehanian, den sie auf die Reise mitnahmen, einen großen Vorrat Holz aus Eriwan holen. So litten sie in der zweiten Nacht in ihrem Wagen weniger von der Kälte als in der ersten.«

50 Ebd., 3.

51 Ebd.

52 Ebd.

53 Ebd.

54 Ebd.

55 Das »Elend« und »die größte Not«, die die Bachimonts in Jerewan bereits ebenso wie im ganzen Land gesehen hätten, beschrieb Röbbelen in den »Nachrichten« der Missionsgemeinde. Oft seien die Menschen halbverhungert, skelettartig abgemagert und nur mit Lumpen bedeckt ihnen entgegengekommen. NLMP 8, Nr. 1 (Hermannsburg, 1. Februar 1921), 2.

Manchmal kam das Elend auf Tuchfühlung an die beiden Reisenden heran. »In der Nähe des Eisenbahnwagens, in dem die Bachimonts wohnten, wurden eines Tages Skelette und ein Leichnam von umherlaufenden Hunden aus dem Schnee hervorgescharrt.«⁵⁶

Bachimont genoss die Gunst des persischen Konsuls und des bolschewistischen Gouverneurs am Ort, und »wurde wegen seines Lehrerberufs als Arbeiter anerkannt und erhielt Brotmarken«.⁵⁷

Der Konsul »war glücklich, etwas für einen Mann tun zu können, der aus Europa nach Persien reiste, um dort eine Schule zu gründen. Der Konsul kannte den Segen der Missionschulen, da seine Neffen in einer solchen Schule ausgebildet waren«.⁵⁸ Der Schulstreit im Iran allerdings legt nahe, dass die vermeintlichen Erfolge nicht tiefer wirkten.⁵⁹

Den bolschewistischen Gouverneur am Ort besuchten die Bachimonts ebenfalls. Auch er erwies sich als »zuvorkommend gegen die Reisenden« und sorgte für das leibliche Wohlergehen der Missionare. Die ihnen vom Gouverneur zugestanden Brotmarken ermöglichten ihnen, »das Pfund Brot für 4 Rubel kaufen«⁶⁰ zu können, für die sie im freien Handel 400 Rubel hätten zahlen müssen.

Nach 19 Tagen vergeblichen Wartens auf eine Lokomotive mietete Bachimont für seinen Stab fünf Ochsenwagen, »auf die alle Kisten und Koffer geladen wurden und auf denen auch die Reisegesellschaft in das schneebedeckte Land hinausfuhr«.⁶¹ Die Fahrt wurde zum Abenteuer.

»Beim Ueberschreiten von Flüssen ereigneten sich kleine Unfälle; ein Wagen blieb im Morast stecken, und es dauerte eine Stunde, bis er wieder frei war; Frau Bachimont geriet einmal selbst in das kalte Wasser, hatte aber keinen Schaden davon. Durch Schneewehen wurden die Reisenden in einem Dorf zurückgehalten, wo viele Kranke Rat und Hilfe bei dem Missionar suchten.«⁶²

Am Abend des 28. Januar kamen sie »wohlbehalten mit dem ganzen Gepäck in Dschulfa«⁶³ an, wo sie zollfrei die Grenze passieren durften. Auf der persischen Seite stießen Sie auf Entgegenkommen.

56 Ebd.

57 Ebd.

58 Ebd.

59 Vgl. Tamcke (2011), 433–446.

60 NLMP 8, Nr. 2 (Hermannsburg, 15. Mai 1921), 3

61 Ebd.

62 Ebd.

63 Ebd., 3–4; vgl. die kurze Notiz bei Schomerus (1921), 96.

»[Der] Zolldirektor, Mirza Mehemet Ali Khan de Cheibani, gestattete nicht nur sofort die Einfuhr der Sachen, sondern nahm auch die drei Missionsleute in sein Haus auf und gewährte ihnen acht Tage lang, denn so lange dauerte es, bis sie weiterreisen konnten, die reichste Gastfreundschaft.«⁶⁴

Am 6. Februar ging es nach Täbris, wo sie am 7. Februar angelangten. Auch in Persien fußte die Arbeit dann auf der Mitarbeit der einheimischen armenischen und syrischen Christen. Die Bachimonts waren unzureichend auf die politische Situation vorbereitet worden, verfügten nicht über die nötigen Mittel zur Hilfe (etwa Medizin oder Geld) und waren so hilflos den Angriffen gegen sie ausgesetzt, was ihm das Leben kostete und seiner Frau ein lebenslanges Trauma einbrachte.

Literaturverzeichnis

- Ohne Angabe des Verfassers, Bericht über die Hermannsburger Mission im Jahr 1922, Hermannsburg 1923.
- Ohne Angabe des Verfassers, Georg Bachimont, ein Märtyrer für die Kurdenmission, Hermannsburger Bote 1921, 15. Dezember, 95–96.
- Brentjes, Burkard, Kurdish Tribes and the State in Iran: The Case of Simko's Revolt, in: R. Tapper, The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan, London 1983, 364–400.
- Chalabian, Antranig, General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement, Southfield/Michigan 1988.
- Evangelisch-lutherischer Friedensbote aus Elsaß-Lothringen 51, Nr. 45, »Georg Bachimont †« (6. November 1921), Straßburg 1921.
- Goltz, Hermann/Meissner, Axel, Deutschland, Armenien und die Türkei. Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes-Lepsius-Archiv an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, (Teil 1: Katalog; Teil 2: Mikrofiche-Edition, München 1998–2004).
- Groß, Andreas, Missionare und Kolonisten, Die Basler und die Hermannsburger Mission am Beispiel der Kolonie Katharinenfeld 1818–1870, Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte 6, Hamburg 1998.
- Harms, Theodor (ed.), Hermannsburger Missionsblatt 15, Hermannsburg 1868.
- Ledderhose, Karl Friedrich, Leben und Wirken des Missionars Dr. Felician von Zarembo, Basel 1882.
- Lyko, Dieter, Gründung, Wachstum und Leben der evangelischen christlichen Kirchen im Iran, Oekumenische Studien 5, Leiden 1964.
- Nachrichten aus der Lutherischen Mission in Persien (NLMP), in: Verein für Lutherische Mission in Persien (ed.), Hermannsburger Missionsblatt, Hermannsburg 1941–1933.
- Richter, Julius, Mission und Evangelisation im Orient, Allgemeine Evangelische Missionsgeschichte III, 2. Aufl. Gütersloh 1930:
- Röbbelen, Karl, Lebensbild des ersten Missionars der deutschen luth. Kurdenmission in Persien, Hermannsburger Missionskalender 21, Hermannsburg 1923.
- Röbbelen, Karl, Trauerkunde aus Persien, Hermannsburger Missionsblatt 1921.
- Schomerus, Christoph, Drei Jahrzehnte Hermannsburger Missionsgeschichte 1890–1920, Hermannsburg 1921.
- Tamcke, Martin, Bachimont, Georg Hippolyt, in: Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL) 18, Nordhausen 2001, 118–120.
- Tamcke, Martin, Die Arbeit im Vorderen Orient in: Ernst-August Luedemann (ed.), Vision: Gemeinde weltweit, 150 Jahre Hermannsburger Mission und Ev.-luth. Missionswerk in Niedersachsen, Hermannsburg 2000.

64 NLMP 8, Nr. 2 (Hermannsburg, 15. Mai 1921), 4.

- Tamcke, Martin, Die Archivalien der deutschen Kurdenmissionen als Quellen zur Geschichte Kurdistans am Beispiel des Missionars Bachimont (1878-1921), in: Tamcke Martin (ed.), Koexistenz und Konfrontation, Beiträge zur jüngeren Geschichte und Gegenwartslage der orientalischen Christen, Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte 28, Hamburg 2003, 417-426.
- Tamcke, Martin, Die deutschen Kurdenmissionen in Mahabad in ihrem Kontakt zu den orientalischen Christen, in: Heleen Murre-van den Berg (ed.), New Faith in Ancient Lands, Western Missions in the Middle East in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries, Leiden/Boston 2006, 175-190.
- Tamcke, Martin, Deutsche Missionare unter kurdischen Muslimen, Erfahrungen aus der Geschichte der deutschen lutherischen Mission in Sautschbulagh/Mahabad, in: Beltz Walter/Tubach Jürgen (ed.), Regionale Systeme koexistierender Religionsgemeinschaften, Halle Beiträge zur Orientwissenschaft 34, Halle (Saale) 2002, 307-322.
- Tamcke, Martin, Leben im Zwiespalt. Anmerkungen zu Armin T. Wegners Armenien-Reise 1927, in: Drost-Abgarjan Armenuhi/Goltz Hermann (ed.), Armenologie in Deutschland, Beiträge zum Ersten Deutschen Armenologen-Tag, Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte 35, Münster 2005.
- Tamcke, Martin, Les documents d'archives de la mission allemande au Kurdistan considérés comme sources d'informations sur l'histoire du Kurdistan: A - Le cas particulier du missionnaire Bachimont (1878-1921), B - L'affaire Mirza Aziz Madjid: Le Kurde dénommé «l'étranger venu de Perse», in: études kurdes 5, Paris 2003.
- Tamcke, Martin, Mission und Kulturkonflikt: Deutsche Missionen im Iran des 19. Jahrhunderts, in: Gall Lothar/Willoweit Diertmar (ed.), Judaism, Christianity, and Islam in the Course of History: Exchange and Conflicts, Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 82, München 2011, 433-446.
- Tamcke, Martin, Zwischen kurdischem Nationalismus, iranischer Zentralgewalt und amerikanischer Missionskonkurrenz. Die Hermannsburger Mission in Mahabad nach dem Ersten Weltkrieg, in: van der Heyden Ulrich/Stoecker Holger (ed.), Mission und Macht im Wandel politischer Orientierungen, Europäische Missionsgesellschaften in politischen Spannungsfeldern in Afrika und Asien zwischen 1800 und 1945, Missionsgeschichtliches Archiv, Studien der Berliner Gesellschaft für Missionsgeschichte 10, Wiesbaden 2005, 595-604.
- Zaremba, Felician Martin von, Ein russischer Edelmann als Missionar: aus dem Leben, Basel 1890.

Autor

Prof. Dr. Dr. h.c. mult. Martin Tamcke

Spezialisiert auf Orientalische Kirchengeschichte, Lehre: 1980-1989 in Göttingen, 1988-1999 in Hermannsburg, seit 1999 an der Georg-August-Universität in Göttingen, Deutschland, Vorsitzender mehrerer nationaler und internationaler wissenschaftlicher Gesellschaften, martin.tamcke@theologie.uni-goettingen.de

Մարտին Թամբե

Բախիմոնտ ընտանիք. գերմանացի մի ամուսնագույժ Հայաստանում Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո (1920/1921)

1. Ներածություն

Այս դեպքի հետ կապված ոչինչ իր սովորական հունով չընթացավ: Գերմանացի բողոքականներն արդեն երկարատև ու ինտենսիվ կապեր ունեին հայերի և Հայաստանի հետ, բայց Առաջին համաշխարհային պատերազմը ջրբաժան դարձավ: Հայոց շարքերում ոչնչացվեցին գերմանացիների գործերն ու միսիոներական առաքելությունները: Խորհրդային Ռուսաստանի տեսադաշտում գտնվող Հայաստանում գործելը հետայսու անհնարին էր թվում: Սակայն անգամ այս իրավիճակն, այնուհանդերձ, իր բացառություններն ուներ: Գերմանացի մտավորականները տասնամյակներ շարունակ կապի մեջ էին հայ մտավորականների հետ, ովքեր կամ ուսանել կամ էլ երկար ժամանակ գտնվել էին Գերմանիայում:¹ Միսիոներական ընկերությունները կապի մեջ էին հայերի հետ նաև համաշխարհային պատերազմից հետո: Այդպես էր նաև «Պարսկաստանում լյութերական միսիոներական միություն» պարագայում: Վերջինիս գործունեությունը նախևառաջ հյուսիսարևմտյան Պարսկաստանում գտնվող ասորիների շրջանակներում քրիստոնեական առաքելության շարունակությունն էր (ինչպես որ դա տևեց 1875 թ.-ից մինչ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը): Մյուս կողմից էլ՝ Պարսկաստանի քրդերի միջավայրում առհասարակ աշխատելն էր: Էդինբուրգի համաշխարհային միսիոներական համաժողովից հետո դա կատարվում էր ամերիկյան լյութերականների հետ մեկտեղ (joint venture):² Ուստի, Պարսկաստանին կապված հետաքրքրություններն էին, որ դրդեցին հերմանսբուրգյան առաքելությանն առաջին անգամ ուղղակիորեն գործունեություն ծավալելու կովկասյան Հայաստանում

1 Տե՛ս օր.՝ Tamcke, *Leben im Zweispalt*, 201-217:

2 Հերմանսբուրգի առաքելության արևելքում կատարած աշխատանքի մասին տես ակնարկի ձևով՝ Tamcke, *Die Arbeit im Vorderen Orient*, 511-548:

1920-1921 թթ.: Գերմանական կողմից երկու գլխավոր դերակատարներն էին Գեորգ և Աննա Բախիմոնտները:³ Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեի (Near East Relief) հետ համաձայնեցվել էր, որ Բախիմոնտը ծառայության վերցնելը սպասողական վիճակում գտնվող այն գերմանացի միսիոնարներին, որոնք պետք է հետագայում Պարսկաստան ճամփորդեին:

Միսիոներական այդ փոքր միությունը հերմանսբուրգյան առաքելության մի դուստր կազմակերպություն էր: Վերջինս միշտ էլ հետաքրքրություն է ցուցաբերել Հայաստանում նույնպես գործելու ուղղությամբ: Միսիոներական ընկերության երկրորդ տնօրենը՝ Թեոդոր Հարմսը, մի անգամ իրենց համայնքի առջև այսպես է արտահայտվել. «Երանի թե այնտեղ՝ Արարատի ստորոտին ևս մի Հերմանսբուրգ լիներ, ինչ լավ կլիներ»:⁴ Այս նպատակը բազմիցս ավելի մոտ էր թվում, երբ մտածում էին Շլոտհայմի միսիոներության աշխատանքը վրացական Կատարիեննֆելդից դեպի հայկական Շամախա (այսօր՝ Ադրբեյջան) տեղափոխելու մասին:⁵ Հայաստանում միսիոներական ընկերության աշխատանքի համար Հարմսը մատնանշեց Շուշին, որտեղ Բազելի միսիոներությունն արդեն իսկ աշխատանք էր տարել (հատկապես Ֆելիչիան Մ. ֆոն Ջարենմբան, 1794-1874, որն անձամբ Շուշիում էր եղել 1825-1835 թթ.):⁶ Հերմանսբուրգցիների աշխատակազմը հայկական իր միջնորդներով վերապրեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը և օգտակար եղավ տարատեսակ հայանպաստ ծրագրերով: Սակայն հրապարակված զեկուլյցներում անգամ ընդհանուր ճամփորդության ընթացքի նկարագրությունը չի հիշատակում աշխարհագրական որևէ փաստ Բախիմոնտների ուղու վերաբերյալ: Այնուհանդերձ պարզ է, որ նրանց աշխատանքի մի մասը 1914 թ.-ին բացված հարավային երկաթուղու հատվածում է իրականացվել (Նախիջևան, 1991 թ. փակված): Ջեկուլյցներն ավելի շատ կարեկցանք էին հայտնում երկու

3 Հյուսիսային Ֆրանսիայի Amiens քաղաքի մոտ գտնվող Fresnoy au Val / Villers Bretonneux համայնքում 1878 թ. օգոստոսի 7-ին ծնված Հերմանսբուրգի միսիոներության աշխատակիցը նախ Բենեդիկտյան աբբայության ճեմարան է հաճախել Saint Riguier-ում, որից հետո բժշկական ուսումնառություն է ստացել Փարիզում և 1898 թ., լեզվախմբության իր տաղանդի շնորհիվ, դարձել ուսուցիչ «Բեռլին դպրոց»-ներից մեկում: 1899 թ. ամուսնացել է բողոքական մի կնոջ՝ Վերոնիկա Վազների հետ և Ստրասբուրգում ստանձնել «Բեռլին դպրոց»-ի մասնաճյուղի ղեկավարումը: Որոշ ժամանակ անց ստանձնել է նույն գործառույթը Metz ք. համապատասխան հաստատությունում: 1903 թ. կնոջ մահից հետո, 1994 թ. նա նորից ամուսնացել է բողոքական մեկ այլ կնոջ՝ Աննա Դրայստի հետ: Նրանց երեխաները մկրտվել են որպես ավետարանականներ: 1912 թ. հուլիսի 12-ին ինքը նույնպես ընդունել է ավետարանական-յուդեոքրական եկեղեցու դավանությունը: Դրանից կարճ ժամանակ անց Հերմանսբուրգի միսիոներությունը նրան աշխատանքի է հրավիրել՝ նպատակ ունենալով միսիոներ դարձնել քրդական առաքելության համար: 1913/1914-ին նա դրա համար բանասիրական և աստվածաբանական կրթություն է ստացել Գրոթինգենում, ի մասնավորի՝ Կարլ Ֆրիդրիխ Անդրեասի՝ առաջին հայի մոտ, ով պրոֆեսորի կոչում էր ստացել Գերմանիայում: Բախիմոնտն իսկապես արտակարգ լեզվական տաղանդ ուներ: Նա տիրապետում էր գերմաներենին, անգլերենին, ֆրանսերենին և իտալերենին, հասկանում էր ռուսերեն, թուրքերեն, հայերեն և, մասամբ չիներեն ընդլայնելով այս շրջանակն ավելի ուշ մասնագիտության բերումով՝ արաբերենով, պարսկերենով և քրդերենով՝ սովորելով մուկրի-քրդերի բարբառը: Tamcke, Bachimont, Georg Hippolyt, 118-120: Քրդերի հետ աշխատանքի մասին տես՝ Tamcke, Les documents d'archives, 25-51:

4 Harms, Hermannsburger Missionsblatt, 131:

5 Հատկապես նրա մասին՝ Groß, Missionare und Kolonisten:

6 Ջարենմբայի մասին՝ Ledderhose, Leben und Wirken u. von Zarembo, Ein russischer Edelmann als Missionar:

գերմանացիների անմիջական ապրումներին, որոնք քառսի և սովի էին մատնվել Հայաստանում՝ քաղաքական փոփոխությունների պատճառով: Ջորավար Անդրանիկ Օզանյանի շնորհիվ բոլոր հարձակումներից պաշտպանված հայաբնակ Արցախի պատկանելիությունը Հայաստանին դադարեցվում և խորհրդային իշխանությունների կողմից Ադրբեջանի շրջանին է բռնակցվում միայն 1921 թ.:⁷ Ճիշտ այդ ժամանակահատվածում, չնայած խորհրդային իշխանության ներկայությունը և տվյալ տարածաշրջանում ուժերի դեռ չճշտված հարաբերակցության, տեղի է ունենում Բախիմոնտների ուղևորությունը:⁸ Թե՛ իրենց անցկացրած ժամանակը Երևանում և թե՛ ընթացիկ ճամփորդությունները չափազանց կարճատև եղան իրավիճակի մասին հստակ սեփական պատկերացում կազմելու համար: Ճամփորդության ժամանակ նրանք իրենց հայ ուղեկիցների հույսին էին մնացել:

2. Մահվան ճանապարհորդություն

Բախիմոնտի առաջին առաքելությունը Պարսկաստան 1914 թ. հուլիսի 5-ին ավարտվել էր համաշխարհային պատերազմի սկսվելու պատճառով դեռ Կոստանդնուպոլսում: Պատերազմի ժամանակ Բախիմոնտը այնուհետև տարբեր գերիների ճամբարներում գործել էր որպես ռազմագերիների հոգևոր խնամատար: 1917 թ.-ին նա նորից մեկնում է Կոստանդնուպոլիս: Միևնույն ժամանակ նա արդեն իր ուղեբեռն այնտեղ էր թողել՝ քրդական տարածքներում ծրագրված գործունեությանն ավելի մոտենալու համար: Սակայն այս ճամփորդության փորձը նույնպես ապարդյուն անցավ:

Միայն 1920 թ. նա կարողանում է հասնել Երևան ու այնտեղ մնում մինչև Պարսկաստան մեկնելը: 1921 թ. մայիսի 21-ին, միսիոներական խումբը, որը երկար ժամանակով ակամա կանգ էր առել Թավրիզում, տեղափոխվում է Սավջբալազ (Մահաբադ) և անմիջապես անցնում ծառայության:⁹

Աշխատանքը կատարվում էր քաղաքում և դրա շրջակայքում՝ քաղաքականապես վատթարացող իրավիճակի գիտակցման մթնոլորտում: Առանց ասորիների և հայերի հետ համագործակցության՝ անհնար էր իրականացնել իրենց գործունեությունը: Այդ հանգամանքը սրում է հարաբերությունները քուրդ մեծամասնությունն ունեցող բնակչության, ինչպես և համագործակցությունը

7 Chalabian, General Andranik:

8 Ենթադրելի է, որ Բախիմոնտների արվիվային տվյալների հավելյալ ուսումնասիրությունը էլ ավելի կտարբերակի և կհստակեցնի սույն պատկերը:

9 Տե՛ս NLMP 8.4 (Hermannsburg, 20.10.1921), 6-7: Թիմի անդամները ստիպված էին մտածել չնախատեսված երկրորդ դպրոց հիմնելու մասին, քանի որ քաղաքում և շրջակայքում երեքից չորս հարյուր փախստական երեխաներ կային՝ Ուրմիայի տարածքից:

պարսկական կենտրոնական իշխանության պաշտոնյաների հետ:¹⁰ Հայրենիքում պատասխանատուները տեղյակ էին տեղի քուրդ առաջնորդ Սիմկո Շիկակի դերակատարությանը:¹¹ Մա «յուրօրինակ քաղաքական դեր» էր խաղում,¹² քանի որ հայտնի էին նրա փոփոխվող դաշինքները ռուսների և անգլիացիների հետ, ինչպես նաև նրա հավանական համարվող դաշինքը թուրքերի հետ: Սիմկոն կարծես «ցանկանում էր Պարսկաստանից պոկել Քուրդիստանը»:¹³ Բախիմոնտը հասնելով Թավրիզ՝ մանրամասն տեղեկացվում է վտանգավոր իրադարձություններին: Թավրիզում եվրոպական տերությունների հյուպատոսական ներկայացուցիչները համառորեն նախազգուշացնում էին նրան Սավջբալազ տեղափոխվելուց:¹⁴ Անգլիայի հյուպատոսը նույնիսկ հայտարարում է, որ կարգելեր նրան ընդհանրապես այնտեղ մեկնել, եթե դրա լիազորությունն ունենար: Բախիմոնտը մերժում է այդ առաջարկը:¹⁵

Սեպտեմբերի վերջին Բախիմոնտը կանխակալում էր Սիմկոյի հարձակումը Սավջբալազի վրա:¹⁶ Փախուստն այլևս հնարավոր չէր՝ ձիերի համար անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների բացակայության պատճառով: Հոկտեմբերի 6-ի կեսօրին քրդական զորքը գրավում է մոտակա լեռները: Գիշերը Բախիմոնտները լսում են «զնդացիների ու թնդանոթների կրակոցներ»:¹⁷ Ժանդարմերիայի զումարտակը քաղաքում դիմադրություն է ցույց տալիս, սակայն հետո հանձնվում է: Թալանչի քրդերը հասնում են միսիոներական տեղանք և կողոպտում նրանց տները: «Այն դաժան վերաբերմունքը, որին մենք արժանացանք, անհնարին է նկարագրել: Մեզ հրացաններով հրում էին, հարվածում և քաշում մեր մազերից»,¹⁸ - նկարագրում էր միսիոնար քույրերից մեկը: Ի մասնավորի տուժել էր տիկին Բախիմոնտը. «Մարմինս հարվածներից սևացել էր»:¹⁹

Դեկտեմբերի վերջին նա գրում է, որ «ներքին ցավերը» դեռ չէին անցել: Թալանչիների զնալուց հետո զինված մի խումբ կրկին հանդիպեց Բախիմոնտների ամուսնազույգին.

10 Sten Tamcke, Die deutschen Kurdenmissionen in Mahabad, 190; Tamcke Martin, Zwischen kurdischem Nationalismus, 595-604; Tamcke, Deutsche Missionare unter kurdischen Muslimen, 307-322:

11 Sten NLMP 9.1 (Hermannsburg, 20.2.1922), 1; նրա ճանապարհը նաև հետագայում միսիոներական առաքելության Սավջբալազից դուրս բերումից և Բախիմոնտի սպանությունից հետո, դիտարկվում է միսիոներական ընկերության կողմից, տե՛ս NLMP 9.2 (Hermannsburg, 15.5.1922), 3; NLMP 9.3 (Hermannsburg, 25.7.1922), 2-4:

12 NLMP 9.1 (Hermannsburg, 20.2.1922), 1:

13 Նույնը:

14 Sten նույնը, 1-2:

15 Նույնը:

16 Դեռևս 1921 թ. սեպտեմբերի վերջին/հոկտեմբերի սկզբին գերմանա-ամերիկյան քույրերից մեկը այն կարծիքին էր, որ Սիմկոն չի դիմակայելու պարսկական կառավարական զորքերին Սավջբալազի մոտ, այլ հավանաբար ընդհարման է գնալու Ուրմիա լճի հարավ-արևմտյան ծայրում՝ Սուլթուսի շրջանում, NLMP 9.1 (Hermannsburg, 20.2.1922), 2:

17 Նույնը:

18 Նույնը, 3:

19 Նույնը:

«Տիկին Բախիմոնտը տեսավ, թե ինչպես էր ամուսինն իջնում աստիճաններով՝ երեք տղամարդու ուղեկցությամբ, և կարծում էր, որ դրանք թուրք սպաներ էին: Նա գունատ էր և նկատվում էր, որ հետն ինչ-որ վատ բան է կատարվել: Նրանց հարցին այլևս չէր կարող պատասխանել. նա ընկավ գետնին, նորից կանգնեց և դարձավ կնոջ կողմը: Սրտի մոտ գտնվող վերքից արյուն հոսեց, և հինգ րոպե անց նա ննջեց»:²⁰

Ըստ մի հայ ականատեսի՝ երեք տղամարդկանցից մեկը թիկունքից կրակել էր Բախիմոնտի մեջքին:²¹ Ամերիկացի երեք միսիոնար քույրերը, գտան նույնպես զնդակահարված հայ դռնապանին, որը դեռևս հոգեվարքի մեջ էր, ու փորձեցին ապաստարան փնտրել: Նրանք փախան քաղաքում գտնվող քուրդ ձիավորների միջով, ոտաբոքիկ դեգերելով՝ գետով բարձրացան զառիթափ բլուրը, որտեղից Սիմկոն անձամբ հետևում էր իրադարձություններին:

Սիմկոն նրանց իսկապես հայտնեց «իր ափսոսանքը կատարվածի համար և մի սպա ուղարկեց կանանց ապահով տեղ հասցնելու համար: Նա բերեց նրանց պարսիկ մաքսավորի տունը, որը փախուստի էր դիմել»: Տիկին Բախիմոնտը թալանչիներից պատասպարվել էր նախ դռնապանի տանը, իսկ նրա սպանությունից հետո թաքնվել միսիոներական տեղանքի ետևում գտնվող խարխուլ մի տան մեջ: Այնտեղ նա ֆիզիկական բռնության և հոգեկան տվայտանքների պատճառով ուժասպառ էր եղել ու այլևս ի վիճակի չէր նորից կանգնելու, մինչև որ նրան հայ դռնապանի այրին, գտնելով և մեջքի վրա կրելով, տանում է իրենց տուն: Այստեղ նրան կրկին հանդիպում են վերոնշյալ երեք ամերիկացի քույրերը: Երկու քույրերն երկու արկղերից ժամանակավոր մի դագաղ են պատրաստում սպանված Բախիմոնտի համար, որը, դնելով սանդուղքների վրա, տեղափոխել են տալիս ավերված հայկական եկեղեցու բակը: Հոկտեմբերի 9-ին հանգուցյալը հուղարկավորվում է 1907 թ. նույնպես սպանված, Արևելքի գերմանական առաքելության (Deutsche Orient-Mission) երիտասարդ սեմիտագետ Էմանուել Դամմաննի շիրիմի կողքին: Մինչ մյուս գերծընկերները Պարսկաստանում են մնում, Աննա Բախիմոնտը միայնակ, գերհոգնած և հոգեմաշ բռնում է վերադարձի ճանապարհը: Նույնիսկ շատ կարճ տարածություն կտրելիս, նրա մոտ «ցավեր ու գլխապտույտ էին սկսվում»:²² Ծանապարհորդությունը Ռուսաստանով անհնար էր, քանի որ բոլշևիկյան իշխանությունը Ֆրանսիայի կողմից չէր ճանաչվել, և ֆրանսիական հյուպատոսն այդ իսկ պատճառով հրաժարվել էր նրան ճամփորդության արտոնագիր տրամադրել:

20 Նույնը, տե՛ս նաև Lyko, Gründung, Wachstum und Leben, 13; Richter, Mission and Evangelism in the Orient, 209:

21 Տե՛ս NLMP 9, Nr. 1 (Hermannsburg, 20.2.1922), 1-4 և NLMP 9, Nr. 1 (Hermannsburg, 25.7.1922), 1-8: Տե՛ս առանց հեղ. տվյալների, Bericht über die Hermannsburger Mission, 35: Գեորգ Հիպոլիտ Բախիմոնտի և նրա մահվան մասին տե՛ս, ի թիվս այլոց՝ առանց հեղ. տվյալների, Georg Bachimont, ein Märtyrer für die Kurdenmission (1921), 95-96; Evangelisch-lutherischer Friedensbote (1921), 361; Röbbelen, Lebensbild des ersten Missionars, 42-47; Röbbelen, Funeral report from Persia, 331: Սիմկոնի ապաստանության քաղաքական պատճառների մասին, տե՛ս Brentjes, Kurdish Tribes and the State in Iran, 364-400: Ամբողջական պատկերի վերաբերյալ տե՛ս Tamcke, Die deutschen Kurdenmissionen, 254-257:

22 NLMP 9, Nr. 3 (Hermannsburg, 25.7.1922), 3:

Մի պահ թվում էր, թե նա պետք է ճանապարհորդեր Բաղրադով և Բոմբեյով: Բայց մարտի 15-ին նա վերջապես հնարավորություն է ստանում վերադարձի ճամփա բռնել Հայաստանով, այն բանից հետո, երբ պատամբների և Թավրիզում պարսկական կենտրոնական իշխանության միջև բռնկված մարտերի ընթացքում հրացանի երկու փամփուշտ նրա ննջասենյակի պատի մեջ են մխրձվում:²³ Երևանը հերթական անգամ նրա համար ագրեսիայի թատերաբեմ դարձավ.

«19-ին նա ուշ երեկոյան հասնում է Երիվան: Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեի պաշտոնյաները կառք են ուղարկում քաղաքից հեռու գտնվող գնացքի կայարան, տիկին Բախիմոնտին դիմավորելու: Սակայն երկաթուղային կայարանից դուրս գալուն պես այն կանգնեցնում են զինված ավազակները, անպաշտպան կնոջից հափշտակում նրա գումարը և ուղեբեռը: Նաև ամուսնու արժեքավոր գործերը մասամբ ընկնում են ավազակների ձեռքը: Տիկին Բախիմոնտը կրկին հինգ շաբաթ կանգ է առնում Երիվանում: Վերջապես նա կարողանում է հայրենիք վերադառնալ առանց հերթական պատահարի և Ստրասբուրգ է ժամանում մայիսի 24-ին՝ Համբարձման տոնի օրը»:²⁴

Օտտո Բախիմոնտը՝ Գեորգի որդին, պայքարում է հոր աշխատանքը շարունակելու հնարավորության համար: Ապարդյուն: Իսկ Աննա Բախիմոնտն ամուսնուն հաջորդող միսիոնարի միջոցով Գեորգի մարմինը հուղարկավորել է տալիս լեռներում գտնվող գաղտնի մի վայրում, քանի որ մահմեդական բնակչությունը հայկական զերեզմանոցն օգտագործում էր որպես արտաքնոց: Այսպիսով՝ այս դրվագը ավարտվում է հաջորդող իրադարձությունների հոլովությամբ՝ բառի բուն իմաստով՝ անհասանելիի հորձանուտում:

3. Հայաստանում

Իրադարձությունների այս մեծ հաջորդականության մեջ իր տեղն է գրավում Հայաստանում 1920-1921 թթ. ընկած ժամանակահատվածը: 1920 թ. հուլիսի 20-ին Գեորգ Բախիմոնտը կնոջ հետ հասնում է Երևան:²⁵ Ինչպես որ գերմանական

23 Թավրիզի համար մղվող մարտերի պարագայում խոսքը գնում էր իրանական կառավարական զորքերի և քուրդ առաջնորդ Լահուտի Խանի հակամարտության մասին: Տե՛ս NLMP 9, Nr. 3 (Hermannsburg, 25.7.1922), 4:

24 Առանց հեղ. տվյալների, Bericht über die Hermannsbürger Mission, 35; NLMP 9, Nr. 3 (Hermannsburg, 25.7.1922), 3-4:

25 Տե՛ս NLMP 7, Nr. 3/4 (Hermannsburg, 20.9.1920), 5; Ռյոբելենը, ով որպես Պարսկաստանում լյութերական առաքելությունների կազմակերպության նախագահ, պատասխանատու էր նրանց մեկնելու համար, երկար ժամանակ առաջ մեկնման մասին հայտնել էր գերմանական միսիոնարական ընկերության Արևելքի և Իսլամի հանձնաժողովին: Տե՛ս Ռյոբելենի 1920 թ. ապրիլի 3-ի նամակը Դոկտ. Աքսենֆելդին և Արևելքի ու Իսլամի հանձնաժողովին, որտեղ նա ներողություն է խնդրում հանձնաժողովի բանակցությունների համար հիվանդության պատճառով: Ինչպես սույն նամակը, այնպես էլ 1920 թ. ապրիլի 9-ի հանդիպման

միսիոներական ընկերությունն ամերիկյան կողմի հետ պայմանավորվել էր, Բախիմոնտն աշխատանք է ստանում Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեում:²⁶ Այդ ժամանակահատվածից Հայաստանում Հերմանսբուրգի արխիվում և Հալլեի Լեփսիուսի արխիվում միայն մի քանի նամակներ են պահպանվել: Նամակներից շատերը Հայաստանի և Վրաստանի միջև փոստային կապի դադարեցման պատճառով այսօր կորած են համարվում:²⁷

Հայաստանի մայրաքաղաքում տիրող իրավիճակի մասին Բախիմոնտի գերիշխող տպավորությունը հետևալն էր. «մեծագույն կարիք»:²⁸ Այն տիրում էր ողջ Հայաստանի Հանրապետությունում. «Կիսատված, հաճախ կմախքացած կերպարներ՝ ծածկված լաթերով»:²⁹ Թշվառությունը նրանց մոտ ամենուր էր:

Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեն աշխատում էր հենց այս կարիքը վերացնելու համար: Բախիմոնտը հստակ կերպով հասկանում էր իրենց աշխատանքի կարևորությունը «այսքան ծանր աղետահար եղած հայերի» համար,³⁰ ի հեճուկս քաղաքական ողջ լարվածության:

«Որչափ աննկարագրելի էր հայերի երախտագիտությունն ամերիկացիների հանդեպ: Ամերիկյան կերակրեց բնակչությանը մի ամբողջ ժամանակահատված և կշարունակի 20-25 տարի ևս Վանի շրջանի 30.000 որբերին խնամել»:³¹

Խիստ կարիքավորները, հիվանդներն ու որբերը դարձել էին օգնության ծրագրերի շահառուները:

Գերմանացիների հետ համագործակցող ամերիկացի Ֆոստումը բնակվում էր հենց ամերիկյան օգնության կոմիտեի շենքում:³² Ամերիկյան միությունը հոգ էր տանում, որ նրանք «սնունդը մատչելի գներով գնել կարողանային»:³³ Սննդի գները սարսափելի բարձր էին: Մեկ ֆունտ հացը 200 ռուբլի արժեր, բայց Բախիմոնտներն ամերիկյան օգնության կոմիտեի միջոցով այն 100 ռուբլով էին գնում: Գերմանիայից Հայաստան փոստային կապն այնքան վատ էր, որ միսիոներության աշխատակիցների համար նախատեսված գումարը ժամանակին տեղ չէր հասնում: Միսիոներության աշխատակիցներն այդպիսով «լուրջ հոգսերի»³⁴ մեջ էին հայտնվում: Ամերիկացի

բանակցությունների արձանագրությունը գտնվում են Հերմանսբուրգի ավետարանական-յուրթերական առաքելության արխիվի Հայաստան (Armenien) թղթապանակում:

26 Նույնը:

27 Stü Tamcke, Die Archivalien der deutschen Kurdenmissionen, 417-426; Tamcke, Les documents d'archives de la mission allemande au Kurdistan, 25-51:

28 NLMP 8, Nr. 1 (Hermannsburg, 1.2.1921), 2:

29 Նույնը:

30 Նույնը:

31 Նկատի ունի Վանն այսօրվա արևելյան Թուրքիայի տարածքում:

32 Stü NLMP 8, Nr. 1 (Hermannsburg, 1.2.1921), 2:

33 Նույնը:

34 Նույնը:

միսիոներների ծանրաբեռնվածությունը հանգեցնում էր գերմանացի նորեկների լիակատար մեկուսացման, ինչը վերջիններս շատ ծանր էին տանում: Բախիմոնտ ամուսնազույգը բոլորովին իրենք իրենց հուշին էին մնացել:

Օգոստոսին Ֆոստումը համոզում է Բախիմոնտին իր հետ արշավել դեպի Արարատ լեռ: Նպատակն Արարատ լեռը մազլցելն էր: Երկուսն էլ սկզբում ձիավարում են միայն մինչև փոքրիկ Արարատ: Այնտեղ ճամփորդությունն ավարտվում է, քանի որ թափառաշրջող քրդերը «լուրջ վտանգ»³⁵ էին ներկայացնում: Երևան վերադարձի ճանապարհին նրանք հասկանում են, որ քրդերը մտադրվել էին սպանել իրենց, որովհետև Բախիմոնտին նրանք հայի տեղ էին դրել: Մահավտանգվածը կարողանում է փրկվել միայն ձիով հապճեպ փախուստով՝ քսան ժամ թամբի վրա նստած: Նրանք գիշերը դիտմամբ շեղվում են հիմնական ճանապարհից, ապա կտրում Արաքսը՝ Հայաստանի մայրաքաղաք վերադառնալու համար: Բախիմոնտի կարծիքն իրեն պարտադրված այդ ձեռնարկման մասին միանշանակ էր: Այս «de cette entreprise folle»³⁶ (Ֆրանս. «այս տխմար ձեռնարկի») արդյունքը, պատերազմի և ցեղային թշնամությունների ժամանակ վտանգված տարածք թափանցելը լավագույն պարագայում քոչվոր քրդերի հետ ծանոթությունն էր:³⁷ Գեորգը նրանց համարում էր «մարդասպանների ավազակախումբ»,³⁸ հաճախ՝ մի քանի անգամ մահապատժի դատապարտված քոչվորներ: Մի քիչ տարօրինակ էր թվում, որ Բախիմոնտը հետագայում ինքն է այդ քրդերին հորդորել իրենց երեխաներին իր իսկ միսիոներական դպրոց ուղարկել: Ֆոստումը մի փոքր ուշ միայնակ կրկնեց այս արշավն ու բարձրացավ Արարատ լեռը: Դա նրա վերջին ֆիզիկական ձեռքբերումն էր: Նա ստիպված էր հրաժարվել Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության իր պարտականություններից: Հոկտեմբերի 6-ին նրա մոտ անկանխատեսելի նյարդային խանգարումներ սկսվեցին: Կատաղի ջղաձգություններից ցնցված՝ նա վերջնականապես ուժասպառվում է թվով 16-րդ ներկային ցնցումից հետո: Հոկտեմբերի 10-ին, չորս օր տևող հիվանդությունից հետո նա մահանում է 41 տարեկան հասակում:³⁹

Նրա մահից հետո Բախիմոնտը ոչ միայն դառնում է տեղի միսիոներական խմբի ղեկավար, այլև Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեի կողմից նշանակվում Երևանի միսիոներական դպրոցների տեսուչ և ստանում նոր դպրոցներ հիմնելու առաջադրանք:⁴⁰ Ամերիկայից մեկ այլ՝ բժշկական կրթություն

35 Նույնը:

36 Նույնը:

37 Տե՛ս NLMP 8, Nr. 1 (Hermannsburg, 1.2.1921), 3:

38 Նույնը:

39 Իմ բրիտանացի-ամերիկացի գործընկեր Քոբլեյն ու Էս առ այժմ չենք կարողացել գտնել Ամերիկայում Ֆոստմի արխիվային ժառանգությունը: Տեղեկատվություն Բախիմոնտի մահվան մասին NLMP 8, Nr. 1 (Hermannsburg, 1.2.1921), 3:

40 Տե՛ս նույնը: այստեղ նշված գերմանա-ամերիկյան պատերազմից հետո Բեքերի առաքվելու լուրը, չնայած հաջող նախնական բանակցություններ և մասնագիտական համապատասխանության, չի իրագործվում:

ստացած միսիոներ քույր, Օզյուստ Գուդհարթը, միանում է իրենց խմբին: Այսուհետև Բախիմոնտի խմբի մեջ էին իր կինը և երեք գերմանո-ամերիկյան միսիոներ քույրերը:⁴¹

Բախիմոնտին իր նոր պաշտոնը բարձր հեղինակություն է բերում: Նրան հանձնարարված ճորտացների հիմնումը ծառայում է որպես նախապատրաստություն, հետագայում պարսկական միսիոներական տարածքում այլ ճորտացներ ստեղծելու համար: Սակայն այդ աշխատանքը պետք է իրականացվեր համապատասխան հրահանգով: Ամերիկացիները բոլշևիկյան նոր կառավարության պատճառով ծրագրում էին աշխատանքի լիարժեք տեղափոխում:⁴² Այդ իսկ պատճառով, այն ամենը, ինչ Բախիմոնտը կամենում էր անել, մշտապես հղի էր անորոշությանը, կախված նրանից՝ թե որքան ժամանակ Մերձավոր Արևելքում օգնության կոմիտեն ի վիճակի կլիներ նրան ֆինանսավորելու որպես աշխատակից Հայաստանում:

Միաժամանակ, միսիոներական ընկերության գերմանացի պատասխանատուները մնում էին առանց հստակ լուրերի Հայաստանից: Նրանք թեև տեղեկացել էին, որ բոլշևիկները Հայաստանում իրենց ձեռքն են վերցրել իշխանությունը, բայց և այնպես կարող էին միայն կռահել, որ ամերիկացիները, և նրանց հետ միասին առաքելության անդամները, հավանաբար արդեն լքել էին Երևանը: Դեռևս հոկտեմբերին Բախիմոնտը մտածում էր Հայաստանից դեպի Թավրիզ ստուգողական արշավ ձեռնարկելու մասին: Այդ գաղափարը մնաց անկատար:

Թիֆլիսով կապը Գերմանիայի հետ վերջնականապես խզվել էր: Բախիմոնտը զրեթե չուներ միջոցներ՝ կարիքները բավարարելու համար: Այդուհանդերձ, նա անդադար լուծումներ էր փնտրում: Ամռան վերջին Բախիմոնտն այսպես հարցնում է Ռյոբելենին ևս ու նրա միջոցով նաև Արևելքի գերմանական առաքելությանն ու Լեփսիոսին՝ արդյոք գերմանական համալսարանները ի վիճակի չեն Երևանում նոր հիմնվող համալսարանին դեղորայքային հավաքածու նվիրաբերել: Միսիոներական առաքելությունները միակ հաստատություններն էին, որոնցից նա կարող էր հետաքրքրություն սպասել հայերի ճակատագրի վերաբերյալ: Նա խնդրում էր, որ հայ ուսանողներին Գերմանիայում կրթվելու համար հեշտացնող պայմաններ տրամադրվեն:⁴³ Քաղաքացիական պատերազմի իրավիճակում գտնվող երկրում, նա հնարավորություն չէր տեսնում սեփական ուժերով անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք բերելու: Սակայն Գերմանիայի արևելքի միսիոներությունը պարզապես հայտնում է նրան. «Մենք էրիվանի հետ (այլևս) կապ չունենք»:⁴⁴

41 Ալմա Ֆոսումը, Օզյուստ Գուդհարթն ու Հաննա Շոնհուդը:

42 Տեն NLMP 8, Nr. 1 (Hermannsburg, 1.2.1921), 4:

43 Տեն Կարլ Ռյոբելենի 1920 թ. նոյեմբերի 29-ի նամակը Յոհաննես Լեփսիոսին: Խմբագրված միկրոֆիլմը՝ Goltz/Meissner, Deutschland, Armenien und die Türkei, Մաս Բ, Microfiche Edition, NC 2129; թվարկված՝ Goltz/Meissner, Deutschland, Armenien und die Türkei, Մաս Ա, Katalog, 243:

44 Արևելքի գերմանական առաքելության 1920 թ. դեկտեմբերի 19-ի գրությունը Պոտոսդամից Ռյոբելենին տեղափոխվող ամերիկացի ավետարանական-յուրթերական առաքելության արխիվի՝ Բախիմոնտ (Bachimont) թղթապանակում:

Որպես հիմնավորում մատնանշվում է՝ քաղաքական փոփոխությունները և Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության ստեղծումը: Ավելի քան երեք ամիս Բախինոնտի նամակագրական կապը Գերմանիայի հետ ոչ մի արդյունք չի բերում: Նրա՝ այն ժամանակվա նամակները երբեք չեն հասնում իրենց նպատակին:

Ռյոբելեն միսիոներական ամսագրում իր ընթերցողներին փոխանցում է.

«Հայաստանում ինչ-որ բան է տեղի ունեցել, որ նման էր հեղափոխության, և բոլշևիկյան կառավարություն է կազմավորվել: Այն հակամարտության մեջ է մտել Վրաստանի հետ: Թե այս պատճառով, և կամ էլ այլ պատճառներով, ամեն դեպքում էրիվամի և Թիֆլիսի միջև կապը խզվեց»:⁴⁵

Մինչ Հերմանսբուրգի արևելքի միսիոներության էլզասցի ընկերները դեռ հաջորդ տարում անթաքույց գրում էին, թե Բախինոնտներն ի վերջո իրենց ճանապարհը կարող են «բոլշևիկներիօգնությամբ»⁴⁶ շարունակել, Հերմանսբուրգի զեկույցներում այս հատվածը հրապարակման պահին պարզապես ջնջվում է:⁴⁷ Այդ ընթացքում սովետները միսիոներական խմբին դեպի Պարսկաստան անկանոն զնացող զնացքների մեջ նույնիսկ առանձին երկաթուղային վագոն են տրամադրում:⁴⁸ Մեկնումը հապճեպ է տեղի ունենում: 1921 թ. հունվարի 6-ին նրանց հրամայվում է մեկնել նույն օրը երեկոյան: Սակայն զնացքը չշարժվեց, և վագոնը դարձավ նրանց բնակավայրը: Բախինոնտի անձնակազմին միացած մի հայ առաջին ցրտաշունչ զիշերվանից հետո անհրաժեշտ քանակությամբ վառելիքայտ է հայթայթում:⁴⁹ Միայն այն փաստը, որ նրանց, իբրև օտարերկրացիների, այդ թշվառության մեջ նման պարագաներ են տրամադրվել, վկայում էր իրենց արտոնյալ վիճակի մասին:

Վերջապես, հունվարի 8-ին՝ զիշերը ժամը 3-ին, զնացքը մեկնեց մինչև Նախիջևան, որտեղ նրանք ժամանեցին երեկոյան, ժամը 20-ին: Բայց այն դարձյալ կանգ առավ: Ճանապարհի միայն երեք քառորդն էին անցել՝ մինչև հայ-պարսկական սահմանային Ջուլֆա կայանը: Սովորաբար այդ ճանապարհորդությունը կարող էր կատարվել վեց ժամում: Կրկին Բախինոնտները թույլտվություն

45 NLMP 8, Nr. 2 (Hermannsburg, 15.5.1921), 2:

46 Evangelisch-lutherischer Friedensbote (1921), 361: Թերթի խմբագրությունը Կարլ Մաուրեր պատրիկ ձեռքում էր՝ Հերմանսբուրգի Պարսկաստանի առաքելության ղեկավարության առաջատար աստվածաբան: Սա պատասխանատուներից միակն էր, ով գիտեր սիրիերենը և Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ այցելություն էր կատարել պարսկական Ուրմիայի շրջանի Հերմանսբուրգյան համայնքները: Սա վճռականորեն քաջալերում էր հերմանսբուրգցիների աշխատանքի ընդլայնումը՝ քրդական առաքելության ուղղությամբ:

47 Թերթի տվյալ հատվածը տե՛ս Հերմանսբուրգի ավետարանական-լյութերական առաքելության արխիվի Բախինոնտի անձնական գործում:

48 Տե՛ս NLMP 8, Nr. 2 (Hermannsburg, 15.5.1921), 2-4:

49 Տե՛ս նույնը, 2-3: «Քանի որ մեր ընկերները պետք է համակերպվեին երկաթուղային վագոնում ավելի երկար մնալուն, նրանց հայ ուղեկից՝ Ջեհանյանը, որին իրենց հետ ճանապարհ էին վերցրել, փայտի մեծ պաշար բերեց էրիվանից: Այսպիսով, նրանք երկրորդ զիշերն իրենց վագոնում ավելի քիչ տանջվեցին ցրտից, քան առաջինի ընթացքում»:

ստացան «երկաթուղային վագոնը որպես բնակարան [օգտագործելու] մինչև ճանապարհորդության շարունակվելը»:⁵⁰ Ճանապարհորդությունը շարունակել չկարողանալու պատճառը. «Ջուլֆա ժամանակավորապես հնարավոր չէր մեկնել լոկոմոտիվ չլինելու պատճառով»:⁵¹

Գնացքը, որով նրանք եկել էին, վերադարձավ Երևան, բացառությամբ այն վագոնի, որն իրենց էր տրամադրվել: Հետադարձ գնացքն այնպես անհույս կերպով էր գերլցված, «որ մոտ 100 լաթերով փաթաթված մարդ վագոնների տանիքներին էին պռակել և այդպես ձմեռային սարսափելի ցրտին ճամփորդում էին»:⁵² Առանց այդ էլ Բախիմոնտները սարսափելի տեսարանների ականատես էին դառնում: Այսպես նրանք տեսնում էին զրեթե մերկ երեխաների, որոնք «ոտաբոբիկ կանգնած էին ձյան մեջ»:⁵³ Սրանց պատմել էին, որ «հաճախ վագոնները, սովյալ և ցրտահարված մարդկանցով լի էին շարժվում, և որ տարածքի 48 գյուղեր այլևս զոյություն չունեին, նրանց բնակիչները [...] մասամբ սպանվել, մասամբ էլ փախուստի էին դիմել»:⁵⁴ Բախիմոնտները տեղեկացնում են կրկին ու կրկին հայերի անհավատալի ճգնաժամի մասին և դրանից պարզ է դառնում, որ նրանց միայն առօրյա համակեցության պատկերն էր ներկայանում և իրենք չէին կարող պատճառաբացատրական կապեր որոնել, այլ ի վիճակի էին միայն ուղղակի շարադրել իրենց վերապրած տպավորությունները:⁵⁵

Երբեմն այս թշվառությունը չափազանց մոտենում էր երկու ճանապարհորդներին: «Երկաթուղային վագոնի մոտ, որում ապրում էին Բախիմոնտները, մի օր թափառող շների կողմից ձյան միջից փորվում-հանվում են կմախքներ և դիակներ»:⁵⁶

Բախիմոնտը վայելում էր պարսից հյուպատոսի և տեղի բուլճակի կառավարչի բարեհաճությունը, քանի որ «ուսուցչի մասնագիտության պատճառով ճանաչվել էր որպես աշխատավոր՝ ստանալով հացի կտրոններ»:⁵⁷

Հյուպատոսն «ուրախ էր ինչ-որ մի բան անել նման մարդու համար, որ Եվրոպայից Պարսկաստան էր ճամփորդում՝ այնտեղ դպրոց հիմնելու համար: Հյուպատոսը ծանոթ էր միսիոներական դպրոցների բարեբեր օրհնությանը, որովհետև նրա զարմիկները նման դպրոցում էին կրթվել»:⁵⁸ Պարսկաստանում

50 NLMP 8, Nr. 2 (Hermannsburg, 15.5.1921), 3:

51 Նույնը:

52 Նույնը:

53 Նույնը:

54 Նույնը:

55 Այն «թշվառությունն» ու «մեծագույն կարիքը», որ Բախիմոնտներն տեսել են ինչպես Երևանում, այնպես էլ ողջ երկրում, նկարագրել է Ռյոբելենը առաքելության համայնքի «Մոլություններում»: Հաճախ իրենց առջև հայտնվող մարդիկ կիսասովյալ, կմախքի նման նիհարած էին ու միայն շորի կտորներով ծածկված: NLMP 8, Nr. 1 (Hermannsburg, 1.2.1921), 2:

56 Նույնը:

57 Նույնը:

58 Նույնը:

դպրոցների դասադուրը սակայն հուշում է, որ ենթադրյալ հաջողություններն ավելի խորը ազդեցություն չեն ունեցել:⁵⁹

Բախիմոնտները այցելում էին նաև տեղի բոլշևիկ կառավարչին: Նա իրեն նույնպես (արտասահմանցի) «ճամփորդների հանդեպ բարյացակամ» էր դրսևորում և հոգ տանում նրանց ֆիզիկական բարեկեցության համար: Կառավարչի կողմից տրամադրված հացի կտրոնները հնարավորություն տվեցին «մեկ ֆունտ հացը 4 ռուբլով գնելու»,⁶⁰ որի համար նրանք ազատ շուկայում 400 ռուբլի պետք է վճարեին:

Լոկոմոտիվին 19 օր ապարդյուն սպասելուց հետո Բախիմոնտն իր անձնակազմի համար հինգ եզան կառք է վարձում, «որոնց վրա բոլոր արկղերն ու ճամպրուկները բեռնվում, և որոնց վրա նստելով, ճամփորդները դեպի ձյունածածկ երկիր են ճանապարհվում»:⁶¹ Ճանապարհորդությունը վերածվում է արկածախնդրության:

«Գետերը հատելիս փոքր վթարներ են տեղի ունենում. մեկ կառք խրված մնաց ճահճի մեջ և մեկ ժամ պահանջվեց այն կրկին հանելու համար; տիկին Բախիմոնտը մի անգամ ինքն ընկավ սառը ջրի մեջ, բայց վնաս չկրեց դրանից: Ձնաբքի պատճառով ճանապարհորդները ստիպված մնում են մի գյուղում, որտեղ շատ հիվանդներ խորհուրդ և օգնություն էին խնդրում միսիոներներից»:⁶²

Հունվարի 28-ի երեկոյան նրանք «ողջ ու առողջ և իրենց ամբողջական ուղեբեռով [հասան] Ջուլֆա»,⁶³ որտեղ նրանց թույլատրեցին առանց տուրքի հատել սահմանը: Պարսկական կողմում նրանց բարյացակամ ընդունելություն էր սպասում:

«Մաքսային կետի ղեկավար Միրզա Մեհեմեթ Ալի Խան դե Չեյբանին ոչ միայն անմիջապես թույլ տվեց ներմուծել իրերը, այլև երեք միսիոներներին իր տուն տարավ և նրանց ութ օր շարունակ առատորեն հյուրասիրեց, քանզի այնքան երկար տևեց այդ առատ հյուրասիրությունը, մինչև որ նրանք կարողացան շարունակել իրենց ճանապարհորդությունը»:⁶⁴

Փետրվարի 6-ին նրանք մեկնեցին Թավրիզ և տեղ հասան փետրվարի 7-ին: Պարսկաստանում նույնպես աշխատանքը տեղաբնիկ հայ և սիրիացի քրիստոնյաների համագործակցության վրա էր հիմնված: Բախիմոնտները բավարար կերպով պատրաստված չէին քաղաքական իրավիճակին, չունեին անհրաժեշտ միջոցներ (օր.՝ դեղորայք կամ դրամ) և այդպես անօգնական կերպով

59 Stú Martin Tamcke, *Mission und Kulturkonflikt*, 433-446:

60 NLMP 8, Nr. 2 (Hermannsburg, 15.5.1921), 3:

61 Նույնը:

62 Նույնը:

63 NLMP 8, Nr. 2 (Hermannsburg, 15.5.1921), 3-4; Stú նաև կարճ հիշատակում՝ Schomerus Christoph, *Drei Jahrzehnte Hermannsburger Missionsgeschichte*, 96:

64 NLMP 8, Nr. 2 (Hermannsburg, 15.5.1921), 4:

ենթարկվում էին իրենց վրա հարձակումներին, ինչն ի վերջո արժեցավ նրան իր կյանքը, իսկ նրա կնոջը՝ ցկյանս հոգեկան տրավմա պատճառեց:

Գրականություն

- Ohne Angabe des Verfassers, Bericht über die Hermannsburger Mission im Jahr 1922 [Սուանց հեղինակի սվյալների, Հերմանսբուրգի առաքելության մասին զեկույցը 1922 թ.], Hermannsburg 1923:
- Ohne Angabe des Verfassers, Georg Bachimont, ein Märtyrer für die Kurdenmission [Սուանց հեղինակի սվյալների, Գեորգ Բախիմոնտ, քրդական առաքելության մի մարտիրոս], Hermannsburger Bote 1921, 15. Dezember, 95–96:
- Brentjes, Burkard, Kurdish Tribes and the State in Iran: The Case of Simko's Revolt, in: R. Tapper, The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan, London 1983, 364–400:
- Chalabian, Antranig, General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement, Southfield/Michigan 1988:
- Evangelisch-lutherischer Friedensbote aus Elsaß-Lothringen 51, Nr. 45, »Georg Bachimont †« (6. November 1921) [Ավետարանական-լուծերական խաղաղության սուրհանդակ էլզաս-Լոթարինգից 51, թիվ 45, «Գեորգ Բախիմոնտ †»), Straßburg 1921:
- Goltz, Hermann / Meissner, Axel, Deutschland, Armenien und die Türkei. Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes-Lepsius-Archiv an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg [Գերմանիան, Հայաստանն ու Թուրքիան: Փաստաթղթեր և ամսագրեր Հալլեի համալսարանի Դոկտ. Յոհաննես Լեփսիուսի արխիվից], Teil 1: Katalog; Teil 2: Mikrofiche-Edition, München 1998–2004:
- Groß, Andreas, Missionare und Kolonisten, Die Basler und die Hermannsburger Mission am Beispiel der Kolonie Katharinenfeld 1818–1870, Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte 6 [Միսիոներներ և գաղութարարներ, Բազելի և Հերմանսբուրգի միսիոներությունը Ապթարինենֆելդի գաղութի օրինակով 1818–1870: Արևելյան Եկեղեցական Պատմության Ուսումնասիրություններ 6], Ham-burg 1998:
- Harms, Theodor (Ed.), Hermannsburger Missionsblatt 15 [Հերմանսբուրգյան առաքելության թերթ], Hermannsburg 1868:
- Ledderhose, Karl Friedrich, Leben und Wirken des Missionar Dr. Felician von Zarembo [Միսիոներ ղոկտ. Ֆելիչիան ֆոն Ջարեմբայի կյանքն ու գործունեությունը], Basel 1882:
- Lyko, Dieter, Gründung, Wachstum und Leben der evangelischen christlichen Kirchen im Iran, Oekumenische Studien 5 [Իրանում ավետարանական քրիստոնեական եկեղեցիների հիմնադրամը, աճը և կյանքը: Էկումենիկ ուսումնասիրություններ 5], Leiden 1964:
- Nachrichten aus der Lutherischen Mission in Persien (NLMP) [Լյուծերական առաքելության նորություններ Պարսկաստանում], in: Verein für Lutherische Mission in Persien (ed.), Hermannsburger Missionsblatt, Hermannsburg 1941–1953:
- Richter, Julius, Mission und Evangelisation im Orient [Սաքելությունն ու ավետարանի քարոզչությունն Արևելքում], Allgemeine Evangelische Missionsgeschichte III, 2. Aufl. Gütersloh 1930:
- Röbbelen, Karl, Lebensbild des ersten Missionars der deutschen luth. Kurdenmission in Persien [Պարսկաստանում գերմանա-լուծերական քրդական առաքելության առաջին միսիոների կենսագրությունը], Hermannsburger Missionskalender 21, Hermannsburg 1923:
- Röbbelen, Karl, Trauerkunde aus Persien [Մահազույծ Պարսկաստանում], Hermannsburger Missionsblatt 1921:
- Schomerus, Christoph, Drei Jahrzehnte Hermannsburger Missionsgeschichte 1890–1920 [Հերմանսբուրգի միսիոներական պատմության երեք տասնամյակ 1890–1920], Hermannsburg 1921:
- Tamcke, Martin, Bachimont, Georg Hippolyt [հանրագիտ. խորագիր. Բախիմոնտը, Գեորգ Հիպպոլիտ], in: Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL) 18, Nordhausen 2001, 118–120:
- Tamcke, Martin, Die Arbeit im Vorderen Orient [Մշատանքը Մերձավոր Արևելքում], in: Ernst-August Luedemann (ed.), Vision: Gemeinde weltweit, 150 Jahre Hermannsburger Mission und Ev.-luth. Missionswerk in Niedersachsen [Տեսիլք. Եկեղեցի աշխարհով մեկ, Հերմանսբուրգի առաքելության 150 տարի և Ավետար.-Լուծ. միսիոներական աշխատանք ներքին Սաքսոնիայում], Hermannsburg 2000:
- Tamcke, Martin, Die Archivalien der deutschen Kurdenmissionen als Quellen zur Geschichte Kurdistans

- am Beispiel des Missionars Bachimont (1878–1921) [Գերմանական քրդական առաքելությունների արխիվները որպես Քրդստանի պատմության աղբյուրներ միսիոներ Բախիմոնտի օրինակով (1878–1921)], in: Tamcke Martin (ed.), Koexistenz und Konfrontation, Beiträge zur jüngeren Geschichte und Gegenwartslage der orientalischen Christen, Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte 28 [Համակեցություն և առճակատում, ավանդներ արևելյան քրիստոնյաների նորագույն պատմությանն ու ներկայիս իրավիճակին: Ուսումնասիրություններ արևելյան եկեղեցու պատմության մեջ 28], Hamburg 2003, 417–426:
- Tamcke, Martin, Die deutschen Kurdenmissionen in Mahabad in ihrem Kontakt zu den orientalischen Christen [Գերմանական քրդական առաքելությունները Մահաբադում՝ արևելյան քրիստոնյաների հետ իրենց շփման մեջ], in: Heleen Murre-van den Berg (ed.), New Faith in Ancient Lands, Western Missions in the Middle East in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries, Leiden/Boston 2006, 175–190:
- Tamcke, Martin, Deutsche Missionare unter kurdischen Muslimen, Erfahrungen aus der Geschichte der deutschen lutherischen Mission in Sautschbulagh/Mahabad [Գերմանացի միսիոներները բուրդ մուսուլմանների շրջանում. Փորձառություններ գերմանական լյութերական առաքելության պատմությունից Սալջբալազ/Մահաբադում], in: Beltz Walter/Tubach Jürgen (ed.), Regionale Systeme koexistierender Religionsgemeinschaften, Halle Beiträge zur Orientwissenschaft 34 [Համագոյակցող կրոնական համայնքների տարածաշրջանային համակարգեր, Հալլեի ներդրումները արևելագիտության մեջ h. 34], Halle (Saale) 2002, 307–322:
- Tamcke, Martin, Leben im Zwiespalt. Anmerkungen zu Armin T. Wegners Armenien-Reise 1927 [Ապրել տարածաշրջանի մեջ: Արմին Տ. Վեգների Հայաստան կատարած այցի մասին նշումներ 1927 թ.], in: Drost-Abgarjan Armenuhi/Goltz Hermann (ed.), Armenologie in Deutschland, Beiträge zum Ersten Deutschen Armenologen-Tag, Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte 35 [Հայագիտությունը Գերմանիայում, գեկույցներ նվիրված գերմանացի հայագետների առաջին օրվան: Ուսումնասիրություններ արևելյան եկեղեցու պատմության վերաբերյալ h. 35], Münster 2005:
- Tamcke, Martin, Les documents d'archives de la mission allemande au Kurdistan considérés comme sources d'informations sur l'histoire du Kurdistan: A – Le cas particulier du missionnaire Bachimont (1878–1921), B – L'affaire Mirza Aziz Madjid: Le Kurde dénommé »l'étranger venu de Perse« [Քրդստանում գերմանական առաքելության արխիվային փաստաթղթերը համարվում են Քրդստանի պատմության վերաբերյալ տեղեկատվության աղբյուրներ. Քուրդը կոչվում է «Պարսկաստանից եկած օտարականը»], in: études kurdes 5, Paris 2003:
- Tamcke, Martin, Mission und Kulturkonflikt: Deutsche Missionen im Iran des 19. Jahrhunderts [Առաքելություն և մշակութային հակամարտություն. Գերմանական միսիոներական առաքելությունները 19-րդ դ. Իրանում], in: Gall Lothar/Willoweit Diertmar (ed.), Judaism, Christianity, and Islam in the Course of History: Exchange and Conflicts, Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 82 [Հուդայականությունը, քրիստոնեությունը և իսլամը պատմության ընթացքում. Փոխանակում և Կոնֆլիկտներ, պատմական կոլեզիոնմի գրվածքներ], München 2011, 433–446:
- Tamcke, Martin, Zwischen kurdischem Nationalismus, iranischer Zentralgewalt und amerikanischer Misionskonkurrenz. Die Hermannsbürger Mission in Mahabad nach dem Ersten Weltkrieg [Քրդական ազգայնականության, Իրանի կենտրոնական իշխանության և ամերիկյան միսիոներական մրցակցության արանքում. Հերմանսբուրգի առաքելությունը Մահաբադում Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո], in: van der Heyden Ulrich/Stoeker Holger (ed.), Mission und Macht im Wandel politischer Orientierung, Europäische Missionsgesellschaften in politischen Spannungsfeldern in Afrika und Asien zwischen 1800 und 1945, Missionsgeschichtliches Archiv, Studien der Berliner Gesellschaft für Missionsgeschichte 10 [Առաքելություն և ուժը փոխելու քաղաքական կողմնորոշումները, Եվրոպական առաքելության հասարակությունները քաղաքական լարվածության մեջ Աֆրիկայում և Ասիայում 1800–1945 թթ. Առաքելության պատմության արխիվ, ուսումնասիրություններ Առաքելության պատմության Բեռլինի ընկերության կողմից 10], Wiesbaden 2005, 595–604:
- Zaremba, Felician Martin von, Ein russischer Edelmann als Missionar: aus dem Leben [Մի ռուս ազնվական որպես միսիոներ. կյանքից], Basel 1890:

Հեղինակ

Մարտին Թամբե, ածբն. գիտ. դոկտ., բազմակի պատվո դոկտ., պրոֆ.

Արևելյան եկեղեցիների պատմություն մասնագիտացում, դասավանդում՝ 1980–1989 Գյոթինգեն, 1988–1989 Հերմանսբուրգ և 1999-ից Գյոթինգենի Գեորգ-Աուգուստի համալսարանում, բազմաթիվ ազգային և միջազգային գիտական միությունների նախագահ, martin.tamcke@theologie.uni-goettingen.de

Թարգմանությունը՝ Արտակ Ավետիս Սահակյանի

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution–ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Aschot Hayruni

Die türkische Invasion in den Südkaukasus und das Massaker an der armenischen Bevölkerung Bakus im September 1918 vor dem Hintergrund der deutsch-türkischen Kontroverse

Abstract

The article makes clear that the Ottoman Empire aimed to continue the Armenian genocide until the end of the war. The Young Turks' violation of the Treaty of Brest and the invasion of the South Caucasus led to an increasing German-Turkish controversy, which reached its climax towards the end of August 1918. However, this controversy was not based on the threat to the Christian Armenians, which was generally accepted by Germany, but above all on the rivalry between the two allies for the economic exploitation of the Caucasus.

Während des Völkermordes in den Jahren 1915–1916 hatten sich etwa 300 000 Armenier, meist Bewohner der östlichen Grenzgebiete des Osmanischen Reiches, nach Russisch- bzw. Ostarmenien retten können. Die nach der Februarrevolution 1917 in Russland gebildete provisorische Regierung erklärte das von der russischen Armee besetzte Osmanisch- oder Westarmenien zu einem Militärgouvernement, das ihr unmittelbar unterstehen sollte. Sie gestattete den armenischen Flüchtlingen, in ihre Heimat zurückzukehren. Bis Oktober 1917 waren über 140 000 armenische Flüchtlinge in ihre Heimatorte zurückgekehrt.¹

Diese Entwicklung endete, als im Oktober 1917 die Bolschewiki in Petersburg die Macht ergriffen. Die neue Regierung unter Lenin, die von der Entente nicht anerkannt wurde und dabei mit vielen inneren Gegnern im Krieg stand, sah sich gezwungen, ihre Truppen aus den besetzten Gebieten des Osmanischen Reichs zurückzuziehen. Das ermöglichte dem osmanisch-türkischen Militär schon im Januar 1918 den Verstoß gegen den am 5. Dezember geschlossenen Waffenstillstand und das Vordringen nach Osten. Kurz danach, am

1 Vgl. Hayruni (2020), XXVII.

3. März 1918, gelang es der politisch-militärischen Führung des Deutschen Reiches, die russische Regierung zur Unterzeichnung des für Russland ungünstigen Friedensvertrages von Brest-Litowsk zu zwingen; danach musste Russland mehrere seiner europäischen Gebiete an Deutschland und die russisch besetzten Teile Westarmeniens an das Osmanische Reich abtreten. Tatsächlich wurden dem Letzteren auch die Bezirke Kars, Ardahan und Batumi, die seit 1878 zum Russischen Reich gehört hatten, abgetreten.²

Die jungtürkische Regierung sah im Brester Vertrag eine günstige Gelegenheit, nicht nur die abgetretenen Gebiete, sondern den gesamten Südkaukasus zu beherrschen, um dadurch ihre pantürkischen Ziele zu verwirklichen. Der türkische Vorstoß wurde durch neuerliche Massaker an der weitgehend schutzlosen zivilen armenischen Bevölkerung begleitet, während die an Zahl geringen und schlecht bewaffneten armenischen Verteidigungstruppen keinen erfolgreichen Widerstand zu leisten vermochten.

Die deutsche Regierung war bestens informiert über diese Vorgänge. Sie erhielt nicht nur von ihren Diplomaten und Militärangehörigen, sondern auch von vielen anderen Seiten alarmierende Nachrichten über die neuerlichen systematischen Massaker und anderen Gräueltaten an der armenischen Bevölkerung in russisch- bzw. ostarmenischen Gebieten und sonstigen Distrikten des Südkaukasus, verbunden mit Appellen, die Türkei von ihrer Vernichtungspolitik abzuhalten und sie zum Rückzug ihrer Streitkräfte hinter die im Brester Vertrag gezogene Grenze zu zwingen. »Tausende von russischen Nachzügler wurden erschossen oder lebend verbrannt«, hieß es in einem am 22. März vom Auswärtigen Amt an den Staatssekretär nach Bukarest geschickten Bericht,

»Die Armenier werden unbeschreiblichen Qualen unterzogen; Kinder in Säcke gesteckt und ins Meer geworfen. Die alten Männer und Frauen wurden gekreuzigt und verstümmelt, alle jungen Mädchen und jungen Frauen wurden den Türken ausgeliefert«.³

Die deutsche Regierung zeigte sich jedoch nicht bereit, ihre Akzeptanz der Vernichtungsmaßnahmen ihres osmanischen Kriegsverbündeten aufzugeben. Sie blieb somit bei der Fortsetzung der bereits 1915 angesichts der Deportation und Ermordung der osmanisch-armenischen Bevölkerung eingenommenen Haltung. Wie damals begnügte sie sich mit zurückhaltenden Warnungen an die jungtürkische Adresse. Und selbst dies geschah hauptsächlich aus dem Kalkül, möglichen Vorwürfen deutscher Mitschuld oder Mitverantwortung vorzubeugen.

Auch nachdem die türkischen Streitkräfte die Grenzen der Gebiete, die dem Osmanischen Reich infolge des Brester Vertrages abgetreten worden waren, überschritten hatten und den Vormarsch im Ostarmenien weiter fortsetzten, schien Deutschland darüber zunächst wenig besorgt zu sein. Offiziell den Standpunkt vertretend, dass die Türkei den Brester Vertrag als

2 Vgl. Barsegjan (1998), 66-67.

3 Lepsius (1919), 377.

Grundlage ihrer Grenzregulierung betrachten müsse, unternahm das Kaiserreich dennoch keine wirksamen Schritte, um die Türkei vom Verstoß gegen den Vertrag zurückzuhalten, während die armenische Seite darum bemüht war, den osmanischen Truppen durch eine englische Intervention Deutschlands Einhalt zu gebieten und dadurch eine vollkommene Ermordung des Volkes abzuwenden. Um dies zu erreichen, schickte der armenische Nationalrat im April 1918 eine Delegation nach Berlin. Ungeachtet der vielfachen Berichterstattungen und Hilfesuche der Delegation kam sie gegen Ende Mai ergebnislos zurück. Sie hatte nicht einmal einen Empfang durch den Reichskanzler erlangt.⁴

Wie aus den Berichten des damaligen deutschen Botschafters in Konstantinopel Johann Heinrich von Bernstorff hervorgeht, beabsichtigte das Osmanische Reich, im Südkaukasus zwei Republiken zu kreieren, nämlich eine georgische und eine sogenannte »südkaukasische« Republik, die aus Armeniern und turksprachigen Muslimen (»Tataren« – im russischen Wortgebrauch) bestehen sollte.⁵ Das hätte zur Auslöschung des armenischen Volkes auch im Kaukasus geführt, wenn nicht Ende Mai 1918, als die osmanischen Truppen bereits in der Araratebene auf Etschmiadsin und Jerewan vorstießen, die armenische Gegenwehr gelungen wäre. Als die osmanische Militärführung, die eine schwere Niederlage erlitten hatte, sich mit der Unterzeichnung des Batumer Vertrags am 4. Juni 1918 zur Anerkennung der Ersten Republik Armenien mit einem Territorium von etwa 12.000 qkm gezwungen sah, entwickelte sie eine neue Vernichtungsstrategie: Durch politische und wirtschaftliche Isolation sowie durch die vertragswidrige Besetzung ihrer ertragreichsten Gebiete sollte die kleine Republik Armenien ausgehungert werden. Bei diesem Vorgehen konnte die jungtürkische Regierung einige Erfolge erzielen: Nachdem die Bevölkerung dieser Gebiete zur Flucht gezwungen war, belief sich die Zahl der Obdachlosen in der Republik Armenien auf über eine halbe Million völlig mittelloser Menschen. In nur sechs Monaten verhungerten davon im Jahr 1918 über 180 000 Menschen, viele von ihnen osmanisch-armenische Flüchtlinge.⁶

Eine Wende der deutschen Duldung der türkischen Expansionspolitik im Kaukasus zeichnete sich erst Anfang Juni bzw. nach Abschluss der Batumer Friedensverträge der Türkei mit den drei kaukasischen Republiken ab. Jener Wende lagen einerseits das wachsende Besorgnis der deutschen Regierung über die eigene Mitverantwortung für den türkischen Verstoß gegen den Brester Vertrag einschließlich deren Folgen zugrunde, vor denen sie von vielen Seiten mehrfach gewarnt worden war. Andererseits gab es wirtschaftliche Erwägungen: Deutschland störte, dass das Osmanische Reich die Erdölstadt Baku allein besetzen und die wirtschaftliche Ausbeutung Kaukasiens allein durchführen wollte. »Ziel neutürkischen Imperialismus in Konstantinopel ist die Eroberung des ganzen Kaukasus«, so General Otto von Lossow in seinem am 22. Mai 1918 an das Auswärtige Amt geschickten Telegramm:

4 Vgl. Hayruni (2017), 41.

5 Vgl. Mikaeljan (2004), 512.

6 Vgl. Vrac'yan (1993), 199-200.

»Ziel Talaats und des Comites vollständige Ausrottung der Armenier, Ziel der Kriegswucherer in Konstantinopel Aussaugung der von Türkei besiedelten Kaukasusstaaten. Truppenverschiebungen nach Persien sind nur Vorwand, alle türkischen Forderungen zu erzwingen.«⁷

Den Warnungen der deutschen Regierung folgten nun Abmahnungen in strengem Ton. »Euere Exzellenz ersuche ich nochmals, die durch den Brester Vertrag gezogenen Grenzen zu respektieren, widrigenfalls ich mir die Freiheit weiterer Entschließungen vorbehalten muss«, so der erste Generalquartiermeister im Ersten Weltkrieg, General Erich Ludendorff in seinem am 8. Juni 1918 an den türkischen Kriegsminister Enver Pascha geschickten Telegramm,

»[...] Wie Euerer Exzellenz bekannt, habe ich stets Ihre Interessen und Wünsche warm vertreten. Ich muss es Euerer Exzellenz gegenüber klar aussprechen, dass ich dies für die Folge nicht nur nicht tun kann, sondern dass das vertragswidrige Vorgehen der Türkei für mich jedes Zusammengehen mit Euerer Exzellenz ausschließen würde.«⁸

Eine Anerkennung der genannten Friedensverträge, welche die Türkei unabhängig von ihren Verbündeten mit den Kaukasiern abgeschlossen hatte, wurde von Deutschland schon mit Hinweis darauf abgewiesen, dass diese mit dem in Artikel 3 des deutsch-türkischen Vertrags vom 28. September 1916 ausgesprochenen Verbot jedes Sonderfriedens im Widerspruch standen. »Wir können nur solche Verträge gelten lassen, die unter Mitwirkung der vier Verbündeten zustande kommen«, hieß es vom Auswärtigen Amt am 3. Juni 1918 an Bernstorff geschickten Bericht.

»Euere Exzellenz wollen dies der Pforte mitteilen. [...] Von allen Seiten [...] werden wir um Hilfe für die Armenier angerufen und für alles, was ihnen geschieht, verantwortlich gemacht. Wir können uns dieser Verantwortung als Mitunterzeichner des Brester Vertrags, der den Türken den Weg nach Ardahan, Kars und Batum geöffnet hat, nicht entziehen.«⁹

Um den Verstoß gegen den oben erwähnten deutsch-osmanischen Vertrag gutzumachen, erklärte sich die jungtürkische Regierung, die deutschen Forderungen keineswegs nachgeben wollte, bereit, alle den Kaukasus betreffenden strittigen Fragen, einschließlich der Grenzfragen bei einer Konferenz in Konstantinopel unter Beteiligung aller Verbündeten klären zu lassen.¹⁰ Noch vor der Einberufung der Konferenz wollte das Osmanische Reich aber eine ihr vorgreifende Vereinbarung mit Deutschland hinsichtlich der Vorstellungen der jungtürkischen und der deutschen Regierung zur Grenzfestsetzung zwischen den ein-

7 Mikaeljan (2004), 501.

8 Lepsius (1919), 393-394.

9 Mikaeljan (2004), 515.

10 Vgl. Hayruni (2017), 61.

zelenen Staaten im Südkaukasus erreichen und außerdem die durch die Batumer Verträge festgesetzten Grenzen des Osmanischen Reichs mit Hilfe der deutschen Regierung den anderen Verbündeten und den im Kaukasus ansässigen Bevölkerungen aufoktroieren. Als sich aber bei einer diesbezüglichen vorläufigen Verhandlung türkischer Regierungsvertreter mit Bernstorff herausstellte, dass Deutschland auf den Frieden von Brest-Litowsk bestand,¹¹ begann die jungtürkische Regierung durch eine fortwährende Verzögerung die vereinbarte Kaukasuskonferenz scheitern zu lassen. Sie war damit bis Anfang September erfolgreich, während hunderttausende Menschen in der Republik Armenien dem Hungertod preisgegeben waren.

Anfang Juni 1918 waren vom armenischen Nationalrat je eine Delegation nach Berlin und Konstantinopel entsandt worden, um mit Unterstützung Deutschlands wenigstens eine Heimkehr der aus ihren vertragswidrig besetzten Wohngebieten vertriebenen Heimatlosen zu ermöglichen, jedoch erzielten diese Gesandtschaften keinen Erfolg. »Die Lage verschlimmert sich täglich«, schrieb General Friedrich Krefß von Kressenstein, der Chef der deutschen Kaukasusexpedition in Tiflis, in seinem im August nach Berlin geschickten Brief.

»Sollten alle verzweifelten Hilferufe der Regierung und der obersten Geistlichkeit Armeniens ungehört verhallen, so wird die Verantwortung für die Vernichtung dieses alten christlichen Volkes für immer auf Deutschland und Österreich lasten. Geschichte wird und muss das Zugeständnis versagen, dass die beiden großen Christenreiche Mitteleuropas nicht imstande waren, wenigstens hier, wo es sich um Sein oder Nichtsein eines ganzen Volkes handelt, ihrem asiatischen Verbündeten ihren Willen aufzuzwingen.«¹²

Die jungtürkische Militärführung plante noch im Juni die Besetzung Bakus, was zu einer Verschärfung oder deutsch-türkischen Kontroverse führte. Diese erreichte ihren Höhepunkt gegen Ende August, als Deutschland sich endlich dazu entschloss, wirksamer gegen die osmanische Expansionspolitik im Kaukasus vorzugehen. Da die Kaukasuskonferenz in Konstantinopel von der jungtürkischen Regierung weiterhin verzögert wurde, wurde beschlossen, Verhandlungen mit der Türkei in Berlin einzuleiten, um zwischen den Verbündeten über die strittigen Fragen Übereinstimmung zu erzielen. Am 27. August 1918 wurde zudem ein deutsch-russischer Ergänzungsvertrag zum Vertrag von Brest-Litowsk unterzeichnet, der einerseits Russland gestattete, in Baku die Gewinnung von Rohöl nach Kräften zu fördern und von den geförderten Mengen ein Viertel Deutschland zu überlassen, andererseits gab der Vertrag Russland die Vollmacht, die Türkei zur Einhaltung der Bestimmungen des Brestervertrags zu zwingen.¹³ Unter diesen Umständen musste die jungtürkische Regierung bei

11 Vgl. Mikaeljan (2004), 546-547.

12 Lepsius (1919), 431.

13 Siehe Deutsch Russischer Ergänzungsvertrag (1918).

den am 8. September 1918 in Berlin begonnenen Verhandlungen dem Druck Deutschlands nachgeben und verpflichtete sich zum Rückzug ihrer Streitkräfte aus dem Kaukasus.¹⁴

Russland ging noch weiter, indem es, sich auf den türkischen Verstoß gegen den 4. Artikel des ›Brester Vertrags‹ berufend, am 20. September 1918 alle Artikel des genannten Vertrags, die sich auf die Türkei bezogen, kündigte.¹⁵ Es erübrigt sich zu sagen, dass dieses russische Vorgehen mit dem Wissen Deutschlands geschah und tatsächlich auf einen weitgehenden Bruch in der deutsch-osmanischen Waffenbrüderschaft hindeutete. Dieser wurde nicht zuletzt durch die jungtürkische eigenmächtige Besetzung Bakus Mitte September veranlasst, gerade in den Tagen, als Deutschland und die anderen Verbündeten in Berlin mit dem Osmanischen Reich über den Rückzug der türkischen Streitkräfte aus dem Kaukasus verhandelten.

Mit der türkischen Besetzung Bakus begann die systematische Ermordung der armenischen Bevölkerung im Stadtgebiet sowie in Nuchi, Aresch und anderen Orten Aserbaidshans. Über diesen Massenmord, dem allein in Baku in drei Tagen über 30 000 Armenier zum Opfer fielen, liegen zahlreiche Berichte vor, zu denen der wertvolle Bericht des Chefs des Generalstabes der osmanischen Heeresgruppe Ost, des deutschen Oberstleutnants Ernst Paraquin, zählt.¹⁶ Alle Berichte stimmen darin überein, dass die Massaker, an denen sich neben »tatarischen« bzw. aserbaidshanischnen Banden das türkische Militär aktiv beteiligte, von dessen Führung noch vor der Einnahme Bakus geplant und vorbereitet worden waren.

Nach der Besetzung Bakus traf die jungtürkische Militärführung Vorbereitungen, um auch Arzach zu besetzen. General Kress schickte noch Anfang August alarmierende Berichte an die deutsche Regierung über diesen türkischen Plan, der nach seiner Schätzung bei Gelingen zur Ermordung und Vertreibung der dortigen armenischen Bevölkerung führen würde. »Türken wollen neuerdings von Aserbeidschan [sic!] aus in die rein armenische Provinz Karabach einrücken und diese entwaffnen«, hieß es in seinem Bericht vom 5. August.

»Neue Kämpfe der wehrhaften Bergbewohner gegen Mohammedaner sind unvermeidlich, wenn wir sie nicht daran hindern. Die türkische Politik gegen die Armenier zeichnet sich klar ab. Die Türken haben ihre Absicht, die Armenier auszurotten, noch keineswegs aufgegeben.«¹⁷

Obwohl es dem Osmanischen Reich angesichts seiner bevorstehenden Kriegskapitulation nicht gelang, diesen Plan 1918 durchzuführen, blieben die türkischen Streitkräfte unter Ihsan Nuri Pascha nach dem Waffenstillstand weiterhin illegal in Aserbaidshans, um bei Gelegenheit zum Einsatz zu kommen.

14 Vgl. Mikaeljan (2004), 586-588.

15 Vgl. Hayeri (1991), 622-624.

16 Vgl. Lepsius (1919), 441-447.

17 A.a.O., 424.

Zusammenfassend können wir festhalten, dass das Osmanische Reich bis zum Kriegsende darauf abzielte, den Völkermord an den Armeniern fortzusetzen. Der jungtürkische Verstoß gegen den Brester Vertrag und die Invasion in den Südkaukasus führten dabei zu einer zunehmenden deutsch-türkischen Kontroverse, die ihren Höhepunkt gegen Ende August 1918 erreichte. Dieser Kontroverse lag aber nicht die Bedrohung der christlichen Armenier zugrunde, die in der Regel von Deutschland hingenommen wurde, sondern vor allem die Rivalität beider Verbündeter zur wirtschaftlichen Ausbeutung des Kaukasus.

Literaturverzeichnis

- Barseġyan, L. A. (Hrsg.), Ćakatagrakan paymanagrer, Źoġovaĉown kazmec' H. G. Azatyanĕ, Jerewan 1998.
- Deutsch-Russischer Erganzungsvertrag zu dem Friedensvertrage zwischen Deutschland, sterreich-Ungarn, Bulgarien und der Turkei einerseits und Rußland anderseits, 1918, unter: https://de.wikisource.org/wiki/Deutsch-Russischer_Erganzungsvertrag_zu_dem_Friedensvertrage_zwischen_Deutschland,_sterreich-Ungarn,_Bulgarien_und_der_Turkei_einerseits_und_Rußland_anderseits (letzter Zugriff: 29.12.2022).
- Hayeri c'ėgaspanowt'yownĕ smanyan kaysrowt'yownowm, p'astat'ėt'eri ew nyowt'eri Źoġovaĉow. M. G. Nersisyanı xmbagrowt'yamb, Jerewan 1991.
- Hayruni, Aschot, Armenien in der deutschen Außenpolitik im Jahr 1918, Jerewan 2017.
- Hayruni, Aschot, Im Einsatz für das bedrohte Volk der Armenier. Johannes Lepsius und seine Mission, München/Paderborn 2020.
- Lepsius, Johannes (Hrsg.), Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Potsdam 1919.
- Mikaeljan, Wardges, Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern. Dokumente aus dem politischen Archiv des deutschen Auswartigen Amts, Jerewan 2004.
- Vrac'yan, Simon, Hayastani Hanrapetowt'yown, Jerewan 1993.

Autor

Prof. Dr. Aschot Hayruni

Staatliche Universitat Jerewan, Armenien, ashot.hayruni@ysu.am

Աշոտ Հայրունի

Թուրքական ներխուժումը Հարավային Աովկաս և Բաքվի հայ բնակչության կոտորածը 1918 թ. սեպտեմբերին գերմանա-թուրքական տարակարծության ետնախորքում

Մեծ եղեռնի ընթացքում շուրջ 300 000 հայեր՝ մեծ մասամբ Արևմտյան Հայաստանի արևելյան սահմանային շրջանների բնակիչներ, կարողացել էին փրկվել՝ տեղափոխվելով Արևելյան Հայաստան: 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանում ձևավորված ժամանակավոր կառավարությունը ռուսական բանակի կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանում ստեղծեց հատուկ զինվորական վարչություն, որը պետք է անմիջականորեն նրան ենթարկվեր: Սա հայ փախստականներին թույլատրեց վերադառնալ իրենց հայրենիքը: Մինչև 1917 թ. հոկտեմբեր շուրջ 140 000 հայ փախստականներ վերադարձան իրենց հայրենի բնակավայրերը:¹

Այդ գործընթացը դադարեց, երբ 1917 թ. հոկտեմբերին բոլշևիկները Պետերբուրգում իշխանությունը զավթեցին: Լենինի գլխավորած նոր կառավարությունը, որն Անտանտի կողմից չճանաչվեց և միաժամանակ բազմաթիվ ներքին հակառակորդների հետ պատերազմական դրության մեջ էր գտնվում, հարկադրված եղավ իր զորքերն Օսմանյան պետության գրավված տարածքներից դուրս բերել: Դա հնարավորություն տվեց թուրքական զորքերին արդեն 1918 թ. հունվարին խախտել դեկտեմբերի 5-ին կնքված զինադադարը և արշավել դեպի արևելք: Փոքր ինչ անց՝ 1918 թ. մարտի 3-ին, Գերմանիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարությանը հաջողվեց ռուսական կառավարությանը հարկադրել ստորագրել վերջինիս համար աննպաստ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Ըստ այդմ՝ Ռուսաստանը պարտավորվում էր իր բազմաթիվ եվրոպական տարածքներ զիջել Գերմանիային, իսկ Արևմտյան Հայաստանի՝ ռուսական կողմից գրավված տարածքները՝ Օսմանյան պետությանը: Փաստացիորեն վերջինիս էին տրվում նաև Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանները, որոնք 1878 թ-ից պատկանում էին

1 Hayruni, Im Einsatz für das bedrohte Volk der Armenier, XXVII:

Ռուսաստանին:² Թուրքական կառավարությունը Բրեստի պայմանագիրը համարեց նպաստավոր առիթ՝ ոչ միայն զիջված տարածքները, այլև ողջ հարավային Կովկասը զրավելու և այդպիսով իր պանթուրքական նպատակներն իրականացնելու համար: Թուրքական առաջխաղացումն ուղեկցվում էր անպաշտպան խաղաղ հայ բնակչության նոր կոտորածներով, մինչդեռ թվով նվազ և վատ զինված հայկական զորամասերը չէին կարողանում արդյունավետ դիմադրություն ցուցաբերել:

Գերմանական կառավարությունը լավագույնս իրազեկված էր այդ ամենի մասին: Նա ոչ միայն իր դիվանագետներից և զինվորական ներկայացուցիչներից, այլև շատ այլ կողմերից Արևելյան Հայաստանի և Հարավային Կովկասի այլ շրջանների հայ բնակչության պարբերական կոտորածների ու նրա հանդեպ իրագործված այլ ոճրագործությունների մասին ստանում էր ահազանգեր, որոնք ուղեկցվում էին Թուրքիայի՝ բնաջնջման քաղաքականությունը արգելելու և թուրքական զորքերին մինչև Բրեստի պայմանագրով զծված սահմանը վերադարձնելու կոչերով: «Հեռացող հազարավոր ռուսների գնդակահարել կամ կենդանի այրել են», - նշված էր 1918 թ. մարտի 22-ին Գերմանիայի արտգործնախարարության կողմից Բուխարեստ՝ պետքարտուղարին ուղարկված տեղեկագրում:

«Հայերն աննկարագրելի չարչարանքների են ենթարկվում: Երեխաներին լցնում են պարկերը և նետում ծովը: Ծեր տղամարդկանց և կանանց խաչում ու խեղում են, բոլոր երիտասարդ աղջիկներն ու երիտասարդ կանայք տրվել են թուրքերի ձեռքը»:³

Գերմանական կառավարությունը, սակայն, մտադիր չէր դադարեցնել իր օսմանյան դաշնակցի նախաճիրը հանդուրժելը: Նա այդպիսով շարունակում էր մնալ դեռ 1915 թ. օսմանյան պետության հայ բնակչության տեղահանման և սպանդի հանդեպ իր որդեգրած դիրքորոշմանը: Ինչպես այն ժամանակ, այնպես էլ այժմ նա բավարարվում էր երիտթուրքերին ուղղված զուսպ նախազուգումներով, և անգամ դա տեղի էր ունենում զլխավորապես Գերմանիայի մեղսակցության և պատասխանատվության մեղադրանքները կանխելու նպատակով:

Նաև այն ժամանակ, երբ թուրքական զորքերը Բրեստի պայմանագրի հետևանքով Օսմանյան պետությանը զիջված տարածքների սահմանները խախտեցին և շարունակեցին ներխուժել Արևելյան Հայաստան, Գերմանիան սկզբնական շրջանում առանձնապես մտահոգություն չցուցաբերեց: Պաշտոնապես ներկայացնելով այն տեսակետը, թե Թուրքիան պետք է Բրեստի պայմանագիրը համարի իր սահմանների կարգավորման հիմք, կայսրությունը, սակայն, որևէ ազդու քայլ չձեռնարկեց՝ Թուրքիային այդ պայմանագրի ոտնահարումից ետ պահելու համար, մինչդեռ հայկական կողմը ջանում էր թուրքական զորքերին Գերմանիայի միջամտությամբ

2 Բարսեղյան, Ճակատագրական պայմանագրեր, 66-67:

3 Deutschland und Armenien 1914-1918, 377:

կանգնեցնել և այդ կերպ կանխել ժողովրդի ամբողջական բնաջնջումը: Այդ նպատակով Հայոց ազգային խորհուրդը 1918 թ. ապրիլին մի պատվիրակություն ուղարկեց Բեռլին: Չնայած բազմաթիվ տեղեկագրերին և օգնության կոչերին, պատվիրակությունը հարկադրված էր մայիսի վերջին ձեռնունայն վերադառնալ: Նրան չհաջողվեց նույնիսկ հանդիպել կանցլերի հետ:⁴

Ինչպես պարզ է դառնում Կ. Պոլսում այն ժամանակվա գերմանական դեսպան Յոհանն Հայնրիխ ֆոն Բեռնշտորֆի տեղեկագրերից, Օսմանյան պետությունը մտադիր էր հարավային Կովկասում երկու հանրապետություններ ստեղծել՝ մի վրացական և մի, այսպես կոչված, «հարավկովկասյան» հանրապետություն, որի բնակչությունը պետք է բաղկանար հայերից և թրքալեզու մուսուլմաններից (ռուսերեն խոսույթում՝ «թաթարների»):⁵ Դա կհանգեցներ Կովկասում հայ ժողովրդի կատարյալ բնաջնջմանը, եթե 1918 թ. մայիսին, երբ օսմանյան զորքերն Արարատյան դաշտում արդեն էջմիածնի և Երևանի վրա էին հարձակվում, հայկական դիմադրությունը չհաջողվեր: Երբ օսմանյան հրամանատարությունը, ծանր պարտություն կրելով, հարկադրված եղավ 1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումի պայմանագրի ստորագրմամբ ճանաչել Հայաստանի հանրապետությունը մոտ 12.000 քառ.-կմ տարածքով, նա բնաջնջման մի նոր ռազմավարություն մշակեց. փոքրիկ Հայաստանի հանրապետությունը քաղաքական և տնտեսական մեկուսացման ու իր բերրի տարածքների՝ պայմանագրին հակառակ գրավման միջոցով պետք է մատնվեր սովահարության: Երիտթուրքական կառավարությունը կարողացավ դրանում որոշ հաջողությունների հասնել: Երբ նշված տարածքների բնակչությունը փախուստի մատնվեց, Հայաստանի հանրապետությունում լիովին ունեզուրկ և անօթևան մարդկանց թիվը հասավ շուրջ կես միլիոնի: Միայն վեց ամսում սովամահ եղան նրանցից շուրջ 180 000-ը, որոնցից շատերը նախկին օսմանահպատակ հայեր էին:⁶

Գերմանիայի կողմից Կովկասում թուրքական նվաճողական քաղաքականության հանդուրժումը փոփոխվեց միայն հունիսի սկզբին՝ Թուրքիայի կողմից երեք կովկասյան հանրապետությունների հետ Բաթումի խաղաղության պայմանագրերը կնքելուց հետո: Դա պայմանավորված էր, մի կողմից, Թուրքիայի կողմից Բրեստի պայմանագիրը խախտելու և դրա հետևանքների համար պատասխանատվություն կրելու՝ Գերմանիայի աճող մտահոգությամբ, որի առնչությամբ նա բազմաթիվ կողմերից նախազգուշացումներ էր ստանում, մյուս կողմից առկա էին տնտեսական նկատառումներ: Գերմանիային խանգարում էր այն, որ Օսմանյան պետությունը կամենում էր միայնակ կերպով իրականացնել Բաքվի գրավումը և Այսրկովկասի տնտեսական շահագործումը: «Կոստանդնուպոլսի նոր թուրքական իմպերիալիզմի նպատակը ամբողջ Կովկասի նվաճումն է», - գրում էր գեներալ Օտտո ֆոն Լոսովը՝ 1918 թ. մայիսի 22-ին արտգործնախարարությանն ուղարկված իր հեռագրում:

4 Հայրենի, Հայկական ինդիրը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ 1918 թվականին, 25:

5 Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern, 512:

6 Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, 199-200:

«Թալեաթի և կոմիտեի նպատակը հայերի լիակատար բնաջնջումն է: Առստանդնուպոլսում գտնվող՝ պատերազմի վաշխառուների նպատակը Թուրքիայի կողմից գրաված կովկասյան պետությունների հյութաքամումն է: Դեպի Պարսկաստան զորքերի փոխադրումները միայն պատրվակ են թուրքական բոլոր պահանջները հարկադրելու համար»:⁷

Գերմանական կառավարության նախազգուշացումներին այժմ հետևեցին ավելի խիստ տոնայնությամբ կոչեր: «Ձերդ Գերազանցությանը ես կրկին խնդրում եմ հարգել Բրեստի պայմանագրով հաստատված սահմանները, հակառակ դեպքում ես պետք է ինձ այլ որոշումների ազատություն վերապահեմ», - նշված էր գեներալ Էրիխ Լուդենդոֆի՝ գերմանական բանակի գլխավոր շտաբի պետի՝ 1918 թ. հունիսի 8-ին թուրքական ռազմական նախարար Էնվեր փաշային ուղարկված հեռագրում:

«[...] Ինչպես Ձերդ Գերազանցությանը հայտնի է, ես միշտ ջերմորեն պաշտպանել եմ Ձեր շահերն ու ցանկությունները: Ես պետք է Ձերդ Գերազանցությանը պարզ կերպով հայտնեմ, որ այսուհետև ոչ միայն չեմ կարող դա անել, այլև, որ Թուրքիայի՝ պայմանագրին հակասող գործելակերպը ինձ համար բացառում է Ձերդ Գերազանցության հետ ցանկացած համագործակցություն»:⁸

Վերոնշյալ խաղաղության պայմանագրերի ճանաչումը, որոնք Թուրքիան, իր դաշնակիցներից անջատ, կնքել էր կովկասցիների հետ, Գերմանիայի կողմից մերժվում էր արդեն իսկ այն հիմնավորումով, որ դրանք հակասում էին 1916 թ. սեպտեմբերի 28-ի գերմանա-թուրքական պայմանագրի երրորդ կետում ամրագրված անջատ հաշտության արգելքին:

«Մենք կարող ենք միայն այնպիսի պայմանագրերն ընդունելի համարել, որոնք չորս դաշնակիցների մասնակցությամբ են կնքվում», - նշված էր Գերմանիայի արտգործնախարարության կողմից 1918 թ. հունիսի 3-ին Բեռնշտորֆին ուղարկված հեռագրում:

«Ձերդ Գերազանցությանը ես խնդրում եմ Բ. Դոանը դա տեղեկացնել: [...] Բոլոր կողմերից [...] մեզ խնդրանքներ են ուղղվում հայերին օգնելու համար, և այն ամենի համար, ինչ պատահում է նրանց հետ, մեզ պատասխանատու են համարում: Մենք, որպես Բրեստի պայմանագրի համաստորագրող, որը թուրքերի առջև բացել է ճանապարհը դեպի Արդահան, Կարս և Բաթում, չենք կարող խուսափել այդ պատասխանատվությունից»:⁹

7 Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern, 501:

8 Deutschland und Armenien 1914-1918, 393-394:

9 Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern, 515:

Նշված գերմանա-թուրքական պայմանագրի խախտումը շտկելու համար երիտթուրքական կառավարությունը, որը չէր ուզում տեղի տալ գերմանական պահանջներին, պատրաստակամություն հայտնեց Կովկասին վերաբերող բոլոր վիճելի, այդ թվում՝ սահմանային հարցերը կարգավորել Կոստանդնուպոլսում բոլոր դաշնակիցների մասնակցությամբ գումարվելիք մի խորհրդաժողովում:¹⁰ Խորհրդաժողովը գումարելուց առաջ, սակայն, Օսմանյան պետությունը կամենում էր Գերմանիայի հետ նախնական համաձայնության գալ Հարավային Կովկասի պետությունների սահմանազատման հարցում և, բացի այդ, Օսմանյան պետության՝ Բաթումի պայմանագրերով նշված սահմանները գերմանական կառավարության օգնությամբ պարտադրել մյուս դաշնակիցներին և կովկասյան ժողովուրդներին: Երբ, սակայն, Բեռլինյան հետ թուրքական կառավարության ներկայացուցիչները՝ այդ կապակցությամբ ձեռնարկած նախնական բանակցության ժամանակ պարզվեց, որ Գերմանիան պնդում է հինք ընդունել Բրեստի հաշտությունը,¹¹ թուրքական կառավարությունը սկսեց համաձայնեցված խորհրդաժողովը շարունակական ձգձգումներով ձախողել: Սա կարողացավ դա հաջողությամբ անել մինչև սեպտեմբերի սկիզբը, մինչդեռ Հայաստանի հանրապետությունում հարյուր հազարավոր մարդիկ մատնվել էին սովամահության:

Չնայած 1918 թ. հունիսի սկզբին Հայոց ազգային խորհրդի կողմից մեկական պատվիրակություններ էին ուղարկվել Բեռլին և Կոստանդնուպոլիս՝ Գերմանիայի աջակցությամբ զեթ, Բաթումի պայմանագրին հակառակ, իրենց բնակավայրերից քշված մարդկանց վերադարձի հնարավորություն ստեղծելու համար, նրանք չկարողացան որևէ հաջողության հասնել:

«Իրությունն օրեցօր ավելի է վատթարանում», - գրում էր գեներալ Ֆրիդրիխ Կրես ֆոն Կրեսենշտայնը՝ Թիֆլիսում գերմանական ներկայացուցչության ղեկավարը՝ 1918 թ. օգոստոսին Բեռլին ուղարկված իր տեղեկագրում:

«[...] Եթե Հայաստանի կառավարության և ավագազույն հոգևորականության օգնության հուսահատ կանչերը դառնան ձայն բարբառո անապատի, ապա այդ հին քրիստոնյա ժողովրդի ոչնչացման պատասխանատվությունը հավերժ կծանրանա Գերմանիայի և Ավստրիայի վրա: Պատմությունը զիջում չի կատարելու և չպետք է կատարի այն հարցում, որ կենտրոնական Եվրոպայի երկու մեծ քրիստոնյա տերություններն ի վիճակի չեղան գոնե այս դեպքում, երբ հարցը վերաբերում է մի ամբողջ ժողովրդի լինել-չլինելուն, իրենց կամքը պարտադրել իրենց ասիացի դաշնակցին»:¹²

10 Հայրունի, Հայկական խնդիրը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ 1918 թվականին, 61:

11 Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern, 546-547:

12 Deutschland und Armenien 1914-1918, 431:

Թուրքական հրամանատարությունը դեռ հունիսին պլանավորում էր գրավել Բաքուն, ինչը թեժացրեց գերմանա-թուրքական անհամաձայնությունը: Դա իր զագաթնակետին հասավ օգոստոսի վերջին, երբ Գերմանիան վերջապես վճռեց ավելի ազդու հանդես գալ Կովկասում օսմանյան նվաճողական քաղաքականության դեմ: Քանի որ Կոստանդնուպոլսի կովկասյան խորհրդաժողովը երիտթուրքական կառավարության կողմից շարունակ ձգձգվում էր, վճռվեց Թուրքիայի հետ բանակցությունները տեղափոխել Բեռլին՝ դաշնակիցների միջև վիճելի հարցերը համաձայնեցնելու համար: Բացի այդ՝ 1918 թ. օգոստոսի 27-ին ստորագրվեց Բրեստի պայմանագիրն ամբողջացնող՝ մի գերմանա-ռուսական պայմանագիր, որը, մի կողմից, Ռուսաստանին թույլատրում էր Բաքվում առավելագույն չափով արդյունահանել նավթը և դրա մեկ քառորդը տրամադրել Գերմանիային, մյուս կողմից Ռուսաստանին լիազորում էր Թուրքիային հարկադրել՝ պահպանել Բրեստի պայմանագրի պայմանները:¹³ Այդ պայմաններում երիտթուրքական կառավարությունը ստիպված եղավ 1918 թ. սեպտեմբերի 8-ին Բեռլինում սկսված բանակցությունների ժամանակ տեղի տալ Գերմանիայի ճնշմանը և պարտավորվեց Կովկասից ետ քաշել իր զորքերը:¹⁴ Ռուսաստանն ավելի առաջ գնաց և, վկայակոչելով Թուրքիայի կողմից Բրեստի պայմանագրի 4-րդ կետի խախտումը, 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ին չեղյալ համարեց այդ պայմանագրի՝ Թուրքիային վերաբերող բոլոր կետերը:¹⁵ Ավելորդ է ասել, որ դա տեղի ունեցավ Գերմանիայի գիտությանը և փաստորեն խոր սեպ էր առաջացնում գերմանա-թուրքական զինակցության մեջ: Ոչ վերջին հաշվով դրա առիթը դարձավ սեպտեմբերի կեսին երիտթուրքական կառավարության կողմից Բաքվի ինքնազուլիս գրավումը՝ հենց այն օրերին, երբ Գերմանիան և մյուս դաշնակիցները Օսմանյան պետության հետ բանակցում էին Կովկասից թուրքական զորքերը ետ քաշելու մասին:

Բաքվի գրավմամբ սկսվեց ինչպես քաղաքի, այնպես էլ Նուխիի, Արեշի և Ադրբեջանի այլ վայրերի հայ բնակչության սիստեմատիկ կոտորածը: Այդ կոտորածների մասին, որոնց միայն Բաքվում երեք օրում զոհ դարձան շուրջ 30 000 հայեր, առկա են բազմաթիվ վկայություններ, այդ թվում՝ օսմանյան բանակի արևելյան խմբավորման զլխավոր շտաբի պետ, գերմանական ավագ լեյտենանտ Էռնստ Պարաքվինի արժեքավոր զեկուցագիրը:¹⁶ Բոլոր տեղեկությունները վկայում են, որ կոտորածները, որոնց թաթարական, ասել է, թե ադրբեջանական հրոսակների կողքին ակտիվ մասնակցում էր նաև թուրքական զինվորականությունը, վերջինիս ղեկավարության կողմից ծրագրվել և նախապատրաստվել էր դեռ Բաքվի գրավումից առաջ:

13 Stü https://de.wikisource.org/wiki/Deutsch-Russischer_Ergänzungsvertrag_zu_dem_Friedensvertrage_zwischen_Deutschland,_Österreich-Ungarn,_Bulgarien_und_der_Türkei_einerseits_und_Rußland_anderseits (հարցվել է 29.12.2022):

14 Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern, 586-588:

15 Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, 622-624:

16 Deutschland und Armenien 1914-1918, 441-447:

Բաքվի գրավումից հետո երիտթուրքական ռազմական ղեկավարությունը պլանավորում և նախապատրաստվում էր նաև Արցախը գրավել: Գեներալ Կրեալը դեռ օգոստոսի սկզբին ահազանգեր էր ուղարկում գերմանական կառավարությանը թուրքական այդ ծրագրի մասին, որը, նրա գնահատմամբ, հաջողության դեպքում կհանգեցներ այնտեղի հայ բնակչության սպանդին և տեղահանմանը: «Թուրքերն ուզում են Ադրբեջանից ներխուժել զուտ հայկական՝ Ղարաբաղի շրջանը և այն զինաթափել», - գրում էր նա օգոստոսի 5-ին արտգործնախարարությանն ուղարկած իր զեկուցագրում:

«Եթե մենք նրանց դա չարգելենք, ապա մահմեդականների դեմ ինքնապաշտպանվող լեռնաբնակների նոր կոիվներն անխուսափելի կդառնան: [...] Հայերի հանդեպ թուրքական քաղաքականությունը պարզորոշ է: Թուրքերը դեռ ամենևին չեն հրաժարվել հայերին բնաջնջելու իրենց դիտավորությունից»:¹⁷

Չնայած Օսմանյան պետությունը, աշխարհամարտի վերահաս ավարտի պայմաններում չկարողացավ այդ ծրագիրն իրականացնել, սակայն թուրքական զինված ուժերը Իհսան Նուրի փաշայի գլխավորությամբ զինադադարից հետո շարունակեցին անլեզալ կերպով մնալ Ադրբեջանում՝ առիթի դեպքում գործելու:

Ամփոփելով կարող ենք արձանագրել, որ Օսմանյան պետությունը մինչև աշխարհամարտի ավարտը ջանում էր շարունակել հայերի ցեղասպանությունը: Երիտթուրքերի կողմից Բրեստի պայմանագրի խախտումը և ներխուժումը Հարավային Կովկաս հանգեցրեց հարաձուռն գերմանա-թուրքական հակասությունների, որոնք իրենց գագաթնակետին հասան 1918 թ. օգոստոսի վերջերին: Այդ հակասությունների հիմքում ընկած էր, սակայն, ոչ թե քրիստոնյա հայերի վտանգումը, այլ ամենից առաջ երկու դաշնակիցների մրցակցությունը՝ Կովկասի տնտեսական շահագործման հարցում:

Գրականություն

Բարսեղյան, Լ. Ա. (իմբ.), Ճակատագրական պայմանագրեր, ժողովածուն կազմեց Հ. Գ. Ազատյանը, Երևան 1998:

Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու՝ Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան 1991:

Հայրունի, Աշոտ, Հայկական խնդիրը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ 1918 թվականին, Երևան 2013:

Hayruni, Aschot, Im Einsatz für das bedrohte Volk der Armenier. Johannes Lepsius und seine Mission, München/Paderborn 2020:

17 Նույն տեղում, 424:

Lepsius, Johannes (ed.), Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Potsdam 1919:

politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts, Jerewan 2004:

Mikaeljan, Wardges, Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern. Dokumente aus dem

Վրացյան, Սիմոն, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան 1993:

Հեղինակ

Աշոտ Հայրունի, պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.

Երևանի պետական համալսարան, Երևան, Հայաստան, ashot.hayruni@ysu.am

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license ([CC BY-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Anahit S. Asatryan

Die unerforschten Seiten der Tätigkeit des Bischofs Karapet Ter-Mkrtchyan¹

Abstract

Bishop Karapet Ter-Mkrtchian is one of the greatest theologians of the Armenian Apostolic Church of the late 19th and early 20th century. However, his pragmatic and especially pastoral work remains one of the unexplored chapters, especially at the end of his varied and productive activity. This paper, therefore, presents the mentioned activity of Ter-Mkrtchian as Primate in the Diocese of the Armenian Church of Shamakhi, which unfortunately lasted only 1.5 years, since it was abruptly terminated by his unexpected death. Accordingly, a special attention was paid to those activities in his late period of life, such as the transfer of the diocese from Saghian to Baku. The history of Shamakhi diocese, which ceased to exist due to the forced emigration of about 300,000 Armenians by the Azerbaijan SSR in 1988-1990, is also presented here. At the same time, the unknown fate of the Armenian heritage of this suffered diocese is partially presented, which can still be witnessed by us until now. Unfortunately, in the current destructive conditions of the Azerbaijani policy, the elimination of the Armenian cultural heritage continues till now.

Bischof Karapet Ter-Mkrtchian war einer der aufgeklärten Geistlichen der Armenisch-Apostolischen Kirche, der sich durch seine vielfältigen Aktivitäten auszeichnete. Er erweiterte neben seinen geistlichen und wissenschaftlichen Aktivitäten effektive Verwaltungstätigkeiten, unter anderem als Vikar in der Erzdiözese von Jerewan,² Vikar von Alexandropol (heute Gyumri)³ und Zustandsstellvertreter von Sevan,⁴ sowie als der Primas der Diözese von Atrpatakan (1907-1912) und schließlich Primas der Diözese von Shamakhi (1914-1915). Die beiden Diözesen zeichneten sich in diesen Zeiträumen durch eine Reihe von Problemen

1 Die Übersetzungen der armenischen Orts- und Eigennamen sind gemäß den aktuellen phonetischen Wiedergaben gehalten, wo die Umschreibung bereits international festgelegt ist. Bei den Literatur- und Quellenangaben hingegen ist das Hübschmann-Meillet-System H-M 1913 angewendet (Anmerkung des Übersetzers).

2 Vaweragr Hay Ekelec'ü patmut'ean, Karapet episkopos Tər-Mkrtč'ean, 74-74.

3 K'aluack' i kondakac veh. hayrapeti, t'. 1471.

4 Vaweragr Hay Ekelec'ü patmut'ean, Xrimyan Hayrikə ev c'arakan binapetut'iwno, 216.

aus, die dringend gelöst werden mussten. Die Herausforderungen waren unter anderem die Bewahrung der armenischen Identität, sowie die Erhaltung der christlichen Werte bei der armenischen Bevölkerung, die nun räumlich unverhältnismäßig unter der bedrückenden Mehrheit von Muslimen in diesen weiten Gebieten verteilt war und überleben wollte.

In seinen letzten Lebensjahren war Bischof Karapet der Primas der Diözese der armenischen Kirche in Shamakhi. Diese war früher auch als Diözese von Shirvan bekannt, die seit den 1920er Jahren auch Diözese von Baku und Turkmenistan oder die »Diözese der Armenisch-Apostolischen Kirche von Aserbajdschan«⁵ genannt wurde. Die Diözese Shamakhi ist ursprünglich in den von Armeniern bewohnten Regionen des historischen Königreichs Aghvank (Ałwank՝) entstanden. Das genaue Gründungsdatum ist jedoch nicht bekannt.⁶ Es ist eine unbestrittene Tatsache, dass die Armenier sich im Gebiet von Aghvank seit jeher niedergelassen haben. Außerdem wird aus verschiedenen historischen Quellen deutlich, dass Aghvank immer im kulturellen und politischen Einflussbereich Armeniens lag.⁷ Nach der lokalen Tradition wird der Enkel des hl. Gregors des Erleuchters namens Grigoris als Gründer der christlichen Kirche und damit auch als erster Katholikos von Aghvank eingesetzt.⁸ Dieser »[...] erkannte die ekklesiastische Oberstellung der Armenisch-Apostolischen Kirche und gehorchte ihr ›im Geistlichen«.⁹ Da Aghvank an die anderen Provinzen von Großarmenien, wie beispielsweise Paitakaran, Utik und Arzach grenzte, sammelte, sich hier allzumal eine große Zahl von Armeniern im Laufe der Jahrhunderte. Als Folge der Freizügigkeit der Bevölkerung bildeten die Armenier dort ursprünglich die absolute Mehrheit. Ab dem 11. Jh. wurde das historische Gebiet von Aghvank mit der Hauptstadt Shamakhi mehr als Shirvan bekannt.¹⁰

Am 11. März 1836 wurden laut dem Kirchengesetz ›Polozhenie« – bezüglich der Armenischen Kirche innerhalb des Russischen Zarenreiches – zwei Diözesen, und zwar von Arzach und Shamakhi innerhalb der ehemaligen Gebiete des Katholikats von Aghvank eingerichtet.¹¹ Beide standen selbstverständlich unter dem Katholikats von Edschmiazin. Obwohl das geistliche Zentrum der Diözese Shamakhi sich seit 1660 in der Ortschaft Saghian in derselben Shamakhi-Provinz bzw. im Kloster des hl. Stepanos Nakhavka (Protomartyr) befand,¹² wurde der Sitz des Primas im Jahre 1838 in die Hl. Astvatsatsin (Gottesmutter)- Kirche der Stadt Shamakhi umgesetzt.¹³ Im Jahre 1918 nach dem Massaker an den Armeniern in den

5 K'ristonya Hayastan hanragitaran, 818.

6 Smbateanc', Nkaragir Surb Step'annosi vanac' Salyani, 27-29; K'ristonya Hayastan hanragitaran, 817; Šalilyan, Šamaxi: Salyanə ev Salyanc'inerə, 3.

7 Örmanean, Azgapatum, 107; ›Šamaxu aletə žolovacu, 7.

8 Örmanean, Azgapatum, 102, 107-108, 146-149, 257, 342-343; K'ristonya Hayastan hanragitaran, 41; Movsesi Kalankatuc'woy Patmut'iwñ Alwanic Ašxarhi, 390-396.

9 K'ristonya Hayastan hanragitaran, 41.

10 Dies., 818; ›Šamaxu aletə žolovacu, 3.

11 K'ristonya Hayastan hanragitaran, 818; Eric'ean Amenayn Hayoc' Kat'olikosut'iwñə, 458-477.

12 J'alalyanc', Čanaparhordut'yun i Mecn Hayastan, 569; Smbateanc', Nkaragir Surb Step'annosi vanac' Salyani, 27; Karapetyan, Bun Alvank'i hayeren vimagrərə, 61.

13 Smbateanc', Nkaragir Surb Step'annosi vanac' Salyani, 36; K'ristonya Hayastan hanragitaran, 818.

Provinzen Gokcha (heute Gegharkunik) und Shamakhi durch die türkisch-tatarischen Horden, zog die Diözese mit der zum Großteil am Leben gebliebenen armenischen Bevölkerung nach Baku um, zum neuen Sitz bei der hl. Gregor-Erleuchter-Kirche,¹⁴ die sowohl im September 1918 nach dem Einmarsch der türkischen Armee ausgeraubt, als auch im Dezember 1989 von aserbajdschanischen Plünderern in Brand gesetzt wurde.¹⁵

Im 18.-19. Jahrhundert erfuhr die Bevölkerung der armenischen Siedlungen der Region Shamakhi und Baku einen deutlichen Wandel.¹⁶ Unter der Jurisdiktion der Diözese Shamakhi gab es insgesamt 47 armenische Dörfer und 4 Städte mit zahlreichen armenischen Bewohnern. Trotzdem galt sie damals als eine der kleinsten Diözesen der armenischen Kirche. Im Gegensatz zu anderen armenischen Gebieten im zaristischen Russland standen die Kirche und die Gläubigen hier vor einem schwierigen Dilemma, und zwar dem der Bewahrung der eigenen Sprache. Wie einige Zeitgenossen bemerkten, ließ der Gebrauch der armenischen Sprache in den Gemeinden aufgrund des raschen Wachstums der muslimischen Bevölkerung in vielen Siedlungen nach. In diesem Zeitraum gab es bereits solche Ortschaften, in denen die ethnisch-armenische Bevölkerung nicht mehr Armenisch sprach. Diese Dörfer hatten auch keine Gemeindeschulen mehr. Überhaupt war Shamakhi die einzige Diözese innerhalb der armenischen Kirche, in der die Diözesanschule nur für einen kurzen Zeitraum zwischen 1855-1886 in Betrieb war.¹⁷ Sie konnte nicht wiedereröffnet werden, selbst nicht nach den intensiven Einsätzen dafür von Erzbischof Anania Hamazaspian¹⁸ sowie Bischof Karapet Ter-Mkrtchian.¹⁹ Daher musste die armenische Kirche hier auch zu Beginn der neuzeitlichen Periode der Weltgeschichte diese wichtigsten, aber gleichzeitig schwierigsten Aufgaben tragen, d.h. die Aufbewahrung und Weitergabe der armenischen Identität, armenischer Sprache und der geistlichen Werte der armenisch-apostolischen Kirche im Umfeld einer zügig wachsenden muslimischen Mehrheit.

Wie bereits erwähnt wurde Bischof Karapet Ter-Mkrtchian mit der patriarchalen Enzyklika vom 14. Mai 1914 des Katholikos aller Armenier, Gevorg V. Surenians (1911-1930) zum Primas der Diözese Shamakhi ernannt.²⁰ Aufgrund des unvollständigen Archivmate-

14 Hay Sp'urk' hanragitaran, 23.

15 K'ristonya Hayastan hanragitaran, 818. Diese historische Kirche, die in den 1860er Jahren erbaut wurde, ist das einzig erhaltene armenische Gotteshaus von Baku. 1945 nach der Wiedereröffnung war es die einzige funktionierende armenische Kirche im sowjetischen Aserbaidschan. Nach den Pogromen und Massakern der armenischen Bevölkerung im Januar 1990 wurde sie bis Anfang der 2000-er Jahre zweckentfremdet unter anderem als ein Café und eine Billardhalle benutzt. Dazu siehe u.a. De Waal, Black Garden, 103 und Thomson, In the Shadow of Aliyev, 60. 2002 wurde diese einst armenische Diözesankathedrale in eine Präsidentschaftsbibliothek für Wissenschaftler*innen mit einer besonderen staatlichen Genehmigung umgewandelt. Der Zutritt für einfache Passanten bleibt jedoch bis heute verboten.

16 Smbateanc, Nkaragir Surb Step'annosi vanac' Salyani, 133-134; ›Šamaxu aletə žolovacu, 13-14; Karapetyan, Bun Alvank'i hayeren vimagrero, 53-55; Step'anyan, Bak'u k'alak'i hayut'yan patmut'yuno, 81-91; K'alant'ar, Pandxtut'iwno mezanum, 1543; Dawt'ean, Namak Baguic', 3.

17 Nationalarchiv Armenien, Fonds 56, Liste 16, Werk 520, Nr. 4.

18 Dass., Nr. 4-15.

19 Vaweragr Hay Ekelec'u patmut'ean, Karapet episkopos Tər-Mkrtčean, 11.

20 Nationalarchiv Armenien, Fonds 56, Liste 11, Werk 108, Nr. 1, Nr. 3.

rials ist es unmöglich, seine administrativen, geistlichen, sozialen und wissenschaftlichen Aktivitäten in der Diözese Shamakhi vollkommen aufzudecken. Die Archivadokumente des Konsistoriums²¹ dieser Diözese stehen leider nicht mehr für die Forschung zur Verfügung. Und überhaupt liegen bezüglich des Verbleibs dieser Archivalien keine Informationen vor. In den 1980-er Jahren wurden nur sehr wenige Dokumente zur Armenischen-SSR gebracht, die sich auf den Dokumentenumlauf des Konsistoriums-Archivs aus Baku zu Beginn des 20. Jh. beziehen.²² Diese wenigen Informationen lassen uns jedoch feststellen, dass der in Deutschland ausgebildete Wissenschaftler, große Theologe und Diözesanprimas unter anderem Aufgaben der Regulierung der Schularbeit und der Erhöhung des Bildungsniveaus der Muttersprache in der armenischen Bevölkerung eine Priorität einräumte. Während der kurzen Zeit seiner Leitung besuchte Primas Ter-Mkrtchian fast alle von Armeniern bewohnten Siedlungen der Diözese.²³ Er recherchierte die verfügbaren Möglichkeiten und versuchte, individuelle Pläne für die Organisation und Entwicklung der Bildung in jeder Siedlung zu erstellen.²⁴ Eine der ersten Aufgaben von Bischof Karapet war es auch, gebildete Geistliche für die Diözese Shamakhi zu bekommen, wie wir aus seinem Bericht sehen können, der am 12. Juli 1914 an Katholikos Gevorg V. geschrieben wurde. Hier stellte Ter-Mkrtchian die Frage der Entsendung neuer Seminaristen aus der Diözese Shamakhi in die geistliche Akademie von Edschmiazin. Bei ihm standen gleichzeitig der Religionsunterricht und die Lehre der Armenischen Sprache in den Wirtschaftsschulen der Diözese im Mittelpunkt. Deswegen äußerte er die Hoffnung, dass gemeinsam mit dem Hl. Stuhl von Edschmiazin eine Gruppe von Experten gebildet wird, die ein spezielles Programm für den Religionsunterricht entwickeln sollte.²⁵

Die Primasse dieser Diözese aus verschiedenen Perioden versuchten immer wieder, der Bildungsarbeit Vorschub zu leisten. Aufgrund der ständigen Migration der Bevölkerung und fehlender Mittel wurden jedoch viele Schulen in den armenisch besiedelten Dörfern geschlossen, weil sie gar keine staatliche Unterstützung hatten. Die armenische Kirche blieb dadurch die einzige treibende Kraft, die dank der Vereinigung der armenischen Minderheit und finanzieller Unterstützung eigener Mäzene die Schulen wieder zu eröffnen und zur Stärkung der traditionellen Werte beizutragen versuchte. K. Ter-Mkrtchyan unternahm ebenfalls mehrere aktive Schritte für die Wiedereröffnung der Diözesanschule. Allerdings sollte betont werden, dass seine Ansichten sich von denen seiner Vorgänger sowie vieler Zeitgenossen unterschieden. Er schlug z.B. als erster vor, die Diözesanschule in Baku aufgrund folgender Argumente zu eröffnen:

21 Das Konsistorium war eine Körperschaft mit Verwaltungs- und Justizfunktionen der eingetragenen Diözesen im zaristischen Russland.

22 Nationalarchiv Armenien, Fonds 459, Liste 1, Liste 2.

23 *Mašoc'i anvan Matenadaran, Garegin Hovsep'yanı arxiv*, Ordner Nr. 95, Akt. 425; siehe auch dass., Akt. 490.

24 Nationalarchiv Armenien, Fonds 57, Liste 2, Werk 1039, Nr. 53.

25 Dass., Werk 1026, Nr. 7.

- Mit dem verheerenden Erdbeben von 1902 erlitt die Stadt Shamakhi enorme Schäden. Die Gebäude der Diözese sowie des Priesterseminars wurden zerstört. Die Zahl der armenischen Bevölkerung ging stark herunter. Stattdessen nahm die Anzahl der Armenier im industriellen Baku zu.
- Die für die Eröffnung und weitere Entwicklung der Schule in Shamakhi erforderlichen materiellen Ressourcen sollten aus den Kreisen der finanziell vermögenden Armenier von Baku gesammelt werden. Daher wäre es viel leichter und sinnvoller diese Mittel für die eigene Schule in Baku zu rekrutieren.
- Und schließlich, wie Bischof Karapet selbst bemerkt:

»[Obwohl] Baku 86.000 armenische Einwohner hat, gibt es hier keine armenische Sekundarschule, die die armenische Sprache pflegt, sowie die armenische Katechese, Geschichte und Literatur zu studieren ermöglicht. [...] Die armenische Sprache stirbt in diesem großen Zentrum.«²⁶

Zusammen mit den oben genannten Argumenten sprach Ter-Mkrtchian auch die Frage an, ob die Administration der Diözese ebenfalls nach Baku verlegt werden sollte.²⁷ Um die lauten Gegenstimmen bezüglich der Wiedereröffnung der Diözesanschule zu beschwichtigen, wurde auf Anregung des Primas²⁸ und mit Zustimmung von Katholikos Gevorg V.²⁹ eine Diözesanversammlung vom 7-10. Juni 1915 in Shamakhi einberufen. Diese entschied, die geplante Schule tatsächlich in Baku zu eröffnen.³⁰ Trotzdem haben wir keine Information über die Zustimmung oder Ablehnung dieser kollektiven Entscheidung durch das Katholikat von Edschmiazin. Wir können nur festhalten, dass am Ende in der Diözese Shamaku keine Diözesanschule wiederöffnet wurde.

Zwischen September und November 1914 nahm Bischof Karapet persönlich an mehreren Religions- und Armenischunterricht teil, die in den staatlichen Schulen angeboten wurden. Dabei recherchierte er das allgemeine Lehrniveau der genannten Fächer. Nach mehreren Diskussionen mit den Vertretern aus verschiedenen Schichten kam Ter-Mkrtchian in seiner an den Katholikos gerichteten Petition zu der Schlussfolgerung, dass »[...] das Haupthindernis für einen erfolgreichen Religions- und Armenischunterricht in den staatlichen Schulen darin besteht, dass diese keine Pflichtfächer sind«.³¹ Er bemerkte auch, dass

26 Vaweragr Hay Ekelec' u patmut' ean, Karapet episkopos Tər-Mkrtč' ean, 74-74; Nationalarchiv Armenien, Fonds 57, Liste 2, Werk 1020, Nr. 18-21.

27 Unserer Meinung nach brachte K. Ter-Mkrtchian diese Frage mit der rechtlichen Begründung deswegen zur Sprache, weil laut »Polozhenie« die Diözesanschule in derjenigen Stadt eröffnet werden sollte, in der sich die Diözesanadministration befand.

28 Nationalarchiv Armenien, Fonds 57, Liste 2, Werk 1056, Nr. 5-7; Vaweragr Hay Ekelec' u patmut' ean, Karapet episkopos Tər-Mkrtč' ean, 386-387.

29 Nationalarchiv Armenien, Fonds 57, Liste 2, Werk 1056, Nr. 1-2.

30 Dass., Nr. 46-59.

31 Dass., Werk 1026, Nr. 13.

viele Eltern ihre Kinder von der Teilnahme an den armenischen Sprach- und Religionsstunden befreiten, weil diese nicht im obligatorischen Lehrplan aufgeführt waren. Das führte wiederum zu einer verheerenden Situation – so Bischof Karapet –, dass die armenischen Abiturienten besonders in den Städten ihre Muttersprache nicht mehr beherrschten. Außerdem stellte Ter-Mkrtchian fest, dass die Leitungen in vielen staatlichen Schulen die oben genannten Fächer illegal von der Fächerliste strichen.³² Deshalb bat er den Katholikos, sich an die zaristischen Oberbehörden für die Aufnahme der armenischen Sprach- und Religionsunterrichte in die Pflichtfächerliste zu wenden.

Sein nächster bekannter Schritt zur Verbesserung der Qualität der Bildung war eine Mitte Mai 1915 in Baku einberufene Vollversammlung³³ aller armenischen Lehrerinnen und Lehrern aus der Diözese. Über die getroffenen Entscheidungen sowie späteren Ergebnisse liegen jedoch keine Informationen vor.

Ter-Mkrtchian unternahm auch praktische Schritte, um die Kirchen und Klöster zu renovieren. Aus seinen persönlichen Briefen erfahren wir, dass Recherchen zur Wiederherstellung des Klosters Masants im Dorf Meysari mit einem Spezialisten aus Baku durchgeführt wurden.³⁴ Im Dorf Saghian wurde das angrenzende Gebiet des Klosters des hl. Stepanos Nakhavka in einen ordentlichen Zustand gebracht und mit einem Obstgarten bereichert.³⁵

Ter-Mkrtchian beteiligte sich als würdiger Sohn seines Volkes und als ein großer Patriot an der Bereitstellung und Organisation von Hilfe für die Flüchtlinge, die aufgrund des Großen Völkermordes nach Ostarmenien umgesiedelt waren. Er koordinierte die Spenden und ihre Übergabe sowohl an die Geflüchteten innerhalb seiner Diözese als auch an diejenigen, die in Edschmiazin ankamen.³⁶ So versammelte er eine Gruppe von 25-30 Fachleuten aus bekannten Ärzten, Krankenschwestern und Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens in Baku und bat den Katholikos um Erlaubnis, mit ihnen nach Edschmiazin wegen der Unter

32 Dass., Werk 1026, Nr. 13-14; Vaweragr Hay Ekelec'ü patmut'ean, Karapet episkopos Tər-Mkrtč'ean, 378-379.

33 Nationalarchiv Armenien, Fonds 57, Liste 2, Werk 1054, Nr. 15.

34 Maštoc'i anvan Matenadaran, Garegin Hovsep'yanı arxiv, Ordner Nr. 95, Akt. 425. Dieses mittelalterliche Kloster, auch Meisaru genannt, war eines der berühmten armenischen Handschriftenzentren. Leider sind jetzt nur wenige der hier entstandenen Manuskripte erhalten. Z.B. eines davon, das in Jerewan zu besichtigen ist, ist die vom Schreiber Vlas im 17. Jahrhundert kopierte philosophische Sammlung mit eigenem Kolophon. Siehe Žolovac, Žiž d., Matenadaran, »Cuc'ak Jeragrac', Handschrift. Nr. 5997, S. 229. Obwohl die Aserbaidschaner heute den Namen der Ortschaft als Meisari bzw. Meysari beibehalten, entfernten sie zunächst alle armenischen Inschriften und zerstörten dann den gesamten Klosterkomplex vollständig. Dazu mehr siehe Karapetyan, Bun Alvank'i hayeren vimagrers, 49.

35 Maštoc'i anvan Matenadaran, Garegin Hovsep'yanı arxiv, Ordner Nr. 95, Akt. 494; Nationalarchiv Armenien, Fonds 57, Liste 2, Werk 1056, Nr. 46-59; Vaweragr Hay Ekelec'ü patmut'ean, Karapet episkopos Tər-Mkrtč'ean, 411. Dieses bedeutendste Kloster, das 1660 gründlich rekonstruiert wurde, war das Episkopat der Diözese Shamakhi. Trotz aserbaidschanisch-kommunistischen Unterdrückungen lebten in dieser Ortschaft bis 1970 ausschließlich Armenier. Derzeit ist die Hauptkirche des Klosters in einem verlassenen und halb zerstörten Zustand. Dazu siehe u.a. das 2021 veröffentlichte Video *Saqiyan monastery (Shamakhi, Azerbaijan) - Saqiyan monastırı (Şamaxı rayonu)*, unter: <https://www.youtube.com/watch?v=Du8gCcSIsFM> (letzter Zugriff: 8.7.2023)

36 Vaweragr Hay Ekelec'ü patmut'ean, Karapet episkopos Tər-Mkrtč'ean, 379-382. Fonds 57, Liste 2, Werk 1053, Nr. 3-4.

stützung zu reisen. Allerdings erhielt er keine Erlaubnis vom Kirchenoberhaupt. Deswegen wurde diese Initiative nicht umgesetzt.³⁷

Bischof Karapet starb am 19. November 1915 in Baku. Er wurde im Hof der oben erwähnten Hl. Gregor-Erleuchter-Kirche beerdigt. Im Jahre 1936, während der Periode der Repressionen und Schließungen von armenischen Kirchen auf dem Territorium der UdSSR, wurden einige Gespräche bezüglich der Überführung seiner sterblichen Überreste nach Edschmiazin geführt. Diese Initiative wurde jedoch aus finanziellen Gründen verschoben.³⁸ Die letzten Informationen über das Grab von Ter-Mkrtchian finden sich in einem Brief von Peprone Avagian, einer armenischen Bewohnerin von Baku, geschrieben an den Katholikos aller Armenier Gevorg VI. Chorekchian (1945-1954). Dort teilt sie mit, dass das Grab von Bischof Karapet »[...] völlig vernachlässigt und unbedeutend in der Karapet Straße von Bagu [sic] gelassen wurde«.³⁹

Als Ergebnis der antiarmenischen Politik Aserbaidshans wurden in den Jahren 1988-1990 viele Armenier sowohl auf dem Territorium der Aserbaidshanischen-SSR als auch in der autonomen Oblast Berg-Karabach und in der Region Shahumian massakriert. Rund 300.000 Armenier gingen in die Zwangsemigration. Die Diözese Shamakhi hörte dadurch zu existieren auf, und das gesamte kulturelle Erbe der armenischen Kirche bzw. des armenischen Volkes mit den gesamten Archivadokumenten blieben ungeschützt und wurden leider Opfer eines kulturellen Völkermords. Laut der noch existierenden Materialien gab es im Jahr 1916 insgesamt 39 funktionierende Kirchen in der Diözese von Schamakhi.⁴⁰ Bis heute wurde aber die überwiegende Mehrheit dieser Kirchen vollständig zerstört⁴¹ und das Schicksal des übrigen armenische Kulturerbe von dieser Region bleibt unbekannt.

Literaturverzeichnis

- Dawt'ean, N., Namak Baguic' [Brief aus Baku], in: ›Mšak' t'ert' [›Mšak' Zeitung], T'iflis 1897, aprili 26, № 48, 3.
- De Waal, Thomas, Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War, New York – London 2003.
- Eric'ean, D. Alëk'sandr, Amenayn Hayoc' Kat'olikosut' iwno ev Kovkasi Hayk' XIX-rord darom, Mas B, T. Yovhannēs VIII Karbecwoy ev ›Pōložēniē (1831-1842 t') [Der Katholikosat Aller Armenier und Kaukasischer Hayq im XIX Jh., Teil II, S. H. Hovhannes VIII. Karbetsi und ›Polozhenie (1831–1842)], T'ifliz 1895.
- Hay Sp'urk' hanragitaran [Enzyklopädie der armenischen Diaspora], Erevan 1997.
- J'alalyanc' ark'. Sargis, Čanaparhordut'yun i Mecn Hayastan, Mas A, B [Die Reise nach Großarmenien, Teile I und II], Erevan 2016.

37 Vaweragr Hay Ekelec'u patmut'ean, Karapet episkopos Tər-Mkrtč'ean, 11.

38 Nationalarchiv Armenien, Fonds 409, Liste 1, Werk 1000, Nr. 2-3; Vaweragr Hay Ekelec'u patmut'ean, Karapet episkopos Tər-Mkrtč'ean, 455-456.

39 Nationalarchiv Armenien, Fonds 409, Liste 1, Werk 2694, Nr. 2; Vaweragr Hay Ekelec'u patmut'ean, Karapet episkopos Tər-Mkrtč'ean, 457.

40 Hay Sp'urk' hanragitaran, 23.

41 Karapetyan Samvel, Adrbejanə k'alak'akrt'ut'yunic' durs.

- K'alant'ar, Anušawan, Pandxtut'iwñə mezanum [Die Migration unter uns], in: ›Mšak' t'ert' [›Mšak' Zeitung], T'iflis 1980, № 11, 1543.
- K'aluack' i kondakac Vehapar Hayrapeti. Hayrapetakan tñorēnut'iwñk', t'. 1471 [Auszüge aus den patriarchalen Enzykliken: Patriarchale Anordnungen, Nr. 1471], in: ›Ararat' amsagir, LT' Tari, T'iw ŽB/dektember [›Ararat' Zeitschrift, Jahrgang 39, Nr. 12/Dezember], Sb. Ėjmiacin 1906, S. 792, unter: <https://arar.sci.am/dlibra/publication/86199/edition/77964/content> (letzter Zugriff: 7.9.2023).
- Karapetyan, Samvel, Ađrbejanə k'alak'akrt'ut'yunic' durs [Aserbaidschan außerhalb der Zivilisation], Erevan 2017.
- Karapetyan, Samvel, Bun Alvank'i hayeren vimagrərə, Girk' I [Die armenischen Inschriften von Aghvank, Buch I], Erevan 1997.
- K'ristonya Hayastan hanragitaran [Enzyklopädie des Christlichen Armeniens], Erevan 2002.
- Maštoc'i anvan Matenadaran, Garegin Hovsep'yani arxiv, [Garegin Hovsepian Archiv in Mesrop Maschtoz Matenadaran], Ordner Nr. 95, Aktenzeichen 425, 490, 494.
- Movsesi Kalankatuac'woy Patmut'iwñ Ałwanic Ašxarhi [Movses Kaghankatvezi, Geschichte des Landes Aghvank], T'iflis 1912.
- Nationalarchiv Armenien, Fonds 56, Liste 14, Werk 108; Liste 16, Werk 520.
- Nationalarchiv Armenien, Fonds 57, Liste 2, Werke 1026, 1039, 1054, 1056, 1253.
- Nationalarchiv Armenien, Fonds 409, Liste 1, Werk 1000, 2694.
- Nationalarchiv Armenien, Fonds 459, Liste 1, 2.
- Örmanean ark'. Malak'ia, Azgapatum, hator A [Volksgeschichte: Band I], Ėjmiacin 2001.
- Šalilyan Vardges, Šamaxi: Salyanə ev Salyanc'inerə [Shamakhi: Der Saghian und die Saghianer], Erevan 2011.
- ›Šamaxu aletə žolovacu, hratarakutyun A. Awageani [›Die Katastrophe von Shamakhi, Herausgegeben von A. Avagian], Bagu [sic] 1902.
- Smbateanc' ark'. M., Nkaragir Surb Step'annosi vanac' Salyani ew miws vanöřic' ew uxtateliac', ewš ew k'alak'ac'n ew giwlöřic' ork' i Šamaxwoy t'emi [Beschreibung des hl. Stepanos Klosters von Saghian und anderen Klöster und Pilgerorten, sowie der Städte und Dörfer der Diözese von Shamakhi], T'p'lis 1896.
- Step'anyan, Gevorg, Bak'u k'alak'i hayut'yan patmut'yuno [Die Geschichte der Armenier der Stadt Baku], Erevan 2011.
- Thomson, Jason, In the Shadow of Aliyev: Travels in Azerbaijan, London 2005.
- Vaweragrər Hay Ekelec' u patmut'ean, Karapet episkopos Tər-Mkrtč'ean (1866–1915), Girk' ŽŽ (16-rd), [Aktenzeichen aus der Geschichte der Armenischen Kirche, Bischof Karapet Ter-Mkrtchian (1866–1915), 16. Buch], Erevan 2006.
- Vaweragrər Hay Ekelec' u patmut'ean, Xrimyan Hayriko ev c'arakan bñnapetut'iwñə (1903–1907 t't'), hator Ė [Aktenzeichen aus der Geschichte der Armenischen Kirche, Katholikos (Mkrtich) Khrimian Hayrik und zaristische Diktatur (1903–1907), Band 7], Erevan 2000.
- Žolovacu, ŽĖ d., grič' - Vlas, vayr - Mesari giwl (masamb), t'ert' - 300, hštkrn. grč'i - 101a, 159a, 269b [Sammelband, 17 Jh., Schreiber: Vlas, Ort: Dorf Meysari (teilweise), Seiten: 300, Kolophon des Schreibers: 101a, 159a, 269b], in: Maštoc'i anvan Matenadaran, ›C'uc'ak Jeřagrac' [Liste der Manuskripte in Mesrop Maschtoz Matenadaran], Band 2, Erevan 1970, Handschr. Nr. 5997, S. 229, unter: <https://www.matenadaran.am/ftp/Hamarot/Dzeragrats-2.pdf> (letzter Zugriff: 7.10.2023).

Autorin

Anahit S. Asatryan

Senior-Spezialistin in der Abteilung für legislative Initiativen und strategische Entwicklungen im Büro des Hohen Kommissars für Diaspora-Angelegenheiten, Jerewan, Armenien, anahit.asatryan@gov.am

Übersetzer: Harutyun G. Harutyunyan

Անահիտ Ս. Ասատրյան

Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանի գործունեության չուսումնասիրված էջերը

Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանը Հայ առաքելական եկեղեցու լուսավորյալ հոգևորականներից է, ով աչքի է ընկել իր բազմավեկտոր գործունեությամբ: Վերջինս իր հոգևոր-կրոնական, գիտական գործունեությունից զատ ծավալել է վարչական բեղուն գործունեություն՝ ի թիվս այլ պաշտոնների (Երևանի թեմակալի փոխանորդ,¹ Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ² և Սևանի վիճակների ժամանակավոր փոխանորդ³) զբաղեցնելով Հայ եկեղեցու Ատրպատականի (1907–1912 թթ.) և Շամախու (1914–1915 թթ.) թեմերի առաջնորդի պաշտոնը: Երկու թեմերն էլ վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում աչքի էին ընկնում լուծման կարոտ մի շարք խնդիրներով. տարածական լայն սփռվածությամբ պայմանավորված հայ բնակչության անհամաչափ տեղաբաշխում և գոյատևում՝ ճնշող մեծամասնություն կազմող մահմեդական բնակչություն ունեցող երկրամասերում, վերոհիշյալից ելնելով՝ հայ բնակչության հայապահպանության, քրիստոնեական արժեքների պահպանման և այլ խնդիրներ:

Կյանքի վերջին տարիներին Կարապետ եպիսկոպոսը զբաղեցրել է Հայ եկեղեցու Շամախու թեմի առաջնորդի պաշտոնը: Հայ առաքելական եկեղեցու Շամախու թեմը հայտնի է եղել մեր իրականության մեջ Շիրվանի թեմ, 1920-ականներից՝ Բաքվի և Թուրքեստանի թեմ, ինչպես նաև «Աղբբեջանի թեմ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու»⁴ անուններով: Շամախու թեմը կազմավորվել է պատմական Աղվանքի հայաշատ շրջաններում, հիմնադրման կոնկրետ թվականը հայտնի չէ:⁵ Անվիճելի փաստ է, որ հայերը Աղվանքում բնակություն են հաստատել անհիշելի ժամանակներից: Պատմիչների թողած տեղեկություններից ակնհայտ է դառնում, որ Աղվանքը մշտապես գտնվել է հայկական մշակութային և քաղաքական ազդեցության ոլորտում:⁶ Ըստ ավանդության աղվանից քրիստոնեական եկեղեցու հիմնադիրն ու առաջին կաթողիկոսն է համարվում Գրիգոր Լուսավորչի թոռ

1 Վաւերագրեր, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան, 74-75:

2 Քաղաքի կոնդակաց Վեհափառ Հայրապետի, թ. 1471:

3 Վաւերագրեր, Խրիմյան Հայրիկը և ցարական բռնապետութիւնը, 216:

4 Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, 818:

5 Սմբատեանց, Սկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, 27-29; Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, 817; Շաղիյան, Շամախի. Սաղյանը և Սաղյանցիները, 3:

6 Օրմանեան, Ազգապատում, 107; «Շամախու աղետը» ժողովածու, 7:

Գրիգորիսը:⁷ Իսկ Աղվանից կաթողիկոսությունն «[...] ընդունել է Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու գահերեցությունը և ՚ի հոգևորա՝ ենթարկվել նրան»:⁸ Եվ քանի որ Աղվանքը սահմանակից էր Մեծ Հայքի Փայտակարան, Ուտիք և Արցախ նահանգներին, դարերի ընթացքում բնակչության ազատ տեղաշարժի հետևանքով մեծաքանակ հայեր բնակություն են հաստատել Աղվանքում՝ նախապես շատ բնակավայրերում կազմելով բացարձակ մեծամասնություն: XI-րդ դարից սկսած բուն Աղվանքը առավել հայտնի էր Շիրվան անունով՝ Շամախի մայրաքաղաքով:⁹

1836 թ. մարտի 11-ին ցարական Ռուսաստանում Հայեկեղեցու վերաբերյալ կազմված «Պոլոժենիե»-ի համաձայն նախկին Աղվանից կաթողիկոսության ենթակայության ներքո գտնվող տարածքներում առանձնացվեցին երկու թեմ՝ Արցախի և Շամախու թեմերը, որոնք բնականաբար Սբ. Էջմիածնին էին պատկանում:¹⁰ Չնայած որ Շամախու թեմի կենտրոնը 1660 թվականից եղել է այս գավառի Սաղիան գյուղի Սբ. Ստեփանոս Նախավկա վանքը¹¹, 1838 թ. առաջնորդանիստը տեղափոխվել է Շամախի քաղաքի Սբ. Աստվածածին եկեղեցի¹², իսկ 1918 թվականին թուրք-թաթարական հրոսակների կողմից Գյոլջյա և Շամախի գավառների հայերի կոտորածից հետո կենդանի մնացած հայ բնակչության հետ թեմի առաջնորդարանը տեղափոխվել է Բաքու, և Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին դարձել է առաջնորդանիստ,¹³ որը նախ կողոպտվել է 1918 թ. սեպտեմբերին, թուրքական բանակի Բաքու մուտք գործելուց հետո, ապա հրկիզվել ադրբեջանցիների վայրագ ամբոխի կողմից 1989 թ. դեկտեմբերին:¹⁴

18-19-րդ դդ. ակնհայտ փոփոխություն է կրել Շամախու շրջանի հայաբնակ բնակավայրերի և Բաքվի բնակկազմը:¹⁵ Շամախու թեմն իր ենթակայության տակ

7 Օրմանեան, Ազգապատում, 102, 107-108, 146-149, 257, 342-343; Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, 41; Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, 390-396:

8 Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, 41:

9 Նուլնը, 818; «Շամախու աղետը» ժողովածու, 3:

10 Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, 818; Երիցեան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը, 458-477:

11 Ջալալյանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, 569; Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, 27; Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, 61:

12 Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, 36; Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, 818:

13 Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, 23:

14 Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, 818: 1860-ականներին կառուցված այս պատմական տաճարը Բաքվի միակ պահպանված հայկական սրբավայրն է: 1945 թ. վերաբացումից հետո այն եղել է Խորհրդային Ադրբեջանի միակ գործող հայկական եկեղեցին: 1990 թ. հունվարի հայ բնակչության կոտորածներից հետո այն օտարվել է և մինչև 2000-ականների սկիզբ ծառայել տարբեր նպատակների՝ լինելով անզամ սրճարան և բիլիարդի սրահ: Այս մասին տե՛ս De Waal, Black Garden, 103 և Thomson, In the Shadow of Aliyev, 60: 2002 թ. երբեմնի առաջնորդանիստ եկեղեցին վերածվել է նախագահական գրադարանի՝ հատուկ պետական թուղթվություն ունեցող գիտնականների համար: Չնայած դրան, պարզ հասարակության մուտքն առ այսօր մնում է արգելված:

15 Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, 133-134; «Շամախու աղետը» ժողովածու, 13-14; Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, 53-55; Ստեփանյան, Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը, 81-91; Քալանթար, Պանդիստությունը մեզանում, 1543; Դաւթեան, Մամակ Բագուից, 3:

ունենալով 47 հայաբնակ գյուղ և ստվար հայ բնակչություն ունեցող 4 քաղաք, Հայ եկեղեցու ամենափոքր թեմերից մեկն է համարվել: Ի տարբերություն ցարական Ռուսաստանի կազմում գտնվող այլ հայկական երկրամասերի՝ Շամախու գավառում հայ բնակչությունն ու առավելապես Հայ եկեղեցին ուներ հայերեն լեզվի պահպանման խնդիր: Ինչպես նշում են ժամանակակիցները, շատ հայաբնակ գյուղերում մահմեդական բնակչության թվական աճին զուգընթաց նվազում էր հայ բնակչության շրջանում հայերեն լեզվի կիրառությունը, և արդեն 18-րդ դարավերջին ու 19-րդ դարասկզբին նկատելի էին հայաբնակ վայրեր, որտեղ հայ բնակչությունը չէր տիրապետում հայերենին: Վերոհիշյալ ժամանակահատվածում Շամախու թեմի հայաբնակ գյուղերի մեծամասնությունը չուներ հայկական ծխական դպրոցներ, և ընդհանրապես Շամախին Հայ եկեղեցու այն եզակի թեմերից է, որի թեմական դպրոցը կարճ ժամանակ (1855–1886 թթ.) գործելուց հետո դադարեցրել է գործունեությունը¹⁶ և չի վերաբացվել անգամ թեմի առաջնորդեր Անանիա արք. Համազասպյանցի¹⁷ և Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանի¹⁸ իրականացրած գործուն քայլերից հետո: Այսպիսով, համաշխարհային պատմության նորագույն շրջանի սկզբին էլ Հայ եկեղեցին շարունակում էր իր վրա կրել հայապահպանության, հայոց լեզվի և Հայ առաքելական եկեղեցու արժեքների պահպանման և տարածման կարևորագույն, բայց միևնույն ժամանակ բարդագույն գործն՝ արագորեն աճող մահմեդական մեծամասնություն միջավայրում:

Ինչպես վերը նշվեց, Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանը Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի (1911–1930 թթ.) 1914 թ. մայիսի 31-ի կոնդակով նշանակվել է Շամախու թեմի առաջնորդ:¹⁹ Սահմանափակ արխիվային նյութերի առկայության պարագայում անհնար է ամբողջությամբ վեր հանել գիտնական առաջնորդի վարչական, հոգևոր, հասարակական գործունեությունը Շամախու թեմում: Շամախու թեմի, կոնսիստորիայի²⁰ արխիվային փաստաթղթերը ուսումնասիրության համար մեզ ցավոք հասանելի չեն: Եվ ընդհանրապես չկա որևէ տեղեկություն այդ արխիվային փաստաթղթերի ձևկատարի վերաբերյալ: Սակավաթիվ փաստաթղթեր շուրջ են բերվել 1980-ական թթ., որոնք վերաբերում են 20-րդ դարասկզբի Բաքվի կոնսիստորիայի փաստաթղթաշրջանառությանը:²¹

Մեր ունեցած սակավաթիվ տեղեկությունները թույլ են տալիս մեզ փաստել, որ Գերմանիայում ուսանած խոշորագույն գիտնական և աստվածաբան առաջնորդը թեմում ի թիվս այլ խնդիրների առաջնահերթություն տվեց դպրոցական գործի կարգավորմանը, հայ բնակչության շրջանում հայերենի կրթական մակարդակի

16 ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 520, թ. 4:

17 Նունը, թ. 4-15:

18 Վաւերագրեր, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան, 11:

19 ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 108, թ. 1, թ. 3:

20 Կոնսիստորիան վարչական և դատական գործառնություններով օժտված թեմական հոգևոր մարմին էր ցարական Ռուսաստանում:

21 ՀԱԱ, ֆ. 459, ց. 1, գ. 2:

բարձրացմանը: Առաջնորդության կարճ ժամանակահատվածում Տեր-Մկրտչյանը այցելել է թեմի գրեթե բոլոր հայաբնակ բնակավայրեր:²² Ուսումնասիրելով առկա հնարավորությունները՝ փորձել է կազմել անհատական ծրագրեր յուրաքանչյուր բնակավայրում կրթական գործի կազմակերպման և զարգացման համար:²³ Կարապետ եպիսկոպոսի առաջին գործերից էր Շամախու թեմի համար կրթված հոգևորականներ պատրաստելը, ինչը տեսնում ենք 1914 թ. հուլիսի 12-ով թվագրվող Քևորգ Ե կաթողիկոսին ուղղած իր զեկուցագրում, որտեղ Տեր-Մկրտչյանն անդրադառնում է Քևորգյան հոգևոր ճեմարան Շամախու թեմից նոր ուսանողներ ուղարկելու հարցին: Կարապետ սրբազանի ուշադրության կենտրոնում էր նաև կրոնի ու հայոց լեզվի դասավանդումը թեմի առևտրական դպրոցներում. նա հույս էր հայտնում, որ էջմիածնի հետ համատեղ կատեղծվի մասնագետների խումբ, որը կմշակի կրոնի դասավանդման հատուկ ծրագիր:²⁴

Թեմի տարբեր տարիների առաջնորդեր փորձեր կատարել են զարկ տալ կրթական գործին, սակայն բնակչության անընդհատ տեղաշարժերի և միջոցների սղության պատճառով շատ հայաբնակ գյուղերի դպրոցներ փակվել են՝ չունենալով պետական հոգածություն: Եվ չայ եկեղեցին մնում էր եզակի շարժիչ ուժ, որը, համախմբելով հայ հասարակությանը, փորձում էր հայ դրամատերերի ֆինանսական օժանդակությամբ վերաբացել դպրոցներն ու նպաստել ազգային արժեքների ամրապնդմանը: Կ. Տեր-Մկրտչյանը գործուն քայլեր է կատարել թեմական դպրոցը վերաբացելու ուղղությամբ, սակայն, պետք է շեշտել, որ վերջինիս պատկերացումները տարբերվում էին իր նախորդների և շատ ժամանակակիցների տեսակետներից: Տեր-Մկրտչյանն առաջարկում էր թեմական դպրոցը բացել Բաքվում՝ մատնանշելով հետևյալ փաստարկները՝

- 1902 թ. ավերիչ երկրաշարժից հետո թեմի առաջնորդանիստ Շամախի քաղաքն ահռելի վնասներ էր կրել, փլուզվել էին նախկին թեմական դպրանոցի, առաջնորդարանի շենքերը, էապես նվազել էր Շամախու հայ բնակչությունը, փոխարենը՝ զգալի աճել էր ինդուստրիալացված Բաքվի հայության թիվը:
- Շամախիում դպրոցի բացման և հետագա գործունեության համար անհրաժեշտ նյութական միջոցները տրամադրելու էր ֆինանսապես կարողունակ Բաքվի հայ բնակչությունը, հետևաբար ավելի դյուրին կլինեին միջոցներ հավաքագրել Բաքվում գործող դպրոցի համար:
- Եվ ի վերջո ինչպես Կարապետ եպիսկոպոսն ինքն է նշում.

22 Մատենադարան, Գարեգին Հովսեփյանի արխիվ, թղթ. 95, վսավ. 425; տե՛ս նաև նույն տեղում, վսավ. 490:

23 ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1039, թ. 53:

24 Նույնը, գ. 1026, թ. 7:

«86 հազար հայ բնակիչ ունեցող Բագուում չկայ հայոց միջնակարգ դպրոց, որ հայ լեզուն պահպանէ, հայի դաւանութիւնը, պատմութիւնը, գրականութիւնը ուսումնասիրել տա յ [...] Հայոց լեզուն մեռնում է այս խոշոր կենտրոնավայրում»:²⁵

Վերոհիշյալ փաստարկների հետ միասին Կ. Տեր-Մկրտչյանը բարձրացնում էր նաև թեմի առաջնորդարանը Բաքու տեղափոխելու հարցը:²⁶ Թեմական դպրոցի վերաբացման շուրջ ստեղծված աղմուկը դադարեցնելու նպատակով թեմի առաջնորդի առաջարկով²⁷ և Քևորգ Ե Սուրենյանցի համաձայնությամբ²⁸ 1915 թ. հունիսի 7-10-ը Շամախիում հրավիրվում է թեմական ժողով, որը որոշում է կայացնում դպրոցը բացել Բաքվում:²⁹ Սակայն Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի կողմից այս որոշման հաստատման կամ մերժման մասին մենք փաստական տվյալներ չունենք: Միայն կարող ենք արձանագրել, որ Շամախու թեմում այդպես էլ թեմական դպրոց չի բացվել:

1914 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Կ. Տեր-Մկրտչյանը, անձամբ մասնակցելով Կրոնի և Հայոց լեզվի դասերին, ուսումնասիրել է պետական դպրոցներում նշված առարկաների դասավանդման մակարդակը: Քննարկումներ ունենալով հայ ազգաբնակչության տարբեր շերտերի հետ՝ Կ. Տեր-Մկրտչյանը վեհափառին ուղղած խնդրագրում գալիս է այն եզրահանգման, որ «[...] պետական դպրոցներում կրօնի և Հայոց լեզուի յաջող կերպով դասաւանդման գլխաւոր արգելքը նոցա պարտավորեցուցիչ չլինելն է»:³⁰ Տեր-Մկրտչյանը նշում է նաև, որ դասաժամերի պարտադիր առարկայացանկում չլինելու պատճառով շատ ծնողներ երեխաներին ազատում են հայոց լեզվի և կրոնի դասերի մասնակցությունից, իսկ դա էլ իր հերթին բերում է կործանարար իրավիճակի՝ դպրոցավարտ հայ երեխան հատկապես քաղաքներում չի տիրապետում հայերեն լեզվին: Բացի այդ Տեր-Մկրտչյանը փաստում է, որ շատ պետական դպրոցներում տնօրինությունը ապօրինի կերպով հեռացնում է առարկայացանկից վերոհիշյալ առարկաները:³¹ Նա խնդրում է վեհափառին դիմել ցարական գերատեսչություններին՝ Հայոց լեզու և Կրոն առարկաները պարտադիր առարկայացանկ ներառելու համար:

Կրթության որակի բարձրացմանն ուղղված մեզ հայտնի քայլերից հաջորդը 1915 թ. մայիսի կեսերին Բաքվում թեմի բոլոր հայկական դպրոցների ուսուցիչների

25 Վաւերագրեր, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան, 385; ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1020, թթ. 18-21 շրջ.:

26 Մեր կարծիքով, Կ. Տեր-Մկրտչյանն այս հարցը բարձրացնում էր ելնելով այն իրավական հիմքերից, որ «Պոլոժենիե»-ի համաձայն թեմական դպրոցը պետք է բացվեր այն քաղաքում, որտեղ գտնվում էր թեմի առաջնորդարանը:

27 ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1056, թթ. 5-7; Վաւերագրեր, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան, 386-387:

28 ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1056, թթ. 1-2:

29 Նույնը, թթ. 46-59:

30 Նույնը, գ. 1026, թ. 13:

31 Նույնը, թթ. 13-14; Վաւերագրեր, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան, 378-379:

մասնակցությամբ գումարված ընդհանուր ժողովն է,³² որի կայացրած որոշումների և հետագա արդյունքների վերաբերյալ տեղեկություններ հայտնի չեն:

4. Տեր-Մկրտչյանը նաև գործնական քայլեր է ձեռնարկել թեմի եկեղեցիների և վանքերի վերանորոգման և բարեկարգման ուղղությամբ: Նրա անձնական նամակներից տեղեկանում ենք, որ Բաքվից ժամանած մասնագետի հետ Մեյսարի գյուղի Մասանց վանքում կատարվել են ուսումնասիրություններ՝ այն վերականգնելու համար:³³ Իսկ Սաղիան գյուղի Սբ. Ստեփանոս Նախավկայի համալիրում բարեկարգվել են վանքին կից տարածքն ու հիմնվել պողատու այգիներ:³⁴

Տեր-Մկրտչյանը որպես իր ազգի արժանի զավակ, մեծ հայրենասեր անմասն չի մնացել Հայոց Ցեղասպանության հետևանքով Արևելյան Հայաստանում հաստատված գաղթականությանը օգնություն տրամադրելու, կազմակերպելու գործում: Համակարգել է թեմի զավառներից օգնության հավաքագրումն ու տրամադրումը ինչպես թեմի տարածքում, այնպես էլ էջմիածնում հաստատված գաղթականությանը:³⁵ Բաքվում հավաքագրելով 25-30 հոգուց բաղկացած բժիշկների, բուժքույրների, հասարակական գործիչների խումբ՝ վեհափառից խնդրել է թույլտվություն էջմիածին մեկնելու, սակայն, չստանալով վեհափառի թույլտվությունը, այս ձեռնարկը անկատար է մնացել:³⁶

Կարապետ սրբազանն իր մահկանացուն կնքեց Բաքվում 1915 թ. նոյեմբերի 19-ին: Նա հուղարկվորվել է Բաքվի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու բակում: 1936 թ. ԽՍՀՄ տարածքում բռնաճնշումների, հայկական եկեղեցիների փակման շրջանում քննարկումներ են տեղի ունեցել Տեր-Մկրտչյանի աճյունը էջմիածին տեղափոխելու ուղղությամբ, սակայն դրամական միջոցների սղության պատճառով խնդիրը հետաձգվել է:³⁷ Տեր-Մկրտչյանի շիրիմի վերաբերյալ վերջին տեղեկությունը գտնում ենք Բաքվի հայ բնակչուհի Փեփրոնե Ավագյանի Ամենայն հայոց կաթողիկոս Քևորդ

32 ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1054, թ. 15:

33 Մատենադարան, Գարեգին Հովսեփյանի արխիվ, թղթ. 95, վավ. 425: Մասանց կամ նաև Մեյսարու կոչվող միջնադարյան այս վանքը հայ գրչության հայտնի կենտրոններից էր: Այստեղ ստեղծված ձեռագրերից ցավոք միայն մի քանիսն են հասել մինչև մեր օրերը: Դրանցից է օր.՝ Երևանում պահպանվող 17-րդ դ. գրիչ Վլասի կողմից ընդօրինակված փիլիսոփայական ժողովածուն, իր ուրույն հիշատակարանով. տե՛ս ժողովածու, ԺԼ դ., Մ. Մատենադարան «Ցուցակ Ձեռագրաց», հ. Բ., ձեռ. N 5997, էջ 229: Ներկայումս աղբբջանցիները, պահպանելով Մեյսարի (Meyseri) տեղանունը, նախ վերացրել են բոլոր հայկական արձանագրություններն, ապա հիմնովին ավերել ողջ վանական համալիրը. տե՛ս Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, 49:

34 Մատենադարան, Գարեգին Հովսեփյանի արխիվ, թղթ. 95, վավ. 494; ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1056, թթ. 46-59 շրջ.: Վաւերագրեր, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան, 411: 1660 թ. հիմնովին վերակառուցված նշանավոր վանքը հանդիսացել է Շամախու թեմի եպիսկոպոսանիստը: Չնայած խորհրդային աղբբջանցիների ճնշումներին ընդհուպ մինչև 1970 այս գյուղում միայն հայեր են ապրել: Ներկայումս Սբ. Ստեփանոսը գտնվում է լքված ու կիսավեր վիճակում: Այս մասին տե՛ս օրինակ 2021-ին հրատարակված տեսաերիզը՝ Sagiyān monastery (Shamakhī, Azerbaijan) - Saqiyān monastırı (Şamaxı rayonu) <https://www.youtube.com/watch?v=Du8gCcSlSfM> (հարցվել է 8.7.2023):

35 Վաւերագրեր, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան, 379-382: ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1253, թ. 3-4:

36 Վաւերագրեր, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան, 11:

37 ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 1000, թ. 2-3: Վաւերագրեր, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան, 455-456:

Ձ Չորեքշյանին (1945–1954 թթ.) ուղղած նամակում, որտեղ վերջինս տեղեկացնում է, որ Կարապետ եպիսկոպոսի շիրիմը «[...] բոլորովին անխնամ և աննշան ընկած է Բագուի Կարապետ ամալի փողոցում»:³⁸

Ադրբեջանի հայահալած և հայատյաց քաղաքականության արդյունքում 1988–1990 թթ. շատ հայեր ինչպես Ադրբեջանական ԽՍՀ տարածքում, այնպես էլ ԼՂԻՄ-ում և Շահումյանի շրջանում կոտորվեցին, շուրջ 300000-ը բռնեցին բռնազաղթի ուղին: Շամախու թեմը փաստացի դադարեց գոյություն ունենալուց, իսկ Հայ եկեղեցու, հայ ժողովրդի ողջ մշակութային ժառանգությունը, արխիվային փաստաթղթերը մնալով անպաշտպան մինչ օրս դառնում են վանդալիզմի, մշակութային ցեղասպանության զոհ: Եթե 1916 թ. դրությամբ ողջ Շամախու թեմում հաշվվում էր 39 գործող եկեղեցի,³⁹ ապա այժմ այդ եկեղեցիների ճնշող մեծամասնությունը հիմնավեր է,⁴⁰ իսկ հայկական մշակութային ժառանգության մնացյալ հատվածի ճակատագիրն անհայտ:

Գրականություն

Դաթեան, Ն., Նամակ Բագուից, «Մշակ» թերթ, Թիֆլիս 1897 թ., ապրիլի 26, № 48, 3:

De Waal, Thomas, Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War, New York – London 2003:

Երիցեան, Դ. Աղեքսանդր, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը և Աովկասի Հայք XIX-րորդ դարում, Մաս Բ, Կաթողիկոսութիւն Տ. Յովհաննէս VIII Կարբեցոյ և «Պօլոժէնիէ» (1831–1842 թ.), Թիֆլիզ 1895:

Thomson, Jason, In the Shadow of Aliyev: Travels in Azerbaijan, London 2005:

Ժողովածու, ԺԸ դ., գրիչ՝ Վլաս, վայր՝ Մեսարի գիւղ (մասամբ), թերթ՝ 300, հշտկրն. գրչի՝ 101ա, 159ա, 269բ, Մաշտոցի անվան Մատենադարան, «Ցուցակ Ձեռագրաց», հատոր Բ, Երևան 1970, ձեռ. N 5997, էջ 229, տես՝ <https://www.matenadaran.am/ftp/Hamarot/Dzeragrats-2.pdf> (հարցվել է 7.10.2023):

Կաղանկատուացի, Մովսէս, Պատմութիւն Աղունից Աշխարհի, Թիֆլիս 1912:

Կարապետյան, Սամվել, Ադրբեջանը քաղաքակրթությունից դուրս, Երևան 2017:

Կարապետյան, Սամվել, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Գիրք I, Երևան 1997:

ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 108; ց. 16, գ. 520:

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1026, 1039, 1054, 1056, 1253:

ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 1000, 2694:

ՀԱԱ, ֆ. 459, ց. 1, 2:

Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, Երևան 2003:

Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Գարեգին Հովսեփյանի արխիվ, թղթ. 95, վավ. 425, 490, 494:

Շաղիյան, Վարդգես, Շամախի. Սաղյանը և Սաղյանցիները, Երևան 2011:

«Շամախու աղետը» ժողովածու, հրատարակութիւն Ա. Աւագեանի, Բագու 1902:

Ձալալյանց, արք. Սարգիս, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Մաս Ա, Բ, Երևան 2016:

Սմբատեանց, արք. Մ., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի և միւս վանօրէից և ուխտատեղեաց, ևս և քաղաքացն և գիւղօրէից որք ի Շամախույ թեմի, Տիֆլիս 1896:

Ստեփանյան, Գևորգ, Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը, Երևան 2011:

Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան, Խրիմյան Հայրիկը և ցարական բռնապետութիւնը (1903-1907 թթ.), հատոր է, Երևան 2000:

38 ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2694, թ. 2: Վաւերագրեր, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Սկրտչեան, 457:

39 Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, 23:

40 Կարապետյան, Ադրբեջանը քաղաքակրթությունից դուրս:

Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան, Կարապետ Եպիսկոպոս Տէր-Մկրտչեան (1866–1915), Գիրք ԺԶ (16-րդ), Երևան 2006:

Քալանթար, Անուշաւան, Պանդիստութիւնը մեզանում, «Մուրճ» թերթ, Թիֆլիս 1890, № 11, էջ 1543:

Քաղուածք ի կոնդակաց Վեհափառ Հայրապետի. Հայրապետական տնօրէնութիւնք, թ. 1471,

«Արարատ» ամսագիր, ԼԹ Տարի, Թիւ ԺԲ/դեկտեմբեր, Սք. Էջմիածին 1906 թ., էջ 792, տես՝ <https://arar.sci.am/dlibra/publication/86199/edition/77964/content> (հարցվել է 7.9.2023):

Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Երևան 2002:

Օրմանեան, Մաղաքիա արք., Ազգապատում, հատոր Ա, Էջմիածին 2001:

Հեղինակ

Անահիտ Ս. Ասատրյան

Սփյուռքի գործերի գլխավոր հանձնակատարի գրասենյակի օրենսդրական նախաձեռնությունների և ռազմավարությունների մշակման վարչության ավագ մասնագետ, Երևան, Հայաստան, anahit.asatryan@gov.am

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution–ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Teil 3: Der Krieg und die politischen Rahmenbedingungen

Մաս Գ, Պատերազմն ու քաղաքական ընդհանուր պայմանները

Raffi Kantian

Der 44-tägige Krieg um Karabach

Hintergründe, Abläufe, Perspektiven

Abstract

The article focuses – after a brief historical outline of the Nagorno-Karabakh conflict – on the military-technical analysis of the 44-day Armenian-Azerbaijani war of autumn 2020, critically highlighting the weak points of the Armenian side in addition to the intensive Turkish-Azerbaijani cooperation, which can be aptly paraphrased as Turkey's involvement in the war effort. The post-war period with its challenges is hinted at.

1. Einleitung

Ein kurzer Rückblick: Nach dem Zusammenbruch des Zarenreiches im Ersten Weltkrieg war Nachitschewan in den Jahren 1918 bis 1920 zwischen Aserbajdschan und Armenien umkämpft. Der Territorialstreit wurde schließlich nach der Machtübernahme der Bolschewiki in beiden Ländern von Stalin als politisches Zugeständnis an Mustafa Kemal, dem späteren Atatürk, zugunsten Aserbajdschans entschieden. Mustafa Kemal hatte gegenüber Stalin den Wunsch geäußert, eine gemeinsame Grenze mit dem Turkstaat Aserbajdschan haben zu wollen. Die Bolschewiken, die den Befreiungskampf der Kräfte um Mustafa Kemal mit Geld und Waffen unterstützten und so hofften, ihre Revolution auch in die Türkei zu exportieren, willigten ein. Nach dem Sieg der nationalistischen Kräfte in der Türkei wurde die im September 1920 in Baku gegründete Türkische Kommunistische Partei – sie durfte für kurze Zeit ihre Aktivitäten im Lande entfalten – verboten, ihre Führungskader (Mustafa Suphi und seine Genossen) wurden ermordet. Die einst zahlreiche armenische Bevölkerung in Nachitschewan wanderte aufgrund anhaltender Repressionen allmählich fast vollständig aus. In den 1920er Jahren waren bis zu einem Drittel der Bewohner Armenier (andere Quellen sprechen von 50 %). 1989 betrug der Anteil der Armenier an der Bevölkerung noch 1 %, heute 0%.¹

¹ Für eine ausführliche Darstellung des oben Gesagten s. Hovannisian (1996).

Diese Entwicklung in Nachitschewan war der maßgebliche Grund für die in Berg-Karabach lebenden Armenier, von Baku loszukommen. Die 1988 im Zeichen der Perestrojka begonnenen Versuche der Armenier mündeten in den ersten Krieg um Berg-Karabach und endeten mit der Unterzeichnung des von Russland vermittelten Waffenstillstandsabkommens, das am 12. Mai 1994 in Kraft trat. Die armenischen Kräfte kontrollierten danach große Teile des von Berg-Karabach beanspruchten Gebiets. Außerdem besetzten sie den größten Teil von sieben aserbajdschanischen Bezirken außerhalb des früheren Autonomen Gebiets Berg-Karabach.²

Einen Versuch zur Lösung des Konfliktes unternahm der damalige armenische Präsident Levon Ter-Petrosyan mit seinem Grundsatzartikel *Krieg oder Frieden?* vom 1. November 1997.³ Der Plan sah vor, den Konflikt »etappenweise« zu lösen, und hatte die Frage des Status der Region, den Hauptkonfliktpunkt, verschoben. Außerdem sollten armenische Truppen von sieben aserbajdschanischen Bezirken abgezogen werden und die Blockade Armeniens durch die Türkei und Aserbajdschan aufgehoben werden. Der damaligen politischen Elite der Republik Armenien, unter anderem Ministerpräsident Robert Kotscharjan widerstrebte dieser Ansatz. Levon Ter-Petrosyan wurde Anfang 1998 zum Rücktritt gedrängt.

In den folgenden Jahren versuchte die Minsk Gruppe der OSZE den Konflikt friedlich zu lösen (*Madrider Prinzipien*). Aserbajdschan nahm zwar an den Verhandlungen in diesem Format, aber auch an anderen unter russischer Leitung teil, war aber mit ihnen grundsätzlich nicht einverstanden. »Der Krieg ist noch nicht vorbei, lediglich seine erste Phase. Die territoriale Integrität Aserbajdschans muss wiederhergestellt werden.« Das sagte Präsident Ilham Aliyev im Juni 2011 nach dem Karabach-Gipfel im russischen Kasan.⁴

2. Der Weg zum Krieg

Nach Meinung von Fachleuten bereitete Aserbajdschan sich mit Beginn der 2000er Jahre auf eine kriegerische Lösung des Karabach-Konflikts vor. Dank der gewaltigen Einnahmen vom Verkauf der Energieträger erwarb es modernste Waffen auf dem Weltmarkt, so zum Beispiel aus Israel, Russland und später der Türkei.

Einige Bemerkungen zur türkisch-aserbajdschanischen Zusammenarbeit sind an dieser Stelle angebracht: Die militärische Zusammenarbeit zwischen Aserbajdschan und der Türkei wurde erstmals 1992 mit einem Abkommen zwischen den beiden Regierungen über die militärische Ausbildung aufgenommen. Seitdem arbeiten die aserbajdschanische und die türkische Regierung in Fragen der Verteidigung und Sicherheit eng zusammen. Laut dem

2 De Waal (2004); Libaridian (1988).

3 Տէր-Պետրոսյան (1997).

4 President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev (2011).

damaligen türkischen Verteidigungsminister Vecdi Gönül hat die türkische Militärhilfe für Aserbaidschan im Jahr 2010 das Volumen von 200 Mio. USD überschritten. Ebenfalls im Jahr 2010 haben die beiden Länder eine Reihe von Verträgen unterzeichnet, so auch das Strategische Partnerschaftsabkommen zwischen Aserbaidschan und der Türkei. In 2017 kam das Abkommen über die Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Rüstungsindustrie hinzu.⁵

Die größte militärische Auseinandersetzung seit den 1990er Jahren war der sogenannte ›4-Tage-Krieg‹ vom April 2016. Dabei wurde ein Gebiet von etwa 800 ha von Aserbaidschanern besetzt. Bereits damals setzte Aserbaidschan bewaffnete Drohnen ein. So starben insgesamt mehr als 100 Armenier, 22 davon durch eine aserbaidschanische Kamikaze-Drohne aus israelischer Produktion.

Vier Jahre danach, im Juli 2020, kam es in der nordarmenischen Region Tavush zu einem heftigen Scharmützel, dessen Ausgang für Aserbaidschan nicht vorteilhaft war. Darauf führten die Türkei und Aserbaidschan Anfang August 2020 mehrtägige groß angelegte Militärmanöver sowohl in der Exklave Nachitschewan als auch im restlichen Aserbaidschan durch. Land- und Luftstreitkräfte waren daran beteiligt. Bekannt ist, dass ein Teil der türkischen Soldaten und ihrer Ausrüstung in der Exklave, aber auch in Aserbaidschan verblieben ist, so auch die F-16-Kampffjets der türkischen Luftwaffe.

Das Institute for the Study of Human Rights an der Columbia University⁶ nennt hochrangige türkischen Offiziere, die sich seither in Aserbaidschan aufgehalten haben:

1. Generalmajor Bahtiyar Ersay

Ersay, dessen Titel offiziell ›Chef der Operationsdirektion der türkischen Landstreitkräfte‹ lautet, beaufsichtigte den aserbaidschanischen Generalstab in Berg-Karabach nach der Entlassung des früheren aserbaidschanischen Stabschefs Najmeddin Sadikov. Zuvor führte er die 2. Kommando-Brigade gegen die PKK, die notorisch grausam gegen kurdische Zivilisten und Soldaten vorging (und Mitglieder der ultranationalistischen Grauen Wölfe enthielt).

2. Generalleutnant Şeref Öngay

Öngay ist Kommandeur der in Ostanatolien stationierten 3. Armee der türkischen Landstreitkräfte. Die armenische Delegation bei der OSZE sagt, Öngay habe an der Planung und Durchführung von Operationen in Berg-Karabach teilgenommen. Er wurde auch am 4. September 2020 in Aserbaidschan gesichtet, wo er gemeinsame Operationen mit dem aserbaidschanischen Militär plante.

3. Generalmajor Göksel Kahya

Kahya ist ein wichtiger türkischer Drohnenkommandeur, der das 1. Versorgungs- und Wartungszentrum der türkischen Luftwaffe leitet. Vor dem Konflikt in Berg-Karabach setzte

5 Militärische Kooperation der Türkei mit Aserbaidschan, in: ADK 190, Jg. 2021/Heft 1, 24. Dazu s. a. die Bewertung des Sicherheitsexperten Dr. Can Kasapoğlu, Kasapoğlu (2017).

6 Institute for the Study of Human Rights (2023).

er türkische Bayraktar-TB2-Drohnen im libyschen Bürgerkrieg ein. Später wurde er nach Aserbaidschan versetzt, wo er sich seit Juli 2020 aufhielt und den gut dokumentierten Einsatz von TB2-Drohnen überwachte. Diese Drohnen waren maßgeblich für den aserbaidsschanischen Sieg.

4. Adnan Tanriverdi

Tanriverdi ist ein pensionierter türkischer General und der Gründer von SADAT Inc. International Defense Consultancy, einem privaten Verteidigungsunternehmen, das 2012 gegründet wurde. Er musste 1996 wegen islamistischer Zugehörigkeit aus dem Militär ausscheiden und hat SADAT mit anderen Hardliner-Islamisten besetzt. Berichten zufolge haben er und SADAT eine wichtige Rolle bei der Rekrutierung, Ausrüstung und dem Transport von etwa 3.000 syrischen Söldnern sowohl nach Libyen als auch nach Berg-Karabach gespielt. Wichtig ist, dass SADAT auch die Hauptorganisation ist, die diese von der Türkei unterstützten Söldner ausbildet.

Die Arbeitsgruppe über den Einsatz von Söldnern der Vereinten Nationen (The Working Group on the use of mercenaries) hat in ihrem Bericht vom 11. November 2020 die Faktizität der syrischen Söldner bestätigt und ihre unmittelbare Rückführung verlangt.⁷ Des Weiteren wurden 1.200 Soldaten einer Kommandoeinheit der türkischen Armee, die im Südosten der Türkei bei Kämpfen gegen die PKK sich profiliert hatten, nach Aserbaidschan verlegt; sie nahmen an den Kämpfen gegen die Armenier teil.

Ergänzend dazu schreibt Taras Kuzio, wissenschaftlicher Mitarbeiter der Henry Jackson Society, eines Thinktanks in London, und Professor für Politikwissenschaft an der Kiewer Mohyla-Akademie in der Ukraine, u.a.:

»Aserbaidschanische Offiziere wurden mindestens ein Jahrzehnt lang in türkischen Militäarakademien sowie in den USA und anderen Nato-Ländern nach Nato-Standards ausgebildet. Die Türkei und die Ukraine bildeten aserbaidsschanische Luftwaffenpiloten und Drohnenführer aus.«⁸

Ebenfalls ergänzend sei angemerkt, dass unmittelbar vor dem bzw. während des 44-tägigen Krieges hochrangige, in Moskau ausgebildete aserbaidsschanische Offiziere wie der aserbaidsschanische Stabschef Najmeddin Sadikov durch in der Türkei ausgebildete Offiziere bzw. durch türkische Offiziere ersetzt wurden.

7 OHCR (2020).

8 Kuzio (2022).

3. Gründe für die Niederlage der Armenier

Eine Bemerkung vorweg: Der 44-tägige Krieg ist vielfach als der erste Drohnenkrieg des 21. Jahrhunderts bezeichnet worden.

Die folgenden Feststellungen bzw. Anmerkungen stammen im Wesentlichen aus *Military lessons from Nagorno-Karabakh: Reason for Europe to worry*⁹ von Gustav Gressel, Senior Policy Fellow des ›Wider Europe Programme‹ im Berliner Büro des Europäischen Rates für Außenbeziehungen, *Wie Russland im zweiten Karabachkrieg verlor*¹⁰ von Konstantin Makienko, stellvertretender Direktor des ›Zentrums für die Analyse von Strategien und Technologien‹ in Moskau, und aus dem von Ruslan Pukhov, Direktor desselben Zentrums für die Analyse von Strategien und Technologien, herausgegebenen Sammelband *Sturm im Kaukasus*.¹¹

1. Sowohl für Gressel als auch für Makienko steht fest, dass nicht die Aserbaidjaner diesen Krieg geplant haben. Gressel vermutet, dass der Plan von den Türken stammt, Makienko ist hingegen der Ansicht, dass die Israelis ihn veranlasst haben.
2. Armeniens Luftverteidigungssysteme, die Serien S-300PT und PS sowie der 9K37M Buk-M1 seien darauf ausgelegt, schnell fliegende Kampfflugzeuge zu erkennen, kleine, langsame Drohnen würden außer Acht gelassen. Außerdem seien diese Systeme unfähig, die Radarechos von verschiedenen Radaren zu einem Lagebericht zusammenzufassen.
3. Die aserbaidjanischen Drohnen bewegten sich frei, weil Armenien keinen Störsender hatte, der die Signale, die die Drohnen mit ihren Führungsstationen verbanden, unterbrechen konnte.
4. Mit den Drohnen erkundeten die Aserbaidjaner zunächst die armenischen Stellungen und dann die Platzierung von Reserven. Die armenischen Stellungen konnten dann ausgiebig mit konventioneller Artillerie beschossen werden, wodurch ihre Verteidigung geschwächt wurde. Drohnen lenkten dann den Angriff auf die armenischen Reserven und brachten Artillerie, Mehrfachraketen mit Streumunition, ihre eigenen Raketen oder israelische LORA-Raketen zur Zerstörung von Brücken oder Straßen, die die Reserven mit der Front verbinden, zum Einsatz. Sobald die armenische Seite nicht mehr in der Lage war, Reserven in die Schlacht zu schicken, konnte die aserbaidjanische Armee in beliebiger Zahl vorrücken, um die isolierten armenischen Stellungen zu überwältigen. Diese Prozedur wiederholte sich Tag für Tag, wobei jeden Tag eine armenische Stellung vernichtet und die Artillerie in der Nacht neu versorgt wurde.

9 Gressel (2020).

10 Макиенко (2020).

11 Die wesentlichen Aussagen daraus haben wir in ADK 193, Jg. 2021 / Heft 4, 8-10, publiziert.

5. Die Aserbaidshaner waren nicht nur auf die durch Drohnen ermittelten Informationen angewiesen, über 30 Angehörige der armenischen Armee haben sensible Daten zum Teil gegen geringes Entgelt an sie ausgehändigt. Das berichteten armenische Medien im Februar und März 2022. Warum der Nationale Sicherheitsdienst Armeniens erst so spät dieser Menschen habhaft werden konnte, ist eine mehr als berechtigte Frage.
6. Die meisten Waffen, einschließlich der Luftabwehrsysteme, befanden sich an ihren ständigen Aufstellungsorten und wurden durch den Erstschlag zerstört.
7. Unter den Bedingungen der völligen Überlegenheit Aserbaidshans in der Luft war es sehr schwierig, große Einheiten nach Berg-Karabach zu bringen. Solche Versuche wurden in der ersten Phase des Krieges unternommen und endeten mit schweren Verlusten bei Luftangriffen auf die Kolonnen.
8. Aus dem oben Gesagten kann man folgern, dass Armenien auf diesen Krieg offenbar nicht bzw. nicht hinreichend vorbereitet war. Ebenso kann man folgern, dass Armenien nur unzureichend über die Planung und die Möglichkeiten Aserbaidshans informiert war. Anders kann man die Äußerung des damaligen Verteidigungsministers David Tonoyan, ein neuer Krieg würde neue Landgewinne für Armenien bedeuten, nicht interpretieren.
9. Es gibt eine Vielzahl von ungeklärten Fragen. Warum hat Armenien keine Kampfdrohnen gekauft? Warum wurden die vier modernen Kampffjets SU30-SM nicht eingesetzt? Was ist mit den ballistischen Raketen Iskander geschehen? Zu all diesen Themen gibt es allerlei Gerüchte bzw. Behauptungen. Ob die geplante Untersuchungskommission der Armenischen Nationalversammlung je Antworten auf diese und die vielen anderen Fragen finden bzw. geben wird, darf bezweifelt werden.

Eine in diesem Kontext oft gestellte Frage ist diejenige nach der Rolle Russlands. Russland stellte rasch klar, dass es einen türkischen Angriff auf die Republik Armenien nicht tolerieren würde, andererseits gab Russland zu verstehen, dass es Armenien in diesem Krieg nicht helfen würde. Die Kämpfe fänden auf dem Territorium Aserbaidshans statt, Armenien selbst werde nicht angegriffen. Davon ausgehend vermutet Gustav Gressel:

»Russland sah in dem militärischen Druck Aserbaidshans auch ein Mittel zur Schwächung des armenischen Premierministers Nikol Paschinjan, der 2018 an der Spitze der Revolution stand, die das alte Regime ablöste. Ein aserbaidshanisches Vorgehen würde Armenien außerdem wahrscheinlich dazu bringen, zuvor ausgehandelte ›Friedenspläne‹ zu akzeptieren, die Moskaus geopolitische Position stärken würden. Diese ungünstige politische Situation führte unmittelbar zu militärischen Nachteilen auf dem Schlachtfeld für die Armenier. Im Wissen um die stillschweigende Zustimmung Moskaus zu einer militärischen Intervention stationierte die Türkei im Oktober 2020 mehrere F-16-Kampfflugzeuge zur allgemeinen Abschreckung in Aserbaidshans. Diese wurden später eingesetzt, um den Himmel von allen armenischen Bodenangriffsflugzeugen zu säubern, die versuchten, in den Kampf einzugreifen.«

4. Perspektiven

Die russische Tolerierung der türkischen Kriegsbeteiligung – das Wort ›Unterstützung‹ beschreibt die Rolle der Türkei unzureichend – führte zur totalen Niederlage Armeniens. Die von Nikol Paschinjan, Ilham Aliyev und Vladimir Putin unterzeichnete trilaterale Erklärung vom 10. November 2020¹² beschreibt das sehr anschaulich. Alle sieben Regionen Aserbaidschans, bis dato unter armenischer Kontrolle, wurden »befreit«. Mehr noch: Die Republik Berg-Karabach musste auf einen Drittel ihres Territoriums verzichten.

Zwar konnte Russland seine Rolle im Südkaukasus durch die Stationierung von knapp 2.000 russischen Soldaten einer Friedenstruppe deutlich ausbauen, musste jedoch im Gegenzug wohl oder übel akzeptieren, dass die Türkei ein Mitspracherecht im Südkaukasus bekam.

Bestimmte Aspekte der Nachkriegsordnung sind zwar in der trilateralen Erklärung skizziert, aber es gibt eine Reihe von Problemen, die bis heute nicht gelöst sind:

Da wären zum einen die Grenzen der Nachbarstaaten Armenien und Aserbaidschan. Hier müsste eine Demarkation und Grenzziehung stattfinden, was bis heute nicht passiert ist. Die Besetzung armenischen Territoriums seit Mai 2021 begründete Aserbaidschan stets so: Diese seien genuin aserbaidshanische Territorien, von Besetzung könne keine Rede sein. Wann und nach welchen Grundsätzen die Demarkation und Grenzziehung stattfinden wird, ist unklar. In der trilateralen Erklärung heißt es:

»Die Republik Armenien gewährleistet die Sicherheit der Verkehrsverbindungen zwischen den westlichen Regionen der Republik Aserbaidschan und der Autonomen Republik Nachitschewan, um den ungehinderten Verkehr von Personen, Fahrzeugen und Gütern in beiden Richtungen zu ermöglichen. Der Grenzschutzdienst des russischen Föderalen Sicherheitsdienstes ist für die Überwachung der Verkehrsverbindungen zuständig.«

Dieser soll durch die südarmenische Provinz Syunik erfolgen. Aserbaidschan spricht stets von einem ›Korridor‹, den es ohne jedwede armenische Kontrolle benutzen möchte. Armenien ist damit nicht einverstanden, denn es handelt sich hier um souveränes armenisches Territorium. Die endgültige Regelung dieses Problems steht noch aus.

Ein besonders großes Problem ist das Schicksal der Menschen, die in Berg-Karabach leben. Aserbaidschan würde dieses Restgebiet sofort unter seine Kontrolle bringen. Was mit dem Menschen dann geschehen würde, wäre ungewiss. Während des 44-tägigen Krieges wollte Aliyev sie »wie Hunde verjagen«. Der einzige Garant ihrer Sicherheit sind gegenwärtig die russischen Friedenstruppen. Wenn nicht Aserbaidschan alleine, wer wird über sie bestimmen? Eventuell Armenien und Aserbaidschan unter russischer Vermittlung? Ist die Minsk Gruppe wieder zum Leben zu erwecken? Und was kann die Europäische Union, die sich in letzter

12 Bundeszentrale für politische Bildung (2020).

Zeit auffällig für dieses Problem zu interessieren scheint, diesbezüglich überhaupt leisten? Viele Fragen, auf die es zurzeit keine Antworten gibt.

Literaturverzeichnis

- Bundeszentrale für politische Bildung, Dokumentation: Waffenstillstandsvereinbarung zwischen Aserbaidschan und Armenien vom 10. November 2020, 2020, unter: <https://www.bpb.de/themen/europa/russland-analysen/nr-394/322104/dokumentation-waffenstillstandsvereinbarung-zwischen-aserbaidschan-und-armenien-vom-10-november-2020/> (letzter Zugriff: 19.9.2023).
- Kasapoğlu, Can, Türkiye-Azerbaycan: Savunma iş birliğinden askeri ittifaka, 2017, unter: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/turkiye-azerbaycan-savunma-is-birliginden-askeri-ittifaka/952323> (letzter Zugriff: 9.8.2023).
- De Waal, Thomas, Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War, New York University Press 2004.
- Gressel, Gustav, Military lessons from Nagorno-Karabakh: Reason for Europe to worry, 2020, unter: <https://ecf.eu/article/military-lessons-from-nagorno-karabakh-reason-for-europe-to-worry/> (letzter Zugriff: 19.9.2023).
- Hovannisian, Richard G., The Republic of Armenia, Volume IV. Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization, University of California Press 1996.
- Institute for the Study of Human Rights, Perpetrators, unter: <http://www.humanrightscolumbia.org/peace-building/perpetrators> (letzter Zugriff: 19.9.2023).
- Libaridian, Gerard J., The Karabagh File: Documents and Facts on the Question of Mountainous Karabagh, 1918-1988, Zoryan Institute for Contemporary Armenian Research & Documentation 1988, unter: <https://zoryaninstitute.org/wp-content/uploads/2017/03/Karabagh-File.pdf> (letzter Zugriff: 9.8.2023).
- OHCHR, Mercenaries in and around the Nagorno-Karabakh conflict zone must be withdrawn – UN experts, 2020, unter: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=26494&LangID=E> (letzter Zugriff: 19.9.2023).
- President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, Ilham Aliyev attended the grand military parade on the occasion of the 93rd anniversary of the Armed Forces, 2011, unter: <http://en.president.az/articles/2537> (letzter Zugriff: 19.9.2023).
- Kuzio, Taras, Nato training: How Ukraine is actually winning against Russia, 2022, unter: <https://euobserver.com/opinion/154763> (letzter Zugriff: 19.9.2023).
- Տեր-Պետրոսյան, Լևոն, Պատերազմ, թե՛ խաղաղություն. լրջանալու պահը, 1997, unter: <https://bit.ly/3nOmx47> (letzter Zugriff: 19.9.2023).
- Макленко, Константин, Как Россия проиграла во второй карабахской войне, 2020, unter: <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2020/11/10/846462-rossiya-proigrala> (letzter Zugriff: 19.9.2023).

Autor

Dr. Raffi Kantian

Vorsitzender der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, verantwortlicher Redakteur der Zeitschrift *ADK* (Armenisch-Deutsche Korrespondenz), Hannover, Deutschland, r.kantian@t-online.de

Րաֆֆի Քանդյան

Լեռնային Ղարաբաղի համար մղված 44-օրյա պատերազմը.

Նախապատմություններ, գործընթացներ, հետանկարներ

1. Ներածություն

Կարճ ակնարկ. Առաջին համաշխարհային պատերազմում ցարական կայսրության փլուզումից հետո Նախիջևանը կռվի ոսկոր էր դարձել Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև 1918-1920 թթ.: Այն բանից հետո, երբ բոլշևիկներն երկու երկրներում էլ իշխանությունը ստանձնեցին, տարածքային վեճը վերջնականապես որոշվեց Ստալինի կողմից՝ որպես քաղաքական զիջում Մուստաֆա Քեմալին, հետագայում՝ Աթաթուրքին՝ հօգուտ Ադրբեջանի: Մուստաֆա Քեմալը Ստալինին ասել էր, որ ցանկանում է ընդհանուր սահման ունենալ Ադրբեջանի թուրքական պետության հետ: Բոլշևիկները, որոնք փողով ու զենքով աջակցում էին Մուստաֆա Քեմալի շուրջ ուժերի ազատագրական պայքարին և այդպիսով հույս ունեին իրենց հեղափոխությունը արտահանել Թուրքիա, համաձայնեցին: Թուրքիայում ազգայնական ուժերի հաղթանակից հետո 1920 թ. սեպտեմբերին Բաքվում հիմնադրված Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցությունը, որին կարճ ժամանակով թույլատրվել էր զարգացնել իր գործունեությունը երկրում, արգելվեց, իսկ նրա առաջատար կադրերը (Մուստաֆա Սուփհին և նրա ընկերները) սպանվեցին: Նախիջևանի երբեմնի մեծաքանակ հայ բնակչությունն աստիճանաբար, գրեթե ամբողջությամբ, գաղթեց շարունակվող բռնաճնշումների պատճառով: 1920-ականներին բնակիչների մինչև մեկ երրորդը հայեր էին (այլ աղբյուրները խոսում են 50%-ի մասին): 1989 թ. հայերի համամասնությունը բնակչության մեջ կազմում էր 1%, այսօր այն 0% է:¹

Նախիջևանյան այս զարգացումը հիմնական պատճառն էր Լեռնային Ղարաբաղում ապրող հայերի Բաքվից անջատվելու համար: 1988 թ. պերեստրոյկայի նշանով սկսված հայերի փորձերը գազաթնակետին հասան Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ առաջին պատերազմով և ավարտվեցին 1994 թ. մայիսի 12-ին Ռուսաստանի միջնորդությամբ ուժի մեջ մտած զինադադարի

1 Այս մասին մանրամասն տե՛ս Hovannisian (1996):

համաձայնագրի ստորագրմամբ: Այնուհետև հայկական ուժերը վերահսկում էին Լեռնային Ղարաբաղի կողմից պահանջվող տարածքի զգալի մասը: Բացի այդ, նրանք նաև գրավել էին նախկին ԼԼԻՄ-ի սահմաններից դուրս գտնվող յոթ ադրբեջանական շրջանների մեծ մասը:²

Հայաստանի այն ժամանակվա նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը 1997 թ. նոյեմբերի 1-ի «Պատերազմ, թե՛ խաղաղություն» սկզբունքային հոդվածով փորձ արեց լուծել հակամարտությունը:³ Ծրագիրը նախատեսում էր հակամարտությունը լուծել «փուլերով», և այդպիսով հետաձգվելու էր տարածաշրջանի կարգավիճակի հարցը, ինչը գլխավոր վիճելի կետն էր: Բացի այդ, հայկական զորքերը պետք է դուրս բերվեին ադրբեջանական յոթ շրջաններից, և վերացվեր Հայաստանի շրջափակումը Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից: ՀՀ այն ժամանակվա քաղաքական վերնախավն, այդ թվում՝ վարչապետ Ռոբերտ Քոչարյանը, հակառակվում էին այս մոտեցմանը: 1998-ի սկզբին Լևոն Տեր-Պետրոսյանը ճնշումների հետևանքով տվեց իր հրաժարականը:

Հաջորդող տարիներին ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը փորձեց հակամարտությունը լուծել խաղաղ ճանապարհով («Մադրիդյան սկզբունքներ»): Ադրբեջանը մասնակցել է թե՛ այս ձևաչափով բանակցություններին և թե՛ Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ այլ բանակցություններին, սակայն սկզբունքորեն համաձայն չի եղել դրանց հետ: «Պատերազմը դեռ չի ավարտվել, այլ միայն՝ դրա առաջին փուլը: Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը պետք է վերականգնվի», - ասել է նախագահ Իլհամ Ալիևը 2011 թ. հունիսին Ռուսաստանի Կազան քաղաքում դարաբաղյան զագաթնաժողովից հետո:⁴

2. Ճանապարհ դեպի պատերազմ

Փորձագետների կարծիքով՝ 2000-ականների սկզբից Ադրբեջանը պատրաստվում էր դարաբաղյան հակամարտության ռազմական լուծմանը: Էներգակիրների վաճառքից ստացած հսկայական եկամուտների շնորհիվ նա ձեռք բերեց համաշխարհային շուկայում ամենաժամանակակից սպառազինությունն, օրինակ՝ Իսրայելից, Ռուսաստանից, հետագայում՝ Թուրքիայից:

Այստեղ հարկ է մի քանի խոսքով անդրադառնալ թուրք-ադրբեջանական համագործակցությանը. Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև ռազմական համագործակցությունն առաջին անգամ հաստատվել է 1992 թ.՝ երկու կառավարությունների միջև ռազմական պատրաստության մասին համաձայնագրով: Այդ ժամանակից ի վեր Ադրբեջանի և Թուրքիայի կառավարությունները սերտորեն

2 De Waal (2004); Libaridian (1988):

3 Տեր-Պետրոսյան (1997):

4 President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev (2011):

համագործակցում են պաշտպանության և անվտանգության հարցերի շուրջ: Ըստ այն ժամանակվա Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Վեջդի Գյոնուլի, 2010 թ. Թուրքական ռազմական օգնությունն Ադրբեջանին գերազանցել է 200 միլիոն ԱՄՆ դոլարը: Նաև 2010 թ. երկու երկրները ստորագրել են մի շարք այլ պայմանագրեր, այդ թվում՝ Ադրբեջան-Թուրքիա ռազմավարական գործընկերության համաձայնագիրը: 2017 թ. ավելացվել է պաշտպանական արդյունաբերության ոլորտում համագործակցության համաձայնագիրը:⁵

1990-ականներից ի վեր ամենամեծ ռազմական հակամարտությունը 2016 թ. ապրիլյան, այսպես կոչված, «քառօրյա պատերազմն» էր: Դրա ընթացքում շուրջ 800 հեկտար գրավվեց ադրբեջանցիների կողմից: Արդեն իսկ այդ ժամանակ Ադրբեջանը օգտագործում էր զինված անօդաչու թռչող սարքեր: Ընդհանուր թվով զոհվեցին 100-ից ավելի հայ, որից 22 իսրայելական արտադրության ադրբեջանական կամիկաձե ԱԹՍ-ից:

Չորս տարի անց՝ 2020 թ. հուլիսին, հյուսիսային Հայաստանի Տավուշի մարզում վերստին լուրջ ընդհարում սկսվեց, որ լավ էլք չունեցավ Ադրբեջանի համար: Դրա հետևանքով 2020 թ. օգոստոսի սկզբին Թուրքիան և Ադրբեջանը բազմօրյա լայնածավալ զորավարժություններ նախաձեռնեցին ինչպես Նախիջևանի էքսկլավում, այնպես էլ Ադրբեջանի մնացյալ տարածքում: Ներգրավված էին ցամաքային և օդային ուժեր: Հայտնի է, որ Թուրքական զինվորների մի մասն ու նրանց տեխնիկան մնացին թե՛ էքսկլավում և թե՛ Ադրբեջանում, ինչպես նաև՝ Թուրքիայի ռազմաօդային ուժերի F-16 կործանիչները:

Արլումբիայի համալսարանի Մարդու իրավունքների ուսումնասիրության ինստիտուտը⁶ թվարկում է թուրք բարձրաստիճան սպաներին, ովքեր այդ ժամանակվանից Ադրբեջանում մնացին.

1. Գեներալ-մայոր Բահթիյար Էրսայ

Էրսայը, ում պաշտոնական կոչումն է «Թուրքիայի ցամաքային զորքերի օպերատիվ տնօրինության պետ», վերահսկում էր Լեոնային Ղարաբաղում Ադրբեջանի Գլխավոր շտաբը՝ Ադրբեջանի նախկին շտաբի պետ Նաջմեդդին Սադիկովի պաշտոնակալությունից հետո: Նա նախկինում ղեկավարել է 2-րդ Կոմանդո բրիգադը Քրդական բանվորական կուսակցության (ԲԲԿ/ՔԿԿ) դեմ, որը ակնհայտ դաժանությամբ էր վարվում քուրդ խաղաղ բնակիչների և զինվորների հետ (ինչպես նաև ներառում էր ծայրահեղ ազգայնական «Գորշ գայլեր» խմբավորման անդամներին):

2. Գեներալ-լեյտենանտ Շերեֆ Օնգայ

Օնգայը Արևելյան Անատոլիայում տեղակայված Թուրքիայի ցամաքային զորքերի

5 Militärische Kooperation der Türkei mit Aserbaidschan, in: ADK 190, 2021/1, 24: Այս մասին տե՛ս նաև անվտանգության փորձագետ Dr. Can Kasapoğlu-ի վերլուծությունը, Kasapoğlu (2017):

6 Institute for the Study of Human Rights (2023):

3-րդ բանակի հրամանատարն է: ԵԱՀԿ-ում հայկական պատվիրակությունն ասում է, որ Օնգալը մասնակցել է Լեռնային Ղարաբաղում գործողությունների պլանավորմանն ու իրականացմանը: Նրան նկատել են նաև Ադրբեջանում 2020 թ. սեպտեմբերի 4-ին, որտեղ ադրբեջանական զինուժի հետ համատեղ գործողություններ էր ծրագրում:

3. Գեներալ-մայոր Գյոքսել Քահյան

Քահյան թուրքական անօդաչու թռչող սարքերի գլխավոր հրամանատարն է, ով գլխավորում է Թուրքիայի ռազմաօդային ուժերի մատակարարման և սպասարկման 1-ին կենտրոնը: Մինչ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը, նա Լիբիայի քաղաքացիական պատերազմում օգտագործել է թուրքական Bayraktar TB2-ները: Ավելի ուշ Գյոքսելին գործուղեցին Ադրբեջան, ուր նա գտնվում էր 2020 թ. հուլիսից՝ վերահսկելով TB2 ԱԹՍ-երի փաստագրված օգտագործումը: Այս ԱԹՍ-երը չափազանց մեծ դեր խաղացին ադրբեջանական հաղթանակի համար:

4. Ադնան Թանրիվերդի

Թանրիվերդին պաշտոնաթող թուրք գեներալ է և 2012 թ. ստեղծված ՍԱԴԱԹ պաշտպանական խորհրդատվության մասնավոր ընկերության (SADAT Inc. International Defense Consultancy) հիմնադիրը: Նա ստիպված է եղել զինվորական ծառայությունից թողնել անցնել 1996 թ. իսլամիստական հայցքներին պատկանելու պատճառով և դրանից հետո համալրել էր ՍԱԴԱԹ-ը կոշտ գծին հետևող այլ իսլամիստներով: Հաղորդվում է, որ նա և ՍԱԴԱԹ-ն առանցքային դեր են խաղացել մոտ 3000 սիրիացի վարձկանների հավաքագրելու, սպառազինելու և տեղափոխելու գործում՝ ինչպես Լիբիա, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղ: Կարևոր է նշել, որ ՍԱԴԱԹ-ը նաև գլխավոր կազմակերպությունն է, որը պատրաստում է Թուրքիայի կողմից աջակցվող վարձկաններին:

2020 թ. նոյեմբերի 11-ի իր զեկույցում վարձկանների ներգրավման հարցերով ՄԱԿ-ի աշխատանքային խումբը (The Working Group on the use of mercenaries) հաստատել է սիրիացի վարձկանների փաստացի ներկայությունն ու պահանջել նրանց անհապաղ արտահանումն այդտեղից:⁷ Բացի այդ, Թուրքիայի հարավարևելքում ՔԲԿ-ի դեմ մարտերում հայտնի դարձած հատուկ ջոկատայինների ստորաբաժանման 1.200 զինվոր տեղափոխվել էր Ադրբեջան: Նրանք ևս մասնակցել են հայերի դեմ մղվող մարտերին:

Դրա մասին լրացուցիչ կերպով գրում է Տարաս Կուզիոն, որը Լոնդոնում գործող Հենրի Ջեքսոնի վերլուծական կենտրոնի գիտաշխատող և Կիև-Մոհիլա ակադեմիայի քաղաքագիտության պրոֆեսոր է.

«Ադրբեջանի սպաները վերապատրաստվել են առնվազն մեկ տասնամյակ Թուրքիայի ռազմական ակադեմիաներում, ինչպես նաև ԱՄՆ-ում և ՆԱՏՕ-ի այլ

7 OHCR (2020):

երկրներում՝ ըստ ՆԱՏՕ-ի չափանիշների: Թուրքիան և Ուկրաինան պատրաստել են ադրբեջանական օդուժի օդաչուներին և ԱԹՍ-երի օպերատորներին»:⁸

Ի հավելումն նշենք, որ 44-օրյա պատերազմից անմիջապես առաջ կամ դրա ընթացքում Մոսկվայում վերապատրաստված բարձրաստիճան ադրբեջանցի սպաներին, ինչպես օրինակ՝ ադրբեջանական շտաբի պետ, Մաջմեդդին Սադիկովին, փոխարինել են Թուրքիայում վերապատրաստված կամ ինքնին թուրք սպաներով:

3. Հայերի պարտության պատճառները

Մախապես նշում. 44-օրյա պատերազմը հաճախ անվանվել է 21-րդ դարի առաջին անօդաչուների պատերազմը:

Հետևյալ պնդումներն ու համապատասխանաբար նշումներն էապես բխում են Եվրոպական խորհրդի արտաքին հարաբերությունների բեռլինյան գրասենյակի «Ընդլայնված Եվրոպա» ծրագրի քաղաքականության ավագ փորձագետ, Գուստավ Գրեսելի «Ռազմական դասեր Լեոնային Ղարաբաղից. Անհանգստանալու պատճառ Եվրոպայի համար»⁹ ու Մոսկվայում գտնվող Ռազմավարությունների և տեխնոլոգիաների վերլուծության կենտրոնի փոխտնօրեն, Կոնստանտին Մակիենկոյի «Ինչպես Ռուսաստանը պարտվեց Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմում»¹⁰ աշխատություններից, ինչպես նաև միննույն կենտրոնի տնօրեն՝ Ռուսլան Պուլտովի խմբագրությամբ լույս տեսած «Փոթորիկ Կովկասում»¹¹ ժողովածուից:

1. Ե՛վ Գրեսելը, և՛ Մակիենկոն համոզված են, որ ադրբեջանցիները չեն պլանավորել այս պատերազմը: Գրեսելը ենթադրում է, որ դրա ծրագիրը թուրքերից է եկել, մինչդեռ Մակիենկոն կարծում է, որ պատերազմի հետևում իսրայելցիներն են կանգնած:
2. Հայաստանի հակաօդային պաշտպանության համակարգերն իրենց S-300PT, PS տարբերակներով և 9K37M Բուկ-Մ1-ով, նախատեսված էին արագ թռչող մարտական ինքնաթիռներ հայտնաբերելու համար: Այդ իսկ պատճառով նրանց ուշադրությունից դուրս էին մնացել փոքր չափերի ու դանդաղ թռչող ԱԹՍ-երը: Բացի այդ, ասվում է, որ տվյալ համակարգերն անկարող էին միավորել տարբեր լրկատորներից ստացվող ռադարային արձագանքները՝ իրավիճակային համակարգված հաշվետվության համար: Ադրբեջանական ԱԹՍ-երը շրջում էին ազատ, քանի որ Հայաստանը չունեի

8 Kuzio (2022):

9 Gressel (2020):

10 Макиенко (2020):

11 Հիմնական դրույթները տպագրվել են ADK 193, Jg. 2021 / Heft 4, 8-10:

նադիոկապի խաթարման համակարգ, ինչը կարող էր ընդհատել այս սարքերի ու իրենց հրամանատարական կայանների կապը:

3. Ադրբեջանցիներն ԱԹՍ-երի օգնությամբ նախ հետախուզել էին հայկական դիրքերն, ապա՝ ռեզերվների տեղակայվածությունը: Այնուհետև հնարավոր էր դարձել սովորական հրետանու միջոցով սովարածավալ հրետակոծման ենթարկել հայկական դիրքերը՝ թուլացնելով նրանց պաշտպանությունը: Դրանից հետո ԱԹՍ-երն ուղղեցին հարձակումը հայկական ռեզերվների ուղղությամբ՝ օգտագործելով հրետանի, կասետային ռումբեր, սեփական հրթիռներ և իարայելական ՕՄՀՀ (LORA հրթիռներ), որպեսզի ոչնչացվեն կամուրջները և կամ այն ճանապարհները, որոնք ռեզերվները կապում էին առաջնագծին: Երբ հայկական կողմն այլևս ի վիճակի չէր ռեզերվներ ուղարկել մարտի, ադրբեջանական բանակը կարողացավ ցանկացած քանակով առաջ գալ՝ ճնշելու հայկական մեկուսացված դիրքերը: Այս ընթացակարգը կրկնվում էր օր օրի, ինչի ընթացքում ամեն օր մի հայկական դիրք էր ոչնչացվում, իսկ գիշերը՝ համալրվում հրետանին:
4. Ադրբեջանցիները կախված չէին միայն ԱԹՍ-երով ձեռք բերված տեղեկություններից: Հայկական բանակի 30-ից ավելի անդամներ նրանց փոխանցել էին կարևոր տվյալներ, որոնցից մի քանիսը՝ չնչին վճարման դիմաց: Այս մասին 2022 թ. փետրվար և մարտ ամիսներին հայտնեցին հայկական լրատվամիջոցները: Սակայն ինչո՞ւ է ԱԱԾ-ն այդքան ուշ ձեռք բախել տվյալ անձանց, սա առավել քան իրավաչափ հարց է:
5. Ձենքի մեծ մասը, այդ թվում՝ հակաօդային համակարգերը, գտնվել են իրենց մշտական տեղակայման վայրերում և ոչնչացվել են առաջին իսկ հարվածից:
6. Ադրբեջանի օդային լիակատար գերազանցության պայմաններում մեծ ստորաբաժանումներ Լեռնային Ղարաբաղ բերելը չափազանց դժվար էր: Նման փորձեր արվեցին պատերազմի առաջին փուլում և ավարտվեցին շարասյունների վրա օդային հարվածներով ու մեծ կորուստներով:
7. Վերևում ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանն ակնհայտորեն բավականաչափ պատրաստված չէր այս պատերազմին: Կարելի է նաև եզրակացնել, որ Հայաստանը բավականաչափ տեղեկացված չի եղել Ադրբեջանի պլանավորման և հնարավորությունների մասին: Այլ կերպ չի կարելի մեկնաբանել այն ժամանակվա պաշտպանության նախարար Դավիթ Տոնոյանի հայտարարությունը, թե նոր պատերազմը Հայաստանի համար կնշանակի նոր տարածքային ձեռքբերումներ:
8. Կան բազմաթիվ անպատասխան հարցեր: Ինչո՞ւ Հայաստանը չզննեց մարտական անօդաչու սարքեր: Ինչո՞ւ չգործարկվեցին չորս ժամանակակից Սու30-ՍՄ կործանիչները: Ի՞նչ պատահեց «Իսկանդեր» բալիստիկ հրթիռներին: Այս ամենի մասին տարատեսակ խոսակցություններ ու պնդումներ կան: Արդյոք սույն և բազմաթիվ այլ հարցերի պատասխանները երբևէ կգտնի՞ կամ կտա՞ Հայաստանի Ազգային ժողովի նախատեսվող քննչական հանձնաժողովը, կարելի է կասկածել:

Տվյալ համատեքստում հաճախ տրվող հարցը նաև Ռուսաստանի դերի մասին է: Ռուսաստանը արագ հասկացրեց, որ չի հանդուրժի թուրքական հարձակումը

ՀՀ տարածքի վրա, բայց մյուս կողմից Ռուսաստանը հասկացրեց նաև, որ այս պատերազմում չի օգնելու Հայաստանին, չէ՞ որ մարտերն ընթանում էին Ադրբեջանի տարածքում, իսկ Հայաստանն ինքը հարձակման չէր ենթարկվում: Սրանից ելնելով՝ Գուստավ Գրետսելը կարծում է.

«Ռուսաստանը նաև Ադրբեջանի ռազմական ճնշումը դիտեց որպես միջոց՝ թուլացնելու Հայաստանի վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանին, ով 2018 թ. գլխավորել էր հեղափոխությունն ու փոխարինել հին ռեժիմին: Ադրբեջանական առաջխաղացումը, բացի դրանից, հավանաբար պետք է Հայաստանին ստիպեր ընդունել նախկինում քննարկված խաղաղության ծրագրերը, որոնք կամրապնդեին Մոսկվայի աշխարհաքաղաքական դիրքերը: Քաղաքական այս անբարենպաստ իրավիճակը ուղղակիորեն հանգեցրեց մարտի դաշտում ռազմական կորուստների հայերի համար: Տեղյակ լինելով ռազմական միջամտությանը՝ Մոսկվայի լուր համաձայնության մասին, Թուրքիան 2020 թ. հոկտեմբերին Ադրբեջանում տեղակայեց մի քանի F-16 կործանիչներ՝ որպես ընդհանուր սարսափեցնող միջոց: Դրանք հետագայում օգտագործվեցին երկինքը մաքրելու ցանկացած հայկական հարձակողական օդանավից, որը փորձում էր մասնակցել մարտական գործողություններին ցամաքային հոթիռակոծումներով»:

4. Հեռանկարներ

Ռուսական հանդուրժողականությունը, թուրքական մասնակցությանը պատերազմին (այստեղ «աջակցություն») բառը ոչ աղեկվատ է բնութագրում Թուրքիայի դերը), հանգեցրեց Հայաստանի լիակատար պարտությանը: 2020 թ. նոյեմբերի 10-ին Նիկոլ Փաշինյանի, Իլհամ Ալիևի և Վլադիմիր Պուտինի ստորագրած եռակողմ հայտարարությունը շատ ցայտուն կերպով է նկարագրում դա:¹² Ադրբեջանի բոլոր յոթ շրջանները, որոնք մինչ այժմ հայկական վերահսկողության տակ էին գտնվում, «ազատագրվել» էին: Ավելին՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը ստիպված էր եղել զիջել իր տարածքի մեկ երրորդը:

Թեև Ռուսաստանը կարողացավ էապես ընդլայնել իր դերը Հարավային Կովկասում, տեղակայելով գրեթե 2000 ռուս խաղաղապահ զինվորներ, սակայն դրա դիմաց նա, լավ թե վատ, պարտավորվեց ընդունել այն, որ Թուրքիային նույնպես թելադրելու իրավունք է տրվում Հարավային Կովկասում:

Չնայած նրան, որ հետպատերազմյան կարգի որոշ ասպեկտներ ուրվագծված են եռակողմ հայտարարության մեջ, առկա են մի շարք խնդիրներ, որոնք մինչ օրս չլուծված են մնում:

12 Bundeszentrale für politische Bildung (2020):

Դրանցից մեկն է օրինակ՝ հարևան երկրներ Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանների հարցը: Այստեղ պետք է կատարվեր սահմանազատում և սահմանագծում, ինչը տեղի չի ունեցել մինչ օրս: Ադրբեջանը 2021 թ. մայիսից ի վեր հայկական տարածքի գրավումը մշտապես պատճառաբանել է հետևյալ կերպ, որ դրանք իսկական ադրբեջանական տարածքներ են, ուստի օկուպացիայի մասին խոսք լինել չի կարող: Անհասկանալի է, թե երբ և ինչ սկզբունքներով է տեղի ունենալու սահմանազատումը և սահմանագծումը:

Եռակողմ հայտարարության մեջ ասված է.

«Հայաստանի Հանրապետությունը ապահովում է Ադրբեջանի Հանրապետության արևմտյան շրջանների և Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության միջև տրանսպորտային կապերի անվտանգությունը՝ թույլ տալու մարդկանց, տրանսպորտային միջոցների և ապրանքների անխափան տեղաշարժը երկու ուղղություններով: ՌԻ Անվտանգության դաշնային ծառայության սահմանապահ ծառայությունը պատասխանատու է երթևեկության կապերի մոնիտորինգի համար»:

Այն պետք է որ Հայաստանի հարավային մարզ՝ Սյունիքով իրականացվեր: Ադրբեջանը, սակայն, անընդհատ խոսում է մի «միջանցքի» մասին, որը ցանկանում է օգտագործել առանց հայկական վերահսկողության: Հայաստանը համաձայն չէ սրա հետ, քանի որ դա ինքնիշխան հայկական տարածքին է վերաբերում: Այս խնդրի վերջնական կարգավորումը դեռ առկա չէ:

Հատկապես մեծ խնդիր է Լեռնային Ղարաբաղում ապրող մարդկանց ճակատագիրը: Ադրբեջանն անմիջապես կցանկանար ստանձնել այս տարածքի մնացորդը: Ինչ կպատահեր այդ ժամանակ տեղի ժողովրդին, անորոշ է մնում: 44-օրյա պատերազմի ժամանակ Ալիևը ցանկանում էր նրանց «շների պես քշել»: Նրանց անվտանգության միակ երաշխավորը ներկայումս ռուսական խաղաղապահ ուժերն են: Եթե ոչ Ադրբեջանն առանձին, ապա ղ՞վ է կառավարելու նրանց: Հնարավոր է արդյոք Հայաստանն ու Ադրբեջանը՝ Ռուսաստանի միջնորդությամբ: Կարող է արդյոք Մինսկի խումբը կյանքի կոչվել: Եվ ի՞նչ կարող է այս ուղղությամբ անել Եվրամիությունը, որը վերջին ժամանակներում, թվում է, թե ակնհայտորեն հետաքրքրված է այս խնդրով:

Շատ հարցեր, որոնց պատասխանները ներկայումս չկան:

Գրականություն

- Bundeszentrale für politische Bildung, Dokumentation: Waffenstillstandsvereinbarung zwischen Aserbaidschan und Armenien vom 10. November 2020, 2020, տես՝ <https://www.bpb.de/themen/europa/russland-analysen/nr-394/322104/dokumentation-waffenstillstandsvereinbarung-zwischen-aserbaidschan-und-armenien-vom-10-november-2020/> (հարցվել է 19.9.2023):
- Kasapoğlu, Can, Türkiye-Azerbaycan: Savunma iş birliğinden askeri ittifaka, 2017, տես՝ <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/turkiye-azerbaycan-savunma-is-birligin-den-askeri-ittifaka/952323> (հարցվել է 9.8.2023):
- De Waal, Thomas, Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War, New York University Press 2004:
- Gressel, Gustav, Military lessons from Nagorno-Karabakh: Reason for Europe to worry, 2020, տես՝ <https://ecfr.eu/article/military-lessons-from-nagorno-karabakh-reason-for-europe-to-worry/> (հարցվել է 19.9.2023):
- Hovannisian, Richard G., The Republic of Armenia, Volume IV. Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization, University of California Press 1996:
- Institute for the Study of Human Rights, Perpetrators, տես՝ <http://www.humanrightscolumbia.org/peacebuilding/perpetrators> (հարցվել է 19.9.2023):
- Libaridian, Gerard J., The Karabagh File: Documents and Facts on the Question of Mountainous Karabagh, 1918-1988, Zoryan Institute for Contemporary Armenian Research & Documentation 1988, տես՝ <https://zoryaninstitute.org/wp-content/uploads/2017/03/Karabagh-File.pdf> (հարցվել է 9.8.2023):
- OHCHR, Mercenaries in and around the Nagorno-Karabakh conflict zone must be withdrawn – UN experts, 2020, տես՝ <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=26494&LangID=E> (հարցվել է 19.9.2023):
- President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, Ilham Aliyev attended the grand military parade on the occasion of the 93rd anniversary of the Armed Forces, 2011, տես՝ <http://en.president.az/articles/2537> (հարցվել է 19.9.2023):
- Kuzio, Taras, Nato training: How Ukraine is actually winning against Russia, 2022, տես՝ <https://euobserver.com/opinion/154763> (հարցվել է 19.9.2023):
- Տեր-Պետրոսյան, Լևոն, Պատերազմ, թե՛ խաղաղություն. լրջանալու պահը, 1997, տես՝ <https://bit.ly/3nOmx47> (հարցվել է 19.9.2023):
- Макиенко, Константин, Как Россия проиграла во второй карабахской войне, 2020, տես՝ <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2020/11/10/846462-rossiya-proigrala> (հարցվել է 19.9.2023):

Հեղինակ

Դոկտ. Րաֆֆի Քանդյան

Հայ-Գերմանական Ընկերակցութեան նախագահ, ADK (Հայ-գերմանական նամակագրություն) եռամսյա հանդեսի պատասխանատու խմբագիր, Հաննովեր, Գերմանիա, r.kantian@t-online.de

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Dustin Hoffmann

Das Selbstbestimmungsrecht der Völker im Fall von Berg-Karabach

Abstract

The South Caucasian region of Nagorno-Karabakh has been the scene of violence and war for decades. Ethnic Armenians claim an independent state and have proclaimed the Republic of Artsakh, while Azerbaijan sees this as a violation of its territorial integrity and counters the independence efforts with violence. This paper examines the question of whether Karabakh Armenians can invoke the right to self-determination under international law and what legal consequences it leads to.

1. Einleitung

Berg-Karabach ist eine Region im südlichen Kaukasus, in der 1991 die von der internationalen Staatengemeinschaft nicht anerkannte Republik Artsach ausgerufen wurde.¹ Diese hat sich seitdem zu einem gefestigten De-facto-Regime etabliert. Als Grundlage für die Unabhängigkeit wird das Selbstbestimmungsrecht der Völker geltend gemacht. Gleichzeitig erhebt die Republik Aserbaidschan Anspruch auf das Gebiet und sieht durch das De-facto-Regime seine territoriale Integrität verletzt. Im Folgenden sollen die Hintergründe und die im Konflikt stehenden Rechte und Prinzipien beleuchtet werden.

2. Hintergrund

Berg-Karabach ist seit Jahrhunderten von einer starken armenischen Präsenz geprägt.² Nach dem Zerfall des russischen Zarenreiches bildete sich 1918 im Südkaukasus erstmalig ein

1 Unabhängigkeitserklärung der Republik Artsach (1992).

2 De Waal (2019), 103.

aserbajdschanischer Staat, während Armenien gleichzeitig die staatliche Unabhängigkeit zu rückverlangte. Beide beanspruchten die Region Berg-Karabach für sich und führten bereits damals Krieg. Nachdem die Sowjetunion in beide Staaten eingefallen ist, sollte die Region zuerst Armenien zugesprochen werden, allerdings wurde diese Entscheidung bereits einen Tag später revidiert und Berg-Karabach wurde der jungen aserbajdschanischen Sowjetrepublik zugewiesen.³ Als Autonomes Oblast Berg-Karabach (englisch NKAO – Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast) sollte die Region eine gewisse Autonomie innerhalb der aserbajdschanischen Sowjetrepublik erhalten. Während der Sowjetzeit gab es immer wieder Petitionen, die einen Anschluss Berg-Karabachs an die armenische Sowjetrepublik gefordert haben.⁴ Diese Bestrebungen mündeten 1988 in die Karabach-Bewegung, die mit friedlichen Demonstrationen in Stepanakert und Jerewan, den jeweiligen Hauptstädten Berg-Karabachs und Armeniens, die Vereinigung des autonomen Gebiets mit der armenischen Sowjetrepublik forderte. Dies leitete den Pogrom in der aserbajdschanischen Stadt Sumgait ein, ein Massaker, bei dem es zu etlichen Verletzten und Toten kam. Augenzeugen berichteten von schwerster Gewalt, Verstümmelungen und Massenvergewaltigungen.⁵ Das Europäische Parlament hat das Massaker bereits 1988 in einer Resolution verurteilt und die Forderung nach der Vereinigung Berg-Karabachs mit Armenien explizit unterstützt.⁶ Es folgten weitere schwere Pogrome gegen Armenier in Kirovabad, heute Ganja (1988)⁷ und Baku (1990).⁸ Als Reaktion darauf gab es auch vereinzelte Gewalt gegen einige in Armenien lebende Aserbajdschaner.

1991 führten aserbajdschanische Spezialkräfte im Rahmen der ›Operation Ring‹ gemeinsam mit der Sowjetarmee ethnische Säuberungen gegen Armenier in der Region durch und befeuerten die Eskalation des Konflikts. Im Zuge des Zerfalls der Sowjetunion erklärten sich sowohl Armenien als auch Aserbajdschan für unabhängig, woraufhin auch Berg-Karabach eine unabhängige Republik proklamierte. Aserbajdschan hob daraufhin den Autonomiestatus der Region auf und griff offen zu militärischer Gewalt. Die Hauptstadt der Region Berg-Karabach wurde belagert und die 70000 anwesenden Zivilisten wurden, abgeschnitten von Wasser, Strom, Essen und Kraftstoff, fortlaufend – auch mit Raketenartillerie – beschossen.⁹ 1992 gelang es der armenischen Seite die Belagerung zu durchbrechen und Berg-Karabach größtenteils unter seine Kontrolle zu bringen. Im Zuge innenpolitischer Instabilität gelang es den Truppen auch, strategisch relevante Ziele außerhalb des ehemaligen autonomen Oblasts einzunehmen. Hunderttausende aserbajdschanische Zivilisten flohen vor den Kämpfen oder wurden später vertrieben. Im Zuge des Krieges gab es Massaker an der

3 Ebd., 105.

4 De Waal (2013), 17.

5 Ebd., 35.

6 Europäisches Parlament (1988).

7 Parks (1988).

8 Human Rights Watch (1991), 7.

9 Human Rights Watch/Helsinki (1993), Vol. 5, 11.

Zivilbevölkerung auf beiden Seiten, wie beispielsweise gegen Armenier in Maragha¹⁰ und Aserbaidschaner in Khojaly.¹¹

Die Kämpfe endeten 1994 mit einem Waffenstillstand, der die Frontlinie einfro. ¹² Große Teile Berg-Karabachs und sieben umliegender aserbaidschanischer Regionen blieben unter der Kontrolle der Republik Berg-Karabach. In den folgenden Jahrzehnten kam es immer wieder zu militärischen Zusammenstößen, bis Aserbaidschan 2020 einen neuen Krieg begann,¹³ der tausende Opfer gefordert hat. Dabei konnte es große Teile der Region erobern – auch Teile des ehemaligen autonomen Gebiets wie Hadrut und Schuschi/Schuscha. Im Rahmen eines neuen Waffenstillstandsabkommens¹⁴ wurde die Kontrolle über die umliegenden Regionen, die an das autonome Gebiet angrenzten, an Aserbaidschan abgetreten und die Sicherheit des verbliebenen, von Armeniern bewohnten Gebiets, russischen Friedenstruppen unterstellt. Trotzdem kommt es fortlaufend zu Brüchen des Waffenstillstands – maßgeblich durch Aserbaidschan.¹⁵

3. Rechtliche Quellen des Selbstbestimmungsrechts

Das Selbststimmungsrecht der Völker wird Art 1. Abs. 2 der UN-Charta erwähnt. So setzten sich die Vereinten Nationen zum Ziel »freundschaftliche, auf der Achtung vor dem Grundsatz der Gleichberechtigung und Selbstbestimmung der Völker beruhende Beziehungen zwischen den Nationen zu entwickeln und andere geeignete Maßnahmen zur Festigung des Weltfriedens zu treffen«. Die erste konkrete Ausformulierung des Prinzips erfolgte 1960 im Rahmen der Resolution 1514 der UN-Generalversammlung zur »Gewährung der Unabhängigkeit an koloniale Länder und Völker«, in der die Versammlung einstimmig feststellte, dass alle Völker das Recht auf Selbstbestimmung haben. An dieser Stelle wird bereits deutlich, dass die Idee des Selbstbestimmungsrechts der Völker im Rahmen der Dekolonialisierung entstanden ist. Im Jahr 1970 hat die UN-Generalversammlung die bisher umfassendste Formulierung des Selbstbestimmungsrechts der Völker verfasst. In der Erklärung über Grundsätze des Völkerrechts betreffend freundschaftliche Beziehungen und Zusammenarbeit zwischen den Staaten im Einklang mit der Charta der Vereinten Nationen (Friendly Relations Declaration) stellt die Generalversammlung fest:

10 Human Rights Watch/Helsinki (1992), 29.

11 Ebd., 19.

12 UN Peacemaker (1994).

13 OC Media (2022).

14 Text des Waffenstillstandsabkommens vom 10.11.2020, unter: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/64384> (letzter Zugriff: 30.11.2022).

15 Fults/Stronski (2022).

»Kraft des in der Charta der Vereinten Nationen verankerten Grundsatzes der Gleichberechtigung und Selbstbestimmung der Völker haben alle Völker das Recht, frei und ohne Einmischung von außen über ihren politischen Status zu entscheiden und ihre wirtschaftliche, soziale und kulturelle Entwicklung zu gestalten, und jeder Staat ist verpflichtet, dieses Recht im Einklang mit den Bestimmungen der Charta zu achten.«

Der Umfang dieses Rechts wird wie folgt dargestellt:

»Die Gründung eines souveränen und unabhängigen Staates, die freie Assoziation mit einem unabhängigen Staat, die freie Eingliederung in einen solchen Staat oder der Eintritt in einen anderen, durch ein Volk frei bestimmten politischen Status sind Möglichkeiten der Verwirklichung des Selbstbestimmungsrechts durch das betreffende Volk.«¹⁶

Folglich ist das Selbstbestimmungsrecht der Völker ein Bestandteil des internationalen Rechts. Hoch umstritten ist jedoch, welche rechtlichen Konsequenzen sich aus dessen Existenz ergeben.

4. Sind die Armenier in Berg-Karabach ein Volk im Sinne des Selbstbestimmungsrechts?

Bevor das rechtliche Spannungsfeld, das sich aus einem möglichen Sezessionsrecht im Rahmen des Selbstbestimmungsrechts ergibt, betrachtet wird, muss die Frage, ob es sich bei den Armeniern in Berg-Karabach um ein Volk im Sinne des Selbstbestimmungsrechts handelt, erörtert werden.

Im internationalen Recht wird der Begriff ›des Volkes‹ vielseitig verwendet. Die wichtige Unterscheidung misst sich an der Frage, ob sich die Begrifflichkeit auf das Staatsvolk im Sinne der Nation (die Gesamtheit der auf einem Staatsgebiet lebenden Personen) beschränkt oder ob auch ethnische Gemeinschaften, die über bestimmte Gemeinsamkeiten wie Sprache, Kultur, Religion, Mentalität, geschichtliche Schicksalserlebnisse herausgehoben oder abgrenzbar sind, als Träger des Selbstbestimmungsrechts qualifiziert werden können.¹⁷

Allein weil die Friendly-Relations-Declaration zur Gründung eines souveränen, unabhängigen Staates eine Volksgemeinschaft voraussetzt, die zu diesem Zeitpunkt noch gar kein Staatsvolk sein kann, so kann sich das Selbstbestimmungsrecht logischerweise nicht auf ein verfasstes Staatsvolk beschränken.

¹⁶ Generalversammlung der Vereinten Nationen (1970).

¹⁷ Luchterhandt (1993), 30; 34.

›Volk‹ als Träger des Selbstbestimmungsrechts ist daher weit zu verstehen und kann sich ebenso auf ethnische Gruppen, die sich durch oben genannte Eigenschaften vom ›Staatsvolk‹ abgrenzen können, beziehen.¹⁸

Ob eine solche Gruppe Träger des Selbstbestimmungsrechts sein kann, richtet sich sowohl nach objektiven als auch subjektiven Kriterien. Die historische Präsenz der Armenier in Berg-Karabach ist vor allem durch viele erhaltene, teilweise mittelalterliche, Baudenkmäler gut dokumentiert. Die Armenier in Berg-Karabach unterlagen zwar zwischenzeitlich gewissen Bevölkerungsschwankungen, die maßgeblich auf zeitweise muslimisch geprägte Herrschaft zurückzuführen waren, sie stellen aber immer wieder die Bevölkerungsmehrheit in der Region dar.¹⁹ Obwohl der Anteil der Armenier während der Sowjetzeit von 95%²⁰ im Jahr 1921 auf 77%²¹ im Jahr 1989 fiel, blieben sie die Mehrheit, während Aserbaidzhaner nur die Minderheit bildeten. Die beiden Gruppen unterscheiden sich auch durch Sprache und religiöse Zugehörigkeit. Zusätzlich ist der von der Sowjetunion aufgrund der armenischen Mehrheit verliehene Autonomiestatus Berg-Karabachs ein Indiz für die objektive Abgrenzbarkeit.

Bei der subjektiven Betrachtung kommt es darauf an, ob die Gruppe ihre Eigenständigkeit erkennt und einen auf die Wahrung von Existenz und Eigenartigkeit des Volkes als Gruppe gerichteten Selbstbestimmungswillen äußert.²² Die Armenier in Berg-Karabach haben, immer wenn die politische Situation in der Sowjetunion es hergegeben hat, Briefe und Petitionen nach Moskau gesandt, um den Autonomiestatus der Region überprüfen zu lassen (so 1945, 1965 und 1977).²³ 1991 haben 98% der Abstimmenden in einem Referendum für die Unabhängigkeit Berg-Karabachs gestimmt. Sie haben ihren Willen zur Selbstbestimmung klar zum Ausdruck gebracht.

5. Das Prinzip der territorialen Integrität

Während die Armenier von Berg-Karabach sich auf das Selbstbestimmungsrecht der Völker berufen, beruft sich Aserbaidzhan auf den Grundsatz der territorialen Integrität. Territoriale Integrität bezieht sich auf die Unverletzlichkeit des Staates in seiner Gänze. Der Grundsatz schützt den territorialen Rahmen des Staates und ist Grundlage für die staatliche Souveränität.²⁴ In Art. 2 Abs. 4 der UN-Charta ist niedergelegt:

18 Dazu umfassend ebd.

19 Shnirelman (2001), 153.

20 Karapetian (1991), 74.

21 Unionsweite Volkszählung in der Sowjetunion von 1989, verfügbar beim Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften unter <https://doi.org/10.4232/1.10311>.

22 Babaian (2022), 91; 106.

23 De Waal (2013), 17.

24 Blay (2010), Abs. 1.

»Alle Mitglieder unterlassen in ihren internationalen Beziehungen jede gegen die territoriale Unversehrtheit oder die politische Unabhängigkeit eines Staates gerichtete oder sonst mit den Zielen der Vereinten Nationen unvereinbare Androhung oder Anwendung von Gewalt.«

Die hohe Relevanz des Prinzips wird auch durch mehrmaliges Erwähnen in der o.g. Friendly Relations Declaration verdeutlicht. Selbstredend ist es für eine wertebasierte Weltordnung förderlich, wenn sie von stabilen Staaten mit klar abgegrenzten Territorien geprägt wird. So hat der UN-Generalsekretär im Kontext von 1992 festgestellt:

»Wenn jede ethnische, religiöse oder sprachliche Gruppe Staatlichkeit beanspruchen würde, gäbe es keine Grenzen der Fragmentierung, und Frieden, Sicherheit und Wohlergehen für alle würden noch schwieriger zu erreichen sein.«²⁵

6. Das Spannungsfeld zwischen Selbstbestimmungsrecht und territorialer Integrität

Fraglich ist, wie sich die Ansprüche des Selbstbestimmungsrechts der Armenier mit der territorialen Integrität Aserbaidschans in Einklang bringen lassen. Wie bereits ausgeführt, ist das Selbstbestimmungsrecht der Völker im Kontext der Dekolonialisierung entstanden. Wenn es um territoriale Abspaltungen außerhalb dieses Kontexts geht, ist die Lage viel komplexer. So stellt beispielsweise der Supreme Court von Kanada fest:

»Das Völkerrecht erwartet, dass das Recht auf Selbstbestimmung von den Völkern im Rahmen bestehender souveräner Staaten und im Einklang mit der Wahrung der territorialen Integrität dieser Staaten ausgeübt wird«, und dass das Recht auf einseitige Sezession »nur in außergewöhnlichen Fällen und selbst dann unter sorgfältig definierten Umständen entsteht«.²⁶

Im Ergebnis muss das Selbstbestimmungsrecht also intern im Rahmen der vorhandenen territorialen Integrität ausgeübt werden, aber wenn es zu schwersten Menschenrechtsverletzungen kommt, die eine Verwirklichung dieser internen Selbstbestimmung unmöglich machen, kann ein Recht auf externe Selbstbestimmung – auch in Form einer Sezession – erwachsen.

25 Aus dem Englischen: Bericht des UN-Generalsekretärs, »An Agenda for Peace«, 17.06.1992, UN Doc. A/47/277, 5.

26 *Secession of Quebec, Re, Reference to Supreme Court*, File No 25506, (1998) 2 SCR 217, ILDC 184 (CA 1998), 161 DLR (4th) 385, 228 NR 203, JE 98-1716, (1998) SCJ No 61 (QL), (1998) ACS No 61, 55 CRR (2d) 1, 81 ACWS (3d) 798, (1998) CanLII 795 (SCC), (1999) 115 ILR 536, (1998) 37 ILM 1340, (20th August 1998), Canada; Supreme Court [SCC], H6.

7. Die Realität der Armenier in Berg-Karabach

Die Möglichkeit der Umsetzung des externen Selbstbestimmungsrechts in Form der Lösung vom übergeordneten Staat hat also eine Verhinderung der Ausübung des internen Selbstbestimmungsrechts in Verbindung mit schweren Menschenrechtsverletzungen zur Vorbedingung.

Im Falle von Berg-Karabach vermittelt der Umstand, dass es sich um ein autonomes Gebiet innerhalb der Aserbaidschanischen Sowjetrepublik handelt, den Eindruck, dass die interne Selbstbestimmung schon über dieses Konstrukt gewährleistet wurde. In der Realität wurde der Autonomiestatus von Anfang an nicht umgesetzt, da die Aserbaidschanische Kommunistische Partei armenische Einflussnahme auf das Organisationsstatut verhinderte. So wurde der autonomen Verwaltung durch die aserbaidschanische Verfassung in einer Mehrzahl von Fällen die Entscheidungsgewalt entzogen. Die aserbaidschanische Regierung war tatsächlich dazu befugt, die Arbeit des Exekutivkomitees von Berg-Karabach zu lenken. Weitere Diskriminierungen gab es in Kultur und Sprache, sodass beispielsweise ab 1981 Armenisch nicht mehr als Gerichtssprache zugelassen wurde.²⁷ Gleichzeitig hat Aserbaidschan sich aktiv darum bemüht, den armenischen Bevölkerungsanteil zu reduzieren. So sank dieser, wie oben erwähnt, im Verlauf der Sowjetzeit von 95 % auf 77 % bei gleichzeitig ansteigendem Anteil der aserbaidschanischen Bevölkerung. In einem Interview im Jahr 2002 hat Heydar Aliyev selbst bestätigt, dass er sich darum bemüht habe, die Demografie Berg-Karabachs zu Ungunsten der Armenier zu verändern. Sein Sohn, der heutige Präsident Aserbaidschans, Ilham Aliyev, verkündete 2019 stolz, dass es seinem Vater gelungen sei, den aserbaidschanischen Bevölkerungsanteil in Berg-Karabach zu verdoppeln.²⁸ Ängste, diese Entwicklung könnte sich zuspitzen, waren insofern nicht unbegründet, als dass es Aserbaidschan gelungen war, in seinem Autonomen Gebiet Nachitschewan schon während des Bestehens der Sowjetunion die ursprüngliche armenische Minderheit, die gut 40 % der Bevölkerung ausgemacht hat,²⁹ beinahe vollständig zu vertreiben.

Zu Beginn des Konflikts erkannte auch die Sowjetführung die großen Defizite in der Umsetzung der Autonomie. So stellte V. A. Michajlov, der der im zentralen Parteiapparat der KPdSU für Berg-Karabach zuständige Abteilungsleiter war, am 27. Juli 1988 gegenüber Journalisten fest:

»Man muss offen zugeben, dass auf einer bestimmten Etappe ernste Fehler bei der Durchführung der nationalen Politik in Bezug auf dieses autonome Gebilde, und zwar in erster Linie national-kulturellen Charakters, zugelassen wurden. Die Rechte der Autonomie wurden eingeschränkt. Fehler gab es auch bei der Entwicklung der Wirtschaft [...] die Fehler

²⁷ Babaian (2022), 97f.

²⁸ Horizon Weekly (2019).

²⁹ Walker (1991), 64f.

wurden von der Führung der Kommunistischen Partei Aserbaidschans und der Regierung Aserbaidschans, namentlich von den früheren Ersten Sekretären des ZK der Kommunistischen Partei, G. A. Aliev und K. M. Bagirov, zugelassen. Wie wir aus der Entwicklung der Situation sehen, entstand wirklich ein sehr großer Schaden.«³⁰

Diese Diskriminierungen entwickelten sich dann zur Karabach-Bewegung. Statt den Armeniern mehr Autonomie zuzugestehen, erfuhren diese immer mehr Gewalt. Neben schweren Pogromen in einigen Städten Aserbaidschans führte die politische Führung Aserbaidschans gemeinsam mit dem Sowjetmilitär die o.g. ›Operation Ring‹ durch, bei der etliche Armenier umgebracht, tausende vertrieben und Opfer schwerer Menschenrechtsverletzungen wurden. Eine internationale Delegation, die die Vorfälle 1991 untersuchte, stellte Zwangsabschiebungen, ungerechtfertigte Verhaftungen sowie Misshandlung der Zivilbevölkerung fest.³¹ Die ›Operation Ring‹ wurde auch deswegen 1991 vom Kongress der Vereinigten Staaten mit scharfen Worten verurteilt.³² Neben den Menschenrechtsverletzungen während der ›Operation Ring‹, unterwarf Aserbaidshan Berg-Karabach einer logistischen Blockade, was zu einer humanitären Krise führte.³³ Human Rights Watch stellte fest, dass Berg-Karabach im Winter 1991/92 infolge der dreijährigen Wirtschafts- und Verkehrsblockade Aserbaidschans ohne Treibstoff, Strom, fließendes Wasser, funktionierende sanitäre Einrichtungen und die meisten Konsumgüter war.³⁴

Diese Umstände führten dazu, dass sich Republik Berg-Karabach im Dezember 1991 für unabhängig erklärte. Aserbaidshan reagierte darauf mit dem Entzug des (ohnehin fiktiven) Autonomiestatus und griff zu grober militärischer Gewalt. Obwohl die Hauptstadt Stepanakert sich wegen der Blockade der Infrastruktur ohnehin in einer prekären Lage befand, begannen aserbaidshanische Truppen sie nun zu belagern. Diese Belagerung äußerte sich im wahllosen Beschuss der Stadt mit Artillerie. Eine Delegation von Helsinki Watch beschrieb die Situation derart:

»Während die aserbaidshanischen Streitkräfte die Stadt Shusha hielten, die Stepanakert überblickt, bombardierten sie letztere mit Grads (scil. einem Raketenartilleriesystem aus der Sowjetzeit) und schwerem Artilleriesystem und trafen Zivilisten, Wohngebiete, Krankenhäuser und dergleichen.«³⁵

30 Luchterhandt (1993), 70.

31 Siehe die Stellungnahme der Internationalen Delegation mit Caroline Cox u.a. vom Juli 1991 auf Russisch: »Die Deportationen werden mit der Anwendung von aggressiver Gewalt und Waffen durchgeführt, was zu mehreren Ermordungen, Verletzungen und Verlusten des Eigentums führt [...]«, Cox u.a. (1991).

32 US Congress (1991).

33 Human Rights Watch/Helsinki (1993), Vol. 5, 5–7.

34 Human Rights Watch/Helsinki (1992), 12.

35 Aus dem Englischen ebd., 11.

Ein russischer Pilot berichtete gar, dass Aserbaidschan die Piloten routinemäßig aufforderte, Tränengas über Stepanakert abzuwerfen, um die Zivilbevölkerung in Panik zu versetzen.³⁶

Die Verweigerung innerer Selbstbestimmung und die schweren Menschenrechtsverletzungen durch Aserbaidschan machten das Ausüben der Selbstbestimmung in Form der Sezession für die Armenier in Berg-Karabach alternativlos. Da diese Ereignisse nun viele Jahre zurückliegen, ist auch ein Blick auf die heutige Situation relevant.

Nach dem Angriffskrieg im Jahr 2020, in dem Aserbaidschan wie oben erwähnt Gebiete in und um Berg-Karabach zurückerlangen konnte, halten die Karabach-Armenier weiter an ihrer Unabhängigkeit von Aserbaidschan fest. Der demokratisch gewählte Präsident der Republik Arzach, Arayik Harutyunyan, stellte im September 2022 öffentlich fest:

»Arzach kann und soll kein Teil Aserbaidschans sein, weil erstens die Menschen von Arzach ihr eigenes Schicksal in ihrem eigenen Land bestimmen und zweitens wir uns keinem Völkermord und der Entziehung unserer Heimat aussetzen lassen.«³⁷

Seine Sorge scheint nicht unberechtigt: Mehrere Organisationen warnten vor einem drohenden Völkermord in Berg-Karabach.³⁸ Gleichzeitig geht Aserbaidschan großflächig gegen armenisches Kulturgut in der Region vor: Friedhöfe werden zerstört, Kirchen abgerissen und Geschichte verfälscht. Das Europäische Parlament hat im März 2022 in diesem Kontext festgestellt:

»dass die Auslöschung des armenischen Kulturerbes Teil eines breiter angelegten Musters einer systematischen, landesweit betriebenen und von den Staatsorganen Aserbaidschans geförderten Politik der Armenierfeindlichkeit, des Geschichtsrevisionismus und des Hasses gegenüber Armeniern ist, die Entmenschlichung, Gewaltverherrlichung und Gebietsansprüche gegen die Republik Armenien einschließt, wodurch Frieden und Sicherheit im Südkaukasus bedroht sind.«³⁹

Caucasus Heritage Watch, ein Forschungsprojekt der amerikanischen Cornell University, dokumentiert die fortlaufende Zerstörung armenischer Kulturgüter anhand von Satellitenbildern. Das Projekt hat festgestellt, dass Aserbaidschan armenische Kirchen abreißt,⁴⁰ selbst nachdem der Internationale Gerichtshof die Regierung explizit und verbindlich auf-

36 Ebd.

37 News.am (2022).

38 Genocide Watch (2020); Lemkin Institute for Genocide Prevention (2022).

39 Entschließung des Europäischen Parlaments vom 10. März 2022 zur Zerstörung von Kulturerbe in Bergkarabach (2022/2582(RSP)).

40 So z.B. die Hl. Sargis Kirche in Mokhrenes, siehe Caucasus Heritage Watch Monitoring (October 2022), Report #4, 10.

gefordert hat, die Vernichtung von Kulturgut zu verhindern.⁴¹ Die Anordnung des Gerichts hat die Regierung auch nicht davon abgehalten, anzukündigen, armenische Spuren von Kirchen in Berg-Karabach zu entfernen.⁴² Die Ängste vor einem kulturellen Genozid sind besonders groß, weil Aserbaidschan bereits in der Vergangenheit in seiner Exklave Nachitschewan Spuren armenischer Existenz beinahe vollständig vernichtet hat.⁴³

Während des letzten Krieges entlud sich der von staatlicher Seite angefachte Hass auf Armenier in Kriegsverbrechen gegen die Zivilbevölkerung. Amnesty International hat festgestellt, dass es gerade unter älteren Menschen in der Zivilbevölkerung, die nicht vor den anrückenden aserbaidchanischen Soldaten fliehen konnten, zu Entführungen, Folter, Hinrichtungen, Verstümmelungen und Enthauptungen kam.⁴⁴ Auch nach dem Krieg wurden Zivilisten Ziel aserbaidchanischen Beschusses. Insbesondere bei Arbeiten im Bereich der Landwirtschaft gibt es immer wieder Verletzte und Tote.⁴⁵ In mehreren Fällen hat Aserbaidschan Dörfer mit Mörsern beschossen oder über Lautsprecherwagen die Zivilbevölkerung unter Androhung von Gewalt aufgefordert, ihre Dörfer zu verlassen.⁴⁶

Der aserbaidchanische Präsident, der während des Krieges im Jahr 2020 öffentlich verkündet hat, Armenier »wie Hunde zu verjagen«,⁴⁷ hat inzwischen öffentlich festgestellt, dass es für Berg-Karabach keinerlei Status geben wird.⁴⁸ Er verweigert sogar das Verwenden der internationalen Bezeichnung »Nagorno-Karabakh«.⁴⁹

All diese Umstände zeigen deutlich, dass die Armenier von Berg-Karabach auch heute ihr Selbstbestimmungsrecht ausschließlich in Form einer Unabhängigkeit von Aserbaidschan realisiert sehen, und Aserbaidschan durch schwere Menschenrechtsverstöße, die gar in die Gefahr eines Völkermords münden,⁵⁰ dem auch keine Alternative lässt.

8. Berg-Karabachs Anwendung militärischer Gewalt

Kritische Stimmen sind der Ansicht, dass die einseitige Abspaltung Berg-Karabachs und territoriale Veränderungen durch den Einsatz militärischer Gewalt nicht mit dem Völkerrecht

41 IGH, Order vom 07.12.2021, Application of the International Convention on the Elimination of all form of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan), Absatz 98, Art. 1 (c).

42 Isayev (2022).

43 Vgl. Caucasus Heritage Watch (September 2022), Special Report #1.

44 Amnesty International (2022).

45 Artsakh's Human Rights Defender (2022).

46 Delegations European Parliament (2022).

47 »President Aliyev addressed the nation«, in: Azertag.az (2020).

48 »Aliyev Again Rules Out Status For Karabakh Armenians«, in: Azatutyun.am (2022).

49 »President Ilham Aliyev: There is no administrative territorial unit called Nagorno-Karabakh in Azerbaijan«, in: Azertag.az (2021).

50 Siehe o. Fußnoten 38 u. 44.

vereinbar seien.⁵¹ Folgt man dieser Ansicht, liefe das oben skizzierte Selbstbestimmungsrecht in Form der Sezession als letztes Mittel bei schweren Menschenrechtsverletzungen ins Leere. Selten wird ein gewaltsam unterdrückender Staat ein rechtmäßig erwachsenes Selbstbestimmungsrecht anerkennen, sodass den Unterdrückten nur Gewalt als Mittel der Selbstverteidigung bleibt. Das ist auch hier der Fall: Wie bereits dargestellt mündeten friedliche Aufrufe nach mehr Selbstbestimmung in mehr unterdrückende Gewalt, die in schweren Menschenrechtsverletzungen durch Aserbaidtschan gipfelten. Die Karabach-Armenier hatten die Wahl, ihr völkerrechtlich garantiertes Recht auf Selbstbestimmung mit Gewalt durchzusetzen oder unterzugehen. Insofern ist der Einsatz von militärischer Gewalt im Rahmen der Selbstverteidigung vom Völkerrecht gedeckt.

Problematisch könnte der armenische Vorstoß außerhalb des ehemaligen Autonomen Oblasts Berg-Karabach sein. Wie einleitend beschrieben, eroberten armenische Truppen auch aserbaidtschanische Gebiete außerhalb ihrer Region. Auch wenn die Offensiven militärisch-strategischer Natur waren, führten sie zu humanitären Katastrophen: Hunderttausende aserbaidtschanische Zivilisten flohen oder wurden vertrieben, etliche wurden verwundet oder getötet. Eroberte Städte wurden geplündert und zerstört.⁵² Letzteres war vermutlich Vergeltung für die davor zerstörten und geplünderten armenischen Orte. Human Rights Watch attestiert dem Konflikt einen Quid-Pro-Quo-Charakter: So haben beispielsweise Armenische Truppen einen Monat bevor sie die aserbaidtschanische Stadt Agdam einnahmen und zerstörten, die ehemals zweitgrößte Stadt Berg-Karabachs, Martakert, zurückerobert, die die Aserbaidtschaner als Trümmerhaufen zurückgelassen hatten.⁵³ Das rechtfertigt aber unzweifelhaft nicht die Verstöße gegen das humanitäre Völkerrecht.

Dennoch haben diese Handlungen keinen Einfluss auf die Rechtmäßigkeit der vollzogenen Sezession, weil diese zum Zeitpunkt der Offensive bereits rechtmäßig umgesetzt war. Vielmehr ermöglicht die Umsetzung des Rechts eine Möglichkeit, diejenigen, die Verstöße gegen das humanitäre Völkerrecht begangen haben, zur Rechenschaft zu ziehen.

9. Berg-Karabachs Unabhängigkeit im Lichte des Verfassungsrechts der Sowjetunion

In der Wissenschaft wird auch darauf aufmerksam gemacht, dass Berg-Karabach nach dem Sowjetverfassungsrecht legal seine Unabhängigkeit erworben haben könnte.⁵⁴ Die Aserbai-

51 So Melnyk (2013), Abs. 10.

52 Dazu u.a. der Human Rights Watch Report (1994) gibt einen umfangreichen Einblick in die katastrophalen humanitären Konsequenzen der armenischen Offensive.

53 Ebd., 35.

54 Dazu umfangreich: Luchterhandt (1998), 267–286.

dschanische Sowjetrepublik hatte nach Art. 72 UdSSR-Verfassungen von 1977 das Recht, aus der Union auszutreten, dies war aber mit einem rechtstaatlichen Verfahren verknüpft. Aserbaidschan hat dieses Verfahren jedoch ignoriert und am 30. August 1991 die Wiederherstellung seiner Unabhängigkeit verkündet. Der Art. 3 Abs. 1 des *Gesetzes über das Verfahren der Entscheidung der Fragen, die mit dem Austritt einer Unionsrepublik verbunden sind* vom 3. April 1990, das auch von der Aserbaidschanischen SSR ratifiziert wurde, gewährte autonomen Gebieten das Recht, frei zu entscheiden, ob sie in der Sowjetunion oder beim austretenden Staat verbleiben wollten:

»Den Völkern der autonomen Republiken und autonomen Gebilde bleibt das Recht auf die selbstständige Entscheidung der Frage über den Verbleib in der Union der SSR oder in der austretenden Unionsrepublik sowie das Recht gewahrt, die Frage ihres staatsrechtlichen Status aufzuwerfen.«

Die Karabach-Armenier entschieden sich für einen Verbleib in der Sowjetunion,⁵⁵ sodass Aserbaidschan nach sowjetischem Verfassungsrecht ohne Berg-Karabach aus der Sowjetunion ausgetreten ist. Deswegen geht der Vorwurf, Berg-Karabach hätte das ordentliche Verfahren nicht eingehalten, insofern ins Leere, als dass Aserbaidschan die Verfahrensregeln selbst missachtet und somit dem autonomen Gebiet die Grundlage für die Einhaltung des korrekten Verfahrensweges entzogen hat.

10. Ergebnis und Aussicht

Das Recht zur Sezession als alternativloses letztes Mittel stand den Karabach-Armeniern damals wie heute zu. Dass die internationale Gemeinschaft die Unabhängigkeit der Republik Arzach nicht anerkennt, dürfte eher politische als juristische Gründe haben. Aserbaidschan ist relevanter Lieferant von fossilen Energieträgern und hat sich damit ein umfangreiches Netzwerk von Unterstützern aufgebaut. Zusätzlich dürfte das sichtbare Leid der aserbaid-schanischen Zivilbevölkerung aufgrund armenischer Offensiven im ersten Karabach-Krieg Sympathien nicht zuträglich gewesen sein, weshalb anfängliche internationale Unterstützung⁵⁶ sich in eine kritische Stimmung gegen Armenier gewandelt hat.⁵⁷

Letztlich wird ein langfristiger Frieden im Südkaukasus nur durch eine unvoreingenommene und unabhängige Aufarbeitung möglich sein. Die Umsetzung dürfte momentan in erster Linie an der von Aserbaidschan staatlich geschürten Politik des Hasses gegen Armenier

55 Ebd., 279.

56 Europäisches Parlament (1988), 106.

57 Siehe u.a. UN Security Council Resolutions 822, 853, 874, 884.

scheitern, die der Regierung sowohl vom Europaparlament als auch vom Internationalen Gerichtshof attestiert wurde.⁵⁸

Da aserbaidischische Kriegsverbrechen und die genozidale Rhetorik der politischen Führung gut dokumentiert sind, sollte die internationale Gemeinschaft mehr Verantwortung übernehmen. Der UN-Sicherheitsrat könnte Berg-Karabach unter Aufsicht der Vereinten Nationen stellen⁵⁹ und somit die Sicherheit der Zivilbevölkerung und die Rückkehr von Vertriebenen gewährleisten, bis eine politische Lösung gefunden wird.

Im Sinne der wertebasierten Weltordnung sollte Aserbaidischan Konsequenzen dafür erfahren, dass es sein geopolitisches Interesse im Wege rechtswidriger militärischer Gewalt durchsetzt. Das sollte schon deshalb der Fall sein, um andere Staaten zu demotivieren, ähnlich zu verfahren – schließlich kamen bereits Vermutungen auf, dass Moskau sich durch das Ausbleiben von Sanktionen gegenüber Aserbaidischan darin bestärkt sah, eine Änderung des Status quo mit militärischen Mitteln würde international hingenommen werden.⁶⁰

Literaturverzeichnis

- Amnesty International, Last to flee: Older people's experience of war crimes and displacement in the Nagorno-Karabakh conflict, 17.05.2022, <https://www.amnesty.org/en/documents/eur54/5214/2022/en/> (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- Artsakh's Human Rights Defender, Ombudsman: »Azeri forces killed 18 people in Artsakh over past two years«, 16.11.2022, in: Panorama.am, <https://www.panorama.am/en/news/2022/11/16/Artsakh-ombudsman/2756803> (letzter Zugriff: 4.3.2023).
- Azattyun.am, 12.08.2022, »Aliyev Again Rules Out Status For Karabakh Armenians«, in: <https://www.azattyun.am/a/31985659.html> (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- Azertag.az, 17.10.2020, »President Aliyev addressed the nation«, https://azertag.az/en/xeber/President_Ilham_Aliyev_addressed_the_nation_VIDEO-1616281 (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- Azertag.az, 24.09.2021, »President Ilham Aliyev: There is no administrative territorial unit called Nagorno-Karabakh in Azerbaijan«, https://azertag.az/en/xeber/President_Ilham_Aliyev_There_is_no_administrative_territorial_unit_called_Nagorno_Karabakh_in_Azerbaijan-1884245 (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- Babaian, Sarah, Das völkerrechtliche Selbstbestimmungsrecht Berg-Karabachs, in: Petrossian, Gurban, Babaian, Sarah, Zakarian, Arlette (Hrsg.), Berg-Karabach: Eine völkerrechtliche Analyse des Konflikts um Artsakh, Baden-Baden 2022, 91-132.
- Blay, Samuel K. N., Territorial Integrity and Political Independence, in: Max Planck Encyclopedia of Public International Law, März 2010, Absatz 1.
- Caucasus Heritage Watch, Special Report #1, Silent Erasure: A Satellite Investigation of the Destruction of Armenian Cultural Heritage in Nakhchivan, Azerbaijan, September 2022 & Nagorno-Karabakh Monitoring Report #4, October 2022, https://caucasusheritage.cornell.edu/?page_id=866 (letzter Zugriff: 27.7.2023).
- Cox, Caroline u.a., [Stellungnahme der Internationalen Delegation vom Juli 1991], in: Panorama.am vom 13.05.2011, <https://www.panorama.am/ru/news/2011/05/13/kolco/948551> (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- Delegations European Parliament, DSCA: Statement by the Chair on the worrying humanitarian situation in Nagorno-Karabakh, Statement by the Chair of the Delegation for relations with the South Caucasus, MEP Marina Kaljurand, on the worrying humanitari-

58 International Court of Justice, Order from 07.12.2021, Abs. 98, Art. 1 (b).

59 Siehe u.a. The Hague Centre for Strategic Studies (2021), 32.

60 Hett (2022).

- an situation in Nagorno-Karabakh Brussels, 16.03.2022, <https://www.europarl.europa.eu/delegations/en/dsca-statement-by-the-chair-on-the-worry/product-details/20220316DPU32358> (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- De Waal, Thomas, *The Caucasus. An introduction*, Oxford University Press 2019.
- De Waal, Thomas, *Black Garden. Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*, New York University Press 2013.
- Europäisches Parlament, Resolution on the Situation in Soviet Armenia, vom 07.07.1988, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/0198f9ef-fbd9-4f87-8350-4afa028e78c4/language-en> (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- Fults, Alexa / Stronski, Paul, *The Ukraine War Is Reshaping the Armenia-Azerbaijan Conflict*, Carnegie Endowment for International Peace, 25.04.2022, <https://carneгиеendowment.org/2022/04/25/ukraine-war-is-reshaping-armenia-azerbaijan-conflict-pub-86994> (letzter Zugriff: 29.6.2023).
- Generalversammlung der Vereinten Nationen, Resolution 2625 (XXV) vom 24.10.1970, <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/01/1-01/friendly-relations.xml#history> (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- Genocide Watch, Genocide Emergency Alert, 06.11.2020, <https://www.genocidewatch.com/single-post/genocide-emergency-alert-on-the-war-in-artsakh-nagorno-karabakh> (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- Hett, Felix, Angriff auf Ukraine: So reagieren Armenien, Aserbaidshan und Georgien, in: www.vorwaerts.de, 16.03.2022, <https://www.vorwaerts.de/artikel/angriff-ukraine-so-reagieren-armenien-aserbaidshan-georgien> (letzter Zugriff: 4.3.2023).
- Horizon Weekly, Aliyev admits Azerbaijan worked to boost number of Azeris in Artsakh, vom 22.11.2019, <https://horizonweekly.ca/en/aliyev-admits-azerbaijan-worked-to-boost-number-of-azeris-in-artsakh/> (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- Human Rights Watch/Helsinki, Conflict in the Soviet Union: Black January in Azerbaidzhan, May 1991, <https://www.hrw.org/reports/pdfs/u/ussr/ussr915.pdf> (letzter Zugriff: 4.3.2023).
- Human Rights Watch/Helsinki, Bloodshed in the Caucasus: Indiscriminate Bombing and Shelling by Azerbaijani Forces in Nagorno Karabakh, July 1993, Vol. 5, auch unter: <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/USSR2937.PDF> (letzter Zugriff: 4.3.2023).
- Human Rights Watch/Helsinki, Bloodshed in the Caucasus: Escalation of the Armed Conflict in Nagorno Karabakh, September 1992, 12, auch unter: <https://www.hrw.org/reports/1992%20Bloodshed%20in%20Cauc%20-%20Escalation%20in%20NK.pdf> (letzter Zugriff: 4.3.2023).
- Human Rights Watch Report, Azerbaijan: Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh, Dezember 1994, <https://www.hrw.org/report/1994/12/01/seven-years-conflict-nagorno-karabakh> (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- IGH, Order vom 07.12.2021, Application of the International Convention on the Elimination of all form of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan), <https://www.icj-cij.org/case/180/orders> (letzter Zugriff: 27.7.2023).
- Isayev, Heydar, Azerbaijan announces plans to erase Armenian traces from churches, in: [Eurasianet.org](https://eurasianet.org), 04.02.2022, <https://eurasianet.org/azerbaijan-announces-plans-to-erase-armenian-traces-from-churches> (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- Karapetian, Merujan, The Ethnic Structure of the Population of Mountainous Karabagh in 1921, in: *Armenian Review* 44, No. 4 (1991), 69-85.
- Lemkin Institute for Genocide Prevention, 24.11.2022, Statement on Self-Determination of Armenians in Artsakh (South Caucasus): There is No Peace or Prosperity through Genocide, [https://www.lemkininstitute.com/statements-new-page/statement-on-self-determination-of-armenians-in-artsakh-\(south-caucasus\)%3A-there-is-no-peace-or-prosperity-through-genocide](https://www.lemkininstitute.com/statements-new-page/statement-on-self-determination-of-armenians-in-artsakh-(south-caucasus)%3A-there-is-no-peace-or-prosperity-through-genocide) (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- Luchterhandt, Otto, Das Recht Berg-Karabachs auf staatliche Unabhängigkeit aus völkerrechtlicher Sicht, in: *Archiv des Völkerrechts (AVR)* 1993, Nr. 31, 30-81.
- Luchterhandt, Otto, Der Status der Republik Berg-Karabach aus der Sicht des sowjetischen Staatsrechts, in: *Deutsch-Armenische Gesellschaft (DAG), Armenien – Geschichte und Gegenwart in schwierigerem Umfeld*, Frankfurt am Main 1998, 267-286.
- Melnyk, Andriy, Nagorny-Karabakh, in: *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, Mai 2013, Absatz 10, auch unter: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e2073?prd=EPIL> (letzter Zugriff: 4.3.2023).
- News.am, Arayik Harutyunyan: »All those documents, which may recognize Artsakh as part of Azerbaijan, are unacceptable for us«, from 14.09.2022, <https://news.am/eng/news/720249.html> (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- OC Media, Aliyev admits Azerbaijan started the Second Nagorno-Karabakh war, vom 09.11.2022, <https://oc-media.org/aliyev-admits-azerbaijan-started-the-second-nagorno-karabakh-war> (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- Parks, Michael, Soviet Tells of Blocking Slaughter of Armenians: General Reports His Soldiers Have Sup-

- pressed Dozens of Massacre Attempts by Azerbaijanis, in: Los Angeles Times (27.11.1988), <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1988-11-27-mn-1060-story.html> (letzter Zugriff: 26.6.2023).
- Shnirelman, Victor A., *The Value of the Past: Myths, Identity and Politics in Transcaucasia*, National Museum of Ethnology, Osaka 2001.
- The Hague Centre for Strategic Studies, *Armenia and the future of the South Caucasus*, October 2021, <https://hcss.nl/wp-content/uploads/2021/10/Armenia-and-Future-of-South-Caucasus-HCSS-Okt-2021.pdf> (letzter Zugriff: 4.3.2023).
- UN Peacemaker, *Bishkek Protocol*, vom 05.05.1994, <https://peacemaker.un.org/armeniaazerbaijan-bishkekprotocol94> (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- Unabhängigkeitserklärung der Republik Artsach, *State Independence Declaration of the Nagorno Karabagh Republic* 6.1.1992, <http://president.nkr.am/en/nkr/nkr2> (letzter Zugriff: 30.11.2022).
- US Congress, S.RES.128, *Resolution Condemning violence in Armenia*, 17.05.1991.
- Walker, Christopher J., *Armenia and Karabakh: The Struggle for Unity*, Minority Rights Group, London 1991.

Autor

Dustin Hoffmann

Diplom-Jurist, LL.M., Referent und Büroleiter im Europäischen Parlament, Brüssel, Belgien, dustin.hoffmann@europarl.europa.eu

Die vertretenen Ansichten stellen ausschließlich die Position des Autors dar.

Դասթիմ Հոֆման

Ժողովուրդների ինքնորոշման միջազգային իրավունքը Լեռնային Ղարաբաղի պարագայում

1. Ներածություն

Լեռնային Ղարաբաղը տարածաշրջան է Հարավային Կովկասում, որտեղ 1991 թ. միջազգային հանրության կողմից չճանաչված Արցախի հանրապետությունը հռչակեց իր անկախությունը:¹ Այնուհետև այն ձեռք բերեց կայուն դե ֆակտո ռեժիմի կարգավիճակ: Ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը հիմք հանդիսացավ անկախության համար: Միևնույն ժամանակ, Ադրբեջանի Հանրապետությունը հավակնում է այս տարածքին և իր տարածքային ամբողջականությունը համարում է դե ֆակտո կարգավիճակի կողմից խախտված: Ստորև կլուսաբանվեն իրավիճակի հանգամանքները և կոնֆլիկտում առկա հակասական իրավունքներն ու սկզբունքները:

2. Համատեքստ

Լեռնային Ղարաբաղը բազում դարեր ի վեր կերտվել ու ներշնչվել է հայկական հզոր ներկայությամբ:² Ռուսական կայսրության փլուզումից հետո 1918 թ. Հարավային Կովկասում ստեղծվեց ադրբեջանական առաջին պետական միավորումը, մինչդեռ Հայաստանը վերստին ձեռք բերեց իր անկախությունը: Երկու երկրներն էլ հավակնում էին Լեռնային Ղարաբաղի տարածաշրջանին և արդեն պատերազմում էին: Խորհրդային միության քայքայումը ներխուժում մից հետո, տարածաշրջանը ըստ նախնական որոշման պետք է անցներ Հայաստանի Հանրապետությանը, սակայն այս որոշումը վերանայվեց և ընդամենը մեկ օր անց Լեռնային Ղարաբաղը

1 Արցախի Հանրապետության Անկախության հռչակագիրը (1992):

2 De Waal, *The Caucasus*, 103:

հանձնվեց նորաստեղծ Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետությանը:³ Որպես Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ (անգլերեն՝ NKAO – Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast) տարածաշրջանը պետք է որոշակի ինքնավարություն ստանար Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության կազմում: Խորհրդային տարիներին եղել են բազմաթիվ պետիցիաներ⁴ պահանջելով Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությանը:⁵ Այս ճիգերը հանգեցրին 1988 թ. արցախյան շարժմանը, որն ուղեկցվում էր խաղաղ ցույցերով Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի մայրաքաղաքներ՝ Ստեփանակերտում և Երևանում՝ կոչ անելով ԽՍՀՄ-ի իշխանություններին ինքնավար մարզը միացնել խորհրդային Հայաստանին: Ի պատասխան արցախահայության ձգտմանը՝ իրացնելու իր ինքնորոշման իրավունքը, Ադրբեջանի Սումգայիթ քաղաքում թափ առավ հայկական ջարդերի ալիքը, որի պատճառով եղան բազում վիրավորներ և զոհեր: Ականատեսների վկայությամբ՝ տեղի է ունեցել դաժան բռնություն, խոշտանգումներ, կտտանքներ, և զանգվածային բռնաբարություններ:⁶

Եվրախորհրդարանը դեռ 1988 թ. բանաձևով դատապարտել է զանգվածային սպանությունը և միանշանակ պաշտպանել Լեռնային Ղարաբաղի՝ Հայաստանին միավորելու պահանջը:⁷ Դրան հաջորդեցին Կիրովաբադում, ներկայումս Գյանջա (1988 թ.)⁸ և Բաքվում (1990 թ.)⁹ հայերի նոր դաժան ջարդեր, որի պատճառով առանձին բռնության դեպքեր եղան հայաստանաբնակ որոշ ադրբեջացիների հանդեպ:

1991 թ. ադրբեջանական հատուկ ջոկատայինները խորհրդային բանակի հետ «Օղակ գործողության» շրջանակներում էթնիկ զտումներ են իրականացրել տարածաշրջանի հայերի նկատմամբ, ինչը նպաստել է հակամարտության սրմանը: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Հայաստանը և Ադրբեջանն իրենց անկախ հռչակեցին, այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղը: Այնուհետև Ադրբեջանը վերացրեց տարածաշրջանի ինքնավար կարգավիճակը և բացահայտորեն դիմեց ռազմական ուժի: ԼՂԻՄ-ի մայրաքաղաքը պաշարվել էր, և այնտեղ գտնվող 70000 խաղաղ բնակիչներ ենթարկվում էին մշտական հրետակոծությունների, այդ թվում՝ հրթիռային հրետանու, զրկված էին ջրից, էլեկտրականությունից, սննդից և վառելիքից:¹⁰ 1992 թ. հայկական կողմին հաջողվեց ճեղքել պաշարումը և Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի մեծ մասը նորից վերահսկողության տակ վերցնել: Ներքաղաքական անկայունության պայմաններում զորքերին հաջողվել է գրավել

3 Նույնը, 105:

4 Պետիցիա (լատ.՝ petitio), գրավոր ձևով պետական իշխանության կամ տեղական կառավարման մարմիններին ուղղված անհատական կամ կոլեկտիվ խնդրանք [ծնթ. թարգմ.]:

5 De Waal, Black Garden, 17:

6 Նույնը, 35:

7 European Parliament, Resolution on the Situation in Soviet Armenia (1988):

8 Parks (1988):

9 Human Rights Watch (1991), 7:

10 Human Rights Watch/Helsinki (1993), Vol. 5, 11:

նաև նախկին ինքնավար մարզից դուրս գտնվող ռազմավարական կարևոր նշանակետեր: Հարյուրհազարավոր ադրբեջանցի խաղաղ բնակիչներ մարտական գործողությունների պատճառով դիմեցին փախուստի կամ էլ հետագայում արտաքսվեցին: Պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցան խաղաղ բնակչության ջարդեր, օրինակ՝ հայերինը Մարաղայում¹¹ և ադրբեջանցիներինը Խոջալուում:¹²

Մարտերն ավարտվել են 1994 թ. զինադադարով, որը ստեղծել է առաջնագծում մարտական գործողությունները:¹³ Լեռնային Ղարաբաղի մեծ մասը և հարակից յոթ ադրբեջանական շրջանները մնացին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վերահսկողության տակ: Հաջորդ տասնամյակների ընթացքում կրկնվող ռազմական բախումներ եղան, մինչև 2020 թ. Ադրբեջանը սկսեց նոր պատերազմ,¹⁴ որը հանգեցրեց հազարավոր զոհերի: Այս գործողությունների արդյունքում Ադրբեջանին հաջողվեց գրավել նախկին ԼՂԻՄ-ի մեծ մասը, այդ թվում Հադրութի և Շուշիի շրջանները: Ըստ զինադադարի¹⁵ նոր համաձայնագրի նախկին Ինքնավար Մարզին հարակից շրջանների վերահսկողությունը հանձնվել է Ադրբեջանին, իսկ հայաբնակ մնացած տարածքի անվտանգությունը մնացել է ռուս խաղաղապահների վերահսկողության տակ: Այնուամենայնիվ, զինադադարի ռեժիմը անընդհատ խախտվում է հիմնականում Ադրբեջանի կողմից:¹⁶

3. Ինքնորոշման իրավունքի իրավական աղբյուրները

Ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին նշված է ՄԱԿ-ի կանոնադրության 1-ին հոդվածի 2-րդ կետում: Այսպիսով՝ ՄԱԿ-ի նպատակն է «զարգացնել ազգերի բարեկամական հարաբերություններ՝ հիմնված ժողովուրդների իրավահավասարության և ինքնորոշման սկզբունքով և այլ համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել հանուն համընդհանուր խաղաղության ամրապնդման»: Սկզբունքն իր առաջին կոնկրետ ձևակերպումը ստացել է 1960 թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1514 «Գաղութատիրական երկրներին և ժողովուրդներին անկախություն շնորհելու» բանաձևում, ուր միաձայն հաստատվեց, որ բոլոր ժողովուրդները ինքնորոշման իրավունք ունեն: Այստեղ արդեն հասկանալի է դառնում, որ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի գաղափարն առաջացել է ապագաղութացման համատեքստում: ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան 1970 թ. մշակել է ժողովուրդների

11 Human Rights Watch/Helsinki (1992), 29:

12 Նույնը, 19:

13 UN Peacemaker, Bishkek Protocol (1994):

14 OC Media, «Ալիևը խոստովանել է, որ Ադրբեջանը սկսել է Լեռնային Ղարաբաղի երկրորդ պատերազմը» (2022):

15 2020 թ. նոյեմբերի 10-ի զինադադարի համաձայնագրի տեքստը հասանելի է <http://en.kremlin.ru/events/president/news/64384> կայքում (հարցվել է 30.11.2023):

16 Fults/Stronski (2022):

ինքնորոշման իրավունքի մինչ օրս ամենամբողջական ձևակերպումը: Ըստ ՄԱԿ-ի կանոնադրության պետությունների միջև բարեկամական հարաբերությունների և համագործակցության վերաբերյալ միջազգային իրավունքի սկզբունքների մասին հռչակագրում (Friendly Relations Declaration) Գլխավոր ասամբլեան նշում է.

«Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրությամբ ամրագրված ժողովուրդների իրավահավասարության և ինքնորոշման սկզբունքի համաձայն՝ բոլոր ժողովուրդներն իրավունք ունեն ազատ և առանց արտաքին միջամտության որոշել իրենց քաղաքական կարգավիճակը, ձևավորել իրենց տնտեսական, սոցիալական և մշակութային զարգացումը և յուրաքանչյուր պետությունն պարտավոր է կատարել իր կողմից ստանձնած պարտավորությունները»:

Այս իրավունքի բովանդակությունը ներկայացված է հետևյալ կերպ.

«Ինքնիշխան և անկախ պետության ստեղծումը, ինքնական ինտեգրումը անկախ պետության կամ մի անկախ պետության հետ ազատ միավորումը, ժողովրդի կողմից ազատորեն որոշված մեկ այլ անկախ կարգավիճակի ընդունումը հնարավորություններ է ստեղծում ինքնորոշման իրավունքի իրականացման համար»:¹⁷

Հետևաբար, ազգերի ինքնորոշման իրավունքը միջազգային իրավունքի բաղկացուցիչ մասն է: Սակայն խիստ վիճելի են նրա գոյությունից բխող իրավական հետևանքները:

4. Համարվում են արդյոք Լեռնային Ղարաբաղի հայերը ժողովուրդ՝ ելնելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքից

Նախքան ինքնորոշման իրավունքի համատեքստում հնարավոր անջատման (սեցեսիայի) իրավունքից բխող իրավական լարվածությանը անցնելը, պետք է դիտարկել Լեռնային Ղարաբաղում հայերի ինքնորոշման իրավունքի տեսանկյունից ժողովուրդ հանդիսանալու հանգամանքը:

Միջազգային իրավունքում «ժողովուրդ» եզրույթն գործածվում է տարբեր ձևերով: Էական տարբերությունն այն է արդյոք ձևավորված պետության ժողովուրդ (պետական տարածքում ապրող անձանց ամբողջություն) տերմինաբանությունն ազգ իմաստով սահմանափակվում է, կամ թե էթնիկ համայնքներով՝ իրարից տարբերվող կամ սահմանազատվող որոշակի ընդհանուր հատկանիշներով լեզու,

17 UN General Assembly (1970):

մշակույթ, կրոն, մտածելակերպ, պատմական փորձ, ճակատագիր, նույնպես կարող են որակվել որպես ինքնորոշման իրավունքի կրողներ:¹⁸

Քանի որ ինքնիշխան, անկախ պետության ստեղծման համար Բարեկամական հարաբերությունների հռչակագիրը (Friendly-Relations-Declaration) ենթադրում է ժողովրդական համայնքի առկայություն, որն այս փուլում դեռ չի կարող լինել պետական ժողովուրդ, ինքնորոշման իրավունքը տրամաբանորեն չի կարող սահմանափակվել միայն ձևավորված պետական ժողովրդով: Ուստի «ժողովուրդը», որպես ինքնորոշման իրավունքի կրող, պետք է լայնորեն ընկալվի և կարող է հավասարապես վերաբերել վերը նշված հատկանիշներով «Պետական ժողովուրդ»-ից տարբերվող էթնիկ խմբերին:¹⁹

Արդյոք նման էթնիկ խումբը ինքնորոշման իրավունքի կրող կարող է դառնալ կախված է ինչպես օբյեկտիվ, այնպես էլ սուբյեկտիվ չափանիշներից: Լեոնային Ղարաբաղում հայերի պատմական ներկայությունը վկայում են լավ փաստագրված բազմաթիվ պահպանված, մասամբ միջնադարյան ճարտարապետական հուշարձանները: Լեոնային Ղարաբաղում հայերի բնակչության թվի որոշ տատանումներ են եղել պայմանավորված տարածաշրջանում ժամանակավոր մահմեդական տիրապետությամբ: Այդ ամենով հանդերձ Լեոնային Ղարաբաղում հայերը միշտ կազմել են շրջանի բնակչության մեծամասնությունը:²⁰ Չնայած այն հանգամանքին, որ խորհրդային տարիներին հայերի տեսակարար կշիռը 1921 թ. 95%-ից²¹ նվազել է, 1989 թ. հասնելով 77%-ի,²² այնուամենայնիվ նրանք մեծամասնություն են մնացել, մինչդեռ ադրբեջանցիները միայն փոքրամասնություն են կազմել: Այս երկու ազգաբնակչությունները տարբերվում էին իրարից լեզվով և կրոնական պատկանելությամբ: Խորհրդային Միության կողմից Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի կարգավիճակը տրվել էր հիմնվելով տարածաշրջանում հայերի մեծամասնության փաստի վրա: Այդ ամենը օբյեկտիվ սահմանազատելիության ցուցանիշ էր:

Սուբյեկտիվ տեսանկյունից կարևորն այն է՝ արդյոք էթնիկ խումբը ճանաչում է իր ինքնավարությունը և արտահայտում է ինքնորոշման կամք՝ ուղղված ժողովրդի, որպես էթնիկ խմբի գոյության և ինքնության պահպանմանը:²³ Լեոնային Ղարաբաղի հայերը միշտ, երբ Խորհրդային Միության ներքաղաքական իրավիճակը դա թույլ է տվել, նամակներ ու պետիցիաներ էին ուղարկում Մոսկվա՝ խնդրելով վերանայել տարածաշրջանի ինքնավար կարգավիճակը (ինչպես օր.՝ 1945, 1965 և 1977 թթ.):²⁴

18 Luchterhandt, Das Recht Berg-Karabachs auf staatliche Unabhängigkeit, 30; 34:

19 Այս մասին լրացուցիչ մանրամասների համար տես նույնը, 34:

20 Shnirelman, The Value of the Past, 153:

21 Karapetian, The Ethnic Structure of the Population of Mountainous Karabagh in 1921, 74:

22 Խորհրդային Միության մասշտաբով 1989 թ. մարդահամարը հասանելի է Լայբնիցի սոցիալական գիտությունների ինստիտուտից, տես՝ <https://doi.org/10.4232/1.10311>:

23 Babaian, Das völkerrechtliche Selbstbestimmungsrecht Berg-Karabachs, 91; 106:

24 De Waal, Black Garden, 17:

1991 թ. անցկացված հանրաքվեին մասնակցած 98%-ը կողմ է քվեարկել Լեռնային Ղարաբաղի անկախությանը: Դրանով մարդիկ հստակ արտահայտել են իրենց ինքնորոշման կամքը:

5. Տարածքային ամբողջականության սկզբունքը

Մինչ Լեռնային Ղարաբաղի հայերը հիմնվում էին ազգերի ինքնորոշման իրավունքի վրա, Ադրբեջանն իր հերթին վկայակոչում էր տարածքային ամբողջականության սկզբունքը: Տարածքային ամբողջականությունն ենթադրում է պետության անձեռնմխելիությունն իր ամբողջական վիճակում: Այս սկզբունքը պաշտպանում է պետության տարածքային սահմաններն ու հանդիսանում է պետական ինքնիշխանության հիմքը:²⁵ ՄԱԿ-ի կանոնադրության 2-րդ հոդվածի 4-րդ կետում ասվում է.

«Բոլոր անդամները միջազգային հարաբերություններում ձեռնպահ են ցանկացած պետության տարածքային ամբողջականության կամ քաղաքական անկախության նկատմամբ և/կամ Միավորված ազգերի նպատակներին անհարիր որևէ այլ ձևով ուժի գործադրումից կամ դրա սպառնալիքից»:

Այս սկզբունքի կարևորության մասին են վկայում նաև վերոնշյալ Բարեկամական հարաբերությունների հռչակագրի (Friendly Relations Declaration) բազմիցս կատարած նշումները: Ինքնին հասկանալի է, որ տվյալ սկզբունքն անհրաժեշտ է համընդհանուր արժեքների վրա հիմնված աշխարհակարգի համար, եթե վերջինս ձևավորվում է կայուն պետություններով, որոնք հստակ սահմանազատված տարածքներ ունեն: Այս մասին 1992 թ. համատեքստում ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարը հայտարարել է.

«Եթե յուրաքանչյուր եթնիկ, կրոնական կամ լեզվական խումբ հավակներ պետականության, ապա մասնատման գործընթացն անվերջ կլինի, իսկ բոլորի համար խաղաղության, անվտանգության և բարեկեցության հասնելն՝ ավելի դժվար»:²⁶

25 Blay, Territorial Integrity and Political Independence, Abs. 1:

26 ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարի զեկույց, «Խաղաղության օրակարգ», An Agenda for Peace, 17.06.1992, UN Doc. A/47/277, էջ 5:

6. Ինքնորոշման իրավունքի և տարածքային ամբողջականության սկզբունքի միջև լարվածության դաշտը

Հարցականի տակ է մնում, թե ինչպե՞ս պետք է հայերի ինքնորոշման իրավունքի և Ադրբեյջանի տարածքային ամբողջականության պահանջները համաձայնեցվեն: Ինչպես արդեն նշվել է, ազգերի ինքնորոշման իրավունքն առաջացել է ապագադուրթացման կոնտեքստում: Ուստի երբ պահանջն այդ կոնտեքստից դուրս տարածքային անջատումների մասին է, ապա իրավիճակն ավելի է բարդանում: Այս մասին օրինակ Կանադայի Գերագույն դատարանը հայտնում է.

«Միջազգային իրավունքն ակնկալում է, որ ինքնորոշման իրավունքը կիրականացվի արդեն գոյություն ունեցող ինքնիշխան պետությունների կազմում գտնվող ժողովուրդների կողմից և այդ պետությունների տարածքային ամբողջականության պահպանմանը համապատասխան», և որ միակողմանի անջատման իրավունք կարող է գործել «միայն բացառիկ դեպքերում, այն էլ՝ մանրակրկիտ հստակեցված հանգամանքներում»:²⁷

Արդյունքում ստացվում է, որ ինքնորոշման իրավունքը պետք է իրականացվի երկրի ներսում, այսինքն՝ առկա տարածքային ամբողջականության շրջանակներում: Բայց եթե կան մարդու իրավունքների ծանրագույն խախտումներ, որոնք անհնարին են դարձնում այս ինքնորոշման իրականացումը տվյալ երկրի ներսում, ապա կարող է ձևավորվել արտաքուստ ինքնորոշման տրամադրման իրավունք՝ ընդհուպ նաև անջատման ձևով:

7. Լեռնային Ղարաբաղի հայերի իրականությունը

Ինքնորոշման արտաքին իրավունքի իրացման հնարավորությունը ինքնիշխան պետությունից անջատվելու ձևով խոչընդոտ է ներպետական ինքնորոշման իրավունքի իրականացմանը՝ որպես նախապայման ունենալով մարդու իրավունքների լքջագույն խախտումները:

Լեռնային Ղարաբաղի դեպքում այն հանգամանքը, որ դա իբրև ինքնավար մարզ է ճանաչվել Ադրբեյջանական Խորհրդային Հանրապետության կազմում, սպավորություն է ստեղծվում, որ այդպիսով արդեն իսկ երաշխավորված էր ներքին ինքնորոշման խնդիրը: Իրականում ինքնավարության կարգավիճակն ի սկզբանե չի

27 *Secession of Quebec, Re, Reference to Supreme Court, File No 25506, (1998) 2 SCR 217, ILDC 184 (CA 1998), 161 DLR (4th) 385, 228 NR 203, JE 98-1716, (1998) SCJ No 61 (QL), (1998) ACS No 61, 55 CRR (2d) 1, 81 ACWS (3d) 798, (1998) CanLII 795 (SCC), (1999) 115 ILR 536, (1998) 37 ILM 1340, (20th August 1998), Canada; Supreme Court [SCC], H6:*

կիրառվել, քանի որ Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցությունը թույլ չի տվել հայկական կողմի որևէ ազդեցություն կազմակերպության կանոնակարգի վրա: Ընդհակառակը, Ադրբեջանի սահմանադրությունը շատ դեպքերում ինքնավար վարչակազմին զրկել է որոշումներ կայացնելու իրավունքից: Ադրբեջանի կառավարությունն իսկապես լիազորված էր ղեկավարել Լեռնային Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեի աշխատանքը: Հավելյալ խտրականություններ տեղի էին ունենում ազգային-մշակութային ոլորտներում, ինչպես օրինակ՝ 1981-ից հայերենն այլևս չի թույլատրվում դատարաններում իբրև պաշտոնական լեզու:²⁸ Միաժամանակ Ադրբեջանն ակտիվորեն ճիգեր էր գործադրում Արցախում նվազեցնելու հայերի թիվը: Ինչպես արդեն նշվեց վերևում, խորհրդային տարիներին այդ ցուցանիշը 95%-ից իջել էր մինչև 77%, մինչդեռ Ադրբեջանի բնակչության տեսակարար կշիռը աճել էր: 2002 թ. տված հարցազրույցում ինքը՝ Հեյդար Ալիևը, հաստատեց, որ նա անձամբ ձգտել է փոխել Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդագրությունն՝ ի վնաս հայերի: Իսկ նրա որդին և Ադրբեջանի ներկայիս նախագահ, Իլհամ Ալիևը, 2019 թ. հպարտությամբ հայտարարեց, որ իր հորը հաջողվել է կրկնապատկել ադրբեջանական բնակչության թիվը Լեռնային Ղարաբաղում:²⁹ Մտավախությունը, որ իրադարձությունների նման զարգացումը կարող է սրվել, անհիմն չէր, քանի որ Խորհրդային Միության գոյության տարիներին Ադրբեջանին արդեն հաջողվել էր իր տիրապետության տակ գտնվող Նախիջևանի ինքնավար մարզից գրեթե ամբողջությամբ արտաքսել բնիկ հայկական փոքրամասնությանը, որը կազմում էր բնակչության մոտ 40%-ը:³⁰

Հակամարտության սկզբում խորհրդային ղեկավարությունը նույնպես գիտակցում էր ինքնավարության իրականացման հիմնական թերությունները: Այս մասին Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցության (ԽՄԿԿ) Կենտրոնական Կոմիտեի ազգային հարաբերությունների ենթաբաժնի վարիչ Վ. Ա. Միխայլովը, 1988 թ. հուլիսի 27-ին լրագրողներին ասել է.

«Պետք է բացեիքաց ընդունել, որ ինքնավարության հետ կապված ազգային քաղաքականության իրականացման ընթացքի որոշակի փուլում թույլ են տրվել լուրջ սխալներ, հատկապես՝ ազգային-մշակութային բնույթի: Ինքնավարության իրավունքները սահմանափակվել են: Սխալներ կային նաև տնտեսության զարգացման մեջ [...] սխալները թույլ են տրվել Ադրբեջանի Կոմկուսի ղեկավարության և Ադրբեջանի կառավարության կողմից, մասնավորապես՝ Կոմկուսի Կենտկոմի նախկին առաջին քարտուղարներ Հ. Ա. Ալիևի և Կ. Մ. Բաղիրովի: Ինչպես իրավիճակի զարգացումից տեսնում ենք, իսկապես մեծ չափի վնաս է պատճառվել»:³¹

28 Babaian, Das völkerrechtliche Selbstbestimmungsrecht Berg-Karabachs, 97 և շար.:

29 Horizon Weekly (2019):

30 Walker, Armenia and Karabakh, 64 և շար.:

31 Luchterhandt, Das Recht Berg-Karabachs, 70:

Այդիստրականություններն այնուհետև վերաճեցին ղարաբաղյան շարժման: Հայերին ավելի շատ ինքնավարություն տրամադրելու փոխարեն՝ էլ ավելի բռնություններ էին կիրառվում: Ադրբեջանի որոշ քաղաքներում հայերի դաժան ջարդերից բացի, Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը Խորհրդային բանակի հետ համատեղ իրականացնում է վերոնշյալ «Օղակ գործողությունը», որի ընթացքում բազմաթիվ հայեր սպանվեցին, հազարավորը արտաքսվեցին, և մարդու իրավունքների կոպիտ խախտման զոհ դարձան: 1991 թ. իրադարձությունները հետաքննող մի միջազգային պատվիրակություն հաստատել է բռնի տեղահանումներ, անհիմն ձերբակալություններ և խաղաղ բնակչության նկատմամբ բռնի վերաբերումներ:³² Այդ իսկ պատճառով «Օղակ գործողությունը» 1991 թ. խիստ կերպով դատապարտվել է ԱՄՆ Կոնգրեսի կողմից:³³ «Օղակ գործողության» ընթացքում մարդու իրավունքների խախտումներին զուգահեռ, Ադրբեջանը Լեռնային Ղարաբաղը դրեց նյութատեխնիկական շրջափակման մեջ, ինչը հանգեցրեց հումանիտար ճգնաժամի:³⁴ Human Rights Watch-ը հաստատել է, որ 1991/92 թթ. ձմռանը Ադրբեջանի եռամյա տնտեսական և տրանսպորտային շրջափակման պատճառով, Լեռնային Ղարաբաղն ամբողջությամբ զրկվել էր վառելիքից, էլեկտրականությունից, հոսող ջրից, գործող կոյուղուց և սպառողական ապրանքների մեծ մասից:³⁵ Այս հանգամանքները դրդեցին նրան, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը 1991 թ. դեկտեմբերին իրեն անկախ հռչակի: Ի պատասխան՝ Ադրբեջանը ետ քաշեց Լեռնային Ղարաբաղի (առանց այն էլ ֆիկտիվ) ինքնավար կարգավիճակը և դիմեց բիրտ ուժով անկախ ուժի: Ու թեև ենթակառուցվածքների շրջափակման պատճառով մայրաքաղաք Ստեփանակերտն արդեն իսկ ծանր վիճակում էր, ադրբեջանական զորքերը սկսեցին նրա պաշարումը: Պաշարումը դրսևորվեց քաղաքի անկանոն հրետանային ուժերի մեծ զորավաճառով: Helsinki Watch-ի պատվիրակությունը իրավիճակը նկարագրել է այսպես.

«Մինչդեռ ադրբեջանական ուժերը վերահսկում էին Շուշի քաղաքը, որից դիտարկվում է Ստեփանակերտը, վերջինիս ուժերը ծանր վիճակում էին գրադից (սովետական հրթիռային համակարգ) և ծանր հրետանուց՝ խոցելով խաղաղ բնակիչներին, բնակելի թաղամասերի, հիվանդանոցների և նման կառույցների»:³⁶

32 Տե՛ս 1991 թ. հուլիսին Քարդոլայն Քոքսի և միջազգային պատվիրակության մնացյալ անդամների կողմից հրապարակված ռուսերեն հայտարարությունը. «Депортации осуществляются с применением грубой силы и оружия, приводя к убийствам, увечьям и утрате имущества [...]», Сox և այլք (1991):

33 US Congress (1991):

34 Human Rights Watch/Helsinki (1993), Vol. 5, 5-7:

35 Human Rights Watch/Helsinki (1992), 12:

36 Նույնը, 11:

Ռուս օդաչուներից մեկը նույնիսկ վկայել է, որ Ադրբեջանը պարբերաբար կոչ էր անում իր օդաչուներին արցունքաբեր զազ նետել Ստեփանակերտի վրա խաղաղ բնակչության շրջանում խուճապ առաջացնելու նպատակով:³⁷

Ադրբեջանի ներքին ինքնորոշման ժխտումը և մարդու իրավունքների կոպիտ խախտումները Լեռնային Ղարաբաղում հայերի համար ինքնորոշման իրացումը անջատման տեսքով դարձրին առանց այլընտրանքի: Սկստի ունենալով այն փաստը, որ այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել շատ տարիներ առաջ, տեղին է նաև նայել այսօրվա իրավիճակին: 2020 թ. հարձակողական պատերազմից հետո, որի արդյունքում Ադրբեջանը վերոնշյալ տարածքները Լեռնային Ղարաբաղի շրջակայքում ու ներսում ետ վերադարձրեց, այդ ամենով հանդերձ հայերը մնացին հավատարիմ Ադրբեջանից անկախանալու իրենց նախկին կողմնորոշմանը: Այս մասին 2022 թ. սեպտեմբերին հրապարակավ հայտարարեց Արցախի Հանրապետության Ժողովրդավարական ճանապարհով ընտրված նախագահ Արայիկ Հարությունյանը.

«Արցախը չի կարող և չպետք է լինի Ադրբեջանի կազմում, քանի որ, նախ, Արցախի ժողովուրդն է որոշում իր սեփական ճակատագիրը սեփական հայրենիքում, և, երկրորդ, մենք ցեղասպանության ու հայրենազրկման ենթարկելու ժողովուրդ չունենք»:³⁸

Նրա մտահոգությունն անհիմն չէր. մի քանի կազմակերպություններ արդեն իսկ նախազգուշացրել էին Լեռնային Ղարաբաղում սպասվող ցեղասպանության մասին:³⁹ Միաժամանակ Ադրբեջանը լայնածավալ գործողություններ է ձեռնարկում տարածաշրջանում հայկական մշակութային արժեքների դեմ՝ ավերելով գերեզմանատները, քանդելով եկեղեցիներն ու կեղծելով պատմությունը: Եվրախորհրդարանը այս համատեքստում 2022 թ. մարտին նշել է,

«որ հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացումն Ադրբեջանի պետական մարմինների կողմից հայերի նկատմամբ քաջալերվող թշնամական քաղաքականության սիստեմատիկ ու ողջ երկրում կիրառվող լայն համակարգի մի մասն է, որի մեջ են մտնում պատմության ռեպրեսիաներն ու հայերի նկատմամբ ատելությունը, ինչն իր մեջ ներառում է ապամարդկայնացում, բռնության հերոսացում և տարածքային պահանջներ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ, որն էլ իր հերթին սպառնում է Հարավային Կովկասում խաղաղությանն ու անվտանգությանը»:⁴⁰

37 Նույնը:

38 News.am (2022):

39 Genocide Watch (2020); Lemkin Institute for Genocide Prevention (2022):

40 Եվրախորհրդարանի 2022 թ. մարտի 10-ի բանաձևը Լեռնային Ղարաբաղում մշակութային ժառանգության ոչնչացման մասին (2022/2582):

Caucasus Heritage Watch-ը, ամերիկյան Կոռնելի համալսարանի հետազոտական նախագիծը փաստում է արբանյակային պատերճներով հայկական մշակութային արժեքների շարունակական ոչնչացման մասին: Նախագիծը պարզել է, որ Ադրբեջանը քանդում է հայկական եկեղեցիները⁴¹ նույնիսկ այն բանից հետո, երբ Արդարադատության միջազգային դատարանը մշակութային արժեքների ոչնչացումը կանխելու պարտադիր պահանջ է ներկայացրել Ադրբեջանի կառավարությանը:⁴² Անգամ դատարանի որոշումը չխանգարեց Ադրբեջանի կառավարությանը վերացնելու Լեռնային Ղարաբաղի եկեղեցիներից հայկական մշակութի հետքերը:⁴³ Մշակութային ցեղասպանության վերաբերյալ մտահոգությունները մեծ են հատկապես, քանի որ Ադրբեջանը արդեն իսկ գրեթե ամբողջությամբ ոչնչացրել է հայերի գոյության հետքերը իր էքսկլավ Նախիջևանից:⁴⁴

Վերջին պատերազմի ընթացքում պետության կողմից հայերի նկատմամբ հրահրված ատելությունը հանգեցրեց ռազմական հանցագործությունների խաղաղ բնակչության նկատմամբ: Amnesty International-ը նշել է, որ տեղի են ունեցել առևանգումներ, խոշտանգումներ, մահապատիժներ, անդամահատումներ և զլխատումներ, հատկապես տարեց քաղաքացիական անձանց շրջանում, ովքեր չեն կարողացել փախչել առաջխաղացող ադրբեջանցի զինվորներից:⁴⁵ Նույնիսկ պատերազմից հետո խաղաղ բնակիչները ադրբեջանական զնդակոծության թիրախի տակ էին: Հատկապես, գյուղատնտեսությանը զբաղվողների շրջանակներում մշտապես կան վիրավորներ և սպանվածներ:⁴⁶ Մի քանի անգամ Ադրբեջանը ականանետերով հրետակոծել է գյուղերը կամ բարձրախոսներով մեքենաներ է օգտագործել՝ կոչ անելով խաղաղ բնակիչներին բռնության սպառնալիքի տակ լքել իրենց գյուղերը:⁴⁷

Ադրբեջանի նախագահը, ով 2020 թ. պատերազմի ժամանակ հրապարակավ հայտարարեց, որ հայերին պետք է «շների պես վանել»,⁴⁸ դրանից հետո հրապարակավ հայտարարեց, որ Լեռնային Ղարաբաղի համար որևէ կարգավիճակ չի լինելու:⁴⁹ Նա նույնիսկ հրաժարվում է օգտագործել «Լեռնային Ղարաբաղ» միջազգային տերմինը:⁵⁰

41 Այսպես օր. Մոխրենեսի Սբ. Սարգիս եկեղեցին, տե՛ս Caucasus Heritage Watch, Monitoring Report #4 (October 2022), 10:

42 International Court of Justice, Order from 07.12.2021, Application of the International Convention on the Elimination of all form of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan), Abs. 98, Art. 1 (c):

43 Isayev, Azerbaijan announces plans to erase Armenian traces from churches (2022):

44 Caucasus Heritage Watch, Special Report #1 (September 2022):

45 Amnesty International (2022):

46 Artsakh's Human Rights Defender (2022):

47 Delegations European Parliament (2022):

48 «Նախագահ Ալիևը դիմել է ժողովրդին», Azertag.az (2020):

49 «Ալիևը կրկին բացառում է Ղարաբաղի հայերի կարգավիճակը», Azatutyun.am (2022):

50 «Նախագահ Իլհամ Ալիևը նշել է, որ Ադրբեջանում Լեռնային Ղարաբաղ կոչվող վարչական տարածքային միավոր չկա», Azertag.az (2021):

Այս բոլոր հանգամանքները պարզորոշ ցույց են տալիս, որ այսօր էլ Լեռնային Ղարաբաղի հայերը իրենց ինքնորոշման իրավունքի իրացումը բացառապես Ադրբեջանից անկախանալու վիճակում են տեսնում: Փաստորեն Ադրբեջանը՝ մարդու իրավունքների լուրջ խախտումներով, որոնք ընդհուպ ցեղասպանության վտանգի են հասնում,⁵¹ հայերին չի թողնում որևէ այլընտրանք:

8. Լեռնային Ղարաբաղի ռազմական ուժի կիրառումը

Քննադատական մոտեցում ունեցողներն այն կարծիքի են, որ Լեռնային Ղարաբաղի միակողմանի անջատումը և ռազմական ուժի կիրառմամբ տարածքային փոփոխությունները չեն համապատասխանում միջազգային իրավունքի սկզբունքներին:⁵² Եթե առաջնորդվենք այս տեսակետով, ապա վերոնշյալ ինքնորոշման իրավունքը անջատման ձևով որպես վերջին միջոց՝ մարդու իրավունքների լուրջ խախտումների դեպքում, պարզապես հօդս կցնդի: Հազվադեպ է դաժանորեն ճնշող պետությունը ճանաչում օրինական ճանապարհով ձեռք բերված ինքնորոշման իրավունքը, այնպես որ ճնշվածների համար մնում է միայն մեկ տարբերակ որպես ինքնապաշտպանության միջոց՝ ուժը: Այս պարագայում էլ է այդպես. ինչպես արդեն ներկայացվել է, արցախահայերի ինքնորոշման խաղաղ կոչերը վերածվեցին էլ ավելի դաժան բռնությունների՝ հասնելով Ադրբեջանի կողմից մարդու իրավունքների ծանր խախտումների: Արցախահայությունն ուներ ընտրություն՝ ուժի կիրառումով հասնել միջազգային իրավունքով երաշխավորված իր ինքնորոշման իրավունքին կամ անհետանալ: Այս առումով ինքնապաշտպանության նպատակով ռազմական ուժի կիրառումը կարգավորվում է միջազգային իրավունքի շրջանակներում:

Խնդրահարույց կարող է լինել հայկական առաջխաղացումը նախկին ԱԽՍ-ից դուրս: Ինչպես նկարագրված է մեր ներածությունում, հայկական զորամիավորումները գրավել են նաև իրենց բուն շրջանից դուրս գտնվող ադրբեջանական տարածքներ: Անգամ եթե այդ հարձակումները ռազամավարական բնույթ էին կրում, դրանք բերեցին հումանիտար աղետների. հարյուր հազարավոր ադրբեջանցի խաղաղ բնակիչներ դիմեցին փախուստի կամ բռնի տեղահանվեցին, շատերը վիրավորվեցին կամ սպանվեցին: Նվաճված քաղաքները թալանվեցին ու ավերվեցին:⁵³ Հավանաբար, վերջինս հատուցում էր դրանից առաջ քանդված ու թալանված հայկական բնակավայրերի համար: Human Rights Watch-ը

51 Տե՛ս վերևում ծնթ. 39 և 45:

52 Այսպես օր.՝ Melnyk, Nagorny-Karabak, Abs. 10:

53 Այս մասին այլ աղբյուրների հետ մեկտեղ Human Rights Watch 1994 թ. զեկույցը տալիս է հայկական հարձակման աղետալի մարդասիրական հետևանքների համապարփակ պատկերացում:

հաստատում է «արարքը արարքի դիմաց» (quid pro quo⁵⁴) կոնֆլիկտի բնույթը. օրինակ, ադրբեջանական Ադրամ քաղաքի գրավումից և ավերումից մեկ ամիս առաջ հայկական զորքերը հետ գրավեցին Լեռնային Ղարաբաղի նախկին երկրորդ ամենամեծ քաղաքը՝ Մարտակերտը, որը ադրբեջանցիները թողել էին այնտեղ ավերակների տեսքով:⁵⁵ Սակայն դա, անկասկած, չի արդարացնում միջազգային մարդասիրական իրավունքի խախտումները:

Այդուամենայնիվ նման գործողությունները ազդեցություն չունեն կիրառված անջատման իրավականության վրա, քանի որ այն արդեն իսկ օրինական կերպով իրականացված էր վերոնշյալ հարձակումների պահին: Այս իրավունքի կիսողումը, ընդհակառակը, հնարավորություն է տալիս պատասխանատվության ենթարկելու նրանց, ովքեր խախտել են միջազգային մարդասիրական իրավունքը:

9. Լեռնային Ղարաբաղի անկախությունը խորհրդային սահմանադրական իրավունքի լույսի ներքո

Իրավագիտության մեջ նաև նշվում է, որ հնարավոր է Լեռնային Ղարաբաղը օրինական կերպով արդեն ձեռք է բերել իր անկախությունը ԽՍՀՄ-ի սահմանադրության համաձայն:⁵⁶ Ադրբեջանական Խորհրդային Հանրապետությունը 1977 թ. Սահմանադրության 72-րդ հոդվածի համաձայն իրավունք ուներ Միությունից դուրս գալու, բայց դա կապված էր սահմանադրական ընթացակարգի հետ: Չնայած դրան՝ Ադրբեջանը անտեսեց այս ընթացակարգը և 1991-ի օգոստոսի 30-ին ընդունեց «պետական անկախության վերականգնման մասին» հռչակագիրը: 1990 թ. ապրիլի 3 ընդունած օրենքի 3-րդ հոդվածի կետ 1-ը «ԽՍՀՄ կազմի միութենական հանրապետությունից դուրս գալու հետ կապված հարցերի կարգավորման ընթացակարգի մասին» էր, որը նույնպես վավերացվել էր Ադրբեջանի ԽՍՀ-ի կողմից, իրավունք ընձեռելով ինքնավար տարածքներին ազատորեն որոշելու՝ Խորհրդային միության մեջ մնալ, թե՛ դուրս գալ:

«Համաձայն վերը նշված օրենքի 3-րդ հոդվածի, յուրաքանչյուր ինքնավար հանրապետության կամ ինքնավար շրջանի ժողովրդին տրվում էր որոշելու միության մեջ մնալու կամ միությունից դուրս գալու իրավունքը, ինչպես նաև սահմանադրական օրենսդրությանը համապատասխան դրանց կարգավիճակի հարցը բարձրացնելու իրավունքը»:

54 Լատիներեն արտահայտություն է, որն օգտագործվում է արդի եվրոպական լեզուներում նշանակում է ապրանքների կամ ծառայությունների փոխանակում, որտեղ մեկ փոխանցումը կախված է մյուսից, ինչպես օր.՝ «ինչ ինչի համար» կամ «լավություն՝ լավության դիմաց» [ծնթ. թարգմ.]:

55 Human Rights Watch (1994), 35:

56 Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Luchterhandt, Der Status der Republik Berg-Karabach:

Արցախահայերը որոշեցին մնալ Խորհրդային Միության կազմում,⁵⁷ ուստի Ադրբեջանը դուրս եկավ Խորհրդային Միությունից առանց Լեռնային Ղարաբաղի սովետական սահմանադրական օրենսդրությանը համապատասխան: Ուստի Լեռնային Ղարաբաղին մեղադրել չպահպանված ընթացակարգի նորմերի համար անհիմն է, քանի որ Ադրբեջանն ինքն է անտեսել ընթացակարգային կանոնները՝ այդպիսով շեղելով ինքնավար մարզին ճիշտ ընթացակարգից:

10. Արդյունք և հեռանկար

Անջատման իրավունքը մնացել է այլընտրանքային վերջին միջոց արցախահայերի համար, ինչպես՝ առաջ, այնպես էլ՝ այսօր: Միջազգային հանրության՝ Արցախի Հանրապետության անկախությունը չճանաչելու փաստը ամենայն հավանականությամբ քաղաքական, ոչ թե իրավական պատժառենք է: Ադրբեջանը հանածո վառելիքի կարևոր մատակարար է և, հետևաբար, ստեղծել է աջակիցների լայն ցանց: Դրան գումարած, ղարաբաղյան առաջին պատերազմի արդյունքում հայկական հարձակումների պատճառով առաջացած Ադրբեջանի քաղաքացիական բնակչության տեսանելի կորուստները տեղ չթողեցին սիմպատիաների համար, այլ ընդհակառակը՝ նախնական միջազգային աջակցությունը⁵⁸ վերածվեց հայերի նկատմամբ կրիտիկական տրամադրության:⁵⁹

Ի վերջո, Հարավային Կովկասում երկարաժամկետ խաղաղությունը հնարավոր է միայն անաչառ և անկախ վերագնահատման արդյունքում: Այս պահին, դրա իրագործումը ձախողվելու է՝ առաջին հերթին, պայմանավորված Ադրբեջանի պետականորեն հովանավորվող հայատյաց քաղաքականության պատճառով, որը հաստատվել է ինչպես Եվրոպական խորհրդարանի, այնպես էլ Արդարադատության միջազգային դատարանի կողմից:⁶⁰

Քանի որ Ադրբեջանի ռազմական հանցագործություններն ու քաղաքական ղեկավարության ցեղասպանական հռետորաբանությունը լավ փաստագրված են, միջազգային հանրությունը պետք է ավելի մեծ պատասխանատվությամբ մոտենա այս հարցին: ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը կարող է Լեռնային Ղարաբաղը վերցնել ՄԱԿ-ի վերահսկողության ներքո⁶¹ և մինչև քաղաքական լուծում գտնելը ապահովել խաղաղ բնակչության անվտանգությունն ու տեղահանվածների վերադարձը:

57 Նույնը, 279:

58 Europäisches Parlament (1988), 106:

59 Այս մասին այլ աղբյուրների հետ մեկտեղ տե՛ս ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի հետևյալ բանաձևերը՝ UN Security Council Resolutions 822, 853, 874, 884:

60 International Court of Justice, Order from 07.12.2021, Abs. 98, Art. 1 (b):

61 Այս մասին այլ աղբյուրների հետ մեկտեղ տե՛ս The Hague Centre for Strategic Studies (2021), 32:

Արժեքների վրա հիմնված աշխարհակարգի սկզբունքներին համապատասխան Ադրբեջանը պետք է պատասխանատվություն կրի անօրինական ռազմական ուժի միջոցով իր աշխարհաքաղաքական շահերը պարտադրելու համար: Սա պետք է տեղի ունենա այլ պետություններին նմանատիպ գործողություններից ապամոտիվացնելու նպատակով: Եվ ի վերջո արդեն կասկածներ են առաջացել, որ Մոսկվային ոգևորել է Ադրբեջանի դեմ պատժամիջոցների բացակայությունը՝ ենթադրելով, որ ստատուս քվոյի փոփոխությունը ռազմական ճանապարհով կընդունվի միջազգայնորեն:⁶²

Գրականություն

Արցախի Հանրապետության Անկախության հռչակագիրը, անգլերենով՝ State Independence Declaration of the Nagorno Karabagh Republic 6.1.1992, տես՝ <http://president.nkr.am/en/nkr/nkr2> (հարցվել է 30.11.2022):

Amnesty International, 17.05.2022, Last to flee: Older people's experience of war crimes and displacement in the Nagorno-Karabakh conflict [վերջին փախուստը. տարեցների փորձը պատերազմական հանցագործությունների և տեղահանության մասին Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունում], տես՝ <https://www.amnesty.org/en/documents/eur54/5214/2022/en/> (հարցվել է 30.11.2022):

Artsakh's Human Rights Defender, 16.11.2022, Ombudsman: «Azeri forces killed 18 people in Artsakh over past two years» [Օմբրուդսմեն. «վերջին երկու տարվա ընթացքում Արցախում ադրբեջանական ուժերը 18 մարդու են սպանել»], in: Panorama.am, տես՝ <https://www.panorama.am/en/news/2022/11/16/Artsakh-ombudsman/2756803> (հարցվել է 4.3.2023):

Azatoryun.am, 12.08.2022, Aliyev Again Rules Out Status For Karabakh Armenians [Ալիևը կրկին բացառում է Ղարաբաղի հայերի կարգավիճակը], in: <https://www.azatoryun.am/a/31985659.html> (հարցվել է 30.11.2022):

Azertag.az, 17.10.2020, President Aliyev addressed the nation, [Նախագահ Ալիևը դիմել է ժողովրդին], տես՝ https://azertag.az/en/xeber/President_Ilham_Aliyev_addressed_the_nation_VIDEO-1616281 (հարցվել է 30.11.2022):

Azertag.az, 24.09.2021, President Ilham Aliyev: «There is no administrative territorial unit called Nagorno-

Karabakh in Azerbaijan» [Նախագահ Իլհամ Ալիևը նշել է, որ Ադրբեջանում Լեռնային Ղարաբաղ կոչվող վարչական տարածքային միավոր չկա], տես՝ https://azertag.az/en/xeber/President_Ilham_Aliyev_There_is_no_administrative_territorial_unit_called_Nagorno_Karabakh_in_Azerbaijan-1884245 (հարցվել է 30.11.2022):

Babaian, Sarah, Das völkerrechtliche Selbstbestimmungsrecht Berg-Karabachs [Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման միջազգային իրավունքը], in: Petrossian Gurgen/Babaian Sarah/Zakarian Arlette (Eds.), Berg-Karabach: Eine völkerrechtliche Analyse des Konflikts um Arzach, Baden-Baden 2022, 91-132:

Blay, Samuel K. N., Territorial Integrity and Political Independence [Տարածքային ամբողջականությունն ու քաղաքական անկախությունը], in: Max Planck Encyclopedia of Public International Law, March 2010, Abs. 1:

Caucasus Heritage Watch, Special Report #1, Silent Erasure: A Satellite Investigation of the Destruction of Armenian Cultural Heritage in Nakhchivan, Azerbaijan, September 2022 [Լուռ բնաջնջում. Հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման արքայականի հետաքննություն Նախիջևանում, Ադրբեջան] & Nagorno-Karabakh Monitoring Report #4, October 2022 [Լեռնային Ղարաբաղի մոնիթորինգ զեկույց], տես՝ https://caucasusheritage.cornell.edu/?page_id=866 (հարցվել է 27.7.2023):

Cox, Caroline և այլք, [Միջազգային պատվիրակության ղեկավարացիա, հուլիս 1991 թ.], in: Panorama.am from 13.05.2011, տես՝ <https://www.panorama.am/ru/news/2011/05/13/kolco/948551> (հարցվել է 30.11.2022):

Delegations European Parliament, 16.03.2022, DSCA: Statement by the Chair on the worrying humani-

62 Hett, Angriff auf Ukraine (2022):

- tarian situation in Nagorno-Karabakh, Statement by the Chair of the Delegation for relations with the South Caucasus, MEP Marina Kaljurand, on the worrying humanitarian situation in Nagorno-Karabakh Brussels [Հարավային Կովկասի հետ հարաբերությունների պատվիրակության նախագահ, Եվրախորհրդարանի պատգամավոր Մարինա Կալյուրանդի հայտարարությունը Լեռնային Ղարաբաղում հումանիտար անհանգստացնող իրավիճակի վերաբերյալ], un-ter: <https://www.europarl.europa.eu/delegations/en/dsca-statement-by-the-chair-on-the-worry/product-details/20220316DPU32358> (հարցվել է 30.11.2022):
- De Waal, Thomas, Black Garden. Armenia and Azerbaijan Through Peace and War [Սև այգի. Հայաստանն ու Ադրբեջանը խաղաղության և պատերազմի միջով], New York University Press 2013:
- De Waal, Thomas, The Caucasus. An introduction [Կովկասը: Ներածություն], Oxford University Press 2019:
- European Parliament, 07.07.1988, Resolution on the Situation in Soviet Armenia [Եվրոպական պառլամենտ, Խորհրդային Հայաստանում իրավիճակի վերաբերյալ բանաձև], unտ՝ <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/0198f9ef-fbd9-4f87-8350-4afa028e78c4/language-en> (հարցվել է 30.11.2022):
- Fults, Alexa / Stronski Paul, The Ukraine War Is Reshaping the Armenia-Azerbaijan Conflict, Carnegie Endowment for International Peace, 25.04.2022, unտ՝ <https://carnegieendowment.org/2022/04/25/ukraine-war-is-reshaping-armenia-azerbaijan-conflict-pub-86994> (հարցվել է 29.6.2023):
- Genocide Watch, 06.11.2020, Genocide Emergency Alert, from [Ցեղասպանության ճգնաժամի ահազանգ], unտ՝ <https://www.genocidewatch.com/single-post/genocide-emergency-alert-on-the-war-in-artsakh-nagorno-karabakh> (հարցվել է 30.11.2022):
- Hett, Felix, 16.03.2022, Angriff auf Ukraine: So reagieren Armenien, Aserbaidshan und Georgien [Հարձակում Ուկրաինայի վրա: Ահա թե ինչպես են արձագանքում Հայաստանը, Ադրբեջանը և Վրաստանը], in: Vorwaerts.de, unտ՝ <https://www.vorwaerts.de/artikel/angriff-ukraine-so-reagieren-armenien-aserbaidshan-georgien> (հարցվել է 4.3.2023):
- Horizon Weekly, 22.11.2019, Aliiev admits Azerbaijan worked to boost number of Azeris in Artsakh [Ալիևը խոստովանել է, որ Ադրբեջանն աշխատել է Արցախում ադրբեջանցիների թվաքանակն ավելացնելու ուղղությամբ], unտ՝ <https://horizonweekly.ca/en/aliyev-admits-azerbaijan-worked-to-boost-number-of-azeris-in-artsakh/> (հարցվել է 30.11.2022):
- Human Rights Watch/Helsinki, May 1991, Conflict in the Soviet Union: Black January in Azerbaidzhan [Հակամարտություն Խորհրդային միությունում. Սև հունվար Ադրբեջանում], unտ՝ <https://www.hrw.org/reports/pdfs/u/ussr/ussr915.pdf> (հարցվել է 4.3.2023):
- Human Rights Watch/Helsinki, September 1992, Bloodshed in the Caucasus: Escalation of the Armed Conflict in Nagorno Karabakh [Արյունահեղություն Կովկասում՝ զինված հակամարտության սրումը Լեռնային Ղարաբաղում] unտ՝ <https://www.hrw.org/reports/1992%20Bloodshed%20in%20Cauc%20-%20Escalation%20in%20NK.pdf> (հարցվել է 4.3.2023):
- Human Rights Watch/Helsinki, July 1993, Vol. 5, Bloodshed in the Caucasus: Indiscriminate Bombing and Shelling by Azerbaijani Forces in Nagorno Karabakh [Արյունահեղություն Կովկասում. Ադրբեջանական ուժերի կողմից անկանոն ուժեղացում, զինված ուժերի հակամարտության սրումը Լեռնային Ղարաբաղում] unտ՝ <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/USSR2937.PDF> (հարցվել է 4.3.2023):
- Human Rights Watch Report, December 1994, Azerbaijan: Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh, [Ադրբեջան. հակամարտությունների յոթ տարիները Լեռնային Ղարաբաղում], unտ՝ <https://www.hrw.org/report/1994/12/01/seven-years-conflict-nagorno-karabakh> (հարցվել է 30.11.2022):
- International Court of Justice, Order from 07.12.2021, Application of the International Convention on the Elimination of all form of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan) [Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման միջազգային կոնվենցիայի կիրառում (Հայաստանն ընդդեմ Ադրբեջանի)], unտ՝ <https://www.icj-cj.org/case/180/orders> (հարցվել է 27.7.2023):
- Isayev, Heydar, Azerbaijan announces plans to erase Armenian traces from churches [Ադրբեջանը հայտարարում է եկեղեցիներից հայկական հետքերը ջնջելու պլանների մասին], in: Eurasia-net.org, 04.02.2022, unտ՝ <https://eurasianet.org/azerbaijan-announces-plans-to-erase-armenian-traces-from-churches> (հարցվել է 30.11.2022):
- Karapetian, Merujan, The Ethnic Structure of the Population of Mountainous Karabagh in 1921 [Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության էթնիկ կազմը 1921 թ.], in: Armenian Review 44, Nr. 4 (1991), 69-85:
- Lemkin Institute for Genocide Prevention, 24.11.2022, Statement on Self-Determination of Armenians in Artsakh (South Caucasus): There is No Peace or Prosperity through Genocide [Հայտարարություն Արցախում (Հարավային Կովկաս) հայերի ինքնորոշման մասին. Ցեղասպանության միջոցով խաղաղություն կամ բարգավաճում

- չկա], տես՝ [https://www.lemkinstitute.com/statements-new-page/statement-on-self-determination-of-armenians-in-artsakh-\(south-caucasus\)%3A-there-is-no-peace-or-prosperity-through-genocide](https://www.lemkinstitute.com/statements-new-page/statement-on-self-determination-of-armenians-in-artsakh-(south-caucasus)%3A-there-is-no-peace-or-prosperity-through-genocide) (հարցվել է 30.11.2022):
- Luchterhandt, Otto, Das Recht Berg-Karabachs auf staatliche Unabhängigkeit aus völkerrechtlicher Sicht [Լեռնային Ղարաբաղի պետական անկախության իրավունքը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից], in: Archiv des Völkerrechts (AVR) 1993, Nr. 31, 30-81:
- Luchterhandt, Otto, Der Status der Republik Berg-Karabach aus der Sicht des sowjetischen Staatsrechts [Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակը խորհրդային պետական իրավունքի տեսանկյունից], in: Kantian Raffi, Deutsch-Armenische Gesellschaft (Ed.), Armenien – Geschichte und Gegenwart in schwierigem Umfeld, Frankfurt am Main 1998, 267-286:
- Melnyk, Andriy, Nagorny-Karabakh [Լեռնային Ղարաբաղ], in: Max Planck Encyclopedia of Public International Law, Mai 2013, Absatz 10, տես՝ <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e2073?prd=EPIL> (հարցվել է 4.3.2023):
- News.am, 14.09.2022, Arayik Harutyunyan: «All those documents, which may recognize Artsakh as part of Azerbaijan, are unacceptable for us» [Արայիկ Հարությունյան. «Մեզ համար անընդունելի են բոլոր այն փաստաթղթերը, որոնք կարող են Արցախը ճանաչել որպես Ադրբեջանի մաս»] տես՝ <https://news.am/eng/news/720249.html> (հարցվել է 30.11.2022):
- OC Media, 09.11.2022, Aliyev admits Azerbaijan started the Second Nagorno-Karabakh war [Ալիևը խոստովանել է, որ Ադրբեջանը սկսել է Լեռնային Ղարաբաղի երկրորդ պատերազմը], տես՝ <https://oc-media.org/aliyev-admits-azerbaijan-started-the-second-nagorno-karabakh-war> (հարցվել է 30.11.2022):
- Parks, Michael, Soviet Tells of Blocking Slaughter of Armenians: General Reports His Soldiers Have Suppressed Dozens of Massacre Attempts by Azerbaijanis [ԽՍՀՄ-ը տեղեկացնում է հայերի կոտորածի կասեցման մասին. Մի զեներալ զեկուցում է, որ նրա զինվորները ճնշել են ադրբեջանցիների կողմից կազմակերպված ջարդերի տասնյակ փորձեր], in: Los Angeles Times (27.11.1988), տես՝ <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1988-11-27-mn-1060-story.html> (հարցվել է 26.06.2023):
- Shnirelman, Victor A., The Value of the Past: Myths, Identity and Politics in Transcaucasia [Անյցալի արժեքը. Սոսսպելները, ինքնությունը և քաղաքականությունն Անդրկովկասում], National Museum of Ethnology, Osaka 2001:
- The Hague Centre for Strategic Studies, Armenia and the future of the South Caucasus [Հայաստանն ու Հարավային Կովկասի ապագան], October 2021, տես՝ <https://hcss.nl/wp-content/uploads/2021/10/Armenia-and-Future-of-South-Caucasus-HCSS-Okt-2021.pdf> (հարցվել է 4.3.2023):
- UN General Assembly, Resolution 2625 (XXV) from 24.10.1970 [ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1970 թ. հոկտեմբերի 24-ի 2625 (XXV) բանաձևը], տես՝ <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/01/1-01/friendly-relations.html#history> (հարցվել է 30.11.2022):
- UN Peacemaker, 05.05.1994, Bishkek Protocol [Բիշկեկի պրոտոկոլը], տես՝ <https://peacemaker.un.org/armeniaazerbaijan-bishkekprotocol94> (հարցվել է 30.11.2022):
- US Congress, S.RES.128, Resolution Condemning violence in Armenia [Հայաստանում բռնությունը դատապարտող բանաձև], 17.05.1991:
- Walker, C. J., Armenia and Karabakh. The struggle for unity [Հայաստան և Ղարաբաղ. Միության պայքարը], Minority Rights Group 1991:

Հեղինակ

Դասթին Հոֆման

Իրավաբան, միջազգային և պետական իրավունքի մագիստրոս, Եվրոպական խորհրդարանի ռեֆերենտ և պատգամավորի աշխատակազմի ղեկավար, Բրյուսել, dustin.hoffmann@europarl.europa.eu

Ներկայացված տեսակետները արտահայտում են բացառապես հեղինակի դիրքորոշումը:

Թարգմանությունը՝ Հայկուհի Գրիգորյանի

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license ([CC BY-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Harutyun Grigoryan

Die Sicherheitslage im Südkaukasus nach dem Krieg von 2020

Schwerpunkt: Armenien und Berg-Karabach

Abstract

The outcome of the 44-Day War in Nagorno-Karabakh in 2020 changed the balance between Armenia and Azerbaijan, which had existed since 1994, and thus the status quo in the South Caucasus. It was particularly appalling for the Armenian state, because its defence system experienced to sustain very painful losses. Armenians, who had achieved independence in 1991, forfeited their vision for the political future of their own country through this defeat. The outbreak of war alone showed, in turn, that the UN Security Council, which was competent for peacekeeping, was incapable of responding effectively. Three attempts by the OSCE Minsk Group co-chairs to bring about a ceasefire failed. What saved Nagorno-Karabakh from complete conquest was the Russian-mediated agreement of 9 November 2020, which established a Russian peacekeeping mission of about 2,000 troops in the region. Furthermore, the war strengthened Turkish influence in the South Caucasus. Where do we go from here for the Armenian state and in terms of a peaceful resolution of the conflict? Which are the external actors engaged in and what kind of challenges do Yerevan and Stepanakert have to face by restoring their security? It should be noted that the current article was written in the summer of 2022; thereafter, the situation of this region underwent significant changes.

1. Einführung

Zur Klarstellung sei zunächst angemerkt, dass im vorliegenden Beitrag mit der Region Südkaukasus die drei Staaten Georgien, Armenien und Aserbaidschan sowie die drei international nicht anerkannten bzw. teilanerkannten Entitäten Abchasien, Südossetien und Arzach (Berg-Karabach) gemeint sind. Das gesamte Gebiet umfasst etwa 187.000 Quadratkilometer, was etwa der Hälfte der Fläche der Bundesrepublik Deutschland entspricht. Die

Gesamtbevölkerung beträgt nach Angaben der UN¹ etwa 17 Millionen Einwohner, wovon circa 10 Millionen allein in Aserbaidschan leben.

Im ›weiten Sinne‹ umfasst die Region auch die Türkei, den Iran und Russland. Für diese drei Akteure ist jene vor allem unter dem Gesichtspunkt wichtig, die eigenen nationalen Interessen im 21. Jahrhundert zu sichern und die wirtschaftlichen und militärpolitischen Einflüsse auszubauen. Zu beachten ist auch, dass die Region – zumindest ein Großteil davon – als fester Bestandteil der jeweils eigenen Einflusszone wahrgenommen wird, da sie bis Anfang des 20. Jahrhunderts unter der wechselnden Souveränität der genannten Staaten stand. Mit anderen Worten: Vor allem der Iran und Russland sind mit dieser Region historisch-kulturell und historisch-politisch verbunden. Die Gebiete der heutigen Republiken Armenien, Arzach und Aserbaidschan sowie der größte Teil Georgiens gehörten zum Persischen Reich und fielen spätestens seit Anfang des 19. Jahrhunderts infolge mehrerer russisch-persischer Kriege an das Russische Reich.²

Um die nach dem Krieg von 2020 in der Region entstandene Situation umfangreich zu verstehen, ist es empfehlenswert, zumindest kurz auf die zuvor in ihr bestehende Sicherheitslage einzugehen, wobei der Schwerpunkt in diesem Beitrag auf Armenien und Arzach gelegt wird.

2. Die Situation in der Region vor dem Krieg 2020

Die aktuelle Phase des Konflikts um Berg-Karabach begann im Jahr 1988. 1991 versuchte Berg-Karabach, mit gerade einmal 150.000 Einwohnern und von vier Seiten umzingelt, sich gegen das damals über 6 Millionen Einwohner zählende Aserbaidschan zu verteidigen. In Armenien erkannte man die akute Bedrohung für die Bevölkerung Berg-Karabachs, vertrieben und ausgerottet zu werden. Man traf daher die Entscheidung, sich an den Verteidigungsoperationen zu beteiligen. Zunächst mit Freiwilligenverbänden – später unter Teilnahme regulärer Truppen.

Infolge der erfolgreichen militärischen Operationen der armenischen Seite war die Führung Aserbaidschans gezwungen, Anfang Mai 1994 unter Vermittlung Russlands einen unbefristeten Waffenstillstand mit Armenien und Arzach zu unterzeichnen, wodurch eine völlig neue, deutlich andere sicherheitspolitische Lage als 1991 in der Region entstand. Vor Beginn des Krieges betrug die Länge der armenisch-aserbaidschanischen Grenze etwa 566 km (ohne die 221 km lange Grenze mit Nachitschewan). Nun wurde sie deutlich verkürzt, denn von der armenischen Stadt Wardenis bis zur armenisch-iranischen Grenze verlief jetzt die armenisch-karabachische Grenze, wo keine armenischen Truppen stationiert waren. Die armenische Seite brauchte sich keine Sorge mehr um die Sicherheit ihrer Ostgrenze im

1 UN-Bericht zu Armenien: UN, Armenia (2022); UN-Bericht zu Azerbaijan: UN, Azerbaijan (2022); UN-Bericht zu Georgien: UN, Georgia (2022).

2 Andreas Rüesch (2023). Als historisch-rechtlich relevante Dokumente dazu sind der Frieden von Gulistan von 1813 und der Vertrag von Turkmentschai von 1828 zu nennen, abgeschlossen zwischen den Russischen und Persischen Reichen.

erwähnten Abschnitt zu machen. Das offizielle Jerewan baute sein Sicherheitssystem zusammen mit der Verteidigungsarmee von Arzach entlang der östlichen Grenze, bzw. Kontaktlinie zwischen Aserbaidschan und Arzach aus. Mit anderen Worten, ein einheitliches armenisches Sicherheitssystem begann auf den Gebieten von etwa 30.000 Quadratkilometern (Armenien) und etwa 12.000 Quadratkilometern (Arzach) zu operieren, wo die für die innere und äußere Sicherheit zuständigen Behörden eng abgestimmt miteinander kooperierten.

Zwischen Jerewan und Stepanakert harmonierte zudem ein einheitliches Wirtschafts- und Währungssystem. Das den arzachischen Behörden unterstehende Gebiet war somit im Wesentlichen offen für armenische Geschäftsleute, Investitionen usw. Außenpolitisch vertrat die armenische Regierung die Interessen Arzachs und mit den in Berg-Karabach stationierten Truppen galt Jerewan als Hauptgarant für die Sicherheit der ansässigen Bevölkerung.

3. Die Sicherheitslage nach dem Krieg von 2020

3.1 Die Ergebnisse des Krieges 2020 und die neugeschaffene rechtliche, politische und sicherheitsmilitärische Situation

Durch die groß angelegte Offensive, die von Baku am 27. September 2020 begonnen wurde, gelang es den aserbaidischen Streitkräften, die Kontaktlinie im südöstlichen Abschnitt zu durchbrechen und binnen weniger Wochen die international anerkannte Grenze der Republik Armenien zu erreichen. Später, als die aserbaidische Armee Anfang November die Stadt Schuschi besetzte und die Verteidigung von Stepanakert massiv bedroht war, wurden die Militäroperationen dank intensiver diplomatischer Schritte der russischen Seite am 9. November 2020 durch die Vereinbarung³ über eine Waffenruhe gestoppt. Gemäß dieser Vereinbarung musste die armenische Seite Aserbaidschan mehr Gebiete abtreten, als es durch den militärischen Einsatz innerhalb von 44 Tagen gewaltsam erobern konnte. Infolgedessen büßte Arzach auch die direkte Landesverbindung zu Armenien ein.

Arzach verlor so viele Territorien, dass eine normale Weiterentwicklung der Infrastruktur und des eigenen Wirtschaftssystems sowie die Gewährleistung einer ordnungsgemäßen Energieversorgung und Ernährungssicherheit kaum noch möglich ist. Wegen des vollständigen Abzuges der Einheiten der armenischen Verteidigungsarmee, aber auch wegen fehlender eigener Ressourcen ist Arzach nicht in der Lage, die für die Gewährleistung der Sicherheit der eigenen Bevölkerung benötigten Verteidigungseinheiten bereitzustellen. Die zerstörte oder verloren gegangene Militärtechnik kann unter Berücksichtigung der wirtschaftlichen Situation und des rechtlichen Status des Landes in absehbarer Zeit nicht wieder beschafft werden. Zusammenfassend muss man festhalten, dass Arzach nicht mehr in der Lage ist, die eigene Sicherheit angemessen zu organisieren.

3 President of Russia (2020).

Die offiziell mit 1.960 Soldaten in der Region stationierte russische Friedensmission ist nach der Vereinbarung vom 9. November 2020 berechtigt, für einen Zeitraum von 5 Jahren im nicht von den aserbaidzhanischen Behörden kontrollierten Gebiet von Arzach zu operieren, um die Existenzsicherheit der dort lebenden armenischen Bevölkerung zu gewährleisten. Die einzige physische Verbindung zwischen Armenien und Arzach bildet seitdem der sogenannte ›Lachin-Korridor‹, der unter der Kontrolle der russischen Friedenstruppen steht.

3.2 ›Die Friedensepoche‹: neue Strategie der Republik Armenien und innenpolitische Lage als staatliche Sicherheitslücke

Die aktuell mangelhafte Verhandlungsfähigkeit Armeniens wird nicht nur durch die militärische Niederlage im Krieg 2020, sondern auch durch die innenpolitische Situation verschärft. (Stand: Sommer 2022) 43 Tage lang berichtete die armenische Regierung täglich und überzeugend über die erheblichen Verluste des Gegners und den zweifellosen Sieg der armenischen Verteidigungsarmee. Am 44. Kriegstag stellte sich die armenische Gesellschaft der harten Realität: ein großer Teil von Arzach, darunter die symbolisch bedeutsame Stadt Schuschi, waren verloren, und das armenische Militär musste sich aus weiten Gebieten zurückziehen. Ein, zwei Tage später sollten die Armenier die traumatisch hohe Zahl der gefallenen Soldaten ihrer Armee erfahren.

All dies führte zu tiefstem Misstrauen in der Gesellschaft gegenüber den Behörden und der Staatsführung. Trotzdem gelang es der zunächst politisch gelähmten Führung, Schritt für Schritt wieder zu erstarren und die Kontrolle über das politische Leben des Landes zurück zu erlangen. Sie wählten eine riskante, aber retrospektiv betrachtet richtige Taktik: sie zogen 2021 eine außerordentliche Parlamentswahl vor und legitimierten die Regierung damit für die schwierige Nachkriegssituation. In Bezug auf die Innenpolitik gelang es den Behörden, die wichtigsten Oppositionskräfte, die seit dem 9. November 2020 – dem Ende der intensiven Waffengänge – auf den Straßen protestierten und eine potenzielle Bedrohung für die Regierungsführung darstellten, ins Parlament zu bringen und dadurch die Gefahr einer Machtübernahme von der Straße aus zu beseitigen. Darüber hinaus gelang es der armenischen Führung, außenpolitisch die internationalen Partner zu überzeugen, dass sie auch nach der militärischen Niederlage berechtigt ist, im Namen des armenischen Volkes zu sprechen und notfalls auch ›schmerzhaftes Zugeständnisse‹ zu machen.

Nun stabilisierten die Wahlen im Jahr 2021 zwar, wie erwähnt, die Führung, konnten aber bisher zur Bildung eines innenpolitischen Dialoges zwischen den regierenden und oppositionellen Kräften nicht beitragen. Die Gesellschaft in Armenien bleibt weiterhin gespalten. Die Tatsache, dass weder die Regierung noch die Opposition in der Lage sind, der Öffentlichkeit zu erklären, wie sie sich die Gewährleistung der Sicherheit und Weiterentwicklung Armeniens und Arzachs vorstellen, wirkt sich negativ auf das Sicherheitssystem des Landes aus. Zusätzlich hat die armenische Gesellschaft nach der Niederlage ein psychologisches Problem, das sie daran hindert, die Realität umfassend wahrzunehmen und sich über die nächsten Schritte zur Weiterentwicklung der Republik Armenien zu einigen.

Zur schmerzhaften Realität gehört die Tatsache, dass die Republik Armenien seit dem Ende der Waffengänge von 2020 nicht mehr der Garant für die Sicherheit von Arzach ist. Ferner ignoriert die Staatsregierung die eigene in 2007-2015 entwickelte und zuletzt im Juli 2020 geänderte und formell immer noch geltende Militärdoktrin sowie die Nationale Sicherheitsstrategie, ohne eine neue zu entwickeln. Stattdessen wird seitens der politischen Führung des Landes über die Agenda der sogenannten ›Friedensepoche‹ gesprochen. Diese war im Wahlprogramm 2021 zu hören, allerdings handelt es sich dabei nicht um ein klar formuliertes und vom Parlament bewilligtes Dokument. Dennoch ergeben sich aus den veröffentlichten Stellungnahmen, Pressekonferenzen und Reden der armenischen Regierungs- und Parlamentsvertreter bezüglich der Verhandlungen mit den internationalen Partnern zwei relevante Punkte:

1. Die Anerkennung der territorialen Integrität Aserbaidschans und der Abschluss eines Friedensvertrages mit Baku. Aus rechtlicher Sicht wird dieser Schritt die über 30 Jahre dauernden Bemühungen des offiziellen Jerewan, die internationale Anerkennung von Arzach zu unterstützen, dauerhaft hindern. Mit dieser Tatsache hat man sich in Jerewan scheinbar abgefunden: Nach Auffassung der armenischen Führung solle man die armenische Latte bei der Statusfrage von Arzach ein wenig niedriger legen.⁴ Anders gesagt, es seien so gut wie alle Möglichkeiten, Arzach einen Status außerhalb der aserbaidshanischen Staatlichkeit zu gewähren, erschöpft.
2. Die Verbesserung bzw. Wiederherstellung der Beziehungen zur Türkei ohne Vorbedingungen. Tatsächlich ist es schwer vorstellbar, dass die Türkei, die nur unter Vorbedingungen sogar an den NATO-Sitzungen teilnimmt bzw. den Entscheidungen zustimmt, irgendein Dokument mit Armenien ohne Vorbedingungen unterzeichnen wird. Die relevanteste Vorbedingung, die bei der Ratifizierung der unterzeichneten Protokolle von 2009 im Wege stand, ist weitgehend erfüllt: armenische Truppen stehen nicht mehr in Arzach und der Konflikt um Berg-Karabach ist aus aserbaidshanischer Sicht erledigt.⁵ Die restlichen Voraussetzungen kann die Türkei durch die bilateralen Verhandlungen mit Armenien⁶ Schritt für Schritt erreichen. Die Türkei muss sich dabei nicht beeilen, denn ihre aktuelle Entwicklung hat wenig mit der Unterzeichnung oder Nichtunterzeichnung von Dokumenten mit Armenien zu tun.

Ein fester Bestandteil der Agenda der Friedensepoche⁷ ist die Aufhebung von Blockaden auf den Verkehrswegen in der Region,⁸ die wiederum durch die Vereinbarung vom 9. November 2020 fixiert wurde. In der Praxis wird über die Eröffnung von asphaltierten Landstraßen

4 The Prime Minister of the Republic of Armenia (2022).

5 РИА Новости (2021).

6 Das erste Treffen zwischen den Gesandten der beiden Regierungen fand am 14. Januar 2022 statt, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (2022).

7 The Prime Minister of the Republic of Armenia (2021).

8 Der neunte Punkt der der Erklärung vom 9. November 2020, President of Russia (2020).

sowie Eisenbahnlinien gesprochen, die Aserbaidschan mit der Türkei durch das südliche Territorium Armeniens verbinden können.

Die Verbindungsstraßen, die Aserbaidschan als ›Korridor‹ bezeichnet, werden meines Erachtens Armenien im Großen und Ganzen außer Schaden nichts bringen. Selbst wenn von den türkischen oder aserbaidtschanischen Frachtunternehmen Gelder in Form von Zöllen oder Gebühren in den Staatshaushalt Armeniens fließen, wird dies die Gefahr für die nationale Sicherheit Armeniens nicht kompensieren. Im Laufe der Zeit wird dieser Weg zur verstärkten Besiedlung durch die türkischsprachige Bevölkerung in den dünnbesiedelten Gebieten Armeniens führen, was eine Grundvoraussetzung für die weitere Besetzung und weitere Zerstörung der armenischen Staatlichkeit durch die für den armenischen Völkermord verantwortliche und dieses Geschehen bis heute leugnende Türkei sowie Aserbaidschan darstellt.

4. Die Rolle und Position der Externen Akteure

4.1 Die Position und die Rolle der Russischen Föderation

Die Eröffnung der Verbindungswege scheint im Interesse mehrerer externer Akteure zu sein, einschließlich der USA und der Europäischen Union sowie Russlands, dem eigentlichen strategischen Verbündeten Armeniens.

Von zentraler Bedeutung wäre für Russland die Eröffnung einer Eisenbahnverbindung, wodurch Güter aus dem russischen Nordkaukasus durch die aserbaidtschanischen Kerngebiete entlang des Kaspischen Meers und durch Armenien entlang des Aras-Flusses in die aserbaidtschanische Exklave Nachitschewan, weiter in die Türkei und umgekehrt transportiert werden können. Zudem wird der Import russischer Waren nach Armenien über das Territorium Aserbaidschans die Effizienz der Bemühungen Moskaus erhöhen, Jerewan und Baku unter eigener Schirmherrschaft einander näher zu bringen.

Russland profitiert politisch nicht nur dadurch, dass diese Verbindungsstraßen in Armenien von russischen Grenzschutzkräften kontrolliert werden,⁹ sondern auch, weil es dadurch die Bedeutung Georgiens als Verbindungsland zwischen dem NATO-Staat Türkei und Aserbaidschan deutlich verringert. Diese Realität wäre auch nicht im Interesse Irans, denn die Islamische Republik dient seit über 30 Jahren als Verbindungsland zwischen dem aserbaidtschanischen Kernland und der Exklave Nachitschewan und profitiert dadurch, genau wie Georgien, wirtschaftlich bzw. stärkt ihre militärpolitische Rolle in der Region.

Seit 1992 ist Russland vertraglich verpflichtet die äußere Sicherheit Armeniens zu garantieren,¹⁰ bzw. die Staatsgrenzen zu schützen, wobei es um die Staatsgrenzen der ehemaligen

9 Ebd.

10 Vertrag zwischen der Russischen Föderation und der Republik Armenien über den Status der auf dem Hoheitsgebiet

Sowjetunion geht. Um den Schutz der eigenen Grenzen zu Georgien und Aserbaidschan sollte sich Jerewan selbst kümmern. Aber da Armenien seit Ende 2020 nicht mehr in der Lage zu sein scheint, die Sicherheit seiner Grenzen zu Aserbaidschan vollständig zu gewährleisten, errichtete Russland zusätzliche Militärstellungen an den genannten Grenzen.

Darüber hinaus gewährleistet Russland mit der erwähnten Vereinbarung vom 9. November 2020 auch die Sicherheit der armenischen Bevölkerung in Arzach. Dabei sorgt Armenien für die Sicherheit der armenischen Bevölkerung in Arzach bis zu einer dauerhaften Beilegung des Konflikts, wobei man in Jerewan immer von einer umfassenden Anerkennung des Selbstbestimmungsrechts des Volkes von Arzach ausging bzw. diese absicherte. Russland garantierte hingegen lediglich die Existenz der armenischen Bevölkerung in dieser Region. Die internationale Anerkennung von Arzach steht nicht auf der politischen Agenda Moskaus!

4.2 Position und Engagement der Westlichen Staaten

Problematisch für Armenien scheint auch die Tatsache, dass die Ergebnisse des Krieges 2020 aus geopolitischer Sicht im Grunde genommen auch im Interesse des Westens liegen, lediglich abgesehen von der Präsenz russischer Truppen in Arzach.

Ein Beispiel dafür aus Berlin: Im Rahmen einer aktuellen Stunde des Deutschen Bundestages vom 26. November 2020 zur Unterstützung der Entwicklung einer langfristigen Friedenslösung in Berg-Karabach äußerte sich ein Abgeordneter der damaligen Regierungsfraktion CDU/CSU in seiner Rede wie folgt: »Was wir in 27 Jahren internationaler Verhandlungsbemühungen nicht erreicht haben, wurde binnen sechs Wochen in Teilen erreicht.«¹¹

Die Errichtung einer Landverbindung zwischen der Türkei und Aserbaidschan durch das Territorium Armeniens liegt auch im geopolitischen Interesse des Westens weil dadurch der Nato-Mitgliedstaat Türkei einen direkten Zugang zum einzigen strategischen Verbündeten Russlands in der Region bekäme, wodurch die NATO ihre Position im Südkaukasus weiter stärken könnte. Das wiederum wäre aber weder im russischen noch im iranischen Interesse.

In diesem Zusammenhang begann ein Wettlauf zwischen Moskau und dem Westen, Jerewan und Baku zusammenzubringen, wobei der Westen für Jerewan aus wirtschaftlicher Sicht ein viel effektiverer Partner als Russland sein könnte, was ein gutes, aber nicht erschöpfendes Argument für die gewünschte Reduzierung des russischen Einflusses in der Region ist. Der Westen muss Armenien nahe legen, dass es Russland nicht mehr braucht, weil es keine äußere Bedrohung mehr gibt. Ein Friedensvertrag zwischen Jerewan und Baku, in dem die Karabach-Frage komplett beigelegt würde, und die vollständige Normalisierung der armenisch-türkischen Beziehungen wären dafür die Grundvoraussetzungen.

der Republik Armenien stationierten Grenztruppen der Russischen Föderation und die Bedingungen für ihre Tätigkeit, unterzeichnet am 30. September 1992 in Jerewan, Außenministerium der Russischen Föderation (1992).

11 Aus der Rede von Nikolas Löbel (CDU/CSU) im Rahmen der Diskussion zur Tagesordnungspunkte 13 a: Beratung des Antrags der Fraktionen der CDU/CSU und SPD »Unterstützung der Entwicklung einer langfristigen Friedenslösung in Berg-Karabach« Drucksache 19/24646, Deutscher Bundestag (2020).

Die genannten Verträge braucht Russland auch, aber mit einer bestimmten Einschränkung: Die Normalisierung der Beziehungen zwischen Armenien und Aserbaidschan habe mit der Beilegung des Konfliktes um Berg-Karabach nichts zu tun. In dieser Situation entspricht die Forcierung der Ereignisse bzw. die de-jure Normalisierungen der Beziehungen zwischen Jerewan und Ankara sowie zwischen Jerewan und Baku den russischen Interessen nicht, da Moskau den weiteren Aufbau eigener Militärpräsenz im Südkaukasus beabsichtigt.

Gleichzeitig ist es für den Westen nicht dienlich, die regionale Bedeutung Georgiens durch die armenischen Verbindungsstraßen zu reduzieren, weil dies weitere negative Folgen hätte. Ein wirtschaftlich und politisch schwaches Georgien könnte in absehbarer Zeit an Russland und die Türkei verloren gehen. Zur Realisierung solcher Pläne könnte ebenfalls der Vorschlag der Türkei bezüglich der Bildung eines 3 + 3 Kooperationsformats (Georgien, Aserbaidschan, Armenien und Türkei, Iran, Russland) dienen. Zwar wurde dieser von allen Akteuren formell akzeptiert, liegt aber zurzeit noch auf Eis.

Aktivitäten der westlichen Mächte in der Region, vor allem der Vereinigten Staaten in Armenien sowie des Staates Israel in Aserbaidschan könnten seitens des Iran als existenzielle Bedrohung wahrgenommen werden. Dennoch wird Teheran voraussichtlich weiterhin eine zurückhaltende und vorsichtige, gleichzeitig aber auch aktive Politik in der Region führen und die Interessen von Moskau und Ankara immer mit berücksichtigen. Auch militärische Schritte sind seitens des Irans allerdings nicht vollständig auszuschließen.

5. Fazit

Da Armenien Arzach als eigenständigen Staat nie anerkannte, konnte es auch die armenisch besiedelten Gebiete, die Aserbaidschan im Laufe des Krieges 2020 eroberte, nicht als besetzt betrachten. Im Ernstfall kann das in Arzach offiziell 1.960 Mann umfassende russische Militärkontingent das nicht anerkannte Land kaum schützen. Die östlichen und südwestlichen Grenzen der Republik Armenien sind mangelhaft gesichert bzw. teilweise völlig ungeschützt. Weder personell noch militärisch-technisch ist Armenien in der Lage, sich gegen eine höchstwahrscheinliche aserbaidshische und von der Türkei unterstützte Aggression zu wehren.

Aus den Ausführungen ergibt sich, dass für Armenien und Arzach, das heißt für die armenische Ethnie, eine beispiellos schwierige Situation geschaffen wurde: Es gibt keinen Verbündeten oder Partner, der bereit wäre, Armenien bei der Umsetzung der Programme im Sinne der armenischen nationalen Interessen zu unterstützen. Denn alle Vorschläge, die Jerewan nach dem 9. November 2020 von Moskau oder dem Westen unterbreitet wurden, stellen im besten Falle eine vorübergehende Lösung dar und berücksichtigen die armenischen nationalen Interessen nicht. Darüber hinaus sind die Vorschläge, die sowohl von Moskau als auch vom kollektiven Westen vorgelegt werden, auch situativ. Wenn der Lösungsvorschlag aus irgendeinem Gesichtspunkt den Interessen der Seite, die den Vorschlag vorlegt,

entspricht, dann kann er sich aufgrund der Situation, die sich während der Umsetzung des gegebenen Vorschlags ergibt, den Interessen derselben Seite widersetzen. Die erwähnte Situation kann sich erst nach dem Ende der in der Ukraine am 24. Februar 2022 begonnenen Entwicklungen ändern.

Bis dahin scheint aber problematisch für die armenische Seite, dass Baku und Ankara diese Situation höchstwahrscheinlich nutzen werden, um ihre eigenen Interessen so weit wie möglich voranzutreiben. In dieser historischen Situation ergibt sich aus den armenischen nationalen Interessen die Notwendigkeit maximaler Wachsamkeit des offiziellen Jerewan und die diplomatische Vermeidung von endgültigen schriftlichen Vereinbarungen.

Eine totale nationale Katastrophe wird somit immer wahrscheinlicher. Zu deren Abwendung sollten alle Teile der armenischen Gesellschaft, inklusive der Oppositionskräfte zusammenstehen und mit äußerster Kraft mit allen außenpolitischen Partnern verhandeln, um eine, wenn auch vorübergehende, Lösung zu finden, die die Bewahrung der eigenen Souveränität und die Gewährleistung der öffentlichen Sicherheit innerhalb des völkerrechtlich anerkannten Staatsgebietes der Republik Armenien und den armenisch besiedelten Gebieten von Arzach garantieren wird.

Gleichzeitig sollte Jerewan alle seine Ressourcen mobilisieren, denn Baku und Ankara könnten versuchen, ihre Interessen auch mit militärischer Gewalt durchzusetzen, wie es im Herbst 2020 geschehen ist.

Literaturverzeichnis

- Außenministerium der Russischen Föderation, ДОГОВОР МЕЖДУ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИЕЙ И РЕСПУБЛИКОЙ АРМЕНИЯ О СТАТУСЕ ПОГРАНИЧНЫХ ВОЙСК РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ, НАХОДЯЩИХСЯ НА ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ, И УСЛОВИЯХ ИХ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ, 1992, https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/international_contracts/international_contracts/2_contract/48807/ (letzter Zugriff: 19.9.2023).
- Deutscher Bundestag, Stenografischer Bericht 195. Sitzung, 2020, <https://dserver.bundestag.de/btp/19/19195.pdf#P.24652> (letzter Zugriff: 19.9.2023).
- Löbel, Nikolas (CDU/CSU) im Rahmen der Diskussion zur Tagesordnungspunkte 13 a: Beratung des Antrags der Fraktionen der CDU/CSU und SPD »Unterstützung der Entwicklung einer langfristigen Friedenslösung in Berg-Karabach« Drucksache 19/24646. Stenografischer Bericht der 195. Sitzung des Deutschen Bundestags vom 26. November 2020. Protokoll 19/195, <https://dserver.bundestag.de/btp/19/19195.pdf#P.24652> (letzter Zugriff: 19.9.2023).
- Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, The meeting of Special Representatives of Armenia and Turkey took place, 2022, https://www.mfa.am/en/press-releases/2022/01/14/meeting_armenia_turkey/11267 (letzter Zugriff: 19.9.2023).
- President of Russia, Statement by President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation, 2020, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/64384> (letzter Zugriff: 19.9.2023).
- Rüesch, Andreas, Die Schande von Gulistan, 2013, <https://www.nzz.ch/die-schande-von-gulistan-ld.827036> (letzter Zugriff: 19.9.2023).
- The Prime Minister of the Republic of Armenia, Prime Minister Nikol Pashinyan's speech at the National Assembly during the discussion of the performance report of the Government Action Plan for 2021, 2022, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2022/04/13/Nikol-Pashinyan-Speech/> (letzter Zugriff: 19.9.2023).

The Prime Minister of the Republic of Armenia, Prime Minister Nikol Pashinyan's speech at the presentation of the Government Action Plan at the National Assembly, 2021, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2021/08/24/Nikol-Pashinyan-Speech/> (letzter Zugriff: 19.9.2023).

United Nations DESA Population Division, World Population Prospects 2022. Armenia: Total Population, 2022, <https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/51> (letzter Zugriff: 19.9.2023).

United Nations DESA Population Division, World Population Prospects 2022. Azerbaijan, 2022, <https://>

population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/31 (letzter Zugriff: 19.9.2023).

United Nations DESA Population Division, World Population Prospects 2022. Georgia, 2022, <https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/268> (letzter Zugriff: 19.9.2023).

РИА Новости, Алиев заявил, что карабахский конфликт решен, 2021, <https://ria.ru/20210625/aliev-1738612289.html> (letzter Zugriff: 19.9.2023).

Autor

Harutyun Grigoryan

Jurist, LL.M., Rechtswissenschaftliche Fakultäten der Staatsuniversität Jerewan, Armenien, und der Universität zu Köln, Berlin, Deutschland, unabhängiger Experte, info@grigoryan.info

Հարուժյուն Գրիգորյան

Անվտանգային իրավիճակը Հարավային Կովկասում 2020 թ. պատերազմից հետո.

Իմասնավորի Հայաստանում և Լեռնային Ղարաբաղում

1. Ներածություն

Պարզաբանման համար նախ պետք է նշել, որ այս հոդվածի համատեքստում հիշատակվող Հարավային Կովկասի ներքո ընկալվում է միջազգայնորեն ճանաչված սուբյեկտներից՝ Վրաստանից, Հայաստանից, Ադրբեջանից, ինչպես նաև միջազգայնորեն չճանաչված կամ մասնակի ճանաչված երեք միավորներից՝ Աբխազիայից, Հարավային Օսիայից և Արցախից (Լեռնային Ղարաբաղից), բաղկացած մի տարածաշրջան: Ամբողջ տարածքը զբաղեցնում է մոտ 187.000 քառակուսի կմ, ինչը համապատասխանում է Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության տարածքի մոտ կեսին: ՄԱԿ-ի¹ տվյալների համաձայն՝ ընդհանուր բնակչությունը կազմում է մոտ 17 մլն., որից ավելի քան 10 մլն. ապրում է Ադրբեջանում:

«Լայն իմաստով» տարածաշրջանը ներառում է նաև Թուրքիան, Իրանը և Ռուսաստանը: Այս երեք դերակատարների համար դա կարևոր է առաջին հերթին 21-րդ դարում սեփական ազգային շահերի ապահովման և տնտեսական ու ռազմաքաղաքական ազդեցության ընդլայնման տեսանկյունից: Հարկ է նաև նշել, որ տարածաշրջանը, առնվազն դրա մի զգալի մասը, ընկալվում է որպես սեփական ազդեցության գոտու անբաժանելի մաս, քանի որ մինչև 20-րդ դարի սկիզբը գտնվում էր նշված պետությունների փոփոխվող ինքնիշխանության ներքո: Այսինքն՝ Իրանը և, հատկապես, Ռուսաստանը պատմամշակութային և պատմաքաղաքական կապ ունեն այս տարածաշրջանի հետ: Այսօրվա Հայաստանի, Արցախի և Ադրբեջանի Հանրապետությունների տարածքները, ինչպես նաև Վրաստանի մեծ մասը պատկանում էին Պարսկական կայսրությանը

1 Տե՛ս ՄԱԿ-ի զեկույցը Հայաստանի վերաբերյալ՝ <https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/51>; ՄԱԿ-ի զեկույցը Ադրբեջանի վերաբերյալ՝ <https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/31>; ՄԱԿ-ի զեկույցը Վրաստանի վերաբերյալ՝ <https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/268> (հարցվել է 22.5.2023):

և ամենաուշը 19-րդ դ. սկզբին անցան Ռուսական կայսրությանը ռուս-պարսկական մի քանի պատերազմների արդյունքում:²

2020 թ. պատերազմից հետո տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակն ամբողջովին հասկանալու համար նպատակահարմար է գոնե համառոտ կանգ առնել այստեղ նախապես գոյություն ունեցող անվտանգային իրավիճակի վրա՝ ուշադրության կենտրոնում պահելով Հայաստանն և Արցախը:

2. Իրավիճակը տարածաշրջանում 2020 թ. պատերազմից առաջ

Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության ներկա փուլը սկսվել է 1988 թ.: Հայաստանի անկախացման պահին՝ 1991 թ., Լեռնային Ղարաբաղը, ունենալով ընդամենը 150.000 բնակչություն և լինելով չորս կողմից շրջապատված, փորձեց պաշտպանվել Ադրբեջանից, որն այն ժամանակ ուներ ավելի քան 6 միլիոն բնակչություն: Հայաստանում գիտակցում էին Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության արտաքսման և բնաջնջման սուր սպառնալիքը, ուստի որոշում կայացվեց մասնակցել պաշտպանական գործողություններին նախ կամավորական խմբերով, իսկ հետագայում՝ կանոնավոր զորքերի միջամտությամբ:

Հայկական կողմի հաջողված ռազմական գործողությունների արդյունքում 1994 թ. մայիսի սկզբին Ադրբեջանի ղեկավարությունը Ռուսաստանի միջնորդությամբ ստիպված եղավ անժամկետ զինադադար կնքել Հայաստանի և Արցախի հետ, ինչը տարածաշրջանում 1991 թ. իրավիճակից տարբերվող էապես նոր անվտանգային իրավիճակ ստեղծեց: Մինչ պատերազմի սկիզբը հայ-ադրբեջանական սահմանի երկարությունը կազմում էր մոտ 566 կմ (չհաշված Նախիջևանի հետ ունեցած 221 կմ երկարության սահմանը): Զինադադարից հետո այն զգալիորեն կրճատվել էր, քանի որ հայ-ղարաբաղյան սահմանը ձգվում էր Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիս քաղաքից մինչև հայ-իրանական սահման, և նշված հատվածի ներսում ՀՀ զորքեր այլևս չկային: Հայկական կողմը չպետք է անհանգստանար նշված տարածքում իրենց արևելյան սահմանի անվտանգության համար: Պաշտոնական Երևանն Արցախի պաշտպանության բանակի հետ մեկտեղ կառուցեց իր անվտանգության համակարգը՝ Ադրբեջանի և Արցախի միջև արևելյան սահմանի կամ շփման գծի երկայնքով: Այսինքն՝ շուրջ 30.000 կմ² (Հայաստան) և մոտ 12.000 կմ² (Արցախ) տարածքներում սկսեց գործել Հայաստանի անվտանգության միասնական համակարգ, որտեղ ներքին և

2 Հմմտ. Andreas Rüesch, Die Schande von Gulistan [Գուլիստանի ամոթը], in: Neue Zürcher Zeitung (24.10.2013), <https://www.nzz.ch/die-schande-von-gulistan-ld.827036> (հարցվել է 22.5.2023): Ռուսական և Պարսկական կայսրությունների միջև կնքված 1813 թ. Գյուլիստանի խաղաղությունը և 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագիրը էական նշանակություն ունեն պատմական և իրավական տեսակետներից:

արտաքին անվտանգության համար պատասխանատու մարմինները սերտորեն համագործակցում էին միմյանց հետ:

Երևանի և Ստեփանակերտի միջև սկսեց գործել նաև ներդաշնակցված տնտեսական և արժույթային միասնական համակարգ: Այսպիսով՝ Արցախի իշխանությունների վերահսկողության տակ գտնվող տարածքը, ըստ էության, բաց էր հայ գործարարների, ներդրումների համար և այլն: Արտաքին քաղաքականության առումով Հայաստանի կառավարությունը ներկայացնում էր Արցախի շահերը, իսկ Լեռնային Ղարաբաղում տեղակայված զորքերով՝ Երևանը փաստորեն տեղի բնակչության անվտանգության հիմնական երաշխավորն էր:

3. Հետպատերազմյան անվտանգության իրավիճակը 2020 թ. հետո

3.1 2020 թ. պատերազմի արդյունքներն ու նորաստեղծ իրավական, քաղաքական և անվտանգային-ռազմական իրավիճակը

2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին Բաքվի կողմից սկսված լայնածավալ հարձակմամբ ադրբեջանական զինուժը հարավարևելյան հատվածում կարողացավ ճեղքել շփման գիծը և մի քանի շաբաթվա ընթացքում հասնել ՀՀ միջազգայնորեն ճանաչված սահման: Ավելի ուշ, երբ նոյեմբերի սկզբին ադրբեջանական բանակը գրավեց Շուշի քաղաքը, և Ստեփանակերտի պաշտպանությունը հայտնվեց իրական սպառնալիքի տակ, ռուսական կողմի դիվանագիտական ինտենսիվ քայլերի շնորհիվ 2020 թ. նոյեմբերի 9-ին զինադադարի վերաբերյալ համաձայնագրով,³ դադարեցվեցին ռազմական գործողությունները: Տվյալ համաձայնագրով հայկական կողմը պետք է Ադրբեջանին զիջեր ավելի շատ տարածքներ, քան վերջինս կարողացել էր ռազմական գործողությունների միջոցով 44 օրվա ընթացքում գրավել: Արդյունքում Արցախը կորցրեց նաև Հայաստանի հետ ուղիղ ցամաքային կապը:

Արցախն այնքան տարածքներ կորցրեց, որ ենթակառուցվածքների և սեփական տնտեսական համակարգի բնականոն հետագա զարգացումը, ինչպես նաև պատշաճ էներգամատակարարման և պարենային անվտանգության ապահովումը դժվար թե հնարավոր լինի: Հայաստանյան ստորաբաժանումների ամբողջական դուրսբերման և սեփական ռեսուրսների բացակայության պատճառով Արցախն ի վիճակի չէ համարել բնակչության անվտանգությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ պաշտպանական ստորաբաժանումները: Ոչնչացված կամ կորցրած

3 Տե՛ս Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահի, Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի և Ռուսաստանի Դաշնության նախագահի 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի հայտարարության տեքստը <http://en.kremlin.ru/events/president/news/64384> (հարցվել է 22.5.2023):

զինտեխնիկան տեսանելի ապագայում հնարավոր չէ նորից ձեռք բերել հաշվի առնելով երկրի տնտեսական վիճակն ու իրավական կարգավիճակը: Ամփոփելով պետք է ասել, որ Արցախն այլևս ի վիճակի չէ համապատասխան կերպ կազմակերպել սեփական անվտանգությունը:

Ուստի, ըստ 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի համաձայնագրի, ռուսական խաղաղապահ առաքելությունը, որը տարածաշրջանում պաշտոնապես համարված է 1960 զինճառայողներով, լիազորված է 5 տարի ժամկետով գործել ադրբեջանական իշխանությունների կողմից չվերահսկվող Արցախի տարածքում՝ այնտեղ բնակվող հայ ազգաբնակչության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով: Այդ եռակողմ հայտարարությունից ի վեր՝ Հայաստանի և Արցախի միջև միակ ֆիզիկական կապը հանդիսանում է այսպես կոչված «Լաչինի միջանցքը», որը գտնվում է ռուսական խաղաղապահ ուժերի վերահսկողության ներքո:

3.2 «Խաղաղության դարաշրջան». Հայաստանի Հանրապետության նոր ռազմավարությունն ու ներքաղաքական իրավիճակը, իբրև ազգային անվտանգության բաց

Հայաստանի ներկայիս (այսինքն 2022 թ. ամռան) բանակցային կարողության բացակայությունը պայմանավորված է ոչ միայն 2020 թ. պատերազմում կրած ռազմական պարտությամբ, այլև ներքաղաքական իրավիճակով: 43 օր շարունակ Հայաստանի կառավարությունն ամեն օր համոզիչ կերպով հաղորդում էր հակառակորդի կրած մեծ կորուստների և հայկական պաշտպանության ուժերի անկասկած հաղթանակի մասին: Իսկ պատերազմի 44-րդ օրը հայ հասարակությունը բախվեց դաժան իրականությանը. Արցախի զգալի մասը, այդ թվում՝ խորհրդանշական նշանակություն ունեցող Շուշին, ընկան, և հայ զինվորականները ստիպված եղան հեռանալ զգալի տարածքներից: Մեկ-երկու օր հետո հայերը տեղեկացան իրենց բանակում զոհված զինվորների ահեղ թվերի մասին:

Այս ամենը հանգեցրեց հասարակության մեջ չափազանց խորը անվստահության իշխանությունների և պետական ղեկավարության նկատմամբ: Չնայած դրան, սկզբնական շրջանում քաղաքականապես կաթվածահար եղած ղեկավարությունն աստիճանաբար վերականգնեց կառավարման իր կարողությունը և երկրի քաղաքական կյանքի նկատմամբ վերահսկողությունը: Իշխանություններն ընտրեցին ռիսկային, բայց ճիշտ մարտավարություն՝ նրանք նախընտրեցին արտահերթ խորհրդարանական ընտրությունները 2021 թ. ամռանը ու դրանով իսկ լեգիտիմացրին իշխանությունը հետպատերազմյան ծանր իրավիճակի համար: Անդրադառնալով ներքաղաքական թեմային՝ իշխանություններին հաջողվեց խորհրդարան բերել հիմնական ընդդիմադիր ուժերին, որոնք 2020 թ. նոյեմբերի 9-ից փողոցներում ցույցեր էին անում՝ բողոքելով ինտենսիվ զինված հակամարտությունների ավարտի դեմ, և պոտենցիալ վտանգ էին ներկայացնում իշխանության համար՝ դրանով իսկ սպառնալով փողոցից գրավել իշխանությունը: Բացի այդ, Հայաստանի ղեկավարությանը հաջողվեց համոզել արտաքին

քաղաքականության միջազգային գործընկերներին, որ անգամ ռազմական պարտությունից հետո նրանք իրավասու են խոսել հայ ժողովրդի անունից և անհրաժեշտության դեպքում զնայ «ցավալի զիջումների»:

Ինչպես նշվեց, 2021 թ. ընտրությունները կայունացրին Հայաստանի քաղաքական ղեկավարության դիրքերը, սակայն մինչ այժմ չեն կարողացել նպաստել իշխող և ընդդիմադիր ուժերի միջև ներքաղաքական երկխոսության ձևավորմանը: Հայաստանում հասարակությունը մնում է պառակտված: Այն, որ ո՛չ իշխանությունը, ո՛չ ընդդիմությունը չեն կարողանում հանրությանը բացատրել, թե ինչպես են մտադիր ապահովել Հայաստանի ու Արցախի անվտանգությունն ու հետագա զարգացումը, բացասաբար է անդրադառնում երկրի անվտանգության համակարգի վրա: Բացի այդ, պարտությունից հետո հայ հասարակությունն ունի հոգեբանական խնդիր, որը խանգարում է նրան լիովին հասկանալ իրականությունը և համաձայնեցնել ՀՀ զարգացման հետագա քայլերը:

Ցավալի իրականությունն այն է, որ 2020 թ. զինված հակամարտությունների ավարտից հետո ՀՀ-ն այլևս Արցախի անվտանգության երաշխավորը չէ: Ավելին, Հայաստանի կառավարությունն անտեսում է սեփական ռազմական դոկտրինը, որը մշակվել է 2007-2015 թթ. և վերջին անգամ փոփոխվել է 2020 թ. հուլիսին ուղեռազմատանային ուժի մեջ է, ինչպես նաև ազգային անվտանգության ռազմավարությունը՝ առանց նորը մշակելու: Փոխարենը երկրի քաղաքական ղեկավարությունը խոսում է այսպես կոչված «խաղաղության դարաշրջանի» օրակարգի մասին: Այն կարելի էր լսել 2021 թ. նախընտրական ծրագրում, բայց դա հստակ ձևակերպված փաստաթուղթ չէ, որը հաստատվել է խորհրդարանի կողմից: Այդուհանդերձ, միջազգային գործընկերների հետ բանակցությունների համատեքստում Հայաստանի կառավարության և խորհրդարանի ներկայացուցիչների հրապարակված հայտարարություններից, մամուլի ասուլիսներից և ելույթներից ի հայտ են գալիս երկու նշանակալից կետեր.

1. Ադրբեյջանի տարածքային ամբողջականության ճանաչում և Բաքվի հետ խաղաղության պայմանագրի կնքում: Իրավական տեսանկյունից այս քայլը մշտապես կխոչընդոտի պաշտոնական Երևանի ավելի քան 30 տարվա ջանքերին՝ աջակցելու Արցախի միջազգային ճանաչմանը: Երևանը կարծես թե հաշտվել է այս փաստի հետ: Հայաստանի ղեկավարության կարծիքով՝ Արցախի կարգավիճակի հարցում Հայաստանի նշաձողը պետք է մի փոքր իջեցնել:⁴ Այսինքն Արցախին ադրբեյջանական պետականությունից դուրս կարգավիճակ տալու գրեթե բոլոր հնարավորությունները սպառվել են:
2. Առանց նախապայմանների թուրքիայի հետ հարաբերությունների բարելավում կամ վերականգնում: Իրականում դժվար է պատկերացնել, որ թուրքիան, որը նույնիսկ ՄԱՏՕ-ի նիստերին մասնակցելիս իր համաձայնությունը ընդհանուր որոշումներին տալիս է միայն նախապայմաններով, Հայաստանի հետ առանց

4 ՀՀ վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանի 2021 թ. ապրիլի 13-ին ՀՀ Ազգային ժողովում ունեցած ելույթից՝ <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2022/04/13/Nikol-Pashinyan-Speech/> (հարցվել է 22.5.2023):

նախապայմանների որևէ փաստաթուղթ կարող է ստորագրել: 2009 թ. ստորագրված արձանագրությունների վավերացման ճանապարհին խոչընդոտող ամենաարդիական նախապայմանը հիմնականում իրականացվել է. հայկական զորքերն այլևս Արցախում չեն, և Լեռնային Ղարաբաղի հականարտությունն ադրբեջանական տեսանկյունից հանգուցալուծված է:⁵ Թուրքիան կարող է աստիճանաբար հասնել մնացած պահանջներին՝ Հայաստանի⁶ հետ երկկողմ բանակցությունների միջոցով: Թուրքիայի կողմից շտապելու կարիք չկա, քանի որ նրա ներկայիս բնականոն զարգացումը քիչ կապ ունի Հայաստանի հետ փաստաթղթեր ստորագրելուն կամ չստորագրելուն:

«Խաղաղության դարաշրջանի»⁷ օրակարգի անբաժանելի մասն է կազմում նաև տարածաշրջանի տրանսպորտային ուղիների շրջափակման վերացումը,⁸ որն իր հերթին ամրագրված է 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարությամբ: Գործնականում խոսվում է ասֆալտապատ ճանապարհների և երկաթուղային գծերի բացման մասին, որոնք կարող են Ադրբեջանին Հայաստանի հարավային տարածքով կապել Թուրքիայի հետ:

Կապող ճանապարհները, որոնց Ադրբեջանն անվանում է «միջանցք», իմ կարծիքով, մեծ հաշվով Հայաստանին, բացի վնասից, ոչինչ չեն տա: Եթե նույնիսկ մաքսատուրքերի կամ վճարների տեսքով թուրքական կամ ադրբեջանական բեռնափոխադրող ընկերություններից գումարներ մտնեն Հայաստանի պետական բյուջե, դա չի փոխհատուցի Հայաստանի ազգային անվտանգությանը սպառնացող վտանգը: Ժամանակի ընթացքում այս ճանապարհի առկայությունը կհանգեցնի Հայաստանի նոսր բնակեցված տարածքներում թուրքալեզու բնակչության ավելացմանը, ինչը հիմնական նախապայմանն է Հայոց Ցեղասպանության համար պատասխանատու և մինչ օրս այս իրողությունը ժխտող Թուրքիայի, ինչպես նաև Ադրբեջանի կողմից հայկական պետականության հետագա օկուպացիայի և ոչնչացման համար:

5 Տե՛ս այս առումով Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևի բազմաթիվ հայտարարություններից մեկը, 2021 թ. հուլիսի 14-ին՝ <https://ria.ru/20210625/aliev-1738612289.html> (հարցվել է 22.5.2023):

6 Երկու կառավարությունների բանազնացների առաջին հանդիպումը տեղի է ունեցել 2022 թ. հունվարի 14-ին՝ https://www.mfa.am/am/press-releases/2022/01/14/meeting_armenia_turkey/11267 (հարցվել է 22.5.2023):

7 ՀՀ վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանի 2021 թ. օգոստոսի 24-ին ՀՀ Ազգային ժողովում ունեցած ելույթից՝ <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2021/08/24/Nikol-Pashinyan-Speech/> (հարցվել է 22.5.2023):

8 Հմմտ. 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի հայտարարության իններորդ կետը՝ ի. վ.:

4. Արտաքին դերակատարների դերն ու դիրքորոշումը

4.1 Ռուսաստանի Դաշնության դիրքորոշումն ու դերը

Հաղորդակցության ուղիների բացումը, ըստ երևույթին, բխում է մի շարք արտաքին դերակատարների, այդ թվում՝ ԱՄՆ-ի և Եվրամիության, ինչպես նաև Հայաստանի ռազմավարական դաշնակցի՝ Ռուսաստանի շահերից:

Ռուսաստանի համար առանցքային նշանակություն կունենա երկաթուղային կապի բացումը, որով ռուսաստանյան Հյուսիսային Կովկասից ապրանքներ կարող են փոխադրվել Կասպից ծովի երկայնքով, այսինքն՝ ադրբեջանական կենտրոնական տարածքներով և ապա Արաքս գետի հովտով՝ Հայաստանի, այնուհետ Սախիջևանի վրայով դեպի Թուրքիա և հակառակը: Բացի այդ, Ադրբեջանի տարածքով ռուսական ապրանքների ներմուծումը Հայաստան, կբարձրացնի Մոսկվայի ջանքերի արդյունավետությունը՝ Երևանն ու Բաքուն սեփական հովանու ներքո մերձեցնելու տեսանկյունից:

Քաղաքական առումով Ռուսաստանին, անշուշտ, ձեռնտու է այդ փաստը: Սակայն ոչ միայն այն բանի համար, որ Հայաստանի տարածքով անցնող նշված ճանապարհները վերահսկվելու են ռուս սահմանապահների կողմից,⁹ այլ նաև այն պատճառով, որ դա էապես կնվազեցնի Վրաստանի որպես Ադրբեջանի և Թուրքիայի (ՆԱՏՕ-ի անդամ) միջև կապող երկրի նշանակությունը: Այս իրողությունը ձեռնտու է նաև Պարսկաստանին, քանի որ Իրանի Իսլամական Հանրապետությունն ավելի քան 30 տարի հանդիսանում է Ադրբեջանի կենտրոնական տարածքների և Սախիջևանի էքսկլավի միջև կապող միակ երկիրն ու ինչպես և Վրաստանը, շահում է տնտեսապես և ամրապնդում իր ռազմաքաղաքական դերը տարածաշրջանում:

Հարկ է նշել, որ 1992-ից Ռուսաստանը պայմանագրով պարտավորվել է երաշխավորել Հայաստանի արտաքին անվտանգությունն ու պաշտպանել պետական սահմանները,¹⁰ ի մասնավորի, նախկին Խորհրդային Միության պետական սահմանները Թուրքիայի հետ: Իսկ Երևանը պետք է հոգա Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ իր սահմանների պաշտպանության համար: Բայց, քանի որ Հայաստանը 2020 թ. ավարտից ի վեր չի կարողանում լիովին ապահովել Ադրբեջանի հետ իր սահմանների անվտանգությունը, Ռուսաստանը լրացուցիչ ռազմական դիրքեր է տեղակայել նշված սահմանագծի երկայնքով:

Բացի այդ, 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի վերոնշյալ պայմանագրով Ռուսաստանը երաշխավորում է նաև Արցախի հայ բնակչության անվտանգությունը: Սակայն, եթե Հայաստանը ժամանակին, այսինքն մինչև հակամարտության վերջին

9 Հմմտ. նույնը:

10 Ռուսաստանի Դաշնության (ՌԴ) և Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) միջև ՀՀ տարածքում տեղակայված ՌԴ սահմանապահ զորքերի կարգավիճակի և դրանց գործունեության պայմանների մասին պայմանագիրը, որը ստորագրվել է Երևանում 1992 թ. սեպտեմբերի 30-ին: Հրապարակված է ՌԴ ԱԳՄ կայքում՝ https://www.mid.ru/foreign_policy/international_contracts/international_contracts/2_contract/48807/ (հարցվել է 22.5.2023):

կարգավորումները, ինքն էր երաշխավորում Լեռնային Ղարաբաղում հայ բնակչության անվտանգությունն ու դրա ներքո հասկանում նաև Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի լիակատար ճանաչումը, սպա Ռուսաստանն այս տարածաշրջանում՝ Արցախում, ներկայումս միայն երաշխավորում է հայ բնակչության գոյության անվտանգությունը: Պաշտոնական Մոսկվայի քաղաքական օրակարգում Արցախի միջազգային ճանաչման հարցը չկա:

4.2 Արևմտյան պետությունների դիրքորոշումն ու հանձնառությունը

Հայաստանի համար խնդրահարույց է թվում նաև այն հանգամանքը, որ 2020 թ. պատերազմի արդյունքները մեծ հաշվով աշխարհաքաղաքական տեսանկյունից ձեռնտու են նաև Արևմուտքին, բացի Արցախում ռուսական զորքերի առկայությունից:

Դա հստակ ցույց է տալիս Բեռլինից հետևյալ օրինակը. Լեռնային Ղարաբաղում երկարաժամկետ խաղաղությունն աջակցելու խորագրով 2020 թ. նոյեմբերի 26-ին Գերմանիայի Բունդեսթագի ընթացիկ նիստի շրջանակներում կազմակերպված լումաների ընթացքում այդ ժամանակ իշխող ԲԴՄ/ԲՍՄ (CDU/CSU) խմբակցության անդամներից մեկն իր ելույթում նշեց հետևյալը. «Այն, ինչը չհաջողվեց ձեռք բերել 27 տարիների ընթացքում միջազգային բանակցային ջանքերի միջոցով, մասամբ ձեռք բերվեց վեց շաբաթվա ընթացքում»:¹¹

Հայաստանի տարածքով Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև ցամաքային կապի ստեղծումը բխում է նաև Արևմուտքի աշխարհաքաղաքական շահերից, քանի որ ՆԱՏՕ-ի անդամ երկիր Թուրքիան կունենա ուղիղ ցամաքային ելք դեպի, տարածաշրջանում Ռուսաստանի միակ ռազմավարական դաշնակից, Հայաստանի տարածք, ինչը նաև թույլ կտա ՆԱՏՕ-ին էլ ավելի ամրապնդել իր դիրքերը Հարավային Ասիայում, ինչն իր հերթին կհակադրվի թե՛ Ռուսաստանի, թե՛ Իրանի շահերին:

Այս համատեքստում Մոսկվայի և Արևմուտքի միջև մրցավազք է սկսվում Երևանն ու Բաքուն միավորելու համար, որտեղ Արևմուտքը տնտեսական տեսակետից կարող է շատ ավելի արդյունավետ գործընկեր լինել Երևանի համար, քան Ռուսաստանը, ինչը լավ, բայց ոչ սպառիչ փաստարկ է տարածաշրջանում ռուսական ազդեցության շոշափելի նվազմանը հասնելու համար: Արևմուտքը պետք է ապացուցի Հայաստանին, որ իրեն այլևս պետք չէ Ռուսաստանը, քանի որ արտաքին սպառնալիք չկա: Դրա հիմնական նախապայմանները կլինեին Երևանի և Բաքվի միջև խաղաղության պայմանագիրը, որում Ղարաբաղի հարցը լիովին լուծված է, և հայ-թուրքական հարաբերությունների լիարժեք կարգավորումը:

11 ԲԴՄ/ԲՍՄ խմբակցության անդամ Նիկոլաս Լոբելի (Nikolas Löbel) ելույթից: օրակարգի 13 ա կետի քննարկման թեմա՝ «Լեռնային Ղարաբաղում երկարաժամկետ խաղաղության լուծման մշակման աջակցություն»: Բունդեսթագի տպագիր փաստաթուղթ համար 19/24646, Գերմանիայի Բունդեսթագի 2020 թ. նոյեմբերի 26-ի 195-րդ նստաշրջանի համառոտ զեկույց: Միստի արձանագրություն հմր. 19/195՝ <https://dsserver.bundestag.de/btp/19/19195.pdf#P.24652> (հարցվել է 22.5.2023):

2020 թ. նոյեմբերի 9-ի համաձայնագիրը Ռուսաստանին նույնպես պետք է, բայց հետևյալ նրբերանգով, այն է՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի հարաբերությունների կարգավորումը կապ չպետք է ունենա Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի կարգավորման հետ: Այս իրավիճակում իրադարձությունների պարտադրումը կամ Երևանի ու Անկարայի և կամ էլ Երևանի ու Բաքվի միջև հարաբերությունների դե-յուրե կարգավորումը չեն համապատասխանում ռուսական շահերին, քանի որ Մոսկվան մտադիր է հետագայում ևս հզորացնել իր ռազմական ներկայությունը Հարավային Կովկասում:

Միևնույն ժամանակ, վերը նշված զարգացումները կարող են որոշ առումով խոչընդոտել Արևմուտքի շահերին, քանի որ Հայաստանի տարածքով միացնող ճանապարհները կարող են նվազեցնել Վրաստանի տարածաշրջանային նշանակությունը: Իսկ տնտեսապես և քաղաքականապես թույլ Վրաստանը տեսանելի ապագայում կարող է զրհ գնալ Ռուսաստանին և Թուրքիային: Այս ծրագրերի իրականացմանը կարող է ծառայել նաև 3+3 համագործակցության ձևաչափ ստեղծելու Թուրքիայի առաջարկը (Վրաստան, Ադրբեջան, Հայաստան և Թուրքիա, Իրան, Ռուսաստան): Թեև սա պաշտոնապես ընդունվել է նշված բոլոր դերակատարների կողմից, այն մնում է դեռ կասեցված:

Տարածաշրջանում արևմտյան տերությունների՝ առաջին հերթին Հայաստանում ԱՄՆ-ի, ինչպես նաև առհասարակ տարածաշրջանում Իսրայելի գործունեությունը, Իրանը կարող է ընկալել՝ որպես իր գոյության սպառնալիք: Այս փաստը կստիպի Թեհրանին շարունակել զգուշավոր, սակայն միաժամանակ ակտիվ քաղաքականություն վարել տարածաշրջանում՝ մշտապես հաշվի առնելով Մոսկվայի և Անկարայի շահերը: Եթե դա բավականաչափ չօգնի Իրանին շտկել իրավիճակն իր օգտին, ապա չի բացառվում որ նա կարող է վատագույն դեպքում անգամ ռազմական քայլեր ձեռնարկի:

5. Ամփոփ եզրակացություն

Քանի որ Հայաստանը միջազգայնորեն չէր ճանաչել Արցախը, նա չկարողացավ օկուպացված դասակարգել նաև հայաբնակ տարածքները, որոնք Ադրբեջանը նվաճել էր 2020 թ. պատերազմի արդյունքում: Այժմ արտակարգ, այն է՝ իրական վտանգի առաջացման պարագայում Արցախում պաշտոնապես 1960 հոգանոց ռուսական զորախումբը դժվար թե կարողանա պաշտպանել չճանաչված երկիրը: Հայաստանի Հանրապետության արևելյան և հարավարևմտյան սահմանները, թերի կամ մասամբ, ամբողջովին անպաշտպան են: Հայաստանը ոչ մարդկային, ոչ էլ զինտեխնիկայի առումով ի վիճակի չէ արդյունավետ պաշտպանվել թուրքական ակտիվ աջակցությամբ ուղեկցվող ադրբեջանական ազրեսիայից:

Վերոնշյալից երևում է, որ Հայաստանի և Արցախի, այսինքն՝ հայ ազգի համար ստեղծվել է աննախադեպ ծանր իրավիճակ: Չկա դաշնակից կամ գործընկեր, որը պատրաստ է օգնել Հայաստանին՝ իրական հայկական ազգային շահերից բխող ծրագրեր իրականացնելու հարցում: Հրապարակային բոլոր առաջարկները, որոնք Երևանը 2020 թ. նոյեմբերի 9-ից ի վեր ստանում է Մոսկվայից և Արևմուտքից, լավագույն դեպքում ներկայացնում են ժամանակավոր լուծումներ և չեն բխում հայկական ազգային շահերից: Դրանից բացի, վերոնշյալից երևում է, որ ինչպես Մոսկվայի, այնպես էլ հավաքական Արևմուտքի ներկայացված առաջարկները, իրավիճակային են: Եթե ինչ որ տեղ տվյալ առաջարկը ելնում է այն ներկայացնող կողմի շահերից, ապա միաժամանակ կարող է հակադրվել հենց այդ նույն (առաջարկը ներկայացրած) կողմի շահերին: Նշված իրավիճակը կարող է փոխվել միայն 2022 թ. փետրվարի 24-ից Ուկրաինայում սկսված զարգացումների ավարտից հետո:

Մինչ այդ հայկական կողմի համար խնդրահարույց է թվում այն հանգամանքը, որ ստեղծված իրավիճակն օգտագործելու են Բաքուն և Անկարան՝ սեփական շահերը հնարավորինս առաջ տանելու նպատակով: Պատմական այս փուլում հայկական ազգային շահերից է ելնում պաշտոնական Երևանի մաքսիմալ զգոնությունը և բանակցությունների ընթացքում գրավոր վերջնական պայմանավորվածություններից դիվանագիտական խուսափումը, այլ կերպ ասած՝ ժամանակի ձգումը:

Այս իրադրությունը մոտենում է գրեթե համազգային աղետի: Հայ հասարակության բոլոր հատվածները, այդ թվում՝ ընդդիմադիր ուժերը, պետք է միասնական լինեն և գերինտենսիվ գործեն արտաքին քաղաքական բոլոր գործընկերների հետ՝ զոնելու լուծում, թեկուզ ժամանակավոր, որը կպահպանի սեփական ինքնիշխանությունն ու կերաշխավորի հանրային անվտանգությունը՝ միջազգային իրավունքով ճանաչված ՀՀ և Արցախի հայաբնակ տարածքներում:

Միևնույն ժամանակ Երևանից պահանջվելու է ներպետական ռեսուրսների մոբիլիզացիա, քանզի Բաքուն և Անկարան կարող են փորձել իրենց շահերն առաջ տանել նաև ռազմական ուժի միջոցով, ինչպես դա արվեց 2020 թ. աշնանը:

Գրականություն

МИНИСТЕРСТВО ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ РФ, ДОГОВОР МЕЖДУ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИЕЙ И РЕСПУБЛИКОЙ АРМЕНИЯ О СТАТУСЕ ПОГРАНИЧНЫХ ВОЙСК РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ, НАХОДЯЩИХСЯ НА ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ, И УСЛОВИЯХ ИХ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ, 1992, տես՝ https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/international_contracts/international_contracts/2_contract/48807/ (հարցվել է 19.9.2023):

Deutscher Bundestag, Stenografischer Bericht 195. Sitzung, 2020, տես՝ <https://dserver.bundestag.de/btp/19/19195.pdf#P.24652> (հարցվել է 19.9.2023):

Löbel, Nikolas (CDU/CSU) im Rahmen der Diskussion zur Tagesordnungspunkte 13 a: Beratung des Antrags der Fraktionen der CDU/CSU und SPD »Unterstützung der Entwicklung einer langfristigen Friedenslösung in Berg-Karabach« Drucksache 19/24646. Stenografischer Bericht der 195. Sitzung des Deutschen

- Bundestags vom 26. November 2020. Protokoll 19/195, տես՝ <https://dserver.bundestag.de/btp/19/19195.pdf#P.24652> (հարցվել է 19.9.2023):
- Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, The meeting of Special Representatives of Armenia and Turkey took place, 2022, տես՝ https://www.mfa.am/en/press-releases/2022/01/14/meeting_armenia_turkey/11267 ((հարցվել է 19.9.2023):
- President of Russia, Statement by President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation, 2020, տես՝ <http://en.kremlin.ru/events/president/news/64384> (հարցվել է 19.9.2023):
- Rüesch, Andreas, Die Schande von Gulistan, 2013, տես՝ <https://www.nzz.ch/die-schande-von-gulistan-ld.827036> (հարցվել է 19.9.2023):
- The Prime Minister of the Republic of Armenia, Prime Minister Nikol Pashinyan's speech at the National Assembly during the discussion of the performance report of the Government Action Plan for 2021, 2022, տես՝ <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2022/04/13/Nikol-Pashinyan-Speech/> (հարցվել է 19.9.2023):
- The Prime Minister of the Republic of Armenia, Prime Minister Nikol Pashinyan's speech at the presentation of the Government Action Plan at the National Assembly, 2021, տես՝ <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2021/08/24/Nikol-Pashinyan-Speech/> (հարցվել է 19.9.2023):
- United Nations DESA Population Division, World Population Prospects 2022. Armenia: Total Population, 2022, տես՝ <https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/51> (հարցվել է 19.9.2023):
- United Nations DESA Population Division, World Population Prospects 2022. Azerbaijan, 2022, տես՝ <https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/31> (հարցվել է 19.9.2023):
- United Nations DESA Population Division, World Population Prospects 2022. Georgia, 2022, տես՝ <https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/268> (հարցվել է 19.9.2023):
- РИА Новости, Алиев заявил, что карабахский конфликт решен, 2021, տես՝ <https://ria.ru/20210625/aliev-1738612289.html> (հարցվել է 19.9.2023):

Հեղինակ

Հարություն Գրիգորյան

միջազգային և պետական իրավունքի մագիստրոս, Արցախի եվրոպական կենտրոնի ՀԿ-ի նախագահ և անկախ փորձագետ, Բեռլին, Գերմանիա, info@grigoryan.info

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Teil 4: Armenien, Arzach und die Welt

Մաս Դ, Հայաստանը, Արցախը և Աշխարհը

Klaus Koschorke

Indische Christen in Solidarität mit Armenien

Die Massaker von 1895/96 und die Reaktionen der indischen Öffentlichkeit im Spiegel des *Christian Patriot* (Madras)

Abstract

It was not only in the West European press and in missionary circles that the persecution of Armenians in the Ottoman empire in the 1890s and finally the genocide of 1915/16 found widespread attention and condemnation. Indian Christians also took a deep interest and started various actions of solidarity for »our persecuted and sorrowing fellow Christians in Turkey«, including collections of money and donations for an »Armenian Relief Fund«. The essay discusses the *Christian Patriot*, a journal edited and published by the Protestant Christian elite in South Indian Madras (now: Chennai), and its reporting on the »Armenian atrocities« and appeals for »sympathy« among »our [Indian Christian] brethren for our persecuted co-religionists in Armenia«.

Der folgende Beitrag beschäftigt sich mit der internationalen Solidarität zwischen Christen aus verschiedenen Weltgegenden, und unternimmt dazu einen Zeitsprung in die Jahre um die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert. Thema meines Beitrags ist die Frage, wie die Massaker an den Armeniern im Osmanischen Reich Ende des 19. Jh. in der globalen Ökumene wahrgenommen wurden. Ich beziehe mich dabei nicht auf die missionarische (oder politische) Öffentlichkeit und Presse Europas, sondern auf eine Zeitschrift indischer Christen. *The Christian Patriot* (CP) heisst das Blatt, über das ich im Folgenden berichten werde, und das von 1890–1929 in Madras (heute: Chennai) von einer gebildeten Elite südindischer protestantischer Christen herausgegeben wurde.¹ Es verstand sich als Sprachrohr der christlichen Gemeinschaft des Landes und war stolz darauf, »owned and conducted entirely by the Native Christian Community« zu sein. Das Journal sammelte, verbreitete und kommentierte Nachrichten aus Indien und der ganzen Welt. Besondere Aufmerksamkeit galt dabei den Glaubensgenossen und Formen christlichen Lebens in anderen Missionsgebieten und Weltregionen. So auch im osmanischen Reich, wo die »Armenian atrocities« wiederholtes Thema

1 Zu Einzelheiten siehe: Koschorke (2019), v.a. 200–204 (zu Armenien).

seit den 1890er Jahren waren. Einen ersten Höhepunkt fand die Berichterstattung mit den Ereignissen der Jahre 1895/96. Die periodisch auftretenden Verfolgungen sind im CP dann Dauerthema bis zum Ende des Ersten Weltkrieges – so auch nach der jungtürkischen Revolte von 1908, die zeitweilig die Hoffnung auf ein dauerhaftes Ende der Pogrome hatte aufkommen lassen. Als »worst massacre of Christians [...] in the last 1000 years« wird der Genozid der Jahre 1915/1916 in einem Artikel vom 1. Juli 1916 bezeichnet. »Die Christen sind überall in Armenien in größter Gefahr. Es hat ein fürchterliches Massaker an Christen in Kharput in Armenien gegeben, die Zahl der Opfer beträgt 800«, heißt es etwa in einer Notiz am 21. November 1895 (S. 2). Ein am 2. Juli 1896 (S. 4f) erschienener ausführlicher Artikel im *Christian Patriot* über »The Armenian atrocities«, der auf unterschiedlichen Quellen wie der Londoner *Times* and der CMS-Publizistik beruht, beginnt mit den Worten: »The horrors [...] during the last twelve months [...] have filled the whole world with consternation.«

Detailliert werden hier die systematischen Gräueltaten geschildert, denen bislang 70000 »unschuldige und hilflose« armenische Christen zum Opfer gefallen seien. Dafür trage der osmanische »Blutsultan« Abdul Hamid II (reg. 1876–1909) die Verantwortung. Kritisiert wird im *Christian Patriot* zugleich aber auch die Indifferenz der europäischen (und nominell »christlichen«) Mächte.² Es ist bemerkenswert, dass im gleichen Jahr 1896 auch der deutsche Pastor Johannes Lepsius seine *Anklageschrift* gegen das tatenlose Zuschauen der europäischen Öffentlichkeit und ihr Desinteresse am Schicksal der Armenier veröffentlichte.³

Kritisiert wird aber nicht nur die Zurückhaltung der europäischen Mächte, sondern auch das ungenügende Engagement der indischen Christen selbst. Vorwürfe richten sich dabei auch an die Adresse des *Christian Patriot*. Diese sind Gegenstand einer bemerkenswerten Kontroverse im *Christian Patriot* vom 22. Oktober 1896. In einem Editorial nimmt der CP Stellung zu der scharfen Kritik eines seiner »Korrespondenten«. Dieser hatte in einem offenen Brief an den Herausgeber das zögerliche Engagement von »uns einheimischen Christen in Südindien« und insbesondere auch der Redaktion des *Christian Patriot* moniert. Zugleich forderte er einen stärkeren Einsatz für die armenischen Glaubensbrüder:

»A Correspondent writes to us: – »Dear Editor of the »[Christian] Patriot! While the Christian people of various countries are vying with one another as to who should relieve the suffering Armenians soonest, *we Native Christians of Southern India have hitherto remained quite indifferent* [Hervorhebung KK], nay, very unfeeling towards them. Now the Lord's voice is ringing in my ears: – »Go and awake the Editor of the *Christian Patriot* to sense of his duty with regard to those suffering brethren. Let him collect money from his brethren here and send it to Armenia in *time*.« Will you not respond? – Respond in time?

2 Die Bilanz der Massaker von 1895/96 betrug nach Hofmann (1997), 86f. ca. 300'000 Opfer. »Weitere 100'000 Armenier flohen [...], wodurch die Zahl der Armenier im Osmanischen Sultanat 1896 um mindesten 400'000 sank, 568 Kirchen und Klöster wurden geplündert und zerstört, 2500 Dörfer verwüstet [...]«.

3 Lepsius (1896).

Faith without works is dead. Mark [sic] the money you will collect will go to clothing thousands of naked brethren. (2) To feeding numberless widows and Orphans. (3) To nursing many wounded and dying men. Up and be doing !!!«

Gegen diese Vorwürfe verwahrt sich der Herausgeber des *Christian Patriot*: »We have not been sleeping over the Armenian question. [...] We have been with our words and pen attempting to excite *the sympathy of our [Indian Christian] brethren for our persecuted co-religionists in Armenia*«. Zugleich verstärkt er seinen Spendenaufruf zugunsten eines ›Armenian Relief Fund‹, auf den er wiederholt auch in den folgenden Ausgaben hinweist. Einige indische Christen haben bereits gespendet. Es gelte, so der *Christian Patriot*, das Gefühl der Pflicht und Solidarität »in the heart of every one of our brethren in this part of India« weiter zu stärken.

Debatten gab es nicht nur innerhalb der christlichen Gemeinschaft. Bemerkenswert sind auch die Kontroversen des *Christian Patriot* mit der Hindu-Presse über die Armenien-Frage. In einem Editorial vom 12. Dezember 1895 (S. 6) kritisiert der *Christian Patriot* scharf die Haltung des ebenfalls in Madras erscheinenden Blattes *The Hindu*, das sich auf die Seite der türkischen Regierung geschlagen hatte und aufgrund dubioser Quellen die Schuld an den jüngsten Massakern und »inhumanen und diabolischen Grausamkeiten« den armenischen Opfern zugewiesen habe: »Wir protestieren scharf gegen die Verdrehung der Fakten«.

Am 28. Januar 1897 (S. 7) druckt der *Christian Patriot* einen längeren Artikel aus *The Hindu* ab, der unter der Überschrift »The Treatment of Indians in Natal« das Engagement christlicher Kreise für die Armenier mit ihrem (angeblich) fehlenden Einsatz für die indischen Landsleute im südafrikanischen Natal – wo sie als Kontraktarbeiter (»coolies«) ständiger Willkür ausgesetzt waren – kontrastiert: »Have the champions of the Armenians« – so die Zeitung *The Hindu* – »no sympathy left in their hearts for the Indians in British South Africa? Does not mobbing in Natal excite the same indignation as mobbing in the streets of Constantinople, in their breasts?«. Der *Hindu* scheint dabei in erster Linie auf die christliche Öffentlichkeit Großbritanniens bzw. die indische Kolonialregierung zu zielen, die die indische Auswanderung nach Südafrika stoppen sollte. Seine Polemik schließt aber ebenso die Kampagnen indischer Christen (wie die des *Christian Patriot*) zugunsten ihrer armenischen »Brüder« und »Religionsgenossen« ein.

Nach der jungtürkischen Revolte von 1908 bestand die Hoffnung, dass in der »modernen Türkei« die unselige Tradition nationaler Verfolgung und religiöser Unterdrückung für immer überwunden sei. »The proclamation of the new constitution«, so eine Nachricht im CP vom 26. Juni 1909 (S. 5), »was joyfully received in Jerusalem by a vast crowd, in which Moslems, Jews and Christians fraternized on equal terms«. Diese Hoffnung erfüllte sich jedoch nicht. Innerhalb der jungtürkischen Bewegung gewann die Gruppe der Nationalisten (bzw. Vertreter eines ethnisch homogenen ›Türkentums‹) gegenüber den liberalen Konstitutionalisten zunehmend die Oberhand. Während eines erneuten Militärputsches kam es im April 1909 in Kilikien zu weiteren Armenier-Pogromen (mit 30000 Opfern), an denen sich die eigentlich

zum Schutz der Armenier abgestellten Armee-Einheiten beteiligten. Im *Christian Patriot* wird darüber in allen Einzelheiten berichtet (CP 10. Juli 1909 S. 4); und auf einer von der indischen YWCA veranstalteten Gebetswoche im Herbst d.J. wurde zur Fürbitte für »our persecuted and sorrowing fellow Christians in Turkey« aufgerufen (CP 13. November 1909 S. 6). Auch in den folgenden Jahren reißen die Schreckensmeldungen nicht ab. »Renewal of Armenian outrages« ist etwa eine Meldung im *Christian Patriot* vom 7. September 1912 (S. 2) überschrieben. Der Genozid des Jahres 1915/16 schließlich wird im *Christian Patriot* als »the worst massacre of Christians« im vergangenen Jahrtausend bezeichnet.

»Solidarität« ist das entscheidende Stichwort dieser Debatten. Die indischen Christen – deren Stimme wir im *Christian Patriot* hören – sahen sich als Teil einer weltweiten Gemeinschaft. Durch das Medium der Presse suchten sie Kontakt zu christlichen Glaubensgenossen in anderen Weltregionen und missionarischen oder kolonialen Kontexten aufzunehmen. Sie sammelten Nachrichten (auch ganz unabhängig von missionarischen Quellen), suchten direkte Kontakte herzustellen, luden Repräsentanten anderer christlicher Kirchen nach Indien ein (so, erfolgreich, 1906 eine japanische Delegation, die dort beifallsumjubelt Vorträge zum Thema hielten: »What can India learn from Japan?«), und engagierten sich – wo möglich – auch durch finanzielle Hilfen und Kollekten-Aktionen. Sie sammelten Geld etwa für die verfolgten Christen in Uganda 1887 (das sie, zusammen mit einem persönlichen Begleit-schreiben, via London ins ostafrikanische Land transferierten) oder für die Notleidenden einer Hungerskatastrophe in Japan (und gaben letzteres ihren japanischen Besuchern von 1906 dann gleich mit). Sie unterstützten in China die Opfer des sogenannten Boxer-Aufstandes von 1899/90 oder sammelten – so belegt v.a. aus dem benachbarten Sri Lanka – während des Ersten Weltkriegs auch für die Opfer der »German atrocities« im kriegsverwüsteten Belgien. Letzteres Beispiel ist besonders bemerkenswert. Denn hier gingen die Kollekten nicht von Nord nach Süd, sondern von Süd nach Nord.⁴

Im Rahmen ihrer Möglichkeiten suchten indische Christen aber auch, wie in diesem Beitrag erörtert, öffentliche Aufmerksamkeit und Hilfe für die verfolgten Glaubensgenossen in Armenien zu organisieren. Dies ist ein bemerkenswertes Beispiel früher Süd-Süd-Solidarität bzw. der Verbundenheit mit Christen in anderen außereuropäischen Gesellschaften – und zugleich eine Erinnerung an ein entscheidendes Merkmal christlichen Lebens, das in den selbst-bezogenen Kirchen des Westens oft vergessen wird.

4 Zu den indischen Spendenaktionen s. Koschorke (2019), 224-227, zu den internationalen (bzw. Süd-Süd-) Kontakten *ibid.*, 165-210; 149-164.

Literaturverzeichnis

Hofmann, Tessa, *Annäherung an Armenien. Geschichte und Gegenwart*, München 1997.

Koschorke, Klaus, »Owned and Conducted entirely by the Native Christian Community«. *Der Christian Patriot und die indigen-christliche Presse im kolonialen Indien um 1900* (StAECG 34), Wiesbaden 2019.

Lepsius, Johannes, *Armenien und Europa. Eine Anklageschrift an das christliche Europa und ein Aufruf an das christliche Deutschland*, Berlin 1896.

Autor

Prof. em. Dr. Klaus Koschorke

Prof. em. für Ältere und weltweite Christentumsgeschichte an der Ludwig-Maximilians-Universität München, Deutschland, KlausKoschorke@sunrise.ch

Կլաուս Կոշորկե

Հնդիկ քրիստոնյաները կարեկից են Հայաստանին

1895-96 թթ. ջարդերը և հնդկական հանրության արձագանքները՝ արտացոլված «Քրիստոնյա հայրենասեր»-ում (Մադրաս)

Հետևյալ զեկույցն անդրադառնում է աշխարհի տարբեր ծայրերի քրիստոնյաների միջև միջազգային համերաշխությանն ու կարեկցանքին և դրա հետ մեկտեղ ժամանակային թռիչք է կատարում 19-րդ դարավերջից 20-րդ դ.: Հոդվածի թեման այն հարցն է, թե օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարավերջի հայերի ջարդը ինչպես է ընդունվել համաշխարհային քրիստոնեության կողմից: Ստորև ես դիտարկում եմ ոչ թե Եվրոպայի միսիոներական (կամ քաղաքական) հանրությունն ու մամուլը, այլ հնդիկ քրիստոնյաների մի ամսագիր: «Քրիստոնյա հայրենասեր» (ՔՀ) է կոչվում այն թերթը, որի մասին ես կցանկանալի զեկույցել ստորև, և որը 1890-1929 թթ. հրատարակվել է Մադրասում՝ հարավային Հնդկաստանի քրիստոնյաների կրթված վերնախավի կողմից:¹ Այն համարվում էր սովյալ երկրի քրիստոնյա համայնքի խոսափողն ու հպարտ էր նրանով, որ «պատկանում և ամբողջությամբ ղեկավարվում է բնիկ քրիստոնյա համայնքի կողմից»: Ամսագիրը հավաքում, տարածում և մեկնաբանում էր նորություններ Հնդկաստանից և ողջ աշխարհից: Ընդ որում՝ առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում այն հավատակիցներին և նրանց քրիստոնեական ապրելակերպին, որոնք այլ միսիոներական տարածքներում ու աշխարհի ծայրամասերում էին գտնվում: Այդպես էր նաև դիտարկվում օսմանյան կայսրությունը, որտեղ «հայկական վայրագությունները» 1890-ական թվականներից ի վեր կրկնվող թեմա էին: Տեղեկատվությունն իր առաջին բարձրակետին հասավ 1895-96 թթ. իրադարձություններով: ՔՀ-ի զեկույցի մեջ 1895-96 թթ. կոտորածներն են ձևավորում առաջին բարձրակետը: Տեղի ունեցող պարբերական հալածանքներն այնուհետև ՔՀ-ում մշտական թեմա են դառնում մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը, ինչպես նաև 1908 թ. երիտթուրքական ապստամբությունից հետո, որը որոշակի ժամանակ հույսեր էր արթնացրել ջարդերի վերջնական ավարտի վերաբերյալ: 1915-16 թթ. Ցեղասպանությունը 1916 թ. հուլիսի 1-ի մի հոդվածում

1 Մանրամասների համար տե՛ս Koschorke, »Owned and Conducted«, հատկապես 200-204 (Հայաստանի մասին):

բնութագրվում է որպես «քրիստոնյաների ամենասարսափելի կոտորածը [...] վերջին 1000 տարվա ընթացքում»:

«Ողջ Հայաստանի քրիստոնյաները լուրջ վտանգի տակ են: Հայաստանում՝ Խարբերդում, քրիստոնյաների սուկավի կոտորած է եղել, զոհերի թիվը հասնում է 800-ի»,² - ասվում է 1895 թ. նոյեմբերի 21-ի մի գրառման մեջ (էջ 2): 1896 թ. հուլիսի 2-ին (էջ 4-ից սկսած) ՔՀ-ում հրապարակված է մանրամասն հոդված «Հայկական վայրագությունների» մասին՝ հիմնված տարբեր աղբյուրների վրա, ինչպիսիք են լոնդոնյան Times-ը և CMS (Տեղեկատվական կառավարման համակարգեր) լրագիրը, այն սկսվում է հետևյալ բառերով. «Սարսափները [...] վերջին տասներկու ամիսների ընթացքում [...] ողջ աշխարհը լցրել են տարակուսանքով»: Այստեղ մանրամասնորեն նկարագրված են համակարգված վայրագությունները, որոնց մինչև դա զոհ են դարձել 70000 «անմեղ և անօգնական» հայ քրիստոնյաներ: Դրա համար պատասխանատվություն է կրում «Կարմիր սուլթան» Աբդուլ Համիդ II-ը (1876 – 1909 թթ.): Միևնույն ժամանակ ՔՀ-ում քննադատության է ենթարկվում նաև եվրոպական (և անվանապես «քրիստոնեական») տերությունների անտարբերությունը:² Հատկանշական է, որ նույն 1896 թ. գերմանացի պատուր Յոհաննես Լեփսիուսը հրապարակեց իր «Ամբաստանագիրը»՝ ընդդեմ եվրոպական հանրության անգործուն դիտմանը և անտարբերությանը հայության ճակատագրի նկատմամբ:³

Սակայն քննադատվում է ոչ միայն եվրոպական տերությունների անտարբերությունը, այլ նաև հնդիկ քրիստոնյաների ոչ բավարար հանձնառությունը: Ընդ որում՝ կշտամբանքներն ուղղված են նաև հենց ՔՀ-ի հասցեին: Սրանք տարակարծությունների ուշագրավ նյութ են ՔՀ-ում 1896 թ. հոկտեմբերի 22-ին: Մի խմբագրականում ՔՀ-ը մեկնաբանում է իր «Թղթակիցներից» մեկի սուր քննադատությունը: Վերջինս խմբագրին ուղղված բաց նամակում անվճռական հանձնառության համար կշտամբել է «մեզ՝ հարավային Հնդկաստանի բնիկ քրիստոնյաներիս» և մասնավորապես նաև ՔՀ խմբագիրներին: Միևնույն ժամանակ նա կոչ է արել ավելի ամուր աջակցություն ցուցաբերել հայ հավատակից եղբայրներին:

«Թղթակիցը մեզ գրում է. «[Քրիստոնյա] Հայրենասերի» հարգելի խմբագիր, մինչ տարբեր երկրների քրիստոնյա ժողովուրդները մրցակցում են միմյանց հետ, թե ով ավելի արագ կթեթևացնի հայերի տառապանքը, մենք՝ հարավային Հնդկաստանի բնիկ քրիստոնյաներս, մինչ այժմ բավականին անտարբեր ենք (ընդգծումը Ա. Կ.) դեռ ավելին, շատ անզգամ ենք նրանց հանդեպ: Այժմ Տիրոջ ձայնը հնչում է իմ ականջներում՝ զնա՛ և զգո՛նացրո՛ւ Քրիստոնյա Հայրենասերի խմբագրին, որպեսզի զգա իր պարտքը այդ տառապյալ եղբայրների հանդեպ: Թող իր այստեղի եղբայրներից

2 Csun Hofmann-ի, Annäherung an Armenien, էջ 86-ից սկսած, 1895-96 թթ. կոտորածների ընդհանուր թիվը կազմել է մոտ 300.000 զոհ. «Եվս 100.000 հայեր փախել են [...] որի պատճառով Օսմանյան կայսրությունում հայերի թիվը նվազել է առնվազն 400.000-ով: 568 եկեղեցի ու վանք թալանվել և ավերվել է, 2500 գյուղ՝ ամայացվել [...]»:

3 Lepsius, Armenien und Europa:

գումար հավաքի և *ժամանակին* ուղարկի Հայաստան: Արդյո՞ք կարձագանքեք: Կարձագանքե՞ք ժամանակին: Հավատքն առանց գործերի մեռած է: Սշեք [sic], որ այն գումարն, որը հավաքվելու է, ուղղվելու է հազարավոր մեր եղբայրներին հագուստով ապահովելուն, (2) անթիվ այրիներին և որբերին կերակրելուն, (3) բազմաթիվ վիրավոր և մահամերձ մարդկանց բուժելուն: Վեր կացեք և գործե՛ք»:

ՔՀ-ի խմբագիրը բողոքում է այս մեղադրանքների դեմ. «Մենք հայկական հարցի շուրջ չենք քնել [...] Մենք մեր խոսքերով և զրջով փորձել ենք արթնացնել մեր եղբայրների [հնդիկ քրիստոնյա] համակրանքը Հայաստանի հալածյալ կրոնակիցների հանդեպ»: Միևնույն ժամանակ, նա ուժեղացնում է «Հայ օգնության ֆոնդի» օգտին նվիրատվություններ անելու իր կոչը, որոնք նկատառումներով բազմիցս վկայակոչում է հաջորդ հրատարակություններում: Որոշ հնդիկ քրիստոնյաներ արդեն նվիրաբերել են: Ըստ ՔՀ-ի կարևոր է էլ ավելի ամրապնդել պարտքի և համերաշխության զգացումը «Հնդկաստանի այս հատվածում գտնվող մեր եղբայրներից յուրաքանչյուրի սրտում»:

Բանավեճերը միայն քրիստոնյա համայնքի մեջ չէին: Ուշագրավ են նաև Հայկական հարցի շուրջ ՔՀ-ի հակասությունները հնդկական մամուլի հետ: 1895 թ. դեկտեմբերի 12-ի խմբագրականում (էջ 6) ՔՀ-ն խստորեն քննադատում է նմանապես Մադրասում լույս տեսնող *The Hindu* թերթի կեցվածքը, որն անցել էր թուրքական կառավարության կողմը, և, հիմնվելով կասկածելի աղբյուրների վրա, վերջին ջարդերի և «անմարդկային ու դիվային վայրագությունների» մեղքը հայ զոհերի վրա էր բարդում. «Մենք խստորեն բողոքում ենք փաստերի խեղաթյուրման դեմ»:

1897 թ.-ի հունվարի 28-ին (էջ 7) ՔՀ-ն տպում է *The Hindu*-ից ավելի երկար մի հոդված, որը «Հնդիկների հանդեպ վերաբերմունքը Նատալում» (*The Treatment of Indians in Natal*) վերնագրի ներքո նկարագրում է քրիստոնեական շրջանակների հանձնառությունը հայերի հանդեպ իրենց (կարծեցյալ) ներգրավվածությամբ հնդիկ հայրենակիցների համար հարավաֆրիկյան Նատալ մարզում, որտեղ նրանք՝ որպես պայմանագրային աշխատողներ (*coolies*), մշտական կամայականությունների էին ենթարկվում, ի հակադրումն. «Հայության պաշտպանների մոտ», - *The Hindu* թերթի խոսքերով, - «Նրանց սրտում կարեկցանք չի՞ մնացել Բրիտանական Հարավային Աֆրիկայում գտնվող հնդիկների նկատմամբ: Մի՞թե ոտնձգությունը Նատալում նրանց կրծքերում նույն վրդովմունքն է առաջացնում, ինչ ոտնձգությունը Կոստանդնուպոլսի փողոցներում»: *The Hindu*-ն, թվում է, որ առաջին հերթին ծառայում է Մեծ Բրիտանիայի քրիստոնյա հանրությանը կամ հնդկական գաղութային կառավարությանը, որը պետք է դադարեցներ հնդիկների արտագաղթը Հարավային Աֆրիկա: Բայց նրա բանավեճերը ներառում են նաև հնդիկ քրիստոնյաների (ինչպես ՔՀ-ի դեպքում) արշավները՝ հօգուտ իրենց հայ «եղբայրների» և «կրոնակիցների»:

1908 թ. երիտթուրքերի հեղափոխությունից հետո հույս կար, որ «Ժամանակակից թուրքիայում» ազգային հետապնդումների և կրոնական ճնշումների տիրահոսակ

ավանդույթը հաղթահարված է ընդմիջտ: «Մոր սահմանադրության հռչակումը», ըստ 1909 թ. հունիսի 26-ի ՔՀ-ի ուղերձի (էջ 5), «Երուսաղեմի մեծ բազմության կողմից ուրախությանբ ընդունվեց, որի մեջ հավասար պայմաններով եղբայրացան մուսուլմանները, հրեաները և քրիստոնյաները»: Այդ հույսը չիրականացավ: Երիտթուրքական շարժման շրջանակներում ազգայնականների խումբը (կամ էթնիկապես միատարր «թուրքականության» ներկայացուցիչները) զնալով ավելի մեծ գերազանցություն ձեռք բերեց լիբերալ սահմանադրականների նկատմամբ: 1909 թ. ապրիլին՝ հերթական ռազմական հեղաշրջման ժամանակ, Կիլիկիայում տեղի ունեցան հայկական նոր ջարդեր (30.000 զոհերով), որին մասնակցում էին փաստացի հայերի պաշտպանության համար տեղակայված բանակային ստորաբաժանուներ: Այդ մասին բոլոր մանրամասնություններով հաղորդվում է ՔՀ-ում (ՔՀ 10.07.1909, էջ. 4), և հնդկական YWCA-ի (Երիտասարդ աղջիկների քրիստոնեական միություն) կողմից այդ տարվա աշնանը կազմակերպված աղոթքի շաբաթը հռչակվում է հանուն «Թուրքիայում մեր հալածված և վշտացած քրիստոնյաների» (ՔՀ 13.11.1909, էջ 6): Մուլնիսկ հաջորդ տարիներին սարսափելի հաղորդումները չդադարեցին: «Հայկական վայրագությունների վերսկսում» է վերնագրված 1912 թ. սեպտեմբերի 7-ի ՔՀ-ի հրապարակումը (էջ 2): Վերջապես 1915-16 թթ. Ցեղասպանությունը ՔՀ-ում սահմանվում է որպես «Քրիստոնյաների ամենասարսափելի կոտորածը» վերջին հազարամյակի ընթացքում:

Համերաշխությունը (solidarity) առանցքային հիմնաբառն է այս բանավեճերում: Հնդիկ քրիստոնյաները, որոնց ձայնը մենք լսում ենք ՔՀ-ում, իրենց համարում էին համաշխարհային համայնքի մաս: Մամուլի միջոցով նրանք ձգտում էին այլ տարածաշրջանների քրիստոնյա հավատակիցների հետ կապ հաստատել՝ միսիոներական կամ գաղութային համատեքստերի մեջ: Նրանք հավաքում էին նորություններ (նաև բոլորովին անկախ միսիոներական աղբյուրներից), փորձում ուղիղ կապեր հաստատել, Հնդկաստան հրավիրում այլ քրիստոնեական եկեղեցիների ներկայացուցիչների (ինչպես օրինակ՝ 1906 թ. հաջողված ճապոնական պատվիրակությունը, որոնք այնտեղ չափազանց ջերմ ընդունված դասախոսություններ ներկայացրեցին «Ի՞նչ կարող է Հնդկաստանը սովորել ճապոնիայից» թեմայով), և որքան հնարավոր է ներգրավվում, այնտեղ ուր հնարավոր էր, նաև ֆինանսական օգնությունների և հանգանակությունների հավաքագրման միջոցով: Օրինակ 1887 թ. նրանք գումար էին հավաքել Ուզանդայում հալածվող քրիստոնյաների համար, որը ուղեկցվող անձնական նամակի հետ միասին Լոնդոնով փոխանցել էին այդ Արևելյան Աֆրիկայի երկիր: Կամ ճապոնիայում սովի աղետից տառապյալների համար արված հանգանակությունը, ինչը 1906 թ. ուղղակի տրվել է իրենց ճապոնացի այցելուներին: Չինաստանում նրանք աջակցել են 1899/90 թթ. այսպես կոչված բռնցքամարտիկների ապստամբության զոհերին: Կամ նաև, ինչպես որ դա առաջին հերթին հաստատված է հարևան Շրի Լանկայում, դրան են հավաքել Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ավերված Բելգիայում «գերմանական վայրագությունների» զոհերի համար: Առանձնակի

ուշագրավ է վերջին օրինակը, որովհետև այստեղ հավաքագրումները գնում էին ոչ թե ընդունված եղանակով հյուսիսից հարավ, այլ՝ հարավից հյուսիս:⁴

Փաստորեն, ինչպես մեր այս ուսումնասիրությունից տեսնում ենք, հնդիկ քրիստոնյաները իրենց հնարավորությունների սահմաններում փորձում էին հանրային ուշադրությունը գրավել և օգնություն կազմակերպել հալածյալ հայ հավատակիցների համար: Սա վաղ շրջանի հարավից դեպի հարավ կարեկցանքի ու համերաշխության, այսինքն եվրոպայի սահմաններից դուրս գտնվող քրիստոնյաների միության ուշագրավ օրինակ է, ինչը միևնույն ժամանակ հիշեցում է քրիստոնեական կյանքի մի որոշիչ հատկանիշի մասին, որը հաճախ մոռացվում է Արևմուտքի եսակենտրոն եկեղեցիներում:

Գրականություն

Hofmann, Tessa, Annäherung an Armenien. Geschichte und Gegenwart [Մերձեցում Հայաստանին. Պատմություն ու ներկան], München 1997:

Koschorke, Klaus, »Owned and Conducted entirely by the Native Christian Community«. Der Christian Patriot und die indigen-christliche Presse im kolonialen Indien um 1900 (StAECG 34) [Պատկանում և դեկավարվում է բացառապես բնիկ քրիստոնյա համայնքի կողմից]: «Քրիստոնյա հայրենասերը» և բնիկ քրիստոնեական մամուլը գաղութային

Հնդկաստանում շուրջ 1900-ականներին], Wiesbaden 2019:

Lepsius, Johannes, Armenien und Europa. Eine Anklageschrift an das christliche Europa und ein Aufruf an das christliche Deutschland [Հայաստան և Եվրոպա: Մեղադրական ուղղված քրիստոնեական Եվրոպային և կոչ քրիստոնեական Գերմանիային], Berlin 1896:

Հեղինակ

Կլաուս Կոշորկե, ածբն. գիտ. դոկտ., նախկին պրոֆ.

Վաղ շրջանի և համաշխարհային քրիստոնեության պատմության նախկ. պրոֆ., Մյունխենի Լյուդվիգ Մաքսիմիլիան համալսարան, Գերմանիա, KlausKoschorke@sunrise.ch

Թարգմանությունը՝ Անահիտ Հ. Սարգսյանի

4 Հնդկական հանգանակությունների մասին տես Koschorke, «Owned and Conducted», 224-227, իսկ միջազգային (կամ հարավից դեպի հարավ) շփումների մասին, նույնը 165-210, 149-164:

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license ([CC BY-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Thomas Sternberg

Die katholische Kirche in Deutschland und der Arzach-Konflikt

Abstract

As a global organization, the Catholic Church is involved in foreign policy, primarily through papal statements and activities. A certain difficulty arises from the coexistence of a Uniate Church linked to the Pope and the Armenian Church. The papal trips to Armenia and Azerbaijan, during which good neighbourliness was urged, are discussed. In Germany, it is mainly the Catholic relief organization Renovabis that organizes help and support. Since 2003, its periodical *Ost-West-Perspektiven* (East-West Perspectives) has also dealt more intensively with the situation in Artsakh. The Chairs of Eastern Church Studies of the Catholic Theological Faculties are also competently involved in the question of Armenian Christians. A resolution by the Central Committee of German Catholics and Renovabis from December 2021 addresses the current conflict and calls for support and help. The Representation of Catholics in Germany expresses its solidarity with the struggle for the cultural heritage of Artsakh.

In seinem Reisebericht durch das »östliche Europa bis nach Isfahan« unter dem Titel *Entlang den Gräben*, 2018 erschienen, schildert der Kölner Schriftsteller Navid Kermani eine Reise in die Heimat seiner Eltern, Iran. Er gelangt am 46. Tag seiner Reise auch nach Berg-Karabach/Arzach. Der Außenminister des völkerrechtlich nicht anerkannten Staates sagt ihm im Gespräch, es sei kein großer Unterschied, ein anerkannter oder nicht anerkannter Staat zu sein. Er vertrete sein Land in der Welt, allerdings ohne die traditionellen Mittel der Diplomatie: »Dadurch bin ich aber auch freier. Ich existiere ja praktisch nicht.«¹

So besonders sei Arzach gar nicht, andere Länder hätten die gleichen Probleme. Und Kermani zitiert hier einen besonders hellsichtigen Schriftsteller-Kollegen aus dessen Buch von 1933, Franz Werfel aus *Die Vierzig Tage des Musa Dagh*: »Hier wie überall in der Welt war der herrschende Nationalismus am Werke, um ideenerfüllte, ja religiöse Reichsgebilde in ihre biologischen Bestandteile aufzulösen«. Und Werfel lobt den Kosmopolitismus der

1 Kermani (2018), 332 f.

alten Vielvölkerstaaten gegen den Nationalismus der Jungtürken: denn »durch ihren eigenen Nationalwahn erweckten sie den der unterworfenen Völker«.²

Die Armenier haben über die Jahrhunderte ihrer unterschiedlichen Herrschaften ihre Identität über die Religion bewahrt: jeder Armenier gilt aufgrund seiner Ethnie bereits als Christ, ob praktizierend oder nicht. Das gilt für die einheimischen ebenso wie für die Auslandsarmenier. Das älteste christliche Land der Welt zählt nach wie vor über 90% der Bevölkerung, nach dem Zensus von 2011 sind es knapp 93% armenische Christen, wobei allerdings die Intensität der Bindung an die Kirche nicht erfasst wird.³

Nach der Armenischen Apostolischen Kirche ist die zweitstärkste anerkannte Religionsgemeinschaft in Armenien die der Katholiken, also der römisch-katholischen und der mit Rom unierten Mechitaristen. Wie auch in anderen Ländern der Orthodoxie ist im heutigen Armenien das Nebeneinander von Unierten und armenisch-apostolischen Gemeinden ein ökumenisches Problem. Hier entstand eine armenisch-katholische Gemeinschaft erst im 19. Jahrhundert durch Flüchtlinge aus dem Osmanischen Reich. Ungesicherte Zahlen gehen von heute 50000 lateinischen und 220000 orientalischen, unierten Katholiken in Armenien aus. Heute zählt die armenisch-katholische Kirche weltweit insgesamt rund 500000 Gläubige in 15 Bistümern oder Missionen. Ihnen dienen mehr als 100 Priester und 125 Nonnen. Oberhaupt war bis zu seinem Tod am 25. Juni 2015 Patriarch-Katholikos Nerses Bedros XIX. Er residierte im Kloster Bzommar (Libanon). Zu seinem Nachfolger wurde am 24. Juli 2015 der emeritierte Bischof der armenisch-katholischen Kirche in Frankreich Krikor Bedros XX. Ghabroyan gewählt. Diesem folgte im September 2021 Raphaël Bedros XXI. Minassian als Patriarch von Kilikien.⁴

Raphaël Bedros XXI. Minassian (*24. November 1946 in Beirut) studierte ab 1966 am libanesischen Priesterseminar in Rom und wurde 1973 zum Ordenspriester der Patriarchalen Kongregation von Bzommar (ICPB) geweiht. Von 1996 bis 2006 war er Pfarrer der armenisch-katholischen Gemeinde in Kalifornien, hier war er gleichzeitig Herausgeber der Zeitschrift *Avetaber-Verelk* (Freudebringender Aufstieg) und Gründer eines armenischen Fernsehsenders. 2005 wurde Minassian zum Patriarchalexarch von Jerusalem und Amman ernannt. Mit der Ernennung zum Ordinarius für die armenisch-katholischen Gläubigen in Osteuropa am 24. Juni 2011 erfolgte auch die Ernennung zum Titularerzbischof von Caesarea in Cappadocia degli Armeni. Der frühere Patriarch von Kilikien Erzbischof Nerses Bedros XIX. spendete ihm am 16. Juli 2011 die Bischofsweihe. Die Synode der armenisch-katholischen Kirche wählte Minassian im Einverständnis mit Papst Franziskus zum Patriarchen von Kilikien. Die Wahl wurde am 23. September 2021 bekanntgegeben. Als Patriarch nahm er den Namen Raphaël Bedros XXI. an.⁵

2 Ebd., 337.

3 Ich danke für Informationen und Hilfe besonders Thomas Bremer, Münster/Berlin, sowie Thomas Schumann und Herbert Schedler von Renovabis.

4 Die Zahlen und Angaben vor allem nach: Basten (2003), 301-303.

5 Siehe Armenian Patriarchal See of Cilicia (2023).

Der Staat Armenien und der Heilige Stuhl (Vatikan) unterhalten diplomatische Beziehungen. Der Sitz des Apostolischen Nuntius, welcher zugleich für Georgien und Aserbaidtschan zuständig ist, befindet sich in Tiflis. Seit dem 1. März 2018 ist Erzbischof José Avelino Bettencourt Nuntius in Armenien. José Avelino Bettencourt (* 23. Mai 1962 auf den Azoren, Portugal) ist ein kanadischer Geistlicher, Erzbischof und Diplomat. Vor seiner Ernennung 2018 war er Protokollchef des Päpstlichen Staatssekretariats. Bettencourt wanderte mit seiner Familie von den Azoren nach Kanada aus. Er empfing am 29. Mai 1993 die Priesterweihe und war zunächst im Erzbistum Ottawa tätig. 1997 trat er der Päpstlichen Diplomatenakademie in Rom bei und wurde nach einem Studium des Kirchenrechts und seiner diplomatischen Ausbildung in der Nuntiatur der Demokratischen Republik Kongo eingesetzt.⁶

Die Apostolische Administratur Kaukasien (lat.: Apostolica Administratio Caucasi Latinorum) mit Sitz in Tiflis/Georgien wurde am 30. Dezember 1993 mit dem Dekret ›Quo aptius‹ aus dem Bistum Tiraspol heraus gegründet. Ursprünglich umfasste sie die Staaten Georgien, Armenien und Aserbaidtschan. Am 11. Oktober 2000 verlor die Administratur das aserbaidtschanische Territorium zugunsten der Errichtung der Mission ›sui iuris‹ Baku. Die katholischen Armenier leben größtenteils in den Staaten des Nahen Ostens. Auch in Nordamerika befindet sich eine große katholische Diaspora, welche über eine eigene Eparchie verfügt. Im Jahre 1991 wurde ein Ordinariat für katholische Armenier mit Sitz in Gjumri/Armenien gegründet, das später um Georgien und Osteuropa erweitert wurde.

In der Volkszählung in Arzach von 2005 wurde die Religionszugehörigkeit nicht erhoben. Die armenische Bevölkerung, die laut Volkszählung von 2005 über 99% der Bevölkerung ausmacht (137380 von 137737), gehört wie in Armenien mehrheitlich der Armenischen Apostolischen Kirche an. Nach dieser Zählung gab es damals ganze 6 Aseris, die hier leben und wohl Schiiten waren. Nach Abwanderungen soll es im Jahre 2004 von einst mehreren Tausend noch etwa 30 Juden gegeben haben. Es gab außerdem sehr kleine Gruppen von evangelischen und von orthodoxen Christen. Wie die Zahlenverhältnisse nach Flucht und Vertreibung infolge des Krieges von 2020 aussehen, konnte ich nicht ermitteln. Katholisch-unierter Bischof dieses Gebiets ist Giuseppe Pasotto CSS, der 10 Pfarreien mit 9 Priestern, 11 Ordensbrüdern und 15 Ordensschwwestern leitet. Zu Beginn des 20. Jahrhunderts zählte das dem russischen Reich einverleibte Berg-Karabach noch 222 Kirchen und Klöster. Das Denkmalamt der Republik Arzach listete insgesamt 4.433 christliche Kulturdenkmäler inklusive Kreuzsteinen und archäologische Spuren auf.⁷

Das vorgegebene Thema lässt keine Darstellung einer durchgehenden Stellungnahme der Katholischen Kirche, bzw. der Katholiken in Deutschland zu. Die Katholische Kirche in Deutschland hat sich zum Konflikt nur gelegentlich geäußert. Für Arzach interessieren sich in der Regel, wie Harutyun Grigorian in seinem Aufsatz über *Möglichkeiten und Hindernisse von Versöhnung am Beispiel Berg-Karabach* resigniert feststellt, nur wenige: »Die Haupt-

6 Mehr zu seiner Biographie und Tätigkeit mit weiteren Nachweisen siehe unter: Wikipedia, José Avelino Bettencourt (2023).

7 Nach: Pulling (2022).

akteure im Publikum zahlreicher öffentlicher Diskussionsveranstaltungen sind jedoch fast immer dieselben Personen aus einem engen Kreis«. ⁸

Das gilt weitgehend auch für die nur sporadischen Wahrnehmungen des Berg-Karabach-Konflikts in den deutschen Medien und von Stellungnahmen der deutschen Bischofskonferenz oder des Zentralkomitees der deutschen Katholiken.

Kontinuität in der Befassung der Themen findet man an Lehrstühlen für Ostkirchenkunde an deutschen Katholisch-Theologischen Fakultäten. Besonders zu nennen sind hier Prof. Dr. Thomas Bremer, Professor für Ökumenik, Ostkirchenkunde und Friedensforschung am Ökumenischen Institut der Katholisch-Theologischen Fakultät der Universität Münster, ⁹ Prof. Dr. Thomas Kremer, Professor für Theologie des Christlichen Ostens der Katholischen Universität Eichstätt ¹⁰ und Dr. Johannes Oeldemann, Direktor des Johann-Adam-Möhler-Instituts für Ökumenik in Paderborn. ¹¹ Alle drei Genannten sind Mitunterzeichner des *Aufrufs zum Schutz der Kulturgüter in Karabach* von deutschsprachigen Theologinnen und Theologen aus Deutschland und anderen Ländern vom 4. März 2021. ¹²

Im deutschsprachigen Raum sind die österreichischen Bischöfe besonders aufmerksam für die Region. In ihrer Stellungnahme zum Waffenstillstand vom 10. November 2020 weisen sie auf die historischen Verbindungen Österreichs mit »dieser bedeutsamen Region des größeren Europas« hin. Sie heben die persönlichen Bindungen zu Verantwortungsträgern im Südkaukasus hervor, insbesondere zum armenisch-apostolischen Patriarchen Katholikos Karekin II., der in Wien studiert hat. In Pressemeldungen schließen auch sie sich den Friedensappellen des Papstes Franziskus an. Der Papst hatte die beteiligten Konfliktparteien aufgerufen, »nicht daran zu denken, den Konflikt mit Gewalt zu lösen, sondern mit Hilfe der internationalen Gemeinschaft aufrichtige Verhandlungen zu führen.« ¹³

In diesem Zusammenhang ist der Hinweis wichtig, dass außenpolitische Stellungnahmen der katholischen Kirche als global agierende Institution aus den vatikanischen Stellen, bzw. vom Papst selbst kommen und in Deutschland gegebenenfalls kommentiert werden. In diesem Zusammenhang sind vor allem die beiden Besuche von Papst Franziskus in Armenien vom 24. – 26. Juni 2016 und in Georgien und Aserbaidschan vom 30. September – 2. Oktober desselben Jahres zu beachten. Papst Franziskus war bereits in seiner Zeit in Argentinien mit armenischen Klerikern der apostolischen wie der katholischen Kirche befreundet. ¹⁴

Nach dem Besuch in Armenien gab der Papst auf dem Flug eine Pressekonferenz, in der er von dem deutschen ARD-Journalisten Tassilo Forchheimer gefragt wurde:

8 In: Ost-West-Perspektiven (2018).

9 Biographie und Tätigkeit siehe unter: Universität Münster (2023).

10 Biographie und Tätigkeit siehe unter: Katholische Universität Eichstätt-Ingolstadt (2023).

11 Biographie und Tätigkeit siehe unter: Johann-Adam-Möhler-Institut für Ökumenik, Paderborn (2023).

12 Vor allem nach Tamcke (2021), 151-155.

13 Erklärung der Bischofskonferenz Österreichs vom 1.11.2020 und vatikanische Pressemeldung am selben Tag.

14 So in der ersten Frage der Pressekonferenz des Heiligen Vaters auf dem Rückflug nach Armenien, 26. Juni 2016, Der Heilige Stuhl, Pressekonferenz auf dem Rückflug nach Armenien (2016).

»Gestern Abend haben Sie bei dem ökumenischen Gebetstreffen die Jugendlichen aufgefordert, Urheber der Versöhnung mit der Türkei und mit Aserbaidtschan zu sein. Ich möchte Sie einfach fragen – da Sie ja in einigen Wochen nach Aserbaidtschan reisen –: Was können Sie, was kann der Heilige Stuhl konkret tun, um uns zu helfen, voranzukommen? Was sind die konkreten Zeichen – in Armenien haben Sie solche getan –, welches sind die Zeichen, die Sie morgen in Aserbaidtschan setzen werden?«

Die Antwort des Papstes:

»Ich werde zu den Aserbaidtschanern von der Wahrheit sprechen, von dem, was ich gesehen habe, von dem, was ich empfinde. Und ich werde auch sie ermutigen. Ich hatte eine Begegnung mit dem aserbaidtschanischen Präsidenten und habe mit ihm gesprochen. Und ich werde auch sagen, dass es eine dunkle Angelegenheit ist, wegen eines Stückchen Landes – denn es ist ja nicht viel – keinen Frieden zu schließen... Aber das sage ich beiden: den Armeniern und den Aserbaidtschanern. Vielleicht einigen sie sich nicht über die Modalitäten des Friedenschlusses, und daran muss man eben arbeiten. Aber darüber hinaus weiß ich nichts zu sagen. Ich werde das sagen, was mir zum gegebenen Moment spontan kommt, aber immer im Positiven und im Bemühen, Lösungen zu finden, die gangbar sind, die weiterführen.«¹⁵

Auf dem Rückflug aus Baku am 2. Oktober stellte der gleiche Redakteur eine Frage zum gleichen Thema:

»Heiliger Vater, nachdem mit allen gesprochen wurde, die diese hässliche Geschichte zwischen Armenien und Aserbaidtschan verändern können – was muss geschehen, um zu einem dauerhaften Frieden zu gelangen, der die Menschenrechte schützt? Was sind die Probleme und welche Rolle kann Eure Heiligkeit haben?«

Papst Franziskus darauf:

»Zweimal, in zwei Reden, habe ich das Thema angeschnitten. In der letzten habe ich von der Rolle gesprochen, welche die Religionen spielen, um dabei zu helfen. Ich glaube, der einzige Weg ist der Dialog, der aufrichtige Dialog, ohne Heimlichkeiten, ehrlich, Auge in Auge. Die aufrichtige Verhandlung. Und wenn man nicht so weit kommen kann, muss man den Mut haben, vor ein internationales Gericht zu gehen, nach Den Haag zum Beispiel, und sich dem internationalen Urteil unterwerfen. Ich sehe keinen anderen Weg. Die Alternative ist der Krieg, und der Krieg zerstört immer, mit dem Krieg verliert man alles! Und für die Christen gibt es außerdem das Gebet: für den Frieden beten, dass die Herzen diesen Weg des Dialogs, der Verhandlung wählen oder aber ein internationales Gericht anrufen. Aber man kann solche Probleme nicht beibehalten... [...] Und Armenien ist ein

15 Ebd. Der Papst verwendet hier wie schon früher bewusst den Begriff »Völkermord/Genozid« für die osmanischen Verbrechen an den Armeniern.

Land ohne offene Grenzen; es hat Probleme mit Aserbaidschan. Man muss vor das internationale Gericht ziehen, wenn Dialog und Verhandlung nicht fruchten; einen anderen Weg gibt es nicht. Und das Gebet, das Gebet für den Frieden.«¹⁶

Der Papst setzt offenbar auf eine Verhandlungslösung, die unter Umständen von einem internationalen Gerichtshof zu entscheiden ist.

In der offiziellen gemeinsamen Erklärung von Papst Franziskus und Katholikos Karekin II., in Etchmiadzin, am Sonntag, dem 26. Juni 2016 abgefasst, heißt es:

»Wir bitten die Verantwortungsträger der Nationen inständig, auf das Flehen von Millionen von Menschen zu hören, die sich nach Frieden und Gerechtigkeit in der Welt sehnen, die die Achtung ihrer gottgegebenen Rechte verlangen, die dringend Brot brauchen, nicht Waffen. Leider beobachten wir eine Darstellung von Religion und religiösen Werten in fundamentalistischer Weise, die gebraucht wird, um die Verbreitung von Hass, Diskriminierung und Gewalt zu rechtfertigen. Die Rechtfertigung solcher Verbrechen aufgrund religiöser Vorstellungen ist unannehmbar, denn ›Gott ist nicht ein Gott der Unordnung, sondern ein Gott des Friedens‹ (1 Kor 14,33). Außerdem ist die Achtung gegenüber religiösen Unterschiedlichkeiten die notwendige Bedingung für das friedliche Zusammenleben verschiedener ethnischer und religiöser Gemeinschaften. Gerade weil wir Christen sind, sind wir aufgerufen, Schritte zu Versöhnung und Frieden zu suchen und auszuführen. In diesem Zusammenhang bringen wir auch unsere Hoffnung auf eine friedliche Lösung der Probleme um Nagorny-Karabach zum Ausdruck.«¹⁷

In einem Treffen des Papstes mit aserbaidsschanischen Regierungs- und Behördenvertretern zitiert der Papst seinen Vorgänger Johannes Paul II. mit einem weit interpretierbaren Satz von dessen Reise in die Region 2002 über die Konfliktregion im Kaukasus:

»Ich bin zuversichtlich, dass der Kaukasus mit Gottes Hilfe und dem guten Willen der Parteien der Ort sein kann, wo die Streitfragen und die Unstimmigkeiten durch Dialog und Verhandlungen beigelegt und überwunden werden. Auf diese Weise kann diese Zone, die Johannes Paul II. bei seinem Besuch in Ihrem Land mit einem schönen Bild als ›Tor zwischen Ost und West‹ bezeichnete, auch zu einem offenen Tor für den Frieden werden und zu einem Vorbild, auf das man schauen kann, um alte und neue Konflikte zu lösen.«¹⁸

Die Verbreitung und Übernahme von Stellungnahmen des Vatikan ist eine der Formen der politischen Meinungsbildung und Einflussnahme der Katholischen Kirche in Deutschland.

16 Der Heilige Stuhl, Pressekonferenz auf dem Rückflug Baku-Rom (2016).

17 Vgl. Der Heilige Stuhl, Gemeinsame Erklärung von Papst Franziskus und Karekin II. (2016).

18 Vgl. Ansprache bei der Begrüßungszeremonie am 22. Mai 2002: L'Osservatore Romano [dt.] Jg. 32, Nr. 22, 31. Mai 2002, 7.

Hier ist eine Reihe von Positionierungen zur aktuellen Auseinandersetzung in und um Arzach zu finden. Die ›Katholische Nachrichten-Agentur‹ (KNA) berichtete in den vergangenen beiden Jahren auch über das Arzach-Problem.

- Am 27. September 2020, dem Tag des Ausbruchs der Kampfhandlungen um Arzach, berichtete KNA über die Rede des Papstes zum Angelus-Gebet in Rom. Der Papst forderte die Gläubigen auf, für Frieden im Krisengebiet Kaukasus zu beten. Er mahnte die Konfliktparteien, guten Willen zu zeigen. Durch Waffengewalt sei keine Lösung zu erzwingen.
- Am 7. Oktober 2020 berichtete KNA, Erzbischof Minassian habe ein Eingreifen der EU im Konflikt gefordert. Er wird zitiert mit dem Satz: »Menschliches Leben ist viel kostbarer als Öl und Gas. Lassen sie uns verhindern, dass eine Handvoll Dollar einen Krieg auslöst und Menschen sterben lässt.« Ergänzt wird die Meldung durch Informationen zu Arzach/Berg-Karabach und zu den Flüchtlingen im Kriegsgebiet.
- Am 10. Oktober 2020 wird der Primas von der Diözese Arzach, Erzbischof Pargew Martirosian zitiert. Er setze auf die deutsche Bundesregierung bei der Lösung des Konfliktes. Die damalige Bundeskanzlerin Angela Merkel könne mit ihrem großen Einfluss helfen, eine Lösung und Frieden zu finden. Der Bericht geht ausführlich auf die Zerstörung der Christ-Erlöser Kathedrale in Schuschi ein.
- Am 11. Oktober 2020 lautet die Überschrift der KNA-Meldung: »Papst fordert Einhaltung des Waffenstillstands im Kaukasus«. Erneut hatte der Papst beim Mittagsgebet in Rom zu dem Konflikt Stellung genommen. Er mahnte, den Verlust von Menschenleben zu vermeiden und Häuser und Kirchen nicht weiter sinnlos zu zerstören, um der Bevölkerung weiteres Leid zu ersparen. Mit vertiefenden Informationen wird die Äußerung der deutschen Bundesregierung zitiert, die ebenfalls aufgerufen hatte, den Waffenstillstand zu respektieren.
- Ein Jahr später, am 13. Oktober 2021 berichtet KNA über den Versuch der Religionsführer, zur Versöhnung zwischen Aserbaidshans und Armenien beizutragen. Der Katholikos Karekin II. und der Großmufti Aserbaidshans Scheich-ul-Islam Allahshukur Paschazade seien bei Patriarch Kyrill I. in Moskau getroffen. Man wolle eine Antwort finden auf Versuche, den Krieg mit Religion zu verbinden. Das Frieden stiftende Potential der Religionen solle das Zusammenwohnen ermöglichen. Der Glaube an Gott und die Liebe trage dazu bei, die Wunden zu heilen. Auf diesem schwierigen Weg seien Weisheit und Weitblick erforderlich. Vertrauen, Respekt und gegenseitige Hilfe seien notwendig, um eine gute Nachbarschaft zwischen Religionen und Völkern zu ermöglichen. Es gebe keine andere Zukunft für das aserbaidshansische und das armenische Volk als das Zusammenwohnen.
- Ein besonders ausführlicher Hintergrund-Artikel erschien am 14. Februar des Jahres 2022. Autor war der Redakteur der katholischen Partneragentur in Österreich ›Kathpress‹, Georg Pulling. Anlass war die Ankündigung Aserbaidshans, angebliche »Fälschungen« christlicher Inschriften in Arzach zu zerstören. »Gilt nun die Geschichtsschreibung des Stärkeren?« lautet seine Titelfrage. Anfang Februar hatte der aserbaidshansische Kultur-

minister Anar Karimov die Bildung einer Arbeitsgruppe für die zurückeroberten Gebiete Berg-Karabachs angekündigt. Sie solle »fingierte Spuren der Armenier an albanischen religiösen Stätten« entfernen. Die historische Begründung bezieht sich auf ein antikes kaukasisches Königreich Albanien, das bis ins 9. Jahrhundert existierte. Schon im Mai 2021 hatten Behörden begonnen, die zerstörte Kathedrale von Schuschi zu »restaurieren«, um ihr ihre »ursprüngliche Form« zurückzugeben. Der Protest der armenischen Kirche gegen diesen »antizivilisatorischen Akt« der Feindseligkeit und des Hasses wird berichtet. Die armenische Kirche hatte gegen den »offenen kulturellen Genozid durch Aserbaidzhan« die internationale Gemeinschaft und Organisationen zur Unterstützung aufgerufen. Der Artikel beklagt die mangelnde internationale Aufmerksamkeit für diesen »Kulturkampf«. Die Indienstnahme von historischen Vorgängen zur Legitimierung gegenwärtiger nationalistischer Interessen ist, möchte ich ergänzen, ein Muster, das auch den aktuellen Krieg Russlands gegen die Ukraine und auch 84 Jahre früher den Überfall Deutschlands auf Österreich und Tschechien grundiert.

Bei dem letztgenannten Artikel handelt es sich um die umfassendste Darstellung der Situation in Arzach/Berg-Karabach in den letzten Jahren.

Die wichtigste deutsche katholische Stimme zu den Kaukasusrepubliken ist die der ›Solidaritätsaktion Renovabis«. Als »Solidaritätsaktion der deutschen Katholiken mit den Menschen in Mittel- und Osteuropa« wurde Renovabis 1993 von der Deutschen Bischofskonferenz (DBK) gemeinsam mit dem Zentralkomitee der deutschen Katholiken (ZdK) gegründet. Die Aktion sollte »eine Antwort der deutschen Katholiken auf den gesellschaftlichen und religiösen Neuanfang in den Staaten des ehemaligen Ostblocks nach dem Zusammenbruch der kommunistischen Systeme« sein. Renovabis unterstützt pastorale, soziale und gesellschaftliche Projekte in den ehemals **sozialistischen** Ländern. Dort ist der zuständige Referent Herbert Schedler, der sich seit 1995 mit den Kaukasus-Republiken befasst.¹⁹

Diese Organisation ist zu einer gewichtigen Stimme im Kontakt zu mittel- und osteuropäischen Ländern nicht zuletzt durch ihr Publikationsorgan *Ost-West-Perspektiven* geworden. Ein Heft der Zeitschrift befasste sich 2003 ausführlich mit den Kirchen in den Kaukasus-Republiken. Projektpartner von Renovabis ist der armenisch katholische Erzbischof Minassian. Unter anderem wurde am 9. Oktober 2020, zwei Tage nach Beginn der Kampfhandlungen, eine Soforthilfe von 30000 € für die Region bereitgestellt.²⁰ Mit diesem Geld konnten 50 geflüchtete Familien aus Arzach in einem früheren Sommerferienlager der Caritas-Armenien untergebracht werden. Im Februar 2021 fand im Rahmen der On-Line-Gesprächsreihe ›Listen to the East‹ von Renovabis und Katholischer Akademie in Berlin eine

19 Informationen über die Hilfsleistungen und Aktivitäten von Renovabis vor allem über die Website: www.renovabis.de (letzter Zugriff: 28.8.2023).

20 Nach einer Pressemeldung von Renovabis in: KNA-Notizblock vom 5. Juli 2022.

Veranstaltung über die Situation in Armenien und Arzach mit 190 Teilnehmern statt.²¹ Gesprächspartner war der Projektleiter an der Diözese in Vayots Dzor/Armenien sowie Dozent an der Amerikanischen Universität in Jerewan, Harutyun G. Harutyunyan, der in Eichstätt und Münster studiert hatte.

Eine dezidierte Stellungnahme der Katholiken in Deutschland zum Konflikt um Berg-Karabach/Arzach erschien am 3. Dezember 2021 als eine gemeinsame Erklärung des Zentralkomitees der deutschen Katholiken (ZdK) und der Solidaritätsaktion Renovabis. Der Titel lautet: *Vertreibung stoppen – Menschliches Elend lindern – Kulturelles Erbe bewahren! Katholiken rufen zur Unterstützung der Berg-Karabach-Armenier auf.* Zu Beginn der Erklärung wird die Situation beschrieben:

»Mit großer Sorge sehen das Zentralkomitee der deutschen Katholiken (ZdK) und die Solidaritätsaktion Renovabis die bedrohte Lage der Menschen in der umkämpften Region Berg-Karabach. Die dort nachweislich seit Jahrhunderten lebenden christlichen Armenierinnen und Armenier sind existentiell bedroht. Heute beziffert sich ihre Zahl auf 150.000. Unsere Geschwister im Glauben fürchten um ihr Leben. In Folge des jüngsten Krieges zwischen Aserbaidschan und Armenien hat sich ihre unsichere Situation weiter verschärft. Der Konflikt hat bereits Tausende Menschenleben gekostet. Das reiche armenische Kulturgut sowie Kirchen und Klöster wurden gezielt zerstört und sind weiterhin bedroht. Durch Vermittlung von Russland ist nunmehr ein Waffenstillstand ausgehandelt worden, der für viele Armenier den Verlust ihrer Heimat bedeutet. Aus den Gebieten, die an Aserbaidschan übergeben werden sollen, fliehen die Menschen zu Zehntausenden in die Republik Armenien.

Die Auseinandersetzungen um Berg-Karabach gehen auch auf weit über hundert Jahre währende ethnische und religiöse Spannungen zurück. Viele der heutigen Bewohner sind Nachkommen von Überlebenden des Völkermords an den Armeniern des Osmanischen Reichs 1915/16. Auf dem Hintergrund ihrer traumatischen kollektiven Erinnerung, angesichts der massiven Beteiligung der Türkei am Konflikt und aserbaidshischer Kriegspropaganda löste der Angriff auf ihre Region bei den Armeniern tiefe Existenzangst aus. Auch die aktive Teilnahme der vom Nachbarland Türkei in die Region geschleusten islamistischen Söldner an den Kriegshandlungen verursachte Entsetzen und Panik und vertiefte den Eindruck eines auch religiös motivierten Krieges.

Das armenische Volk und seine Kultur in der Kaukasusregion sind massiv gefährdet. Darauf weist auch der Ökumenische Rat der Kirchen in seiner Verlautbarung von Mitte November hin.«

Auf diese Analyse und »der existentiellen Bedrohung unserer christlichen Geschwister« folgt der Aufruf an die Kirchen, die Bundesregierung und die Europäische Union:

21 Nachzuhören bei Renovabis (2023).

- »Wir fordern eine breite humanitäre Unterstützung der nach Armenien geflüchteten Menschen, die jetzt zu Winterbeginn im Kaukasus ihre Häuser und Wohnungen verloren haben.
- Berg-Karabach (ohne die bis zum jetzigen Waffenstillstand von Armenien besetzten Regionen) mit seiner armenischen Bevölkerung muss unter den Schutz eines UN-Mandats gestellt werden. Nur so können neue Kriegshandlungen in der Region auf Dauer verhindert und ein künftiges friedliches Miteinander gestärkt werden.
- Wir fordern die Bundesregierung auf, Waffenlieferungen an potentielle Akteure weiterer Auseinandersetzungen in Berg-Karabach zu verbieten und als Mittel politischer Einflussnahme auch Wirtschaftssanktionen (gegen Aggressoren) nicht auszuschließen.
- Wir erwarten von der Bundesregierung, die in den kriegerischen Auseinandersetzungen um Berg-Karabach begangenen Verbrechen explizit zu verurteilen. Der Beschuss von Kirchen und der Einsatz von Streubomben sind eine Verletzung des Völkerrechts und Kriegsverbrechen, die eindeutig benannt und geahndet werden müssen.
- Wir widersprechen der Instrumentalisierung von Religion für politische und kriegerische Zwecke, wie sie auch in diesem Konflikt deutlich wird. Wenn Religion politisch missbraucht wird, widerspricht das zutiefst ihrem Wesen.
- Wir erwarten den Einsatz der Bundesregierung sowie aller gesellschaftlichen Gruppen, insbesondere der Kirchen, zum Schutz der religiösen Minderheit der Armenier und ihres Kulturguts in den von Aserbaidschan eroberten Gebieten. Die Vertreibung der armenischen Bevölkerung und die Zerstörung von armenischem Kulturgut in der aserbaidshanischen Autonomen Republik Nachitschewan dürfen sich in Berg-Karabach nicht wiederholen. Die Auslöschung des armenischen kulturellen Erbes in der Region ist mit allen Mitteln zu verhindern!
- Wir rufen Christinnen und Christen aller Konfessionen auf, Kontakte mit muttersprachlichen armenischen Gemeinden in Deutschland zu suchen und den Glaubensgeschwistern in ihrer Furcht und Bedrängnis solidarisch zur Seite zu stehen.«

Diese Forderungen stehen, wie gezeigt wurde, im Kontext der allerdings sehr sporadischen Stellungnahmen deutscher katholischer Stimmen zum Konflikt in Berg-Karabach/Arzach und zu den Aktivitäten des Vatikan. Die Resolution fand leider nicht den erhofften Widerhall in der Tagespresse, wird aber als Positionierung sicher noch weitere Wirkung entfalten.

Die Herausgeber des Tagungsbandes über *Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen* hielten fest:

»Heute allerdings kennt – jedenfalls in Deutschland – kaum jemand die Armenische Apostolische Kirche, es sei denn Spezialistinnen und Spezialisten oder einzelne Personen, die in ihrer Nachbarschaft Kontakt mit Armeniern haben. [...] Wir haben ein Interesse, darauf hinzuweisen, dass ein einzigartiges christliches Erbe auch hier geschützt werden muss. [...] Sie leidet unter der Zerstörung ihres kulturellen Erbes an vielen Stellen in der Türkei

und auch im benachbarten Nachitschewan. Das verpflichtet uns als Geschwister im Glauben, diese Kirche zu unterstützen und ihr beizustehen.«²²

Dem schließen sich auch die katholischen Christen in Deutschland an.

Literaturverzeichnis

- Armenian Patriarchal See of Cilicia, Bishops, unter: <http://www.gcatholic.org/dioceses/diocese/cilio.htm?focus=25212&tab=bishops> (letzter Zugriff: 3.9.2023).
- Basten, Jörg, Länderinfo: Armenien, in: OST-WEST Europäische Perspektiven [OWEP] 4 /2003, 301-303; aktualisiert abrufbar unter: www.renovabis.de/laender-projekte/laenderinformationen/armenien (letzter Zugriff: 30.8.2023).
- Der Heilige Stuhl, Apostolische Reise von Papst Franziskus nach Armenien. Gemeinsame Erklärung von Seiner Heiligkeit Papst Franziskus und Seiner Heiligkeit Karekin II. im heiligen Etschmiadsin, Republik Armenien, 2016, unter: https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/june/documents/papa-francesco_20160626_armenia-dichiarazione-congiunta.html (letzter Zugriff: 3.9.2023).
- Der Heilige Stuhl, Apostolische Reise von Papst Franziskus nach Armenien. Pressekonferenz mit dem Heiligen Vater auf dem Rückflug nach Armenien, 2016, unter: https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/june/documents/papa-francesco_20160626_armenia-conferenza-stampa.html (letzter Zugriff: 3.9.2023).
- Der Heilige Stuhl, Apostolische Reise von Papst Franziskus nach Georgien und Aserbaidschan. Pressekonferenz mit dem Heiligen Vater auf dem Rückflug Baku-Rom, 2016, unter: https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/october/documents/papa-francesco_20161002_georgia-azerbaijan-conferenza-stampa.html (letzter Zugriff: 3.9.2023).
- Johann-Adam-Möhler-Institut für Ökumenik, Paderborn, Mitarbeiter. Dr. Johannes Oeldemann, unter: <https://de.moehlerinstitut.de/institut/mitarbeiter/wissenschaftliches-kollegium/92-institut/mitarbeiterinnen/149-dr-johannes-oeldemann> (letzter Zugriff: 3.9.2023).
- Katholische Universität Eichstätt-Ingolstadt, Mitarbeitende der Stiftungsprofessur. Prof. Dr. Thomas Kremer, unter: <https://www.ku.de/thf/theologie-des-christlichen-ostens/mitarbeitende/prof-dr-thomas-kremer> (letzter Zugriff: 3.9.2023).
- Kermani, Navid, Entlang den Gräben. Eine Reise durch das östliche Europa bis nach Isfahan, München 2018.
- Pulling, Georg, KNA-Meldung vom 14.2.2022.
- Renovabis, Das Osteuropa-Hilfswerk der Katholischen Kirche in Deutschland, unter: <https://www.renovabis.de/> (letzter Zugriff: 28.8.2023).
- Tamcke, Martin, u.a. (Hrsg.), Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen, Göttingen 2021.
- Universität Münster, Personen. Prof. Dr. Thomas Bremer, unter: <https://www.uni-muenster.de/FB2/personen/oekumene/abt2/bremer.html> (letzter Zugriff: 3.9.2023).
- Wikipedia, José Avelino Bettencourt, 2023, unter: https://de.wikipedia.org/wiki/Jos%C3%A9_Avelino_Bettencourt (letzter Zugriff: 3.9.2023).

Autor

Prof. h. c. Dr. phil. Dr. theol. Thomas Sternberg

Präsident der Kunststiftung NRW, Düsseldorf, Deutschland, sternberg@kunststiftungnrw.de

²² Tamcke (2021), 28.

Թոմաս Շտերնբերգ

Քերմանիայի կաթոլիկ եկեղեցին և Արցախյան հակամարտությունը

Քյոլնաբնակ գրող Նավիդ Քերմանին «Արևելյան Եվրոպայից մինչև Սպահան» իր ճամփորդական զեկուլյցի մեջ, հրատարակված՝ 2018 թ. «Խրամատների երկայնքով» վերնագրով, նկարագրում է դեպի իր ծնողների հայրենիք, Պարսկաստան, կատարած մի ճանապարհորդություն: 46-րդ օրը նա հասնում է նաև Լեռնային Ղարաբաղ/Արցախ: Միջազգային իրավունքով չճանաչված այդ պետության արտգործնախարարը նրան ասում է, որ ճանաչված և չճանաչված պետություն լինելու միջև մեծ տարբերություն չկա: Ամեն դեպքում նա ներկայացնում է իր երկիրն աշխարհում, սակայն առանց դիվանագիտության ավանդական միջոցների. «Բայց դա ինձ նաև ավելի ազատ է դարձնում: Ես գործնականում գոյություն չունեմ»:¹

Արցախն այդքան էլ առանձնահատուկ չէ, նման խնդիրներ ունենում են նաև այլ երկրներ: Այնուհետև Քերմանին մեջբերում է անում առանձնապես մի պայծառատես գրող՝ Ֆրանց Վերֆելի 1933 թ. «Մուսա լեռան քառասուն օրը» գրքից. «Այստեղ, ինչպես ամենուր աշխարհում, գործում էր իշխող ազգայնականությունը, որպեսզի զաղափարներով լեցուն ու կրոնա-կայսերական գոյացությունն տարրալուծվի իր կենսաբանական բաղադրիչների»: Վերֆելը պաշտպանում է հինավուրց ու բազմազգ պետությունների կոսմոպոլիտիզմը՝ երիտթուրքերի ազգայնամոլությանը հակառակ, քանի որ վերջիններս «սեփական ազգայնամոլության խելահեղությանը արթնացնում էին նույն բանը նաև հպատակ ժողովուրդների մոտ»:²

Հայերը զանազան տիրապետությունների ներքո դարեր շարունակ պահպանել են իրենց ինքնությունը կրոնի միջոցով. յուրաքանչյուր հայ, ելնելով իր էթնիկ պատկանելությունից, արդեն քրիստոնյա է համարվում՝ անկախ այն հանգամանքից, թե նա ակտիվ հավատացյալ է, թե ոչ: Սա վերաբերում է ինչպես տեղաբնակ, այնպես էլ արտասահմանցի հայերին: Աշխարհի հնագույն քրիստոնեական երկրի բնակչության ավելի քան 90%-ը, ինչպես և նախկինում, իրեն հայ քրիստոնյա է համարում: 2011 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ դա կազմում էր գրեթե 93%-ը, ընդ որում եկեղեցու հետ կապվածության աստիճանը չի մասնավորվում:³

1 Kermani (2018), 332 և շար.:

2 Նույնը, 337:

3 Երախտագիտությունս են հայտնում Թոմաս Բրեմերին Մյունսթերից/Բեռլինից, ինչպես նաև Թոմաս Շտերմանին

Հայ առաքելական եկեղեցուց հետո Հայաստանում երկրորդ ամենամեծ ու պետականորեն ճանաչված կրոնական հարանվանությունը կաթոլիկներն են, այսինքն՝ հռոմեակաթոլիկները և Հռոմի հետ միաբանված Մխիթարյանները: Ինչպես և մյուս ուղղափառ երկրներում, այնպես էլ ներկայիս Հայաստանում, այս ունիաթների և Հայ առաքելական եկեղեցիների համակեցությունը մի եկումենիկ խնդիր է: Հայ կաթոլիկ համայնքն այստեղ կազմավորվել է միայն 19-րդ դ.՝ Օսմանյան կայսրությունից եկած կաթոլիկ փախստականների շնորհիվ: Չճշտված տվյալներով, այսօր Հայաստանում 50000 լատին և 220000 արևելյան ունիաթ կաթոլիկ կա: Այսօր Հայ կաթոլիկ եկեղեցին, աշխարհի 15 թեմերում կամ միսիոներություններում, շուրջ 500000 հավատացյալ է թվարկում: Նրանց են ծառայում ավելի քան 100 քահանա և 125 միանձնուհի: Մինչ իր վախճանը՝ 2015 թ. հունիսի 25-ը, նրանց առաջնորդն էր կաթոլիկոս Ներսես Պետրոս ԺԹ-ն, որի նստավայրը գտնվում էր Ջամադի վանքում (Լիբանան): 2015 թ. հուլիսի 24-ին՝ որպես նրա իրավահաջորդ, ընտրվեց Ֆրանսիայի Հայ կաթոլիկ եկեղեցուց հանգստի անցած եպիսկոպոս, Գրիգոր Պետրոս Ի Ղապրոյեանը: 2021 թ. սեպտեմբերին վերջինիս հաջորդեց Ռաֆայել Պետրոս ԻԱ Մինասեանը՝ որպես Կիլիկիո պատրիարք:⁴

Ռաֆայել Պետրոս ԻԱ Մինասեանը (ծնվ. 1946 թ. նոյեմբերի 24-ին, Բեյրութում) 1966-ից ուսանել է Հռոմի լիբանանյան ճեմարանում և 1973 թ. ձեռնադրվել Ջամադի պատրիարքական միաբանութեան կուսակրոն քահանա: 1996-2006 թթ. եղել է Կալիֆորնիայի հայ կաթոլիկ համայնքի հովիվ, որտեղ դարձել է միաժամանակ «Ավետաբեր-Վերելք» ամսագրի խմբագիրն ու հայկական մի հեռուստատեսության հիմնադիր: 2005 թ. Մինասեանը նշանակվել է Երուսաղեմի և Ամմանի պատրիարքական փոխանորդ: 2011 թ. հունիսի 24-ին արևելյան Եվրոպայի հայ կաթոլիկ հավատացյալների առաջնորդ նշանակվելու հետ մեկտեղ, նա դարձել է «տիտղոսավոր արքեպիսկոպոս Կապադովկյան Կեսարիո Հայոց»: 2011 թ. հուլիսի 16-ին Կիլիկիո նախկին պատրիարք, Ներսես Պետրոս ԺԹ արքեպիսկոպոսը նրան օծում է եպիսկոպոս: Իսկ Հայ կաթոլիկ եկեղեցու սինոդը, Հռոմի Ֆրանցիսկոս պապի համաձայնությամբ, Մինասեանին ընտրում է Կիլիկիո կաթոլիկոս-պատրիարք: Ընտրության արդյունքն ազդարարվում է 2021 թ. սեպտեմբերի 23-ին: Որպես կաթոլիկոս-պատրիարք՝ նա վերցնում է Ռաֆայել Պետրոս ԻԱ անունը:⁵

Հայաստանն իբրև պետություն և Սուրբ Աթոռը (Վատիկան) պահպանում են դիվանագիտական հարաբերություններ: Առաքելական նվիրակի նստավայրը, որը պատասխանատու է նաև Վրաստանի և Ադրբեյջանի համար, գտնվում է Թիֆլիսում: 2018 թ. մարտի 1-ից Ժողե Ավելինո արքեպիսկոպոս Բեթենկուրը նվիրակ է Հայաստանում: Ժողե Ավելինո Բեթենկուրը (ծնվ. 1962 թ. մայիսի 23-ին Ազրնների կղզ., Պորտուգալիա) մի կանադացի հոգևորական, արքեպիսկոպոս և

և շերբերտ Շեղերին Ռենովաբիս հիմնադրամից, իրենց մատուցած տեղեկությունների և օգնության համար:

4 Ստատիստիկ թվերն ու տեղեկությունները ըստ Basten-ի (2003), 301-303:

5 Stu' Armenian Patriarchal See of Cilicia (2023):

դիվանագետ է: Մինչ 2018 թ. իր նշանակումը եղել է պապական քարտուղարության արարողակարգի ղեկավարը: Ժամանակին Բեթենկուրն իր ընտանիքի հետ Ազրյան կղզիներից գաղթել է Կանադա: Քահանա է ձեռնադրվել 1993 թ. մայիսի 29-ին և նախ գործել Օտտավայի թեմում: 1997 թ. ընդունվել է Հոմի պապական դիվանագիտական ակադեմիա, ապա կանոնական իրավունքի և դիվանագիտության կրթություն ստանալուց հետո ծառայության կոչվել Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետության նունցիատուրայում:⁶

Կովկասի Առաքելական վարչությունը (լատ. Apostolica Administratio Caucasi Latino-rum) իր Թիֆլիսի նստավայրով, հիմնադրվել է 1993 թ. դեկտեմբերի 30-ին Տիրասպոլի թեմից արձակված «Quo aptius» (լատ.՝ Որքան ավելի տեղին է) հրամանագրով: Ի սկզբանե այն ներառում էր Վրաստանը, Հայաստանը և Ադրբեջանը: 2000 թ. հոկտեմբերի 11-ին վարչակազմը կորցնում է Ադրբեջանի տարածքը հօգուտ Բաքվի «Sui iuris» (լատ.՝ Իր իրավունքը) սեփական կաթոլիկ նորաստեղծ առաքելության: Կաթոլիկ հայերը հիմնականում ապրում են Մերձավոր Արևելքի երկրներում: Մեծաքանակ կաթոլիկ սփյուռքահայեր կան նաև Հյուսիսային Ամերիկայում, որն ունի իր ուրույն թեմը: 1991 թ. Գյումրիում կաթոլիկ հայերի համար հիմնվում է առանձին թեմ, որը հետագայում ընդլայնվում է ներառելով Վրաստանը և Արևելյան Եվրոպան:

Արցախում 2005 թ. անցկացված մարդահամարի ժամանակ կրոնական պատկանելությունը չի արձանագրվել: Հայ բնակչությունը, որը 2005 թ. մարդահամարի տվյալներով կազմում է բնակչության ավելի քան 99%-ը (137380-ը՝ 137737-ից), ինչպես Հայաստանում, մեծամասնությամբ պատկանում է Հայ առաքելական եկեղեցուն: Այս հաշվարկի պահին այնտեղ ապրում էր ընդամենը 6 ազերի, որոնք բնականաբար շիաներ էին: Նախկինում տեղի ունեցած արտագաղթից հետո, մի քանի հազար հրեաներից շուրջ 30 հոգի էր մնացել 2004 թ.: Բացի այդ, առկա էին նաև ավետարանական և ուղղափառ քրիստոնյաների շատ փոքրաթիվ խմբեր: Ես չկարողացա ճշտել, թե, 2020 թ. պատերազմի հետևանքով տեղի ունեցած արտագաղթից և արտաքսումից հետո, ինչ թվային հարաբերակցություններ են տիրում Արցախում: Միգուցե դա հնարավոր կլինի հայտնաբերել այս գիտաժողովում: Այս շրջանի կաթոլիկ ունիաթ եպիսկոպոսը Ջուզեպպե Պազուտոն է, Սրբազան Ստիգմատայի միաբանությունից (Congregation of the Sacred Stigmata/CSS), որն առաջնորդում է 10 ծխական համայնք՝ 9 քահանաներով, 11 վանական եղբայրներով և 15 միաբանուհի քույրերով: 20-րդ դ. սկզբին ռուսական կայսրության կազմի մեջ մտնող Լեռնային Ղարաբաղն ուներ դեռևս 222 եկեղեցի ու վանք: Արցախի Հանրապետության հուշարձանների վարչությունը հաշվել է ընդհանուր 4433 քրիստոնեական մշակութային կոթող՝ ներառյալ խաչքարերն ու հնագիտական պեղավայրերը:⁷

6 Նրա կենսագրության ու գործունեության մասին լրացուցիչ հղումներով տես՝ Wikipedia, José Avelino Betten-court (2023):

7 Luu Pulling-ի (2022):

Տվյալ թեման թույլ չի տալիս ներկայացնել կաթոլիկ եկեղեցու կամ Գերմանիայում կաթոլիկների համապարփակ դիրքորոշումը: Գերմանիայի կաթոլիկ եկեղեցին հակամարտության վերաբերյալ միայն դեպքից դեպք է արտահայտվել: Որպես կանոն՝ Արցախով միայն քչերն են հետաքրքրված, ինչը ցավով արձանագրում է Հարություն Գրիգորյանը՝ իր «Հաշտեցման հնարավորություններն ու խոչընդոտները Լեռնային Ղարաբաղի օրինակով» հոդվածում. «Բազում հրապարակային քննարկումներում հասարակության գլխավոր դերակատարները գրեթե միշտ մի նեղ շրջանակի պատկանող միևնույն անձինք են»:⁸

Հիմնականում նմանատիպ պատկերի ենք հանդիպում նաև գերմանական լրատվամիջոցներում Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության հատուկ ենտ լուսաբանումների և Գերմանիայի եպիսկոպոսաց ժողովի կամ գերմանացի կաթոլիկների կենտրոնական կոմիտեի հայտարարությունների պարագայում:

Այդ թեմայի արծարծման շարունակականությունը տեսնում ենք ավելի շատ գերմանական կաթոլիկ աստվածաբանական ֆակուլտետների Արևելյան եկեղեցիների ուսումնասիրությանը զբաղվող ամբիոններում: Այստեղ հատկապես հիշարժան են Մյունսթերի համալսարանի կաթոլիկ աստվածաբանության ֆակուլտետում գտնվող էկումենիկ ինստիտուտի՝ արևելյան եկեղեցագիտության, էկումենիզմի և խաղաղության հետազոտությունների մասնագետ՝ պրոֆ. դոկտ. Թոմաս Բրեմերը,⁹ Այխշթեթի կաթոլիկ համալսարանի քրիստոնեական Արևելքի աստվածաբանության բաժնի ղեկավար՝ պրոֆ. դոկտ. Թոմաս Կրեմերը¹⁰ և Պադերբորնի Յոհան-Ադամ-Մյուլեր էկումենիկ ինստիտուտի տնօրեն՝ դոկտ. Յոհաննես Օելդեմանը:¹¹ Բոլոր երեքն էլ համաստորագրողներ են 2021 թ. մարտի 4-ին Գերմանիայի և այլ երկրների գերմանախոս աստվածաբանների համատեղ կոչի՝ «Ի պաշտպանություն Ղարաբաղում մշակութային արժեքների»:¹²

Հարկ է նշել, որ գերմանախոս շրջանակներում տվյալ տարածաշրջանի նկատմամբ առանձնակի ուշադրություն են ցուցաբերում ավստրիացի կաթոլիկ եպիսկոպոսները: 2020 թ. նոյեմբերի 10-ի զինադադարի վերաբերյալ իրենց հայտարարության մեջ նրանք կարևորում են Ավստրիայի պատմական կապերը «մեծ Եվրոպայի այս նշանակալից տարածաշրջանի հետ»: Բացի այդ, նրանք ընդգծում են իրենց անձնական կապերը Հարավային Կովկասում պատմախնամատու պաշտոնյաների, մասնավորապես Վիեննայում ուսանած Հայ առաքելական եկեղեցու կաթողիկոս, Գարեգին Բ-ի հետ: Մամլո հաղորդագրություններում նրանք նույնպես միանում են Հոռմի պապ Ֆրանցիսկոսի խաղաղության

8 Ost-West-Perspektiven (2018):

9 Նրա կենսագրության ու գործունեության մասին ավելի մանրամասն, տես՝ Universität Münster (2023):

10 Նրա կենսագրության ու գործունեության մասին ավելի մանրամասն, տես՝ Katholische Universität Eichstätt-Ingolstadt (2023):

11 Նրա կենսագրության ու գործունեության մասին ավելի մանրամասն, տես՝ Johann-Adam-Möhler-Institut für Ökumenik, Paderborn (2023):

12 Ի մասնավորի ըստ Tamcke-ի (2021), 151-155:

կոչերին: Ինչպես գիտենք, Հոռմի պապն ինքը երկու կողմերին էլ կոչ էր արել «չմտածել հակամարտությունը ուժային ճանապարհով լուծելու մասին, այլ անկեղծ բանակցություններ վարել միջազգային հանրության օգնությամբ»:¹³

Այս համատեքստում ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ կաթոլիկ եկեղեցու պարագայում՝ որպես գլոբալ դերակատարություն ունեցող մի կառույց, արտաքին քաղաքականության բոլոր արտահայտված դիրքորոշումներն արվում են Վատիկանի իշխանությունների կամ համապատասխանաբար անձամբ Հոռմի պապի կողմից և պետք եղած դեպքում՝ մեկնաբանվում Գերմանիայում: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել Հոռմի պապ Ֆրանցիսկոսի զույգ այցերը նախ 2016 թ. հունիսի 24-26-ը Հայաստան, և ապա նույն տարվա սեպտեմբերի 30-ից հոկտեմբերի 2-ը Վրաստան ու Ադրբեջան: Հոռմի Ֆրանցիսկոս պապը, նախապես Արգենտինայում եղած ժամանակ, արդեն իսկ մտերմիկ հարաբերություններ ուներ առաքելական և կաթոլիկ եկեղեցիների հայ հոգևորականների հետ:¹⁴

Հայաստան կատարած այցից հետո Հոռմի պապը մամլո ասուլիս է տվել թոհիչքի ընթացքում, որտեղ նրան գերմանական ARD հեռուստաալիքի լրագրող Տասիլո Ֆորխհայմերը հարցրել է.

«Երեկ երեկոյան էկումենիկ աղոթքի հանդպիման ժամանակ Դուք երիտասարդներին կոչ արեցիք հաշտության սկզբնադիր դառնալ Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ: Ուղղակի կցանկանայի Ձեզ հարցնել, քանի որ մի քանի շաբաթից պատրաստվում եք մեկնել Ադրբեջան, ի՞նչ կարող եք Դուք, ի՞նչ կարող է կոնկրետ Սուրբ Աթոռն անել, որպեսզի օգնի մեզ առաջխաղացում ունենալ: Որո՞նք են այն կոնկրետ ազդակները, նման ազդակներ Դուք տվել եք Հայաստանում, ի՞նչ ազդակներ եք տալու վաղն Ադրբեջանում»:

Պապի պատասխանը.

«Ադրբեջանցիների հետ ես կխոսեմ ճշմարտության մասին, այն, ինչ տեսել եմ, ինչ զգում եմ: Եվ ես նրանց նույնպես կխրախուսեմ: Ես հանդիպել և զրուցել եմ Ադրբեջանի նախագահի հետ: Եվ ես կասեմ նաև, որ սա մի խավար գործ է, մի հողակտորի պատճառով, որն այնքան էլ մեծ չէ, հաշտություն չկնքել... Սակայն սա երկուսին էլ ասում եմ՝ հայերին և ադրբեջանցիներին: Միգուցե նրանք չեն համաձայնվում խաղաղության կնքման եղանակների վերաբերյալ, և հենց դրա վրա պետք է աշխատանք տանել: Դրանից բացի չգիտեմ ինչ ասեմ: Կասեմ այն, ինչ տվյալ պահին ինքնաբերաբար կգա մտքիս, բայց միշտ դրական դաշտում և՛ այնպիսի լուծումներ գտնելու ձգտումով, որոնք կենսունակ են ու նպաստում են առաջխաղացմանը»:¹⁵

13 2020 թ. նոյեմբերի 1-ի Ավստրիայի եպիսկոպոսաց ժողովի հռչակագիրը և նույն օրվա Վատիկանի մամուլի հաղորդագրությունը:

14 Մամլո ասուլիսի առաջին հարցում 2016 թ. հունիսի 26-ին Հայաստանից հետադարձ թոհիչքի ժամանակ: Տե՛ս Der Heilige Stuhl, Pressekonferenz auf dem Rückflug nach Armenien (2016):

15 Նույնը: Այստեղ նույնպես, ինչպես և նախկինում, Հոռմի պապը միտումնավոր օգտագործում է

Հոկտեմբերի 2-ին, Բաքվից վերադարձի թռիչքի ժամանակ նույն խմբագիրը միևնույն թեմայով մեկ այլ հարց է տվել.

«Սրբազան հայր, բոլոր նրանց հետ խոսելուց հետո, ովքեր կարող են փոխել այս ահավոր պատմությունը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև, ի՞նչ պետք է արվի՝ մնալուն խաղաղության հասնելու համար, որը կպաշտպանի մարդու իրավունքները: Որո՞նք են հիմնախնդիրները և ի՞նչ դեր կարող է ունենալ Ձերը Սրբությունը»:

Ֆրանցիսկոս պապն՝ ի պատասխան.

«Երկու անգամ, երկու ելույթներում ես շոշափեցի այդ թեման: Վերջինում խոսեցի այն դերի մասին, որ կրոնները խաղում են՝ տվյալ պարագայում աջակցելու համար: Կարծում եմ, որ միակ ճանապարհը երկխոսությունն է, անկեղծ երկխոսությունը, առանց գաղտնիության, անկեղծ՝ երես առ երես: Անկեղծ բանակցությունը: Եվ եթե չես կարող այդքան հեռու գնալ, պետք է համարձակություն ունենաս, միջազգային դատարանի դիմել, օրինակ Հաագայում, և միջազգային դատավճիռն ընդունել: Այլ ճանապարհ ես չեմ տեսնում: Այլընտրանքը պատերազմն է, իսկ պատերազմը մշտապես կործանում է, և պատերազմով կորցնում ես ամեն ինչ: Իսկ քրիստոնյաների պարագային բացի այդ գոյություն ունի նաև աղոթքը. աղոթել խաղաղության համար, որպեսզի սրտերն ընտրեն երկխոսության ու բանակցությունների այս ճանապարհը, կամ էլ միջազգային դատարան դիմեն: Բայց նման խնդիրները չի կարելի շարունակ պարտակել... [...] Իսկ Հայաստանը բաց սահմաններ չունեցող երկիր է. նա խնդիրներ ունի Ադրբեջանի հետ: Պետք է դիմել միջազգային դատարան, երբ երկխոսությունն ու բանակցություններն ապարդյուն են մնում, այլ ճանապարհ չկա: Եվ աղոթքը, աղոթք խաղաղության համար»:¹⁶

Հոռմի պապը, ակնհայտորեն, կարևորում է բանակցային հանգուցալուծումը, որը, որոշակի հանգամանքներում, պետք է որոշվի միջազգային դատարանի կողմից:

Հոռմի Ֆրանցիսկոս պապի և Գարեգին Բ կաթողիկոսի պաշտոնական համատեղ հայտարարության մեջ, որը շարադրված է Էջմիածնում, 2016 թ. հունիսի 26-ին, կիրակի օրը, ասվում է.

«Մենք հորդորում ենք ազգերի առաջնորդներին՝ ունկնդրելու միլիոնավոր մարդկային արարածների կոչին, ովքեր խաղաղություն և արդարություն են տենչում աշխարհում, ովքեր հարգանք են պահանջում իրենց աստվածատուր իրավունքների նկատմամբ, ովքեր անհապաղ կարիք ունեն հացի, այլ ոչ թե զենքերի: Ցավոք, մենք ականատես ենք կրոնի և կրոնական արժեքների արմատական

«ցեղասպանություն/զենոցիդ» եզրույթը հայերի դեմ օսմանյան ոճրագործությունների դեպքում:

16 2016 թ. հունիսի 26-ի Սրբազան Հոր մամլո ասուլիս Բաքվից դեպի Հոռմ հետադարձ թռիչքի ժամանակ: Տե՛ս Der Heilige Stuhl, Pressekonferenz auf dem Rückflug Baku-Rom (2016):

դրսևորումների, որոնք կիրառվում են՝ ատելության, խտրականության ու բռնության տարածումն արդարացնելու համար: Մմանատիպ հանցանքների՝ կրոնական գաղափարներով արդարացումն անընդունելի է, քանի որ «Աստված խոսվածքի Աստվածը չէ, այլ խաղաղության» (Ա Կոր. 14:33): Ավելին, կրոնական տարբերությունների հանդեպ հարգանքն անհրաժեշտ պայման է էթնիկ ու կրոնական տարբեր համայնքների խաղաղ համակեցության համար: Եվ հենց քրիստոնյա լինելով է, որ մենք կոչված ենք խաղաղության ու հաշտության ուղիներ փնտրելու և իրագործելու: Այս իմաստով մենք հուսով ենք, որ Լեռնային Ղարաբաղին վերաբերող հարցերը կգտնեն խաղաղ լուծում»:¹⁷

Ադրբեջանական կառավարության և պաշտոնական ներկայացուցիչների հետ հանդիպման ժամանակ Հոռմի պապը վկայակոչել է իր նախորդի՝ Հովհաննես Պողոս Բ-ի լայն մեկնաբանությունն թույլատրող նախադասությունը, որը վերջինս արտահայտել էր 2002 թ. այս երկրամաս կատարած այցի ժամանակ՝ Կովկասում հակամարտող տարածաշրջանի մասին.

«Լիահույս եմ, որ Աստծո օգնությամբ և կողմերի բարյացակամությամբ Կովկասը կարող է այն տարածաշրջանը լինել, որտեղ հարցերն ու տարածայնությունները կարգավորվում և հանգուցալուծվում են երկխոսության և բանակցությունների միջոցով: Այսպիսով՝ այս գոտին, որը Հովհաննես Պողոս Բ-ն, Ձեր երկիր կատարած այցի ժամանակ, մի գեղեցիկ պատկերով բնութագրել էր որպես «դարպաս արևելքի և արևմուտքի միջև», կարող է նաև դեպի խաղաղություն բացված դուռ և տիպար դառնալ, որից կարելի է օրինակ վերցնել, հին ու նոր հակամարտությունները հանգուցալուծելու համար»:¹⁸

Վատիկանի կողմից հայտարարությունների տարածումն ու ընդունումը դա Գերմանիայում կաթոլիկ եկեղեցու քաղաքական կարծիքներ ձևավորելու և ազդեցություն ձեռք բերելու ձևերից մեկն է: Այստեղ կարելի է գտնել մի շարք դիրքորոշումներ Արցախում և նրա շուրջ ընթացող ներկայիս վիճաբանության վերաբերյալ: Վերջին երկու տարիներին արցախյան խնդրին անդրադարձել է նաև տեղի կաթոլիկ լրատվական գործակալությունը (Katholische Nachrichten-Agentur/KNA):

- 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին, այն օրը, երբ սկսվեցին Արցախի շուրջ մարտական գործողությունները, KNA-ն հաղորդում է Հոռմում, Անգելուս աղոթքի ընթացքում պապի ելույթի մասին: Մա հավատացյալներին կոչ է անում աղոթել

17 Տեքստի հայերեն տարբերակը՝ Արմենպրես, 26 հունիս 2016, «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն ու Հոռմի պապը ստորագրել են համատեղ հռչակագիր», տես՝ <https://armenpress.am/arm/news/852281.html> (հարցվել է 28.8.2023):

18 Տե՛ս 2002 թ. մայիսի 22-ի դիմավորման արարողության ուղերձը՝ L'Osservatore Romano [գերմ.] 4. 32, թիվ 22, 31 մայիսի 2002, 7:

կովկասյան ճգնաժամային գոտում խաղաղության համար, իսկ հակամարտող կողմերին հորդորում՝ բարի կամք դրսևորել, քանզի ոչ մի լուծում չի կարող պարտադրվել զենքի ուժով:

- 2020 թ. հոկտեմբերի 7-ին KNA-ն հայտնում է, որ Ռաֆայել արքեպս. Մինասեանը կոչ է արել ԵՄ-ին՝ միջամտել հակամարտությանը: Նրա խոսքի մեջբերումն է. «Մարդկային կյանքը շատ ավելի արժեքավոր է, քան նավթն ու գազը: Եկեք թույլ չտանք, որ մի բուռ դոլարի պատճառով պատերազմ սկսվի և մարդիկ մահանան»: Ջեկույցը հավելվել է Արցախի/Լեռնային Ղարաբաղի և պատերազմական գոտում փախստականների տեղեկություններով:
- 2020 թ. հոկտեմբեր 10-ին մեջբերում է կատարվում Արցախի առաջնորդ, Պարզև արքեպս. Մարտիրոսյանից: Նա շեշտադրում է, որ Գերմանիայի կառավարությունը պետք է ներգրավվի հակամարտության հանգուցալուծմանը: Ժամանակի կանցելը, Անգելա Մերկելը կարող է իր մեծ ազդեցությամբ օգնել, որպեսզի գտնվի խաղաղության լուծումը: Ջեկույցը մանրամասնորեն անդրադառնում է Շուշիի Ամենափրկիչ տաճարի ավերմանը:
- 2020 թ. հոկտեմբերի 11-ին KNA հաղորդման վերնագիրն է՝ «Հռոմի պապը կոչ է անում պահպանել հրադադարը Կովկասում»: Պապը կրկին մեկնաբանել է հակամարտությունը Հռոմում կեսօրյա աղոթքի ժամանակ: Նա կոչ է արել խուսափել մարդկային կյանքի կորուստներից և դադարեցնել այլևս տների ու եկեղեցիների անիմաստ ավերումը՝ բնակչությանն էլ ավելի տառապանք չպատճառալու համար: Ավելի խորքային տեղեկություններով մեջբերվում է Գերմանիայի դաշնային կառավարության հայտարարությունը, որտեղ նույնպես կոչ էր արվել հարգել զինադադարը:
- Մեկ տարի անց՝ 2021 թ. հոկտեմբերի 13-ին, KNA-ն հաղորդում է Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև հաշտեցմանը նպաստելու կրոնական առաջնորդների փորձի մասին: Գարեգին Բ կաթողիկոսն ու Ադրբեջանի մեծ մուֆթի, շեյխ ուլ-իսլամ Ալլահշուբյուր Փաշազադեն հանդիպել են Մոսկվայում՝ պատրիարք Կիրիլ Ա-ի մոտ: Նրանք կամենում են պատասխան գտնել՝ պատերազմը կրոնի հետ կապելու փորձերի դեմ: Կրոնների խաղաղարար ներուժը պետք է հնարավոր դարձնի համակեցությունը: Հավատքն առ Աստված և սերն օգնում են բուժել վերքերը: Այս դժվարին ճանապարհը պահանջում է իմաստություն և հեռատեսություն: Անհրաժեշտ են վստահություն, հարգանք և փոխադարձ օգնություն՝ կրոնների և ժողովուրդների միջև բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատման համար: Ադրբեջանցի և հայ ժողովրդի համար չկա այլ ապագա, քան միասին ապրելը:
- Հատկապես հանգամանալից և խորքային մի հոդված է հրապարակվել է 2022 թ. փետրվարի 14-ին: Հեղինակն Ավստրիայի գործընկեր, Kathpress կոչվող կաթոլիկ գործակալության խմբագիր՝ Գեորգ Փուլինգն էր: Շարժառիթն Արցախում քրիստոնեական արձանագրությունները «կեղծիքների» պատրվակով ոչնչացնելու մասին Ադրբեջանի հայտարարությունն էր:

«Արդյո՞ք այժմ առավել ուժեղներն են պատմագրություն թելադրողները», այսպես է հնչում նրա վերնագրի հարցը: Փետրվարի սկզբին Ադրբեջանի մշակույթի նախարար Անար Քարիմովը ծանուցել էր Լեռնային Ղարաբաղի վերագրավված տարածքների համար հատուկ աշխատանքային խմբի ստեղծման մասին: Այն պետք է որ վերացներ «հայերի մտացածին հետքերը ալբանական սրբավայրերի վրայից»: Դրա պատմական հիմնավորումն է անտիկ շրջանի կովկասյան Ալբանիայի թագավորությունը, որը գոյություն է ունեցել մինչև 9-րդ դ.: Արդեն իսկ 2021 թ. մայիսին պետական մարմինները սկսել էին «վերականգնել» Շուշիի ավերված տաճարը՝ այն իր «բնօրինակ տեսքին» վերադարձնելու նպատակով: Հաղորդվում է նաև Հայ եկեղեցու բողոքի մասին՝ թշնամանքի և ստելության այս «հակաքաղաքակրթական ակտի» դեմ: Հայ եկեղեցին կոչ էր արել միջազգային հանրությանը և կազմակերպություններին՝ աջակցություն ցուցաբերել «Ադրբեջանի կողմից իրականացվող բացահայտ մշակութային ցեղասպանության» դեմ: Հողվածում ավստանք է հայտնվում այս «մշակութային պատերազմի» նկատմամբ միջազգային թերի ուշադրության համար: Կցանկանայի իմ կողմից ավելացնել, որ պատմական իրադարձությունների օգտագործումն առկա ազգայնական շահերն արդարացնելու համար՝ մի շաբլոնային օրինակ է, որն ընկած է նաև Ուկրաինայի դեմ Ռուսաստանի ներկայիս պատերազմի ու նաև 84 տարի առաջ՝ Ավստրիայի և Չեխիայի վրա Գերմանիայի հարձակման հիմքում:

Վերջում նշված հոդվածը ներառում է Արցախում/Լեռնային Ղարաբաղում վերջին տարիների իրավիճակի ամենից ընդգրկուն ներկայացումը:

Կովկասի հանրապետություններին ուղղված կարևորագույն ձայնը Գերմանիայի կաթոլիկների պարագայում պատկանում է «Ռենովաբիս համերաշխության նախաձեռնությանը»: Այն հիմնադրվել է 1993 թ. Գերմանիայի կաթոլիկ եպիսկոպոսների խորհրդի և գերմանացի կաթոլիկների կենտրոնական կոմիտեի կողմից՝ որպես «գերմանացի կաթոլիկների համերաշխության նախաձեռնություն կենտրոնական և արևելյան Եվրոպայի ժողովուրդների հետ»: Այս նախաձեռնությունը պետք է լիներ «գերմանացի կաթոլիկների պատասխանը նախկին արևելյան բլոկի երկներում կոմունիստական համակարգերի փլուզումից հետո սկսված սոցիալական և կրոնական վերածննդի»: Ռենովաբիսը աջակցություն է ցուցաբերում նախկին սոցիալիստական երկրներում իրականացվող հովվական, սոցիալական և համայնքային ծրագրերին: Դրա տարածաշրջանային պատասխանատուն է Հերբերտ Շեդլերը, ով 1995 թ.-ից զբաղվում է կովկասյան հանրապետություններով:¹⁹

Այս կազմակերպությունը կարևոր դերակատար է դարձել կենտրոնական և արևելյան Եվրոպայի երկրների հետ շփման հարցերում, շնորհիվ հատկապես

19 Ռենովաբիսի օգնության ծրագրերի ու առհասարակ տարածաշրջանային գործունեության մասին տեղեկությունները հիմնականում կարելի է տեսնել իրենց կայքում՝ www.renovabis.de (հարցվել է 28.8.2023):

իր «Արևելք-արևմուտք հեռանկարներ» (Ost-West-Perspektiven) պարբերականին: 2003 թ. մի ողջ համար մանրամասնորեն անդրադարձել էր կովկասյան հանրապետությունների եկեղեցիներին: Ռենովաբիսի գործընկերը, ծրագրային առումով, հայ կաթոլիկ արքեպիսկոպոս Մինասեանն է: 2020 թ. հոկտեմբերի 9-ին, ռազմական գործողությունների սկսվելուց երկու օր անց, ի թիվս այլ օժանդակությունների, 30000 եվրոյի չափով շտապ օգնություն է տրամադրվում տարածաշրջանին:²⁰ Այս գումարի շնորհիվ՝ Արցախից տեղահանված 50 ընտանիք կարողանում են տեղավորվել Հայաստանի Կարիտասի նախկինում միայն ամառային շրջանում գործող ճամբարում: 2021 թ. փետրվարին Ռենովաբիսի և Բեռլինի կաթոլիկ ակադեմիայի կազմակերպած «Լսիր արևելքին» առցանց բանախոսությունների շարքում տեղի ունեցավ միջոցառում՝ նվիրված Հայաստանում և Արցախում տիրող իրավիճակին, որին ներկա էին 190 դիտորդ:²¹ Հրավիրված զրուցակիցը Վայոց ձորի Հայ առաքելական եկեղեցու թեմի ծրագրերի ղեկավար, ինչպես նաև Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի դասախոս, Հարություն Գ. Հարությունյանն էր, ով ուսանել է Այխշթեթում և Սյունստերում:

2021 թ. դեկտեմբերի 3-ին հրապարակվել է Գերմանիայում կաթոլիկների հստակ դիրքորոշումը Լեռնային Ղարաբաղի/Արցախի հակամարտության վերաբերյալ՝ որպես գերմանացի կաթոլիկների կենտրոնական կոմիտեի և Ռենովաբիսի համատեղ հայտարարություն: Դրա վերնագրում ասվում է. «Դադարեցնել տեղահանումները – Ամոքել մարդկային տառապանքները – Պահպանել մշակութային ժառանգությունը: Կաթոլիկները կոչ են անում աջակցել Լեռնային Ղարաբաղի հայերին»: Հայտարարության սկզբում նկարագրվում է իրավիճակը.

«Գերմանացի կաթոլիկների կենտրոնական կոմիտեն և Ռենովաբիս համերաշխության նախաձեռնությունը մեծ անհանգստությամբ են դիտում Լեռնային Ղարաբաղի վիճելի տարածաշրջանում վտանգված մարդկանց իրավիճակը: Դարեր շարունակ այնտեղ ապրող քրիստոնյա հայերին, ինչը փաստված է, ներկայումս զոյաբանական վտանգ է սպառնում: Այսօր նրանց թիվը հասնում է 150 հազարի: Մեր հավաստակից եղբայրներն ու քույրերը վախենում են իրենց կյանքի համար: Նրանց անապահով իրավիճակն ավելի է սրվել Ադրբեյջանի և Հայաստանի միջև վերջին պատերազմի հետևանքով: Այդ հակամարտությունն արդեն հազարավոր կյանքեր է խլել: Հայկական հարուստ մշակութային արժեքները, ինչպես նաև եկեղեցիներն ու վանքերը միտումնավոր ավերվել են և ղեռ մնում են վտանգված: Այժմ Ռուսաստանի միջնորդությամբ համաձայնություն է ձեռք բերվել զինադադարի մասին, ինչը բազում հայերի համար հայրենիքի կորուստ է նշանակում: Այն տարածքներից, որոնք պետք է հանձնվեն Ադրբեյջանին, տասնյակ հազարավոր մարդիկ փախչում են Հայաստանի Հանրապետություն:

20 Համաձայն Ռենովաբիսի մամուլի հաղորդագրության KNA-Notizblock (5 հուլիսի 2022):

21 Կարելի է լսել իրենց կայքում՝ www.renovabis.de (հարցվել է 28.8.2023):

Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ բախումների հիմքում ընկած են ավելի քան հարյուր տարի տևող էթնիկ և կրոնական լարվածություններ: Այսօրվա բնակիչներից շատերը դա 1915-1916 թթ. օսմանյան կայսրության կողմից հայերի հանդեպ իրագործված ցեղասպանությունից վերապրածների ժառանգներն են: Նրանց տրավմատիկ հավաքական հիշողության ֆոնին, հաշվի առնելով Թուրքիայի զանգվածային ներգրավվածությունը հակամարտությանը և Ադրբեջանի պատերազմաքարոզչական պրոպագանդան, հայերի մոտ սեփական տարածաշրջանի վրա հարձակումն առաջացրել է գոյութենաբանական խորքային սարսափներ: Հարևան Թուրքիայից անօրինական կերպով տարածաշրջան տեղափոխված իսլամիստ վարձկանների ակտիվ մասնակցությունը պատերազմին և սարսափ ու խուճապ է առաջացրել, ինչպես նաև՝ հիմնավորել կրոնական դրդապատճառներ ունեցող պատերազմի տպավորությունը: Հայ ժողովուրդն ու նրա մշակույթը կովկասյան տարածաշրջանում զանգվածայնորեն վտանգված են: Այս մասին բարձրաձայնում է նաև Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդն իր նոյեմբերի կեսերին հրապարակված հայտարարությամբ:

Այս վերլուծությանը և «մեր քրիստոնյա եղբայրներին ու քույրերին սպառնացող գոյաբանական սպառնալիքին» հաջորդում է բոլոր մյուս եկեղեցիներին, Գերմանիայի դաշնային կառավարությանը և Եվրամիությանն ուղղված կոչը.

- «Պահանջում ենք մարդասիրական լայնածավալ աջակցություն՝ կովկասում ձմռան սկզբին Հայաստան փախած և իրենց տներն ու բնակարանները կորցրած մարդկանց:
- Լեռնային Ղարաբաղը (բացի մինչև գործող զինադադարը Հայաստանի կողմից գրավված շրջանների) իր հայ բնակչությամբ պետք է անցնի ՄԱԿ-ի մանդատի պաշտպանության ներքո: Միայն այսպես կարելի է տարածաշրջանում տևապես կանխել նոր պատերազմական գործողություններն ու ամրապնդել ապագա խաղաղ գոյակցությունը:
- Կոչ ենք անում Գերմանիայի դաշնային կառավարությանը՝ արգելել զենքի մատակարարումը՝ Լեռնային Ղարաբաղում հետագա հակամարտությունների պոտենցիալ դերակատարներին և չբացառել տնտեսական պատժամիջոցները, որպես քաղաքական ազդեցություն գործադրելու միջոց (ազդեստրների դեմ):
- Ակնկալում ենք, որ Գերմանիայի դաշնային կառավարությունը բացահայտ կերպով կդատապարտի Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ զինված հակամարտությունների ժամանակ կատարված հանցագործությունները: Եկեղեցիների ու բակոծումը և կասետային ռումբերի օգտագործումը միջազգային իրավունքի խախտումներ ու ռազմական հանցագործություններ են, որոնք պետք է հստակորեն իրենց անունով կոչվեն և պատժվեն:
- Դեմ ենք արտահայտվում քաղաքական և ռազմական նպատակներով կրոնի գործիքավորմանը, ինչն ակնհայտորեն տեղի է ունեցել այս

հակամարտությունում: Երբ կրոնը չարաշահվում է քաղաքականապես, ապա դա խորապես հակասում է իր էությանը:

- Ակնկալում ենք թե՛ Գերմանիայի դաշնային կառավարության և թե՛ հասարակական բոլոր խմբերի, ու հատկապես եկեղեցիների մասնակցությունը՝ պաշտպանելու հայազգի կրոնական փոքրամասնությանն ու նրա մշակութային արժեքներն Ադրբեյջանի կողմից գրավված տարածքներում: Ադրբեյջանական Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունից հայ բնակչության արտաքսումը և հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացումը չպետք է կրկնվեն Լեռնային Ղարաբաղում: Անհրաժեշտ է բոլոր միջոցներով կանխել տարածաշրջանում հայկական մշակութային ժառանգության կործանումը:
- Կոչ ենք անում բոլոր դավանանքների քրիստոնյաներին՝ կապ հաստատել Գերմանիայի հայախոս համայնքների հետ և կարեկից դառնալ մեր հավատակից քույրերին և եղբայրներին՝ իրենց վախերի և նեղության մեջ»:

Ինչպես մատնանշվեց ավելի վերևում, այս պահանջները ներկայացվում են Լեռնային Ղարաբաղի/Արցախի հակամարտության վերաբերյալ գերմանացի կաթոլիկների կողմից հնչող, շատ եզակի, հայտարարությունների, ինչպես նաև այս ուղղությամբ Վատիկանի գործունեության համատեքստում: Ցավոք սրտի, տվյալ բանաձևը չգտավ սպասված արձագանքն ամենօրյա մամուլում, բայց որպես դիրքորոշում, վստահաբար ունենալու է դեռ իր հետագա ազդեցությունը:

«Հայկական մշակութային ժառանգությունը Լեռնային Ղարաբաղում/Արցախում և գերմանացիները» թեմայով գիտաժողովի նյութերի հրատարակիչներն ամրագրել են.

«Այսօր, համենայն դեպս Գերմանիայում, քչերն են իսկապես ծանոթ Հայ առաքելական եկեղեցուն: Դրանք հիմնականում նշված ոլորտի մասնագետներն են, կամ առանձին անհատներ, որոնք առնչություն ունեն իրենց հարևանությամբ ապրող հայերի հետ: Մենք՝ գիտաժողովի կազմակերպիչներս, շահագրգռված ենք շարունակելու վերոնշյալ ավանդույթը: [...] Մենք շահագրգռված ենք մատնանշելու այն փաստը, որ նաև այստեղ այս յուրահատուկ քրիստոնեական ժառանգությունը պետք է պահպանվի: [...] Հայ եկեղեցին տառապում է Թուրքիայի շատ վայրերում և հարևան Նախիջևանում իր մշակութային ժառանգության կործանման եղելությունից: Տվյալ իրողությունը պարտավորեցնում է մեզ՝ իբրև հավատակից քույրեր ու եղբայրներ, աջակցելու և պաշտպանելու Հայ եկեղեցին»:²²

Սրան են միանում նաև Գերմանիայում կաթոլիկ քրիստոնյաները:

22 Tamcke (2021), 30 և շարւ:

Գրականություն

Armenian Patriarchal See of Cilicia, Bishops, տես՝ <http://www.gcatholic.org/dioceses/diocese/cilio.htm?focus=25212&tab=bishops> հարցվել է 03.09.2023):

Basten, Jörg, Länderinfo: Armenien, in: OST-WEST Europäische Perspektiven [OWEP] 4 /2003, 301-303, թարմացված տարբերակով տես՝ www.renovabis.de/laender-projekte/laenderinformationen/armenien (հարցվել է 30.08.2023):

Der Heilige Stuhl, Apostolische Reise von Papst Franziskus nach Armenien. Gemeinsame Erklärung von Seiner Heiligkeit Papst Franziskus und Seiner Heiligkeit Karekin II. im heiligen Etschmiadsin, Republik Armenien, 2016, տես՝ https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/june/documents/papa-francesco_20160626_armenia-dichiarazione-congiunta.html (հարցվել է 03.09.2023):

Der Heilige Stuhl, Apostolische Reise von Papst Franziskus nach Armenien. Pressekonferenz mit dem Heiligen Vater auf dem Rückflug nach Armenien, 2016, տես՝ https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/june/documents/papa-francesco_20160626_armenia-conferenza-stampa.html (հարցվել է 03.09.2023):

Der Heilige Stuhl, Apostolische Reise von Papst Franziskus nach Georgien und Aserbaidschan. Pressekonferenz mit dem Heiligen Vater auf dem Rückflug Baku-Rom, 2016, unter: https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/october/documents/papa-francesco_20161002_georgia-azerbaijan-conferenza-stampa.html (հարցվել է 03.09.2023):

Johann-Adam-Möhler-Institut für Ökumenik, Paderborn, Mitarbeiter. Dr. Johannes Oeldemann, տես՝ <https://de.moehlerinstitut.de/institut/mitarbeiter/wissenschaftliches-kollegium/92-institut/mitarbeiterinnen/149-dr-johannes-oeldemann> (հարցվել է 03.09.2023):

Katholische Universität Eichstätt-Ingolstadt, Mitarbeitende der Stiftungsprofessur. Prof. Dr. Thomas Kremer, տես՝ <https://www.ku.de/thf/theologie-des-christlichen-ostens/mitarbeitende/prof-dr-thomas-kremer> (հարցվել է 03.09.2023):

Kermani, Navid, Entlang den Gräben. Eine Reise durch das östliche Europa bis nach Isfahan, München 2018:

Pulling, Georg, KNA-Meldung vom 14. 2. 2022:

Renovabis, Das Osteuropa-Hilfswerk der Katholischen Kirche in Deutschland, unter: <https://www.renovabis.de/> (հարցվել է 28.08.2023):

Tamcke, Martin և այլք (խմբ.), Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen, Göttingen 2021:

Universität Münster, Personen. Prof. Dr. Thomas Bremer, տես՝ <https://www.uni-muenster.de/FB2/personen/oekumene/abt2/bremer.html> (հարցվել է 03.09.2023):

Wikipedia, José Avelino Bettencourt, 2023, տես՝ https://de.wikipedia.org/wiki/Jos%C3%A9_Avelino_Bettencourt (հարցվել է 03.09.2023):

Հեղինակ

Թոմաս Շտերնբերգ, փիլ. գիտ. դոկտ. և ածբն. գիտ. դոկտ., պատվո պրոֆ.

Հյուսիսային Հռենոս-Վեսթֆալիա նահանգի արվեստի հիմնադրամի նախագահ, Դյուսելդորֆ, Գերմանիա, sternberg@kunststiftungnrw.de

Թարգմանությունը՝ Արտակ Ավետիս Սահակյանի

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license ([CC BY-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Markus Meckel

Der Berg-Karabach-Konflikt als Herausforderung im Kontext des russischen Krieges gegen die Ukraine

Eine Stellungnahme aus außenpolitischer Perspektive

Abstract

The article presents a brief outline of the development of the conflict over Artsakh since Gorbachev's perestroika. It criticizes the neglect of this conflict by the West, which counts it among the 'frozen conflicts', although it has repeatedly claimed lives over the years. People turned a blind eye to Azerbaijan's long-lasting rearmament. After the war in 2020, Russia took on the role of a mediator for peace – but is not filling it. With Russia's war against Ukraine and the related problems of energy supply, the EU sees Azerbaijan as a priority source of energy. Initial EU approaches to protect Armenia, to hold Azerbaijan to account and to point to its responsibility for the Armenian people, including the preservation of its culture in Artsakh, need to be strengthened. Initiatives are needed to draw the world's attention to the tragic situation of Armenia and Artsakh.

Seit meiner ersten Reise nach Jerewan fühle ich mich Armenien sehr verbunden, mich hat diese lange christliche Geschichte und Kultur fasziniert. Gegenüber der Bundesregierung setzte ich mich dafür ein, den Südkaukasus, der im ersten Nachbarschaftsprogramm noch nicht einbezogen war, in dieses Programm zu implementieren, was dann ja auch geschah. Dann kam im Jahr 2005 das Jahr des Gedenkens an den 90. Jahrestag des Völkermords an den Armenien im Jahr 1915, an dem ich an vorderster Stelle an der Resolution des Bundestages mitwirken konnte, die gerade auch die deutsche Mitverantwortung in den Blick genommen hat. So hat mich Armenien seitdem nicht mehr losgelassen. Viele Jahre bin ich nun auch Mitglied im Vorstand des Lepsiushauses in Potsdam – und doch bin ich kein Experte für Armenien oder gar für die armenische Kirche und Kultur. Meine Perspektive ist vor allem eine außenpolitische – und auf diese Fragen möchte ich mich hier auch vor allem konzentrieren.

Der aktuelle Berg-Karabach-Konflikt gehört in die Geschichte der Perestroika, des Demokratisierungs- und Öffnungsprozess der Sowjetunion gegenüber den verschiedenen Republiken und Unionssubjekten unter Michail Gorbatschow und des Aufbrechens der nationalen Gegensätze in ihr – sowie in die Geschichte des Zerfalls der Sowjetunion. Die Armenier in Berg-Karabach nutzten schon früh die Gelegenheit des Austrittsgesetzes der Sowjetunion vom 3. April 1990 und proklamierten die Unabhängigkeit der ›Republik Berg-Karabach‹. Rechtlich hatte das durchaus eine Chance und sein Recht. Politisch aber fand es keine Akzeptanz in Aserbaidschan – und auch die internationale Gemeinschaft hatte Furcht vor dem Verfall der Sowjetunion in viele kleine Entitäten, so dass diese Unabhängigkeitserklärung international nicht anerkannt wurde. Der folgende Krieg zwischen Armenien und Aserbaidschan 1991–1994 führte zu ca. 30000 Todesopfern und endete mit einem armenischen Sieg, mit der de-facto-Unabhängigkeit Berg-Karabachs (bei gleichzeitig starker Abhängigkeit von Armenien) und der Besetzung der umliegenden sieben Provinzen Aserbaidschans – sowie der Flucht der dortigen aserbaidshanischen Bevölkerung (mehr als 400000). 45000 Azeris verließen Berg-Karabach, etwa 250000 das armenische Staatsgebiet. 390000 Armenier wiederum flohen aus Aserbaidschan nach Armenien. Beide Seiten warfen sich gegenseitig Kriegsverbrechen und Menschenrechtsverletzungen vor. Armenien verweist auf die schon frühen antiarmenischen Massaker in Sumgait vom Februar 1988 sowie in Baku vom Januar 1990, Aserbaidschan benennt die Massaker an der aserbaidshanischen Bevölkerung in Chodschali vom Februar 1992 (mehr als 600 Tote). Die Erinnerung an die (jeweils eigenen) Opfer prägt bis heute die öffentliche Gedenkkultur und dient der Pflege der jeweilig tradierten Erfahrungen – und Feindbilder.

In den darauffolgenden fast drei Jahrzehnten gelang es den Konfliktparteien und auch der ›Minsk-Gruppe‹ der OSZE nicht, den fragilen Waffenstillstand von 1994 in einen vertraglichen Frieden zu überführen. Schon seit 1992 – also noch während des Krieges – wurde diese sogenannte ›Minsk-Gruppe‹ gegründet. Nach anfangs intensiveren Bemühungen erlahmte jedoch das Engagement der beteiligten Staaten. Bis 1998 war die ›de facto-Republik‹ Berg-Karabach wenigstens noch bei den Gesprächen dabei, doch wurde sie dann gänzlich ausgeschlossen. 2007 einigte sich die Minsk-Gruppe in Madrid auf sogenannte Basis-Prinzipien. Diese waren:

- Der Rückzug der armenischen Truppen aus der Umgebung Berg-Karabachs
- Eine Landverbindung von Armenien nach Berg-Karabach (Latschin-Korridor)
- Ermöglichung der friedlichen Rückkehr aller Vertriebenen an ihre Heimatorte
- Ein künftiges Referendum über den endgültigen Status Berg-Karabachs
- Bis zur Klärung ein Interims-Status für Berg-Karabach nicht unter dem status quo der Selbstbestimmung
- Internationales Peacekeeping und Wiederaufbauhilfe

Leider fehlte die Einbeziehung der nicht anerkannten Republik Arzach/Berg-Karabach in den Entscheidungsprozess, die für jede faire Konfliktlösung unerlässlich ist. Der Zeitpunkt des Referendums und die Zusammensetzung der internationalen Truppe blieben offen.

Aserbaidschan lehnte insbesondere das Referendum ab und bestand auf der Festlegung der Zukunft Berg-Karabachs innerhalb der eigenen Grenzen. Doch auch Armenien misstraute der Verlässlichkeit Aserbaidschans, wenn die armenischen Truppen aus den ›Sicherheitszonen‹ zurückgezogen wären. So scheiterte auch dieser Versuch einer Lösung.

Zwischen 2008 und 2011 bemühte sich der russische Präsident Dmitri Medwediew um eine Lösung durch Gespräche, bei mehrfachen Treffen mit den Präsidenten von Armenien und Aserbaidschan Serge Sargsyan und Ilham Alijew. Auch so wurde keine Einigung möglich. Internationale Beobachter sahen die Ursache dafür im fehlenden politischen Willen Russlands, das durch die schwelenden (sogenannte ›eingefrorenen‹) Konflikte Ordnungsmacht im Südkaukasus bleiben wollte. So lieferte Russland an beide Staaten erhebliche Waffenpotentiale (2012 – 90% der armenischen Einfuhren und 60% der aserbaidschanischen Importe).

Aserbaidschan erklärte frühzeitig, es werde auf Dauer das Kriegsergebnis von 1994 nicht akzeptieren und rüstete seit Jahren intensiv auf. Die Kriegsgefahr wuchs stetig, getragen von einer militärischen Rhetorik, insbesondere nach dem erneuten Aufbrechen der Gewalt im April 2016. Diese Drohungen wiederum erschwerten den auch völkerrechtlich geforderten Rückzug der armenischen Truppen aus den sieben besetzten aserbaidschanischen Provinzen um Berg-Karabach, den Armenien als sicherheitspolitisch notwendige ›Pufferzone‹ betrachtete.

Im Jahr 2012 hatte die ›de facto-Republik‹ Berg-Karabach eine Einwohnerschaft von ca. 140000 Menschen. Die Armee hatte eine Stärke von 20-30000 Soldaten, von denen ca. 5000 in ständigem ›Fronteinsatz‹ an der Waffenstillstandslinie waren.

Die Grenze bzw. Waffenstillstandslinie zwischen beiden Ländern blieb geschlossen, eine ursprünglich vorgesehene internationale Überwachung gab es zwischen 1994 und 2020 faktisch nicht. Immer wieder jedoch kam es zu Todesopfern durch Scharfschützen und Scharmützel entlang der Grenze, so dass entgegen dem üblichen Sprachgebrauch in Wahrheit nicht einmal von einem ›eingefrorenen Konflikt‹ gesprochen werden kann. Zwischen den Bevölkerungen beider Länder gab es keinerlei Kontakt, auf beiden Seiten wuchs eine Generation auf, die von der jeweiligen Feindpropaganda gegeneinander geprägt war, ohne dass man sich persönlich begegnen konnte und das Land des anderen kennenlernte. So konnte sich auf keiner Seite eine Zivilgesellschaft entwickeln, die auch eigene Perspektiven in den Konflikt einzubringen in der Lage wäre.

Im Jahr 2009 entwickelte die Europäische Union das Konzept der Östlichen Partnerschaft und bot sowohl Armenien wie Aserbaidschan die dazugehörigen Verträge und Kommunikationsstrukturen an. Aserbaidschan nutzte seine Möglichkeiten von Energielieferungen und gewann so das besondere Interesse der EU. Die von der EU in der Partnerschaft proklamierte Bedeutung von demokratischen und rechtstaatlichen Strukturen traten dagegen mehr in den Hintergrund. Der von der EU mit der Ukraine und Armenien ausgehandelte Assoziierungsvertrag wurde 2011 dann auf massiven russischen Druck hin von beiden Staaten nicht unterzeichnet. Armenien schloss sich dann der von Russland dominierten Orga-

nisation des Vertrags über kollektive Sicherheit (OVKS) an. Die EU setzte ihre Bemühungen um die Gestaltung der Nachbarschaft und die Unterstützung fort und es wurde ein eigener Vertrag für diese Kooperation abgeschlossen. In Bezug auf die konkrete Konfliktlösung blieb ein verstärktes Engagement der EU jedoch aus.

Der 44-Tage-Krieg, den Aserbaidschan mit massiver Unterstützung der Türkei am 27. September 2020 vom Zaune brach und der ca. 6500 Todesopfer kostete, endete mit einem Waffenstillstand, den Russland vermittelte. Armenien war militärisch oder auch technisch der weit besser ausgerüsteten (Drohnen aus Israel und der Türkei!) aserbaidshisch/türkischen Übermacht nicht gewachsen und sah sich gezwungen, den aus armenischer Sicht sehr nachteiligen Bedingungen zuzustimmen. Armenien verlor die Kontrolle über die sieben besetzten aserbaidshischen Provinzen um Berg-Karabach. Berg-Karabach selbst verlor im Süden ein Drittel des eigenen Gebiets um die Stadt Schuschi an Aserbaidschan. Nur noch ein schmaler Korridor von fünf Kilometern (Latschin) soll in Zukunft den Zugang zwischen Armenien und Berg-Karabach gewährleisten. Die Grenze zwischen Armenien und der Türkei soll geöffnet werden, darüber hinaus sollen die Verkehrsblockaden zwischen Aserbaidschan und seiner Exklave Nachitschewan aufgehoben werden. Damit könnte ein lebendiger wirtschaftlicher Kontakt aus der Türkei, über Nachitschewan und die armenische Provinz Sjunik nach Aserbaidschan ermöglicht werden. Die konkreten Bedingungen dafür sollen zwischen Armenien und der Türkei ausgehandelt werden. Aserbaidschan möchte einen exterritorialen Korridor, den Armenien wiederum ausschließt, da dies seine Souveränität und Kontrolle ausschließen würde. Bis heute konnte keine von beiden akzeptierte Lösung gefunden werden. Auch der avisierte und dringliche Gefangenenaustausch ist noch nicht abgeschlossen.

Armenien hatte im Krieg vergeblich auf die aktive Unterstützung durch seine ›Schutzmacht‹ Russland gehofft, auch die beantragte Unterstützung des OVKS blieb aus. Am Ende vermittelte Russland den Waffenstillstand, der eine totale Niederlage Berg-Karabachs/Armeniens verhinderte, gleichzeitig aber Russland die Schlüsselrolle für jede Lösung gab. Schon früher hatte Russland stark an der Aufrüstung Aserbaidschans mitgewirkt und sich gewissermaßen zwei Eisen im Feuer gehalten. Mit eigenen Truppen (2000 Mann) soll Russland nun die Einhaltung des Waffenstillstands und den künftigen Implementierungsprozess des Waffenstillstands überwachen. Die Türkei wiederum beteiligt sich an einem neu eingerichteten ›Gemeinsamen Russisch-Türkischen Beobachtungszentrum‹, das im Distrikt Agdam angesiedelt ist. Es besteht aus 60 russischen und 60 türkischen Offizieren.

Ein großes Problem ist, dass das Mandat der russischen Truppen nicht klar beschrieben ist. Die Grenzen der Waffenstillstandslinie sind auch nicht klar deklariert. Dies führte im Mai 2021 in der Region Sjunik zu einer Krise, da die aserbaidshischen Truppen einige Kilometer vorrückten. Noch gefährlicher war der Überfall Aserbaidschans Mitte September 2022, gewissermaßen im Schatten des Ukrainekrieges. Die Truppen rückten über die – nicht gesicherte – Demarkationslinie beim Dorf Sotk und andernorts vor, es gab Tote und schreckliche Verbrechen gegenüber der Zivilbevölkerung.

In der De-facto-Republik Berg-Karabach verstärkt sich mit der russischen Truppenpräsenz unmittelbar der russische Einfluss auch im normalen Alltag. Die Türkei wiederum hat mit Aserbaidshans in der *Deklaration von Schuschi* vom Juni 2021 seine Präsenz im südlichen Drittel von Berg-Karabach festgeschrieben.

Gleichzeitig ist das Verhältnis Russlands zur Republik Armenien gespannt, seit der Ministerpräsident Nikol Paschinian 2018 durch eine Revolution gegen die korrupte und autoritäre Regierung von Serge Sargsian mit anschließenden demokratischen Wahlen an die Macht kam. Zwar hatte Paschinian klugerweise immer das gute Verhältnis zu Russland betont, doch war allein schon seine Machtübernahme durch eine wirklich freie Wahl nach einer demokratischen und friedlichen Revolution ein Stachel für Wladimir Putin. Innenpolitisch wurde nun wiederum die Position des Ministerpräsidenten dadurch geschwächt, dass er die für Armenien nachteiligen Waffenstillstandsbedingungen akzeptiert hat. Dies führte zu vielfältiger und lautstarker Kritik im Lande, insbesondere von den bis 2018 herrschenden alten Eliten, die Morgenluft witterten. So grenzte es dann fast an ein Wunder, dass Paschinian bzw. seine Partei im Juni 2021 letztlich doch die vorgezogene Parlamentswahl nochmals gewann.

Am 10. Dezember 2021 fand in Moskau ein erstes Treffen der ›3 + 3-Kooperationsplattform zur regionalen Neuordnung im Südkaukasus‹ auf der Ebene der Vizeaußenminister statt. Dieses schon länger diskutierte Format vereinigt konzeptionell auf der einen Seite die drei Staaten des Südkaukasus Aserbaidshans, Armenien und Georgien, auf der anderen Seite die drei großen Einflussmächte der Nachbarschaft, Russland, die Türkei und den Iran. Das Format hat die Absicht, den südlichen Kaukasus im Einflussbereich dieser drei großen Staaten festzuhalten und den westlichen Einfluss durch die USA und die EU zu beschränken. Georgien hat sich von Beginn an der von der Türkei eingebrachten Initiative verweigert und hat am Treffen in Moskau auch nicht teilgenommen. Doch erschien es den Einladenden wichtig, wenigstens die georgische Fahne zu hissen, um den Platz für Georgien freizuhalten.

Aserbaidshans hat das neue Format begrüßt und versucht, auf diese Weise den eigenen Einfluss auszubauen und die Früchte des gewonnenen 44-Tage-Krieges ernten zu können. Der russische Krieg gegen die Ukraine und die folgenden Sanktionen und Energieengpässe in Europa erhöhen ebenfalls die Bedeutung Bakus – jedenfalls in diesem Segment. Aserbaidshans ist entschlossen, seine Karten auszuspielen.

Armenien hat als Verlierer des Krieges trotz Bedenken keine Wahl. Es braucht die russische Unterstützung in den anstehenden schwierigen Verhandlungen, sucht jedoch gleichzeitig, die Brücken zur EU tragfähig zu halten und die Beziehungen nicht abreißen zu lassen. Paschinian erklärte, dass das neue Format bereits bestehende Vereinbarungen und Formate nicht replizieren dürfe.

Genau das aber steht zu befürchten. Das Interesse der Sieger, die Verhandlungen der Minsk-Gruppe im Rahmen der OSZE weiterzuführen ist gering. Aserbaidshansische Stimmen stellen auch den Sinn infrage, künftig überhaupt noch über den Status von Berg-Karabach zu verhandeln.

Die EU und auch die OSZE haben sich in den letzten Jahren nicht gerade durch besondere Aufmerksamkeit und Initiativen in der Region hervorgetan. Durch die aktuelle Entwicklung, insbesondere den Krieg Russlands gegen die Ukraine, haben sich die Bedingungen dafür noch weiter verschlechtert. Trotzdem wird es von großer Bedeutung sein, dass die EU ihre Aufmerksamkeit und ihr Engagement erhöht, und zwar nicht nur aus dem Interesse, von Aserbaidshan Energie zu beziehen!

Nach dem Ende des 44-Tage-Krieges gibt es größten Anlass zur Sorge um das armenische Kulturerbe in den nun von Aserbaidshan kontrollierten Gebieten. Schon im Krieg selbst gab es hier erhebliche und z.T. mutwillige Zerstörungen und nun auch die große Gefahr systematischer Vernichtung. Äußerungen und Ankündigungen des Präsidenten Ilham Alijew und seines Kulturministers lassen alle Alarmglocken ertönen. Bedrohlich ist besonders auch die Leugnung des uralten armenischen Kulturerbes durch abwegige Theorien, die dieses als »kaukasisch-albanisches Erbe« deklarieren, wodurch die Zerstörung legitimiert werden soll. Die internationale Staatengemeinschaft ist aufgerufen, dem Einhalt zu gebieten und das Kulturgut zu schützen. Seine Bedeutung geht auch weit über Armenien hinaus, gehört es doch weltweit zu den ältesten Zeugnissen des Christentums. Es bleibt die Hoffnung, dass die Weckrufe des Internationalen Gerichtshofes (Dezember 2021), des Europäischen Parlaments (März 2022) und des US State Department (Juni 2022) sowie unser eigener Aufruf dazu beitragen, den notwendigen Schutz dieses Kulturerbes zu gewährleisten.

Mit dem gegenwärtigen Krieg Russlands in der Ukraine haben sich die Bedingungen auch dafür leider deutlich verschlechtert. Ein wirkliches Interesse Russlands ist nicht zu erkennen, jedenfalls gab es keine russischen Initiativen zum Schutz dieses Erbes. Die Möglichkeiten der USA und der EU, in diesem Sinne auf das in der Ukraine einen Eroberungskrieg führende Russland einzuwirken, sind höchst begrenzt.

Ursula von der Leyen hatte als Präsidentin der Europäischen Kommission bei ihrem Besuch in Baku ausschließlich die gewünschten Energielieferungen im Blick, welche helfen sollen, die bisher aus Russland kommenden zu kompensieren. Eine Sorge um die Vernichtung des armenischen Kulturerbes wurde nicht zum Ausdruck gebracht. Dies für die künftige Ausgestaltung der EU-Aserbaidshanischen Beziehungen zu verändern und seinen Schutz zu einer Dimension dieser Beziehungen zu machen, wird die Aufgabe der nächsten Monate sein müssen. Die Vollversammlung des Ökumenischen Rates der Kirchen in Karlsruhe im September 2022 hat erfreulicherweise das Thema aufgegriffen, in den Kirchen ist es inzwischen präsent. Auch die armenische Diaspora, die in vielen Ländern der Welt aktiv ist, sollte hier noch stärker ihre Stimme erheben.

Seit der militärischen Offensive Aserbaidshans am 13. September 2022 und in den folgenden Tagen, bei der es wieder zu Toten und erschreckenden Grausamkeiten und Kriegsverbrechen kam und die zur Flucht Tausender armenischer Zivilisten führte, ist die Dringlichkeit auch europäischen Handelns noch gestiegen. Ein erstes Hoffnungszeichen besteht darin, dass die europäische Kommission nun aktiv geworden ist, und es nun erst einmal zu einer begrenzten zivilen Beobachtermission kommen soll, die – vom armenischen Terri-

torium aus – die Lage eruieren soll. Aserbaidshjan hat bisher den Zugang verwehrt. Doch dies kann nur ein Anfang sein. Deutschland sollte sich hier verstärkt und nachhaltig für die Erweiterung und Verlängerung des Mandats einsetzen. Ein solches Engagement sollte eingebettet sein in ein noch mehr konzeptionelles Handeln der EU im Südkaukasus insgesamt, der auch nach dem Krieg in der Ukraine für Europa von hohem Interesse sein muss.

Wichtige Fragen zur Gestaltung der Zukunft von Berg-Karabach richten sich jedoch auch an Armenien selbst. Angesichts der existentiellen Bedrohungen wird es von besonderer Bedeutung sein, dass die armenische Regierung in den anstehenden Verhandlungen von einem möglichst breiten gesellschaftlichen Konsens gestützt wird. Dazu braucht es einen offenen gesellschaftlichen Diskurs, der nach meinem Eindruck noch weitgehend fehlt – bzw. so vergiftet ist, dass er die Zukunft Armeniens belastet. Hier ist mit der gesamten Gesellschaft auch die Kirche herausgefordert. Die Fragen, die einer Beantwortung harren, sind vielfältig. Ich nenne nur zwei: Was sind nach diesem Krieg die Ziele für die Zukunft? Wird die Hoffnung auf Revanche genährt, darauf, die Ergebnisse des Waffenstillstands auch geografisch noch einmal (militärisch) zu verändern? Oder wird es den Versuch geben, im Rahmen der Verhandlungen nach den besten Möglichkeiten für eine sichere und stabile, friedliche und gedeihliche politische und wirtschaftliche Entwicklung zu suchen, in welcher das armenische Volk in der Republik Armenien wie in Berg-Karabach frei, demokratisch und selbstbestimmt leben und seine Zukunft gestalten kann?

Von der Beantwortung dieser Fragen wird viel abhängen. Gerade da, wo durch die Kooperation vergangener Jahre zwischen Partnern in Deutschland und Europa Vertrauen gewachsen ist, sollte das offene Gespräch auch über solche Fragen nicht vermieden werden.

Autor

Markus Meckel

Pastor, Außenminister a.D., MdB 1990–2009, Berlin, Deutschland, <http://markusmeckel.eu/>

Մարկոս Մեկել

Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը որպես մարտահրավեր Ուկրաինայի դեմ ռուսական պատերազմի համատեքստում

Մի դիրքորոշում արտաքին քաղաքականության տեսանկյունից

Երևան կատարած առաջին ուղևորությունիցս ի վեր, ես ինձ շատ կապված եմ զգացել Հայաստանի հետ, քանի որ հիացած էի այս երկրի հնամյա քրիստոնեական պատմությամբ ու մշակույթով: Գերմանիայի դաշնային կառավարության առջև ես ներկայացրել եմ Հարավային Կովկասը, որը դեռևս ներառված չէր Եվրոպական միության հարևանության առաջին ծրագրում, անպայման ներգրավելու դրա մեջ, ինչը և հետագայում իսկապես տեղի ունեցավ: Ապա 2005 թ. եկավ Հայաստանի հանդեպ գործված 1915-ի Ցեղասպանության 90-րդ հիշատակման տարելիցը, որի ընթացքում անձամբ ես նույնպես կարողացա առաջատար դիրքում աշխատել Բունդեսթագի բանաձևի վրա, որը ուղղակիորեն մատնանշում էր նաև Գերմանիայի պատասխանատվությունը: Այդ ժամանակվանից ի վեր Հայաստանն ինձ այլևս բաց չի թողել: Արդեն երկար տարիներ է, ինչ ես նաև Պոտսդամի Լեփսիուսի տուն-թանգարանի խորհրդի անդամ եմ, չնայած որ ինքս Հայաստանի կամ ընդհանրապես հայկական եկեղեցու և մշակույթի փորձագետ չեմ: Այդ իսկ պատճառով, իմ տվյալ տեսակետը, դա առաջին հերթին արտաքին քաղաքականության դիտանկյունն է, և հենց այս հարցերի վրա ես կցանկանայի կենտրոնանալ այստեղ:

Լեռնային Ղարաբաղի ներկայիս հակամարտությունը պատկանում է թե՛ վերակառուցման (պերեստրոյկայի) և թե՛ Խորհրդային միության փլուզման պատմությանը, երբ, Միխայիլ Գորբաչովի օրոք, մի կողմից սկսվեց Խորհրդային միության դեմոկրատացման և բացման գործընթացը՝ տարբեր հանրապետությունների և միութենական սուբյեկտների հանդեպ, իսկ մյուս կողմից, վերջիններիս ներսում, տեղի ունեցավ ազգային տարածայնությունների պոթելում: Լեռնային Ղարաբաղի հայերը դեռևս 1990 թ. ապրիլի 3-ին օգտվեցին Խորհրդային միությունից դուրս գալու մասին օրենքով ընձեռված հնարավորությունից և հռչակեցին «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության» անկախությունը: Իրավական առումով դա, անշուշտ, ուներ իր իրավունքն ու հաջողության հավանականությունը: Քաղաքական առումով, սակայն, դա չընդունվեց Ադրբեյջանում, և միջազգային

հանրությունը նույնպես այն վախճան ունեցավ, որ Խորհրդային միությունը նման կերպ կտրոհվի բազմաթիվ փոքր միավորների, ինչի պատճառով անկախության այդ հռչակագիրը չճանաչվեց միջազգայնորեն: Դրան հաջորդող 1991-1994 թթ. պատերազմը, Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև, հանգեցրեց շուրջ 30000 զոհերի և ավարտվեց հայերի հաղթանակով՝ Լեոնային Ղարաբաղի դե ֆակտո անկախությամբ (ինչը միևնույն ժամանակ մեծ կախվածություն էր նշանակում Հայաստանից), Ադրբեջանի շրջակա յոթ շրջանների գրավմամբ, ինչպես նաև տեղի ադրբեջանական բնակչության փախուստով (ավելի քան 400000): 45000 ադրբեջանցի լքեցին Լեոնային Ղարաբաղը, շուրջ 250000-ը՝ Հայաստանի տարածքը: Իսկ Ադրբեջանից Հայաստան փախան իրենց հերթին 390000 հայ: Երկու կողմերն էլ միմյանց մեղադրեցին ռազմական հանցագործությունների և մարդու իրավունքների խախտման մեջ: Հայաստանը վկայակոչում էր արդեն իսկ 1988 թ. փետրվարին Սումգայիթում և 1990 թ. հունվարին Բաքվում տեղի ունեցած հակահայկական ջարդերը, իսկ Ադրբեջանը նշում էր 1992 թ. փետրվարին Խոջալուի ադրբեջանական բնակչության կոտորածը (ավելի քան 600 մահացած): Այդ (ամեն մեկն իր սեփական) զոհերի հիշատակը դեռևս ձևավորում է հանրային հիշողության մշակույթն ու ծառայում համապատասխան ավանդական փորձի և թշնամու պատկերների պահպանմանը:

Հետագա զրեթե երեք տասնամյակում ոչ հակամարտող կողմերը, ոչ էլ ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը չկարողացան 1994 թ. կնքված փխրուն զինադադարը վերածել պայմանագրային խաղաղության: Այս, այսպես կոչված, «Մինսկի խումբը» հիմնադրվել էր դեռևս 1992 թ., այսինքն՝ բուն պատերազմի ժամանակ: Սակայն, սկզբնական ինտենսիվ ջանքերից հետո, մասնակից պետությունների հանձնառությունը գնալով թուլացավ: Մինչև 1998 թ. Լեոնային Ղարաբաղի «դե ֆակտո հանրապետությունն» առնվազն մասնակցում էր բանակցություններին, բայց այնուհետև այն ընդհանրապես դուրս մղվեց: 2007 թ. Մադրիդում Մինսկի խումբը համաձայնեց այսպես կոչված հիմնարար սկզբունքների շուրջ: Դրանք էին՝

- Հայկական զորքերի դուրսբերումը Լեոնային Ղարաբաղի շրջակայքից
- Ցամաքային կապ Հայաստանից Լեոնային Ղարաբաղ (Լաչինի միջանցք)
- Բոլոր տեղահանվածների խաղաղ վերադարձ իրենց հայրենի տարածքներ
- Լեոնային Ղարաբաղի վերջնական կարգավիճակի վերաբերյալ ապագա հանրաքվե
- Մինչև այդ հստակեցումը, Լեոնային Ղարաբաղի միջանկյալ կարգավիճակը պետք չէ ինքնորոշման ստատուս քվոյից ցածր լինի
- Միջազգային խաղաղապահություն և վերականգնման համար անհրաժեշտ օգնություն

Ցավոք սրտի, որոշումների կայացման գործընթացում, այլևս բացակայում էր չճանաչված Արցախի/Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության ընդգրկումը, ինչն անշուշտ էական նշանակություն ունի ցանկացած հակամարտության արդարացի

կարգավորման համար: Հանրաքվեի անցկացման հստակ ժամկետն ու միջազգային ուժերի կազմավորման խնդիրը ևս բաց մնացին: Ադրբեջանը հատկապես դեմ էր հանրաքվեին և պնդում էր Լեռնային Ղարաբաղի ապագան միայն իր ներպետական սահմաններում որոշելու պայմանը: Սակայն Հայաստանը նույնպես չէր վստահում Ադրբեջանի հուսալիությունը՝ այսպես կոչված «անվտանգության գոտիներից» հայկական զորքերի դուրս բերման հետևանքների պարագայում: Այդպիսով՝ տվյալ լուծման փորձը նույնպես ձախողվեց:

2008-2011 թթ. Ռուսաստանի նախագահ Դմիտրի Մեդվեդևը փորձում էր լուծումը փնտրել բանակցությունների միջոցով՝ բազմաթիվ հանդիպումներ ունենալով Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահներ Սերժ Սարգսյանի և Իլհամ Ալիևի հետ: Սակայն, այս եղանակով ևս, հնարավոր չէր լավ համաձայնության: Միջազգային դիտորդները դրա պատճառը տեսնում էին Ռուսաստանի քաղաքական կամքի բացակայության մեջ, որը, Հարավային Կովկասում միացող (այսպես կոչված՝ «սառեցված») հակամարտությունների պատճառով, ցանկանում էր մնալ այս տարածաշրջանում իբրև կարգավորող ուժ: Այսպես օրինակ՝ Ռուսաստանը երկու երկրներին էլ մատակարարում էր զգալի քանակությամբ զենք ու զինամթերք (2012 թ. այն կազմում էր հայկական ներմուծման 90%-ը և ադրբեջանականի՝ 60%-ը):

Ադրբեջանն իր կողմից շատ շուտ հայտարարեց, որ չի ընդունելու 1994 թ. պատերազմի արդյունքները երկարաժամկետ հեռանկարում և տարիներ շարունակ սկսեց ինտենսիվ կերպով զինվել: Պատերազմի վտանգը անշեղորեն աճում էր՝ բորբոքվելով ռազմական հռետորաբանությամբ, հատկապես 2016 թ. ապրիլին բռնության վերսկսումից հետո: Այս սպառնալիքներն իրենց հերթին դժվարացնում էին, միջազգային իրավունքի համաձայն պահանջվող, հայկական զորքերի դուրսբերումը Լեռնային Ղարաբաղին հարող ադրբեջանական յոթ զրավված շրջաններից, որոնք Հայաստանը, քաղաքական անվտանգության նկատառումներից ելնելով, դիտարկում էր որպես «բուֆերային գոտի»:

2012 թ. Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավար հանրապետությունն ուներ մոտ 140000 բնակչություն: Նրա պաշտպանության բանակում կար 20000-30000 զինվորական, որոնցից շուրջ 5000-ը մշտապես «ֆրոնտային հերթապահության» մեջ էր գտնվում՝ զինադադարով հաստատված շփման գծում:

Երկու երկրների միջև սահմանը կամ հրադադարի զիծը փակ էր մնում, և 1994-2020 թթ. ընթացքում նախատեսված միջազգային վերահսկողությունը փաստորեն տեղի չունեցավ: Սակայն այդ ժամանակահատվածում կրկին ու կրկին զոհեր եղան՝ դիպուկահարների խոցումների և սահմանի երկայնքով փոխհրաձգությունների հետևանքով, այնպես որ, ի հակադրություն սովորական դարձած եզրույթի, այստեղ նույնիսկ հնարավոր չէր խոսել «մի սառեցված հակամարտության» մասին: Երկու երկրների բնակչությունների միջև չկար որևէ շփում: Ուստի, երկու կողմից էլ մեծացավ մի նոր սերունդ, որը ներշնչված էր միմյանց դեմ համապատասխան թշնամության պրոպագանդայով՝ չկարողանալով անձամբ հանդիպել իրար և իսկապես ճանաչել դիմացինի երկիրը: Արդյունքում՝ կողմերից ոչ մեկը չհաջողեց

զարգացնել այնպիսի քաղաքացիական հասարակություն, որը նույնպես կկարողանար իր սեփական հեռանկարներով ներազդել հակամարտության վրա:

2009 թ. Եվրամիությունը մշակեց Արևելյան գործընկերության հայեցակարգն ու առաջարկեց Հայաստանին և Ադրբեջանին համապատասխան ասոցացված համաձայնագրերն ու հաղորդակցման կառույցները: Ադրբեջանն իսկույն օգտագործեց էներգամատակարարման իր հնարավորություններն ու դրանով արժանացավ, անշուշտ, ԵՄ հատուկ հետաքրքրությանը: Սակայն, ի հակադրություն դրան, ավելի հետին պլան մղվեց ԵՄ կողմից գործընկերության պարագայում հռչակված ժողովրդավարական և իրավական կառույցների կարևորությունը: Իսկ, օրինակ, Ուկրաինայի և Հայաստանի դեպքում, ԵՄ կողմից բանակցված ասոցացման համաձայնագիրը 2011 թ. չստորագրվեց՝ Ռուսաստանի վիթխարի ճնշման պատճառով: Դրա փոխարեն Հայաստանը միացավ Ռուսաստանի կողմից գերակշռվող Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպությանը (ՀԱՊԿ): Չնայած դրան՝ ԵՄ շարունակեց իր հարևանության ծրագրի կառուցման ջանքերն ու աջակցությունը, և այդ համագործակցության ուղղությամբ ստորագրվեց առանձին պայմանագիր: Ինչ վերաբերում է հակամարտության կոնկրետ կարգավորմանը, այնուամենայնիվ, ԵՄ ուժեղացված ներգրավումը բնականաբար դուրս մնաց հորիզոնից:

44-օրյա պատերազմը, որը Ադրբեջանը սանձազերծեց 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին Թուրքիայի լայն աջակցությամբ, և որը շուրջ 6500 մարդու կյանք խլեց, ավարտվեց Ռուսաստանի միջնորդությամբ կնքված հրադադարով: Ռազմական առումով Հայաստանը չէր կարող մրցել ադրբեջանա-թուրքական զերիշխանության հետ, որը թե՛ ռազմական և թե՛ տեխնիկական առումով (Իսրայելից և Թուրքիայից ներմուծված անօդաչու թռչող սարքերով) շատ ավելի լավ էր պատրաստված, և ստիպված եղավ համաձայնվել հայկական տեսակետից շատ անբարենպաստ պայմաններին: Հայաստանը կորցրեց Լեոնային Ղարաբաղը շրջապատող յոթ գրավված ադրբեջանական շրջանների վերահսկողությունը: Լեոնային Ղարաբաղն ինքնին կորցրեց հարավում իր տարածքի մեկ երրորդն ու Շուշի քաղաքը: Ապագայում, պետք է որ միայն հինգ կիլոմետրանոց նեղ (Լաչինի) միջանցքը ապահովեր Հայաստանի և Լեոնային Ղարաբաղի կապը: Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանը պետք է որ բացվեր, իսկ Ադրբեջանի և Նախիջևանի էքսկլավի միջև տրանսպորտային շրջափակումները՝ առհասարակ վերացվեին: Սա կարող էր աշխույժ տնտեսական կապի հնարավորություն ստեղծել Թուրքիայից դեպի Ադրբեջան՝ Նախիջևանի և հայկական Սյունիքի մարզի վրայով: Դրա կոնկրետ պայմանները պետք է սակայն բանակցվեն Հայաստանի և Թուրքիայի միջև: Ադրբեջանը ցանկանում է արտատարածքային միջանցք, որը Հայաստանն իր հերթին մերժում է, քանի որ դա կբացառի իր ինքնիշխանությունն ու վերահսկողությունը: Մինչ օրս հնարավոր չի եղել գտնել այնպիսի լուծում, որը երկու պետությունների կողմից էլ ընդունելի կլինի: Նաև հայտարարված ու անհապաղ գերիների փոխանակումը դեռևս չի ավարտվել:

Պատերազմի ընթացքում Հայաստանն ապարդյուն հույսեր էր կապում իր «պաշտպանի»՝ Ռուսաստանի ակտիվ աջակցության հետ: Բայց, հակառակ դրան, նաև ՀԱՊԿ-ին ուղղված աջակցության խնդրանքը չիրականացավ: Ի վերջո, Ռուսաստանը միջնորդեց հրադադարը, որն, անշուշտ, կանխեց Լեռնային Ղարաբաղի/Հայաստանի լիակատար պարտությունը, բայց միևնույն ժամանակ հենց Ռուսաստանին տվեց այն առանցքային դերը, որն անհրաժեշտ էր ցանկացած լուծման պարագայում: Նախապես Ռուսաստանը մեծ դեր էր խաղացել Ադրբեջանի սպառազինման գործում և, ինչպես մեր լեզվով ասվում է, երկու շիկացող երկաթ էր պահել կրակի մեջ: Այժմ միևնույն Ռուսաստանը իր սեփական զորքերով (2000 մարդ) պետք է վերահսկի թե՛ կնքված հրադադարի պահպանումը և թե՛ նույն այդ հրադադարի հետագա իրականացման գործընթացը: Թուրքիան իր հերթին մասնակցություն է բերում ներկայումս Ադրամի շրջանում նորաստեղծ «Ռուս-թուրքական համատեղ դիտորդական կենտրոնին», որը բաղկացած է 60 ռուս և 60 թուրք սպաներից:

Մեծ խնդիրը կայանում է նրանում, որ հստակ ձևակերպված չէ ռուսական զորքերի մանդատը: Ջինադադարի սահմանագծերը նույնպես հստակ հայտարարված չեն: Սա 2021 թ. մայիսին հանգեցրեց Սյունիքի մարզում ընդհարումներին, քանի որ ադրբեջանական զորքերը մի քանի կիլոմետր առաջ էին եկել: Էլ առավել վտանգավոր էր Ադրբեջանի հարձակումը 2022 թ. սեպտեմբերի կեսերին, ինչը որոշակի չափով տեղի ունեցավ ուկրաինական պատերազմի ստվերում: Ձորքերը առաջ անցան չսահմանազատված գծով Սոթք գյուղի մոտակայքում և այլուր: Եղան կրկին զոհեր և սարսափելի հանցագործություններ խաղաղ բնակչության դեմ:

Լեռնային Ղարաբաղի դե ֆակտո հանրապետությունում ռուսական զորքերի ներկայությունն ուղղակիորեն ուժեղացնում է Ռուսաստանի ազդեցությունը նաև նորմալ առօրյա կյանքում: Մյուս կողմից Թուրքիան, 2021 թ. հունիսին Ադրբեջանի հետ վավերացնելով «Շուշիի հռչակագիրը», ամրագրեց իր ներկայությունը Լեռնային Ղարաբաղի հարավային մասի մեկ երրորդում:

Միևնույն ժամանակ, Ռուսաստանի հարաբերակցությունը ՀՀ հետ շարունակում է լարված մնալ, քանի որ վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանը, 2018 թ. Սերժ Սարգսյանի կոռումպացված և ավտորիտար կառավարության դեմ բարձրացված հեղափոխության և ժողովրդավարական ընտրությունների շնորհիվ է եկել իշխանության գլուխ: Չնայած որ Փաշինյանը մշտապես ողջամտորեն շեշտել է Ռուսաստանի հետ լավ հարաբերությունների կարևորությունը, բայց, միևնույն է, միայն ու միայն նրա իշխանության ստանձնումը՝ ժողովրդավարական և խաղաղ հեղափոխությունից հետո, արդեն իսկ լուրջ խայթոց էր վաղիմիդ Պուտինի համար: Վարչապետի դիրքն այժմ թուլացել է ներքաղաքական առումով, քանի որ նա ընդունել է Հայաստանի համար անբարենպաստ հրադադարի պայմանները: Այս փաստը հանգեցրել է երկրում բազմաշերտ և բարձրաձայն քննադատության՝ հատկապես մինչ 2018 թ. իշխող հին էլիտաների դեպքում, որոնք կարծես թե կրկին իրենց նպաստող առավիտյան թարմ օդ էին զգում: Ուստի, դա գրեթե հրաշք էր,

որ Փաշինյանն ու իր կուսակցությունը 2021 թ. հունիսին ևս մեկ անգամ հաղթեցին արտահերթ խորհրդարանական ընտրություններում:

2021 թ. դեկտեմբերի 10-ին Մոսկվայում տեղի ունեցավ «Հարավային Կովկասում տարածաշրջանային նոր կարգավորման 3+3 համագործակցության հարթակի» առաջին հանդիպումը՝ արտաքին գործերի փոխնախարարների մակարդակով: Այս, արդեն իսկ երկար ժամանակ քննարկվող ձևաչափն, իր կոնցեպտով պետք է որ միավորեր մի կողմից Հարավային Կովկասի երեք պետությունները՝ Ադրբեջանը, Հայաստանն ու Վրաստանը, և մյուս կողմից՝ վերջիններիս հարևանությամբ գտնվող երեք խոշոր ազդեցության տերությունները՝ Ռուսաստանը, Թուրքիան և Իրանը: Այս ձևաչափը նպատակ ուներ Հարավային Կովկասը պահել նշված երեք խոշոր պետությունների ազդեցության տակ և, միևնույն ժամանակ, սահմանափակել ԱՄՆ և ԵՄ միջոցով հնարավոր արևմտյան ազդեցությունը: Վրաստանը սկզբից ևեթ մերժեց Թուրքիայի կողմից իրեն առաջարկված տվյալ նախաձեռնությունն ու անգամ չմասնակցեց Մոսկվայի հանդիպմանը: Սակայն հրավիրողների համար կարևոր էր, որ գոնե վրացական դրոշը բարձրացվի այդտեղ՝ Վրաստանի (ապագա) մասնակցության համար ազատ տեղ ապահովելու համար:

Ադրբեջանն, անշուշտ, ողջունեց այս նոր ձևաչափը և փորձեց այդ կերպ ընդլայնել իր ազդեցությունն ու վերջապես քաղել 44-օրյա պատերազմի բոլոր արդյունքները: Ուկրաինայի դեմ Ռուսաստանի պատերազմը և դրան հաջորդած պատժամիջոցներն ու Եվրոպայում էներգետիկ սղությունները, նույնպես մեծացրել էին Բաքվի կարևորությունը, համենայն դեպս, այս սեզմենտում: Դրա համար էլ Ադրբեջանը վճռական է տրամադրված այս խաղաքարտերը օգտագործելու համար:

Հայաստանը՝ որպես պատերազմի պարտվող կողմ, չնայած իր մտահոգություններին, չունի ուրիշ այլընտրանք: Այն բնականաբար կախված է Ռուսաստանի աջակցությունից՝ առաջիկա դժվար բանակցություններում, բայց միևնույն ժամանակ ձգտում է ամուր պահել ԵՄ հետ եղող կապերն ու թույլ չտալ, որ խզվեն այս հարաբերությունները: Այդ պատճառով Փաշինյանը հայտարարեց, որ այս նոր ձևաչափը չպետք է նմանակի արդեն իսկ գոյություն ունեցող համաձայնագրերն ու ձևաչափերը:

Բայց դա հենց այն է, ինչից որ պետք էր վախենալ: Հաղթողները քիչ հետաքրքրություն ունեն բանակցությունները ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում շարունակելու հարցում: Բացի այդ, ադրբեջանական պնդումները կասկածի տակ են դնում ապագայում Լեոնային Ղարաբաղի կարգավիճակի շուրջ առհասարակ բանակցելու իմաստը:

Վերջին տարիներին ԵՄ և ԵԱՀԿ-ն աչքի չեն ընկել ոչ տարածաշրջանի նկատմամբ առանձնահատուկ ուշադրությամբ, ոչ էլ նախաձեռնություններով: Սերկայիս զարգացումների պատճառով, մասնավորապես Ռուսաստանի պատերազմն Ուկրաինայի դեմ, ավելի են վատթարացրել դրանց համար անհրաժեշտ նախապայմանները: Այնուամենայնիվ, չափազանց կարևոր է, որ ԵՄ-ը մեծացնի իր ուշադրությունը Հարավային Կովկասի նկատմամբ ու իր ներգրավվածությունն

այս տարածաշրջանում: Եվ սա պետք է արվի ոչ միայն Ադրբեջանից էներգետիկ ռեսուրսներ ստանալու շահերից ելնելով:

44-օրյա պատերազմի ավարտից հետո մեծագույն մտահոգություն է առաջացնում հայկական մշակութային ժառանգության խնդիրը Ադրբեջանի վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներում: Արդեն իսկ պատերազմի ժամանակ այստեղ եղել են էական, ու երբեմն նաև կամայական, ավերումներ: Իսկ այժմ առկա է նաև համակարգված ոչնչացման մեծ վտանգը: Նախագահ Իլհամ Ալիևի ու նրա մշակույթի նախարարի արտահայտություններն ու ծանուցումները հնչեցնում են բոլոր հնարավոր ահազանգերը: Հատկապես վտանգավոր է այստեղի հնագույն հայկական մշակութային ժառանգության ժխտումը՝ մոլորեցնող տեսությունների միջոցով, որոնք այն որպես «կովկասյան-ալբանական ժառանգություն» են հայտարարում, ինչն էլ իր հերթին իբրև թե օրինականացնում է դրա ոչնչացումը: Միջազգային հանրությանը կոչ է արվում դադարեցնել սա և պաշտպանել այս մշակութային արժեքները: Դրա նշանակությունը շատ ավելի ու Հայաստանից անդին է տարածվում, քանի որ այն քրիստոնեության ամենահին վկայություններից մեկն է հանդիսանում ամբողջ աշխարհում: Հուսով ենք, որ այս առումով Միջազգային դատարանի (2021 թ. դեկտեմբեր), Եվրոպական խորհրդարանի (2022 թ. մարտ) և ԱՄՆ պետդեպարտամենտի (2022 թ. հունիս) արթնացնող կոչերն, ինչպես նաև մեր այս գիտաժողովի համատեղ կոչը, կօգնեն անհրաժեշտ կերպով ապահովել մշակութային ժառանգության պաշտպանությունը:

Ցավոք, Ուկրաինայում Ռուսաստանի ներկայիս պատերազմի հետ մեկտեղ զգալիորեն վատթարացել են նաև այս գործընթացի համար անհրաժեշտ պայմանները: Ռուսաստանի իրական հետաքրքրությունն այս հարցում բնավ չի երևում: Ամեն դեպքում չեն եղել ռուսական որևէ նախաձեռնություններ՝ այդ ժառանգության ռեալ պաշտպանության համար: ԱՄՆ և ԵՄ հնարավորությունները չափազանց սահմանափակ են, որպեսզի այս առումով ազդեն ներկայումս Ուկրաինայում նվաճողական պատերազմ վարող Ռուսաստանի վրա:

Երբ Եվրահանձնաժողովի նախագահ Ուրսուլա Ֆոն դեր Լայենն այցելում էր Բաքու, ապա նրա ուշադրությունը բացառապես էներգիայի ցանկալի մատակարարումներին էր սևեռված, որոնք պետք է օգնեն փոխարինելու մինչ այժմ Ռուսաստանից եկածին: Որևէ մտահոգություն չի արտահայտվել հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման վերաբերյալ: Ուստի մոտակա ամիսների խնդիրն է փոխել այս ամենը՝ ԵՄ-Ադրբեջան հարաբերությունների ապագա կառուցվածքի համար, և մշակույթի պաշտպանությունը դարձնել հարաբերությունների չափանիշներից մեկը: Ուրախալի է, որ 2022 թ. սեպտեմբերին Կառլսրուհե քաղաքում կայացած Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի համաժողովում այս խնդիրը ևս քննարկվեց, քանի որ այն այժմ առկա է քրիստոնեական հարանվանությունների տեսադաշտում: Հայկական սփյուռքը, որն ակտիվ է աշխարհի շատ երկրներում, պետք է այս հարցում նույնպես ավելի ուժեղ բարձրաձայնի:

2022 թ. սեպտեմբերի 13-ի Ադրբեջանի ռազմական հարձակումից և դրան հաջորդած օրերից հետո, երբ կրկին սպանություններ, սարսափելի դաժանություններ և պատերազմական հանցագործություններ, ինչպես նաև հազարավոր հայ քաղաքացիական անձանց փախուստ տեղի ունեցավ, Եվրոպական ներգրավումի հրատապությունն էլ ավելի աճեց: Հուլյսի առաջին նշանն այն է, որ Եվրահանձնաժողովը սկսել է գործել և այժմ նախատեսել է սահմանափակ քաղաքացիական դիտորդական առաքելություն, որը պետք է վերահսկի իրավիճակը Հայաստանի տարածքից: Ադրբեջանը մինչ օրս մերժել է նրանց մուտքն իր սահմաններից ներս: Բայց սա կարող է միայն սկիզբը լինել: Գերմանիան պետք է ավելի ուժեղ ու մնայուն կերպով ջանքեր գործադրի նշված առաքելության մանդատի ընդլայնման ու երկարաձգման համար: Սման ներգրավվածությունը պետք է իր մեջ ընդգրկի ամբողջ Հարավային Կովկասում ԵՄ էլ ավելի կոնցեպտուալ գործառությունը, ինչը պետք է հենց Եվրոպայի համար մեծ հետաքրքրություն ունենա՝ հատկապես Ուկրաինայի պատերազմի ավարտից հետո:

Այսուամենայնիվ, Լեոնային Ղարաբաղի ապագայի ձևավորման կարևոր հարցերը վերաբերում են նաև Հայաստանին: Կենսական սպառնալիքների պայմաններում հատկապես կարևոր է, որ առաջիկա բանակցություններում Հայաստանի կառավարությունը կոնսենսուսի մեջ լինի հասարակության հնարավորինս լայն շրջանակների հետ: Դրա համար անհրաժեշտ է բաց հասարակական դիսկուրս, որը, իմ կարծիքով, առայժմ կամ բացակայում է, կամ էլ այնքան է թունավորված, որ պարզապես ծանրաբեռնում է Հայաստանի ապագան: Այս հարցում եկեղեցին ևս, ինչպես և ողջ հասարակությունը, կանգնած է մարտահրավերի առջև: Հարցերը, որոնք սպասում են պատասխանին, բազմազան են: Ես կարող եմ դրանցից երկուսը մատնանշել. որոնք են այս պատերազմից հետո առաջադրված նպատակներն ապագայի վերաբերյալ: Արդյոք կսնուցվի՞ ուսանչի հույսը՝ զինադադարի արդյունքները նաև աշխարհագրական առումով ևս մեկ անգամ (ռազմական եղանակով) փոխելու համար: Կամ կլինի՞ այնպիսի մի փորձ, բանակցությունների շրջանակներում, որոնել լավագույն միջոցները՝ անվտանգ ու կայուն, խաղաղ ու բարգավաճ քաղաքական և տնտեսական զարգացման համար, ինչի շնորհիվ հայ ժողովուրդը, թե՛ ՀՀ-ում և թե՛ ԼՂ-ում, ազատ, ժողովրդավարական և ինքնիշխան կերպով կկարողանա ապրել ու ձևավորել իր ապագան:

Այս հարցերին պատասխանելուց շատ բան է կախված: Հատկապես այն դեպքում, երբ, անցած տարիների համագործակցության շնորհիվ, աճել է վստահությունը Գերմանիայի և Եվրոպայի գործընկերների հետ, ապա պետք չէ խուսափել նման հարցերի վերաբերյալ բաց հաղորդակցությունից:

Հեղինակ

Մարկուս Մեկել

Գերմանիայի ավետարանական եկեղեցու պաստոր, նախկին արտգործնախարար, 1990-2009 թթ. Բունդեսթագի պատգամավոր, Բեռլին, Գերմանիա, ինտերնետային կայք՝ <http://markusmeckel.eu/>

Թարգմանությունը՝ Հարություն Գ. Հարությունյանի

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Dagmar Heller

The Armenian Apostolic Church and the ecumenical movement

Abstract

This article examines the participation of the Armenian Apostolic Church in the modern ecumenical movement at various levels (national and international). In particular, it focuses on the question of the understanding of ecclesial unity and its attitude to the question of intercommunion or eucharistic communion. It shows a traditional openness to the ecumenical movement and especially to Eucharistic hospitality.

1. Note

When studying the involvement of the Armenian Apostolic Church in the Ecumenical Movement, this church appears mainly as part of the Oriental Orthodox church family. In other words: The Armenians seem to act ecumenically mainly in cooperation with the other Oriental churches. This cooperation with other churches is in itself already an ecumenical involvement, because the Oriental churches are in many respects quite different from each other, and thus it is not self-understood that they can act together in all issues. Therefore, the Armenian scholar Gregory Shokhikyan recently pointed to the problematic aspect of placing the Armenian Apostolic Church within the family of Oriental Orthodox churches, because – as he says – the main bond between those churches is the rejection of the Council of Chalcedon, thus a negative, delimiting idea, but not a positive common issue. He also points to the different liturgical traditions as well as the different biblical canons and christological nuances between these churches.¹

So, my interest in this short presentation is to understand the Armenian Apostolic Church as a Christian tradition with its own specificity. Therefore, I am interested to find out its specific and unique contribution to the ecumenical endeavour. Unfortunately, there are not many sources in English, French or German – the languages I can manage. Thus, my contribution here is limited, but may be a starting point for further research.

¹ Gregory Shokhikyan, *The Church of Armenia*, 104f.

2. Introduction

The ecumenical movement is a complex phenomenon and in order to study the involvement of any church, different levels and areas have to be considered: The international level, the regional level, and the local level. At the same time, it needs to be considered that the ecumenical movement has different branches or areas of involvement: Bilateral and multilateral theological dialogues or common action in practical work. I will not be able to shed light on all these levels, but I will provide 1) a few historical facts of the Armenian Apostolic Church's involvement on the international and the national ecumenical movement, and 2) I will try to find some tracks of Armenian theological ecumenical thinking. Or in other words: I will try to find the specific Armenian approach to ecumenism.

3. Some historical facts

3.1 International level

The beginning of the ecumenical movement is normally seen in the early 20th century with the appearance of the two movements for Life and Work and Faith and Order. Especially in Faith & Order (F&O), the Armenian Apostolic Church was involved from the beginning: At all three first world conferences of F&O (1927, 1937 and 1952), the Holy See of Etchmiadzin was represented by consultants.² At the founding assembly of the WCC in 1948 in Amsterdam, the Armenian Church was present with two observers (Archbishop Artavazd Sürmeyan and Achimandrite Schnorhk Kalustian). At the second assembly of the WCC in Evanston, Armenian observers were also present.³ However, only in 1962 the Armenian Apostolic Church became a member of WCC, or precisely: The two catholicosates Etchmiadzin and Cilica became members. In 1964, Catholicos Vasgen I. appointed a representative of the Holy See in Etchmiadzin to the World Council of Churches in Geneva. These few examples show a lively interest in the ecumenical movement on the international level already in the early stage and – it seems – there was a special interest in the theological discourse as it is conducted in the F&O movement.

3.2 National level

As I said before, the national level also needs to be considered. But for reasons of time, I will only acknowledge the example of Germany: Since 1996, the Diocese of the Armenian Apostolic Church is a member of the ›Arbeitsgemeinschaft Christlicher Kirchen in Deutschland‹ (ACK), which is the equivalent to national councils of churches in other countries.

2 Vgl. Mesrob K. Krikorian, Die Geschichte der Armenisch-Apostolischen Kirche, 52.

3 Ibid.

In this context, the Armenian Diocese in Germany co-signed a declaration on the mutual recognition of baptism, the so-called Magdeburg Declaration from 2007, which is considered an important step for the ecumenical relations between Protestants, Catholics, and Orthodox.

3.3 Bilateral dialogues

Another important feature in the ecumenical movement are bilateral dialogues. The Armenian Apostolic Church is involved in a number of such bilateral theological dialogues. But it is in this context that the Armenian Church is acting within the family of Oriental Orthodox Churches and not on its own, as I mentioned in the beginning. Therefore, I will only briefly mention the most important of these dialogues: First of all, the dialogue between the Oriental Orthodox Churches and the Eastern Orthodox Churches. It resulted in the discovery that

»their differences are mostly semantic, and that the first three ecumenical councils, which they both accept, form their ›common heritage‹, and affirm ›the apostolic faith of the undivided Church of the first centuries‹ [...]«⁴

To be mentioned is also the dialogue between Oriental Orthodox Churches and the Roman Catholic Church, which was formally established in 2003. There is also a bilateral dialogue with the Anglican Communion, officially started in 2002, and there was a dialogue with the World Alliance of Reformed Churches (since 1993). In all these dialogues the main issue was the christological questions related to the separation in the 5th century, as this is the issue that unites all the Oriental Churches in their relationship with the other churches.

Direct contacts between the Armenian Apostolic Church with other churches can be observed on the level of church leadership. There seem to be closest relations with the Roman Catholic Church as can be seen in a series of common statements between different catholicos and the respective popes. They expressed their willingness for cooperation and close relationship but did not regard theological issues. The latest such statement (2016), for example, raises the issue of persecution of ethnic minorities and the promotion of ›Christian values‹, which are especially related to the common understanding of family and marriage as a bond between a man and a woman.⁵ Such common statements have also been issued between the Archbishop of Canterbury and the Catholicos of all Armenians, Karekin I.

4 Aram I. Catholicos of Cilicia, *The Armenian Church*, 181f. Cf. also: Mesrob K. Krikorian, *Die Armenische Kirche*, 153

5 *Gemeinsame Erklärung von Papst Franziskus und Katholikos-Patriarch Karekin II.*, Etschmiadzin, 26. Juni 2016, 1167f.

4. Basic ecumenical theological position of the Armenian Apostolic Church

4.1 The understanding of Christian unity

The ecumenical key question nowadays, though, is how Christian unity is understood and envisaged and how it can be achieved. Karekin I. describes unity in relational terms first of all as an

»attitude of the spirit, a force with three poles: the unity is a relationship with God, existing of fidelity; it is a relationship with the others, with those who confess the same Christ; thirdly it is a fidelity to one self.«⁶

A more technical description of unity is given by Mesrob Krikorian who considers the Salamanca declaration of the World Council of Churches' Faith and Order Commission in 1973 as an exact expression of the conviction and practice of the Armenian Church. He quotes from this document especially the following sentences:

»The one Church is to be envisioned as a conciliar fellowship of local churches which are themselves truly united. In this conciliar fellowship each local church possesses, in communion with the others, the fullness of catholicity, witnesses to the same apostolic faith and therefore recognizes the others as belonging to the same Church of Christ and guided by the same spirit.«⁷

According to Mesrob Krikorian, the model of ecclesial unity, which the Armenian Church is pleading for, entails the idea of »unity in diversity«,⁸ which he explains more detailed as living as »sister churches, which confess the one faith of the first three ecumenical councils and act in a harmonious community of life and witness.«⁹ He finds the principle of diversity already in the works of Nerses Shnorhali:

»In the same way as the colour – black or white – does not do harm to the body, as long as the nature is healthy, the diversity of feasts and other ecclesial traditions do not harm the souls of those, who keep their faith safe and healthy.«¹⁰

6 Giovanni Guaïta, Karékin 1er, 244 (engl. translation DH).

7 What Kind of Unity?, 121.

8 Mesrob K. Krikorian, Die Armenische Kirche, 154.

9 Ibid., 155: »Schwesterkirchen [...], die den einen Glauben der ersten drei ökumenischen Konzilien bekennen und in einer harmonischen Gemeinschaft des Lebens und des Zeugnisses wirken.«

10 Ibid., 158.

Diversity as an integral part of unity is also the subject of the reflections of the aforementioned Catholicos Karekin I., who points to the fact that »diversity, even conflicts, divergences and controversies belonged to the life of the earliest Christians.«¹¹ Unity is not uniformity. But important for him is the consciousness to belong to »one« Christ, to »one« Church.¹² In this sense, the Catholicos advocates for a sort of ecumenism of mutual exchange when he says:

»Our holy church needs, through narrow connections with other churches, to understand the positive aspects of the experiences of other churches as a new challenge for its own motivation and action.«¹³

Both Karekin I. and Mesrob K. Krikorian use the term »sister churches«¹⁴ in this context in the sense of the basic relationship between the different churches which understand themselves as being in unity.

Karekin is convinced that the only way for ecumenism is dialogue.¹⁵ And the basic attitude and important precondition for such dialogue is love: »[...] if God is love [...] we also need to be love, [...] and, let us never forget – love does not know division [...]«.¹⁶ Therefore – in his mind – it is not the process of exchange and reflection in the ecumenical debate that is the most important element, but the manifestation of this love.

4.2 The question of intercommunion/eucharistic sharing

One of the key issues when talking about unity is the question of eucharistic communion, since the separation between churches becomes always most visible at the eucharistic table. As the Armenian scholar Gregory Shokhikyan observes,

»The Church of Armenia, unlike the Western Churches, does not have an official and comprehensive document on the intercommunion between the Churches.«¹⁷

11 Karekin I, *Konfrontiert mit uns selbst. Eröffnungsvortrag bei der Zweiten Europäischen Ökumenischen Versammlung Graz, 126* (»Die Vielfalt, ja sogar die Streitigkeiten, Divergenzen und Kontroversen gehörten zum Leben der frühesten Christen.« Engl. transl. DH). Cf. also: Guaïta, 255.

12 Karekin I., *ibid.*

13 Karekin I., *Antritts-Enzyklika*, 96. (»Unsere heilige Kirche muss durch enge Verbindung zu anderen Kirchen die positiven Aspekte der Erfahrungen anderer Kirchen als eine neue Herausforderung für ihre eigene Motivation und Handlung verstehen.« Engl. transl. DH).

14 Mesrob K. Krikorian, *Die Armenische Kirche*, 155; Karekin I., *Antritts-Enzyklika*, 91.

15 Giovanni Guaïta, *Karékín 1er*, 256 (»Je pense que la seule voie pour résoudre ces problèmes est et reste toujours le dialogue [...] je suis convaincu que justement là où il y a de fortes divergences, il n'existe pas d'autre moyen chrétien que le dialogue, fait de respect mutuel et de la patience que Jésus a manifestée avec nous.« Engl. transl. DH).

16 Giovanni Guaïta, *Karékín 1er*, 244.

17 Gregory Shokhikyan, *The Church of Armenia*, 106.

This is probably due to the fact that

»intercommunion de facto is not regarded as a canonical or a dogmatic position but a pastoral issue, a matter of economia.«¹⁸

This means that the practice differs in the different dioceses. These different positions can be grouped into two, according to Shokhikyan: a) the conviction that Eucharistic sharing can happen only between the Oriental and Eastern Orthodox family. b) Eucharistic hospitality to every baptized Christian is possible as long as s/he confesses the Nicene/Apostles Creed and lives according to Christian moral ideals.

It is probably in this spirit of the second group that

«Armenian bishops at the CEC Assembly in Trondheim, Norway, in 2003 invited all participants, Orthodox and Protestant, to receive communion during the Armenian Liturgy which they celebrated.«¹⁹

In this context of the wider ecumenical movement, this was a surprising gesture for many Protestants, but from my own experience I know that it is a practice that is common in some specific contexts in which the Armenian Church is existing. Thus, as Shokhikyan writes:

»[...] the Church of Armenia is a rare Eastern Church that locally practices Eucharistic hospitality towards all baptized and faithful Christians as long as they are good standing members of their churches.«²⁰

5. Conclusion

The Armenian Apostolic Church has a certain tradition of openness and an interest in ecumenical engagement. It shows some starting points for an individual approach to ecumenism which obviously cannot be developed easily in the traditional combination with the other Oriental Orthodox Churches. »Forming friendship and mutual recognition of holy living«²¹ can be understood as perspective that the Armenian Church could contribute to the progress of ecumenical thought.

18 Ibid., 106f.

19 Country Profile Armenia, <https://www.oikoumene.org/resources/documents/country-profile-armenia>.

20 Gregory Shokhikyan, *The Church of Armenia*, 122.

21 This is also what Shokhikyan means when he claims that the reservations of Armenian Christians to receive Eucharist in other churches would need to be overcome. Op.cit., 122.

References

- Aram I. Catholicos of Cilicia, *The Armenian Church. An Introduction to Armenian Christianity*, Antelias 2016.
- Country profile Armenia, <https://www.oikoumene.org/resources/documents/country-profile-armenia> (last accessed: February 2, 2023).
- Gemeinsame Erklärung von Papst Franziskus und Katholikos-Patriarch Karekin II., Etschmiadzin, 26. Juni 2016, in: *Dokumente wachsender Übereinstimmung. Sämtliche Berichte und Konsentexte interkonfessioneller Gespräche auf Weltebene*, Band 5, 2011-2019, Ed. by Johannes Oeldemann u.a., Paderborn/Leipzig: Bonifatius/EVA, 2011, 1166-1168.
- Guaïta, Giovanni, *Karékin 1er. Catholicos de tous les Arméniens*, Montrouge: Nouvelle Cité, 1998.
- Karekin I., Katholikos Aller Armenier, »Konfrontiert mit uns selbst«. Eröffnungsvortrag bei der Zweiten Europäischen Ökumenischen Versammlung Graz, Juni 1997, in: S.H. Karekin I., *Katholikos Aller Armenier, Herausforderungen zur Erneuerung. Für ein neues Zeitalter in der Armenischen Kirche*, Köln 1998, 108-129.
- Karekin I., Antritts-Enzyklika, in: S.H. Karekin I. *Herausforderungen zur Erneuerung*, op.cit., 89-98.
- Krikorian, Mesrob K., *Die Geschichte der Armenisch-Apostolischen Kirche*, in: Friedrich Heyer (Hg.), *Die Kirche Armeniens. Eine Volkskirche zwischen Ost und West*, Stuttgart: Evangelisches Verlagswerk, 1978.
- Krikorian, Mesrob K., *Die Armenische Kirche*, Frankfurt u.a.: Peter Lang, 2007.
- Shokhikyan, Gregory, *The Church of Armenia and the Sacramental Sharing. Historical Horizon, Future Perspectives*, in: RES 14,1 (2022), 100-122.
- What Kind of Unity?, Faith & Order Paper No. 69, WCC 1974.

Author

Rev. Dr. Dagmar Heller

Konfessionskundliches Institut des Ev. Bundes, Bensheim, Deutschland, dagmar.heller@ki-eb.de

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Teil 5: Kunst und Kultur von Arzach

Մաս Ե, Արցախի արվեստն ու մշակույթը

Tessa Hofmann

Der Schutz materieller armenischer Kulturgüter in Artsakh

Abstract

This presentation to an international conference in Armenia (July 2022) analyzes the threat to material (architectural) Armenian cultural heritage in the historic area of Artsakh. These are mainly sacral buildings. The Azerbaijani attempt to unilaterally claim the history of the disputed border region by declaring itself the sole heir of the late antique South Caucasian-Albanian state of Albania was identified as a special feature. Another peculiarity is the difficulty of effectively and sustainably implementing the numerous international treaties, decisions and statements on the protection of material cultural heritage.

Kriegshandlungen gehen häufig mit der Zerstörung materieller Kulturdenkmäler einher. Völkerrechtswidrige, mutwillige Akte des Vandalismus, der kulturellen Aneignung und historischen Umdeutung – zum Beispiel durch Umbenennungen von Toponymen aus der Originalsprache – setzen sich meist lange nach Beendigung des Krieges in den von Siegern eingenommenen Gebieten fort. Die aserbajdschanischen Angriffe auf Artsakh bieten hierfür zahlreiche anschauliche bzw. erschreckende Beispiele.

Aktuell – und das drückt diese Karte des russischen Verteidigungsministeriums aus (Abb. 1) – stehen zwei Drittel des historischen Gebiets Artsakh bzw. Berg-Karabachs erneut unter aserbajdschanischer Kontrolle, das restliche Drittel, hier als eine grüne Nord- und eine gelbe Südzone verzeichnet, kontrollieren russländische Friedenstruppen. Zur russisch kontrollierten ›Südzone‹ gehört auch der so genannte Latschiner Korridor mit dem gleichnamigen Bezirkszentrum, Armenisch Berdsor. Seine armenische Bevölkerung, wie auch die Bevölkerung der Ortschaften Arawno und Sus, musste bis zum 25. August 2022 wegen des Neubaus der Verbindungsstraße zwischen Goris und Stepanakert ihre Heimat verlassen; die Wasserversorgung, Gas- und Elektrizitätsleitungen hatte Aserbajdschan bereits zuvor gekappt. Die Flüchtlinge haben in ihrer Verzweiflung ihre Häuser niedergebrannt und nehmen die Knochen ihrer Toten mit.

Es handelt sich bei den aserbajdschanischen Eroberungen vom 27. September bis 9. November 2020 um die Bezirke Kelbajar (armen. K'arvacar, Karwadschar), Latschin, Hadrut

sowie die Osthälfte des Bezirks Martuni. Zur Sowjetzeit – 1921–1989/90 – befanden sich Hadrut und Martuni noch im Bestand des so genannten Autonomen Gebiets Berg-Karabach. Im Schatten des Ukrainekrieges hat Aserbaidschan in der Region von Askeran erneut die Waffenruhe verletzt und die armenischen Dörfer Paruch und Chramort mit Granaten beschossen, so dass die Bevölkerung zweifach evakuiert werden musste.¹

Wenn wir über den Bedarf zum Schutz materieller armenischer Kulturgüter in Arzach sprechen, dann liegt der Fokus auf den Kulturdenkmälern westlich, südlich und südöstlich der Zone russischer Zuständigkeit; dazu gehört beispielsweise das bekannte Dadiwank-Kloster im Bezirk Kelbajar mit über 100 armenischen Bauinschriften; es ist dem Hl. Dad, einem Jünger des Apostels Thaddeus, geweiht. Seine erhaltenen Bauten stammen aus dem 9. bis 13. Jh. Leider verweigert Aserbaidschan seit Ende April 2022 den Pilgern den Zugang zum Kloster Dadivank unter verschiedenen Vorwänden wie Pandemie, Straßenbau usw. In Dadivank gibt es nur noch fünf Mitglieder der armenisch-apostolischen Kirche. Die Priester können nicht nur keine Pilger oder Gläubigen empfangen, sondern auch den Klosterkomplex nicht verlassen, weil sie befürchten müssen, dass ihnen der weitere Zugang zum Kloster verwehrt wird. Seit Monaten gehen die Mönche in Anwesenheit russischer Friedenstruppen ihren Tätigkeiten und Aufgaben nach, einschließlich des Gebets, der Durchführung von Gottesdiensten und der Feier von Liturgien.

Das Europäische Parlament erwähnt in seiner Resolution vom 10. März 2022, dass »1.456 vornehmlich armenische Denkmäler nach dem Waffenstillstand vom 9. November 2020 nun unter aserbaidchanischer Kontrolle« stehen.² Nach Angaben der UNESCO-Delegation des republik-armenischen Außenministeriums sind bis zu 2 000 Objekte armenischen historischen und kulturellen Eigentums unter aserbaidchanische Kontrolle geraten. Dazu gehören 161 armenische Kirchen, über 10 Kapellen, 52 Schlösser und Festungen, 591 Kreuzsteine (Armenisch: Chatschkarner), die archäologische Stätte von Tigranakert, die paläolithische Höhle von Asoch, die Gräber von Nor Karmirawan sowie Baudenkmäler wie Paläste, Brücken und historische Viertel.³ Das Europäische Parlament hält weiter fest, dass die aserbaidchanische Kriegspartei diesem Kulturerbe »während des Krieges 2020 vorsätzlich erhebliche Schäden zugefügt hat, insbesondere während des Beschusses der Kirche in Qazançı/Schahkert, der Ghasantschezoz-Kathedrale (Kathedrale Christi des Heiligen Retters) in Şuşa/Schuschi, sowie die Zerstörung, Änderung der Funktion oder Beschädigung anderer Kirchen und Friedhöfe während und nach dem Konflikt, wie der Kirche der Hl. Mutter Gottes Sorawor in der Nähe der Stadt Mechakawan (Cəbrayıl) und der Hl. Eliseus-Kirche im Dorf Mataghis (Suqovuşan) in Bergkarabach«.⁴

Das gesamte historische Arzach – ein Territorium von etwa 12.000 Quadratkilometern – weist Hunderte armenischer Baudenkmäler auf, viele davon in Gebieten, aus denen Arme-

1 Cricchio (2022).

2 Europäisches Parlament (2022).

3 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (2022), 3.

4 Europäisches Parlament (2022).

nier geflüchtet sind oder vertrieben wurden. Es handelt sich überwiegend um christliche Sakralbauten, also Kapellen, Kirchen und Klöster, sowie um Memorialbauten, insbesondere Kreuzsteine. In ihrem ad-hoc-Bericht vom 7. März 2022 erwähnt die Regierung der Republik Armenien, dass sich in der Region Arzach rund 4000 armenische Kulturstätten, darunter 370 Kirchen, 119 Festungen und andere historische und kulturelle Denkmäler und Altertümer aus verschiedenen Jahrhunderten seit der Altsteinzeit befinden.⁵ Als Gebirgsregion bildete Arzach seit der Spätantike ein Rückzugsgebiet der anderenorts verfolgten oder unterdrückten christlichen Armenier. Seine Geschichte ist eng mit der armenisch-apostolischen Kirche verbunden.

Welche Gefahren drohen den christlich geprägten armenischen Kulturdenkmälern in den von Aserbaidshan kontrollierten Gebieten? Es geht um folgende drei Aspekte:

- Aktive, mutwillige Zerstörung, etwa durch Sprengungen des Militärs oder durch Steinraub der nicht-christlichen Bevölkerung für Profanbauten und Vandalismus. Ein Beispiel für Vandalismus findet sich in Karintak, wo aserbaidshanische Soldaten nach der Einnahme des Dorfes im Herbst 2020 den Altar und das Innere der Kirche der Hl. Gottesmutter entweihten und zerstörten.⁶
- Passive, mutwillige Zerstörung bzw. Vernachlässigung: von Zerfall bedrohte oder von Erdbeben beschädigte oder gar zerstörte Baudenkmäler werden nicht wieder instandgesetzt bzw. rekonstruiert.
- Umdeutung bzw. kulturelle Aneignung aus ideologischen (religiösen oder nationalistischen) Motiven.

Eine religiöse Aufladung des Karabachkonflikts in Gestalt eines christlich-islamischen Antagonismus ist glücklicherweise bis heute nicht erfolgt. Stattdessen findet eine nationalistisch gefärbte ›Albanisierung‹ statt. Es handelt sich um den Versuch der Rückdatierung der aserbaidshanischen Geschichte. In seiner Folge wurden und werden karabach-armenische Kulturdenkmäler schon zu sowjetischer Zeit dem spätantiken kaukasus-albanischen Staat Albania zugeschrieben, als dessen direkte und einzige Erben sich das offizielle Aserbaidshan begreift. Robert Mobili, der selbsternannte religiöse Führer der Uden, erklärte nach dem Herbstkrieg von 2020 armenische Kreuzsteine des 17. bis 19. Jahrhunderts aus dem aserbaidshanisch besetzten Hadrut für ›albanisch‹.⁷

Was hat es mit diesem südkaukasischen Albanien auf sich? Arzach bildete seit dem zweiten vorchristlichen Jahrhundert die zehnte Provinz (nahang) des antiken Königreichs Armenien. Als dieses 387 n. Chr. zwischen dem Iran und Ostrom geteilt wurde, gehörte Arzach bis zum 7. Jh. zur südkaukasischen Satrapie Albania des sassanidischen Iran und stand danach bis zum 9. Jahrhundert unter arabischer Kontrolle. Die antike persische Satrapie Albanien

5 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (2022), 3.

6 Armenia Today (2022).

7 Adamov (2021).

rechtsseitig des Grenzflusses Kura wurde im Armenischen mit dem Toponym Ağvank bezeichnet. Die Bevölkerung der nordostarmenischen Provinzen Arzach, Utik und Pajtakaran setzte sich in der Spätantike hauptsächlich aus Armeniern, Albanern und Uden zusammen; Udisch ist inzwischen eine aussterbende Sprache der nordostkaukasischen bzw. Iesginischen Sprachgruppe.

Armenien war auch aus politischen Gründen an der Ausbreitung und Festigung des Christentums im Südkaukasus interessiert. Grigor, der Erleuchter Armeniens, selbst soll den albanischen Herrscher getauft haben. Grigors Enkel christianisierte nach armenischer Überlieferung Albanien und Arzach. Der Sitz des so genannten albanischen Katholikats befand sich seit Ende des 14. Jahrhunderts im einflussreichen Kloster Gandzasar (Armenisch Gandassar – ›Schatzberg‹) in Arzach. Die seit dem Mittelalter in der armenischen Adelsfamilie der Hasan-Jalalian erbliche Würde des Katholikos stufte 1815 der russisch-orthodoxe Heilige Synod auf Betreiben des armenischen Katholikats zu Etschmiadsin zum Amt eines Metropoliten herab. Bei der Neuordnung des armenischen Kirchenwesens durch Zar Nikolaj I. wurde 1836 das Territorium des einstigen albanischen Katholikats auf mehrere Bistümer verteilt und dem armenischen Konsistorium in Tiflis unterstellt. 1914 besaß die Diözese Karabach 222 Kirchen und Klöster mit 188 Klerikern und 206.000 Gläubigen in 224 Ansiedlungen.

Spätestens im 10. Jahrhundert verschwand Albania als Staat. Die von der Islamisierung und anschließenden Türkisierung nicht erfassten christlichen Albaner und Uden gingen weitgehend im Armeniertum auf. Dennoch konstruiert das aserbaidtschanisch-nationalistische Geschichtsnarrativ eine rein albanische Regionalgeschichte Berg-Karabachs, in der die Armenier erst als späte Invasoren auftauchen. Tatsächlich waren sie dort seit der Antike politisch und kulturell prägend. Die Tatsache, dass die christlichen Sakralbauten der Region ausschließlich armenische Bauinschriften aufweisen, führen aserbaidtschanische Ideologen des Albanertums auf armenische Fälschungen zurück. Christliche Geistliche der angeblichen albanischen Kirche wurden in Stellung gebracht, als im November 2020 Aserbaidtschan die Kontrolle über den Bezirk Kelbajar übernahm.

Am 3. Februar 2022 veröffentlichte das aserbaidtschanische Informationsportal ›Report‹ einen Artikel mit einer Erklärung des aserbaidtschanischen Kulturministers Anar Kerimov. Der Minister kündigte an, dass Aserbaidtschan eine spezielle Arbeitsgruppe eingerichtet habe, die sich aus Spezialisten für albanische Geschichte, Kultur und Architektur sowie aus Vertretern staatlicher Strukturen zusammensetze und die nach einer ›Untersuchung‹ die Aufgabe haben werde, »die falschen Schriften, Inschriften und Spuren, die Armenier hinterlassen haben«, von den Wänden »albanischer religiöser/christlicher« Bauten in Arzach zu tilgen. Kerimov fügte hinzu, dass die Sondergruppe bereits einige der Inschriften auf »albanischen religiösen Gebäuden« überprüft habe, die endgültige Überprüfung jedoch erst nach der Entminung der Gebiete und bereits in einer sicheren Umgebung unter aktiver Beteiligung internationaler Experten erfolgen müsse, um »Fälschungen durch Armenier« zu identifizieren, zu dokumentieren und der internationalen Gemeinschaft vorzulegen. Die Inschriften sind das wichtigste Zeugnis und der Beweis für die ursprüngliche Bedeutung

der Zugehörigkeit zu diesem Erbe.⁸ Im März 2021 erklärte der aserbaidsschische Präsident İlham Aliyev bei einem Besuch in der Region Hadrut im Dorf Tsakur(i), mit Blick auf die Inschrift im Türsturz der seit 2010 restaurierten Muttergotteskirche-Kirche von Tsaghkavank, dass die Inschriften und geschnitzten Kreuze nur eingraviert worden seien und es sich um eine armenisierte udische Kirche handle.⁹

Blicken wir auf die eingangs erwähnten drei Handlungsfelder für Denkmalzerstörung, so bilden der Internationale Gerichtshof und die Vereinten Nationen bzw. die UNESCO die Hauptadressaten. Die UNESCO hat am 17. Oktober 2003 eine Erklärung zur vorsätzlichen Zerstörung von Kulturerbe (Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage) abgegeben.¹⁰ Doch die Armenier besitzen bittere Erfahrungen mit der Indolenz der UNESCO: Zwischen 1997 und 2006 wurden insgesamt 28.000 Denkmäler (darunter 89 mittelalterliche Kirchen, 5840 Kreuzsteine und 22.000 alte Grabsteine) von der aserbaidsschischen Armee mit Bulldozern zerstört.¹¹ Auf die gut dokumentierte Zerstörung Tausender armenischer Kreuz- und Grabstelen auf dem historischen Friedhof der Stadt Dschura in Nachitschewan durch aserbaidsschisches Militär hat die UNESCO nicht reagiert. Armenier führen dies auf starken aserbaidsschischen Einfluss zurück. Nach dem aserbaidsschischen Angriff auf Arzach im Herbst 2020 empfing die Generaldirektorin der UNESCO, Audrey Azoulay, die UNESCO-Vertreter Armeniens und Aserbaidsschans am 18. November 2020. Sie bekräftigte bei dieser Gelegenheit die universelle Dimension des kulturellen Erbes als Zeugnis der Geschichte und als untrennbar mit der Identität der Völker verbunden. Dieses Erbe habe die internationale Gemeinschaft über die aktuellen Konflikte hinaus für künftige Generationen zu schützen und zu bewahren. Ferner erinnerte sie an die Bestimmungen des Übereinkommens von 1954 zum Schutz von Kulturgütern bei bewaffneten Konflikten und seiner beiden Protokolle, denen sowohl Armenien als auch Aserbaidsschan beigetreten sind und die auf der Überzeugung der Vertragsstaaten beruhen, dass »die Beschädigung von Kulturgütern, die irgendeinem Volk gehören, eine Beschädigung des kulturellen Erbes der gesamten Menschheit bedeutet.«¹² Die Generaldirektorin schlug beiden Ländern vor, eine unabhängige Expertenkommission zu entsenden, die ein vorläufiges Verzeichnis der Kulturgüter in Arzach und seiner Umgebung erstellen solle. Während Armenien umgehend und wiederholt seine Bereitschaft zur uneingeschränkten Mitarbeit ausgedrückt hatte, »[...] schafft Aserbaidsschan, das die Angelegenheit von Anfang an politisiert hat, derzeit immer neue Hindernisse für ein wirksames Engagement der UNESCO und versucht, Umfang und Zweck der vorgeschlagenen Mission zu verfälschen«¹³

8 Monument Watch (2022).

9 CBC TV Azerbaijan (2021).

10 UNESCO (2003).

11 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (2022), 4.

12 UNESCO (2020).

13 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (2022), 21.

Seit 1954 wurde außerdem eine Reihe internationaler Abkommen zum Schutz des Kulturerbes geschlossen:

- Die Haager Konvention von 1954 soll Kulturgut bei bewaffneten Konflikten schützen. Armenien und Aserbaidschan sind Vertragspartner und haben auch das dazugehörige Protokoll unterzeichnet, soweit es für besetzte Gebiete gilt, sowie das Zweite Protokoll über den verstärkten Schutz von Kulturgut, wonach »jede Veränderung oder Änderung der Nutzung eines Kulturguts, die dazu dienen soll, kulturelle, historische oder wissenschaftliche Erkenntnisse zu verbergen oder zu zerstören«, verboten ist.
- Das UNESCO-Übereinkommen vom 16. November 1972 schützt das Kultur- und Naturerbe der Welt.

Hinzu kommen eine Reihe ergänzender Empfehlungen der UNESCO, so die Empfehlung über internationale Grundsätze für archäologische Ausgrabungen (1956), die Empfehlung von 1968 über die Erhaltung von Kulturgütern, die durch öffentliche oder private Arbeiten gefährdet sind, und die Empfehlung von 1976 über die Sicherung und zeitgemäße Nutzung historischer Gebiete.

Armenien und Aserbaidschan sind außerdem Vertragsparteien des Europäischen Kulturabkommens, des überarbeiteten Europäischen Übereinkommens zum Schutz archäologischen Erbes¹⁴ und des Rahmenübereinkommens zum Schutz nationaler Minderheiten (1994).¹⁵ Der Europarat hat am 21. Juni 2021 seine Schlussfolgerungen zum Schutz des Kulturerbes in Konflikten und Krisen bekannt gegeben.

Es fehlt also nicht an internationalen Vertragswerken, Verlautbarungen und sogar Urteilen des Internationalen Gerichtshofs. Die armenische Plattform »Monument Watch« fürchtet dennoch besonders um die großen und prominenten Sakralbauten im aserbaidschanisch kontrollierten Gebiet von Arzach, namentlich um folgende Bauten: Die Kathedrale des Hl. All-Erlösers (Ghasantschezoz) in der historischen Arzacher Hauptstadt Schuschi; am 8. Oktober 2020 wurde die Kathedrale von Aserbaidschan mit Raketen beschossen, wodurch die Kirchenkuppel und die Dächer der Querflügel beschädigt wurden. Die Gebetshalle der Kirche wurde vollständig mit Bauschutt gefüllt. Inzwischen wurde der Schutt beseitigt, aber der aktuelle Zustand der Kirche ist nach Angaben von »Monument Watch« unbekannt. Die ebenfalls in Schuschi sowie im 19. Jh. errichtete Kirche Johannes des Täufers, auch »grüne Kirche« (Kanatsch Zham) genannt, wurde gesprengt und dem Erdboden gleich gemacht: Mitte November 2020 kursierten in den sozialen Medien kurz nach der Besetzung von Schuschi durch Aserbaidschan Bilder und Videos, die zeigten, dass die Kirche des Hl. Johannes schwer beschädigt worden war; die Kuppel und der Glockenturm der Kirche waren fast vollständig zerstört. Später, im Februar 2021, bestätigten Satellitenbilder von Google Earth, dass

14 Council of Europe (1992).

15 Council of Europe (1994).

die Kirche vollständig eingeebnet und der Glockenturm und die Kuppel entfernt worden waren. Am 17. Januar 2022 kursierte im Internet ein Video, das zeigte, dass Aserbaidsschaner das Gemeindebüro der Kirche in ein Restaurant umgewandelt hatten.¹⁶

Wie kann ein effektiver Schutz christlich-armenischer Baudenkmäler in Arzach erreicht werden? Die Antwort hängt unmittelbar mit der Frage nach dem politischen bzw. staatspolitischen Status der Region zusammen. Bekanntlich geht die Auseinandersetzung um diesen Status bis in das frühe 20. Jahrhundert zurück. Die Pariser Friedenskonferenz gelangte 1919 zu keinem Ergebnis, erkannte aber auch nicht eine dauerhafte aserbaidsschanische Oberherrschaft über Arzach an. Knapp zweieinhalb Jahre später schufen die Bolschewiki 1921 mit der Errichtung eines so genannten Autonomen Gebiets Berg-Karabach Fakten zugunsten der Sowjetrepublik Aserbaidsschan. Dass diese Administrativeinteilung gegen den Willen der armenischen Mehrheit bzw. ohne Referendum zustande kam, ist heute weitgehend unbekannt bzw. wird ignoriert, wenn in der ausländischen Medienberichterstattung davon die Rede ist, dass Arzach angeblich völkerrechtlich zu Aserbaidsschan gehört.

Der völkerrechtswidrig von Aserbaidsschan mit türkischer Unterstützung begonnene Sechswochenkrieg und der trilaterale Waffenschluss vom 9. November 2020 werfen unter anderem die Frage nach der Berechtigung des Regierungschefs der Republik Armenien auf, diesen Waffenschluss zu unterzeichnen – auch wenn dies nach Rücksprache und im Einverständnis mit dem Präsidenten der Republik Arzach geschah.¹⁷ Denn die Republik Armenien hat es seit ihrer Gründung nie gewagt, die selbsternannte Republik Arzach anzuerkennen, geschweige denn in ihr Staatsgebiet zu integrieren, wie es 1988 die karabacharmenische Bevölkerung gefordert hatte. Arzach/Karabach ist mithin kein zwischen den Republiken Armenien und Aserbaidsschan umstrittenes Territorium, sondern ein zur faktischen Eigenstaatlichkeit verurteiltes Gebiet, das sich gleichwohl der aserbaidsschanischen Fremdherrschaft fast dreißig Jahre erfolgreich entzog. In diesen knapp drei Jahrzehnten restaurierten und pflegten die Arzacher Armenier mit Unterstützung der armenischen Diaspora aufopfernd ihre zur Sowjetzeit vernachlässigten und im ersten Karabachkrieg teilweise zerstörten Kulturdenkmäler und errichteten neue Sakralbauten wie etwa die Himmelfahrts-Kirche im Bezirkszentrum Latschin/Berdsor, die nun in eine Moschee umgewandelt wird oder die erst 2017 geweihte Muttergottes-Kirche in Mechakawan (Dschabraïl/Cəbrayıl), die von aserbaidsschanischen Streitkräften kurz nach dem Krieg am 14. November 2020 entweiht und verwüstet wurde und von der sich im März 2021 keine Spur mehr fand.

Der Internationale Gerichtshof (IGH) hat in seinem Urteil vom 7. Dezember 2021 verfügt, dass Aserbaidsschan alle erforderlichen Maßnahmen zu ergreifen hat, um Akte des Vandalismus und der Schändung zu verhindern und zu bestrafen, die sich gegen das armenische Kulturerbe richten, einschließlich, aber nicht beschränkt auf Kirchen und andere Gebetsstätten, Denkmäler, Wahrzeichen, Friedhöfe und Artefakte. Der IGH hat darüber hinaus

16 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (2022), 7.

17 The Armenian Weekly (2020).

Armenien und Aserbaidschan angewiesen, alle erforderlichen Maßnahmen zu ergreifen, um die Aufstachelung zu und das Schüren von Rassenhass zu verhindern.¹⁸ Der von Präsident Alijew 2021 errichtete Trophäenpark in Baku schürt allerdings den Hass auf Armenier und das Misstrauen gegen sie, auch wenn inzwischen ein Teil der rassistischen Exponate entfernt wurde.

Zur Strafverfolgung bedarf es der fortgesetzten wissenschaftlichen Dokumentation der Zerstörung und kulturellen Aneignung. Sie ist jedoch in Regionen besonders schwierig, die außerhalb der Kontrolle der Friedenstruppen Russlands liegen. Ungeklärt ist bisher auch die Frage, was nach Ablauf der Fünfjahres-Frist im Jahr 2025 geschieht? Gibt es eine Verlängerung des Mandats der Friedenstruppen Russlands? Wird dieses überhaupt noch willens und in der Lage sein, solche Truppen abzustellen? Wäre es möglich, auch internationale Friedenstruppen in der Region in Stellung zu bringen? Oder wird die Regierung der international bisher nicht anerkannten Kleinst-Republik Arzach genötigt sein, die Russische Föderation um Aufnahme in ihren Staatsbestand zu bitten, wie es Arajik Harutjunjan, der Präsident von Arzach, bereits in Aussicht gestellt hat? Angesichts der laufenden Kriegsereignisse in der Ukraine ergeben sich mehr Fragen als Antworten. Für die Armenier in Arzach und ihre Kultur ist die Zukunft leider ungewisser denn je.

Literaturverzeichnis

- Adamov, Konstantin, In Azerbaijan, it was decided to declare Armenian cross-sculptures of the 1719 centuries as Albanians, 24 November 2021, <https://www.kadamov.com/2021/11/24/in-azerbaijan-it-was-decided-to-declare-armenian-cross-sculptures-of-the-17-19-centuries-as-albanians/> (letzter Zugriff: 14.8.2022).
- Armenia Today, 8 February 2022, Monumentwatch.org: Armenian church in Artsakh's Karintak village being vandalized by Azerbaijanis, <https://armenia-today.com/40206-monumentwatch-org-armenian-church-in-artsakh-s-karintak-village-being-vandalized-by-azerbaijanis.html> (letzter Zugriff: 14.8.2022).
- CBC TV Azerbaijan, 16 March 2021, Президент Азербайджана и первая леди посетили освобожденные районы, <https://www.youtube.com/watch?v=blq-Kn1QnMs> (letzter Zugriff: 14.8.2022).
- Council of Europe, 16 Jan 1992, European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised) (ETS No. 143), <https://www.coe.int/en/web/conventions/-/council-of-europe-european-convention-on-the-protection-of-the-archaeological-heritage-revised-ets-no-143-translations> (letzter Zugriff: 14.8.2022).
- Council of Europe, 10 November 1994, Convention for the Protection of National Minorities, <https://www.coe.int/en/web/conventions/cets-number/-/abridged-title-known?module=treaty-detail&treaty-num=157> (letzter Zugriff: 14.8.2022).
- Cricchio, Emilio Luciano, Azerbaijani forces violate line of contact and advance positions in Karabakh, in: »Civilnet«, 24 March 2022, <https://www.civilnet.am/en/news/654947/azerbaijani-forces-violate-line-of-contact-and-advance-positions-in-karabakh/> (letzter Zugriff: 14.8.2022).
- Europäisches Parlament: Zerstörung von Kulturerbe in Bergkarabach; Entschließung des Europäischen Parlaments vom 10. März 2022 zur Zerstörung von Kulturerbe in Bergkarabach (2022/2582(RSP)), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022IP0080> (letzter Zugriff: 14.8.2022).
- International Court of Justice, 7 December 2021, Application of the International Convention of the Elimination of all forms of Racial Discrimination, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/180/180-2021207-ORD-01-00-EN.pdf> (letzter Zugriff: 14.8.2022).

¹⁸ International Court of Justice (2021).

Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia: Ad Hoc Report of the Armenian Commission to UNESCO On the Destruction and Acts of Vandalism Perpetrated Against Armenian Cultural Property in 2020 – 2022 by Azerbaijan. Yerevan, March 7, 2022.

Monument Watch, 5 February 2022, Azerbaijan intends to completely destroy the Armenian cultural heritage in the occupied territories, <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-intends-to-completely-destroy-the-armenian-cultural-heritage-in-the-occupied-territories/> (letzter Zugriff: 14.8.2022).

The Armenian Weekly, 9 November 2020, Artsakh President Arayik Harutyunyan on Armenia's Agreement with Azerbaijan, Russia, <https://armenianweekly.com/2020/11/09/artsakh-president-arayik-harutyunyan-on-armenias-agreement-with-azerbaijan-russia/>

[nagorno-karabakh-reaffirming-obligation-protect-cultural-goods-unesco-proposes-sending-mission](https://en.unesco.org/news/nagorno-karabakh-reaffirming-obligation-protect-cultural-goods-unesco-proposes-sending-mission) (letzter Zugriff: 14.8.2022).

UNESCO, 17. Oktober 2003, Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage, <https://en.unesco.org/about-us/legal-affairs/unesco-declaration-concerning-intentional-destruction-cultural-heritage> (letzter Zugriff: 14.8.2022).

UNESCO, 20 Nov 2020, Nagorno-Karabakh: Reaffirming the obligation to protect cultural goods, UNESCO proposes sending a mission to the field to all parties [Presseerklärung], <https://en.unesco.org/news/nagorno-karabakh-reaffirming-obligation-protect-cultural-goods-unesco-proposes-sending-mission> (letzter Zugriff: 14.8.2022).

Autorin

Prof. h.c. Dr. phil. Tessa Hofmann

Freiberufliche Autorin und Wissenschaftlerin (Armenistik, Armenologie, Genozidforschung), bis 2015 wissenschaftliche Mitarbeiterin des Osteuropa-Instituts der Freien Universität Berlin, Deutschland, Tessa.Hofmann@katwastan.de

Abb. 1: Karte des russischen Verteidigungsministeriums über den »Zustand im Zuständigkeitsgebiet der friedensschaffenden Operation (Stand: 21. August 2022)«. Quelle: https://mil.ru/russian_peacekeeping_forces/infograf.html (letzter Zugriff: 21.8.2022). / **Յկ. 1** - Ռուսաստանի դաշնության պաշտպանության նախարարության քարտեզը «Խաղաղարար գործողության պատասխանատվության գոտու կարգավիճակը (2022 թ. օգոստոսի 21-ի դրությամբ)». աղբյուր՝ https://mil.ru/russian_peacekeeping_forces/infograf.html (հարցվել է 21.8.2022):

Տեսաս Հոֆման

Հայկական նյութական մշակութային կոթողների պաշտպանությունն Արցախում

Պատերազմական գործողությունները հաճախ զուգահեռ են ընթանում նյութական մշակութային հուշարձանների ոչնչացման հետ: Միջազգային իրավունքը խախտող՝ միտումնավոր վանդալիզմի, մշակութային յուրացման և պատմական վերահիմաստավորման գործողությունները, որոնք, օրինակ՝ վերանվանում են տեղանունները բնօրինակ լեզվից, սովորաբար շարունակվում են պատերազմի ավարտից շատ անց այն տարածքներում, որոնք գրավել են հաղթողները: Դրա բազմաթիվ վառ ու սարսափելի օրինակներ են տալիս Արցախի վրա ադրբեջանական հարձակումները:

Ըստ Ռուսաստանի դաշնության պաշտպանության նախարարության հրապարակած քարտեզի՝ ներկայումս պատմական Արցախի, համապատասխանաբար Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի երկու երրորդը կրկին գտնվում է Ադրբեջանի վերահսկողության ներքո (տե՛ս նկար 1): Մնացած մեկ երրորդն, այստեղ ներկայացված է իբրև «կանաչ հյուսիսային» և «դեղին հարավային» գոտիներ, որոնք վերահսկվում են ռուսական խաղաղապահ զորքերի կողմից: Ռուսական վերահսկողության ներքո գտնվող «հարավային գոտու» մեջ է մտնում նաև այսպես կոչված Լաչինի միջանցքը, մինչև այժմ անվանումն ունեցող համայնքի կենտրոնով (հայերեն՝ Բերձոր): Այստեղի հայ բնակչությունը, ինչպես նաև Աղավնո և Սուս բնակավայրերինը պարտադրվեց մինչև 2022 թ. օգոստոսի 25-ը լքել իրենց հայրենիքը՝ Գորիսի ու Ստեփանակերտի միջև կառուցված նոր ճանապարհի պատճառով: Ջրի, գազի և էլեկտրականության մատակարարումն արդեն իսկ ընդհատվել էր Ադրբեջանի կողմից: Փախստականները ճարահատույց այրում էին իրենց տներն ու իրենց հետ վերցնում մահացած հարազատների ոսկորները:

2020 թ. սեպտեմբերի 27-ից մինչև նոյեմբերի 9-ն ադրբեջանական նվաճումների պարագայում խոսքը գնում է Քելբաջարի (հայերեն՝ Քարվաճառ), Լաչինի, Հաղրուօթի շրջանների և Մարտունու շրջանի արևելյան հատվածի մասին: Խորհրդային տարիներին (1921-1989/90 թթ.) Հաղրուօթն ու Մարտունին գտնվում էին դեռևս ԼՂԻՄ-ի կազմում: Ուկրաինական պատերազմի ստվերում, Ադրբեջանը կրկին խախտեց հրադադարը և նոնականետերով գնդակոծեց հայկական Փառուխ և Խրամորթ գյուղերը, ինչի հետևանքով բնակչությունը ստիպված եղավ երկրորդ անգամ տարհանվել:¹

1 Cricchio (2022):

Երբ մենք խոսում ենք Արցախում հայկական նյութական մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին, ապա ուշադրությունը սևեռվում է ռուսական իրավասության գոտուց արևմուտք, հարավ և հարավ-արևելք գտնվող մշակութային հուշարձաններին: Այս տարածքը ներառում է օրինակ՝ Քելբաջարի շրջանում գտնվող հայտնի Դադիվանքն իր ավելի քան 100 հայերեն արձանագրություններով: Այն նվիրված է Թադեոս առաքյալի աշակերտներից մեկին՝ սբ. Դադին: Վանքի պահպանված շինությունները թվագրվում են 9-13-րդ դդ.: Ցավոք, 2022 թ. ապրիլի վերջից Ադրբեջանը տարբեր պատրվակներով, ինչպես օրինակ՝ համաճարակը, ճանապարհաշինությունը և այլն, արգելում է ուխտավորների այցելությունը Դադիվանք: Այնտեղ մնացել են Հայ առաքելական եկեղեցու միայն հինգ վանական: Վերջիններս ոչ միայն չեն կարողանում ընդունել ուխտավորներին ու հավատացյալներին, այլև հնարավորություն չունեն դուրս գալ վանական համալիրից՝ վախենալով, որ իրենց հետագա մուտքն այնտեղ կարգելի: Այդ վանականներն ամիսներ շարունակ կատարում են իրենց պարտականությունները, այդ թվում՝ աղոթել, ժամերգություններ և պատարագներ մատուցել՝ ռուս խաղաղապահների ներկայությամբ:

Եվրոպական խորհրդարանը 2022 թ. մարտի 10-ի իր բանաձևում նշում է, որ «1456 հիմնականում հայկական հուշարձաններ 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի զինադադարից հետո գտնվում են Ադրբեջանի վերահսկողության տակ»:² ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի պատվիրակության տվյալներով՝ Ադրբեջանի վերահսկողության ներքո է հայտնվել հայկական պատմամշակութային արժեքների շուրջ 2000 օբյեկտ: Դրանք ներառում են 161 հայկական եկեղեցի, ավելի քան 10 մատուռ, 52 բերդ և ամրոց, 591 խաչքար, Տիգրանակերտի հնավայրը, Ազոխի պալեոլիթյան քարանձավը, Նոր Կարմիրավանի դամբարանները և ճարտարապետական հուշարձանները, ինչպիսիք են՝ պալատներ, կամուրջներ ու պատմական թաղամասեր:³ Եվրոպական խորհրդարանն, այս մասին շարունակելով, նշում է, որ ադրբեջանական պատերազմի կուսակցությունը «2020 թ. պատերազմի ընթացքում միտումնավոր զգալի վնաս է հասցրել» հայկական մշակութային ժառանգությանը, «մասնավորապես տեղի է ունեցել՝ Ղազանչի/Շահկերտի եկեղեցու և Շուշա/Շուշիի Ղազանչեցոց տաճարի (Ամենափրկիչ) հրետակոծումը, ինչպես նաև այլ եկեղեցիների ու գերեզմանատների կործանումը, գործածության փոփոխումն ու վնասումը թե՛ հակամարտության ժամանակ և թե՛ դրանից հետո: Դրանցից են օրինակ՝ Սբ. Աստվածածին Ջորավոր եկեղեցին Մեխակավան (Ջեբրայիլ) գյուղաքաղաքի մոտ և Սբ. Եղիշեի եկեղեցին Լեռնային Ղարաբաղի Մատաղիս (Սուքովուշան) գյուղում»:⁴

Ամբողջ պատմական Արցախն իր մոտ 12000 կմ² տարածքով, պարունակում է հարյուրավոր հայկական հուշարձաններ, որոնցից շատերը այն վայրերում են, որտեղից հայերը փախել կամ վտարվել են: Շատ դեպքերում դրանք հիմնականում

2 European Parliament (10 March 2022):

3 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (2022), 3:

4 European Parliament (10 March 2022):

քրիստոնեական սրբավայրեր են, այսինքն՝ մատուռներ, եկեղեցիներ և վանքեր, ինչպես նաև հիշատակելի շինություններ ու հատկապես խաչքարեր: ՀՀ կառավարության 2022 թ. մարտի 7-ի վերոնշյալ զեկուլցում շեշտվում է, որ Արցախի շրջանում կա շուրջ 4000 հայկական մշակութային օբյեկտ, այդ թվում՝ 370 եկեղեցի, 119 բերդ և տարբեր դարերի պատմամշակութային այլ հուշարձաններ ու հնություններ:⁵ Որպես լեռնային երկրամաս՝ Արցախը, ուշ անտիկ ժամանակաշրջանից իվեր, նահանջի տեղ է եղել հալածվող կամ ճնշվող քրիստոնյա հայերի համար: Արցախի պատմությունը սերտորեն կապված է Հայ առաքելական եկեղեցու հետ:

Ինչ վտանգներ են այժմ սպառնում քրիստոնեությանը ներշնչված հայկական մշակութային հուշարձաններին՝ Ադրբեջանի կողմից վերահսկվող տարածքներում: Խոսքը հետևյալ երեք խնդիրների մասին է.

- Ակտիվ, դիտավորյալ ոչնչացում, օրինակ՝ զինվորականների կողմից պայթեցման կամ քարերն այլ շենքերի կառուցման համար գողանալու և կամ էլ վանդալիզմի միջոցով քանդելու հետևանքով: Վանդալիզմի օրինակ ենք գտնում Քարինտակում, որտեղ ադրբեջանցի զինվորները, 2020 թ. աշնանը գյուղը գրավելուց հետո, պղծել և ավիրել են Սբ. Աստվածածին եկեղեցու խորանն ու ներքնամասը:⁶
- Պասիվ, դիտավորյալ ոչնչացում և համապատասխանաբար՝ անտեսում. քայքայումից վտանգված կամ երկրաշարժի հետևանքով վնասված ու նույնիսկ ավերված հուշարձանները չեն վերանորոգվում և վերակառուցվում:
- Գաղափարական (կրոնական կամ ազգայնամոլ) դրդապատճառներով իրագործվող վերաիմաստավորում և համապատասխանաբար՝ մշակութային յուրացում:

Բարեբախտաբար, ղարաբաղյան հակամարտությունը մինչ օրս կրոնականացված չէ՝ քրիստոնյա-իսլամական անտագոնիզմի տեսքով: Փոխարենը, տեղի է ունենում ազգայնամոլությամբ երանգավորված «ալքանիզացում»: Դա Ադրբեջանի պատմությունն ավելի վաղ ժամանակի վերագրման մի փորձ է: Արդյունքում, ղարաբաղահայկական մշակութային հուշարձաններն, արդեն իսկ խորհրդային տարիներից սկսյալ, վերագրվում էին ուշ հնադարում գոյություն ունեցած կովկասյան-ալքանական Աղվանք (Ալբանիա) պետությանը, որի անմիջական և միակ ժառանգորդն ինքն իրեն է համարում ներկայիս պաշտոնական Ադրբեջանը: Դրա համար էլ ուղիների ինքնակոչ կրոնական առաջնորդ Ռոբերտ Մոբիլին, 2020 թ. աշնանային պատերազմից հետո, Ադրբեջանի կողմից օկուպացված Հադրութի շրջանի 17-19-րդ դդ. հայկական խաչքարերը հայտարարեց՝ «ալքանական»:⁷

5 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (2022), 3:

6 Armenia Today (8 February 2022):

7 Adamov (2021):

Ինչի մասին է գնում խոսքն այս հարավկովկասյան Ալբանիայի պարագայում: Արցախը, ն. Ք. 2-րդ դարից սկսյալ, կազմել է Հայաստանի անտիկ թագավորության տասներորդ նահանգը: Երբ Հայաստանը մ. թ. 387 թ. բաժանվեց Պարսկաստանի և Արևելյան Հռոմի միջև, Արցախը, մինչև 7-րդ դ. պատկանում էր Սասանյան Պարսկաստանի հարավկովկասյան Ալբանիա կոչվող սատրապությանը, որից հետո մինչև 9-րդ դ. գտնվում էր արաբների տիրապետության ներքո: Սահմանային Կուր գետի աջ կողմում գտնվող հնադարի պարսկական Ալբանիա սատրապությունը հայերենով Աղվանք տեղանունով էր նշվում: Ուշ անտիկ ժամանակաշրջանում՝ Հայաստանի հյուսիսարևելյան Արցախ, Ուտիք և Փայտակարան նահանգների բնակչությունը հիմնականում բաղկացած էր հայերից, աղվաններից և ուդիներից: Սակայն այժմ ուդիներենը հյուսիսարևելյան կովկասյան, համապատասխանաբար՝ լեզգիական լեզվախմբի մահացող լեզու է:

Հայաստանը ևս, քաղաքական դրդապատճառներից ելնելով, շահագրգռված էր Հարավային Կովկասում քրիստոնեության տարածմամբ ու ամրապնդմամբ: Ասվում է, որ Հայաստանի լուսավորիչ Ս. Գրիգորն անձամբ ինքն է մկրտել աղվանից տիրակալին: Հայկական ավանդույթի համաձայն՝ Գրիգորի թողը քրիստոնեացրել է ողջ Աղվանքն ու Արցախը: Այսպես կոչված Աղվանից կաթողիկոսության նստավայրը դարձել է 14-րդ դ. վերջից Արցախի ազդեցիկ Գանձասար վանքը: Կաթողիկոսի ժառանգական պաշտոնը, միջնադարից ի վեր, պատկանում էր Հասան-Ջալալյանների հայ ազնվական ընտանիքին: 1815 թ., ռուս ուղղափառ եկեղեցու սրբազան սինոդի կողմից և էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության դրդմամբ, այդ կաթողիկոսությունն իջեցվեց միտրոպոլիտության աստճանի: Երբ 1836 թ. Նիկոլայ Ա ցարը վերակազմավորում է հայկական եկեղեցական համակարգը, նախկին Աղվանից կաթողիկոսության տարածքը բաժանվում է մի քանի թեմերի և դրվում Թբիլիսիի հայկական կոնսիստորիայի վերահսկողության ներքո: 1914 թ. Ղարաբաղի թեմը 224 բնակավայրերում ուներ 222 եկեղեցի և վանքեր՝ 188 հոգևորականներով և 206000 հավատացյալներով:

Փաստորեն, ամենաուշը 10-րդ դարում Աղվանքը դադարեց որպես առանձին պետություն գոյություն ունենալուց: Քրիստոնյա աղվաններն ու ուդիները, որոնց վրա չէր ազդել իսլամացումը և դրան հաջորդած թուրքացումը, մեծ մասամբ կլանվեցին հայկականությանը: Այդուհանդերձ, ադրբեջանական ազգայնամոլ պատմական նարատիվը կառուցվում է Լեռնային Ղարաբաղի զուտ արբանական տարածաշրջանային պատմությանը, որտեղ հայերը հանդես են գալիս որպես ուշ շրջանում եկած զավթիչներ: Իրականում հայերը քաղաքական ու մշակութային առումով ազդեցիկ են եղել այստեղ դեռ անտիկ ժամանակներից: Այն փաստը, որ տարածաշրջանի քրիստոնեական բոլոր սրբությունները միմիայն հայկական արձանագրություններ ունեն, ադրբեջանցի, այսպես կոչված, արբանականության գաղափարախոսների կողմից բացատրվում են՝ պարզապես «հայկական կեղծիքներ» լինելով: Ենթադրյալ արբանական եկեղեցու քրիստոնյա հոգևորականներն այս տարածք են բերվել, երբ Ադրբեջանը վերահսկողության տակ առավ Քելբաջարի շրջանը 2020 թ. նոյեմբերին:

2022 թ. փետրվարի 3-ին ադրբեջանական «Report» տեղեկատվական կայքը հրապարակել է մի հոդված՝ Ադրբեջանի մշակույթի նախարար Անար Քերիմովի ծանուցմամբ: Պաշտոնյան հայտնում է, որ Ադրբեջանը ստեղծել է հատուկ աշխատանքային խումբ՝ կազմված Ալբանիայի պատմության, մշակույթի և ճարտարապետության մասնագետներից, ինչպես նաև պետական կառույցների ներկայացուցիչներից, որոնց «հետաքննությունից հետո» հանձնարարվելու է «պարզել այն կեղծված գրությունները, արձանագրությունները և հետքերը, որոնք հայերի կողմից են թողնվել», և ջնջել դրանց Արցախի՝ «ալբանական կրոնական/քրիստոնեական» շինությունների պատերից: Քերիմովը հավելում է, որ աշխատանքային խումբն արդեն իսկ ստուգել է «ալբանական կրոնական շինությունների» որոշ գրություններ, սակայն վերջնական վճիռը պետք է իրականացվի միայն այն բանից հետո, երբ տարածքները կազատվեն ականներից և արդեն ապահով միջավայրում, միջազգային կազմակերպությունների ակտիվ մասնակցությամբ, փորձագետները կբացահայտեն, կփաստագրեն և միջազգային հանրությանը կներկայացնեն «հայերի կողմից կատարված կեղծիքները»: Արձանագրությունները տվյալ ժառանգության պատկանելիության սկզբնական նշանակության կարևորագույն վկայությունն ու ապացույցն են:⁸ 2021 թ. մարտի 1-ին, Հադրութի շրջան կատարած այցի ժամանակ, Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևը ծակուռի գյուղում հայտարարեց, որ 2010 թ. վերականգնված Ճաղկավանքի Աստվածածին եկեղեցու արձանագրություններն ու խաչերը լրի հետազայում են փորագրվել, և որ այն պարզապես հայկականացված ուղիական եկեղեցի է:⁹

Եթե այս համատեքստում դիտարկում ենք վերը նշված հուշարձանների ոչնչացման գործողությունների երեք խնդրահարույց դաշտերը, ապա Արդարադատության միջազգային դատարանը (ԱՄԴ) և ՄԱԿ-ն ու համապատասխանաբար ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն են հանդիսանում հիմնական հասցեատերերը: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն մշակութային ժառանգության միտումնավոր ոչնչացման մասին հռչակագիր է հրապարակել դեռևս 2003 թ. հոկտեմբերի 17-ին (Declaration Concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage):¹⁰ Սակայն հարկ է նաև նշել, որ հայերը դառը փորձ են ունեցել ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի անգործության հետ կապված: 1997-2006 թթ. միջև ընդհանուր թվով 28000 հուշարձան, որոնց մեջ էին մտնում 89 միջնադարյան եկեղեցի, 5840 խաչքար և 22000 տապանաքար, ոչնչացվել են ադրբեջանական բանակի կողմից բուլդոզերների միջոցով:¹¹ Սակայն ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն չարձագանքեց ադրբեջանական զինուժի կողմից անգամ նախիջևանի Ջուղա քաղաքի պատմական գերեզմանատան հազարավոր հայկական խաչքարերի և տապանաքարերի հստակ կերպով փաստագրված ոչնչացմանը: Հայերը դա կապում են ադրբեջանական զգալի ազդեցության հետ: 2020

8 Monument Watch (5 February 2022):

9 CBC TV Azerbaijan (16 March 2021):

10 UNESCO (17. Oktober 2003):

11 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (2022), 4:

Թ. Նոյեմբերի 18-ին, Արցախի վրա ադրբեջանական հարձակումից հետո, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի գլխավոր տնօրենուհի, Օդրի Ազուլեն իր մոտ ընդունեց ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Հայաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչներին: Այս առիթով նա վերահաստատեց մշակութային ժառանգության համաշխարհային հարթությունը՝ որպես պատմության վկայություն, որը ժողովուրդների ինքնությունից անբաժանելի է: Միջազգային հանրությունը պետք է պաշտպանի և պահպանի այս ժառանգությունը ապագա սերունդների համար՝ ներկա հակամարտություններից անդին: Նա նաև հիշեցրեց 1954 թ. «Ջինված ընդհարման դեպքում մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին» կոնվենցիայի և դրա երկու հավելյալ արձանագրությունների դրույթները, որոնք ընդունել են և՛ Հայաստանը, և՛ Ադրբեջանը, և որոնք հիմնված են ստորագրող պետությունների այն համոզմունքի վրա, որ «ցանկացած ժողովրդի պատկանող մշակութային կոթողների վնասումը նշանակում է ողջ մարդկության մշակութային ժառանգության վնասում»:¹² Գլխավոր տնօրենուհին երկու երկրներին էլ առաջարկել է ուղարկել փորձագիտական անկախ հանձնաժողով՝ Արցախում և նրա շրջակայքում մշակութային արժեքների նախնական ցուցակը կազմելու համար: Մինչ Հայաստանը օպերատիվ և բազմիցս արտահայտել է լիակատար համագործակցության իր պատրաստակամությունն այս հարցում, «[...] Ադրբեջանը, որն ի սկզբանե քաղաքականացրել է տվյալ խնդիրը, ներկայումս նոր խոչընդոտներ է ստեղծում ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի արդյունավետ ներգրավման համար և փորձում խեղաթյուրել առաջարկվող առաքելության շրջանակն ու նպատակը»:¹³

1954 թ.-ից իվեր կնքվել են նաև մշակութային ժառանգության պաշտպանության մի շարք միջազգային կոնվենցիաներ.

- 1954 թ. Հաագայի կոնվենցիան նպատակ ունի պաշտպանել մշակութային արժեքները զինված հակամարտություններում: Հայաստանն ու Ադրբեջանը նույնպես պայմանավորվածության կողմերից են, որոնք ստորագրել են նաև հարակից արձանագրությունը, ինչը գործում է անգամ օկուպացված տարածքներում: Նրանք երկուսն էլ ստորագրել են նաև մշակութային արժեքների ուժեղացված պաշտպանության մասին երկրորդ արձանագրությունը, ըստ որի՝ արգելվում է իրագործել «մշակութային արժեքների օգտագործման ցանկացած փոփոխում կամ փոփոխության կատարում, որը նպատակ ունի թաքցնել կամ վերացնել մշակութային, պատմական կամ գիտական տեղեկությունները»:
- ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1972 թ. Նոյեմբերի 16-ի կոնվենցիան պաշտպանում է համաշխարհային մշակութային և բնական ժառանգությունը:

Գոյություն ունեն նաև ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մի շարք լրացուցիչ առաջարկություններ, ինչպիսիք են օրինակ՝ 1956 թ. հնագիտական պեղումների միջազգային սկզբունքների վերաբերյալ, 1968 թ. հանրային կամ մասնավոր աշխատանքների

12 UNESCO (20 November 2020):

13 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (2022), 21:

պատճառով վտանգի տակ գտնվող մշակութային արժեքների պահպանման մասին և 1976 թ. պատմական վայրերի պահպանության ու նպատակային օգտագործման վերաբերյալ հանձնարարականները:

Բացի այդ, Հայաստանն ու Ադրբեջանը պայմանագրային կողմեր են հանդիսանում Եվրոպական մշակութային կոնվենցիայի, Հնագիտական ժառանգության պաշտպանության վերանայված եվրոպական կոնվենցիայի¹⁴ և Ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանության շրջանակային կոնվենցիայի (1994 թ.) դեպքում:¹⁵ 2021 թ. հունիսի 21-ին Եվրախորհուրդը հայտարարեց հակամարտությունների և ճգնաժամերի ժամանակ մշակութային ժառանգության պաշտպանության վերաբերյալ իր եզրակացությունները:

Փաստորեն, միջազգային պայմանագրերի, հայտարարությունների և նույնիսկ Արդարադատության միջազգային դատարանի հնարավոր վճիռների պակաս չկա: Monument Watch հայկական հարթակը, այնուամենայնիվ, խիստ մտահոգություն ունի ադրբեջանական կողմից Արցախի վերահսկվող տարածքում գտնվող մեծ ու նշանավոր շինությունների և, մասնավորապես, հետևյալ սրբավայրերի ճակատագրի վերաբերյալ. Սբ. Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոց) տաճարը, արցախյան պատմական մայրաքաղաք Շուշիում, ադրբեջանական ուժերի կողմից հրթիռակոծվել է 2020 թ. հոկտեմբերի 8-ին, ինչի պատճառով վնասվել են եկեղեցու զմբեթն ու թևերի տանիքները: Եկեղեցու աղոթասրահն ամբողջությամբ փլատակերով էր լցված: Այս ընթացքում, չնայած որ փլատակերի հետքերը մաքրվել են, ըստ Monument Watch-ի, եկեղեցու ներկայիս վիճակը մնում է անհայտ: Նույնպես Շուշիում 19-րդ դ. կառուցված Սբ. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին, որը հայտնի է նաև «Կանաչ ժամ» անվանումով, պայթեցվել ու հողին է հավասարեցվել 2020 թ. պատերազմից անմիջապես հետո: 2020 թ. նոյեմբերի կեսերին՝ Ադրբեջանի կողմից Շուշիի գրավումից կարճ ժամանակ անց, սոցցանցերում տարածվեցին պատկերներ և տեսանյութեր, որոնք ցույց էին տալիս Սբ. Հովհաննես եկեղեցու լրջորեն վնասված լինելը. եկեղեցու զմբեթն ու զանգակատունը գրեթե ամբողջությամբ ավերվել էին: Ավելի ուշ՝ 2021 թ. փետրվարին, Google Earth-ի արբանյակային պատկերները հաստատեցին, որ այս եկեղեցին ամբողջությամբ գետնին է հարթեցվել, իսկ զանգակատունն ու զմբեթը հանվել են: 2022 թ. հունվարի 17-ին համացանցում տեսանյութ տարածվեց, որտեղ երևում է, թե ինչպես են ադրբեջանցիները եկեղեցու հովվատունը վերածել ռեստորանի:¹⁶

Ինչպես կարելի է Արցախում իրականացնել քրիստոնեական-հայկական հուշարձանների արդյունավետ պաշտպանությունը: Պատասխանն ուղղակիորեն կապված է տարածաշրջանի քաղաքական և համապատասխանաբար՝ պետական-

14 Council of Europe (16 January 1992):

15 Council of Europe (10 November 1994):

16 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (2022), 7:

քաղաքական կարգավիճակի հետ: Ինչպես հայտնի է, այս կարգավիճակի մասին վիճաբանությունը գնում է 20-րդ դ. սկզբից ի վեր: 1919 թ. Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը որևէ բավարար արդյունքի չհասավ, բայց նաև չճանաչեց Ադրբեջանի մշտական գերիշխանությունը Արցախի նկատմամբ: Գրեթե երկուսուկես տարի անց՝ 1921 թ. բոլշևիկները փաստեր ստեղծեցին հօգուտ Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության՝ հռչակելով այսպես կոչված Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը: Այն փաստը, որ այս վարչական բաժանումը տեղի է ունեցել հայկական մեծամասնության կամքին հակառակ կամ ընդհանրապես առանց հանրաքվեի, այսօր մեծամասամբ անհայտ է կամ անտեսվում է, երբ արտասահմանյան լրատվամիջոցներում խոսվում է այն մասին, թե Արցախն իբր միջազգային իրավունքով պատկանում է Ադրբեջանին:

Վեցշաբթյա պատերազմը, որը Ադրբեջանը սկսել էր Թուրքիայի աջակցությամբ՝ խախտելով միջազգային իրավունքը, ինչպես նաև 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի զինադադարը, ի թիվս այլոց, բարձրացնում են ՀՀ դեկավարի լիազորության հարցն այս զինադադարի ստորագրման խնդրում, անգամ եթե դա տեղի է ունեցել Արցախի Հանրապետության նախագահի հետ խորհրդակցելով ու համաձայնեցնելով:¹⁷ ՀՀ-ն, իր հիմնադրման օրից, երբեք չի համարձակվել ճանաչել ինքնահռչակ Արցախի Հանրապետությունը, էլ չսասած՝ ինտեգրելու այն իր պետական տարածքին, ինչպես որ դա պահանջում էր ղարաբաղահայ բնակչությունը 1988 թ.: Արցախը/Ղարաբաղը, հետևաբար, Հայաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների միջև վիճելի տարածք չէ, այլ դե ֆակտո ինքնավար պետականության դատապարտված մի տարածք, որը, այնուամենայնիվ, գրեթե երեսուն տարի հաջողությամբ խուսափել է ադրբեջանական օտար լծից: Նշված, գրեթե երեք տասնամյակների ընթացքում Արցախի հայերը, հայկական սփյուռքի աջակցությամբ, անձնագրահարս վերականգնեցին ու խնամեցին խորհրդային տարիներին անտեսված և ղարաբաղյան առաջին պատերազմում մասամբ ավերված մշակութային հուշարձանները: Բացի այդ, նրանք կանգնեցրին նոր սրբավայրեր, ինչպիսիք են օր.՝ Բերձորի (Լաչին) շրջանային կենտրոնի Սբ. Համբարձման եկեղեցին, որն այժմ մզկիթի է վերածվում, կամ Մեխակավանի (Ջաբրայիլ) Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, որն օծվել էր ընդամենը 2017 թ., իսկ պատերազմից քիչ անց, պղծվել ու ավերվել՝ ադրբեջանական զինված ուժերի կողմից 2020 թ. նոյեմբերի 14-ին, և որից ոչ մի հետք այլևս չի հայտնաբերվել 2021 թ. մարտին:

Ազգերի լիզայի արդարադատության միջազգային դատարանը (ԱՄԴ) 2021 թ. դեկտեմբերի 7-ի իր վճռով Ադրբեջանին պարտավորեցրել է ձեռնարկել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ կանխելու և պատժելու վանդալիզմի և պղծման արարքները՝ ուղղված հայկական մշակութային ժառանգության դեմ ներառյալ, բայց չսահմանափակվելով միայն եկեղեցիներով և այլ աղոթատեղիներով, արձաններով, ճարտարապետական հուշարձաններով, գերեզմաններով և հնություններով:

17 The Armenian Weekly (9 November 2020):

Բացի դրանից, ԱՄԴ-ը պատվիրել է նաև Հայաստանին և Ադրբեջանին ձեռնարկել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ ռասսայական ատելության հրահրումը կանխելու համար:¹⁸ Այդուամենայնիվ՝ նախագահ Ալիևի կողմից 2021 թ. Բաքվում կառուցված պատերազմական ավարի այգին շարունակում է բորբոքել հայերի նկատմամբ ատելությունն ու անվստահությունը՝ անգամ եթե ռասիստական ցուցանմունքների մի մասը ներկայումս հեռացված է:

Քրեական հետապնդումը պահանջում է ոչնչացումն ու մշակութային յուրացումը հիմնավորող գիտական փաստագրություններ: Դժվար է սակայն նման բան իրականացնել այն տարածքներում, որոնք դուրս են ռուս խաղաղապահների վերահսկողությունից: Առայժմ հստակեցված չէ նաև այն հարցը, թե ի՞նչ է տեղի ունենալու 2025 թվականին՝ վերոնշյալ պայմանագրի հնգամյա ժամկետը լրանալուց հետո: Կլիմի՝ արդյոք ռուս խաղաղապահների մանդատի երկարացում: Արդյո՞ք Ռուսաստանը դեռ պատրաստ կլինի ու կկարողանա նման զորախումբ տեղակայել այնտեղ: Արդյոք հնարավոր կլինի նաև միջազգային խաղաղապահներ բերել այս տարածաշրջան: Թե՞ միջազգայնորեն չճանաչված փոքր Արցախի Հանրապետության կառավարությանը կպարտադրվի դիմել Ռուսաստանին, նրա պետության կազմում ներառվելու համար, ինչպես որ արդեն իսկ իբրև հնարավոր հեռանկար նշել է Արցախի նախագահ Արայիկ Հարությունյանը: Հաշվի առնելով Ուկրաինայում շարունակվող պատերազմական իրադարձությունները՝ ստացվում են էլ ավելի շատ հարցեր, քան պատասխաններ: Ուստի, արցախահայության և նրա մշակութային համար ապագան, ցավոք, ավելի անորոշ է, քան երբևէ:

Գրականություն

Adamov, Konstantin, In Azerbaijan, it was decided to declare Armenian cross-sculptures of the 17-19 centuries as Albanians, 24 November 2021, տես՝ <https://www.kadamov.com/2021/11/24/in-azerbaijan-it-was-decided-to-declare-armenian-cross-sculptures-of-the-17-19-centuries-as-albanians/> (հարցվել է 14.8.2023):

Armenia Today, 8 February 2022, Monumentwatch.org: Armenian church in Artsakh's Karintak village being vandalized by Azerbaijanis, տես՝ <https://armeniatoday.com/40206-monumentwatch-org-armenian-church-in-artsakh-s-karintak-village-being-vandalized-by-azerbaijanis.html> (հարցվել է 14.8.2022):

CBC TV Azerbaijan, 16 March 2021, Президент Азербайджана и первая леди посетили освобожденные районы, տես՝ <https://www.youtube.com/watch?v=blq-Kn1QnMs> (հարցվել է 14.8.2023):

Council of Europe, 16 January 1992, European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised) (ETS No. 143), տես՝ <https://www.coe.int/en/web/conventions/-/council-of-europe-european-convention-on-the-protection-of-the-archaeological-heritage-revised-ets-no-143-translations> (հարցվել է 14.8.2023):

Council of Europe, 10 November 1994, Convention for the Protection of National Minorities, տես՝ <https://www.coe.int/en/web/minorities/at-a-glance> (հարցվել է 14.8.2023):

Cricchio Emilio Luciano, Azerbaijani forces violate line of contact and advance positions in Karabakh, in: «Civilnet», 24 March 2022, տես՝ <https://www.civilnet.am/en/news/654947/azerbaijani-forces-violate-line-of-contact-and-advance-positions-in-karabakh/> (հարցվել է 14.8.2023):

European Parliament resolution of 10 March 2022 on the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh (2022/2582(RSP)), տես՝ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022IP0080> (հարցվել է 14.8.2023):

International Court of Justice, 7 December 2021, Application of the International Convention of the Elimination of all forms of Racial Discrimination, տես՝ <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/180/180-20211207-ORD-01-00-EN.pdf> (հարցվել է 14.8.2023):

Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia: Ad Hoc Report of the Armenian Commission to UNESCO on the Destruction and Acts of Vandalism Perpetrated Against Armenian Cultural Property in 2020 – 2022 by Azerbaijan, Yerevan, March 7, 2022:

Monument Watch, 5 February 2022, Azerbaijan intends to completely destroy the Armenian cultural heritage in the occupied territories, տես՝ <https://monument-watch.org/en/alerts/azerbaijan-intends-to-completely-destroy-the-armenian-cultural-heritage-in-the-occupied-territories/> (հարցվել է 14.8.2023):

The Armenian Weekly, 9 November 2020, Artsakh President Arayik Harutyunyan on Armenia's Agreement with Azerbaijan, Russia, տես՝ <https://armenianweekly.com/2020/11/09/artsakh-president-arayik-harutyunyan-on-armenias-agreement-with-azerbaijan-russia/> (հարցվել է 14.8.2023):

UNESCO, 17. Oktober 2003, Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage, տես՝ <https://en.unesco.org/about-us/legal-affairs/unesco-declaration-concerning-intentional-destruction-cultural-heritage> (հարցվել է 14.8.2023):

UNESCO, 20 Nov 2020, Nagorno-Karabakh: Reaffirming the obligation to protect cultural goods, UNESCO proposes sending a mission to the field to all parties [Press Release], տես՝ <https://en.unesco.org/news/nagorno-karabakh-reaffirming-obligation-protect-cultural-goods-unesco-proposes-sending-mission> (հարցվել է 14.8.2023):

Հեղինակ

Տեսաս Հոֆման, փիլ. գիտ. դոկտ., պատվո պրոֆ.

Գրող և անկախ գիտնական՝ հայագիտության և ցեղասպանության ոլորտներում, Բեռլինի ազատ համալսարանի Արևելյան Եվրոպայի ինստիտուտի գիտաշխատող մինչև 2015 թ., Գերմանիա, Tessa.Hofmann@katwastan.de

Թարգմանությունը՝ Հարություն Գ. Հարությունյանի

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Tamara Minasyan

Die Ortschaft Karvajar in Arzach laut einem armenischen handschriftlichen Kolophon aus dem 15. Jahrhundert¹

Abstract

The village of Karvajar is one of the settlements of the Tsar region in the historical province of Artsakh, which was also known as a scriptorium. The only manuscript that has come down to us from Karvajar is dated 1402 and represents a collective work copied by Tuma Syunetsi. Its colophon has a unique historical and source value. Here, Karvajar is mentioned for the first time as an Armenian populated village, which was under the Dadivank monastery. The colophon is also a unique and exceptional source for the church that existed in Karvajar village in the Middle Ages, but its name is not mentioned by the scribe. Since no written or archaeological information about the church is preserved in other sources, and its name and time of foundation are unknown, Tuma Syunetsi remains the only witness to this extremely important and indeed singular information about the village and the sacred site. After the liberation of the district, according to the studies carried out here, it turned out that after 1725 the Armenian church of Karvajar was completely destroyed and the old cemetery with cross stones desecrated after the village was depopulated by Armenians and settled by the Muslim tribes that invaded here. In the early 1960s, Azerbaijanis built a historical museum of regional studies on the site of the church, where until April 1993, until the liberation of Karvajar, a cross stone with Armenian writing from 916, which had been transferred here in 1965, was presented by Azerbaijanis as a Khashdash of Aghuvian origin. Despite the lack of historical monuments and sources that have reached us from the village of Karvajar, the monuments found during the archaeological research in the settlements of the Karvajar administrative region (which later acquired the status of a district) prove that the territory of the region was inhabited by Armenians since ancient times.

1 Die Wiedergabe der armenischen Eigennamen ist möglichst der deutschen phonetischen Wiedergabe angenähert, bei den Literaturangaben hingegen ist meistens (Ausnahme bilden die Autorennamen, wo die Umschreibung festgelegt ist) das Hübschmann-Meillet-System angewendet (vgl. z. B. <http://transliteration.eki.ee/pdf/Armenian.pdf> [letzter Zugriff: 10.12.2022]).

Das Dorf Karwajar² ist eine der Ortschaften (bnakavayr) der Region (gawar) Tsar³ der historischen Provinz Arzach, das sich auf einem Hochplateau auf der linken Seite des Flusses Tartar erstreckt. Das ehemalige mittelalterliche Dorf, das bereits im 20. Jahrhundert den Status einer Stadt besaß, ist auch unter dem Namen Kelbadjar bekannt, bedingt durch die Sprachen der hier angesiedelten Nomadenstämme.

Das Wörterbuch der Ortsnamen (Toponymica) umfasst mehrere Einträge zur Siedlung Karwajar und dem gleichnamigen Berg, in denen die Ortschaft als eine kleine Region (gawarak) in der Provinz Arzach von Großarmenien erwähnt wird, später als eine Siedlung (Awan) in der Kaschatagh-Region der Republik Berg Karabach, dann als eine Siedlung des städtischen Typs (kaghakatip Awan) und als Zentrum der Kelbadjar-Region⁴ in der Republik Arzach, die dem im Mittelalter erwähnten Dorf Karawajar entspricht. Der Berg erstreckt sich nordwestlich der Siedlung des städtischen Typs in den Ausläufern der Gebirgskette des Östlichen Sewans.⁵

Zum Ortsnamen ›Karwajar‹ existieren verschiedene Erklärungen, die sich aber noch im Rahmen von Vermutungen bewegen und einer ernsthaften wissenschaftlichen Begründung bedürfen. Nach volkstümlicher Interpretation bedeutet er »ein Ort, an dem Steine verkauft werden«. ⁶ Diese Deutung ist natürlich alles andere als wissenschaftlich und bleibt im Be-

2 Karwajar, das im Mittelalter als Dorf galt, hatte nach 1920 den Status eines Bezirks (schrđjan). Als der Bezirk an Aserbaidschan unter Zwang angeschlossen wurde, entstand hier der Verwaltungsbezirk Kjalbadjar (in türkischer Aussprache), dem bis Anfang der 1990er Jahre 122 große und kleine Dörfer unterstanden. Das historische armenische Dorf Karwajar wurde zum Zentrum eines kurdisch besiedelten Verwaltungsbezirks. 1923 wurde eine neue Verwaltungseinheit gebildet, die Region Rotkurdistan, an die die von der Region Sangesur der Sowjetrepublik Armenien und von Berg-Karabach abgeschnittene Gebiete angeschlossen wurden, und in der die Regionen Kjalbadjar (Karwajar), Latschin (Berdzor) und teilweise Ghubatlu (Worotan) gebildet wurden. 1929 wurde Rotkurdistan eliminiert, und das Gebiet wurde dem sowjetischen Aserbaidschan angegliedert. Seit den 1960er Jahren haben die aserbaidschanischen Behörden enorme Investitionen in der Region getätigt, und die aserbaidschanische Bevölkerung ist gewachsen. Karwajar erhielt von den aserbaidschanischen Behörden den Status einer Siedlung des städtischen Typs (kaghakatip Awan) und seit 1980 den Status einer Stadt. 1993 nach der Befreiung von Karwajar wurde die Siedlung in die Republik Arzach eingegliedert und wieder von Armeniern besiedelt. 2020 wurde die Region Karwajar aufgrund des armenisch-aserbaidschanischen Krieges erneut von Armeniern entvölkert und kam am 25. November unter die Kontrolle der aserbaidschanischen Streitkräfte.

3 Im Mittelalter entsprach die historische Region Tsar oder das Land Tsara, bekannt vom 12.–13. Jahrhundert auch als Werin (Oberer) Chatschen, der Region Wajkunik des ›Aschcharhazujz‹ (Weltkarte), die eine der zwölf Regionen der Provinz Arzach von Großarmenien war. Im frühen Mittelalter erstreckten sich Grenzen von Tsar im Osten durch das Rmbostjan-Gebirge, im Norden durch die Nordhänge des Mraw-Gebirges, im Süden durch das Aghahedjk- (Kaschatagh-) Gebirge, und im Osten schloss Tsar die Klöster Dadiwank und Chadawank sowie den Berg Hawkachaghaz. Auf dem Gebiet der Region befand sich die Palasttherme (›Baghanik arkunakank‹) oder Thermalquellen von Wajkunik (›Wajkunik djeremukq). Movsēs Xorenac’i, Ašxarhac’oyc’, 2172; Eremyan, Hayastano ast Ašxarhac’oyc’-i, 82. Ab dem 18. Jahrhundert hieß die Region auch Kolani, aufgrund des hier eingewanderten kurdischen Stamm Kolani. Siehe Simēon Erewanc’i, J’amb, Girak’, or koč’i Yišatakaran, 283.

4 Gemäß der administrativen territorialen Einteilung der Republik Arzach gilt Karwajar als Verwaltungszentrum des Bezirks Nor (Neu) Schahumjan (Karwajar), der nach 1993 gebildet worden ist, gemäß der administrativen territorialen Aufteilung Aserbaidschans aber als Verwaltungszentrum des Bezirks Kelbadjar. Siehe Ghahramanyan, Telekatu Arc’axi Hanrapetutyun varč’atarack’ayin miavorneri soc’ial-intesakan bnut’agreri; Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, İnzibati ərazi bölgüsü təsnifatı 2019.

5 Hakobyan/Melik-Bakhshyan/Barseghyan, Hayastani ev harakic’ šrjanneri telanunneri bařaran, 332 u. 340.

6 Karapetyan, Hay mšakuyt’i huřarjannerə Xorhdayin Adrbejanin brnakc’vac šrjannerum, 51.

reich der laienhaften Erklärung. Laut Hovhannes Karagyozyan ist es möglich, dass der Name ›Karwajar‹ von dem im Alten Orient gebräuchlichen Wort ›Kar‹ abgeleitet werden kann, das ›Kolonie‹ oder ›Siedlung‹ bedeutet. Solchen Ortsnamen begegnet man in Babylonien (wie Kar-Duniasch), in Medien (wie Kar-Rbigalli, Kar-Baschschi), in Assyrien (wie Kar-Ninlil, Kar-Schamasnasir, Kar-Tukulti-Ninulta).⁷ Nach der Überzeugung des Denkmal-experten Samvel Karapetyan sollte die Interpretation des Wortes ›Karwajar‹ im armenischen Umfeld gesucht werden und damit verbunden werden, dass das Wort ›Kar‹ ein Bestandteil des Namens vieler Festungen im armenischen Hochland ist und den Wörtern ›Burg, Festung‹ entspricht, wie die Burg Karheghdz in der Region Sakam, die Burgen Kar Manakert und Kar Amjuk in Waspurakan, Deghnkar und Sarwandikar in Kilikien. Wenn man bedenkt, dass die Gegend der Ortschaft Karwajar alle für mittelalterliche Burgen typischen Bedingungen (Unzugänglichkeit, geheimer Fluchtweg, Wasserverfügbarkeit, Wachposten) aufweist, kann man mit S. Karapetyan annehmen, dass die Herkunft des Ortsnamens Karwajar daher kommt, dass es sich um eine Burg handelt.⁸ Karwajar ist für die Region von strategischer Bedeutung, wovon man Augenzeuge während der letzten Arzach-Kriege werden konnte.

Quellen über das mittelalterliche Dorf Karwajar liefern nur sehr wenige Informationen. Obwohl die Region, zu der auch das Dorf gehörte, seit den früheren Zeiten in den handschriftlichen Quellen, Kolophonen und Inschriften mit den Namen Vajkunik, Tsar oder Werin Chatschen (Oberer Chatschen) benannt wird, wird der Ortsname Karwajar erstmals in einem Manuskript-Kolophon aus dem Jahr 1402 als Dorf und Skriptorium erwähnt. Dieses Manuskript wird im Maschtoz-Matenadaran von Jerewan unter der Nummer 3578 aufbewahrt. Karwajar wird zum zweiten Mal in einem Dokument aus dem Jahr 1661 unter einer Reihe von Dörfern der Region Tsar aufgeführt: »[...] die Dörfer Hajaw, Boru, Karwajar, Gormern, Suar«,⁹ und in einer Besitzurkunde aus dem Jahr 1873 wird Karwajar als dem Kloster Dadiwank gehörender Grundbesitz erwähnt. Es sei darauf hingewiesen, dass die ehemaligen Besitztümer von Dadiwank dank der langandauernden und mühseligen Arbeit des Metropoliten Baghdasar Hasan-Djalaljan erst in den 1830er Jahren durch den gerichtlichen Beschluss den hier lebenden Nomadenstämmen weggenommen und dem Kloster zurückgegeben wurden, womit seine Eigentumsrechte gewahrt blieben.¹⁰ Trotzdem wurde Dadiwank nach der Errichtung des Sowjetregimes seiner Besitztümer beraubt, und die historische Region Tsar, die in die 1923 gebildete Verwaltungseinheit Rotkurdistan eintrat, wurde 1929 eliminiert und unter Zwang an Aserbaidshchan unter dem Namen Kelbadjar angeschlossen.¹¹

7 Karagyozyan, Hakahaykakan sepə ev nra č'ors šrjkentronnerə, 5.

8 Karapetyan, Hay mšakuyt' i hušarjannerə Xorhrdayin Adrbejanin brnak'vac šrjannerum, 52.

9 Staatliches historisches Zentralarchiv der Republik Armenien, Fonds 57, Liste 1, Werk 4, Nr. 4.

10 Staatliches historisches Zentralarchiv der Republik Armenien, Fonds 468, Liste 2, Werk 73, Nr. 1.

11 Der Bezirk Karwajar grenzt im Osten an den Bezirk Martakert der Republik Arzach, im Süden an Kaschatagh (Latschin), im Westen an den Bezirk Wardenis der Republik Armenien und im Südwesten an die Bezirke Wajk und Sisian der Republik Armenien, im Norden an die Bezirke Daschkesan und Chanlar, die unter der Kontrolle von Aserbaidshchan gekommen sind. Karapetyan, Hayastani patmut'yun. Mřavakank', 209.

Der Schreiber des Manuskripts, das aus dem Dorf Karwajar zu uns kam, ist Tuma Sjunezi, der 1402 auf Wunsch des Priesters Hunan den Matthäuskommentar von Grigor Tatewazi kopierte. Die Handschrift ist aus Papier, 18 x 12,5 cm groß, mit einem gestanzten braunen Ledereinband.

Der Kopist schrieb mit einer schönen und regelmäßigen Rundschrift. Wahrscheinlich ist auch die Illuminierung aus seiner Feder entstanden. Sie ist nicht reichhaltig. Es gibt einen Halbbogen (Titelseite), viele Frontispitze, Vogel- und Pflanzenrandverzierungen, Vogel- und Knotenzierschriften (siehe [Abb. 1](#) und [2](#)). Die Handschrift wurde während der Katholikosatsjahre Karapets I. Keghezi (1393–1404) von Armenien und Karapets (1402–1420), Katholikos von Aghuank geschrieben. Zu dieser Zeit war Sakaria der Erzbischof der Region Tsar und der Abt von Dadiwank:

»Dieses von Gott inspirierte Buch, das die Auslegung der Worte des Evangeliums enthält, wurde abgeschrieben, und es wird Exzerpt des Kapitels (scil. des Buches) des heiligen Evangelisten Matthäus genannt. Es enthält auch die Auslegung der vier Kapitel, die mit viel Mühe von dem großen Meister und die Welt erleuchtenden Rhetor Grigor, dem Schüler des dreifachen [Philosophen] Hovhan Worotnezi, zusammengestellt wurde. Und dies wurde im achthunderteinundfünfzigsten Jahr des armenischen Kalenders (1402) vollendet, in der Zeit der beiden Heiligkeiten, genannt Karapet, Katholikoi von Armenien und Aghuank – gegenwärtig sind die beiden Namensvetter – und während Pater Sakaria Erzbischof dieser Region und Abt von Dadiwank war, in diesem berühmten Land Tsar und im Dorf Karawajar, unter der Schirmherrschaft der Heiligen, die in diesem sind, durch den mit Sünden befleckten und ungewandten Schreiber Tuma Sjunezi auf Bitte des ehrenwerten und frommen Mönchs-Priesters Hunan« (MM 3578, Fol. 296b; siehe [Abb. 3](#)).

In der Fortsetzung des Kolophons macht der Schreiber Tuma eine bemerkenswerte biografische Angabe über den berühmten Kommentator und Pädagogen Mattheos Jughajezi, einen Schüler von Hovhan Worotnezi und Grigor Tatewazi, der an der Universität Tatew studiert hat. Der Schreiber Tuma hält fest, dass Mattheos, der sich durch seine lehrmäßige und philosophische Besonnenheit auszeichnete und ein Gegner der Ketzler war, im Jahr der Niederschrift der Handschrift, d.h. 1402, durch die Einwilligung des Grigor Tatewazi und auf Bitten der Studenten von Tatew sich »auf den Thron der *τελετή*« setzte, d.h. er wurde zu einem der berühmten Wardapets (scil. kirchlichen Lehrer bzw. Archimandrit):

»Er nahm ihn als eigenen Sohn und Erbe seiner Lehre an, der mit aller Güte blühte und mit den allermeisten Gaben, lehrmäßiger Klugheit und philosophischer Kunstfertigkeit geschmückt war, und sich den Ketzern widersetzte, der Wardapet (sc. Lehrer) Mattheos, der sich in diesem Jahr, mit Willen des Heiligen Geistes und durch die Bemühung des großen Wardapet Grigor und die Bittschriften seiner Schüler auf den Thron der *τελετή* setzte« (Fol. 297a; siehe [Abb. 4](#)).

Es sei hinzugefügt, dass sich die Spezialisten hinsichtlich dieser biografischen Angabe über Mattheos Jughajezi auf die von Tuma Sjunezi bereitgestellten Mitteilung verlassen.¹²

Am Ende der Kolophons bittet der Schreiber Tuma, sich an die Eltern und alle Blutsverwandten des Handschriftenstifters, des Geistlichen Hunan, zu erinnern, und ihn selbst für die große Schrift und die Fehler nicht zu tadeln.

Dies ist die ganze Information, die der Kolophon des Manuskripts bietet. Das wichtigste und wertvollste im Kolophon ist für uns, dass der Name des Schreibers, die genaue Datierung und natürlich der genaue Ort der Abschrift hier festgehalten werden. Letzteres wird in der Form »Karawajar« erwähnt. Tuma kopierte die Handschrift in der Kirche des Dorfes Karawajar, wie er sagt, »unter der Schirmherrschaft örtlicher Heiliger«. Der Schreiber liefert keine weiteren Details, er erwähnt nicht, um welche Stätte der Heiligenverehrung es sich handelt. Leider sind in anderen Quellen auch keine schriftlichen oder archäologischen Informationen über die Kirche erhalten, sowohl ihr »Name« als auch ihre Gründungszeit bleiben unbekannt. Studien zu der Region haben ebenfalls keine Fakten über die Gründungszeit und den Namen der Kirche ermittelt.¹³ Hier stoßen wir auf Schwierigkeiten, denn die mittelalterlichen schriftlichen Quellen über die Kirche und das Dorf sind zu karg, was dazu führt, dass das Gesagte hypothetisch und disparat wird. Daher bleibt Tuma Sjunezi der Verfasser dieser überaus wichtigen und im Wesentlichen einzigartigen Information über die Stätte der Heiligenverehrung und das Dorf. Dieser Kolophon, der uns aus dem Jahr 1402 überliefert ist und eine genaue Mitteilung über die Lage des Dorfes Karwajar liefert, ist ein vollständiger Beweis dafür, dass Karwajar ein armenisch besiedeltes und dem Dadiwank unterstehendes Dorf in der Region Tsar des historischen Arzach war und das Schicksal der Region mit anderen Dörfern teilte.

12 Khachikyan, *Matt' eos J' ulayec' u kyank' n u matenagrut' yuna*, 62.

13 Die ersten Studien/Untersuchungen zur Region wurden im 18. Jahrhundert durchgeführt. Der erste Forscher ist der Katholikos von Gandzasar Jesaji Hasan-Djalaljan, der 1718 die Inschriften der Klöster und Kreuzsteine von Gandzasar, Chadawan, Dadi und der Umgebung 1718 sorgfältig sammelte und vervollständigte. Der Verbleib des Notizbuches mit den erwähnten Inschriften des Katholikos Jesaji ist unbekannt. Im Mesrop-Maschtotz-Matenedaran werden drei Kopien des Originals aufbewahrt: Manuskripte Nr. 4537, 7821 und 9923. In den 1830er Jahren wurden einige Inschriften der Klöster Dadi und Getamiji von Bischof Hovhannes (Johannes) Schachchatunjanz niedergeschrieben (Shahkhatuneants, *Storagrowth' iwn Kat' owlikē Ejmiacni ew hing gawafac' n Araratay*, 356–365). Epigraphische Studien in den Siedlungen/Ortschaften der Region Tsar boten Bischof Sargis Djalaljan (J' alaleanc', *Čanaparhordout' iwn i Mecn Hayastan*, Bd. 1, 199–227 u. Bd. 2, 213–228), Archimandrit Chatschik Dadjan (Staatliches historisches Zentralarchiv der Republik Armenien, Fonds 319, Liste 1, Werk 5, Nr. 23–28), Bischof Makar Barchudarjan (Barxudareanc', Arc' ax) und Mesrop Ter-Mowsisjan (Tēr-Movsisean, *Haykakan erek' mec vank' eri Tat' evi, Halarcini, ev Dadi ekelec' inerə ev vanakan šinut' yunnerə*, 83–104). 1960–1964 führte die wissenschaftliche Expedition unter der Leitung von Sedrak Barchudarjan archäologische Ausgrabungen im Bezirk Karwajar durch (Barkhudarjan (Hg.), *Divan hay vimagrut' yan, Prak 5. Arc' ax*), 197–227). Von 1978 bis 2018 fanden im Bezirk Karwajar regelmäßig archäologische Untersuchungen von Spezialisten des Wissenschaftlichen Forschungszentrums für historisches und kulturelles Erbe (1993–2005, Leiter der Expedition: H. Simonyan) und der Organisation für die Untersuchung der Architektur Armeniens (1978–1987, 1993–1996, 2000er Jahre, Leiter der Expedition: S. Karapetjan) statt. Siehe Simonyan/Sanamyany/Gnuni, *Arc' axi ev azatagrvac tarack' neri 1990–2005 t' t' . hnagitakan hetazotut' yunneri himnakan ardyunk' nerə; Karapetyan, Hay mšakuyt' i hušarjannerə Xorhrdayin Adrbejanin brnack' vac šrjannerum; Karapetyan, Hayastani patmut' yun. Mf'avakank' , Bd. 4.*

Im Allgemeinen sind über viele der historischen und kulturellen Denkmäler im Gebiet des Bezirks Karwajar nur sehr wenige oder gar keine Informationen verfügbar, denn die meisten dieser Denkmäler existieren aus dem einfachen Grund nicht mehr, dass es, durch die von den aserbajdschanischen Behörden geförderte Ansiedlung muslimischer Bevölkerungsgruppen in der Region Tsar insbesondere während der Sowjetzeit eine gezielte Vernichtung des armenischen kulturellen Erbes gab.¹⁴ Viele der historischen und kulturellen Denkmäler, die Opfer der ›Albanisierung‹ wurden, wurden zerstört oder derart verwüstet, dass nicht einmal eine Spur ihres Armenischenseins erhalten blieb. Die Steine der zerstörten Denkmäler wurden als Bausteine in anderen Gebäuden verwendet. Nach der Befreiung des Bezirks arbeitete ein Forschungsteam unter der Leitung von Samvel Karapetyan der Organisation für die Studien der armenischen Architektur mit einer neuen Studie heraus, dass die armenische Kirche in Karwajar vollständig zerstört und der alte Friedhof mit Kreuzsteinen geschändet worden waren. Anfang der 1960er Jahre wurde an der Stelle der Kirche ein historisches Museum für Regionalkunde errichtet, in dem bis April 1993, bis zur Befreiung von Karwajar, ein Kreuzstein mit armenischer Schrift aus dem Jahr 916, der 1965 hierhergebracht worden war, von den Aserbajdschanern unentwegt als Chaschdasch aghuanischer Herkunft präsentiert wurde. Dieser Kreuzstein wurde jedoch später in das Kloster Gandzasar überführt.¹⁵ Aus dem Gebiet des Dorfes Karwajar sind aus der Reihe der erhaltenen historischen und kulturellen Denkmäler neben diesem Kreuzstein auch Grabsteine aus dem 13.–17. Jahrhundert und ein mittelalterlicher Ölmühlen-Stein bekannt.¹⁶ Trotz des Mangels an historischen Denkmälern und Quellen, die uns aus dem Dorf Karwajar überliefert sind, zeigen die archäologischen Studien in den Siedlungen des Verwaltungsbezirks Karwajar, der bereits regionalen Status erlangt hat, dass das Gebiet der Region seit uralten Zeiten von Armeniern bewohnt war. Die hier entdeckten Petroglyphen aus dem 4.–3. Jahrtausend ähneln in ihrer Ikonographie, Kunst und stilistischen Besonderheiten vergleichbaren Denkmälern, die in den Bergen der benachbarten Regionen Sjunik, Geghama und Vardenis erhalten sind. Die zahlreichen und verschiedenartigen mittelalterlichen Denkmäler aus unterschiedlichen Siedlungen – Kirchen, Kapellen, Brücken, Kreuzsteine zeugen davon, dass die Spur des Armenischen bis zur Deportation der Armenier im ersten Viertel des 18. Jahrhunderts nicht unterbrochen wurde. Karwajar, zusammen mit vielen Dörfern in der Region, wurde nach 1725 von Armeniern entvölkert, dann blieb die Gegend für eine ziemlich lange Zeit, bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts, unbewohnt. Anschließend aber wurde nicht nur das Dorf, sondern die ganze Region allmählich von muslimischen Stämmen kurdischer Herkunft besiedelt, die hier eingedrungen waren

14 Die russische Archäologin Jewgeniya Ptchelina, die 1924 in einigen Siedlungen/Ortschaften der Region archäologische Untersuchungen durchführte, stellte fest, dass der Großteil der bewohnten Höhlen, zerstörten Dörfer, Festungsmauern, Kirchen und Kapellen nicht nur nicht erforscht, sondern auch in der Literatur nicht erwähnt worden waren, nicht einmal in den Registerlisten als Einheiten. Siehe Ptchelina, *Armyanskiye pamyatniki na territorii Azerbaydzhanskoy SSR*, 243.

15 S. Karapetyan, *Hay mšakuyt'i hušarjannerə Xorhrdayin ADRbejanin bnakc'vac šrjannerum*, 52–54. S. Karapetyan, *Hayastani patmut'yun. Mfivakank'*, Bd. 4, 386.

16 Ghahramanyan, *Telekatu Arc'axi Hanrapetutyan varc'atarack'ayin miavorneri soc'ial-tntesakan bnut'agreri*, 276.

und Schafzucht betrieben. Mit der Ansiedlung muslimischer Stämme trat zu der homogenen armenischen Bevölkerung in Arzach ein fremdes ethnisches Element hinzu. Genau von dieser Zeit an begann die Verfremdung der Ortsnamen anderer armenischer Siedlungen in Arzach. Die fremden Stämme passten die Namen an die Besonderheiten ihres phonetischen Systems an, begannen den Ortsnamen Karwajar Kjarwadjar, Kjalbadjar oder Kelbadjar, die Region Tsar Tsarlu, Sar oder Sarusibil (Sarusiwil) zu nennen.¹⁷ So wurde Aghahejk zu Lat-schin, Djermadjur zu Istisu, Igadzor zu Baghrlu, Jeritsuschen zu Keschischkjand, Sewadjur zu Gharasu, Zrtnot zu Sojughbulagh etc. Während der Untersuchungen im Bezirk Karwajar wurden muslimische Kulturdenkmäler des 19.–20. Jahrhunderts gefunden, wie z. B. gewölbte Mausoleen, genannt Kjumbaz, pferde- und widerförmige Grabsteine, die eindeutig davon zeugen, dass diese Stämme nicht die einheimische Bevölkerung waren.

Katholikos Simeon Jerewanzi (1710–1780) listet in seinem Werk ›Djambr‹ die Namen von etwa dreißig Dörfern in der Region Tsar auf, die als Besitztümer von Dadiwank Etchmiadzin unterstanden.¹⁸ Die aus den Inschriften und Manuskripten bekannten Namen wie Karwajar und einiger anderer Dörfer fehlen in dieser Liste, was beweist, dass diese Dörfer bereits im 18. Jahrhundert nicht mehr von Armeniern besiedelt waren. Die Region, mit Ausnahme von dem Dorf Chutawan und dem Bischofssitz Dadiwank, wurde in den 1760er Jahren vollständig von Armeniern entvölkert. Die ausgewanderten Bewohner von Tsar liessen sich in verschiedenen Teilen Georgiens nieder.

Wir fassen zusammen: Karwajar war eines der berühmten Dörfer der Region Tsar in der Provinz Arzach von Großarmenien, das auch als Skriptorium bekannt war. Das einzige Manuskript, das uns aus Karwajar überliefert ist, ist jenes von Tuma Sjunezi abgeschriebene Sammelwerk, dessen Kolophon einen außergewöhnlichen historischen und Quellenwert hat. Hier wird Karwajar zum ersten Mal als armenisch besiedeltes Dorf erwähnt, das dem Kloster Dadiwank unterstand. Der Kolophon ist auch eine einzigartige und außergewöhnliche Quelle für die Kirche, die im Dorf Karwajar im Mittelalter existierte, die jedoch nach 1725 vollständig zerstört wurde, als das Dorf von Armeniern entvölkert und von hier eingedrungene muslimische Stämme bewohnt wurde.

17 Staatliches historisches Zentralarchiv der Republik Armenien, Fonds 57, Liste 1, Werk 4, Nr. 1.

18 Simēōn Erewanc‘i, J‘ambġ, Girk‘, or koč‘i Yišatakaran, S. 283.

Literaturverzeichnis

- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. »İnzibati ərazi bölgüsü təsnifatı 2019« (Staatliches Statistikkomitee der Republik Aserbaidschan. »Klassifizierung der administrativen Gebietsaufteilung 2019«), Rəsmi nəşr, Bakı 2020.
- Barkhudaryan, S. (Hg.), Դիվան հայ վիճագրության, Պրակ 5. Արցախ Divan hay vimagrut'yan, Prak 5. Arc'ax (Corpus inscriptionum armenicarum, Liber V: Arzach), Jerewan 1982.
- Barxudareanc', M., Արցախ Arc'ax (Arzach), Baku 1895.
- Eremyan, S. Հայաստանը ըստ »Աշխարհացոյց«-ի Hayastanə ost Aşxarhac' oyc' -i (Armenien nach der »Weltkarte«), Jerewan 1963.
- Erewanc'i, Simēon, Ջամբո, Գիրք, որ կոչի Յիշատակարան Դձամբ, Girk', or koč'i Yişatakaran (Djambir [Archivkammer]: Buch, das Gedenkschrift genannt wird), Wagharschapat 1873.
- Ghahramanyan, H., Տեղեկատու Արցախի Հանրապետության վարչատարածքային միավորների սոցիալ-տնտեսական բնութագրերի Telekatu Arc'axi Hanrapetutyanyan varc'atarack'ayin miavomeri soc'ialntesakan bnut'agrerı (Verzeichnis der sozioökonomischen Merkmale der administrativen Gebietseinheiten der Republik Artsakh), Jerewan 2015.
- Hakobyan, T. / Melik-Bakhshyan, S. / Barseghyan, H., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան Hayastani ev harakic' šrjannerı telanunnerı bařaran (Wörterbuch der Ortsnamen von Armenien und benachbarten Regionen), Bd. 5, Jerewan 2001.
- Karagoyzyan, H., Հակահայկական սեպը և նրա չորս շրջկենտրոնները Hakahaykakan sepə ev nra č'ors šrj'kentronnerə (Der antiarmenische Keil und seine vier regionalen Zentren), in: Zeitung »Yerkir«, 1994, Nr. 131.
- Ĵalaleanc', S., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան Ĵanaparhordout'ıwn i Mecn Hayastan (Reise nach Großarmenien), Bd. 1, Tr'xis (Tbilisi) 1842, Bd. 2, Tr'xis (Tbilisi) 1858.
- Karapetyan, S., Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում Hay mšakuyt'ı hušarjannerə Xorhrdayin Adrbejanin brnack'vac šrjannerum (Denkmäler der armenischen Kultur in den annektierten Gebieten des sowjetischen Aserbaidschans), Jerewan 1999.
- Karapetyan, S., Հայաստանի պատմություն. Մտավականը Hayastani patmut'yun. Mřavakank' (Geschichte Armeniens: Mřavakank'), Bd. 4, Jerewan 2019.
- Khachikyan, L., Մատթեոս Ջուղայեցու կյանքն ու մատենագրությունը Matt'eos Ĵuřayec'ı kyank'n u matenagrut'yunə (Leben und Werke des Matthäus von Djuřha), in: Banber Matenadarani 3 (1956), 57–84.
- Ptchelina, E., Армянские памятники на территории Азербайджанской ССР Armyanskiye pamyatniki na territorii Azerbaydzhanskoj SSR (Armenische Denkmäler der Sozialistischen Sowjetrepublik Aserbaidschan), in: Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа Trudy Otdela Vostoka Gosudarstvennogo Ermitazha (Werke der Abteilung für Orient der Staatlichen Ermitage), Bd. 3, Leningrad (Sankt Petersburg) 1940, 243–256.
- Shakhkhatuneants, Y., Ստորագրություն Կաթողիկե Էջմիածնի և հինգ Գաւառացն Արարատայ Storagrowt'ıwn Kat'owlikē Ąjmiacni ew hing gawarac'n Araratay (Beschreibung des Muttersitzes Etchmiadzin und der fünf Regionen von Ararat), Bd. 2, Etchmiadzin 1842.
- Simonyan, H. / Sanamyan, H. / Gnuni, A., Արցախի և ազատագրված տարածքների 1990–2005 թթ. հնագիտական հետազոտությունների հիմնական արդյունքները Arc'axi ev azatagravac tarack'nerı 1990–2005 t't'. hnagitakan hetazotut'yunnerı himnakan ardyunk'nerə (Hauptergebnisse der archäologischen Untersuchungen 1990–2005 in Arzach und befreiten Gebieten), in: Պատմամշակութային ժառանգություն մատենաշար Patmamšakut'ayin řařangut'yun matenařar (Reihe Historisches und kulturelles Erbe), Nr. 2, Jerewan 2007.
- Staatliches historisches Zentralarchiv der Republik Armenien, Fonds 57, Liste 1, Werk 4, Nr. 1
- Staatliches historisches Zentralarchiv der Republik Armenien, Fonds 57, Liste 1, Werk 4, Nr. 4.
- Staatliches historisches Zentralarchiv der Republik Armenien, Fonds 319, Liste 1, Werk 5, Nr. 23–28.
- Staatliches historisches Zentralarchiv der Republik Armenien, Fonds 468, Liste 2, Werk 73, Nr. 1.
- Tēr-Movsisean, M., Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծինի և Դադի եկեղեցիները և վանական շինությունները Haykakan erek' mec vank'eri Tat'evi, Hařarcini, ev Dadi ekelec'inerə ev vanakan řinut'yunnerə (Kirchen und Klosterbauten von drei armenischen Klöstern: Tatev, Haghartsin und Dadi, Jerusalem 1931).
- Xorenac'i, Movsēs, Աշխարհացոյց Aşxarhac' oyc' (Weltkarte), siehe in: Մատենագիրք Հայոց Matenagirk' Hayoc' (Armenische klassische Autoren), Bd. 2, Einleitung von P. Muradean und K. Yuzbashean, Antelias 2003.

Autorin

Tamara Minasyan, PhD

Wissenschaftliche Mitarbeiterin, Mesrop-Maschtoz-Institut für alte Manuskripte (Matenadaran),
Jerewan, Armenien, minasyan.tamara64@mail.ru

Übersetzerin: Anahit Avagyan

Abb. 1: M 3578, Grigor Tatevazi, Kommentar zum Matthäusevangelium, Datierung: 1402, Schreibort: Karwajar, Schreiber: Tuma, Stifter: Priester Hunan, Fol. 4a Halbbogen (Titelseite) und Randverzierung. © Mesrop-Maschtoz-Institut für alte Manuskripte (Matenadaran) / Մկ. 1 - ձև. 3578, Գրիգոր Տաթևացի, Մաթևոսի ավետարանի մեկնություն, 1402 թ., գյուղ Քարվաճառ, գրիչ Թումա Սյունեցի, ստացող Հունան քհն. թ. 4ա կիսախորան և լրասանցազարդ: © Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան:

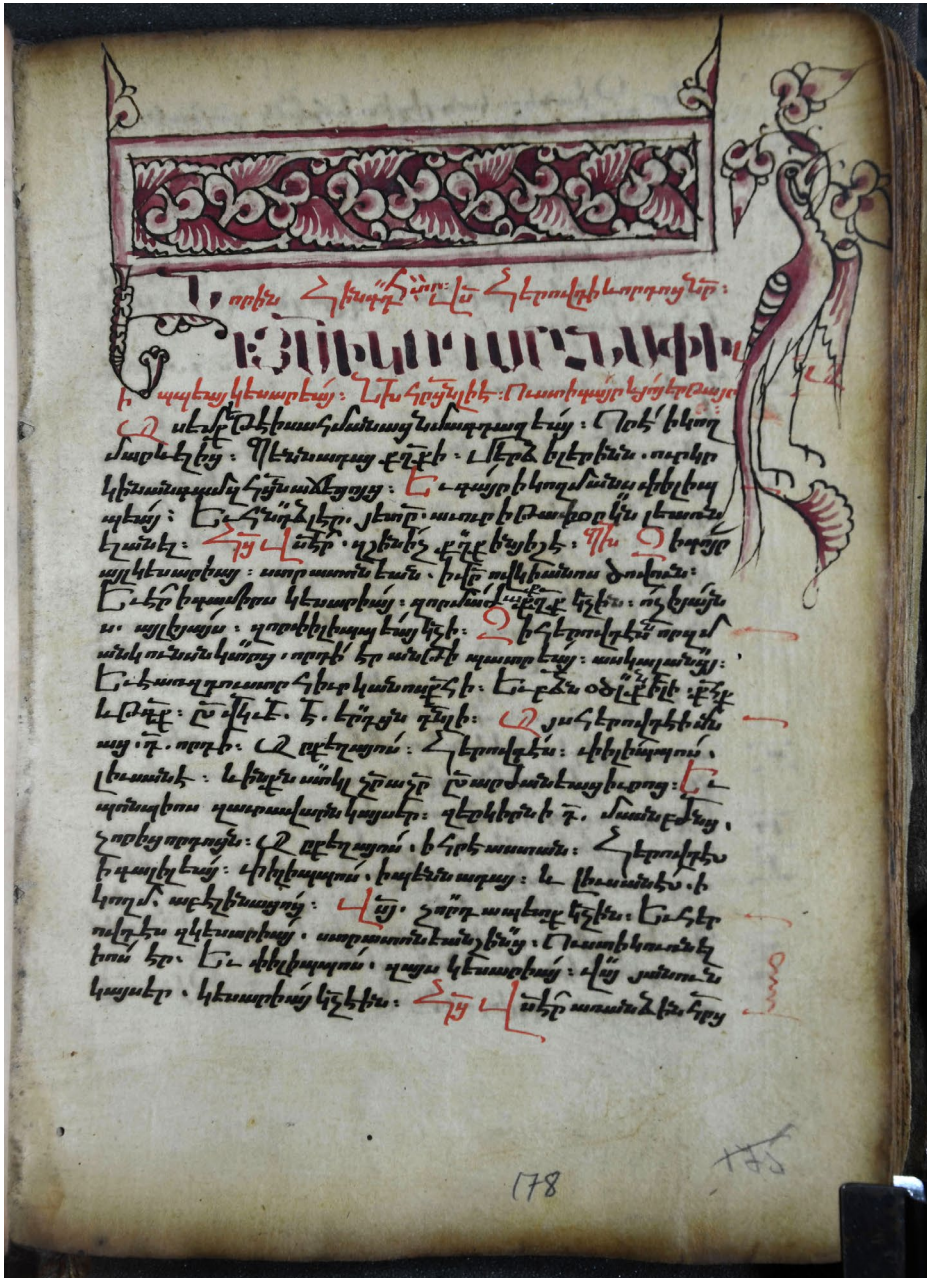

Abb. 2: M 3578, Grigor Tatevazi, Evangeliumkommentar, Datierung: 1402, Schreibort: Karwajar, Schreiber: Tuma, Stifter: Priester Hunan, Fol. 178a Frontispitz, Vogelverzierung. © Mesrop-Maschtoz-Institut für alte Manuskripte (Matenadaran) / Նկ. 2 - ձեռ. 3578, Գրիգոր Տաթևացի, Մաթևոսի ավետերանի մեկնություն, 1402 թ., գյուղ Քարվաճառ, գրիչ Թումա Սյունեցի, ստացող Հունան քհն., թ. 178ա ճակատագրեր և թղթագրեր: © Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան:

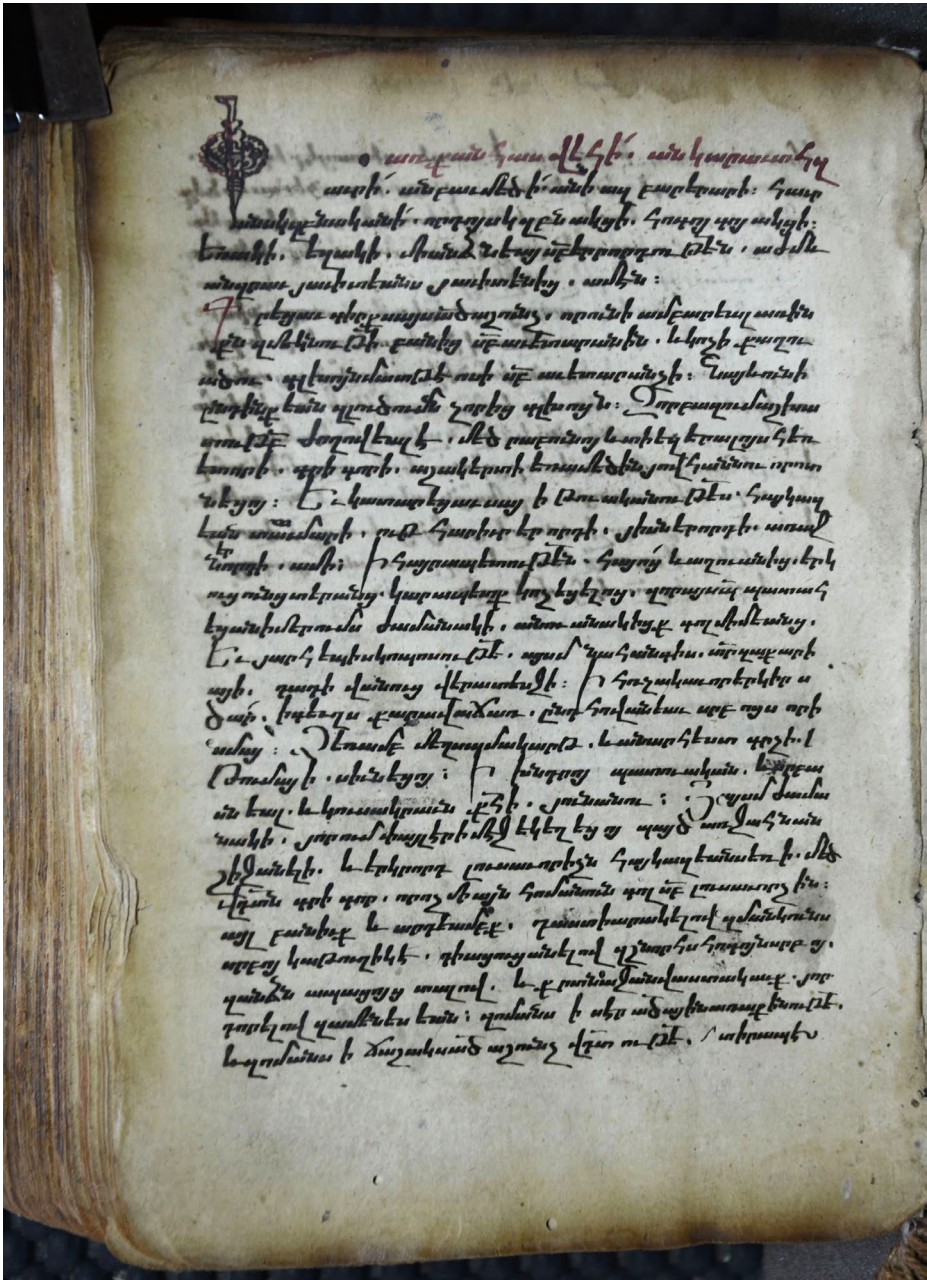

Abb. 3: M 3578, Grigor Tatevazi, Evangeliumkommentar, Datierung: 1402, Schreibort: Karwajar, Schreiber: Tuma, Stifter: Priester Hunan, Fol. 296b Kolophon des Schreibers. © Mesrop-Maschtoz-Institut für alte Manuskripte (Matenadaran) / ՄԿ. 3 - ձեռ. 3578, Գրիգոր Տաթևացի, Մաթնոսի պատերազմի մեկնություն, 1402 թ., գրող Քարվաճառ, գրիչ Թուման Սյունեցի, ստացող շունան քհն., թ. 296բ Հիշատակարան: © Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան:

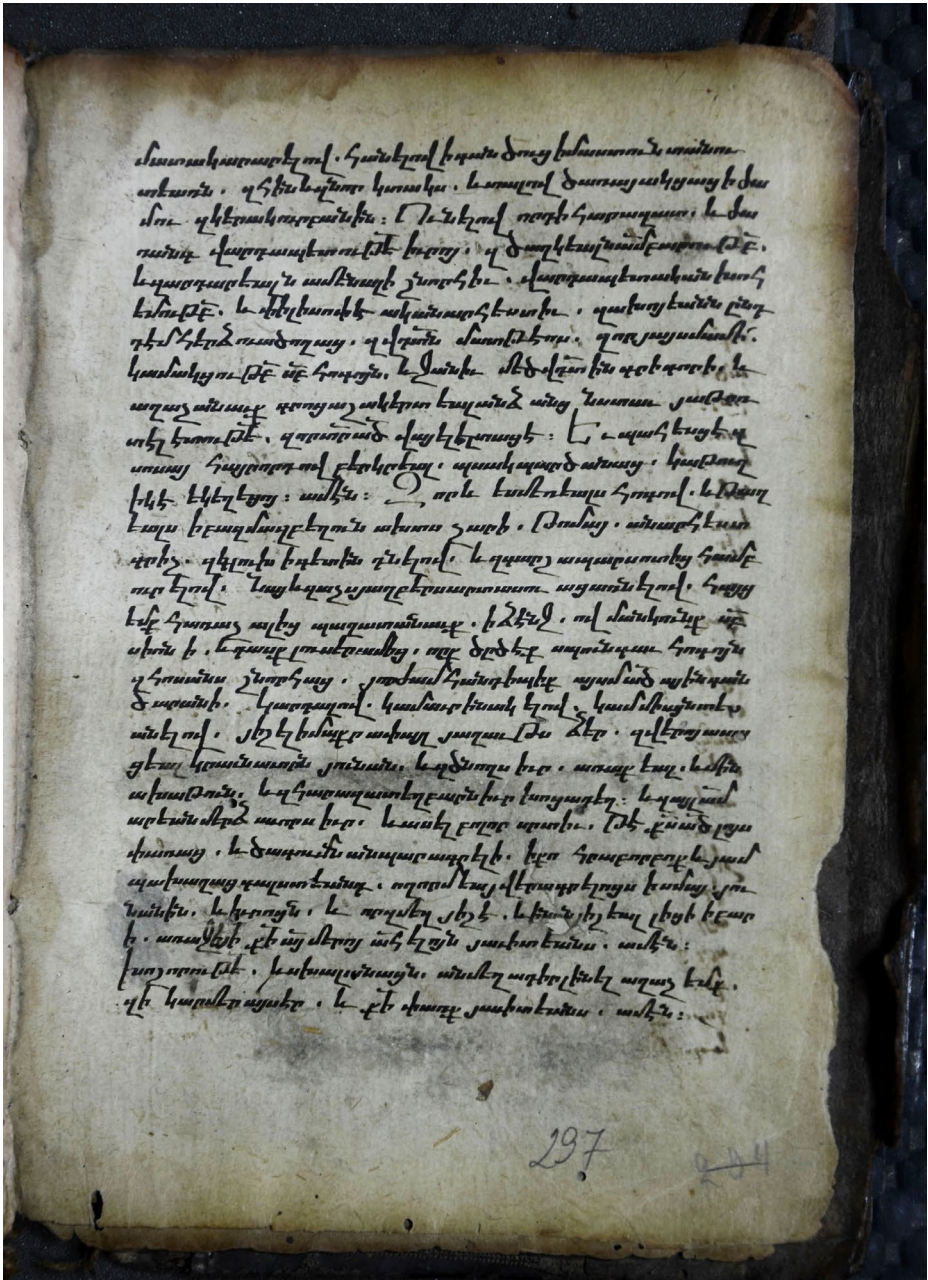

Abb. 4: M 3578, Grigor Tatevazi, Evangeliumkommentar, Datierung: 1402, Schreibort: Karwajar, Schreiber: Tuma, Stifter: Priester Hunan, Fol. 297a Fortsetzung des Kolophons. © Mesrop-Maschtoz-Institut für alte Manuskripte (Matenadaran) / Մկ. 4 - ձեռ. 3578, Գրիգոր Տաթևացի, Մաթևոսի ավետարանի մեկնություն, 1402 թ., գյուղ Քարվաճառ, գրիչ Թումա Սյունեցի, ստացող Հունան քհն., թ. 297ա շիշատակարանի շարունակություն: © Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան:

Թամարա Մինասյան

Արցախի Քարվաճառ բնակավայրը XV դ. հայերեն ձեռագիր հիշատակարանում

Պատմական Արցախ աշխարհի ծար գավառի¹ բնակավայրերից է Քարվաճառ գյուղը,² որը տարածված է Թարթառ գետի ձախակողմյան մի բարձրադիր սարահարթի վրա: Արդեն XX դարում քաղաքի կարգավիճակ ունեցող նախկին միջնադարյան գյուղը հայտնի է նաև Քելբաջար անունով՝ պայմանավորված այստեղ բնակեցված քոչվոր ցեղերի լեզուներով:

Տեղանունների բառարանում Քարվաճառ բնակավայրի և համանուն լեռան վերաբերյալ ամփոփված են մի քանի բառհոդվածներ, որոնց համաձայն՝ բնակավայրը հիշատակվում է որպես գավառակ Մեծ Հայքի Արցախ աշխարհում, ավելի ուշ՝ ավան ԼՂՔ Քաշաթաղի շրջանում, ապա՝ Արցախի Հանրապետության կազմում քաղաքատիպ ավան և Քելբաջարի շրջանի կենտրոնը,³ որը

1 Միջնադարում պատմական Արցախ աշխարհի ծար գավառը կամ ծարա երկիրը, որ XII-XIII դարերից հայտնի է նաև Վերին Խաչեն անունով, համապատասխանում էր «Աշխարհացույցյան» Վայկունիք գավառին, որը Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի տասներկու գավառներից մեկն էր: Վաղ միջնադարում նրա սահմանները տարածվում էին արևելքում Ռմբոստյան լեռնաշղթայով, հյուսիսում Մոսլի լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերով, հարավում՝ Աղահեջքի (Քաշաթաղ) լեռնաշղթայով, իսկ արևելքում ընդգրկում էր Դադիվանքը, Հավթախաղաց սարն ու Խաղալանքը: Գավառի տարածքում էր «Բաղանիք արքունականքը» կամ «Վայկունիք ջերմուկքը»: Տես Խորենացի, Աշխարհացույց, 217: Երենյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, 82: XVIII դարից գավառը կոչվում էր նաև Քոլանի՝ կապված այստեղ ներթափանցած քրդական ծագմամբ քոլանի ցեղի հետ: Տես Սիմեոն Երևանցի, Չամբր, 283:

2 Միջնադարում գյուղ համարվող Քարվաճառը 1920 թ. հետո ուներ շրջանի կարգավիճակ: Երբ շրջանը բռնակցվեց Ադրբեջանին, այստեղ ձևավորվեց թուրքական արտասանությամբ Քյալբաջարի վարչական շրջանը, որի ենթակայության տակ մինչև XX դարի 90-ական թթ. սկիզբը կային 122 մեծ և փոքր գյուղեր: Պատմական հայկական Քարվաճառ գյուղը դարձավ քրդերով բնակեցված վարչական շրջանի կենտրոնը: 1923 թ. կազմավորվեց վարչական նոր միավորում՝ Կարմիր Քուրդիստանի գավառը, որի մեջ ներառվեցին Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության Չանգեզուրի գավառից և Լեռնային Ղարաբաղից կտրված տարածքները, որտեղ կազմավորվեցին Քյալբաջարի (Քարվաճառ), Լաչինի (Բերձոր) և մասամբ Ղուբաթուրի (Որոտան) գավառները: 1929 թ. Կարմիր Քուրդիստանը վերացվեց և տարածքը միացվեց Խորհրդային Ադրբեջանին: 1960-ական թվականներից ադրբեջանական իշխանությունները հսկայական ներդրումներ կատարեցին շրջանում, աճեց նաև ադրբեջանական բնակչության թիվը: Քարվաճառը Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից ստացավ քաղաքատիպ ավանի, իսկ 1980 թ.-ից՝ քաղաքի կարգավիճակ: 1993 թ. Քարվաճառի ազատագրումից հետո բնակավայրը ներառնվեց Արցախի Հանրապետության կազմում և կրկին բնակեցվեց հայերով: 2020 թ. հայ-արդբեջանական պատերազմի հետևանքով Քարվաճառի շրջանը կրկին հայթաթափվեց և նոյեմբերի 25-ից անցավ Ադրբեջանի զինված ուժերի վերահսկողության տակ:

3 Ըստ Արցախի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման Քարվաճառը համարվում է 1993 թ. հետո կազմավորված Նոր Շահումյանի (Քարվաճառ) շրջանի վարչական կենտրոնը, իսկ ըստ Ադրբեջանի վարչատարածքային բաժանման Քելբաջարի շրջանի վարչական կենտրոնը: Տես Դահրամանյան, Տեղեկատու:

համապատասխանում է միջնադարում վկայված Քարավաճառ գյուղին, իսկ լեռը տարածվում է քաղաքատիպ ավանի հյուսիսարևմտյան կողմում՝ արևելյան Սևանի լեռնաշղթայի ճյուղավորություններում:⁴

«Քարվաճառ» տեղանվան տարբեր բացատրություններ են տրվել, որոնք ցայսօր էլ մնում են ենթադրությունների շրջանակներում և կարիք են զգում գիտական լուրջ հիմնավորման: Ըստ ժողովրդական մեկնաբանության՝ այն նշանակել է «քար վաճառելու վայր»:⁵ Այս մեկնաբանությունն, իհարկե, հեռու է գիտականությունից և մնում է սիրողական բացատրության շրջանակներում: Ըստ Հովհաննես Կարազյոզյանի՝ հավանական է, որ «Քարվաճառ» տեղանունն առաջացել է Հին Արևելքում տարածված «քար» բառից, որ նշանակել է «գաղութ» կամ «ավան»: Մման տեղանուններ հանդիպում են Բաբելոնում (ինչպես՝ Քար-Դունիաշ), Մարաստանում (ինչպես՝ Քար-Ռեիգալի, Քար-Բաշշի), Ասորեստանում (ինչպես՝ Քար-Նինիլի, Քար-Շամասնասիր, Քար-Թուքուլթի-Նինուլթա):⁶ Իսկ հուշարձանագետ Սամվել Կարապետյանի համոզմամբ՝ «քարվաճառ» բառի մեկնաբանությունը պետք է փնտրել հայկական իրականության մեջ և կապել այն բանի հետ, որ Հայկական լեռնաշխարհում շատ բերդերի անվան բաղադրիչ մաս է կազմում «քար» բառը, որը համարժեք է «բերդ», «ամրոց» բառերին, ինչպես օրինակ, Քարհեղձ բերդը Ջակամ գավառում, Քար Մանակերտ և Քար Ամյուկ բերդերը՝ Վասպուրականում, Դեղնքարը և Սարվանդիքարը՝ Կիլիկիայում: Սկսած ունենալով, որ Քարվաճառ բնակավայրի տեղանքն ունի միջնադարյան բերդերին խիստ բնորոշ բոլոր պայմանները (դժվարամատչելիություն, գաղտնուղի ձոր-ճանապարհով, ջրի առկայություն, հսկողություն պահպաններով), Ս. Կարապետյանը ընդունում է, որ Քարվաճառ տեղանվան ծագումը պայմանավորված է նրա բերդ լինելու հանգամանքով:⁷ Ի միջի այլոց, Քարվաճառը տարածաշրջանի համար ունի ռազմավարական նշանակություն, ինչին ականատես եղանք վերջին Արցախյան պատերազմների ժամանակ:

Միջնադարյան Քարվաճառ գյուղի մասին սկզբնաղբյուրները չափազանց սակավաթիվ տեղեկություններ են հաղորդում: Չնայած գավառը, որի կազմի մեջ մտնում էր գյուղը, Վայկունիք, Ճար կամ Վերին Խաչեն անվանումներով մատենագիր աղբյուրներում, ձեռագիր հիշատակարաններում և վիմագիր արձանագրություններում հանդես է գալիս ավելի վաղ ժամանակներից, այնուամենայնիվ, Քարվաճառ տեղանունն առաջին անգամ հիշատակվում է 1402 թ. գրված մի ձեռագիր հիշատակարանում՝ իբրև գյուղ և գրչության կենտրոն: Այս

Աղբյուրների Հանրապետության պետական վիճակագրական կոմիտե, «Արցախյան տարածքային բաժանման ղասակագրում 2019»:

4 Հակոբյան/Մելիք-Բախչյան/Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, 332 և 340:

5 Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, 51:

6 Կարազյոզյան, Հակահայկական սեպը և նրա չորս շրջկենտրոնները, 5:

7 Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, 52:

ձեռագիր մատյանը պահվում է Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և կրում է 3578 թվահամարը: Քարվաճառը երկրորդ անգամ, ի թիվս ծար գավառի մի շարք գյուղերի, հիշատակվում է 1661 թ. մի վավերաթղթում. «[...] գիւղօրայքս Հաճաւ, Բօրու, Քարվաճառ, Գոմէրն, Չուար»,⁸ իսկ 1873 թ. մի կալվածագրում Քարվաճառը հիշատակված է որպես Դադիվանքի վանքապատկան կալվածք: Նկատենք, որ տակավին 1830-ական թվականներից Բաղրասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանի երկարատև ու տքնաջան աշխատանքի շնորհիվ Դադիվանքին ենթակա երբեմնի կալվածքները դատական կարգով վերցվեցին այստեղ բնակվող քոչվոր ցեղերից և վերադարձվեցին վանքին՝ պահպանելով նրա կալվածատիրական իրավունքները:⁹ Չնայած դրան՝ խորհրդային կարգերի հաստատումով Դադիվանքը զրկվեց իր կալվածքներից, իսկ պատմական ծար գավառը, որ մտել էր 1923 թ. կազմավորված Կարմիր Քուրդիստան վարչատարածքային միավորման մեջ, 1929 թ. վերացվեց և բռնակցվեց Ադրբեջանին՝ Քելբաջար անունով:¹⁰

Քարվաճառ գյուղից մեզ հասած ձեռագրի գրիչը Թումա Սյունեցին է, որը 1402 թ. Հունան քահանայի խնդրանքով ընդօրինակում է Գրիգոր Տաթևացու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը: Մատյանը թղթյա է, 18x12,5 մեծությունը, դրոշմազարդ շագանակագույն կաշվե կազմով: Գրիչը գրել է գեղեցիկ ու կանոնավոր բոլորգրով: Հավանաբար, նկարագարողումը նույնպես կատարել է գրիչը: Այն հարուստ չէ. ունի մեկ կիսախորան, բազմաթիվ ճակատազարդեր, թռչնային և բուսական լուսանցազարդեր, թռչնագիր և հանգուցագիր զարդագրեր (տե՛ս [նկար 1](#) և [2](#)): Մատյանը գրվել է Հայոց Կարապետ Ա Կեղեցի (1393-1404) և Աղվանից Կարապետ (1402-1420) կաթողիկոսների հայրապետության տարիներին: Այս ժամանակ ծար գավառի արքեպիսկոպոսն ու Դադիվանքի առաջնորդն էր տեր Ջաքարիան:

«Գրեցաւ գիրքս այս աստուածաշունչ, որ ունի ամբարեալ առ ինքն զմեկնութիւն բանից Աւետարանին և կոչի քաղուածու զլիսոյն Մատթեոսի սուրբ աւետարանչի: Նաև ունի ընդ ինքեան զլուծումն չորից զլիսոցն, զոր բազում աշխատութեամբ ժողովեալ է մեծ ռաբունոյ և տիեզերալոյս հռետորի Գրիգորի՝ աշակերտի եռամեծին Յովհաննու Որոտնեցոյ: Եւ կատարեցաւ սա ի թուականութեանս հայկազեան տամարի ութ հարիւրերորդի յիսներորդի առաջնորդի ամի (1402) ի հայրապետութեան Հայոց և Աղուանից երկուցունց տերանց Կարապետք կոչեցելոց, զոր այսպես պատահեցան ի մերումս ժամանակի, անուանակիցք զոլ միմեանց, և յարհեպիսկոպոսութեան այսմ նահանգիս՝ տէր Ջաքարիայի՝

8 ՀՀՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ 4, թ. 4:

9 ՀՀՊԿԱ, ֆ. 468, ց. 2, գ 73, թ. 1:

10 Քարվաճառի շրջանը արևելքից սահմանակից է Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջանին, հարավից՝ Քաշաթաղին (Լաչին), արևմուտքից ՀՀ Վարդենիսի և հարավարևմուտքից՝ Վայքի և Սիսիանի շրջաններին, հյուսիսից՝ Ադրբեջանի տիրապետության տակ անցած Դաշքեսանի և Խանլարի շրջաններին: Կարապետյան, Հայաստանի պատմություն. Մոավականք, 209:

Դադիվանուց վերատեսչի, ի հռչակաւոր երկիրս Ծար՝ ի գւնս Քարավաճառ՝ ընդ հովանեաւ սրբոցս, որ ի սմայ, ձեռամբ մեղսամակարթ և անարհեստ գրչի՝ Թումայի Սիւնեցոյ՝ ի խնդրոյ պատուական և սրբասնեալ կուսակրան քահանայի Յունանու» (ՄՄ ձեռ. 3578, թ. 296բ: Տես նկար 3):

Հիշատակարանի շարունակության մեջ Թումա գրիչը տալիս է ուշագրավ մի կենսագրական տեղեկություն՝ Տաթևի համալսարանում ուսանած, Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու աշակերտ, նշանավոր մեկնիչ և մանկավարժ Մատթեոս Ջուղայեցու վերաբերյալ: Թումա գրիչը գրում է, որ Մատթեոսը, որ առանձնանում էր իր վարդապետական ու փիլիսոփայական խոհեմությամբ և ախոյան էր հերձվածողաց, մատյանի գրչության թվականին, այսինքն՝ 1402-ին, Գրիգոր Տաթևացու հաճությամբ և Տաթևի համալսարանի աշակերտների խնդրանքով նստում է «յաթոռ տէլէտութեան», այսինքն՝ դառնում է նշանավոր վարդապետներից մեկը:

«Ունելով որդի հարազատ և ժառանգ վարդապետութեան իւրոյ, զծաղկեալն ամենայն բարութեամբ և զարդարեալն ամենալի շնորհիվ, վարդապետական խոհեմութեամբ և փիլիսոփեական արհեստիւ, զսխոյեանն ընդդէմ հերձուածողաց՝ վարդապետն Մատթեոս, որ յայսմ ամի, կամակցութեամբ Սուրբ Հոգոյն և Զանիւ մեծ վարդապետին Գրիգորի և աղաչանաւք գրոց աշակերտեալ անձանց, նստաւ յաթոռ տէլէտութեան» (թ. 297ա: Տես նկար 4):

Հավելենք, որ Մատթեոս Ջուղայեցու կենսագրական այս դրվագը հիշատակելիս, մասնագետները հիմնվում են Թումա Սյունեցու հաղորդած տվյալի վրա:¹¹

Գրիչ Թուման հիշատակարանի վերջում խնդրում է հիշել ձեռագրի պատվիրատու Հունան կրոնավորի ծնողներին և բոլոր արյունակից հարազատներին, իսկ խոշոր գրի ու սխալների համար անմեղադրություն է խնդրում:

Ահա այն ամբողջ տեղեկությունը, որ տալիս է մեզ ձեռագրի հիշատակարանը: Ամենից կարևորը և արժեքավորը մեզ համար հիշատակարանում այն է, որ այստեղ պահպանված են գրչի անունը, գրչության ստույգ թվականը և, իհարկե, գրչության ստույգ վայրը: Վերջինս հիշատակված է «Քարավաճառ» ձևով: Թուման մատյանն ընդօրինակել է Քարավաճառ գյուղի եկեղեցում, ինչպես ինքն է ասում, «տեղի սրբերի հովանու ներքո»: Գրիչն այլ մանրամասներ չի հաղորդում, չի հիշատակվում, թե խոսքը որ սրբավայրի մասին է: Ցավոք, եկեղեցու վերաբերյալ այլ աղբյուրներում ևս չեն պահպանվել գրավոր կամ հնագիտական տեղեկություններ, անհայտ են մնում նրա և՛ անունը, և՛ հիմնադրվելու ժամանակը: Եկեղեցու անվան և հիմնադրվելու ժամանակի վերաբերյալ որևէ փաստ չեն արձանագրել նաև

11 Խաչիկյան, Մատթեոս Ջուղայեցու կյանքն ու մատենագրությունը, 62:

գավառի տարածքում կատարված ուսումնասիրությունները:¹² Այստեղ բախվում ենք դժվարությունների, որովհետև եկեղեցու և գյուղի վերաբերյալ միջնադարյան գրավոր սկզբնաղբյուրները չափազանց ժլատ են, ինչի հետևանքով էլ ասելիքը թեական ու կցկտուր է լինում: Ուստի, այս հույժ կարևոր և, ըստ էության, գյուղի և արբավայրի մասին եզակի տեղեկության հեղինակը մնում է Թումա Սյունեցին: 1402 թ.-ից մեզ հասած այս հիշատակարանը, որը ստույգ տեղեկություն է Քարվաճառ գյուղի տեղադրության վերաբերյալ, լիովին ապացույց է, որ Քարվաճառը պատմական Արցախի ծար գավառի մեջ մտնող և Դաղիվանքի ենթակայության տակ գտնող հայաբնակ գյուղ է եղել և մյուս գյուղերի հետ կիսել է գավառին վերահասած ճակատագիրը:

Ընդհանրապես, Քարվաճառի շրջանի տարածքում եղած պատմամշակութային հուշարձաններից շատերի մասին չափազանց քիչ տեղեկություններ են պահպանվել, կամ գրեթե տեղեկություններ չկան, քանի որ այդ հուշարձանների մեծ մասը այլևս գոյություն չունի այն պարզ պատճառով, որ ծար գավառում մահմեդական տարրերի բնակեցմամբ ադրբեջանական իշխանությունների հովանավորությամբ, հատկապես խորհրդային տարիներին, հայկական մշակութային արժեքների ծրագրավորված ոչնչացում է տեղի ունեցել:¹³ Պատմամշակութային այդ հուշարձաններից շատերը, դառնալով այբանացման զոհ, ավերվել ու ամայացել են այնպես, որ հայկականության հետքն իսկ չի պահպանվել, իսկ քանդված հուշարձանների քարերն էլ գործածվել են այլ շինությունների մեջ որպես շինաքար: Շրջանի ազատագրումից հետո հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպության արշավախմբի

12 Գավառի տարածքում առաջին ուսումնասիրությունները կատարվել են XVIII դարում: Առաջին ուսումնասիրողը Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանն է, որը 1718 թ. խնամքով հավաքել ու ամբողջացրել է Գանձասարի, Խաղավանքի, Դաղի ու շրջակա տարածքի վանքերի ու խաչքարերի արձանագրությունները: Եսայի կաթողիկոսի կազմած հիշյալ արձանագրությունների տետրակի գտնվելու վայրն անհայտ է: Ստանենդարանում են պահվում բնօրինակից կատարված երեք ընդօրինակությունները՝ 4537, 7821 և 9923 ձեռագրերը: 1830-ական թթ. Դաղի և Գետամիջի վանքերում մի քանի արձանագրություններ է գրի առել Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանը (Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, 356–365): Ծար գավառի բնակավայրերում վիմագրական ուսումնասիրություններ են կատարել Սարգիս արք. Ջալալյանը (Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հ. Ա, 199–227 և հ. Բ, 213–228), Խաչիկ վրդ. Դաղյանը (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 5, թ. 23–28), Մակար եպս. Բարխուդարյանը (Բարխուդարեանց, Արցախ), Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը (Տեր-Մովսիսեան, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծինի և Դաղի եկեղեցիները, 83–104): 1960–1964 թթ. Սեդրակ Բարխուդարյանի զիտավորած գիտական արշավախումբը Քարվաճառի շրջանում հնագիտական պեղումներ է իրականացրել (Դիվան հայ վիմագրության, Արցախ, 197–227): 1978–2018 թթ. Քարվաճառի շրջանում պարբերաբար հնագիտական ուսումնասիրություններ են կատարել Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի (1993–2005 թթ., արշավախմբի ղեկավար՝ Հ. Սիմոնյան) և Հայաստանի ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպության մասնագետների կողմից (1978–1987 թթ., 1993–1996 թթ., 2000-ական թթ., արշավախմբի ղեկավար՝ Ս. Կարապետյան): Տե՛ս Սիմոնյան/Սանմայան/Գնունի, Արցախի և ազատագրված տարածքների 1990–2005 թթ. հնագիտական հետազոտությունների հիմնական արդյունքները: Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները: Կարապետյան, Հայաստանի պատմություն. Մոավսկանք:

13 1924 թ. գավառի մի շարք բնակավայրերում հնագիտական ուսումնասիրություններ կատարած ռուս հնագետ Ե. Պյոլինան բնակելի քարայրերի, ավերակված գյուղերի, բերդապարիսպների, եկեղեցիների ու մատուռների մասին ցավալիորեն նշում է, որ դրանց մեծ մասը ոչ միայն չեն հետազոտվել, այլև չեն նշվել գրականության մեջ, թեև ու՛՛՛ հաշվառման կարգով: Տե՛ս Печелина, Армянские памятники, 243.

(ղեկավար՝ Սամվել Կարապետյան) վերստին կատարված ուսումնասիրության արդյունքում պարզվում է, որ հիմնովին ավերվել է նաև Քարվաճառի հայկական եկեղեցին և պղծվել է խաչքարերով հին գերեզմանոցը: Եկեղեցու տեղում 1960-ականների սկզբին կառուցվում է պատմագավառագիտական թանգարան, որտեղ մինչև 1993 թ. ապրիլ ամիսը, այսինքն մինչև Քարվաճառի ազատագրումը 916 թ. հայագիր մի խաչքար, որ այստեղ է տեղափոխվել 1965 թ., ջանադրաբար ադրբեջանցիների կողմից ներկայացվել է որպես աղվանական ծագման խաչդաշ: Այդ խաչքարը, սակայն, հետագայում փոխադրվել է Գանձասարի վանք:¹⁴ Քարվաճառ գյուղի տարածքում բացի այս խաչքարից պահպանված պատմամշակութային հուշարձաններից հայտնի են նաև XIII-XVII դդ. տապանաքարեր և միջնադարյան ձիթհանի մեկ քար:¹⁵ Չնայած Քարվաճառ գյուղից մեզ հասած պատմական հուշարձանների և սկզբնաղբյուրների սակավությանը՝ հետագայում արդեն շրջանի կարգավիճակ ձեռք բերած Քարվաճառի վարչական տարածքի բնակատեղիներում կատարված հնագիտական ուսումնասիրությունների ժամանակ հայտնաբերված հուշարձանները փաստում են, որ գավառի տարածքը հայերով բնակեցված է եղել վաղնջական ժամանակներից: Այստեղ հայտնաբերված մ. թ. ա. IV-III հազարամյակներով թվագրվող ժայռապատկերներն իրենց պատկերագրությամբ, արվեստով և ոճական առանձնահատկություններով նման են հարևան Սյունիքի, Գեղամա և Վարդենիսի լեռներում պահպանված նմանատիպ հուշարձաններին, իսկ գավառի տարբեր բնակատեղիներում բազմաթիվ ու տարաբնույթ միջնադարյան հուշարձանները՝ եկեղեցիներ, մատուռներ, կամուրջներ, խաչքարեր, վկայում են, որ հայկականության հետքն այստեղ չի ընդատվել մինչև XVIII դ. առաջին քառորդի հայերի տեղահանումը: Քարվաճառը գավառի շատ գյուղերի հետ հայաթափվել է 1725 թ. հետո, ապա բավական երկար ժամանակ՝ մինչև XIX դարասկիբը, անմարդաբնակ մնալուց հետո ոչ միայն գյուղը, այլև ողջ գավառն աստիճանաբար բնակեցվել է այնտեղ ներթափանցած քրդական ծագմամբ մահմեդական խաչնարած ցեղերով: Մահմեդական ցեղախմբերի բնակեցմամբ Արցախում բնակվող միատարր ու միաձույլ հայության մեջ մտավ օտարասեռ էթնիկ տարրը: Հենց այդ ժամանակից էլ սկսվեց Արցախի նաև մյուս հայկական բնակավայրերի անվանումների օտարացումը: Օտարամուտ այդ ցեղախմբերն, իրենց լեզվահնչյունական համակարգի յուրահատկություններին հարմարեցնելով, Քարվաճառ տեղանունը սկսեցին անվանել Քյարվաջար, Քյալբաջար կամ Քելբաջար, իսկ ծար գավառը՝ ճարլու, Ջար կամ Ջարուզիբիլ (Ջարուզիվիլ):¹⁶ Այսպես էլ Աղահեձքը դարձավ Լաչին, Ջերմաջուրը՝ Իստիսու, Իգաձորը՝ Բադրլու, Երիցուշենը՝ Քեշիշքյանդ, Սևաջուրը՝ Ղարասու, Յրտնուտը՝ Սոյուդբուլաղ և այլն: Քարվաճառի շրջանում ուսումնասիրությունների ընթացքում հայտնաբերվել են նաև

14 Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, 52-54: Կարապետյան, Հայաստանի պատմություն, 386:

15 Ղահրամանյան, Տեղեկատու, 276:

16 ՀՀՊՊԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ 4, թ. 1:

XIX-XX դդ. մահմեդական մշակույթի հուշարձաններ՝ քյումբազ կոչված գմբեթավոր դամբարաններ, ձիակերպ և խոյակերպ զերեզվանաքարեր, որոնք բացառապես վկայում են այդ ցեղերի ոչ բնիկ լինելու մասին:

Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը (1710–1780) «Ջամբո» աշխատության մեջ թվարկում է Ճար գավառի մեջ մտնող մոտ երեք տասնյակ գյուղերի անուններ, որոնք, որպես Դադիվանքի կալվածքներ, ենթարկվում էին էջմիածնին:¹⁷ Այդ ցանկից բացակայում են Քարվաճառ և վիմագիր ու ձեռագիր արձանագրություններից հայտնի ևս մի քանի գյուղերի անունները, ինչը վկայում է այն մասին, որ XVIII-րդ դարում արդեն այդ գյուղերը հայաթափվել էին: Գավառը, բացառությամբ Խուլթավան գյուղի և եպիսկոպոսանիստ Դադիվանքի, ամբողջովին հայաթափվում է 1760-ական թվականներին: Արտագաղթած ծարեցիները բնակություն են հաստատում Վրաստանի տարբեր բնակավայրերում:

Ամփոփենք. Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Ճար գավառի նշանավոր գյուղերից էր Քարվաճառը, որը հայտնի էր նաև որպես գրչության կենտրոն: Քարվաճառից մեզ հասած միակ ձեռագիր մատյանը 1402 թ. Թումա Սյունեցու ընդօրինակած ձեռագիր մատյանն է, որի հիշատակարանը ունի պատմական և աղբյուրագիտական բացառիկ արժեք: Այստեղ առաջին անգամ հիշատակվում է Քարվաճառը՝ որպես Դադիվանքի ենթակայության տակ գտնող հայաբնակ գյուղ: Հիշատակարանը նաև եզակի և բացառիկ սկզբնաղբյուր է միջնադարում Քարվաճառ գյուղում գործած եկեղեցու վերաբերյալ, որը, սակայն, հիմնովին արվերվել է 1725 թ.-ից հետո, երբ գյուղը հայաթափվել է և բնակեցվել այստեղ ներթափանցած մահմեդական ցեղերով:

Գրականություն

Ադրբեջանի Հանրապետության պետական վիճակագրական կոմիտե, «Վարչական տարածքային բաժանման դասակարգում, 2019», պաշտոնական հրատարակություն, Բաքու 2020 / Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. «İnzibati ərazi bölgüsü təsnifatı, 2019», Rəsmi nəşr, Bakı 2020:

Երևանյան, Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհագրոյ»-ի, Երևան 1963:

Երևանցի, Սիմեոն, Ջամբո, Գիրք, որ կոչի Յիշատակարան, Վաղարշապատ 1873:

Խաչիկյան, Լ., Մատթեոս Ջուղայեցու կյանքն ու մատենագրությունը, «Բանբեր Մատենադարանի», 1956, թ. 3:

Խորենացի, Մովսես, Աշխարհացոյց, տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, առաջաբանը՝ Պ. Մուրադեանի և Կ. Իսքրաշեանի, Անթիլիաս 2003:

Կարազյոզյան, Հ., Հակահայկական սեպը և նրա չորս շրջկենտրոնները, «Երկիր» օրաթերթ, 1994, թ. 131:

Կարապետյան, Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանի բռնակցված շրջաններում, Երևան 1999:

Կարապետյան, Ս., Հայաստանի պատմություն. Մոավականք, հ. Դ, Երևան 2019:

Հակոբյան, Թ. / Մելիք-Բախշյան, Ստ. / Բարսեղյան, Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան 2001:

17 Սիմեոն Երևանցի, Ջամբո, 283:

ՀՀՊՊԱՍ, ֆ. 57, ց. 1, գ 4, թ. 4:

ՀՀՊՊԱՍ, ֆ. 468, ց. 2, գ 73, թ. 1:

ՀՀՊՊԱՍ, ֆ. 319, ց. 1, գ 5, թ. 23-28:

ՀՀՊՊԱՍ, ֆ. 57, ց. 1, գ 4, թ. 1:

Ղահրամանյան, Հ., Տեղեկատու Արցախի Հանրապետության վարչատարածքային միավորների սոցիալ-տնտեսական բնութագրերի, Երևան 2015:

Շահյաթունեանց, Հովհ., Ստորագրութիւնն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. Բ, Էջմիածին 1842:

Ջալալեանց, Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հ. Ա, Տիփսիս 1842, հ. Բ, Տիփսիս 1858:

Սիմոնյան, Հ. / Սանամյան, Հ. / Գնունի, Ա., Արցախի և ազատագրված տարածքների 1990-2005 թթ. հնագիտական հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, «Պատմամշակութային ժառանգություն մատենաշար», թ. 2, Երևան 2007:

Տեր-Մովսիսեան, Մ., Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծինի և Դադի եկեղեցիները և վանական շինությունները, Երուսաղեմ 1931:

Դիվան հայ վիճաբույության, Արցախ, պրակ V, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան 1982:

Пчелина Е., Армянские памятники на территории Азербайджанской ССР, Труды Отдела Востока Эрмитажа, т. 3, Ленинград 1940:

Հեղինակ

Թամարա Մինսայան, բան. գիտ. դր.

«Մատենադարան» Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, Արվեստի պատմության և զրչության կենտրոնների բաժին, Երևան, Հայաստան, minasyan.tamara64@mail.ru

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Armenuhi Drost-Abgarjan

Die älteste armenische Handschrift Deutschlands im neuen Licht

Abstract

This philological-textological study provides new insights into the dating of the oldest Armenian manuscript in Germany (Halle University and State Library, Armen 1), which presumably originates from the Artsakh scriptoria and is dated 1224 in the catalogue of Armenian manuscripts in Germany by Julius Aßfalg and Joseph Molitor (1962). As a result of the study, it was found out that the final sentence of John's Gospel (Jn 21, 25) in the so-called Artsakh Gospel was perceived as a colophon and the number next to it as the year of creation of the Armenian Gospel copy. However, the margin number does not mark the year of creation of the manuscript but the segmentation of the Gospel text as do the other cross-references to the Eusebian canon tables. In contrast, the real colophon by a later hand provides the only dating of the manuscript, namely the year 373 according to the Armenian calendar, which corresponds to the year 924 AD.

1. Einführung

Das sogenannte Arzacher Evangeliar (Աւետարան/Awetaran), genauer das Tetraevangeliar, das aus Arzach (HS Armen 1 / ULB Halle) stammen soll, ist eines der 31.000 Manuskripte (von Hunderttausenden), die weltweit Vernichtung, Brände und Raub durch Fremdherrscher überlebten.¹ Oft wurden sie geraubt, um sie teuer an die ursprünglichen Besitzer zurück zu verkaufen. Bis heute ist der Raub von Manuskripten bzw. von Artefakten aktuell, denn nach dem 44-tägigen armenisch-aserbaidshaischen Krieg um den Berg-Karabach/Arzach (2020) ringen die diplomatischen Kreise nicht nur um die Rückkehr der Kriegsgefangenen, sondern auch ihrer Kulturgüter. Allein in den zuständigen Institutionen von Baku weilen infolge der Zerstörung von Kirchen und Klöstern in der Sowjetischen Autonomen² Republik Nachidschewan (besonders in Agulis) sowie der aktuellen Zerstörungen in Schuschi

1 Zu Einzelheiten siehe: Koschorke (2019), v.a. 200-204 (zu Armenien).

2 Autonom wurden die Republiken eingerichtet, weil sie von Armeniern bewohnt und somit heterogen besiedelt waren.

und anderen Skriptorien in Berg-Karabach, das ebenfalls mehrheitlich von den Armeniern kontinuierlich bewohnt war, aber willkürlich vom sowjetischen Diktator Joseph Stalin der Republik Aserbaidschanischen SSR zugeschlagen wurde, viele armenische Handschriften als Raubgut.³ Das Beutegut erreichte auch früher schon Europa und andere Teile der Welt.

Während seiner Reise durch Deutschland und Frankreich zwischen November 1930 und Februar 1931 sichtete der Mechitharisten-Gelehrte Nerses Akinean in den Bibliotheken und Büchereien dieser Länder ca. 500 armenische Handschriften.⁴ So teilte auch unsere Evangelienhandschrift das Los ihrer Schicksalsgenossinnen und kam 1865 durch den preußischen Konsul in Trapezunt (1858–1870), nämlich den Orientalisten Dr. Otto Blau (1828–1879) nach Halle.⁵

Neben dem Philosophen Friedrich Nietzsche und dem Ägyptologen Richard Lepsius war er ›Alumnus‹ der Fürstenschule in Pforta bei Naumburg, studierte in Halle und Leipzig Theologie, Philosophie und Orientalistik und war seit 1855 in Konstantinopel, Trapezunt, Bosnien-Herzegowina und bis zu seinem Freitod 1879 in Odessa (damals zu Russland gehörend) im diplomatischen Dienst. Während seiner Reisen als Diplomat durch Kleinasien, Armenien und Persien folgte er seinen wissenschaftlichen Interessen und sammelte Materialien zur Geschichte, Literatur, Ethnographie und Numismatik der dort lebenden Völker. Seine umfangreiche Münzsammlung schenkte er der Universitätsbibliothek in Leipzig und die armenischen Handschriften, die er in Persien erworben hatte, der Bibliothek der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (DMG, gegr. 1845), deren Bibliothek an der Universität Halle angesiedelt ist. Damals wurde sie unter der Nummer 308 inventarisiert. Diese älteste armenische Handschrift Deutschlands besteht aus 220 Blättern und ist in mittlerer Majuskelschrift in zwei Spalten geschrieben. Der Schreiber und vermutlich auch Miniaturmaler ist Sargis, der Auftraggeber Vardapet Stepannos und der Besitzer Vahram Kronawor (Mönch).

Mit der Handschrift haben sich Julius Aßfalg, Joseph Molitor⁶ und Burchard Brentjes⁷ in Deutschland auseinandergesetzt sowie Hravard Hakobyan⁸ (Jerewan), Tigran Koujournjian⁹ (Paris), Vardan Devrikyan,¹⁰ Levon Chookaszian (Jerewan) und Mikayel Arakelyan (Moskau) auf der armenischen Seite, die Letzteren während ihrer Forschungsaufenthalte in Halle. Die Herausgeber des Katalogs der armenischen Handschriften in Deutschland (1962) Julius Aßfalg und Joseph Molitor datieren das Manuskript aufgrund einer Randnotiz (ՆԿԳ = 673) auf das Jahr 1224. Die ikonographischen und paläographischen Untersuchungen ließen später die Handschrift der Arzach-Utiker Miniaturmalerschule zuordnen. Sie könnte allerdings genauso gut aus Syuniker oder Vaspurakaner (im Vansee-Becken) Klosterskrip-

3 Ebd., 26–27.

4 So in einem Brief vom 14.3.1931, ebd., 22.

5 Hantzsch (1903), 12–14.

6 Aßfalg/Molitor (1962), 4–6.

7 Brentjes (1977), 133–135.

8 Hakobyan (1989), 72–76.

9 Kouymjian (2011), 135–137.

10 Devrikyan (2008), 34–40.

torien stammen. Im folgenden Beitrag möchte ich mich mit dem in Halle befindlichen ältesten Manuskript in Deutschland erneut beschäftigen, das zumindest nach der klassischen Herkunftsbezeichnung aus einem Arzacher Skriptorium stammen dürfte, und dieses philologisch und textologisch unter die Lupe nehmen, um weitere Anhaltspunkte zur Datierung und zum Entstehungsort des Manuskripts zu eruieren.

Dabei wurde eine Reihe neuer Details entdeckt, die den Blick auf das Manuskript schärfen, und dieses in neuem Licht erscheinen ließen. Dies betrifft auch die Datierung des Manuskripts, die bisher als sicher galt.

2. Die Randziffer 674 und die Datierung des Manuskripts

Bereits bei einem Seminar mit den Studenten zur armenischen Manuskriptenkultur in der Handschriftenabteilung unserer Universitätsbibliothek in Halle habe ich festgestellt, dass die mutmaßliche Jahreszahl 673 (ՇԽԳ = 1224 n. Chr.) im Katalog, die sich auf dem letzten Blatt des Manuskripts (fol. 220^v) nach dem Ende des Johannesevangeliums befindet und von der Hand des Schreibers Sargis stammt, einerseits als 674 (ՇԽԴ = 1225) zu lesen ist¹¹ und andererseits keinesfalls eine Jahreszahl, sondern eine Randnotiz darstellt. Diese ist mit der Nummerierung der Textabschnitte vergleichbar, wie sie bei Evangelientexten von Euseb von Kaisarea bekannt ist. In dieser Vermutung bestärkte mich die Tatsache, dass diese Zahl-angabe wie die Ziffern (arithmoi) der Querverweise zu den eusebianischen Kanontafeln, mit einem waagrechten Strich darüber und einem darunter gekennzeichnet sind, was bei Jahreszahlen normalerweise nicht der Fall ist.

Die zusammenhanglos am Rande in derselben Größe anderer Gliederungsziffern stehende Zahl könnte z.B. die Summe der parallelen Stellen in den eusebianischen Kanontafeln sein. Martin Wallraff hat in seiner jüngsten Untersuchung und kritischen Edition der Kanontafeln die parallelen Stellen durchgezählt und deren Summe 682 festgehalten.¹² Angesichts der kleineren Differenzen in der Textgliederung der Evangelienhandschriften der armenischen Überlieferung könnte man durchaus auf die Zahl 674 kommen. Zur Klärung dieser Frage ist die noch ausstehende systematische Untersuchung der Textstruktur armenischer Evangelienhandschriften, die trotz Bränden und Raub zahlreich auf uns gekommen sind, von absoluter Notwendigkeit.

Ferner musste ich feststellen, dass der Schlusssatz des zweiten Epilogs im Johannes-Evangelium (Joh 21,25) von meinen Vorgängern als Kolophon bzw. Bestandteil eines Kolophons angenommen wurde. Die angebliche Jahreszahl, die aus meiner Sicht als Randziffer

11 Über die Verwechslung der Lettern q (g) und η (d) hat das erste Mal Mikayel Arakelyan in seiner noch nicht veröffentlichten Arbeit über die illuminierten Handschriften in Deutschland geschrieben und das Datum des Manuskripts auf 1225 (674 u. 551) korrigiert.

12 Wallraff (2021), 189.

zu identifizieren ist, steht neben den letzten vier Zeilen des Johannes-Evangeliums auf dem Folio 220“:

»Es gibt aber auch (noch) vieles andere, was Jesus getan hat. Wollte man dies eins nach dem anderen aufschreiben, dann würde, meine ich, die Welt die Schriften nicht fassen, **die geschrieben wurden** (Joh 21,25).«¹³

»Բայց է և այլ ինչ բազում զոր արար Յիսուս, զոր եթէ գրեալ էր (gevgraptai) մի ըստ միոջէ, կարծեմ թէ և ոչ աշխարհս բաւական էր տանել զգիրսն (bibliua), **որ թէ գրեալ էին** (grafovmena):«

Man hat die von mir hervorgehobenen Wörter als Kolophon »geschrieben im (Jahre) 673 (licet 674)« wahrgenommen und interpretiert: »[...] Որ թէ գրեալ էին ՈՂԳ (1224)«.¹⁴

Dabei stammt die einzige Jahresangabe auf derselben Seite von einer späteren Hand, die klassisch und formelhaft die Jahreszahl einführt: »ի թուականութեան հայոց ՚գճ ՚հգ«, d. h. im (Jahre) der Armenischen Zeitrechnung 373 (300 + 73 = 924 n. Chr.). Eine Signatur oder ein abschließender Kolophon (Յիշատակարան) nach dem Johannes-Evangelium mit der Jahresangabe, wie es z. B. im Etschmiadziner Evangeliar der Fall ist, fehlt hier.

Die Autoren des Katalogs versuchten diesen Widerspruch mit einem Schreibfehler im Eintrag der späteren Hand zu erklären, indem sie vorschlugen, den Buchstaben գ (g), dessen Zahlenwert 3 ist (՚գճ = 3x100), als զ (z) zu lesen, dessen Buchstabenwert 6 ist (՚զճ = 6x100), um die spätere Notiz als Bestätigung der obigen Ziffer 673 nachvollziehen zu lassen.

»Diese Beischrift wollte wohl das auf der gleichen Seite erwähnte Datum der Handschrift (673 Armen. / 1224) wiederholen. Doch müsste dann statt des deutlich lesbaren զճ (300) vielmehr զճ (600) stehen.«¹⁵

Es stellt sich die Frage, warum man etwas anderes vermuten »müsste«, wenn die dastehende Zahl »՚զճ« (300) »deutlich« lesbar ist? Um die Fakten der erwünschten Mutmaßung künstlich anzupassen? Die Wunschvorstellung der sonst sehr verdienstvollen Herausgeber sieht durch einen Satzfehler des Druckers noch verwirrender aus, da im Katalog ճ / շ (Zahlenwert = 100) mit ծ / շ (Zahlenwert = 50) verwechselt wird. Dass զ [g] eindeutig als զ und nicht als զ [z] zu lesen ist, zeigt die fast auf der gleichen Höhe in der zweiten Spalte stehende Beischrift der späteren Hand »զաւրաւար գրչի« (*zawrawar grč'i*, wörtl. Kraft- bzw. Heerführer des Schreibers oder des Schreibzeuges bzw. der Feder), die sich gerade im Manuskript graphisch deutlich

13 Ebd.

14 Հայերէն Յիշատակարաններ (Armenische Kolophons), unter: <https://digilib.aur.am/book/1585/1960/15722/> (letzter Zugriff: 8.12.2023).

15 Aßfalg/Molitor (1962), 6.

von q [g] unterscheidet. Zudem wollten die Katalogisierer in dieser Beischrift, die auch am Ende des Lukasevangeliums (168v) von derselben Hand mit dem Zusatz »ճախս« vorkommt, den Namen »eines späteren Aziz(?)« sehen, was vielmehr als Abkürzung für Jesus mit der Präposition »ւո յ« (ւո յիսու), d. h. »bei/zu/an Jesus« interpretiert werden sollte. Diese Beischrift als Gebet um Beistand Gottes oder Lob an die Kraft der Schutzmacht zu betrachten wäre wahrscheinlicher. Man denke nur an die Zorawor-Evangelien (z.B. Zorawor Awetaran aus dem 14. Jh., Mat. Ms. 4060), denen nicht nur Heilkräfte, sondern auch eine Schutzfunktion in den kriegerischen Auseinandersetzungen zugeschrieben wurde.

Selbst die Heerführer nahmen das Evangelium neben dem Kreuz (Աւետարան und խաչ) mit in die Schlacht gegen die Angreifer ihres Landes. Hier könnte man diesen Eintrag in Verbindung mit dem »Schreiber« oder »Schreibgerät« als ein Zeichen verstehen, das für die Zuversicht des Schreibers an die schützende Kraft Gottes steht, die den Schreiber bei der Schreibearbeit im Zuge der Herstellung des Manuskripts beistehen bzw. die Feder führen möge.

3. Arzach als Entstehungsort des Manuskripts

In seinem oben erwähnten Buch *Die Malerei von Arzach/Utik im 13. und 14. Jahrhundert* kollationierte der Kunsthistoriker Hravard Hakobyan zehn im Handschriften-Institut Matenadaran vorhandene Manuskripte bereits aus dem 12. und 13. Jahrhundert, deren Schreiber den (ziemlich verbreiteten) Namen Sargis trugen und kam zu dem Schluss, dass graphologisch die meisten Parallelen zu unserer Handschrift das Manuskript Mat 5452 (aus dem Jahre 1266) aufweist. Dies ist die *Auslegung des Hohen Liedes* von Vardan Arewelc'i, das im berühmten 800 Jahre alten Kloster Choranaschat (wörtl.: »Altarenreich«) entstanden ist. Das Skriptorium dieses Klosters zählt die Autorin der Monografie über die Skriptorien Arzachs, Tamara Minasyan, zu den angrenzenden Skriptorienschulen von Arzach.¹⁶ Ikonographisch gesehen steht dem Halleschen Manuskript das 1224 im Auftrag der Prinzessin Vaneni kopierte Evangeliar ebenfalls aus Choranaschat (Ms. 4823), sehr nah. Daher kam die Vermutung zustande, dass unsere Handschrift ebenfalls aus der Choranaschat-Schule stammen könnte.

Allerdings erscheint die gleiche Jahreszahl der Entstehung des Manuskripts im Evangeliar der Prinzessin Vaneni, allerdings anders als in unserer Handschrift im Zusammenhang mit dem Kontext (»Im Jahre« etc.) des Kolophons und ist »ordentlich«, d. h. formelhaft dargestellt: »ի հայրապետութեան տեառն Յովսէփիսի, ի ՈՉԳ (1224) թուականիս« bzw. »Unter dem Patriarchen Johannes (VI von Sis?), im Jahre 673 (= 1224)«. ¹⁷

16 Minasyan (2015), 64–68.

17 Հայերէն Յիշատակարաններ (Armenische Kolophons), unter: <https://digilib.aua.am/book/1585/1960/15722/> (letzter Zugriff: 8.12.2023).

Eine weitere Handschrift, deren ikonographisches Programm und die Stilrichtung nach Hravard Hakobyan an unser Evangeliar erinnert, ist das Vehapar-Evangeliar vom 10. Jh. (Mat. Ms. 10780) aus dem Vansee-Becken, das vom Katholikos Vazgen I. (1908–1994) dem Handschrifteninstitut Matenadaran in Jerewan geschenkt wurde und daher den Namen ›Vehapar‹ (d.h. des Katholikos)-Evangeliar trägt. Dabei schließt Hakobyan nicht aus, dass das in Halle befindliche Manuskript auch Syuniker oder Vaspurakaner Provenienz sein könnte. Daher war noch eine weitere Klärung der Herkunft nötig.

4. Die Stellung der Perikope von der Ehebrecherin (Joh 7,53–8,11)¹⁸

So suchte ich weitere Informationen in der Textstruktur des Evangeliiars, um mögliche Hinweise zu Datum und Schreibort zu finden. Zunächst stellte ich fest, dass die Perikope von der Ehebrecherin (Իրբ կնոջ շնացելը) nach dem Ende des Johannes-Evangeliums (21,25) steht und nicht an ihrer üblichen Stelle (7,53–8,11) in den kanonischen Bibelausgaben. Diesem Abschnitt folgen die kommentierenden Beischriften des Schreibers Sargis und der späteren Hand.

Sargis schreibt zu dieser Perikope, die als eines der markantesten Zeugnisse der Barmherzigkeit Gottes gilt und vermutlich aus dem apokryphen Hebräerevangelium (bzw. Evangelium nach den Hebräern) stammt, Folgendes:

»In der Vorlage war dementsprechend geschrieben, dass diese wunderbare Gnade der Barmherzigkeit Christi aus dem Evangelium der Hebräer (stammt)« (fol. 220^v, Spalte 2).

»Յաւրիմական հայնց էր գրած, թէ այս սքանչելի գթութեան շնորհ ի Քրիստոսէ ի հեբրաեցի Աւետարանէն:«

Die spätere Hand fügt hinzu: »Es wurde gesetzt wie (Eu)sebi(us) sagt« bzw. »Եղաւ որպէս և սսէ (Եւ)սէբի(ոս)« (d. h. »wie bei Euseb«, vermutlich ist Euseb von Kaisarea gemeint).

Das Vorhandensein dieser Perikope ›per se‹ stellt zunächst keinen Beweis für das Alter der Handschrift dar (obwohl die Mehrheit griechischer Zeugen des dritten und vierten Jahrhunderts diesen Bericht nicht enthalten), dessen Stellung im Manuskript aber würde uns helfen festzustellen, zu welchem Rezensionsstrang diese Handschrift gehört. Immerhin wird die Perikope als Bestandteil im Johannesevangelium wahrgenommen oder als Nachtrag nach den Markus- oder Johannesevangelien.

Als erstes habe ich die Stellung der Perikope im Codex Etschmiadzin (MMM 2374) aus dem Jahre 989 exemplarisch verglichen. Dieses diente als Muster für die nachfolgenden Generationen der Kopisten. Wie allgemein bekannt gehört der berühmte Vertreter des klas-

18 Knust/Wasermann (2020), 22–55.

sischen armenischen Bibeltextes *Codex Etschmiadzin*, wie auch unsere Hallesche Handschrift, zur Gattung der Tetraevangeliare, enthält also die vier Evangelien für die Lesungen im armenischen Gottesdienst. Der Text des Tetraevangeliars wurde 989 im Kloster Noravank von dem Schreiber Johannes (Յովսէփէս) abgeschrieben. Der Auftraggeber / Besteller / Stifter / Besitzer der Handschrift wie auch der Stifter der Halleschen Handschrift trägt den Namen »Stepannos«. Der Schreiber Johannes wie auch der Schreiber der Halleschen Handschrift Sargis hatte nach einer wertvollen (սատուական), »sehr alten Vorlage« gearbeitet, möglicherweise einem Prototyp des Codex Etschmiadzin, von welcher die Forschung angesichts des urtümlichen Typus der Lettern und des Miniaturenprogramms im Codex Etschmiadzin annimmt, dass es sich um eines der von Mesrop, Sahak und seinen Jüngern, also der Gruppe der Heiligen Übersetzer im 5. Jh. geschaffenen Evangeliare handeln muss. So dürfte dieser Codex nicht nur den ältesten armenischen Evangelientext darstellen, sondern auch das ins Armenische übersetzte Modell des frühen, durch Kaiser Konstantin bei Eusebios von Kaisarea im 4. Jh. in Auftrag gegebenen Prototyps des griechischen Evangeluars.

Mit der Kollation wurde festgestellt, dass unser Manuskript in der Textstruktur im Großen und Ganzen der des Etschmiadziner Evangeluars entspricht. Die Perikope von der Ehebrecherin nimmt dort aber die kanonische Stelle im Johannesevangelium (Joh 8,1–11) mit einem Vermerk am Rand (իրքն կնոջն շնացելը) ein, allerdings ohne den ersten Satz (Joh 7,53). Außerdem differiert in der Hallenser Handschrift der Bericht erheblich von der kanonischen Version. Somit ist klar, dass unser Manuskript, sollte es ebenfalls aus dem 10. Jh. stammen, eine differierende Vorlage des Etschmiadziner Evangeluars zur Vorlage hatte. Auch andere Indizien wie die Abwesenheit von Inhaltsverzeichnissen zu den Evangelien im Etschmiadziner Evangeluar bestätigen diesen Befund. Zudem gibt es eine Reihe der für unser Manuskript spezifischen Elemente paläographischer (Schreibweise bestimmter Buchstaben) oder orthographischer (beeinflusst durch den Dialekt des Schreibers) Provenienz, deren komparative Studie einen Beitrag zur Bestimmung der Rezensiongruppe unseres Manuskripts und damit der Klärung der Datierung und des Schreibortes beitragen kann.

5. Zusammenfassung

Bisher waren kunsthistorische Aspekte maßgebend bei der Bestimmung des Datums und des Entstehungsortes des ältesten armenischen Manuskripts in Deutschland. Die vorliegende philologisch-textologische Untersuchung liefert neue Erkenntnisse, die vor allem die bisherige Datierung des Manuskripts in Frage stellen. Die künftige Forschung sollte sich auf die Frage konzentrieren, ob die im Manuskript enthaltene frühere Datierung des Manuskripts (924 statt 1224/5) durch weitere stichhaltige Argumente bekräftigt werden und ob der philologische Befund durch weitere kunstwissenschaftliche Betrachtungen bestätigt werden kann. Wäre die Verifizierung der früheren Datierung durch die spätere Hand mög-

lich, könnte sie auch auf eine Reihe anderer, noch nicht geklärter Fragen der Buchproduktion ein neues Licht werfen und einige Daten (z. B. zu den ältesten auf uns gekommenen armenischen Papierhandschriften) präzisieren lassen.

Hier wäre es wichtig, generell der Frage nachzugehen, ob der einfache, bescheidene, ja sogenannte ›naive‹ Stil der Illuminierung der Manuskripte ein Merkmal für die Identifizierung der geographischen Abstammung bzw. für die Zugehörigkeit zu einer bestimmten lokalen Miniaturmalerschule sein kann oder ob die frappante Ähnlichkeit der früheren Handschriften aus Arzach, Syunik oder Vaspurakan (Vanseebecken) eher die Folge eines früheren Stadiums der Entstehung der armenischen Manuskript-Kultur ist und auf die chronologischen Gemeinsamkeiten dieser Handschriften hinweist. Die Klärung aller dieser Fragen, die für die internationale Bibelwissenschaft von Relevanz sind, ist nur durch die interdisziplinäre Expertise von Philologen, Theologen und Kunstwissenschaftler möglich.

Literaturverzeichnis

- Aßfalg, Julius / Molitor, Joseph, Armenische Handschriften, Wiesbaden 1962.
- Brentjes, Burchard, Das armenische Manuskript Nr. 1 in Halle, in: Wissenschaftliche Zeitschrift des MLU Halle-Wittenberg XXIV, GS-Reihe, H. 2–5, Halle 1977.
- Devrikyan, Vardan, The Last Supper: from Armenian Tradition to Leonardo, Yerevan 2008.
- Golančean, Surēn u. a., Der Völkermord und die Verluste vs. Rettung unserer Handschriften, Jerewan 2015 (Մուրէն Գոլանճեան, Յովհաննէս Վարդապետ շիւսեան, Բարգէն Աթոռակից կաթողիկոս Կիւլէսերեան, Գեորգ Տէր-Վարդանեան, Եղեռնը և մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկութիւնները, Երևան 2015).
- Hakobyan, Hravard, Die Miniaturmalerei von Arzach und Utik in den 13.-14. Jahrhunderten, Jerewan 1989 (Հակոբյան, Հրավարդ. Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը XIII-XIV դարերում, Երևան 1989).
- Hantzsch, Viktor, Otto Blau, in: Allgemeine deutsche Biographie (ADB), Bd. 47, Leipzig 1903.
- Knust, Jennifer / Wassermann, Tommy, The Pericope of the Adulteress (Joh 7,53–8,11): A new chapter in its textual Transmission, in: Svensk exegetisk årsbok, Band: 85, Wretmon 2020.
- Kouymjian, Dickran, L'art de l'enluminure. The Art of Miniature Painting, in: Artsakh-Karabagh. Jardin des arts et des traditions arméniens. Garden of Armenian Arts and Traditions, sous la direction/edited by Dickran Kouymjian et Claude Mutaflan, Paris 2011, 104–137.
- Minasyan, Tamara, Die Zentren der Handschriftenkultur in Arzach, Jerewan 2015 (Մինասյան, Թամարա. Արցախի գրչության կենտրոնները, Երևան 2015).
- Wallraff, Martin, Die Kanontafeln des Euseb von Kaisarea: Untersuchung und kritische Edition, Berlin/Boston 2021.
- Հայերէն Յիշատակարաններ (Armenische Kolophons), unter: <https://digilib.aula.am/book/1585/1960/15722/> (letzter Zugriff: 8.12.2023).

Autorin

Prof. Dr. Armenuhi Drost-Abgarjan

Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Orientalisches Institut, Halle/Saale, Deutschland, armenuhi.drost@orientphil.uni-halle.de

Արմենուհի Դրոստ-Արզարյան

Գերմանիայի հնագույն հայկական ձեռագիրը նոր լույսի ներքո

1. Ներածություն

Հալլեի համալսարանի գրադարանում պահվող այսպես կոչված Արցախի Ավետարանը (Armen 1 / ULB Halle), մեկն է այն 31.000 աշխարհով մեկ տարածված ձեռագրերից, որոնք մազապուրծ են եղել օտար զավթիչների կողմից հարուցված ավերածություններից, հրդեհներից ու գերությունից:¹ Ձեռագրերի և մշակութային արժեքների գերությունը արդիական է նաև այսօր, քանզի հանուն Լեռնային Ղարաբաղի/Արցախի մղված հայ-ադրբեջանական 44-օրյա պատերազմից հետո (2020), դիվանագիտական շրջանակները պայքարում են ոչ միայն ռազմագերիների վերադարձի, այլ նաև՝ գերեվարված մշակութային արժեքների: Միայն Բաքվի համապատասխան հաստատություններում բազմաթիվ հայկական ձեռագրեր շարունակվում են գտնվել «գերության» մեջ՝ Նախիջևանի (հատկապես Ագուլիսի) եկեղեցիների և վանքերի ոչնչացման, ինչպես նաև Շուշիի (1920–1922) և Լեռնային Ղարաբաղի այլ գրչարվեստի և մշակութային կենտրոնների գրավման ու ոչնչացման հետևանքով:² Հայոց հոգևոր մշակույթի ավարտության նմուշները հասել են նաև Եվրոպա և աշխարհի այլ վայրեր:

Մխիթարյան միաբան Ներսես Ակինյանը իր 1930 թ. նոյեմբերից մինչև 1931 թ. փետրվարը տևած դեպի Գերմանիա և Ֆրանսիա կատարած ճամփորդության ընթացքում այդ երկրների գրադարաններում և գրախանութներում մոտ 500 հայկական ձեռագրեր է արձանագրել:³ Մեր Ավետարանի ձեռագիրը, կիսելով իր բախտակիցների ճակատագիրը, հայտնվել է Հալլեում 1865 թ. Տրապիզոնում Պրուսիայի հյուպատոս (1858–1870), արևելագետ դոկտոր Օտտո Բլաուի (1828–1879) միջոցով:⁴

Ի թիվս Նաուբուրգի մոտ գտնվող Պֆորտա էլիտար քոլեջի շրջանավարտներ փիլիսոփա Ֆրիդրիխ Նիցշեի և եգիպտագետ Ռիչարդ Լեպսիուսի (Յոհաննես Լեպսիուսի հոր), նա նույնպես ավարտել է այս հայտնի գիշերօթիկ դպրոցը և

1 Գլխնձեան և այլք., Եղեռնը և մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկությունները, 12–13:

2 Նույնը, 26–27:

3 Այս մասին տեղեկացվում է 14.3.1931 թ. նամակում, տե՛ս նույնը 22:

4 Hantzsch, Otto Blau, 12–14:

աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն ու արևելագիտություն ուսանել Հալլեի և Լայպցիգի համալսարաններում, իսկ 1855 թ.-ից ի վեր դիվանագիտական տարբեր պաշտոններ է զբաղեցրել Կոստանդնուպոլսում, Տրապիզոնում, Բոսնիա-Հերցեգովինայում և Օդեսայում, որտեղ նա 1879 թ. ինքնասպանություն է գործել: Այն ժամանակ Օդեսան գտնվում էր Ռուսաստանի կազմում: Որպես դիվանագետ իր ճանապարհորդությունների ընթացքում Փոքր Ասիայի երկրներով, Հայաստանով և Պարսկաստանով նա շարունակել է զբաղվել իր գիտական հետաքրքրություններով և նյութեր հավաքել այնտեղ ապրող ժողովուրդների պատմության, գրականության, ազգագրության և դրամագիտության վերաբերյալ: Նա իր մետաղադրամների ընդարձակ հավաքածուն նվիրել է Լայպցիգի համալսարանական գրադարանին, իսկ մեր Ավետարանի ձեռագիրը, որը նա ձեռք էր բերել Պարսկաստանում՝ Գերմանական արևելագիտական ընկերության գրադարանին (DMG, հիմնադրվել է 1845 թ.), որը գտնվում է Հալլեի համալսարանում: Այն ժամանակ այն գույքագրվել է 308 համարի տակ: Գերմանիայի այս ամենահին հայերեն ձեռագիրը բաղկացած է երկու սյունակների բաժանված 220 թերթից (recto/verso) և գրված է միջին երկաթագրով: Գրիչը և հավանաբար նաև մանրանկարիչը Սարգիսն է, պատվիրատուն՝ Ստեփաննոս վարդապետը, իսկ ստացողը՝ Վահրամ Կրոնավորը:

Ձեռագրով Գերմանիայում զբաղվել են Յուլիուս Ասֆալցը, Յոզեֆ Մոլիտորը,⁵ Բուրխարդ Բրենտյեսը,⁶ իսկ Հայաստանում ու սփյուռքում Հրավարդ Հակոբյանը,⁷ Տիգրան Գույումջյանը⁸ (Փարիզ), Վարդան Դերիկյանը⁹ (Երևան), Լևոն Չուգասզյանը և Միքայել Առաքելյանը (Մոսկվա): Գերմանիայում հայերեն ձեռագրերի ցուցակի (1962) հրատարակիչներ Յուլիուս Ասֆալցն ու Յոզեֆ Մոլիտորը ձեռագիրը թվագրում են 1224 թ.՝ հիմնվելով լուսանցքում կատարված մի նշման վրա (ՈՂԳ = 673): Պատկերագրական և ձեռագրագիտական ուսումնասիրությունների արդյունքում ձեռագիրը վերագրվեց Արցախ-Ուտիքյան մանրանկարչության դպրոցին (Հրավարդ Հակոբյան, 1989 թ.): Սակայն չէր բացառվում նաև, որ այն կարող էր գրված լինել Սյունիքում կամ Վասպուրականում: Այս կարևոր կոնֆերանսին մասնակցելու սիրալիր հրավերն ինձ հնարավորություն տվեց ավելի մանրամասնորեն բանասիրական և տեքստաբանական քննության ենթարկել Գերմանիայի ամենահին հայկական ձեռագիրը, որը նախորդ ուսումնասիրողների կարծիքով ծագում է Արցախի գրչատներից:

Հետազոտության արդյունքում հայտնաբերվեցին մի շարք նոր փաստեր, որոնք թույլ են տալիս ճշտելու որոշ նախկին դիտարկումներ, մանավանդ՝ ձեռագրի թվագրման հարցի շուրջ, որը մինչ այսօր հաստատ էր համարվում:

5 Aßfalg/Molitor, Armenische Handschriften, 4–6:

6 Brentjes, Das armenische Manuskript Nr. 1 in Halle, 133–135:

7 Հակոբյան, Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը, 72–76:

8 Kouymjian, The Art of Miniature Painting, 135–137:

9 Devrikyan, The Last Supper, 34–40:

2. ՈՂԴ (674) լուսանցանշումը և ձեռագրի տարիքը

Հալլեի համալսարանի գրադարանի ձեռագրերի բաժնում ուսանողների հետ հայ ձեռագրական մշակույթին նվիրված սեմինարների ընթացքում ես արդեն իսկ նկատել էի, որ ձեռագրի վերջին էջի (220v) առաջին սյունակի լուսանցքում նշված թվահամարը (ՈՂԴ = 674), որը նշված է Հովհաննեսի Ավետարանի վերջում Սարգիս գրչի կողմից, նախ պետք է ուղղվի ձեռագրացուցակում (այնտեղ ՈՂԳ = 673)¹⁰ և երկրորդ, որ այն ամենևին տարեթիվ չէ, այլ համարակալման շարունակություն լուսանցքում, որը նման է չորս ավետարանիչների տեքստերին լուսանցքներում ուղեկցող (հատվածների, բովանդակային միավորների կամ գլուխների) համարակալմանն ըստ Եվսեբիոս Աեսարացու համաբարբառ աղյուսակների: Այս ենթադրությունն ամրապնդվեց նրանով, որ այս թիվը, ինչպես և Եվսեբիոսի կանոնական աղյուսակների հղումների թիվը (arithmoi), նշվում է վերևում և ներքևում հորիզոնական զծով, ինչը սովորաբար չի լինում տարեթվերի դեպքում: Վերջիններս կրում են տառերի թվային արժեքի նշանը միայն վերևում:

Հովհաննեսի Ավետարանի վերջում բերված թիվը կարող է, օրինակ, ներկայացնել Եվսեբիոսի Համաբարբառի աղյուսակներում նշված զուգահեռ հատվածների գումարը: Վերջերս լույս տեսած Համաբարբառի հունարեն քննական բնագրի հրատարակիչ Մարտին Վալրաֆի համարակալմամբ զուգահեռ հատվածների թիվը հասնում է 682-ի:¹¹ Հաշվի առնելով Ավետարանի հայկական ձեռագրերում հանդիպող տեքստի կառուցվածքային միավորների չնչին տարբերությունները՝ հնարավոր է, որ այս ձեռագրում նրանց թիվն ըստ Սարգիս գրչի հաշվարկի կամ իր բնօրինակի տվյալի գլուխների գումարը 674 է կազմել: Այս հարցի պարզաբանման համար բացարձակ անհրաժեշտություն է ներկայացնում հայ ձեռագրական ավանդության մեջ Ավետարանի տեքստաբանական կառուցվածքի համեմատական և քննական սխառեմատիկ ուսումնասիրությունը: Բարեբախտաբար չնայած հրդեհներին և կողոպուտներին մեզ բավականին նյութ է հասել այդ ուսումնասիրությունն իրականացնելու համար:

Բացի այդ պարզ դարձավ, որ նախորդ ուսումնասիրողների կողմից Հովհաննեսի Ավետարանի վերջին նախադասությունը (21:25), որը բերված է հաջորդիվ, դիտարկվել է նախկին հետազոտողների կողմից որպես բացակայող հիշատակարանի մաս:

«Բայց է և այլ ինչ բազում զոր արար Յիսուս, զոր եթէ գրեալ էր (gevgraptai) մի ըստ միոջէ, կարծեմ թէ և ոչ աշխարհս բաւական էր տանել զգիրսն (bibлива), **որ թէ գրեալ էին** (grafovmena)»:¹²

10 Գ և Դ տառերի շփոթի մասին առաջին անգամ գրել է Միքայել Առաքելյանն իր դեռևս անտիպ աշխատության մեջ Փերմանիայի նկարագրողական հայերեն ձեռագրերի մասին:

11 Wallraff, Die Kanontafeln des Euseb von Kaisarea, 189:

12 Նույնը:

Իմ կողմից ընդգծված բառերը ընկալվել և վերարտադրվել են հետևյալ կերպ. «[...] Որ թէ գրեալ էին ՈՀԳ (1224)»:¹³

Միակ ցուցումը սակայն տարեթվի մասին ավելի ուշ շրջանի մի նշում է. «ի թուականութեան հայոց ՚ճճ հգ» (300+73=924): Գերմանական ձեռագրագրության հեղինակները փորձել են բացատրել այս հակասությունը վերջին գրառման մեջ գրչական սխալ տեսնելով: Նրանք առաջարկում են կարդալ **գ** տառը, որի թվային արժեքը 3 է որպես **գ** (=6), որպեսզի վերջին նշումը ընկալվի որպես վերը նշված ենթադրյալ, ավելի հին ձեռքով գրված տարեթվի (674) հաստատում:

«Այս նշումը հավանաբար նպատակ է ունեցել կրկնել նույն էջում վերը նշված ձեռագրի թվականը (673 Armen 1 / 1224 թ.): Բայց հետո հստակ ընթեռնելի զճ^Ե-ի (300) փոխարեն այն պետք է կարդալ զճ^Ե (600)»:¹⁴

Հարց է առաջանում, եթե «՚ճճ թիվը» հստակ կարդացվում է, ապա ի՞նչ կարիք կա արհեստական ենթադրություններ անելու, միայն թե առաջարկված վարկածը հաստատվի: Հարցն ավելի է բարդանում հայերենին չտիրապետող ընթերցողի համար գրաչարի թույլ տված տպագրական սխալի պատճառով, քանի որ ճ-ն շփոթվել է ծ-ի հետ ձեռագրի նկարագրության մեջ: Այն, որ հստակ կարդացվող **գ**-ն տարբերվում է նույն գրչի **գ**-ից, երևում է աջ կողմի սյունակում մոտավորապես նույն տողի բարձրության վրա տարեթվին զուգահեռ **գ** տառով սկսվող «զորավար գրչի» նշումից, որին հանդիպում ենք նաև Ղուկասի ավետարանի վերջում (168v): Այստեղ ավելի ընդարձակ տարբերակը հանդիպում է «ասյս» հավելումով հանդերձ: Ասֆալզն ու Մոլիտորը հարցականով վերծանում են այս հապավումը որպես հատուկ անուն (Ազիզ), որն ենթադրաբար կրել է երկրորդ գրիչը: Այդ ենթադրությունը չի համոզում: Ավելի հավանական է այն «առ յիսուս» կարդալ: Ուշ ձեռքի գրանցումը հիշեցնում է 14-րդ դարի «Ջորավոր» կոչված Ավետարանի անվանումը (Մատենադարան N° 4060), որին բուժող հատկություններ են վերագրվում:

Նույն այն աստվածային զորությունը, որը բուժում էր հավատացյալներին կամ խաչի հետ միասին պաշտպանում զորավարներին պատերազմներում, այստեղ կարող էր ընկալվել որպես գրչի փետուրը վարող կամ գրչին պահապան հանդիսացող ուժ, իսկ նշումը որպես աղոթք կամ մաղթանք:

13 «Հայերեն Յիշատակարաններ», տես՝ <https://digilib.aua.am/book/1585/1960/15722/> (հարցվել է 8.12.2023):

14 Aßfalg/Molitor, Armenische Handschriften, 6:

3. Արցախը որպես գրչության վայր

Արվեստաբան Հրավարդ Հակոբյանն իր «Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը 13-րդ և 14-րդ դարերում» (Երևան 1989) գրքում Մատենադարանում համեմատել է 12-13-րդ դարերի 10 ձեռագրեր, որոնց գրիչները (բավականին տարածված) Սարգիս անունն են կրել և եկել այն եզրակացության, որ Մատենադարանի N° 5452 (1266թ.) ձեռագիրն ամենից շատ ընդհանրություններ ունի մեր ձեռագրի հետ: Սա Վարդան Արևելցու «Երգ երգոցի մեկնությունն» է, որը գրվել է Խորանաշատի 800-ամյա վանքում: Եթե իրոք մեր ձեռագիրն ավելի հին է, ապա գործ ունենք այդ դեպքում մեր ձեռագրի մի ընդօրինակության հետ այդ վանքում: Արցախի գրչության կենտրոնների մասին մենագրության հեղինակ Թամարա Մինասյանը, որը ևս մասնակցում է այս գիտաժողովին, այս վանքի մատենադարանը դասում է Արցախին հարակից շրջանների գրչարվեստի դպրոցների շարքին:¹⁵ Պատկերագրորեն Հալլեի ձեռագրին շատ մոտ է համարվում նաև արքայադուստր Վանենիի 1224 թ. նունպես Խորանաշատում ընդօրինակված Ավետարանին (Մատենադարան, N° 4823): Դա հանգեցրեց արվեստաբաններին այն ենթադրությանը, որ մեր ձեռագիրը նունպես կարող է պատկանել Խորանաշատի գրչարվեստի դպրոցին:

Սակայն արքայադուստր Ավետարանում ձեռագրի ծագման նույն տարեթիվը, ի տարբերություն մեր ձեռագրի, հայտնվում է հիշատակարանի համատեքստում ընդունված կարգով. «ի հայրապետութեան տեսոն Յովանիսի, ի ՌՀԳ (1224) թուականիս»:¹⁶

Մեկ այլ ձեռագիր, որի պատկերագրական ծրագիրն ու ոճը, ըստ Հրավարդ Հակոբյանի, հիշեցնում է մեր Ավետարանը, 10-րդ դարի Վեհափառի Ավետարանն է (Մատենադարան N° 10780), ստեղծված Վանա լճի ավազանի գրչության կենտրոններից մեկում, որը Վազգեն Ա Կաթողիկոսը (1908–1994 թթ.) նվիրել է Երևանի Մատենադարանին: Հ. Հակոբյանը չի բացառում, որ Հալլեում գտնվող ձեռագիրը կարող է ծագել նաև Սյունիքից կամ Վասպուրականից:

4. «Իրք կնոջն շնացելոյ» հատվածի տեղն Ավետարանում (Հովհ. 7:53–8:11)¹⁷

Հալլեի Ավետարանի հաջորդ առանձնահատկությունը, որը կարող է դեր խաղալ ձեռագրի ժամանակի և գրչության վայրի ճշտման հարցում, դա «Իրք կնոջն շնացելոյ» հատվածի տեղադրումն է Հովհաննեսի Ավետարանի ավարտից հետո (Հովհ. 21:25)

15 Մինասյան, Արցախի գրչության կենտրոնները, 64–68:

16 «Հայերեն Յիշատակարաններ», տես՝ <https://digilib.aua.am/book/1585/1960/15722/> (հարցվել է 8.12.2023):

17 Knust/Wasermann, The Pericope of the Adulteress, 22–55:

և ոչ թե իր սովորական (Աստվածաշնչի կանոնով նախատեսված) տեղում (Հովհ. 7:53–8:11): Այս հատվածին իրար հետևից հաջորդում են ձեռագրի գրիչ Սարգիսի և հետագա անանուն գրչի մեկնողական գրությունները:

Սարգիսը գրում է այս Աստծո ողորմածության ամենավառ վկայություններից մեկը համարվող և հավանաբար Եբրայեցիների պարականոն Ավետարանից ծագող հատվածի մասին. «Յարիմակն հայնց էր գրած, թէ այս սքանչելի գթութեան շնորհ ի Քրիստոսէ ի հեբրաեցի Աւետարանէն» (220°): Երկրորդ գրիչն ավելացնում է. «Եղաւ որպէս և ասէ (Եւ)սէբի(ոս)» (220°):

Այս հատվածի առկայությունն ինքնին չի կարող չափանիշ հանդիսանալ ձեռագրի թվագրման համար (չնայած երրորդ և չորրորդ դարերի հունական ձեռագրերի մեծամասնությունն այս հատվածը չունի), սակայն այն հանգամանքը, թե հատվածը Հովհաննեսի Ավետարանի մաս է կազմում, թե տեղադրված է որպես հավելված Մարկոսի կամ Հովհաննեսի Ավետարաններից հետո, կարող է օգնել մեզ որոշելու, թե որ խմբագրությանը կամ ձեռագրերի խմբին է պատկանում մեր Ավետարանը:

Այս հատվածի տեղը ես ստուգեցի Էջմիածնի Ավետարանում (MMM 2374), որը գրվել է Արցախի հարևանությամբ գտնվող Սյունիքում: Ինչպես հայտնի է, հայերեն դասական աստվածաշնչյան տեքստի այս նշանավոր ներկայացուցիչը պատկանում է նույն քառավետարանի ժանրին, ինչպես և մեր Հալլեի ձեռագիրը: Այն ընդօրինակվել է 989 թ. Նորավանքում (որ ընդգրկված է Ձեր այցելությունների ծրագրում): Գրիչը Հովհաննեսն է, իսկ ձեռագրի ստացողը ինչպես նաև Հալլեի ձեռագրի դեպքում, կրում է «Ստեփաննոս» անունը: Գրիչ «Յոհաննես»-ը, ինչպես նաև Հալլեի ձեռագրի գրիչ Սարգիսը իրենց Ավետարանները ընդօրինակել են մի «պատուական օրինակ»-ից (Armen 1 /103r), որն ըստ հետազոտողների 5-րդ դարում Մեսրոպի, Սահակի և Նրա աշակերտների, Սրբոց Թարգմանչաց խմբի ստեղծած Ավետարաններից է: Էջմիածնի Ավետարանը ոչ միայն կարող է ամենահին հայերեն ավետարանի տեքստի վերարտադրությունը լինել, այլև հունական ավետարանների այն վաղ նախատիպ օրինակի թարգմանությունը, որը պատվիրել էր Կոնստանդին կայսրը Եվսեբիոս Կեսարացուն 4-րդ դարում:

Ձեռագրերի համեմատական ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ թեև մեր ձեռագրի տեքստի կառուցվածքը մեծապես համապատասխանում է Էջմիածնի Ավետարանի տեքստի կառուցվածքին, սակայն ի տարբերության Հալլեի ձեռագրի, վերջինս պարունակում է Հովհաննեսի Ավետարանի այս հատվածը իր այսօրվա տեղում (Հովհ. 8, 1-11)՝ համապատասխան նշումով լուսանցքում («իրքն կնոջն շնացելոյ», 194v/2-195r/1), ընդ որում առաջին նախադասությունը (Հովհ. 7:53) պակասում է: Այս հատվածի Էջմիածնյան տարբերակը բովանդակության առումով զգալիորեն տարբերվում է կանոնական դարձած և նաև Հալլեի ձեռագրի վերջում հավելված տեքստից: Ուստի պարզ է, որ մեր ձեռագիրը, եթե այն նույնպես 10-րդ դարում ընդօրինակված լինի, որպես կաղապար կամ գաղափար օրինակ չի օգտագործել Էջմիածնի Ավետարանը կամ իր խմբին պատկանող որևէ ձեռագիր օրինակ: Այս վարկածը հաստատելու համար կարող են նաև այլ չափանիշներ

բերվել, ինչպես օրինակ, յուրաքանչյուր ավետարանի սկզբում բովանդակության ցանկի առկայությունը, որը բացակայում է էջմիածնի Ավետարանում: Բացի այդ, կան նաև ձեռագրին հատուկ գեղազարկան (որոշ տառերի գրության ձևը) կամ ուղղազարկան (որպես գրչի բարբառի ազդեցության արդյունք) մի շարք տարրեր, որոնց համեմատական ուսումնասիրությունն ապագայում կարող է պարզել, թե մեր Ավետարանը ձեռագրական ավանդության որ ուղղությանն է պատկանում և դրանով իսկ նպաստել ձեռագրի թվագրման և գրչության վայրի պարզաբանմանը:

5. Ամփոփում

Մինչ այժմ արվեստաբանական չափանիշները որոշիչ են եղել Գերմանիայում հնագույն ձեռագրի թվագրման և ծագման վայրի բնորոշման հարցում: Սույն բանասիրական-տեքստաբանական ուսումնասիրությունը նոր տվյալներ է տրամադրում, որոնք հատկապես կասկածի տակ են դնում ձեռագրի թվագրումը: Հետագա հետազոտությունները պետք է կենտրոնանան այն հարցի վրա, թե արդյոք ձեռագրում առկա ավելի վաղ թվագրումը (363+551=924, մինչ այժմ ընդունված 1224/5-ի փոխարեն) կարող է հաստատվել այլ միջբնագավառային փաստարկներով: Եթե հնարավոր լիներ ստուգել ավելի ուշ շրջանից եկող ավելի վաղ թվագրությունը, դա կարող էր լույս սփռել գրքի արտադրության մի շարք այլ, դեռևս չլուծված հարցերի և որոշ տարեթվերի ճշտման վրա (օրինակ՝ պահպանված ամենահին հայերեն թղթյա ձեռագիրը և այլն):

Այստեղ կարևոր կլինեն ընդհանուր առմամբ հետամուտ լինել այն հարցին, թե արդյոք պարզ ու համեստ, այսպես կոչված «պրիմիտիվ» ոճը հայկական մանրանկարչության մեջ արդյոք մատնանշում է ձեռագրի աշխարհագրական ծագումը կամ նրա պատկանելիությունը որևէ մանրանկարչական արվեստի տեղական դպրոցի (Արցախի, Սյունիքի կամ Վասպուրականի/Վանա լճի ավազանի), թե գուցե տարբեր վայրերում, սակայն որոշակի մի ժամանակաշրջանում ստեղծված ձեռագրերի երբեմն ապեցուցիչ նմանությունն ավելի շուտ հայկական ձեռագրական մշակույթի ստեղծման ավելի վաղ փուլի արդյունք է և վկայում է այդ ձեռագրերի ժամանակագրական ընդհանրության մասին: Այս բոլոր հարցերի պարզաբանումը հնարավոր է միայն բանասերների, աստվածաբանների և արվեստաբանների համատեղ միջբնագավառային մասնագիտական քննության արդյունքում:

Գրականություն

Aßfalg, Julius / Molitor, Joseph, Armenische Handschriften, Wiesbaden 1962:

Brentjes, Burchard, Das armenische Manuskript Nr. 1 in Halle, in: Wissenschaftliche Zeitschrift des MLU Halle-Wittenberg XXIV, GS-Reihe, H. 2–5, Halle 1977:

Գոլանճեան, Սուրեն, Յովհաննէս Վարդապետ Հիւսեան, Բարգէն Աթոռակից կաթողիկոս Կիւլէսերեան, Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Եղեռնը և մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկութիւնները, Երևան 2015:

Devrikyan, Vardan, The Last Supper: from Armenian Tradition to Leonardo, Yerevan 2008:

Հակոբյան, Հրավարդ, Արցախ-Ռուսիքի մանրանկարխությունը XIII-XIV դարերում, Երևան 1989):

Հայերէն Յիշատակարաններ, տես՝ <https://digilib.aua.am/book/1585/1960/15722/> (հարցվել է 8.12.2023):

Hantzsch, Viktor, Otto Blau, in: Allgemeine deutsche Biographie (ADB), Bd. 47, Leipzig 1903:

Knust, Jennifer / Wassermann, Tommy, The Pericope of the Adulteress (Joh 7:53–8:11): A new chapter in its textual Transmission, in: Svensk exegetisk årsbok, Band: 85, Wretmon 2020:

Kouymjian, Dickran, L'art de l'enluminure. The Art of Miniature Painting, in: Artsakh-Karabagh. Jardin des arts et des traditions arméniens. Garden of Armenian Arts and Traditions, sous la direction/edited by Dickran Kouymjian et Claude Mutafian, Paris 2011, 104–137:

Մինասյան, Թամարա, Արցախի գրչության կենտրոնները, Երևան 2015:

Wallraff, Martin, Die Kanontafeln des Euseb von Kaisarea: Untersuchung und kritische Edition, Berlin/Boston 2021:

Հեղինակ

Արմենուհի Դրոստ-Աբգարյան, փ.ի. գիտ. դոկտ., պրոֆ.

Մարտին Լյութերի անվան Հայլե-Վիթենբերգ համալսարան, Արևելագիտության ինստիտուտ, Հայլե (Ջաալե), Գերմանիա, armenuhi.drost@orientphil.uni-halle.de

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution–ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Hamlet Petrosyan

Early Christian archaeology and monuments in the Armenian-Azerbaijani conflict zone: Tigranakert, Amaras, Vachar

Abstract

The Late Hellenistic city of Tigranakert, which is now under Azerbaijani control, is located in the Askeran region of Artsakh (Nagorno Karabagh), an internationally unrecognized republic which has proclaimed its independence at the beginning of the 90s of the last century after the Armenian-Azerbaijani war. The city is located in the lower valley of Khachenaget river, which is the second largest river in the highland. It is spread over the south-eastern slopes of Mount Vankasar and is adjacent to the slopes near the Royal Springs (Shahbulagh). The city, which occupies more than 70.0 hectares of the original urban area and a chora measuring about 4.0 square kilometers, was discovered, researched, and presented to the international scientific community by the Artsakh Archaeological Expedition, of which I have the honor and responsibility to be the head. This article discusses the archaeological excavations carried out in Artsakh in recent years and tries to find out whether the latest archaeological discoveries can bring news in this field. This article deals with the results of archaeological excavations of early medieval times on the historical territory of Artsakh-Karabakh and Utik, based on the archaeological research of Tigranakert and its surroundings, Amaras and Vachar.

1. Introduction

Artsakh and Utik are the north-eastern provinces of the historical Greater Armenia. These provinces, according to the available data, were a part of the history of the Armenians at least from the 6th century BCE, when they were the north-eastern frontier provinces of the Armenian Yervandid Kingdom. At the beginning of the 2nd century BCE, Artashes I. re-established this frontier by fighting the Caucasian tribes. Tigranes the Great (95–55 BCE) developed a new strategy against the Caucasian tribes by erecting fortresses in the valleys as they reached the steppe, keeping the steppe until the Kura River under control. This situation persists until the fall of the already Christian Arshakunys in Armenia (428 AD). The Sasanians, trying to create

a separate administrative unit from the invasions of the Caucasian tribes in the middle of the 5th century, united the left and right sides of the Kura into a kingdom (then into a province), which is named Ran (in Armenian sources, Aghvank), to which they attached Artsakh and Utik, separating them from Armenia. In the new administrative-political union, when people had already adopted Christianity under the hegemony of the Armenian church in the 5th–6th centuries, probably with the efforts of Albanian Arsacid King Vachagan the Pious and with the support of Jerusalem, a new Church was established under the name of «Albanian Church», the most educated part of which was the Armenian population of Artsakh and Utik. The Albanian Church, as a rule, accepted the supremacy of the Armenian Apostolic Church and followed the same confessional doctrine and rituals. The Armenian nobility of Artsakh and partly of Utik maintained their independent or semi-independent political status until the beginning of the 19th century, before the conquest by the Russian Empire, and until the dissolution and merger of the Albanian Church, including its dioceses, into the Armenian Apostolic Church. The people of Artsakh and Utik, thanks to Christianity, mastered the Armenian scripture and literature. Since the 5th century, they created thousands of Christian structures – monasteries, churches, chapels, tombs, various monuments, and left about three thousand Armenian inscriptions, hundreds of manuscripts, which are the Armenian testimony in these lands.

According to Armenian sources, in the 20s of the 5th century AD, Mesrop Mashtots, the creator of the Armenian alphabet, and his student Beniamin, created the Albanian alphabet based on the language one of the Albanian tribes living north of the Kura River, the Gargars. Until recently, only a few brief or fragmentary inscriptions in this language were found, on the banks of the Kura River from excavations at the Mingechavur archaeological site. It is notable that till nowadays no Albanian inscription has been found in Artsakh or Utik, while the number of Armenian inscriptions from the 5th–9th centuries is about thirty. At the beginning of the 20th century, Albanian palimpsests were discovered in the monastery of St. Catherine’s on mount Sinai, Egypt, which proves that ecclesiastical literature in the Albanian language existed. It is not clear whether this written language was widely used in Albania itself or abroad, in Jerusalem or Palestine.

If Artsakh occupies the most mountainous and foothill lands of this part of the Armenian Highland, then Utik is more steppe, stretching to the Kura River. Artsakh is a country of river valleys enclosed in the mountains. To the east, where Utik begins, the mountains rise into the foothills and join the steppe. Two different geographical and natural-climatic environments conditioned the dual historical-cultural image: A strong sedentary population in the mountainous zone and constant movements in the steppe. When the political forces were able to unite the mountains and the steppe, the canals flowing from the mighty rivers made the steppe fruitful, otherwise it became a stage for the devastation and fighting of the mobile and militant tribes. Since at least the middle of the second millennium BC, the steppe was covered by agricultural monuments or by big kurgans of predatory and rich tribes. These border areas were also a zone of interaction between many cultures, which is quite evident from archaeological research.

The main purpose of this article is to try to show to what extent the political and religious processes affect the image of culture and what can be understood under the ethnic image of culture in such changing conditions. These are more preconceived notions and hypothetical thoughts than final conclusions. This will be presented in the article, first by archaeological research of Tigranakert, its Later Hellenistic and especially Early Christian culture and by Early Christian sepulchres-reliquaries in Amaras and Vachar.

2. Tigranakert in brief

The Late Hellenistic city of Tigranakert, which is now under Azerbaijani control, is located in the Askeran region of Artsakh (Nagorno Karabagh), an internationally unrecognized republic which has proclaimed its independence at the beginning of the 90s of the last century after the Armenian-Azerbaijani war. The city is located in the lower valley of Khachenaget river, which is the second largest river in the highland. It is spread over the south-eastern slopes of Mount Vankasar and is adjacent to the slopes near the Royal Springs (Shahbulagh) The city which occupies more than 70.0 hectares of the original urban area and agricultural environs measuring about 4.0 square kilometers, was discovered, researched, and presented to the international scientific community by the Artsakh Archaeological Expedition, of which I have the honor and responsibility to be the head.¹

Tigranakert in Artsakh is one of numerous settlements carrying the name of Tigran, however it's the only settlement that has a precisely identified location. It is more than possible that the Greek geographer Strabo (1st BCE-1st AC) was aware about Tigranakert of Artsakh and mentioned Tigranokerta, near Iberia (i.e. Georgia) (Strabo, 11 : XIV: 15). The first mention of Artsakh's Tigranakert in Armenian sources belongs to the 7th century historian Sebeos.² Describing the Persian invasions of the Emperor of Byzantium Heraclius in 622–624, the historian mentions two Tigranakerts situated in Artsakh and Utik.

In the letter of the Armenian Catholicos Eghia describing the consul of Partav in the early 8th century,³ there is information that the priest Petros of Tkrakert (in some manuscripts, just Tigranakert) participated in the meeting as well. Then, we have evidence from the 12th, 18th and 19th centuries.

1 Part of this article is already published by the author, see: Hamlet Petrosyan, *Politics, Ideology and Landscape* (2021).

2 Sebeos, *Patmut'wn [History]* (1979), 135.

3 Aleksan Hakobyan, *Elia Arčışec'i kat'olikosi norahayt tuluty. Եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսի նորահայտ թուղթը. The Newly Found Letter of the Kat'olikos Elia Arčışec'i* (1981), 150.

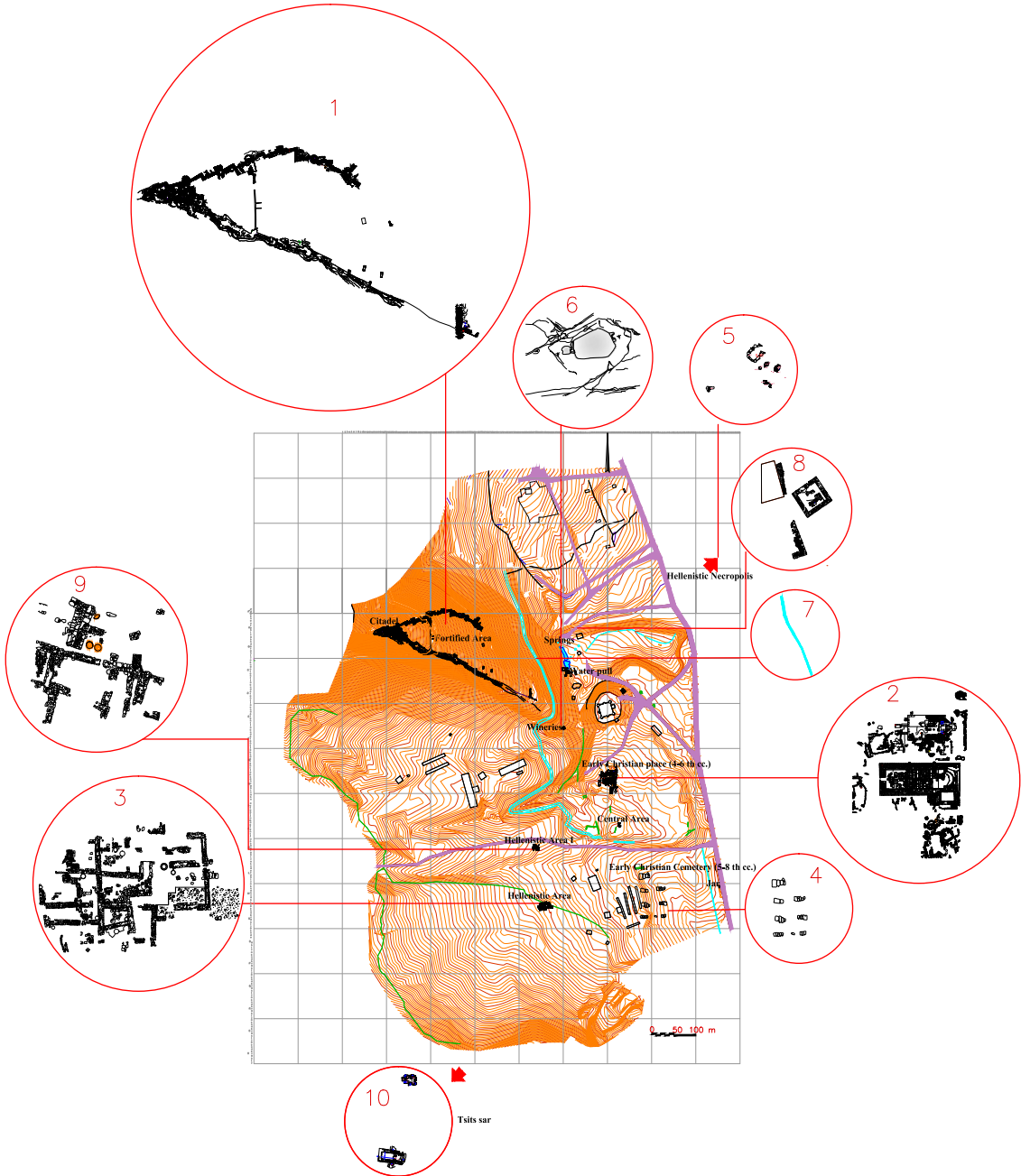

Fig. 1: Layout of Tigranakert with marks of excavated areas. © Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA - 2020.

Fig. 2: Air view of fortified district. © Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA – 2020.

During the 15 years of excavations, the following sections of the city were uncovered

- the Late Hellenistic⁴ fortified district (1st c. BCE) and the citadel (Fig. 1: 1)
- the first and second Late Hellenistic districts (Fig. 1: 3, 9)
- the Late Hellenistic cemetery with jug and cist burials (Fig. 1: 8)
- the Early Christian rock carved complex and a rocky canal near the city (Fig. 1: 7)
- the Early Christian cemetery (Fig. 1: 4)
- the Early Christian square with remnants of two churches, a memorial stele, an Early Christian underground reliquary-sepulcher, and a graveyard (Fig. 1: 2)
- the Early Christian sepulcher and chamber on the top of the Tsitssar mountain south of the site (Fig. 1: 10)

As a result of archaeological research, it is possible to talk about a large residential settlement with advanced urban planning and construction techniques that was founded in the first century BC and has survived until the end of 13th century.

Ancient Tigranakert has been constructed in accordance with the advanced Hellenistic urban planning principles and masonry technics: triangle model of planning of the fortified

⁴ In case of Tigranakert, the Late Hellenistic period includes the timespan from the early 1st century BCE to the end of the 3rd century CE.

Fig. 3: The upper part of the northern fortification walls. © Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA - 2009.

district by using zigzag walls, strong alternation of rectangular and round towers, foundation of fortifications exclusively on rocky base, quadras with rustication, bevels with ›swallow-tail‹ connections, and usage of limestone cement. All structures were made with local white limestone, which gave the city a white appearance, making it visible from afar (Fig. 2 and 3).

2.1 Tigranakert's Early Christian square and the large church

Starting with the first steps of the archaeological research, parallel to the excavations of the Hellenistic districts, the expedition paid special attention to the medieval remnants of the city. In the central district a large pit stretched from west to the east and large masses of stone walls were visible before the excavations. Taking into account the fact that Makar Barkhudaryants, in his descriptions of the area of Tigranakert in the late 19th century, speaks of the ruins of a vast church in the territory of Tigranakert,⁵ we assumed that the pit spreading from west to east could be a remnant of this church.

5 Makar Barkhudareanc', Artsakh (1895), 20.

Fig. 4: Early Christian square, general view. © Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA – 2019.

In 2006, a part of the pit, which roughly corresponded to the structure of the apse and the eastern part of the prayer hall (this part of churches as a rule has been better preserved), was separated (a square of 5 meters of the side) and excavations commenced. Only a few hours later, the first abbey stone of the church's apse and the southern wall were opened at a depth of about 0.5 m. As a result of the excavations in 2006–2009, the ruins of a large early Christian temple were uncovered at a depth of about 3.5 meters.

The church by its composition belongs to the same type of basilica dating back to the 4-6th centuries Armenia and Caucasus. By its architectural composition and decoration it is the earliest, most extensive and beautifully decorated hall of its size in the Eastern Caucasus.

Originally, it was a single nave basilica type church with outer five-faceted apse. Later, the five-dimensional volume was incorporated into the rectangular volume, and the southern sacristy was added, which had an entrance from the outside.

In the early churches, the main altar is usually one degree higher than the floor of prayer hall and divided into a bema and a choir. It should be noted that, although the existence of the choir in the early churches is predictable, archaeologically it is the first fixation as real architectural structure.

Fig. 5: The large basilica church, the 5th -6th centuries, general view from the south-west. © Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA - 2009.

The church was built on a three-staired basement with large polished limestone blocks in inner and outer rows and with lime mortar and little stones in mid part. It had a western, southern and northern entrance, a cornice with crackers and a wooden roof covered by ceramic tiles. The entrances had a pair of columns, completed with ornamented capitals. During the excavations, numerous examples of cornices, columns, hundreds of fragments of tiles and two capitals were found. The carving compositions on the capitals represent in one case a cross in the luminaries, and in the second case a cross in the garden environment, both are well-known early Christianity themes. Especially noteworthy are the grapevines (branches, leaves, carnations, cloves) on the second capital, which are typical of the earliest examples of these compositions.

According to preliminary data, the church was destroyed and burned in the 8th-9th centuries. The existence of such a large Christian church is an important argument in favor of the fact that Tigranakert preserved its status as an important settlement in the early medieval times and that the testimonies of the early medieval Armenian sources are accordance with the archaeological results of Tigranakert.

2.2 Northern courtyard and the small church

From the architectural features mentioned above we want to stress the two northern entrances. If the presence of the western entrance was quite natural, and the presence of the south-

Fig. 6: Small basilica church and the graveyard. © Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA – 2014.

hern pair of entrances was natural, considering the size of the church and the presence of the peristyle and baptistery adjacent to the south, the presence of the northern pair of entrances was extraordinary. Early Christian temples typically do not have an entrance from the north, but in some individual cases, due to landscape restrictions where it was impossible to open a western or southern entrance, a northern entrance was created. However this is not the case here, since the church is located on a flat plain with access from all four sides. This circumstance was the basis for the assumption that there was an important structure (or structures) in the yard adjacent to the church, which is why a pair of northern entrances were created. So after the church and the immediate vicinity of the southern courtyard, we decided to continue excavating the northern part. The expectations were fully justified as the excavations revealed a large paved courtyard, with fragments of an Early Christian memorial stela. The stela had a basement, pedestal, column, capital and a winged cross. A small church and reliquary-sepulcher was uncovered under the eastern altar of the church and a graveyard adjacent to the western part of this church. An archaeological study of this sepulcher served as a basis to consider similar Artsakh structures and the reforms of Vachagan the Pious.

Though from the church only some blocks of first row and foundations have been preserved, its layout, dimensional solutions and construction are completely understandable and apparent. It had a rectangular layout with circular altar with five-faceted outer appearance,

Fig. 7: An air view on the Early Christian sepulchre. © Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA – 2017.

western and southern entrances (the interior of the prayer hall is 9.8 x 4.5 meters, the outer dimensions are 16.3 x 8.3 meters). The floor was covered with limestone slabs.

The yard between two churches is about 5 meters wide and is covered with rough, irregular slabs. Only the path to the southern entrance of the small church is made up of larger stones, among which an anthropomorphic stela dating to the 8–7th centuries of the first millennium BC was used.

2.3 The sepulcher

During the excavations in 2013, a rectangular area surrounded by four large stone blocks was uncovered on the eastern end of the newly-opened small church, where the cultural layer was deep into the natural ground. At the depth of 1.40 m from the level of the yard, as a result of the excavation of the well (1.95 x 1.50 m), three polished stairs and the eastern entrance were unearthed.

The excavations of 2014 uncovered the southern and northern walls of a building to the west, with polished limestone blocks, separate parts of the vaulted ceiling, that were also made with polished blocks. In the northern and southern walls niches were embedded. The southern part of the altar wall which goes in parallel with the new structure was implemented with rough, large blocks, which made it possible to assert that the structure was included in a protective coating for softening the lateral pressure from the side of church's

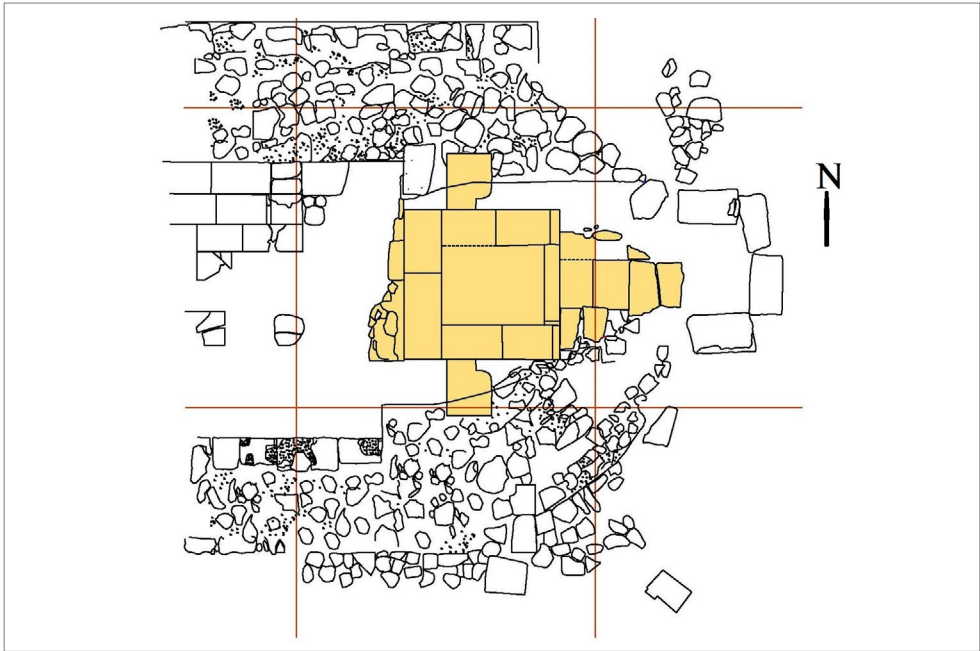

Fig. 8: Plan of the sepulchre. © Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA – 2014.

wall. Excavations in the southern part of the building have also revealed a part of the roof covered with a lime plasterboard. The upper upstream point slightly raised from the floor surface of the church and was included in the volume of the altar. Obviously, we deal with a structure built with the church and enclosed under the church's altar.

When digging went deeper than 2.8 meters below the ground floor and the cultural layer continued, it was decided to stop the excavations due to the threat of collapse. Therefore, this area was filled until the ground level. The building was destroyed in the 8th-9th centuries during the collapse of the Early Christian Square, but the ruins of the building were a subject of curiosity and treasure hunts for centuries, and, as a result of this, the original floor was not preserved. So, the question of burial is still pending. We named this construction conditionally sepulcher-reliquary,⁶ based on the small niches in the walls.

As the excavations have shown, the whole structure is made of large polished lime blocks, has a clear west-east orientation in accordance with the orientation of the church, a cylindrical ceiling, and – which was strange – a single eastern entrance. The niches in the southern and northern walls have a cuboid volume with arch shaped ends at the eastern side, most probably intended for the saints' relics.

⁶ Hereinafter until the final conclusion we will name this type of constructions of Artsakh just sepulcher.

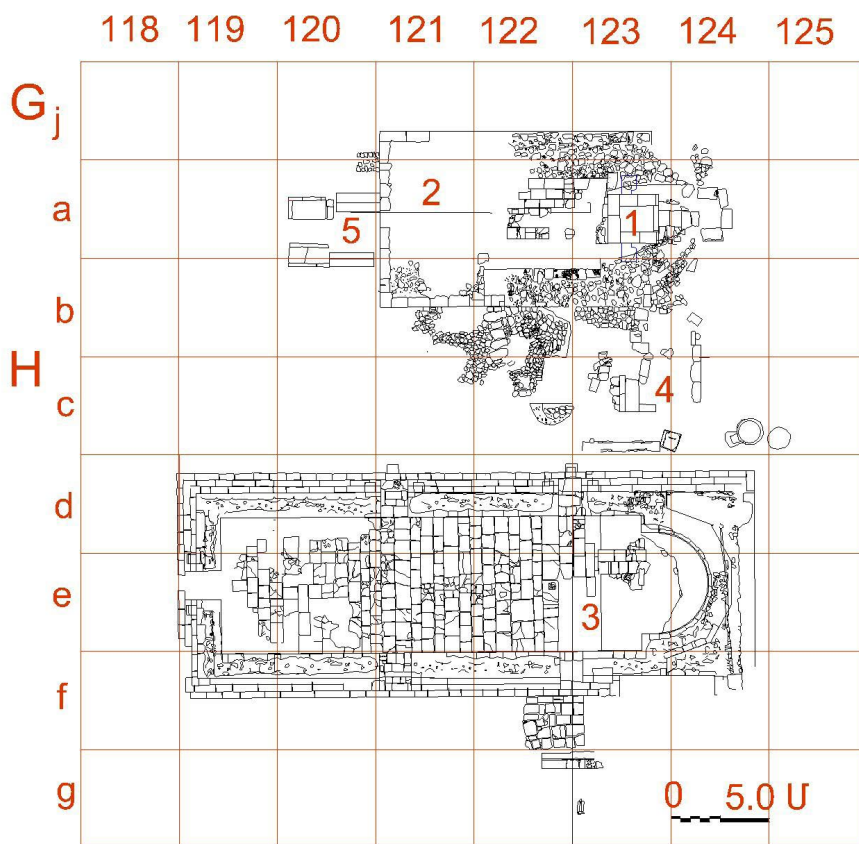

Fig. 9: Plans of Early Christian structures: 1. Sepulchre, 2. Small church, 3. Large church, 4. Monument, 5. Graveyard. © Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA - 2014.

Despite the devastation, most of the reliquary's stones have been preserved and its further restoration will not cause any problems. It can be asserted that this is the third well-preserved structure in the Early Christian culture after the Aghtsk royal mausoleum and the Saint Grigoris Mausoleum in Amaras. Both of these structures also contained bones but not burials. The excavation results make it possible to validate a new composition of this type of structure, the main feature of which is the only eastern entrance.

After the excavations in 2014, it is possible to restore the process of formation of the Early Christian Square of Tigranakert (Fig. 9).

- building a sepulcher,
- construction of a small church with the sepulcher under the altar,
- construction of a large urban church south of the small church,
- a southern paved courtyard and a stell,
- the graveyard in the western yard of the small church.

Fig. 10: The eastern entry of the St. Grigoris after excavation. © Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA – 2014.

In the Tigranakert sepulcher, the only eastern entrance is exceptionally extraordinary for the Early Christian sepulchers and for the wider, generally the religious structures. The theological and ritual direction of Christianity from the west to the east, from where Christ's Second Coming is expected, conditioned both the ritual movement of the believer from west to east, and the orientation of the sacred area, including the sacred structures from west to east (west-east orientation and stretching, west main entrance, location the altar in the east, etc.). Even in our sepulcher, which has the only eastern entrance, the ›movement‹ to the east is documented by the structure of niches whose eastern parts have been given a rounded solution.

2.4 Parallels to Tigranakert's sepulcher: Amaras and Vachar

The problem of clarifying this peculiarity of Tigranakert's sepulcher was the reason for initiating excavations in the most prestigious early Christian sepulcher of Artsakh – the Saint Grigoris sepulcher of Amaras, the main volume of which is located under the eastern altar of the present church built in 1858. This sepulcher had two southern and northern entrances, had a long corridor instead of an altar and based on the look of it had been cut during the construction of the church, and the continuation of this corridor should be outside the church behind the eastern wall. The excavations initiated by our expedition at the adjacent part to the eastern wall of the church in 2014 revealed the continuation of the corridor with an eastern portal with pavement and six stairs going down. (Fig. 10). After these excavations

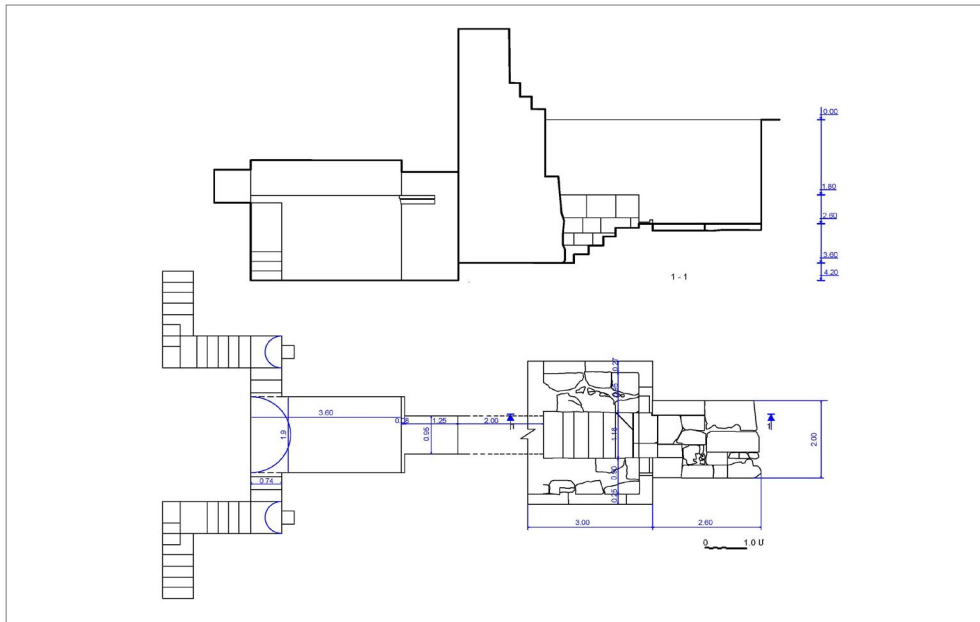

Fig. 11: Plan of St. Grigoris after excavations. © Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA – 2014.

we currently have an original plan of the sanctuary (Fig. 11). One of the major results of these excavations was the discovery of a basement crossing over the walls at a depth of 3 meters from the current surface, which made it possible to assert that the sepulcher was partly in the underground and partly on the ground. The fragments of more than one hundred early medieval tiles found during the excavations testify that the roof of the structure was tiled.

The third such type of sepulcher (with only eastern entrance) was uncovered by our expedition in 2016. That is a sepulcher of Saint Stephanos in the historical settlement of Vachar, on the right bank of Khachenaget river, not far from Gandzasar monastery (Fig. 12).⁷ One of its peculiarities was that it had a special section for relics constructed inside, in parallel with the western wall. Thus, if Tigranakert's sepulcher is directly enclosed under the church's main altar, the sepulcher of Saint Grigoris is a combination of the underground and upper volumes. The Saint Stephanos sepulcher initially was a standalone structure, and only in the 13th century a second stair chapel was added.

Such diversity suggests that architects and builders were essentially trying to find more suitable forms of relationships with the structure holding the relics and ritual area, which can also speak about the impending chronology of such structures. The date of Saint Grigoris

⁷ See for more details Hamlet Petrosyan, *Vačari surb Stepanos vank'i hnagitakan hetazodut'yan himnakan ardyunk'nerə ew norahayt arjanagrut'iwnnerə* [The Main Results of the Archeological Research in the Monastery of Saint Stephanos in Vačar and the Newly Found Inscriptions] (2019).

Fig. 12: The eastern entrance of St. Stephanos sepulchre in Vachar. © Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA - 2017.

sepulcher seems to have no doubts at the end of the 5th century. Besides the clarified historical context,⁸ the sculptures can also be dated to the 5th–6th centuries AD.⁹ As we have seen, the sepulcher of Tigranakert was preceded by a small church, which preceded the large church. Recently, we have also received data on the carbon analysis of two burial bones at the western side of the small church: sarcophagus – 420–565 years, stone cist – 566–655.¹⁰ At the same time, it is obvious that the burials were made when the church was already built, as they immediately touched its western walls. Particularly important is the data of the first analysis, according to which the first sarcophagus burial was performed after 420, but not later than 565. Thus, the dating of Tigranakert's sepulcher in the second half of the 5th century and at the beginning of the sixth century leaves no doubt. The same date could be confirmed by the constructional compositions of small and large churches of Tigranakert and by reliefs of the large church.¹¹ The Armenian inscription on the clay disk found in the large basilica can be added as another artifact, which will be described below.

8 Movsēs Kalankatuac'i, *Patmut'iw'n Aluanic' Ašxarhi* [History of the Country of the Albanians] (1983), 83.

9 Murad Hasratyan, *Haykakan čartarapetut'yan Arc'axi dproc'ə* [The Artsakh's School of Armenian Architecture] (1992), 19–24.

10 For these analysis, I am grateful to anthropologist Paul Bailey, armenologists Patrick Tonapetian and Anna Leyloyan for their professional, friendly and financial support.

11 Hamlet Petrosyan, *Similarities between the Early Christian Armenian Monuments and Irish High Crosses* (2012), 172–174.

3. Religious reforms of Vachagan the Pious and the Jerusalemite legend of the origin of the Albanian Church

So far, we can speak about three sepulchers, the specific aspect of which is the eastern entrance.¹² Unfortunately, sepulchers with eastern entrances are unknown in the Middle East. There are no such scalable solutions to the well-known sepulchers-chapels known from other parts of Armenia (Aghtsk, Hripsime, Gayane, Talin, Oshakan, Nakhchavan and others). The only sepulcher which has an eastern entrance is the Lord's tomb in Jerusalem.¹³ According to our preliminary hypothesis, we are dealing with a religious reform, which tried to give the Albanian Church a special religious and ritual identity (differing from the Armenian Church) and is essentially based on political reasons.

In this regard, it is necessary to pay special attention to the reforms of Vachagan the Pious in the last quarter of the fifth or at the beginning of the sixth century, the perceptions of Albania as an eastern country and Yeghisha's legend. The reforms of Vachagan included the new hierarchy of Albanian Church saints (Zacharia, Pantaleon, Grigoris, Grigor, Hripsime, Gayane) via ›discovering‹ their relics and constructing chapels and reliquaries for these relics (Saint Grigoris – in Amaras, Saint Pandaleon – in Diutakan, Saint Yeghisha – in Jrvshtik). In addition, the old churches got a new impetus for worship thanks to these relics.¹⁴ Second, it was the council of Aghuen which adopted new regulations for the Albanian Church and the society as a whole.¹⁵ Here, we do not dwell on the question of Partav (the capital of the state) – in the history of Vachagan it is not mentioned – more than likely it was not there yet.

In parallel with this, as we have mentioned, the ideology of Albania as an eastern country, which is witnessed in Vachagan's story¹⁶ and later, was created to be directly related to Jerusalem as the center of the Christian world and to the sacred topos of salvation. The hagiography of the Apostle Eghisha, who came to Albania from Jerusalem circumventing

12 Let us note that the eastern entrance did not at all mean ignoring the dominant eastern-western ideological-ritual direction of Christianity. This is evidenced by the spatial resolution of the Saint Grigoris and Tigranakert's sepulchers, Tigranakert's sepulcher niches and small church direction, and even the west-east direction with an eastern altar of second floor chapel of Saint Stepanos sepulcher. The eastern entrance was also attributed to an early church (4-5th cc.?) uncovered in archaeological site Mingechaur on the river of Kur. Since, there is no access to the three preserved walls of the structure and the eastern absorption has not been preserved, Azerbaijani archaeologist Rahim Vahidov concluded that the entrance was probably from the east (Rahim Vahidov, Mingəçevir III-VIII əsrlərdə [Mingechaur in the 3rd–8th Centuries] (1961), 95-97). Rashid Gejuşev supposed that in this case the altar was in the center of the building, and the entrance to the east (Rashid Gejuşev, *Christianstvo v Kavkavskoj Albanii* [Christianity in the Caucasian Albania] (1984), 83). It is difficult to understand, how we can define a three walls structure without altar and entrance as a church. Excavations in Tigranakert and Gyavurkala (an Early Christian settlement in vicinity of Tigranakert), where none of the three churches lack access to eastern part and have eastern altars, seems to question such assumptions.

13 John Wilkinson, *The Church of the Holy Sepulchre* (1978), 6–13.

14 Movsēs Kalankatuac'i, *Patmut'iw n Ałuanic' Aşxarhi* (1983), 56–88.

15 Movsēs Kalankatuac'i, *Patmut'iw n Ałuanic' Aşxarhi* (1983), 89–94.

16 *Ibid.*

Armenia, fully corresponds with this line of thought and is an attempt to attest to the Jerusalemite origin of the Albanian church.¹⁷

Thus, we have the sepulcher structures adapted to the direction of the Lord's tomb at the border of the 5th-6th centuries, the country's eastern ideology, the legend of the origins of Albanian church from Jerusalem. And we have a powerful ruler who tried to convey an independent status to his church by means of religious reforms.

In his early investigations Alexan Hakobyan considered the Vachagan history (including the »Aghuen's rules«) as a »planned legend« created in the mid-6th century and thus questioned the historicity of the king himself. Our archaeological findings and historical data seem to indicate that these approaches and ideas were formed politically via a real king and real reforms.¹⁸ In our opinion, it is the mighty king who would try to give to his church appropriate autonomy suitable to his kingdom (at that time, when Armenia lost its kingdom, became a Sasanid province and lost its north-eastern provinces Artsakh nad Utik), a process that could be further clarified and finalized in the following centuries. Vachagan with his reforms, alongside Christian-Armenian traditions, was trying to shape its own traditions (Eastern country, Jerusalemite Apostol, »own« saints). And one of the materialized expressions of this is the eastern entrance to the sepulchers.

Returning to the question of terminology for these constructions, it seems more suitable that name reliquary be used instead of sepulcher. Because in all of these cases we have no evidence about burials but only stories about discoveries, gathering and putting the relics of saints into buildings created for this specific purpose.

From this point of view, it is also remarkable that Vachagan erected a stela to the place of the martyrdom of Eghisha¹⁹ and transferred the relics of the saint to the Jrvshik monastery of Artsakh (renamed the monastery to Eghisha Apostle).²⁰ It should be noted that according to some sources, the chapel of Grigoris was built directly by command of Vachagan.²¹

17 Movsēs Kalankatuac'i, Patmut'iwn Ałuanic' Ašxarhi (1983), 10–11.

18 In his latest work, Aleksan Hakobyan relates the *Novel of Vachagan* to the very beginning of the 6th century (cf. A. Hakobyan, *The Creation of a »Pious« Image of King Vačagan II (2021)*).

19 As we have noted, the remnants of such a monument were unearthed also in Tigranakert, in the courtyard between two churches.

20 Movsēs Kalankatuac'i, Patmut'iwn Ałuanic' Ašxarhi (1983), 12. The History of Kalankatuac'i considers the main area of activity of Yeghisha on the left bank of Kur river. It corresponds to the oldest tradition, up to the 19th century. Vachagan probably tried to shift some of the traditions of that time to the right bank of Kur, to the new Armenian provinces Artsakh and Utik, adjacent to his kingdom, which probably had more close ties with the Armenian Apostolic Church. And two new monasteries named after Eghisha were established: Near Amaras and in the Great Kvenq, to rename the last from Jrvshik to Eghisha monastery. According to tradition, Vachagan was buried in this last monastery, where currently a 13th c. mausoleum, an 11th c. tombstone and a khachkar are preserved.

21 Movsēs Kalankatuac'i, Patmut'iwn Ałuanic' Ašxarhi (1983), 82–83.

Fig. 13: A clay disc with Armenian inscriptions from the excavations of the large church, the front side. © Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA - 2008.

4. Some Tigranakert findings concerning the theme

In 2008, inside the territory of the large church, a small ceramic disk (diameter 7.5–7.8, thickness 0.5–1.0) was discovered (Fig. 13). A circle and an equally winged cross on one side of the disk were engraved. The reverse had a portrait of a man wearing a fur hat, with a beard and moustache was carved. The disk had a hole making it possible to attach it to a box or scroll. So probably it was supposed to serve as a seal. There are Armenian inscriptions on the disc, the main inscription reads ՆՍ / ՎԱՉ[Է] (կամ ՎԱՉ[ԱԳԱՆ]) / ՆԱՌԱՅ Տ[ԵՍՌ]ՆՆ« (»I / VACH[E] / (or VACH[AGAN]) SERVANT OF L[OR]D«).²²

Examination of the disk, the caption and the Armenian fonts can be attributed to the 5–7th centuries. The name of Vache or Vachagan was attributed to several people at that time. Vachagan the Pious is the most distinguished among them.

This finding of Tigranakert is actually one of the oldest Armenian records found in the territory of Artsakh, and the best argument for the early Christian-Armenian image of the city.

²² Hamlet Petrosyan, Aghavni Žamkoč'yan, Hayeren arjanagrut'yunnerov skavařak Arc'axi Tigranakertic' [A Disk with Armenian Inscriptions from Tigranakert in Artsakh] (2009), 166–176.

Fig. 14: Glass bottle from excavations of the large church. © Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA - 2007.

Noteworthy is a glass bottle in the shape of amphoriskos found in excavations at the same church (Fig. 14). The story of Saint Grigoris' relics is specifically relevant and important since it talks about two glass bottles in which the blood of the sacred Zacharias and Pandaleon was kept.²³ Our amphoriskos appearance, made of dark blue glass, dates back to the 5th–7th centuries and is not less likely to have served similar purposes. Excavations of the large church of Tigranakert also unearthed a clay token with the scene of the Crucifixion (?), the Palestinian-Jerusalemian origin is yet questionable.

The folk tradition, which has reached us in the 19th century, connects Vachagan the Pious with the church of Vankasar. »[...] the king of Albania Vachagan came to Shahbulagh (i.e. Tigranakert) in his last years. He built a monastery on the top of the mountain, where he rested in seclusion«.²⁴

23 Movsēs Kalankatuac'i, *Patmut'iwn Aluanic' Ašxarhi* (1983), 81.

24 Egišhe Haykuni, *Ulegnac'akan aknarkner* [Travel Guides] (2010), 39.

Fig. 15: The Early Christian Tigranaert's landscape: 1. The Early Christian square, 2. Vankasar's church, 3. Cave sanctuaries, 4. Tsitsar's sepulcher. © Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA.

5. On Christianization of landscape as a future research goal

The archaeological investigations of Tigranakert have revealed four Early Christian complexes in the city and its surroundings: the Early Christian square in the Central district, the church of the 7th century on the top of Vankasar mountain, the Early Christian cave sanctuaries on the bank of Kha-chenaget river and a reliquary unearthed on the top of Tsitsar in 2019 and dated to the same period. So we can see the real reculturalisation of the landscape in the Early Christian period (Fig. 15). It is interesting to clarify how this organisation of landscape of Tigranakert can be connected with the reforms of Vachagan the Pious and Jerusalemian landscape and Christian sacred topography.

In his list of Armenian monasteries in Jerusalem, Anastas Vardapet, author of the 6th century, lists also the churches belonging to the Albanian church (this part was copied by Kaghankatvatsi, 285–286). It includes eleven Albanian monasteries, seven of which were mentioned by name. The names of five of them can be identified (Holy Virgin of Partav, Holy Forty Infants of Mrov, Holy Virgin of Artsakh, St. Gregory of Amaras, monastery of Kalanka-tuik) and all five are located in Artsakh and Utik.

Furthermore, if the territory of the activities of Elisha and Grigoris originally was the left bank of Kur (which could be reconstructed via fragmentary preserved information), it is more than likely that Vachagan's religious reform's key intellectual and ritualistic center

Fig. 16: The archaeological camp of Tigranakert after enemy shellings. © Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA – November 2020.

and impact area was the right bank of Kur, the Artsakh and Utik provinces of Great Armenia, which were joined to the Albanian kingdom not much earlier than those times. The reliquaries with the eastern entrance and related archeological findings of Artsakh greatly help to clarify the civilizational milieu of the religious reform of Vachagan the Pious.

Thus, if in the case of ancient Tigranakert we see the obvious introduction and influence of Hellenistic civilization in the field of fortification, urban development, but more stability of local traditions in the field of ritual, then the examination of the tombs-reliquaries of Tigranakert, Amaras and Vachar gives an opportunity to assume the primacy of the political-religious situation.

6. Afterword

During the 44-day war in 2020, the Tigranakert archaeological site was destroyed by shellings (Fig. 16). The Artsakh authorities, the Tigranakert archaeological museum and our research team evacuated the materials from the excavations in order to preserve our heritage from more destructions. In case of peace, they will be returned to Stepanakert and will be exhibited in the museum dedicated to it.

Preserving, promoting and passing on cultural heritage is an international and fundamental right to every people. The people of Artsakh worries about what could happen to its cultural heritage since it remembers the destruction of thousands of khachkars in Jughha in 2005–2006. My colleagues and I are willing to continue the research of Artsakh's cultural heritage, its popularization and will report any act of vandalism. The scientific discoveries in the city of Tigranakert and their importance in the comprehension of the early Christian history shows that the Artsakh heritage is part of a larger history that belongs to everybody. It reinforces the need to preserve it with the cooperation of the international authorities and the countries involved in the conflict. Tigranakert could thus be a joint project that brings together professionals from both belligerents around the preservation of a heritage that must stay common.

References

- Barkhudareanc', Makar, Artsakh, Baku 1895.
- Gejušev, Rashid, *Christianstvo v Kavkavskoj Albanii* [Christianity in the Caucasian Albania], Baku 1984.
- Hakobyan, Aleksan, *Էժիա Արժիշեցի կաթողիկոսի նորահայտ տուկի. Եղիա Արժիշեցի կաթողիկոսի նորահայտ թուղթը*. The Newly Found Letter of the Kat'olikos *Էժիա Արժիշեցի*, *Patma-banasirakan handes 4*: 1981, 140–152.
- Hakobyan, Aleksan, *Albania-Aluank v greko-latinskiih i drevnearmjanskiih istočnikah* [Albania-Aluank in the Greek-Latin and Ancient Armenian Sources], Erevan 1987.
- Hakobyan, Aleksan, *The Creation of a «Pious» Image of King Vač'agan II (r. c. 485–523) of Caucasian Albania in the Tale of Vač'agan (Early Sixth Century), The Good Christian Ruler in the First Millennium. Views from the Wider Mediterranean World in Conversation*. Edited by Philip Michael Forness, Alexandra Hasse-Ungeheuer, Hartmut Leppin, Berlin/Boston, 2021, 39–48.
- Hasratyan, Murad, *Haykakan čartarapetut'yan Arc'axi dproc'ə* [The Artsakh's School of Armenian Architecture], Erevan 1992.
- Hayk'uni, Egishe G., *Utegnac'akan aknarkner* [Travel Guides] (written in 1885), Erevan 2010.
- Katankatuac'i, Movsēs, *Patmut'iwn Atuanic' Ašxarhi* [History of the Country of the Albanians], Erevan 1983.
- Petrosyan, Hamlet, *Gairin 9–14 darerum* [Gairin in the 9th–14th Centuries], Erevan 1988.
- Petrosyan, Hamlet, *Similarities between the Early Christian Armenian Monuments and Irish High Crosses in the Light of New Discoveries*, in: *Ireland and Armenia: Studies in Language, History and Narrative*, Washington, D.C. 2012, 169–180.
- Petrosyan, Hamlet, *Vačari surb Step'anos vank'i hnagitakan hetazodut'yan himnakan ardyunk'nerə ew norahayt arjanagrut'iwnnerə* [The Main Results of the Archaeological Research in the Monastery of Saint Stephanos in Vačar and the Newly Found Inscriptions], in: *Sedrak Barxudaryan–120. Gitakan hodvacneri žotovacu* [Sedrak Barxudaryan–120. Collection of Scientific Articles], Erevan 2019, 11–30.
- Petrosyan, Hamlet, *Politics, Ideology and Landscape: Early Christian Tigranakert in Artsakh*, *Electrum*, vol. 28, 2021, 163–187.
- Petrosyan, Hamlet / Kirakosyan, L., *Rannexristianskij kul'tovo-peščernyj kompleks Arcakskogo Tigranakerta* [The Early Christian Cave-Cultic Complex of Tigranakert in Artsakh], in: *Peščery kak ob'ekty istorii i kul'tury: materialy meždunarodnogo naučnogo foruma* [Caves as Objects of History and Culture: Materials of a Scientific International Forum], Voronež, 2016, 165–170.
- Petrosyan, Hamlet / Žamkoč'yan, Aghvani, *Hayeren arjanagrut'yunnerov skavařak Arc'axi Tigranakertic'* [A Disk with Armenian Inscriptions from Tigranakert in Artsakh], *Patma-banasirakan handes 1*, 2009, 166–176.
- Sebēos, *Patmut'iwn* [History], ed. G.V. Abgaryan, Erevan 1979.
- Vahidov, Rahim M., *Mingəčevir III–VIII əsrlərdə* [Mingehaur in the 3rd–8th Centuries], Baku 1961.
- Wilkinson, John, *The Church of the Holy Sepulchre, Archaeology 31* (4): 1978, 6–13.

Author

Prof. Dr. Hamlet Petrosyan

Head of the Department of Cultural Studies, Yerevan State University, Armenia, info@ysu.am

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license ([CC BY-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Armen Kazaryan

The main church of Dadivank and the metropolitan architectural ideas¹

Abstract

The scholarly interest in the architecture, reliefs, and murals of the monastery of Dadivank in the Artsakh province of the medieval Armenia manifested itself in recent years in the course of the conservation and restoration works carried out on it and in the following research. The main church, St. Astvatsatsin or Cathoghike, that is the Cathedral, according to the inscription, was built in 1214 by Arzu Khatun, the wife of Vakhtang, Prince and sovereign of Haterk and all of Verin Khachen. Despite Dadivank's distant location from the medieval Armenian capital Ani, the study assumes that its external image was created in accordance with the image of the Ani cathedral. Moreover, we do not know of any other buildings embodying the same idea before Dadivank's Cathoghike was built. This main conclusion has been demonstrated by the results of an analysis of two peculiarities of the Dadivank church, which seem very important for the understanding of its image: 1) the blind arcade on the main body, with only one colonnette and with specific profile of the archivolt; 2) rosettes in the fields of the archivolt of the arcade of the drum. Also, the study has an important meaning for clearly understanding the original view of the Ani cathedral and its role in the development of the 13th-century Armenian architecture.

1. Introduction

Among numerous medieval monastic ensembles of Artsakh, Dadivank (or Khutavank) is one of the most interesting with regard to its complicated structure as well as to its beautiful arrangement in a mountain landscape. Several impressive constructions of the monastery were built mostly during the 13th century with different purposes and various volumetric and spatial solutions (Fig. 1). Of these, there are unique structures, such as 4-column constructions: the so-called ›temple‹ and the gavit, as well as an unusually shaped belltower,

1 The study has been realized by the grant of the Russian Science Foundation, project no. 22-18-00354, in the National Research Moscow State University of Civil Engineering (NRU MGSU). Topic: »The Architecture and monumental art of Ani as a phenomenon of world artistic culture. Making of the metropolitan school of Armenian architecture of the 10th-14th centuries.«

into which two high khachkars — unsurpassed in beauty and designed in the monastery in 1283 — were inserted.² According to the legend the grave of St. Dadi, a disciple of Apostle Thaddeus, one of the seventy disciples of Christ is located here in Dadivank.

The main church, St. Astvatsatsin or Cathoghike, that is the cathedral, was built at the time when the monastery united a small number of buildings. An inscription carved on its southern façade states that, in 1214,

»Arzu Khatun, a daughter of the Prince of Princes of Kurd, and the wife of Vakhtang, Prince and sovereign of Haterk and all of Verin Khachen, built this cathedral with the great hope on the resting place of herself and her sons [...] (one of whom died in the war against the Turks)«. ³

The building is of the common type of domed monastic churches, cruciform inside and rectangular from the outside. In the corner zones, there are additional cameras in two tiers, most of which served as chapels (Fig. 2).

The size of the church is small, 12.3 by 10.6 m on the ground plan, but the forms are monumental and, at the same time, there are elegant details, following the great examples of decoration of the façades and the drum with a blind arcade. The ornamentation and all the shapes of the building are made with ease, the authors went baldly from the typical proportions of the samples of central regions of Armenia; the construction impresses with its picturesque masonry, polychrome in places — the chess in scheme or with inserts of arches and columns made with stone of a colour that differs from its background (Fig. 3). We do not need to give a detailed description of the features of the Dadivank Cathoghike here, as such presentations are existing in previous publications dedicated to the architecture and conservation works on the church.⁴ The main goal of this study is the uncovering of the origin of its architecture in the part of the architectural idea.

2 Paolo Cuneo, *Architettura Armena dal quarto al diciannovesimo secolo / Con testi e contribute di T. Breccia Fratadocchi, M. Hasrat'yan, M. A. Lala Commeno, A. Zarian*, vol. 1–2. Roma: De Luca Editore, 1988, 450–455, no. 245; Shahen Mkrtchyan *Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха (Istoriko-arkhitekturnye pamiatniki Nagornogo Karabakha) (Historical-Cultural Monuments of Nagorno-Karabakh)*. Second ed. Yerevan: Parberakan 1989, 34–39; Murad Hasratian. Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը (*Artsakh School of Armenian Architecture*). Yerevan: Armenian Academy of Sciences, 1992, 43–61; Samvel Karapetyan *Памятники армянской культуры в зоне Нагорного Карабаха (Pamiatniki armianskoi kultury v zone Nagornogo Karabakha) (Monuments of Armenian Culture in the Zone of Nagorno-Karabakh)*. Yerevan: RAA, 2000, 79–122; Samvel Ayyvazyan *Դադի վանքի վերականգնումը 1997–2011 թթ. (Dadi vanki verakangnume 1997–2011 tt.) (The Restoration of the Monastery of Dad (1997 to 2011))*. Yerevan: RAA, 2015; Ara Zarian, Christine Lamoureux *La conservation-restauration des peintures murales dates 1297 dans l'église Kathoghike-Sainte-Mere-de-Dieu construite en 1214*. Yerevan: Tigran Mets, 2021 (in Armenian and French), 51–91.

3 Original Armenian inscription has been published several times (Դիվան հայ վիմագրության (Divan hai vimagrutian) (Corpus of Armenian Inscriptions), vol. 5: Artsakh, ed. by Sedrak G. Barkhudarian, Yerevan: Academy of Sciences of Armenian SSR, 1982, 198–199, no. 708; Samvel Karapetyan (cf. fn. 2), 108–110, no. 1; Ara Zarian/ Christine Lamoureux (cf. fn. 2) 94–95). Its translations have been published also in Russian (Karapetyan 2000, 106–107) and in French (Zarian, Lamoureux 2021, 94–95).

4 Murad Hasratian (cf. fn. 2), 45–49; Babken Ulubabyan. Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը (Haiots Arevelits koghstants ekeghetsin ev mshakuite) (The Church and Culture of the Armenian Eastern Sides). Yerevan: Tigran Mets, 1998, 368–374; Samvel Ayyvazyan (cf. fn. 2), 28–37; Ara Zarian/ Christine Lamoureux (cf. fn. 2), 93–111.

Fig. 1: Dadivank. Main view of the monastery from north-west. Photo by A. Kazaryan (2012). All rights reserved.

The interest in the architecture of this church and in studying the origin of its architecture gets bigger. Moreover, in the last couple of years, the Udins' community of Azerbaijan, with the support of the authorities of that country, was trying to claim its rights, as supposedly the heirs of all parts of Aghvank (Caucasian Albania), to the Christian shrines of Artsakh. Earlier, Azerbaijani scholars systematically engaged in the ›Albanianization‹ of the Armenian heritage of Nagorno-Karabakh, from time to time receiving a rebuff from their colleagues from other countries. The solution of the problem presented in my article should clearly reveal the complete inconsistency of such pseudo-scientific political claims. I am to do this solely by means of an architectural analysis of this monument in the context of Armenian architecture.

Moreover, the scholarly interest in the architecture, reliefs, and murals of the Dadivank Church manifested itself in recent years in the course of the conservation and restoration works carried out there and in the following research. In 2001–2005, the church was restored; the results of those works were covered in the articles and a book by the architect

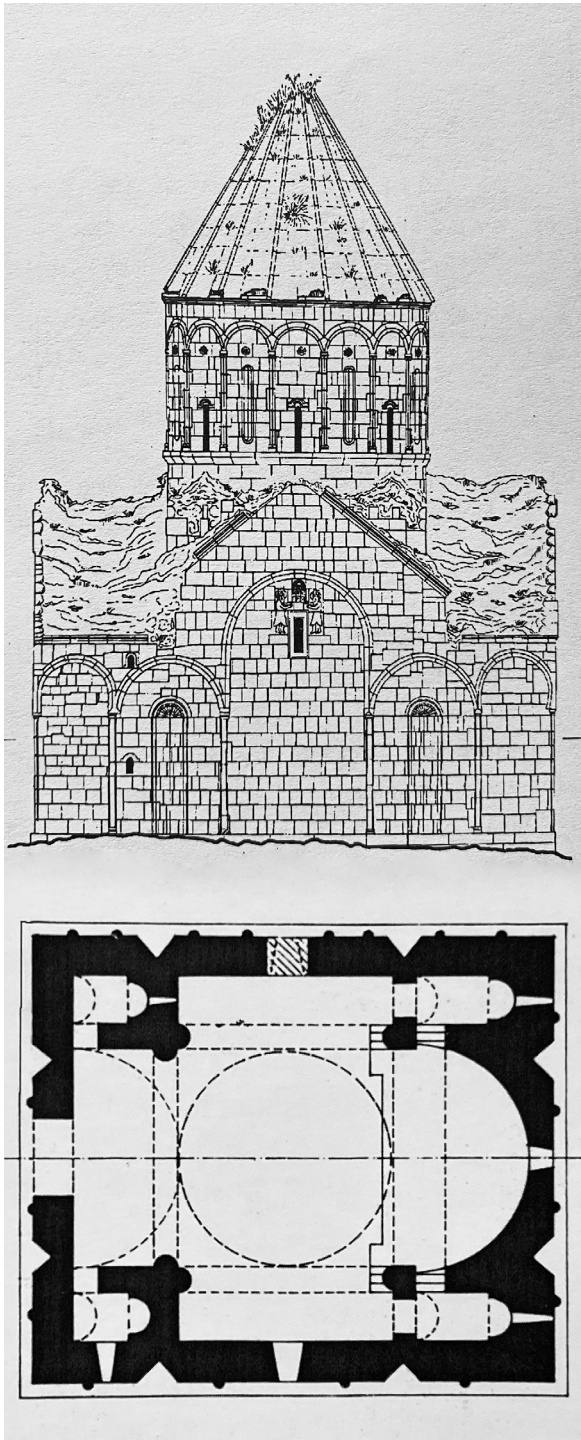

Fig. 2: Dadivank. Groundplan and southern façade, measurements. Drawing used materials from: Ayvazyan 2015, 95; Zarian, Lamoureux 2021, fig. 87.

Fig. 3: Dadivank. Cathoghike Church. View from north-east. Photo by A. Kazaryan (2012). All rights reserved.

Samvel Ayvazyan.⁵ In 2014–2017, the murals that were concentrated on the northern and southern walls of the inner space were fully discovered and cleared by Ara Zarian and Christine Lamoureux.⁶ Both of these books, the main purpose of which was to present the archaeological and conservation work on the site, contain sections describing and analyzing the architectural features of the Dadivank Church.

⁵ Samvel Ayvazyan (cf. fn. 2).

⁶ Ara Zarian/Christine Lamoureux (cf. fn. 2).

2. The image of Dadivank Cathoghike in the context of the Armenian monastic churches of the Zakarid Period

In the context of the Khachen Kingdom, the architecture and decoration of the Dadivank church can only compete with the cathedral of St. John the Baptist of the Gandzasar Monastery of 1216–1238, magnificent in forms and reliefs. These two churches were built by the same kind of architectural type, and in some decorative shapes they are convenient. The facades of both are decorated by a blind arcade, in which triangular niches are inscribed. Reliefs representing the donors with the models of churches (kritor reliefs) are inserted in their walls. But proportions of the ground plans and several architectural forms, as well as the stylistic features are different. The last observation brings me to the opinion that both churches cannot be built by the same architect or same builders.⁷

Moreover, the Dadivank church was built earlier than the one in Gandzasar; and it increases the possibility that the moment of its creation was the starting point of architecture and monumental arts synthesis on the territory of Artsakh, where this principle was implemented in a full scale. After all, it is in that church that the majestic architectural forms were enriched with reliefs and ornaments, lapidary inscriptions, polychrome masonry, façade colouring, and interior paintings. Many of these peculiarities are characteristic of both Armenian architecture in general and especially its Artsakh school. It can be assumed that the Dadivank church lay at the roots of that school or of its radical transformation in the beginning of the 13th century.

There is a logical question: has scientific research determined the place of this church in the development of the architecture of Artsakh and, in general, of whole Armenia? It seems that it has not. I need to mention only one attempt of searching for the sources of Dadivank's Cathoghike architecture. Basing their theory on the role of bishop Hovhannes, the abbot of Haghbat Monastery and a relative of Arzu Khatun, the scholars Mesrop Magistros and Bagrat Ulubabayan suggested the Surb Nshan church of Haghbat (972) as a prototype for the church of Dadivank. This version has been analyzed and mainly denied in the latest book about the church's architecture and mural painting.⁸

My own research is devoted to the disclosure of this issue, which connects the architectural image of the Dadivank church with the ideas that were born in Ani, the capital of Armenia in the Bagratid time at the end of the 10th century, which turned out to be popular again from the end of the 12th century.

Before presenting the version of the origin of the architecture of this church, I will pay attention to the reason for all the difficulties in finding the origins and 'family ties' of medieval architectural structures, which especially applies to the historiography of Armenian

7 Murad Hasratian (cf. fn. 2), 44–45.

8 Ara Zarian/Christine Lamoureux (cf. fn. 2), 94–96.

architecture, where the method of typological analysis is dominant.⁹ The method was developed in the 20th century, in the atmosphere of longing for functionalism and formalist-rationalist trends in architecture. Certainly, medieval customers and architects had similar considerations, but not on the foreground. For the most part, they could think in images, especially when they planned extraordinary buildings, and the utility was not the only reason for their creation. The main monastic churches, cathedrals as a rule, were erected on the initiative of prominent representatives of secular and spiritual authorities; in the architectural design, the ideas determining the imagery of the work prevailed. Therefore, if we want to unravel the idea given to the architect or developed as a result of his joint creativity with the customer, it is necessary to comprehend precisely the imagery characteristics of the completed building.

What do we have in the case of the cathedral built by Princess Arzu Khatun? This is a centric church, almost square on its base, with a high dome and a blind arcade encircling both the main volume and the drum. Two models, depicted in the donor reliefs above the southern and eastern windows, correspond to such image (Fig. 4).

One of the next two models of churches, embodied in a sculptural form on the drum of the Cathedral of St. John the Baptist in Gandzasar, built shortly after the Dadivank church, in 1216–1232, looks similar (Fig. 5). In the Gandzasar Cathedral, the five arcade fields on each façade are presented just like in Dadivank. And both cathedrals belong to one and the same architectural type, with cameras in the corners. There is, however, a difference: their domed heads are of completely different types. In Dadivank, the polyhedron of the drum is emphasized with bundles of pilasters, as if bearing a wide zigzag cornice serving as a basis for a pliciform umbrella-shape roof of the dome. The line of development of such monastic cathedrals is well known, from Haritchavank (1201) to Gandzasar, through three or four decades of the 13th century. At their roots, apart from the Haritchavank cathedral, there were two churches of Ani, built during the revival of the Armenian capital under Zakare and Ivane Mkhargrdzeli or the Zakaryans. Both of them are known to us from reconstructions: the Bakhtagek church in the reconstruction by Toros Toramanian, and the church in Akhchhaberd in Ani.¹⁰ The latter combines a blind arcade with a folded roof. It can be seen as a sample of all such churches of Cathoghike of Marmashen monastery, 1029. But it is a completely different theme in Armenian architecture, which was mainly developed in parallel.

Nevertheless, a church with a blind arcade on the main volume and on the drum forms a very recognizable image in Armenian architecture, more precisely, a cathedral type. Its sim-

9 Armen Yu. Kazaryan, Церковная архитектура стран Закавказья VII века: формирование и развитие традиции (Tserkovnaia arkhitektura stran Zakavkaz'ia VII veka: formirovanie i razvitie traditsii) (Church Architecture of the 7th Century in Transcaucasian Countries: Formation and Development of the Tradition), in 4 vols., vol. 1. Moscow: Locust Standi Publ., 2012 (in Russian), 52, 76–78.

10 Armen Yu. Kazaryan, Новые данные о куполах храмов Ани. Часть вторая. Церковь во Внутренней крепости (Novye dannye o kupolakh khramov Ani. Chast' vtoraiia. Tserkov' vo Vnutrennei kreposti) (New data on the domes of the Ani's churches. Part two. The church of the Inner fortress), in: Voprosy vseobshchei istorii arkhitektury (Questions of the History of World Architecture), no. 13, 2019, 127–144.

Fig. 4: Dadivank. Ktitors relief on the southern façade. Photo by A. Kazaryan (2012). All rights reserved.

Fig. 5: Church of the Gandzasar Monastery, view from south-east. Photo by A. Kazaryan (2005). All rights reserved.

plified version is a composition with a blind arcade on a high drum only and, accordingly, with smooth walls of the main volume. Such are the churches of Geghard (1215), Makaravank (1198), the recently restored church of Astvatsnkal (1244).

However, literally a year after the construction of the Dadivank church in Ani, on the initiative of the merchant Tigran Honents, the monastic church of St. Grigor Lusavorich (1215) was built, which later passed into the use of the Chalcedonian community of the city (Fig. 6, 7). This church resembles the Ani Cathedral, built by the great architect Trdat, on the order of Shahinshah Smbat Bagratuni and Queen Katramide in the last third of the 10th century (Fig. 8, 9). It is the close proximity of these two churches that leaves no doubt that the plan of Tigran Honents was to reproduce the main idea of the external composition of the Ani cathedral, including its non-preserved, but theoretical reconstructed high dome (Kazaryan 2018). At the same time, the internal structure and dimensions turned out to be completely different, corresponding to the capabilities of the customer and the functions of the monastic church.

Fig. 6: Ani, St. Gregory Illuminator Church of Tigran Honents, view from south-east. Photo by A. Kazaryan (2019). All rights reserved.

Fig. 7: Ani, St. Gregory Illuminator Church of Tigran Honents, the drum from north-west. Photo by A. Kazaryan (2022). All rights reserved.

Fig. 8: Ani Cathedral. View from south-east. Photo by A. Kazaryan (2013). All rights reserved.

Fig. 9: Ani Cathedral. Reconstruction of the western façade from: Texier 1842, pl. 20.

3. Dadivank Cathoghike and the Ani Cathedral

If the church of Tigran Honents can be considered a kind of copy of the Ani cathedral, built in close distance from the pattern, then any other church with similar criteria – i.e. with a blind arcade both on the main volume and on the drum – can claim to be built in the image of the same cathedral. Outside of Ani, only the Dadivank church can serve as such a monument. The unusual number of blind arcade sectors – five on each of its façades – follows from the almost square shape of the ground-plan and distinguishes this monument from other churches of the era. It is obvious that the five-part arcade is a logical form for the façade, enriched with a pair of niches, which reflects the cruciform inner composition. This form is found not only on the western and eastern façades of the Ani cathedral, but also on all its reflections, from two churches of the Marmashen monastery of the Bagratid era (Fig. 10) to the Ani churches of Zakare in Aghchkaberd (western façade) (ca. 1200), of Bakhtagek (early 13th century) and of Tigran Honents (1215). The number of arcade fields on the longitudinal walls is related to their length: there are seven fields on the church of Bakhtagek (two on each side sections), and nine fields on the longer church of Honents (three on each side sections). Similarly, the shorter one, in Dadivank, contains only five fields on its southern and northern facades (one on each side sections).

Considering the forms of arcature themselves, we must take into account their originality in connection with the provincial nature of the Artsakh branch of the development of Armenian architecture, within the framework of which the Church of St. Astvatsatsin was created in Dadivank. The simplification of some forms of ›classical‹ Armenian architecture, close to the circle of the capital Ani, as well as the change in their proportions, is the result of precisely the provincial character of architecture. However, I am convinced, and this can be verified by analysis, that basically all these forms are also present in non-provincial monuments, many preserved in the main city of the country and in the most important monasteries of Armenia, such as Horomos, Haritchavank, Haghbat, Sanahin, Hovhannavank, Makaravank. In this article, I consider the origins of only those architectural forms that were used in the design of the facades of the Dadivank church: elements of the blind arcade of the main volume and the drum, rosettes on the drum (Fig. 11).

In the arcade on the walls of the main volume of the Dadivank church there are single narrow semi-columns with bases and capitals made up of a cuboid element and an abacus. The profile of the arches above the columns consists of a bevel and a shelf (plinth) above it (Fig. 12). All of the listed forms are not characteristic of most examples of arcature on the walls of Armenian churches. At the same time, a complex of marked forms – single half-columns in the main tier, described bases and capitals, similar archivolts (Fig. 13), as well as paired columns on the drum are found on the same cathedral in Ani, where, of course, they are carried out with the skill belonging to the great architect Trdat.

The appearance of the rosettes under the archivolts of the drum in Dadivank seems to be connected with the reproduction of the decor of the Ani cathedral as well. First of all,

Fig. 10: Marmashen Monastery. View from north-east. Photo by A. Kazaryan(2022). All rights reserved.

Fig. 11: Davivank. The drum from north-east. Photo by A. Kazaryan (2012). All rights reserved.

Fig. 12: Dadivank. Fragment of the blind arcade of the eastern façade. Photo by A. Kazaryan (2012). All rights reserved.

because we do not find rosettes arranged with such regularity and exactly along the axes of the archivolts in other monuments of Armenian architecture. Secondly, in order to give substance to this version, it is possible to look at the almost forgotten reconstruction of the Ani cathedral, which has this kind of rosettes.

This reconstruction was published by Charles Felix Marie Texier in 1842.¹¹ In all subsequent reconstructions, created by Toros Toramanian, Nikolay Tokarskiy, Hrachia Gasparyan, Artak Gulyan, Armen Abroyan, the decoration of the drum is simplified in comparison with Texier's first attempt. Some scholars unreasonably ignored the existence of an ornamented frieze,¹² downfallen fragments of which are preserved on the roofs of the cathedral,¹³ but all

11 Félix Marie Charles Texier, *Description de l'Arménie et de la Perse, de la Mesopotamie*, Paris, 1842, pl. 19–20.

12 Toros Toramanian, *The Cathedral Church of Ani*. Yerevan: Agency of historical-cultural museums and the preservation of historical environment Publ., 2008 (in Armenian, English and Russian), 117, tabl. 25.

13 Armen Yu. Kazaryan, Новые данные о куполах храмов Ани. Часть первая. Кафедральный собор зодчего Трдата (*Novye dannye o kupolakh khramov Ani. Chast' pervaya. Kafedral'nyi sobor zodchego Trdata*) (New data on the cupolas of Ani's churches. Part first. The cathedral by an architect Trdat), in: *Voprosy vseobshchei istorii arkhitektury* (Questions of the History of World Architecture), no. 10, 2018, 145–169 (in Russian), 153–161.

Fig. 13: Ani Cathedral. Fragment of the blind arcade of the southern façade. Photo by A. Kazaryan (2017). All rights reserved.

of them unanimously refuse depicted rosettes, apparently considering them to be the result of the French researcher's fantasy. Now we can safely suspect that in the first half of the 19th century there were many more details of the collapsed dome, and among them were fragments of a drum, including rosettes. In addition, there are some rosettes on the arcade's fields on the drum of the church ordered by Honents in Ani, oriented to the cathedral. By contrast with Dadivank, the drum of this church has a frieze above the blind arcade. So, in a certain sense, it is more fully a copy of the Ani cathedral's image. We may conclude that the architects of both of these churches collected a number of details into a common pattern, and developed them to a specific style on its own.

By the time of construction of the church ordered by Honents in Ani, the Dadivank church had been already founded. Despite its far distance from Ani, we have every right to assume that its external image was created in accordance with the image of the Ani cathedral. Moreover, we do not know of any other buildings embodying the same idea — especially those which could be dated back to the time before 1214. The only exception could

be the stone model, discovered in Ani during the excavations by the expedition of Nicholas Marr in the early 20th century. But it does not have an exact date. Noteworthy, except the examples on the façades of the churches of Dadivank and Gandzasar, the images of all other models — on the churches of Haghbat, Sanahin, Haghartzin — do not contain blind arcades and they are much simpler in general.

Simplification of the original model, citing some of its features and ignoring others is a characteristic approach of medieval architecture. There have never been literal borrowings, especially in cases of creating a work of a much smaller scale. Therefore, such details as the shape of the arcade's elements, their proportions, the absence of a frieze on the drum at the Dadivank church look natural. Especially, if we take into account the provincial nature of the work of the architect and master masons of Cathoghike.

Nevertheless, this monument contains two peculiarities, which seem very important for this research: 1) the blind arcade on the main body, with only one colonnette and with specific profile of the archivolts; 2) rosettes in the fields of the archivolts of the arcade of the drum, which, being an exceptionally rare feature, remind the earliest reconstruction of the Ani cathedral proposed by Texier. It can be assumed that, in the middle of the 19th century, those blocks still existed and served as the basis for such an unusual reconstruction. It seemed incredible to everyone, but it was the drum of the Dadivank Cathoghike, that made the proposal of the French researcher quite reasonable. The same allusion to the shaping of the Ani Cathedral is contained in the rosettes on the drum of the Honents church, but with an arbitrary arrangement of the rosettes.

4. Conclusion

Thus, for the first time, putting forward a version about the embodiment of the architectural idea of the Ani cathedral in the Dadivank church, I ought to comment on the possible reasons for such reference to the Ani cathedral by Arzu Khatun or Bishop Hovhannes Khachentsi, who helped her with the construction. This main conclusion has been demonstrated by the results of an analysis of two peculiarities of the Dadivank church, which seem very important for the understanding of its image: 1) the blind arcade on the main body, with only one colonnette and with a specific profile of the archivolts; 2) rosettes in the fields of the archivolts of the arcade of the drum.

Most likely, the main task of their decision was a rhetorical reference to the greatest work of the Armenian capital in order to transfer its symbolic and meaningful significance to the land of Khachen, declaring its inalienability from the main national center. The study discovered the importance of Ani for the development of Armenian architecture during the first decades of the 13th century, when that famous cultural and political center of Armenia also played a major role in the religious life of the provinces of the country.

It remains to ask the opponents from Azerbaijan: how can one talk about certain Albanian features of the Armenian churches of Artsakh, if their creators openly declared their belonging to the single Armenian Church in the very forms of buildings. They declared it much more openly than it happened in other historically Armenian provinces.

References

- Ayvazyan, Samvel. Դադի վանքի վերականգնումը 1997–2011 թթ. (Dadi vanki verakangnume 1997–2011 tt.) (The Restoration of the Monastery of Dad (1997 to 2011)). Yerevan: RAA, 2015.
- Cuneo, Paolo. Architettura Armena dal quarto al diciannovesimo secolo / Con testi e contributi di T. Breccia Fratadocchi, M. Hasrat'yan, M. A. Lala Comneno, A. Zarian, vol. 1–2. Roma: De Luca Editore, 1988.
- Դիվան հայ վիմագրություն (Divan hai vimagrutian) (Corpus of Armenian Inscriptions), vol. 5: Artsakh, ed. by Sedrak G. Barkhudarian, Yerevan: Academy of Sciences of Armenian SSR, 1982.
- Hasratian, Murad. Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը (Artsakh School of Armenian Architecture). Yerevan: Armenian Academy of Sciences, 1992, 44–45.
- Karapetyan, Samvel. Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում (Monuments of Armenian Culture captured by the Soviet Azerbaijan). Yerevan: RAA, 1999.
- Karapetyan, Samvel. Памятники армянской культуры в зоне Нагорного Карабаха (Pamiatniki armianskoi kulturey v zone Nagornogo Karabakha) (Monuments of Armenian Culture in the Zone of Nagorno-Karabakh). Yerevan: RAA, 2000.
- Kazaryan, Armen Yu. Церковная архитектура стран Закавказья VII века: формирование и развитие традиции (Tserkovnaia arkhitektura stran Zakavkaz'ia VII veka: formirovanie i razvitie traditsii) (Church Architecture of the 7th Century in Transcaucasian Countries: Formation and Development of the Tradition), in 4 vols., vol. 1. Moscow: Locus Standi Publ., 2012 (in Russian).
- Kazaryan, Armen Yu. Новые данные о куполах храмов Ани. Часть первая. Кафедральный собор зодчего Трдата (Novye dannye o kupolakh khramov Ani. Chast' pervaya. Kafedral'nyi sobor zodchego Trdata) (New data on the cupolas of Ani's churches. Part first. The cathedral by an architect Trdat), in: Voprosy vseobshchei istorii arkhitektury (Questions of the History of World Architecture), no. 10, 2018, 145–169 (in Russian).
- Kazaryan, Armen Yu. Новые данные о куполах храмов Ани. Часть вторая. Церковь во Внутренней крепости (Novye dannye o kupolakh khramov Ani. Chast' vtoraya. Tserkov' vo Vnutrennei kreposti) (New data on the domes of the Ani's churches. Part two. The church of the Inner fortress), in: Voprosy vseobshchei istorii arkhitektury (Questions of the History of World Architecture), no. 13, 2019, 127–144.
- Mkrtchyan, Shahen. Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха (Istoriko-arkhitekturnye pamiatniki Nagornogo Karabakha) (Historical-Cultural Monuments of Nagorno-Karabakh). Second ed. Yerevan: Parberakan, 1989.
- Texier, Charles Félix Marie, Description de l'Arménie et de la Perse, de la Mésopotamie, Paris, 1842.
- Toramanian, Toros. The Cathedral Church of Ani. Yerevan: Agency of historical-cultural museums and the preservation of historical environment Publ., 2008 (in Armenian, English and Russian).
- Ulubabyan, Babken. Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցիքն և մշակույթը (Haiots Arelvits koghmants ekeghetsin ev mshakuite) (The Church and Culture of the Armenian Eastern Sides). Yerevan: Tigran Mets, 1998.
- Zarian, Ara, Lamoureux Christine. La conservation-restauration des peintures murales dates 1297 dans l'église Kathoghike-Sainte-Mere-de-Dieu construite en 1214. Yerevan: Tigran Mets, 2021 (in Armenian and French).

Author

Prof. Dr. Armen Kazaryan

Moscow State University of Civil Engineering (MGSU), National Research University, Institute of Architecture and Urban Planning, Moscow, Russia, armenkazaryan@yahoo.com

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution–ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Armine Melkonyan

The literary heritage of the philosopher, theologian and philologist Hovsep' Arts'akhets'i (18th–19th centuries)

Abstract

At the Mashtots' Matenadaran there are 14 manuscripts containing writings created, edited or compiled by Hovsep' Arts'akhets'i. The most popular among Hovsep's works was the abridged version of the *Philosophia* by the French Dominican philosopher and theologian Antoine Goudin (1639–1695), translated and edited by Father Vrt'anēs Askērean in 1750–1751 in Venice. Hovsep' vardapet abbreviated and edited the *Commentary on the Gospel of Matthew* by John Chrysostom, adding interpretation of some proverbs missing from the Gospel of Matthew. Hovsep's versions of Goudin's *Philosophia* and Chrysostom's interpretation had mostly practical significance and were aimed at promoting the philosophical and theological learning and teaching. The *Shield of Orthodox* (preserved in only one manuscript) by Hovsep' could be a source for studying confessional issues (between the Lutherans and the members of the Armenian Apostolic Church) in Arts'akh in the 19th century. Hovsep' Arts'akhets'i compiled a *Brief Dictionary of Classical Armenian* (published in 1830, in the Printing House of Shushi, founded by Basel Protestant Missionaries) and an elementary grammar of classical Armenian for the beginners. One of the main peculiarities of the dictionary is that very often the classical Armenian words have dialectal as well as Persian and/or Turkish explanations. Therefore, it could be a fascinating source for studying the language and dialect of Arts'akh of the time. The information provided by the colophons and inscriptions of the manuscripts (some of which are autographs) and the old-printed books, as well as the prefaces and titles of the writings are analyzed to better understand the environment where these philosophical, theological and grammatical treatises were created and spread.

My paper seeks to present the literary and manuscript heritage of an 18th–19th century Armenian scholar, teacher and vardapet Hovsep‘ Arts‘akhets‘i.¹ I will discuss his autographs housed at the Matenadaran – Mashtots‘ Institute of Ancient Manuscripts,² as well as some old-printed books, trying to observe Hovsep‘’s writings in the context of his pedagogical activity and generally the education of Arts‘akh in the 19th century.

There is not much information about Hovsep‘‘s early life.³ It is known that he was born in the city of Shushi, probably in the 60s or 70s of the 18th century. Hovsep‘ is mostly famous for his pedagogical and educational activities. A 19th century Armenian writer, traveller Mesrop T‘aghiadean, mentions in his travel notes that during his stay in Shushi in 1821 he met Hovsep‘ Vardapet, who was then called »a philosopher«.⁴ Hovsep‘ was invited by the prominent noble families of Shushi for the purpose of teaching their sons and daughters. Therefore, T‘aghiadean also took lessons of Logic and Philosophy from him. In his notes T‘aghiadean presents an interesting dialogue with Hovsep‘, characterizing him as a very patient, wise and knowledgeable person.⁵ Another Armenian traveller, bishop Sargis Jalaleants‘, who was a student of Hovsep‘ for a short period, describes him as »the first source of light of the province of Arts‘akh in the recent times«.⁶ A 19th–20th centuries Armenian historian Lēō reports the following:

»He (Hovsep‘) was a monk proficient in Theology, Logic, Rhetoric, Grammar. He was famous for his religious life in the monasteries of Gandzasar and St. Hakob«.⁷

Although Hovsep‘ was invited to Shushi for a special mission, he did not stay in the city for long and mainly carried out his scientific and educational activities in the monasteries of Gandzasar and Metsarānats‘ Surb Hakob.⁸ His fame was so great that the rich families of Shushi sent their children to live in those monasteries in order to continue the discipleship. Hovsep‘ collaborated with the Protestant Missionaries of Basel Mission in Shushi as well,

1 The Armenian names and words are transliterated according to the Library of Congress system. All translations from Armenian are mine. I preferred to make a more literal translation in order to convey the essence of the originals as accurately as possible.

2 The sigla M is used for the Matenadaran–Mashtots‘ Institute of Ancient Manuscripts.

3 I assume that it would be possible to get more information in the archival documents, which, however, is beyond the scope of this paper.

4 Mesrovb T‘aghiadeants‘ M., Ճանապարհորդութիւն Մեսրոպբայ Թաղիադեանց Սարկաւազի Սրբոյ Էջմիածնի ի Հայս [Travel of Mesrob T‘aghiadeants‘, Deacon of Holy Etchmiadzin, to Armenia], 1, Calcutta, 1847, 292–293.

5 Ibidem, 293–295.

6 Sargis Jalaleants‘ (Archbishop), Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան [Journey to Greater Armenia], Part 2, Tbilisi, 1858, 355.

7 Lēō, Պատմութիւն Դարաբաղի Հայոց Թեմական Հոգևոր դպրոցի, 1838–1913 [History of the Armenian Diocesan spiritual school of Karabakh, 1838–1913], Tbilisi, 1914, 84–85.

8 These monasteries were famous educational centers and scriptoria. See Tamara Minasyan, Արցախի գրչության կենտրոնները [Scriptoria of Arts‘akh], Yerevan, 2015, 9–26.

teaching in their school.⁹ The historian Lēō even talked to the elders of Shushi to learn more about him. According to them, Hovsep' was »extremely facetious and a wine lover«. ¹⁰

Hovsep' Arts'akhets'i passed away in 1847. By the order of the primate of the Karabakh diocese, Metropolitan Baghdasar Hasan-Jalaleants', he was buried on the northern side of the Gandzasar monastery. The versified epitaph describes him the best:

»Hovsep' was a famous scholar teacher-wardapet Avageants' of Arts'akh: O, Ark, how are you able to suffer / And carry the great teacher inside you / You wrap up an old beneficent / You leave the speechless children as orphans from their holy father. / Come, friends, o you lovely muses / Let us mourn with profuse tears the death of our father / As Jesus wept for his Lazarus/. 1847«. ¹¹

At the Mashtots' Matenadaran there are 14 manuscripts containing writings created, edited or compiled by Hovsep Arts'akhets'i. Some of the manuscripts are autographs or copied by his disciples. Below is a list of the treatises I am going to discuss in detail.

1. *Book of Theoretical Philosophy*¹² [Գիրք Տեսական փիլիսոփայութեան, Girk' Tesakan P'ilisop'ayut'ean] – M 2525 (d. 1816), M 6818 (d. 1812, 1816), M 2835 (d. 1831), M 2990 (d. 1835), M 3619 (d. 1835), M 8750 (d. 1835), M 2828 (d. 19th c.), M 4038 (d. 19th c.), M 4045 (d. 19th c.), M 6556 (d. 19th c.). As we will see, the first part of this work was published in 1840 in Shushi.
2. a. A compilation *Commentary*¹³ of the *Gospel of Matthew* created by John Chrysostom [Ծաղկաբաղ մեկնութիւն Աւետարանին Մատթէոսի, զոր արարեալ է Յօհաննու Ոսկերեւանին, Tsaghkak'agh Meknut'iwn Awetaranin Matt'ēosi, zor arareal ē Yōhannu Oskeberanin].
 b. Hovsep' Arts'akhets'i's Interpretation on the Proverbs, which are not found in the concordance of the Gospel of Matthew [Յովսէփայ Արցախեցւոյ մեկնութիւն Առակաց, որք ոչ գտանին ի համաձայնութիւնս Աւետարանին Մատթէոսի, Yovsēp'ay Arts'akhets'woy Meknut'iwn Aṙakats' ork' och' gtanin i hamadzaynut'iwns Awetaranin Mattēosi] – M 3618 (d. 1817), M 3620 (d. 19th c.).

9 More about the activity of the missionaries see Styopa Petoyan, Շուշիում բազելյան բողոքական քարոզիչների հաստատումը և տպարանի հիմնադրումը [The Installation of Basel Protestant Missionaries in Shushi and the Foundation of the Printing House], European University: Collection of Scientific Articles, 2019, 10, 372–384. Abel Manoukian, Die Basler Missionsgesellschaft und die Armenier 1823–1835, in: M. Tamcke et al. eds., Das Armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen, Universitätsverlag Göttingen, 2021, 61–84 u. 85–114. See also Manoukian's contribution to this volume.

10 Lēō, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, 1838–1913 [History of the Armenian Diocesan spiritual school of Karabakh, 1838–1913], 85.

11 Makar Barkhutareants' Արցախ [Arts'akh], Baku, 1895, 179.

12 This is not an original title, but a conventional one, used in the Manuscript Catalogues of the Matenadaran.

13 I will sometimes use the term »Florilegium« for this work.

3. *A book called Shield of the Orthodox* [Գիրք, որ կոչի Վահան ուղղափառաց, Girk' or koch'i Vahan ughghap'arats'] – M 2622 (d. 1838).
4. *This book is called a Pamphlet of Verb for the use of beginners* [Գիրքս այս կոչի տետրակ բայի ի պէտս համբակաց, Girk's ays koch'i tetrak bayi i pēt's hambakats'] – M 2563 (d. 1839), M 3620 (d. 19th c.).
5. Brief Dictionary from Grabar¹⁴ to Ashkarhabar¹⁵ for the use of beginners [Hamarot bargirk' i grabarē yashkharhabarn i pēt's hambakats']. This dictionary was published in 1830 in Shushi.

The information provided by the colophons and inscriptions of the manuscripts, as well as the prefaces and titles of the writings are very important to better understand the environment where these philosophical, theological and grammatical treatises were created and spread.

1. Antoine Goudin's *Philosophia* in the Armenian environment

The most popular among Hovsep's works was the Book by the French Dominican of *Theoretical Philosophy*. In fact, it is the abridged version of the philosophical treatise by a French Dominican philosopher and theologian Antoine Goudin (1639–1695).¹⁶ Goudin's *Philosophia* was translated into Armenian in the 18th century by the Armenian translator and philologist Father Vrt'anēs Askērean,¹⁷ a member of the Mekhitarist Congregation, and was published in 1750–1751 in Venice.¹⁸ The *Philosophia* had been translated into Armenian already in the 17th century by the theologian and translator Ghukas vardapet Kharberdts'i, who lived in Constantinople and provided translations from Latin and Italian into Armenian.¹⁹ Moreover, there are several Armenian commentaries on this treatise.²⁰

14 Classical Armenian.

15 Modern Armenian.

16 *Philosophia juxta inconcussa tutissimaque divi Thomae dogmata: blogicam, physicam, moralem & metaphysicam quatuor tomis complectens.*

17 See Asatur P'ashayan, Վրթանես Ասկերյանը և նրա թարգմանական ժառանգությունը [Vrt'anes Askeryan and his translation heritage], *Patma-banasirakan handes*, 2005, 3, 96–102.

18 Vrt'anēs Askērean, trans., *Philosophy according to the unerring and infallible doctrine of St. Thoma, divided into 4 volumes, created by Father Anton Kovdin theologian vardapet of the city of Paris...*, translated with the precaution into Armenian by Father Vrt'anēs vardapet Askērean of Constantinople... [Փիլիսոփայություն ըստ անըստերիւր և անսայթաք վարդապետութեան սրբոյն թովմայի՝ բաժանեալ ի չորս հատորս, զոր արարեալ է հօր Անտոնի Կովինոյ աստուածաբան վարդապետի Փարես քաղաքի..., թարգմանեալ զգուշութեամբ ի հայկազէան լեզուիս ոճոյ ի հայր Վրթանէս վարդապետէ Ասկերեանց Կոստանդնուպօլսեցոյ...], Venice 1750 (vol. 1–3), Venice 1751 (vol. 4).

19 See Norayr Pogharean (Tsovakani), Դուկաս վրդ. Խարբերդցի [Ghukas vardapet Kharberdts'i], Sion, 1979, March-April, 67–68.

20 Hakob Anasyan, Հայկական մատենագիտություն, Ե-ժԸ դդ [The Armenian Bibliography, 5th–18th centuries], 1, Yerevan, 1959, 965–966.

One of them was composed by Yakob vardapet T'op'uzeants' in the Hermitage of Lim²¹ »for the facility of the studious pupils«. ²² It is obvious that the *Philosophia* has enjoyed a great reputation among the Armenians since the 17th century and has been popular in different monasteries, educational centers, as well as in Arts'akh. In fact, Hovsep' Arts'akhets'i compiled his philosophical work from the mentioned translation and edition by Vrt'anēs Askērean. According to Askērean's translation and edition, in the manuscripts Hovsep's *Philosophy* consists of 4 parts:

- On Logic [Յաղագս տրամաբանութեան, Yaghag's Tramabanut'ean],
- On Physics [Յաղագս բնաբանութեան, Yaghag's bnabanut'ean],
- On Metaphysics [Յաղագս համաբնաբանութեան, Yaghag's hamabnabanut'ean],
- On Ethics [Յաղագս բարոյականի, Yaghag's baroyakani].²³

Already in 1840, the first (and the only) part of the *Philosophy* was published in Shushi under the title:

»The first part of Philosophy, which is said Logic, abridged from the main Logic of the theologian vardapet Goudin in 1830. Edited by the scholar vardapet Father Hovsep' Tēr-Awagean Arts'akhets'i, who is a member of the holy monastery of Gandzasar, in the Khach'en district of Arts'akh. In the days of the patriarchate of His Holiness Yovhann Karbets'i, a holy Catholicos of all Armenians and a Knight, and by the order of the lord His Holiness Metropolitan Baghtasar Hasan-Jalaleants' the high Archbishop, in the printing house of the Diocese Primate high and holy Metropolitan of Karabakh, Baghtasar, in Shushi, 1840«. ²⁴

Based on the title-page, one can say that the book published in 1840 was prepared already in 1830. At the Matenadaran, there is a manuscript containing this work, copied in 1816 »by

21 The Lim monastery was located in the island Lim in Lake Van, Western Armenia. It was a famous scriptorium. See Lusine T'umanyan L., Վանայ Լճի կղզիների վանքերի գրչության կենտրոնները [The Scriptoria of the Monasteries of the Van Lake Island] Yerevan, 2020.

22 M 5369, fol. 1r. See also M 2645, fol. 1r–164r, cf. Gēorg Tēr-Vardanean et al., eds., Մալր Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի [General catalogue of Armenian Manuscripts of the Mashtots' Matenadaran], 8, Yerevan, 2013, 911–914.

23 See e.g. M 2828, fol. 3r, 52r, 63v, 98r.

24 Առաջին մասն փիլիսոփայութեան որ ասի Տրամաբանութիւն համառոտեալ ի բուն Տրամաբանութենէ աստուածաբան վարդապետին Կովղնոյ ի 1830 ամի: Աշխատասիրութեամբ հօր Յովսէփայ գիտնական վարդապետի Տէր-Ասագեան Արցախեցոյ, որ է միաբան սրբոյ վանիցն Գանձասարու՝ եղելոյ ի Խաչէն գաւառակին Արցախայ: Ի հայրապետութեան տեսոն և տեսոն Յովհաննու Կարբեցոյ սրբազնասուրբ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և ասպետի, հրամանաւ տեսոն Բաղդասարայ ասպետափառ մետրապօլի և բարձր սրբազան արհիեպիսկոպոսի Հասան-Չալալեանց: Ի տպարանի վիճակաւոր առաջնորդին Ղարաբաղու բարձր սրբազան Մետրապօլիին Բաղդասարայ: 1840 ի Շուշի, ՌՄՁԹ:

the hand of Hovsep' vardapet and his disciple, a sinful priest Vardan«,²⁵ which proves that Hovsep' Arts'ahkets'i had worked on Goudin's *Philosophia* before or at least in 1816. This means that before being published, this work was used in a manuscript form, serving as a philosophy manual in the schools of Arts'akh. Manuscripts continued to be used even after the work was published. For example, M 2835, copied in 1831 in Shushi, later belonged to Arshak Ter-Mik'ēlean, a 19th century outstanding Armenian theologian, historian who studied in Germany and was a student of Heinrich Gelzer and Adolf von Harnack. According to a later colophon, after the death of Arshak Ter-Mik'ēlean his brother Sedrak Ter-Mik'ēlean donated the manuscript to the Library of the Mother See of Etchmiadzin.²⁶

In the manuscripts, Hovsep's *Philosophy* has an introduction, which is missing from the 1840 edition. The author explains the aim of his treatise and generally the relevance of philosophy and logic to theology, the importance of knowledge for faith:

»Be aware, O reader, for as the invisible beings of God are known by the visible things, so God the Creator is recognized by examining them. For instance, Abraham, the father of faith, was skilled in astronomy, that's why he recognized God easily, while his father, Tara, was not skilled in astronomy, that's why he remained in the darkness of idolatry. And although God can only be recognized by faith, it is known that anything admitted without a reliable knowledge is incomplete. Like wine is better seen from above than from outside or from the sides. And in addition to knowing God by faith with the natural light of the mind, the more the reader knows the creatures, the more skilled he will be in theology, and vice versa, the more he lacks the knowledge of beings, the more empty and devoid of theology he will be. Therefore, all the faithful readers who did wish to learn theology, first endeavoured to examine the rational beings, working to the best of their ability, and soon after they found themselves skillful in Theology«.²⁷

In this chapter, I present only a general overview of the Armenian versions of *Philosophia* by Antoine Goudin with the focus of the compilation and edition by Hovsep' Arts'akhets'i. A detailed study on the Armenian translations, commentaries, editions of *Philosophia* would be an interesting topic of further research, taking into account that Goudin's work has been widely spread and used as a logic and philosophy manual since the 17th century.

25 M 2525, fol. 1v, cf. Gēorg Tēr-Vardanean et al., eds., Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի [General Catalogue of Armenian Manuscripts of the Mashtots' Matenadaran], 8, 362.

26 M 2835, fol. 1v, cf. Gēorg Tēr-Vardanean et al., eds., Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի [General Catalogue of Armenian Manuscripts of the Mashtots' Matenadaran], 9, 2017, 837–840.

27 M 2990, fol. 2r.

2. Florilegium of the *Commentary on the Gospel of Matthew* by John Chrysostom

As indicated in the colophon (intertwined with the title) the scribe of M 3618, copied in 1617 in the monastery of St. Hacob, is Hovsep' Arts'akhets'i:

»Book of Interpretation on the Holy Gospel of Matthew, created by saint John Chrysostom, from which we have compiled and briefly collected and divided into six parts [...]«. ²⁸

Thus, Hovsep' clearly informs the reader that this manuscript represents an abridged version of Chrysostom's *Commentary*.²⁹ The manuscript has 280 folios, the first part (fol. 5r–261v) is the commentary on Matthew, the second part (fol. 261v–279r) is entitled *Hovsep' Arts'akhests'i's Interpretation on the Proverbs, which are not found in the concordance of the Gospel of Matthew*.³⁰

In the beginning (fol. 2v–4r), Hovsep' inserted a preface to the Florilegium where he explains the structure, content and the purpose it was written for. At the same time he conveys his reflections on the biblical interpretations, emphasizing their major role in theology and spiritual life:

»Be aware, O kind reader, that we have divided this book into six parts and attached a proper list to each of them, so that the philologists [lit: lovers of the word], when they have doubts about anything, do not waste effort and solve the uncertainty of their hearts. At the end of the six parts, we added the interpretation of several items that are not in the Gospel of Matthew and put it as a separate section«. ³¹

The author also explains the aim and usefulness of his version:

»[...] by compiling excerpts from the Commentary, we tried to abridge it, because those who read an extensive interpretation can hardly keep the items in mind and soon forget them. While brief things are easily impressed in the mind of a reader and are kept in the memory for a long time«. ³²

28 M 3618, fol. 2r

29 John Chrysostom's writings have been translated into Armenian in the 5th century and had a great influence on the Armenian medieval literature.

30 M 3618, fol. 261v.

31 M 3618, fol. 2v.

32 Ibidem, fol. 3r.

In the preface, he criticizes (without specifying anyone) some contemporary theologians who did not value the *Commentary* as it deserves (it is not clear whether this refers to the commentary as a whole or to the abridged version):

»Some theologian vardapets theologian vardapets do not need this, moreover they call this a child's toy. While ignorants like me consider it as a priceless pearl and an honorable diamond«. ³³

Hovsep' highly appreciates the Bible commentary in general, characterizing it as the alphabet of theology, the lower level and a necessary stage. In this regard, he makes a beautiful comparison:

»Just as man is not a man without a rational soul, so theology is not theology without the interpretation of the Scriptures«. ³⁴

Thus, he exhorts the readers to engage in scriptural interpretation, especially in the New Testament. At the end of the preface, he asks the readers and those »who taste the fruits of this soul-sustaining tree«, to remember him in their prayers, modestly calling himself a »worthless philologist«. ³⁵

It would be interesting to compare this Florilegium with the original version to learn which verses were chosen, which passages were considered to be the most important ones to Hovsep'. I wonder whether there are any additions by the compiler to fit better to the worldview and the religious dogmatical challenges of his time. The abridged version of John Chrysostom's *Commentary* on Matthew would be relevant to the patristic studies as well, in respect of learning the perception of Chrysostom's work in the 19th century. Most probably this Florilegium was also prepared to be published, as Goudin's *Philosophia*, but the publication was not implemented. At the Matenadaran, there is another manuscript copied by Hovsep' Arts'akhets'i and an anonymous scribe (perhaps one of his disciples) containing this *Commentary*. ³⁶

33 Ibidem.

34 Ibidem.

35 Ibidem, fol. 4r.

36 M 3620, fol. 1v–260v.

3. *Shield of the Orthodox* – a source for studying confessional issues in the 19th century

In 1838, Hovsep' Arts'akhets'i wrote a dogmatic treatise *A book called Shield of the Orthodox* by the request of the primate of Karabakh diocese, Metropolitan Baghdasar Hasan-Jalaleants'. This work is preserved only in one manuscript³⁷ – M 2622, fol. 21r–42v, penned by Hovsep' in 1838, in the city of Shushi.³⁸ In the title, the author-scribe calls himself »the most humble Hovsep' the monk (lit: clothed in black) Arts'akhets'i, from the congregation of the Holy monastery of Gandzasar«. ³⁹ The *Shield* consists of three parts:

1. On fasting,
2. On intercession of saints,
3. On the love/respect and hate of images.⁴⁰

It becomes obvious from the content that these were the main issues that had been disputed between the Lutherans and the followers of the Armenian Church. The treatise is written in the form of an exhortation, with numerous references to the Holy Scriptures.⁴¹ Hovsep' speaks mainly in the second person. One can say that the addressees were the members of the Armenian Church who sympathized with or followed the Lutheran Church⁴² as well as the representatives of the Lutheran Church. The phrases »You see, o, Lutheran«, »You should know, o, Lutherans« are found in the writing, which are followed by clarifications about the confession of the Armenian Church on the mentioned topics. Hovsep' tries to justify his approach, particularly with scriptural quotations and examples (and not the Church Fathers or tradition), for:

»I know that you do not accept the testimony of the patriarchs, saying that a patriarch was a man like me«. ⁴³

37 At least this is the only example known to us at the time.

38 For the detailed description see Görg Tēr-Vardanean *et al.*, eds., Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատոցի անուան Մատենադարանի [General Catalogue of Armenian Manuscripts of the Mashtots' Matenadaran], 8, 751–768 (the work in question 753–754).

39 M 2622, fol. 21r.

40 Rather than using the terms »iconoclasy« and »iconolatry« I present a literal translation.

41 I wonder whether some passages could had been read as sermons during the Liturgy by the commissioner Metropolitan Hasan-Jalaleants' or by Hovsep' himself.

42 The Basel missionaries were originally oriented to preach among the pagan and Muslim peoples of Transcaucasia. However, they soon focused their attention on the local Armenian population, trying to involve them in the Christianization of the Muslims. Thus, many Armenian believers began to follow them, which was negatively assessed by the Mother See of Holy Etchmiadzin. See Abel Manoukian, *Die Basler Missionsgesellschaft und die Armenier 1823–1835*, 87–93.

43 M 2622, fol. 24v–25r.

In the first part, he explains in detail the importance of fasting, what is allowed to eat and what is not, lists the types and talks about both physical and spiritual fasting. This also suggests that he aimed to present the tradition of the Armenian Church to the ignorant. He often refers directly to the Lutherans somehow criticising them, but trying to explain his considerations:

»Lutherans repeat many times that food does not defile a person [...], We really wonder at the thinking of the Lutherans [...], The Lutherans argue that the saints, being in their immaterial stations, are far away from us, so people's supplications do not reach them [...].«⁴⁴

When talking about the types of prayer, the author mentions not only the Lutherans, but also the Muslims.

S. Petoyan unearthed some archival documents according to which Metropolitan Baghdasar sent the *Shield* to the Synod of Etchmiadzin to get the permission for printing.⁴⁵ On November 30, 1838 the censorship of this work was assigned to bishop Hovhannes Shahkhat'unyants',⁴⁶ who had a great experience in censoring similar works. As we learn from the answer of Shahkhat'unyants', although the *Shield* was acceptable from the point of view of the doctrine and rituals of the Armenian Church, he noticed some contradictions on pages 36 and 37. As a result, the Synod did not authorize the printing of the book, handing it over to the library of the Mother See (as a prohibited book).⁴⁷ The content of relevant pages is a matter for further investigation, but it is surprising that in the manuscript, there was not any note by the censor (as usually the censors of the time simply crossed out a word or phrase that seemed suspicious, or replaced them with new ones). On the other hand, the question arises whether it was not possible to simply edit those problematic passages and publish the *Shield*. Or perhaps the Synod had a reserved approach to it from the beginning?

This work would be very useful to find out the perception of the followers of the Lutheran Church regarding the confession of the Armenian Church and vice versa. Of course, these issues should be considered in the context of the Basel missionaries' establishment in Arts'akh, the development and cessation of their activities.⁴⁸

44 M 2622, fol. 27v, 28v, 30r.

45 Styopa Petoyan, Բաղդասար Եպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանցը և Շուշիի հայկական տպագրությունը [Bishop Baghdasar Hasan-Jalalyants' and the printing of Shushi], Etchmiadzin, 2021, 7, 101.

46 Shahkhat'unyants' (1799–1849) was an outstanding historian, archaeologist, member of Synod, the director of the printing house of the Mother See.

47 Ibidem, 102. This is the manuscript now hosted in Matenadaran under the number 2922.

48 In the near future we intend to publish and study this treatise in more detail.

4. Hovsep' the philologist

In 1830, Hovsep' Arts'akhets'i's *Brief Dictionary of Classical Armenian* was published by the Printing House of Shushi, founded by Basel Protestant Missionaries.⁴⁹ According to the title, the dictionary was intended for beginners, for pupils. It includes a translation and explanation of more than 8000 words. Comparing with other dictionaries of the 18th–19th centuries, N. Poghosyan evaluates Hovsep' 's dictionary as an independent work, which differs in a number of features.⁵⁰ It contains many words which are missing in the preceding or succeeding dictionaries or have new, completely different meanings. One of the main peculiarities of this dictionary is that very often the classical Armenian words have dialectal as well as Persian and/or Turkish explanations. For example, the word »Աճապարել« [achaparel]⁵¹ which means ›to hasten, to hurry‹ is described »տեղէն կանուխ շարժիլ« [teghēn kanukh sharzhil] ›to move quickly from a place‹. This explanation is then followed by a Turkish expression (in Armenian letters) »շուտ թերփէնմիշ լինիլ« [shut t'ērp'ēnmish linil], lit.: ›to be terpenmish quickly‹. To bring another example: The Armenian word »անընտրաբար« [anēntrabar],⁵² meaning ›imprudently‹, is explained as »ստանց մտածելու« [arants' mtatselu], ›without considering‹, after which the Turkish word »թևեքելի« [t'evək'eli], ›tevekilli‹ (of Arabic origin tevekül) was added, which means ›naive, simple-minded‹. This proves that the dictionary was used for educational purposes among the people who communicated in the dialect of the time. Therefore, it was necessary to include such explanations in the dictionary to make it more comprehensible to the users. In this regard, Hovsep' 's dictionary would greatly contribute to understanding the dialect of Arts'akh in the 19th century.

In addition to the dictionary, Hovsep' compiled an elementary grammar of classical Armenian for educational purposes, entitled *This book is called a Pamphlet of Verb for the use of beginners*.⁵³ The manual was written in a very simple and understandable style, many examples are provided to explain the grammatical rules.⁵⁴

49 The printing house was established in 1827. See Styopa Petoyan, Բազելյան բողոքական քարոզիչների Շուշիում հիմնադրած տպարանի պատմությունը (1827–1835) [History of the Printing House in Shushi, Founded by Basel Protestant Missionaries (1827–1835)], *Hayagitut'yan harts'er* [Armenological issues. Bulletin], 2021, 1, 45–65.

50 Norayr Poghosyan, Հայ բառարանագրության պատմության դրվագներ. Պրակ Ա (ԺԷ–ԺԹ դարեր) [Episodes of history of Armenian Lexicography. Part 1 (17th–19th centuries)], Yerevan, 2016, 96–97.

51 Hovsep' Arts'akhets'i, Համառոտ բառգիրք ի գրաբանէ յաշխարհաբանն ի պէտս համբակաց [Brief Dictionary from Grabar to Ashkarhabar for the use of beginners], Shushi, 1830, 6.

52 *Ibidem*, 12.

53 M 2563 (d. 1839, fol. 1r–89r), M 3620 (d. 19th century, fol. 372r–411r).

54 A brief analysis of the Grammar, see Norayr Poghosyan, Հայ բառարանագրության պատմության դրվագներ [Episodes of history of Armenian Lexicography], 92–100.

5. Concluding remarks

It is obvious that the literary-manuscripts heritage of Hovsep' Arts'akhets'i includes three main aspects: philosophy, theology and grammar. Certainly, all these disciplines are closely related and should be discussed in the scope of his multifaceted, especially educational career. Hovsep's abbreviations of Antoine Goudin's *Philosophia* and John Chrysostom's interpretation on Matthew had mostly practical significance and were aimed at promoting the philosophical and theological learning and teaching. On the other hand, these works would be interesting for observing the trajectory and perception of Chrysostom's Exegesis and Goudin's *Philosophia* in the 19th century Armenian scholarly environment. As to the grammar and the dictionary compiled by Hovsep', they are fascinating sources for studying the language and dialect of Arts'akh of the time. Among his works, the *Shield of the Orthodox* is of different character which reflects the confessional encounters in Arts'akh in the first half of the 19th century. The current chapter represents only a general overview, while each of the presented writings deserve a separate and profound study.

6. Instead of an epilogue

I usually don't confuse emotions and research, but in M 3619, copied by Hovsep' Arts'akhets'i and his disciple, I came across a letter that couldn't be ignored. It is entitled *A letter of congratulation by a friend to a friend on the occasion of returning with success from abroad to his homeland*.⁵⁵ The letter begins and ends with the following phrases:

»For everyone his homeland is sweet and so sweet that I dare to say that there are very few sweet things on the face of the earth that can be compared to it... I wish from God that you live a peaceful life in your homeland and do not return to a foreign country, so that you do not take me away from the joy that I have for my relatives (lit.: those who are mine)«.⁵⁶

By this contribution I express my support to the people of Arts'akh (and other war-zones) who lost their loved ones, were forced to abandon their houses and leave their homeland. Although the current situation in the world is not that encouraging, I do believe that due to political, diplomatic efforts, as well as cultural and scholarly activities⁵⁷ these people will

55 M 3619, fol. 16r.

56 Ibidem, fol. 16r–17r.

57 In this regard I really appreciate this conference and deeply thank the organizers for having me in.

get the opportunity to return to their homes and continue a peaceful life in their homeland, for as it is said in the mentioned letter:

»The only day the life seemed to me immortal, was the day I was back to my homeland.«⁵⁸

References

- Manuscripts of the Matenadaran-Mashtots' Institute of Ancient Manuscripts 2622, 2828, 2835, 2990, 3618, 3619, 3620, 5369, 2645.
- Anasyan, Hakob, Հայկական մատենագիտություն, Ե-ԺԸ դդ [The Armenian Bibliography, 5th–18th centuries], 1, Yerevan, 1959.
- Askērean, Vrt'anēs, trans., Philosophy according to the unerring and infallible doctrine of St. Thoma, divided into 4 volumns, created by Father Anton Kovdin theologian vardapet of the city of Paris..., translated with the precaution into Armenian by Father Vrt'anēs vardapet Askērean of Constantinople... [Փիլիսոփայությունն ըստ անըստերիւր և անսայթաք վարդապետութեան սրբոյն թովմայի՛ բաժանեալ ի չորս հատորս, զոր արարեալ է՛ հօր Անտոնի Կովընոյաստուածաբան վարդապետի Փարես քաղաքի...], Թարգմանեալ զգուշութեամբ ի հայկազեան լեզուիս ոճոյ ի հայր Վրթանէս վարդապետէ Ասկերեանց Կոստանդնուպօլսեցոյ...], Venice 1750 (vol. 1–3), Venice 1751 (vol. 4).
- Barkhutareants', Makar, Արցախ [Arts'akh], Baku, 1895.
- Hovsep' Arts'akhets'i, Սուաջին մասն փիլիսոփայութեան որ ասի Տրամաբանութիւն համառոտեալ ի բուն Տրամաբանութենէ աստուածաբան վարդապետին Կովընոյ ի 1830 ամի: Աշխատասիրութեամբ հօր Յովսէփայ գիտնական վարդապետի Տեր-Աւագեան Արցախեցոյ... [The first part of Philosophy, which is said Logic, abridged from the main Logic of the theologian vardapet Goudin in 1830. Edited by the scholar vardapet Father Hovsep' Tēr-Awagean Arts'akhets'i...], Shushi, 1840.
- Hovsep', Arts'akhets'i, Համառոտ բառգիրք ի գրաբառէ յաշխարհաբառն ի պէտս համբակց [Brief Dictionary from Grabar to Ashkarhabar for the use of beginners], Shushi, 1830.
- Jalaleants', Sargis the Archbishop, Travel to Greater Armenia [Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան], Part 2, Tbilisi, 1858.
- Lēō, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, 1838–1913 [History of the Armenian Diocesan spiritual school of Karabakh, 1838–1913], Tbilisi, 1914.
- Manoukian, Abel, Die Basler Missionsgesellschaft und die Armenier 1823–1835, in Das Armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen, etc. M. Tamcke et al., Universitätsverlag Göttingen, 2021, 61–84, 85–114.
- Minasyan, T'amara, Արցախի գրչության կենտրոնները [Scriptoria of Arts'akh], Yerevan, 2015.
- P'ashayan, Asatur, Վրթանէս Ասկերյանը և նրա թարգմանական ժառանգությունը [Vrt'anes Askeryan and his translation heritage], Patma-banasi-rakan handes, 2005, 3, 96–102.
- Petoyan, Styopa, Բազելյան բողոքական քարոզիչների՛ Շուշիում հիմնադրած տպարանի պատմությունը (1827–1835) [History of the Printing House in Shushi, Founded by Basel Protestant Missionaries (1827–1835)], Hayagitut'yan harts'er [Armenological issues. Bulletin], 2021, 1, 45–65.
- Petoyan, Styopa, Բաղրասար եպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանցը և Շուշիի հայկական տպագրությունը [Bishop Baghdasar Hasan-Jalalyants and the printing of Shushi], Etchmiadzin, 2021, 7, 88–102.
- Petoyan, Styopa, Շուշիում բազելյան բողոքական քարոզիչների հաստատումը և տպարանի հիմնադրումը [The Installation of Basel Protestant Missionaries in Shushi and the Foundation of the Printing House], European University: Collection of Scientific Articles, 2019, 10, 372–384.
- Pogharean, Norayr (Tsovakan), Դուկաս վրդ-Խարբերոցի [Ghukas vardapet Kharberdts'i], Sion, 1979, March–April, 67–68.
- Poghosyan, Norayr, Հայ բառարանագրության պատմության դրվագներ. Պրակ Ա (ԺԷ-ԺԹ դարեր) [Episodes of history of Armenian Lexicography. Part 1 (17th–19th centuries)], Yerevan, 2016.

T'aghiadeants', Mesrovb, Ճանապարհորդություն Մեարովբայ Թաղիադեանց, Սարկաւագի Սրբոյ Էջմիածնի ի Հայս [Travel of Mesrob T'aghiadeants' – Deacon of Holy Etchmiadzin to Armenia], 1, Calcutta, 1847.

T'umanyan, Lusine, Վանայ Լճի կղզիների վանքերի գրչության կենտրոնները, [The Scriptoria of the Monasteries of the Van Lake Island], Երևան, 2020.

Tēr-Vardanean, Gēorg. et al. eds. Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի [General catalogue of Armenian Manuscripts of the Mashtots' Matenadaran], 8, Yerevan, 2013.

Tēr-Vardanean, Gēorg. et al. eds. Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի [General catalogue of Armenian Manuscripts of the Mashtots' Matenadaran], 9, Yerevan, 2017.

Author

Dr. Armine Melkonyan

Matenadaran – Mesrop Mashtots Research Institute of Ancient Manuscripts, Yerevan, Armenia
armine.melkonyan@yahoo.com

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution–ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

Aufruf: Drohende Vernichtung armenischen Kulturerbes in Berg-Karabach

**Կոչ. Հայկական մշակութային ժառանգության
ոչնչացման վտանգն Արցախում**

Aufruf: Drohende Vernichtung armenischen Kulturerbes in Berg-Karabach

Առջ. Հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման վտանգն Արցախում

Jerewan/Երևան, 19.7.2022

Vom 15. bis 19. Juli 2022 fand an der Staatlichen Universität Jerewan und in der Diözese der Armenisch-Apostolischen Kirche von Vayots Dzor/Armenien eine Konferenz zum Thema ›Das kulturelle Erbe von Arzach‹ statt. Mehr als 30 internationale Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftler sowie Expertinnen und Experten haben den Ursprung, die historische Entwicklung sowie die aktuelle Gefährdung von Kulturgütern in der Region Berg-Karabach (Arzach) diskutiert. Diese gehören zur armenischen Kultur und damit zum ältesten Erbe des Christentums.

Anlass der Tagung war ein Aufruf zahlreicher Wissenschaftler zum *Schutz der Kulturgüter in Karabach* vom 4. März 2021. Dieser hat auf die akute Gefährdung der armenischen Bevölkerung und ihres kulturellen Erbes hingewiesen.

Bereits vorher haben zahlreiche Organisationen wie der Ökumenische Rat der Kirchen, sowie das Zentralkomitee der deutschen Katholiken und das Osteuropa-Hilfswerk Renovabis

2022 թ. հուլիսի 15-19-ը Երևանի պետական համալսարանում և Հայ Առաքելական եկեղեցու Վայոց ձորի թեմում տեղի ունեցավ «Արցախի մշակութային ժառանգությունը» խորագրով միջազգային գիտաժողով: Ավելի քան երեսուն օտարերկրացի և հայ գիտնականներ ու փորձագետներ քննարկեցին Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախ) տարածաշրջանում մշակութային արժեքների ստեղծման, պատմական զարգացման և ներկայիս վտանգվածության խնդիրները: Այս արժեքները պատկանում են հայկական մշակույթին, որով նաև մաս են կազմում համաշխարհային քրիստոնեական հնագույն ժառանգության:

Պարբերական դարձած գիտաժողովի շարժառիթը 2021 թ. մարտի 4-ին ստվարաթիվ գիտնականների կողմից հրապարակված կոչն էր՝ «Ի պաշտպանություն Արցախի մշակութային կոթողների»: Այն մատնացույց էր անում տեղի հայ բնակչության և նրա մշակութային ժառանգության խիստ վտանգվածությունը:

Stellungnahmen zum Leid der Menschen und der Gefährdung des Kulturerbes in Berg-Karabach veröffentlicht. Auch die Parlamentarische Versammlung des Europarates (PACE) in ihrer Resolution vom 27. September 2021 und das US State Department in seinem Bericht zur Religionsfreiheit in Aserbaidschan vom 2. Juni 2022, haben dazu Stellung bezogen.

Inzwischen hat der Internationale Gerichtshof der Vereinten Nationen in einer Verfügung vom 7. Dezember 2021 Aserbaidschan dazu aufgefordert, alle erforderlichen Maßnahmen zu ergreifen, um Akte des Vandalismus und der Schändung von Gegenständen des armenischen Kulturerbes zu verhindern und zu bestrafen. Zuletzt hat das Europäische Parlament am 10. März 2022 auf das Schärfste verurteilt, dass Aserbaidschan seine Politik fortsetzt, das armenische Kulturerbe in und um Berg-Karabach herum auszulöschen und dessen Existenz zu leugnen.

Hintergrund ist, dass der aserbaidshani- sche Präsident İlham Aliyev bei seinem Besuch der aus dem 12. Jahrhundert stammenden armenischen Kirche der Hl. Gottesmutter in Zakuri angekündigt hat, die armenischen Inschriften von dort zu entfernen. Außerdem hat der aserbaidshani- sche Kulturminister Anar Karimov am 3. Februar 2022 die Einsetzung einer Arbeitsgruppe bekanntgegeben, welche offenbar die systematische Vernichtung des gesamten armenischen Kulturguts in der Region legitimieren soll.

Während des von Aserbaidschan entfessel- ten Krieges im Jahr 2020 haben die aserbaidshani- schen Streitkräfte die Ghasantschezoz- Kathedrale des Hl. Erlösers in Schuschi zwei Mal mit Präzisionswaffen angegriffen und schwer beschädigt. Weiterhin wurde die Hl. Johannes der Täufer-Kirche (Kanatsch Zham) teilweise zerstört, nachdem aserbaidshani- sche

Դրանից առաջ բազմաթիվ միջազգային կազմակերպություններ, որպիսիք են՝ Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը, Գերմանացի կաթոլիկների կենտրոնական կոմիտեն և Ռենովաբիս արևելաեվրոպական օժանդակության հիմնադրամը, հռչակագրեր էին հրապարակել հայ բնակչության տառապանքի և մշակութային ժառանգության վտանգված լինելու վերաբերյալ: Նաև Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովը (PACE) 2021 թ. սեպտեմբերի 27-ի որոշման մեջ և ԱՄՆ Պետական դեպարտամենտը 2022 թ. հունիսի 2-ի Ադրբեջանում կրոնական ազատության մասին զեկուլցում արտահայտել են իրենց դիրքորոշումը:

Այնուհետև՝ ՄԱԿ-ի Արդարադատության միջազգային դատարանը 2021 թ. դեկտեմբերի 7-ի որոշմամբ Ադրբեջանին կոչ է արել ձեռնարկել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ վանդալիզմի և հայկական մշակութային ժառանգության կոթողների պղծման գործողությունները կանխելու և պատժելու համար: Ի վերջո, 2022 թ. մարտի 10-ին Եվրախորհրդարանը խստագույնս դատապարտել է Ադրբեջանի կողմից շարունակվող այն քաղաքականությունը, որն ուղղված է Արցախում և շրջակա տարածքներում հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացմանն ու, առհասարակ, վերջինիս գոյության ժխտմանը:

Այս ամենի դրդապատճառը Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևի ծակուռի գյուղի 12-րդ դարի ս. Աստվածածին հայկական եկեղեցի այցի ժամանակ արված հայտարարությունն է, որ այնտեղից հեռացվելու են հայերեն վիմագիր արձանագրությունները: Բացի այդ, Ադրբեջանի մշակույթի նախարար Անար Բարիմովը 2022 թ. փետրվարի 3-ին

Truppen die Kontrolle über die Stadt erlangt hatten. Weitere Kirchen, Inschriften und Kreuzsteine wurden beschädigt, entweiht oder zerstört. Satellitenbilder belegen auch, dass mehrere (historische) Friedhöfe vernichtet wurden.

Aserbaidshchan hat bereits in der jüngeren Vergangenheit das kulturelle Erbe der armenischen Bevölkerung in der Exklave Nachtschewan ausgelöscht, was die vollständige Zerstörung des mittelalterlichen armenischen Friedhofs von Dschulfa mit seinen tausenden Kreuzsteinen und anderen Monumenten einschließt.

Wir, die Teilnehmerinnen und Teilnehmer der Konferenz, betrachten die armenischen materiellen und immateriellen Kulturgüter in und um Berg-Karabach als hochgradig gefährdet.

Wir rufen dazu auf,

1. dass alle politischen und gesellschaftlichen Akteure sowie internationale Organisationen sich für den Schutz von Kulturgütern und die gefährdete Bevölkerung in und um Berg-Karabach einsetzen;
2. dass Entscheidungsträger den Schutz von Kulturgütern und Menschenrechten zur Bedingung jeglicher Kooperation mit Aserbaidshchan machen;
3. bei den derzeit auf verschiedenen Ebenen geführten Verhandlungen über eine Beilegung des Konflikts mit dem Ziel eines Friedensschlusses auch die legitimen Interessen der Armenier in Berg-Karabach zu berücksichtigen. Nur ein gerechter Friede kann eine nachhaltige Sicherung der Kulturgüter und Menschenrechte garantieren, zu der sich Aserbaidshchan völkerrechtlich verpflichtet hat;
4. sicherzustellen, dass die Europäische Union und ihre Mitgliedstaaten angesichts aktuel-

lir waqleketeg mhi wazhastatannepayhin hitumir sutetghetirum masyhin, norr pagsahayutortenn orhinaklanangunetirum t utarawdazhghannom haykalyakan vzaklyotpayhin poyor ardpentetir hamanaklyarqvlad nznzaghnomir:

Բացի դրանից հայտնի է, որ Ադրբեջանի կողմից 2020 թ. սանձազերծված պատերազմի ժամանակ ադրբեջանական զինված ուժերը երկու անգամ բարձր ճշգրտություն ունեցող զենքով հրթիռակոծել և լրջորեն վնասել են Շուշիի և Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոց) տաճարը: Ավերվել է նաև և Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին (Կանաչ ժամ) այն բանից հետո, երբ ադրբեջանական զորքերը հսկողության տակ են վերցրել այս քաղաքը: Վնասվել, պղծվել և ավերվել են նաև ուրիշ եկեղեցիներ, արձանագրություններ և խաչքարեր: Արբանյակային լուսանկարները փաստում են, որ ոչնչացվել են մի քանի ժամանակակից և պատմական գերեզմանատներ:

Ադրբեջանն արդեն իսկ ոչ վաղ անցյալում ոչնչացրել է նախիջևանյան էքսկլավի տարածքում գտնվող հայ մշակութային ժառանգությունը, ինչն իր մեջ ներառում է Ջուղայի միջնադարյան հայկական գերեզմանատան հազարավոր խաչքարերի և այլ հուշարձանների ամբողջական ավերումը:

Մենք՝ գիտաժողովի մասնակիցներս, դիտարկում ենք, որ հայկական նյութական և ոչ նյութական մշակութային արժեքներն Արցախում և նրա շուրջ խիստ վտանգված են:

Մենք կոչ ենք անում.

1. որ բոլոր քաղաքական և հասարակական դերակատարները, ինչպես նաև միջազգային կազմակերպությունները ներգրավվեն Արցախում և նրա շրջակայքում մշակութային արժեքների ու վտանգված բնակչության պաշտպանության գործին,

- ler Verhandlungen und Vereinbarungen mit Aserbaidshan zu Energieträgerlieferungen auch die Themen Geschichtsrevisionismus, Menschenrechte und drohende Zerstörung von Kulturgütern in Berg-Karabach zur Sprache bringen;
5. dass Aserbaidshan Wissenschaftlern, der UNESCO und anderen internationalen Organisationen uneingeschränkten Zugang zu Kulturgütern in und um Berg-Karabach ermöglicht sowie Gläubigen den Zugang zu Gebetsstätten nicht verwehrt.
-
2. որ բոլոր որոշում կայացնողները մշակութային արժեքների և մարդու իրավունքների պաշտպանությունը դարձնեն Ադրբեջանի հետ ցանկացած տեսակի համագործակցության նախապայման,
3. որ ներկայումս հակամարտության կարգավորման շուրջ և խաղաղության համաձայնագրի կնքման նպատակով տարբեր մակարդակներում տարվող բանակցություններում նաև հաշվի առնվեն արցախահայության իրավական շահերը: Միայն արդար խաղաղությունը կարող է երաշխավորել մշակութային արժեքների և մարդու իրավունքների կայուն պաշտպանությունը, ինչին Ադրբեջանը պարտավորվել է միջազգային իրավունքի համաձայն,
4. ապահովելու, որ Եվրոպական միությունն ու նրա անդամ երկրները բարձրացնեն նաև պատմության վերանայման, մարդու իրավունքների պաշտպանության և Արցախում մշակութային արժեքների վտանգվածության և ոչնչացման խնդիրները, երբ Ադրբեջանի հետ էներգակիրների մատակարարման շուրջ բանակցություններ են ընթանում և համաձայնություններ կնքվում,
5. որ Ադրբեջանը անսահմանափակ իրավունք տա գիտնականներին, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին և մյուս միջազգային կազմակերպություններին՝ Արցախում և շրջակա տարածքներում գտնվող մշակութային կոթողների այցելության համար և չարգելի հավատացյալների մուտքը պաշտամունքի վայրեր:
-

Die Organisatorin und Organisatoren / Կազմակերպիչներ

Prof. Dr. Dr. h.c. mult. Martin Tamcke, Göttingen

Prof. Dr. Andreas Müller, Kiel

Dr. Dagmar Heller, Bensheim

Dr. Harutyun G. Harutyunyan, Jerewan

Die Teilnehmerinnen und Teilnehmer der Tagung / Գիտաժողովի մասնակիցներ

Asatryan, Anahit, Jerewan; Avagyan, Dr. Anahit, Jerewan/Eichstätt; Drost-Abgaryan, Prof. Dr. Armenuhi, Halle; Ghazaryan, Dr. Ani, Genf; Grigoryan, Harutyun, Berlin; Hayruni, Prof. Dr. Ashot, Jerewan; Hoffmann, Dustin, Brüssel; Hofmann, Dr. Tessa, Berlin; Hovhannisyanyan, Lernik, Stepanakert; Kantian, Dr. Raffi, Hannover; Kazaryan, Dr. Armen Jerewan/Moskau; Knocke, Dr. Roy, Potsdam; Koschorke, Prof. Dr. Klaus, München/Thun; Langpape, Dr. Wolfram, Hannover; Manoukian, Dr. Abel, Genf; Martirosyan, Dr. Hayk, Potsdam; Meckel, Markus, Berlin; Melkonyan, Armine, PhD, Jerewan/Florenz; Minasyan, Tamara, PhD, Jerewan; Mkrtchyan, Erzbischof Abraham, PhD, Yeghegnadzor; Petrosyan, Prof. Dr. Hamlet, Jerewan; Shakaryan, Archimandrit Sahak, Gandzasar; Springborn, Arpine, Göttingen; Sternberg, Prof. Dr. Dr. Thomas, Münster; Ter-Ghevondian, Dr. Vahan, Jerewan; Trunk, Prof. Dr. Dr. h.c. Alexander, Kiel; Tumanyan, Lusine, PhD, Jerewan; Zhamkochyan, Bischof Prof. Dr. Anushavan, Jerewan

Weitere Unterzeichnende / Հավելյալ ստորագրողներ

Akyüz, Artin, Frankfurt a.M.; Aleqsanyan, Hovhannes, Dozent PhD, Jerewan; Alyanak, Vartkes, Berlin; Anikin, Priester Konstantin, Halle; Araxian, Avedis, Hildesheim; Asmus, Pfr. Sören, Duisburg; Aspaturyan, Siranush, Jerewan; Assoian-Link, Dr. Margaret, Uttenreuth; Avanesov, Hovik, Stepanakert; Avetisyan, Dr. Pavel, Jerewan; Avetisyan, Prof. Dr. Hayk, Jerewan; Aznavour, Antranig, Ilsede; Babayan, Dr. Anahit, Leipzig; Balayan, Melanya, PhD, Stepanakert; Balian, Bedros, Karlsruhe; Balian, Sebouh, München; Balmanukyan, Gayane, Mainz; Barkhudaryan, Alvard, Etchmiadzin; Barseghyan, Pargev, Dozent PhD, Jerewan; Baumann, Dr. Andreas, Bad Homburg; Bavaj, Corinna, Aachen; Bavaj, Giorgio, Aachen; Beek, Huibert van, Les Bioux/CH; Beek, Maria van, Les Bioux/CH; Bergjan, Prof. Dr. Silke-Petra, Zürich/CH; Bormann, Prof. Dr. Lukas, Marburg; Braun, Prof. Dr. Bernd, Heidelberg; Bremer, Prof. Dr. Thomas, Münster; Brenneke, Pfr. Andreas, Bochum; Briskina Müller, Dr. Anna, Halle; Bundy, David, PhD, Manchester/GB; Burchardt, Dr. Rüdiger, Berlin; Burger, Prof. em. Dr. Christoph, Amsterdam/NL; Burlacoiu, PD Dr. Ciprian, München; Christmann, Pfarrerin Katy, Bad Kreuznach; Cilbukhchyan, Lilit, Jerewan; Damm, Gabriele, Amt Wachsenburg; Damm, Pfr. i.R. Michael, Amt Wachsenburg; Davidsohn, RA Dr. Lars, Verl; Dawidjan-Stoltz, Haik, Wuppertal; Demirjyan, Armenuhi, PhD, Jerewan; Diepgen, Pfr. Mirko, Heidelberg; Dietrich, Pfr. Christian, Klettbach; Dilbaryan, Narine, PhD, Jerewan; Dörr, Matthias, Freising; Dutzmann, Prälat a.D. Dr. Martin, Berlin; Duynamalyan, Maria, Jerewan; Eliazyan, Gayane, PhD, Jerewan; Ellmenreich, Pfr. Renate, Nürnberg; Elsner, Dr. Regina, Berlin; Eroyan, Lusine, Jerewan; Fey, Felice, Berlin; Fichtner, Dr. Moras, Müllheim; Frey, Prof. Dr. Jörg, Zürich/CH;

Fürst, Prof. Dr. Dr. Alfons, Münster; Galentz, Archi, Berlin; Galustian, Ani, Riesa; Gazer, Prof. Dr. Hacik Rafi, Erlangen; Gemeinhardt, Prof. Dr. Peter, Göttingen; George, Prof. Dr. Martin, Bern/CH; Georgelin, Dr. Hervé, Athen/GR; Geuther, Heinrich, Rheinbreitbach; Gispert, Dr. Jürgen, Leipzig; Grengel, Dr. Christa, Berlin; Grigoryan, Boris, Gütersloh; Gross, Dr. Peter, Potsdam; Grypeou, Assoc. Prof. Dr. Emmanouela, Stockholm/SWE; Hakobyan, Dr. Aleqsan, Jerewan; Hamm, Prof. Dr. Berndt, Erlangen; Hansen, Beate, Wiesbaden; Happy, Christian, Bannhausen; Harms, Gerjet, Hildesheim; Harutyunyan, Garnik, PhD, Jerewan; Heil, Prof. Dr. Uta, Wien/AUT; Hein, Bischof em. Prof. Dr. Martin, Kassel; Hesemann, Dr. h.c. Michael, Neuss; Horn, Dr. Martina, Mainz; Isakhanyan, Bischof Serovpé, Köln; Job, Prof. Dr. Michael, Baden-Baden; Kalatas, Diana, Ilsede; Kalatas, Dr. Kevork, Ilsede; Kampmann, Dr. Claudia, Bonn; Karacyan-Berndt, Mari, Berlin; Kazaryan, Dr. Gevorg, Athen/GR; Kelechian-Balian, Takouhi, Karlsruhe; Kettenhofen, Prof. Dr. Erich, Merzig; Kinzig, Prof. Dr. Wolfram, Bonn; Koch, Prof. Dr. Ernst, Leipzig; Koeppen, Pfr. Wolfhart, Passau; Kube, Stefan, Zürich/CH; Kunter, Prof. Dr. Katharina, Helsinki/FIN; Kupkovic, Irmhild, Haste; Lehmann, Dr. Silke, Kiel; Lehmann, Prof. Dr. Dr. h.c. mult. Hartmut, Kiel; Leppin, Prof. Dr. Volker, Hamden/USA; Ludwig, Tilman, Jena; Manuel, Dr. med. Philippe, Malsch; Manuel, Marion, Malsch; Margaryan, Siranuys, PhD, Jerewan; Marksches, Prof. Dr. Dr. h.c. mult Christoph, Berlin; Meißner, Pfr. Dr. Axel, Schkeuditz; Merz, Prof. Dr. Annette, Tolbert/NL Metz, PD Dr. Detlef, Schotten/Tübingen; Minasyan, Nubar, Berlin; Mirak-Weißbach, Muriel, Mainz-Kastel; Mkrtychyan, Nune, PhD, Jerewan; Mnatsakanyan, Dr. Eva, Jerewan; Möhren, Nina, Bad Nauheim; Moschos, Prof. Dr. Dimitrios, Athen/GR; Nan, Pfr. Dr. Alexandru, München; Nemeth, Prof. Dr. Thomas Mark, Wien/AUT; Nestoris, Pfarrerin Marianna, Hamburg; Neumann, Caroline, Jerewan; Nietan, Dietmar, MdB, Düren; Noll, Rüdiger, Berlin; Ohme, Prof. Dr. Heinz, Berlin; Ovasapian, Samvel, Berlin; Panagopoulos, Spyridon P., Patras/GR; Partzsch, Kerstin, Vilshofen a.d. Donau; Pedersen, Prof. Dr. Nils Arne, Aarhus/DK; Pilarsky, Honorarkonsul Günter, Karlsruhe; Pilhofer, Dr. Philipp, Rostock; Pinggéra, Prof. Dr. Karl, Marburg; Poghosyan, Armine, Bamberg; Prinzling, Prof. Dr. Günter, Mainz; Prokschi, Univ. Prof. i.R. Dr. Rudolf, Wien; Quistorp, Eva, Berlin; Reicherter, Pfr. Karl, Böblingen; Reifsteck, Andreas, Karlsruhe; Römer, Dr. Jürgen, Lichtenfels; Roesler, Christiane, Ortenburg; Romeny, Prof. Dr. Bas ter Haar, Amsterdam/NL; Roth, Paul-Gerhard, Hamburg; Röwekamp, Dr. Georg, Tabgha/ISR; Rupp, Hans-Georg, Arnstadt; Rupp, Renate, Arnstadt; Sabour, Dr. Bassam, Hamburg; Sahakyan, Artak A., Wien/AUT; Sandeck, Helmut, Bad Berka; Sardaryan, Pfr. Dr. Diradur, Göppingen; Sargsyan, Nara, PhD, Jerewan; Schad, Adrian, Veltheim/CH; Schäfer, Ulrike, Arnstadt; Scheier, RA Martin, Düsseldorf; Schilling, Pfr. Pascal, Bochum; Schischmanjan, Stepan, Stuttgart; Schneider, Ratsvorsitzender a.D. Dr. h.c. Nikolaus, Essen; Schneider, Pfr. Dr. Ariane B., Halle; Schneider, Prof. Dr. Hans, Marburg; Schneider, Regionalbischof Dr. Dr. h.c. Johann, Halle; Schröder, apl. Prof. Dr. Tilman, Tübingen; Schröder, Frauke, Berlin; Schürz, Manfred, Bremen; Schwarz, Prof. Dr. h.c. Dr. Karl W., Wien/AUT; Seeliger, Prof. Dr. Hans Reinhard, Tübingen; Seidel, Dr. Thomas A., Eisenach; Shahinian, Gulnara, Jerewan; Sommer, Prof. Dr. Wolfgang, Neuendettelsau; Speller, Pfr. Bernhard, Minden; Stamboltsyan, Sarah, Reichenbach; Stauss, Pfr. i.R. Curt, Halle; Stouphi, Prof. Dr. Ioanna, Athen/GR; Stroumsa,

Prof. Dr. Guy, Jerusalem/ISR; Strutwolf, Prof. Dr. Holger, Münster; Togac, Murat, Bad Ditzgenbach; Toumanian, Dipl.-Ing. Kadjazen, Köln; Ueberschär, Dr. Ellen, Berlin; Uibel, Michael, Pforzheim; Ulrich, Prof. Dr. Jörg, Halle; Vasiliadis, Prof. Dr. Petros, Thessaloniki/GR; Vlantis, Georgios, MTh., München; Wagemann-Halfter, Hanne, Marbach; Wahl, Gunter, Schweitenkirchen; Wasmuth, Prof. Dr. Jennifer, Göttingen; Weidemann, Prof. Dr. Hans-Ulrich, Siegen; Weidhas, Dr. Annette, Leipzig; Weise, Christian, Frankfurt a.M.; Wendebourg, Prof. Dr. Dorothea, Berlin; Weyer-Menkhoff, Edith, Sindelfingen; Wischmeyer, Prof. Dr. Wolfgang, Wien/AUT; Wriedt, Prof. Dr. Markus, Frankfurt a.M.; Yeghiazaryan, Prof. Dr. Vano, Vanadzor; Zachhuber, Prof. Dr. Johannes, Oxford/GB; Zhoroyan, Mag. Mushegh M., Wien/AUT

Open Access

This appeal is published under the Creative Commons Attribution–ShareAlike 4.0 International license ([CC BY-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)). Please note that individual, appropriately marked parts of the appeal may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.

